

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "NICOLAE IORGA"

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XXIII
2005

MUZEUL BRĂILEI

EDITURA ISTROS

www.digibuc.ro

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

**ȘTEFAN ANDREESCU, VIOLETA BARBU, OVIDIU CRISTEA,
PAUL CERNOVODEANU (redactor șef), EUGEN DENIZE,
GHEORGHE LAZĂR (secretar de redacție), ȘERBAN PAPACOSTEA,
ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, TUDÓȘ KINGA**

Revista “Studii și materiale de istorie medie” apare o dată pe an.

**În țară revista se poate procura pe bază de comandă la Muzeul
Brăilei, Piața Traian, nr. 3, 810153, tel./fax 0339401002; 0339401003,
Brăila, România.**

**La revue “Studii și materiale de istorie medie” parait une fois par an.
Toute commande de l'étranger: Muzeul Brăilei, Piața Traian, nr. 3,
810153, tel./fax 0339401002; 0339401003, Brăila, România.**

**Correspondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa
Colegiului de redacție: B-dul Aviatorilor nr.1, 011851, București, tel.
021/2125337; fax 3110371**

©, 2005, MUZEUL BRĂILEI EDITURA ISTROS
Piața Traian, nr. 3, Tel. 0339401002; 0339401003

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XXIII, 2005

S U M A R

BIZANȚUL ȘI MOȘTENIREA SA

SUZANA MORE HEITEL, Despre biserica lui Ahtum de la Morisena (Cenad)	9
LIVIU PILAT, Sihastrul Sava, Ștefan al II-lea și întemeierea Mitropoliei de Roman	23
ȘTEFAN S. GOROVEI, Titlurile lui Ștefan cel Mare. Tradiție diplomatică și vocabular politic	41
PETRONEL ZAHARIUC, FLORIN MARINESCU, O manifestare a moștenirii bizantine în diplomatica medievală moldovenească și câteva note despre biserica mănăstirii Golia	79

ISTORIE SOCIALĂ

VIOLETA BARBU, Pagini din istoria căsătoriei în țările române. Căsătoria ca sacrament (secolul al XVII-lea)	101
OANA RIZESCU, Construirea statului prin controlul datoriilor. Chezășia și relațiile contractuale în Țara Românească în secolele XV-XVII (Partea a II-a: Sec. XVII)	117
PAUL CERNOVODEANU, O familie de diplomați români din Transilvania la cumpăna dintre veacurile XVII și XVIII. Corbea din Șcheii Brașovului	145

GHEORGHE LAZĂR, Negustori <i>mecena</i> în Țara Românească (secolul al XVIII – lea).....	159

PUTERI MARITIME – PUTERI TERESTRE

OVIDIU CRISTEA, Proiecte de alianță veneto - otomană în timpul domniei lui Baiazid al II-lea	169
ANCA POPESCU, Anul 1540 și problema "închiderii" Mării Negre otomane	183
ȘTEFAN ANDREESCU, Principatul Mingreliei și Poarta Otomană: raporturi politice și comerciale (prima jumătate a secolului XVII)	195
ILEANA CĂZAN, Campania antiotomană din 1664 și pacea de la Vasvár (Eisenberg). Preliminarii și consecințe	203

DISCUȚII

ȘTEFAN S. GOROVEI, Stelele lui Ștefan cel Mare de la Cetatea Albă	215
EUGEN DENIZE, Semnificația haraciului în relațiile moldo-otomane din vremea lui Ștefan cel Mare. Câteva considerații	227

MEMORIA ARHIVELOR

IOAN-AUREL POP, O mărturie venețiană contemporană despre evenimentele din anul 1538	241
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Un document de la Miron Vodă Barnovski ..	253
ALEXANDRU MAREȘ, Considerații pe marginea indicelor de cărți oprite din secolul al XVII-lea	257
ANDREI PIPPIDI, Noi mărturii despre relațiile lui Rákoczi cu românii-.....	281
IONEL CÂNDEA, Un document de la Grigore al II-lea Ghica voievod (1749)	301

ADDENDA ET CORRIGENDA.....	307

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE.....	333

Documenta catholicorum Moldaviae, seria A, *Documente românești. I Fondul Episcopiei Romano-Catolice Iași*, vol. I, 1627 – 1750, volum întocmit de SILVIU VACARU și ANTON DESPINESCU, Edit. Presa Bună, Iași, 2002, 229 p. (Radu Cucuteanu); DIMITRIE DANIEL PHILIPPIDE, *Istoria României*, traducere, studiu introductiv și note Olga CİCĂNCI, Edit. Pegasus Press, București, 2004, 377 pag. (Andrei Pippidi); DANUTA BOGDAN, WOJCIECH POLAK, *Listy hetmana Stanisława Żółkiewskiego do kanclerza Wawrzyńca Gembickiego z lat 1609 - 1612 ze Sztokholmskiego Riksarkivet* [Scrisorile hatmanului Stanaislav Żółkiewski către cancelarul Wawrzyniec Gembicki], în *Zapiski Historyczne*, t. LXI, 1996, p. 82-109. (Tatiana Cojocar); TOMASZ KEMPA, *Nieznany list Meleczjusza Smotryckiego (do Adama Chreptowicza)* [O scrisoare necunoscută a lui Meletie Smotrycki către Adam Chreptowicz], în *Nasza Przyszłość, Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, Cracovia, Nr. 102, 2004, p. 427-449. (Tatiana Cojocar); *Istoria României. Compendiu*, coordonatori: IOAN-

AUREL POP și IOAN BOLOVAN, Edit. Institutului Cultural Român – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2004, 809 pp.+15 hărți. (Cristian Luca); MICHEL PASTOUREAU, *O istorie simbolică a Evului Mediu occidental*, trad. din franceză de Em. Galaicu-Păun, Edit. Cartier, Colecția Cartier istoric, Chișinău, 504 p. (Silviu Andrieș - Tabac); KAZIMIERZ JASINSKI, *Rodowód Pierwszych Piastów* [Originea primilor Piaști], Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Poznań 2004, p. 307. (Tatiana Cojocaru); MARIE DE TESTA et ANTOINE GAUTIER, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte Ottomane*, Les Éditions Isis. Istanbul, 2003, 469 p. + il. (Paul Cernovodeanu); Ștefan cel Mare și Sfânt. *Atlet al credinței creștine*, Edit. "Mușatinii", Sfânta Mănăstire Putna, 2004, 514 p. (Tatiana Cojocaru); MATEI CAZACU, *Dracula*, suivi du *Capitaine Vampire*, une nouvelle roumaine par Marie Nizet (1870), Tallandier, Paris, 2004, 636 p. (Ștefan Andreescu); GYULA KRISTO, *Ardealul timpuriu (895-1324)*, Szeged, 2004, 394 p. (Biblioteca de Istorie Medie din Szeged, 20) (Șerban Papacostea); KÁROLY VEKOV, *Locul de adevărire din Alba-Iulia. Secolele XIII-XVI*, Bibliotheca Rerum Transilvaniae XXIX, Centrul de Studii Transilvane-Fundația Culturală Română, Gloria, 2003, 449 p. + 7 anexe. (Violeta Barbu); MIHAELA SANDA SALONTAI, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Edit. Nereamiae Napocae, Cluj-Napoca, 2002, 360 p., 103 pl. (Violeta Barbu); LIDIA GROSS, *Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)*, Edit. Grinta, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004, 332 p. (Violeta Barbu); *Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, ed. Ulrich A. Wien, K. Zach, Köln, Böhlau, 2004, 240 p. (Măria Pakucs); LAURENȚIU RĂDVAN, *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Edit. Universității "Alexandru Ioan Cuza", (Historica 35), Iași, 2004, 595 p. (Alexandru Ciocîltan); OVIDIU CRISTEA, *Veneția și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuții la studiul politicii orientale venețiene*, Edit. Istros, Brăila, 2004, XV+224p. (Ștefan Aftodor); MIRCEA D. MATEI, RADU CÂRCIUMARU, *Studii noi despre probleme vechi. Din istoria medie a românilor*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2004, 157 p.+18 fig. (Cristian Luca); *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, a cura di/ edited by Cristian Luca, Gianluca Masi, Andrea Piccardi, Museo di Brăila - Istros Editrice, Brăila - Venezia, 2004, 436 pp. (Alexandru Simon); ALEXANDRU SIMON, *Feleacul (1367-1587)*, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004, 386 p. (Șerban Papacostea); *Arhiva Istorică a României*, serie nouă, vol. I (2004), nr. 1, Edit. Scriptorium, București, 2004, 272 p. (Șerban Papacostea); PANAIT I. PANAIT și DANIEL FLAUT, *Arheologie medievală română*, Ovidius University Press, Constanța, 2004, 390 p. (Șerban Papacostea); VICTOR SPINEI, *Les répercussions de la grande invasion mongole de 1241-1242 sur l'espace carpato-danubien reflétées surtout dans les oeuvres des chroniqueurs italiens*, München, R. Oldenbourg Verlag, 2002-2003 (Șerban Papacostea); MIHAI COSTĂCHESCU, *Correspondență*, volum editat de Dumitru Ivănescu, Virginia Isac, Sorin D. Ivănescu, Junimea, Iași, 2003, 677 p. (Șerban Papacostea); *Interferențe româno-elene (secolele XV-XVII)*, volum editat de LEONIDAS RADOS, Fundația Academică "A.D. Xenopol", (Academia

Română, Institutul de Istorie "A.D. Xenopol"), Iași, 2003, 286 p. (*Șerban Papacostea*); *Olteneștile de B. Petriceicu Hasdeu. Patru discursuri. Originele Craiovei. Christ și Tudor Vladimirescu*. Studiu introductiv și ediție de OVIDIU PECICAN, Edit. Limes, Cluj-Napoca, 2002, 158 p. (*Șerban Papacostea*); OVIDIU PECICAN, *B.P. Hasdeu istoric*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2004, 319 p. (*Șerban Papacostea*).

IN MEMORIAM.....	381
ABREVIERI	389

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XXIII, 2005

SOMMAIRE

BYZANCE ET SON HÉRITAGE

SUZANA MORE HEITEL, Observations concernant l'église d'Ahtum à Morisena (Cenad)	9
LIVIU PILAT, L'ermitte Sava, le prince Etienne II de Moldavie et la création du siège métropolitain de Roman	23
ȘTEFAN S. GOROVEI, Les titres d'Etienne le Grand. Tradition diplomatique et vocabulaire politique	41
PETRONEL ZAHARIUC, FLORIN MARINESCU, Un témoignage de l'héritage byzantin dans la diplomatie médiévale moldave et quelques notes sur l'église Golia	79

HISTOIRE SOCIALE

VIOLETA BARBU, Pages d'histoire du mariage dans les pays roumains. Le mariage comme sacrement (le XVII ^e siècle).....	101
OANA RIZESCU, La construction de l'État par le contrôle des dettes. La garantie et les relations contractuelles en Valachie (XV ^e -XVII ^e siècles). II. Le XVII ^e siècle....	117

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIII, 2005, p. 1-391

PAUL CERNOVODEANU, Une famille de diplomates Roumains de Transylvanie (fin du XVII ^e siècle - début du XVIII ^e siècle)	145
GHEORGHE LAZĂR, Les marchands mécènes en Valachie (le XVIII ^e siècle)	159

PUISSANCES MARITIMES, PUISSANCES CONTINENTALES

OVIDIU CRISTEA, Projets d'alliance entre Venise et la Sublime Porte pendant le règne de Bayezid II	169
ANCA POPESCU, L'année 1540 et la question de la « fermeture » de la mer Noire ottoman	183
ȘTEFAN ANDREESCU, La Mingrélie et la Sublime Porte. Rapports politiques et commerciales (la première moitié du XVII ^e siècle)	195
ILEANA CĂZAN, La guerre de 1664 et la paix de Vasvár. Préliminaires et conséquences	203

DISCUSSIONS

ȘTEFAN S. GOROVEI, Les armoiries d'Etienne le Grand à Cetatea Albă	215
EUGEN DENIZE, La signification du tribut dans les relations entre l'Empire Ottoman et la Moldavie pendant le règne d'Etienne le Grand. Quelques observations	227

LA MÉMOIRE DES ARCHIVES

IOAN AUREL POP, Un témoignage vénitien contemporain sur la campagne de Suleyman le Magnifique contre la Moldavie (1538)	241
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Un document du prince Miron Barnovski	253
ALEXANDRU MAREȘ, Observations sur l'index des livres interdits du XVII ^e siècle	257
ANDREI PIPPIDI, Témoignages nouveaux sur les relations de François Rákoczy avec les Roumains	281
IONEL CÂNDEA, Un document du prince Gregoire II Ghika (1749)	301
ADDENDA ET CORRIGENDA	307
COMPTES-RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES	333
IN MEMORIAM	381
ABREVIATIONS	389

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE “NICOLAE IORGA”

STUDII ȘI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE
VOL. XXIII, 2005

CONTENTS

BYZANTIUM AND HIS HERITAGE

SUZANA MORE HEITEL, About Ahtum's Church from Morisena (Cenad)	9
LIVIU PILAT, The Hermit Sava, the Prince Stephen II of Moldavia and the Origin of the Bishopric of Roman	23
ȘTEFAN S. GOROVEI, Stephen the Great's titles. Diplomatic Tradition and Political Vocabulary	41
PETRONEL ZAHARIUC, FLORIN MARINESCU, An Example of Byzantine Heritage in the Moldavian Medieval Diplomatic and some Remarks on Golia Church	79

SOCIAL HISTORY

VIOLETA BARBU, Inquiries in the History of Marriage in the Romanian Principalities. The Marriage as Sacrement (the 17 th century)	101

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIII, 2005, p. 1-391

OANA RIZESCU, State building through the Control over Debts. Legal Guarantees and contractual Relationships in Wallachia during the 15 th - 17 th centuries. II. The 17 th century	117
PAUL CERNOVODEANU, A Family of Romanian Diplomats from Transylvania in the 17 th –18 th centuries	145
GHEORGHE LAZĂR, The Merchants « Maecenas » in Wallachia (the 18 th century).....	159

MARITIME POWERS, CONTINENTAL POWERS

OVIDIU CRISTEA, Projects of Military Collaboration between Venice and the Ottoman Empire during the Reign of Bayezid II	169
ANCA POPESCU, 1540: the Turning Point of the Question of the Black Sea Enclosure by the Ottomans	183
ȘTEFAN ANDREESCU, The Mingrelian Principality and the Ottoman Porte. Political and Commercial Relations (the first half of the 17 th century)	195
ILEANA CĂZAN, The War of 1664 and the Peace of Vasvar. Preliminaries and Consequences	203

DEBATES

ȘTEFAN S. GOROVEI, Stephen the Great's Coats of Arms at Cetatea Albă	215
EUGEN DENIZE, The Significance of the Tribute for the Relations between the Moldavians and the Ottomans during the Reign of Stephen the Great. Some considerations	227

THE MEMORY OF THE ARCHIVES

IOAN AUREL POP, A Venetian Document about the Campaign of Suleyman the Magnificent against Moldavia (1538)	241
MARIA MAGDALENA SZÉKELY, A Document from Miron Barnovski	253
ALEXANDRU MAREȘ, Remarks of the index of Forbidden Books in the 17 th century	257
ANDREI PIPPIDI, New Documents on the Relations between Francis Rákoczy and the Romanians	281
IONEL CÂNDEA, A document from the prince Gregoire II Ghika (1749)	301
ADDENDA ET CORRIGENDA	307
REVIEWS AND BIBLIOGRAPHICAL NOTES	333
IN MEMORIAM	381
ABBREVIATIONS	389

BIZANȚUL ȘI MOȘTENIREA SA

DESPRE BISERICA LUI AHTUM DE LA MORISENA (CENAD)*

SUZANA MÓRÉ HEITEL

Cenadul de azi, situat în județul Timiș, pe malul stâng al Mureșului, la trei kilometri de frontiera româno-maghiară, este o comună oarecare. Localitatea a apărut în evul mediu cu denumirea de „*urbs Morisena*” ca reședință a ducelui Ahtum, stăpân pe la sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea al vastului teritoriu cuprins între Vidin, respectiv Dunăre și Crișuri, între Tisa și părțile ardelen. În raport cu acest teritoriu care a înglobat Banatul de azi (atât cel românesc cât și cel sârbesc) și, depășind spre nord limita acestei provincii constituită de Mureș, se întindea până la Crișuri, sediul stăpânirii lui Ahtum se situa oarecum excentric, poate pentru a fi mai aproape de teritoriul de la nord de Mureș, adăugat probabil de el ținutului dominat cu generații în urmă de înaintașul său, ducele Glad.

Tot ceea ce știm despre Ahtum este cuprins în cronica Notarului Anonim al regelui Bela și în Legenda Mare a Sfântului Gerard. Anonimus îl menționează în treacăt, în capitolele 11 și 44 ale cronicii sale precizând, printre altele, că este un urmaș al ducelui Glad¹. Datele referitoare la viața și activitatea sa sunt inserate în capitolul 10 al Legendei Mari a Sfântului Gerard, după cum urmează: „*În zilele acelea era un domnitor în cetatea Mureșului, pe nume Achtum, puternic foarte, care fusese botezat după credința grecească în cetatea Vidinului, și se fălea foarte în tăria și puterea sa. Și avea șapte neveste, că nu era încă îndeajuns de întărit în credința creștinească. Iar craiului Ștefan nu i se închina, încrezându-se în mulțimea ostașilor și nobililor săi, asupra cărora avea putere. Avea așijderea mulțime nenumărată de cai,[...] turme fără număr,[...] moșii și curți.*”². Aflăm în continuare din același capitol al Legendei că

* Comunicare ținută la sesiunea anuală a Institutului de Istoria Artei „George Oprescu”, Secția artă veche românească, la data de 16 decembrie 2004, cu scopul de a semna date noi referitoare la biserica ctitorită de Ahtum în „cetatea Mureșului”. Ne rezervăm dreptul de a reveni asupra subiectului cu aparatul critic corespunzător după prelucrarea întregului material documentar privind principalele biserici medievale de la Cenad, compus din numeroase descrieri, schițe de plan, desene și rapoarte arheologice inedite, realizate cu precădere în secolul al-XIX.-lea.

¹ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, I-II, Budapestini, 1937-1938 (în continuare: *SRH*), I, p.49-50, 89, 90.

² I.D. Suciu, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timișoara, 1980 (în continuare: Suciu-Constantinescu, *Documente*), p.45. Autorii nu indică ediția Legendei pe baza căreia au realizat traducerea. Textul latin în: *SRH*, II, p.489-490, “Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIII, 2005, p. 9-21

Ahtum a luat în stăpânire sarea regală ce a fost trimisă în jos pe Mureș, punând birari și străji până la Tisa și că „primind de la greci putere, ridică în zisa cetate a Mureșului (în praefata urbe Morisena, în textul latin) o mănăstire întru slava fericitului Ioan Botezătorul, punând acolo un stareț și călugări greci, după rânduiala și obiceiul aceloră”.³

După înfrângerea lui Ahtum de către Chanadinus (Csanád) în urma conflictului iscat între ducele bănățean și regele maghiar Ștefan I, Morisena devine centru de comitat numit de acum Csanád (Cenad) și sediu al episcopiei catolice înființate aici în anul 1030⁴. Desigur, nu este întâmplătoare suprapunerea teritoriului acestei noi dieceze cu cel stăpânit cu puțin timp înainte de ducele Ahtum și nici subordonarea ei arhiepiscopiei de Kalocsa, la rândul ei, parcă anume înființată pentru a aduce sub ascultarea bisericii catolice teritoriile sudice ale regatului maghiar în structurare, unde se consideră că Biserica Răsăriteană beneficia deja de o tradiție multiseclară la cumpăna celor două milenii.

Revenind la mănăstirea lui Ahtum de la Morisena, ipotezele privind perioada în care ar fi fost construită au fost propuse în funcție de data posibilă a creștinării sale raportată la anul 1002, al cuceririi Vidinului de către împăratul bizantin Vasile al II-lea Bulgaroctonul, ținând cont și de presupusul scop politic urmărit de Ahtum prin creștinarea sa la Vidin și nu la Constantinopol. Ipoteza care susține creștinarea sa și, în consecință, ctitorirea mănăstirii de rit răsăritean la Morisena înainte de 1002, are în vedere distrugerea Vidinului în anul respectiv și pierderea rolului avut în epoca țarului bulgar Samuil, de centru politic și spiritual, alături de cel de sediu episcopal⁵. Datarea ctitoriei lui Ahtum a fost propusă totodată și în funcție de data înfrângerii sale de către Chanadinus⁶ stabilită de unii dintre specialiști pentru primii ani de după cumpăna celor două milenii, iar de alții în anul 1028. Data din urmă se impune ca un ultim *terminus ante quem*, ținând cont de înființarea episcopiei catolice în 1030 și instalarea ei la început, conform Legendei, chiar în mănăstirea lui Ahtum, după mutarea călugărilor greci în mănăstirea întemeiată de Csanád la Oroszlános (azi Banatsko Arandelovo, în Banatul Sârbesc).

Alături de mănăstirea de rit răsăritean Sfântul Ioan Botezătorul, ctitorită de Ahtum în jurul anului 1000 (poate la sfârșitul secolului X), la Morisena-Cenad au mai fost construite până la mijlocul secolului al XI-lea încă două biserici, și anume: catedrala catolică Sfântul Gheorghe, ridicată de Gerard, primul episcop catolic al Cenadului (+1046), sanctificat în anul 1083, al cărui legendă constituie principala sursă a informațiilor noastre de până acum și mănăstirea Sfânta Fecioară Maria, construită de episcop ca propriu loc de îngropăciune.

unde Emericus Madzsar, publică Legenda cu o altă împărțire pe capitole, pasajul respectiv făcând parte din capitoul nr. 8.

³ Suciu-Constantinescu, *Documente*, p.45; *SRH*, II, p.490.

⁴ Anul înființării episcopiei, respectiv al numirii primului ei episcop este menționat în „*Annales Posonienses*”. (*SRH*, I, p.125).

⁵ Katalin Dávid, *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*, în seria „*Művészettörténeti füzetek*”, Nr.7, Budapeșt, 1974 (în continuare: Katalin Dávid, *Csanád vármegye*), p.12-14.

⁶ Alexandru Madgearu, *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și regele Ștefan I. al Ungariei*, în „*Banatica*”, nr. 12, p. 5-12.

Aceste trei biserici, care au determinat structura orașului medieval, au funcționat cu refaceri inerente până la instalarea în 1552 a ocupației turcești, de aproape 150 de ani. În timpul acesteia, localitatea devenită sediul unui sangiac, și-a pierdut aspectul medieval de tip occidental și funcția de reședință episcopală.

Azi, din tot ceea ce trebuia să fi fost arhitectura ecleziastică a Cenadului medieval nu mai este vizibilă nici măcar o rămășiță de zid. Ruinele care au fost menționate încă în secolul al XIX-lea, au dispărut și ele fără urmă, materialul litic – prețios pentru o așezare de câmpie - fiind refolosit pentru zidirea noilor case.

Însă observațiile făcute cu ocazia demolării în 1868 a bisericii catolice din centrul așezării și în timpul săpării fundațiilor pentru actuala biserică, mai încăpătoare, ridicată în cinstea Sfântului Gerard, au condus la ipoteza identității primei faze de construire a vechiului edificiu cu biserica lui Ahtum (Fig.1) și a suprapunerii vestigiilor ei de biserica mănăstirii Sfânta Fecioară Maria. Această ipoteză formulată cu rezerve de reputatul arheolog Imre Henszlmann pe baza procesului verbal întocmit de parohul local Frigyes Killer⁷ în timpul demantelării vechii biserici a fost preluată ca o certitudine de autorii literaturii mai noi de specialitate⁸ și a constituit punctul de plecare al opiniilor privind amplasamentul catedralei. Iar planul bisericii demolate indicând cel puțin trei faze de refaceri, a ajuns să fie considerat de Gheorghe Cotoșman (din cauza traducerii greșite a unor pasaje din jurnalul lui Killer), ca reprezentând o bazilică romană deasupra căreia și-ar fi ridicat biserica ducele Ahtum⁹.

Cu toate acestea, până nu demult, singurul reper pentru arhitectura timpurie de la Cenad a fost această biserică, după cum vom vedea, identificată greșit cu biserica lui Ahtum și din cauza necunoașterii exacte a datelor pe care le oferă Legenda Sfântului Gerard și documentele scrise. Alături de planul acestei biserici descoperite în 1868, vestigiile Cenadului medieval se ilustrează de obicei cu planul așezării (Fig.2), realizat în anul 1697 de ofițerul austriac, contele Luigi Fernando Marsigli (sau de corpul de ingineri militari de sub comanda sa)¹⁰, fără să fi fost posibilă până acum identificarea obiectivelor pe care le reprezintă. În lipsa unor repere exacte pe teren până și așezarea acestui plan pe harta localității actuale a fost propusă în poziție greșită de regretatul Petru Iambor, care a considerat că nordul nu s-ar afla în partea de sus a desenului ci pe latura sa din dreapta¹¹.

Identificarea amplasamentului și a planului celor trei biserici construite la Morisena-Cenad până la mijlocul secolului al XI-lea a devenit posibilă cu ajutorul unei hărți găsite în 1999 (Fig.3). Acest document cartografic, până acum inedit, a fost descoperit în fondul parohiei catolice de la Cenad, păstrat în arhiva Episcopiei Catolice

⁷ Imre Henszlmann, *Archaeologiai kirándulás Csanádra*, în „Archaeologiai Közlemények”, 1871, p.13-19

⁸ Koloman Juhász, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter*, Münster in Westfalen, 1927, p.28 ; Katalin Dávid (*Csanád vármegye*, p.14-16) acceptă identificarea propusă de Henszlmann pentru biserica lui Ahtum considerând însă că biserica Sfânta Fecioară Maria a avut un alt amplasament.

⁹ Gheorghe Cotoșman, *Bazilica romană cu baptisteriu din Urbs Morisena*, în BOR, LXXXVI, Nr.3-5, 1968, p.469-475, 479-485.

¹⁰ Gheorghe Sebestyén, *Unele cetăți ale Banatului și desenele lui L.F. Marsigli*, în RMM, Nr.1, 1984, p.47, 49.

¹¹ Petru Iambor, *Archaeological Contributions to the Study of the Early Medieval Town of Cenad (Timiș County)*, în „Transylvanian Review”, X, Nr. 2, 2001, p.103.

de la Timișoara. Conform episcopului diecezan Dr. Martin Roos – pe atunci vicar – materialul aflat azi în arhiva respectivă a fost adunat aproape în întregime din duplicatele episcopiei după reînființarea instituției în 1990¹². Prin urmare, desenul nu a ajuns la Timișoara de la Cenad. De altfel, ar fi greu de imaginat, ca parohul Frigyes Killer să nu-l fi folosit în cadrul cercetărilor sale efectuate tocmai în speranța găsirii celor trei biserici timpurii, dacă ar fi fost păstrat până nu demult la Cenad.. În fine, desenul prezentându-se ca unul de specialitate, este puțin probabil să fi fost executat pentru un interes local.

Autorul necunoscut a folosit o hârtie cu filigran¹³, gălbuie, mătăsoasă, de bună calitate. Coala are dimensiunea de 33,5 x 23 cm.

Conform inscripției latine de pe spatele hârtiei (Fig.4) (*Delineatio quarundam domorum et Ecclesiae Csanadiensis*) desenul arată planul câtorva case și biserici de la Cenad. Anul execuției sale nu apare. Identificarea obiectivelor conturate cu tuș negru și colorate cu vopsea de apă este susținută de denumirile alăturate sau trecute pe planul lor în limba germană. Exceptând cele câteva denumiri de localitate și de râu în limba maghiară, precum și expresii latine, autorul a folosit scrierea cursivă cu litere gotice.

Analizând desenul se poate constata la prima vedere că reprezintă de fapt o cetate, deși această construcție nu apare în denumirea hărții. Cetatea este străbătută de două drumuri. În incinta ei apar puține construcții. Iar la exterior, doar lângă latura de nord și de est a fortificației apare câte un obiectiv. În jurul cetății numele satului Cenad [*Das Dorf Czanad*] este trecut de șase ori

Planul neregulat, aproximativ dreptunghiular al cetății arată laturi frânte care se racordează în unghiuri obtuze de diferite grade. Latura de sud este articulată cu un ieșind trapezoidal continuat cu o porțiune dreaptă, atașată oblic. Conform denumirii [„*Graben*”] înscrisă pe fiecare din cele patru laturi, planul cetății se conturează prin șanțuri late de apărare care nu sunt întrerupte nici unde de vr-un acces prevăzut cu pod. Cu toate că zidurile de temelie de pe marginea exterioară a șanțului de sud [„*Gründt Maür von d(er) festung*”] par să indice o a doua fortificație datorită prelungirii lor după depășirea laturii interioare a ieșindului trapezoidal până la marginea desenului, acesta probabil nu este trunchiat, se păstrează integral. În acest sens pledează indirect înscrierea numelui așezării din jurul cetății înghesuit în colțul din dreapta, jos, probabil cu referire la latura de sud a fortificației, respectiv, la latura de nord a celui de al doilea nucleu, doar parțial reprezentat, cu atât mai mult, cu cât, toponimul a fost înscris peste tot din direcția punctelor cardinale. Integritatea desenului este susținută și de poziția centrală a filigranului¹³. Astfel litera „A” și cifra „I” de pe versoul colii împăturite în patru nu indică una din părțile desenului, care eventual s-ar fi rupt cândva în două, ci probabil locul desenului în cadrul unui fond de arhivă.

Incinta cetății este împărțită în trei părți de cele două drumuri care o străbat venind de la Sânnicolau Mare și se îndreaptă spre Mureș. Drumul vechi [„*Von Szent Miklos der alte weeg gegen der Marosch*”], și azi în folosință, pătrunde în cetate la sud-

¹² Harta a fost găsită de fapt de Dr. Martin Roos, în prezența noastră, în timpul cercetării întreprinse de noi cu speranța de a găsi rapoarte ale parohului Frigyes Killer referitoare la lucrările executate la Cenad în 1868. Prin urmare, datorăm mulțumiri Excelenței Sale pentru cedarea publicării acestei hărți.

¹³ Întrucât fotografierea filigranului nu s-a realizat până în prezent am renunțat la prezentarea și analiza lui în cadrul acestei lucrări.

est, intersectând oblic șanțul de apărare și străbate jumătatea răsăriteană a incintei, ca să părăsească fortificația pe la mijlocul laturii de nord, imediat după joncțiunea sa cu drumul nou de la Sănnicolau [„*Sankt Micklos. Der neür weeg gegen der Marosch*”], care pătrunde în cetate dinspre vest.

Cele câteva obiective din interiorul fortificației se grupează la nord-est și în jumătatea de vest a porțiunii sudice. Obiectivul plasat lângă cetate, la sud-est, pare să constituie un complex independent, în timp ce clădirea învecinată cu latura ei de nord se leagă de construcțiile reprezentate în colțul de nord-est al fortificației, deoarece este indicată distanța dintre ele.

Autorul a lucrat până la detaliu doar planul celor două biserici din cetate. Desenul bisericii situate la nord de șanțul de apărare, indică la fel, ca și în cazul majorității obiectivelor din cetate, doar linia de contur al planului, cu toate că denumirea alăturată, care o identifică cu biserica rasciană [„*Ratzische kirchen*”], pare să arate că a fost folosită atunci când s-a realizat harta așezării. Dintre cele două lăcașe de cult aflate în incinta cetății doar cel situat spre nord este identificat, e drept indirect, cu referire la starea lui de conservare, prin înscrierea în interiorul rămășițelor navei „ziduri de temelie de la vechea biserică” [„*fundamente von der alten kirchen*”]. Această biserică a fost compusă dintr-o navă dreptunghiulară, ruinată la data realizării desenului și o absidă alungită, încheiată cu trei laturi ale unui octogon. Pe latura de sud a absidei apar două încăperi alăturate având forme și dimensiuni diferite. La nord, colțul absidei este sprijinit de un contrafort care se înscrie prin poziția lui în linia imprimată de latura de est a încăperii pătrate, atașate absidei la sud. Pe acest plan desenat corect, cu linie dublă de contur trasată cu tuș negru, accesul de pe fațada de vest este colorat roșu-vioaceu, zidurile de temelie ale navei sunt marcate cu roșu, iar la absidă s-a folosit o nuanță deschisă a culorii din urmă cu excepția laturii răsăritene a închiderii ei poligonale, unde apare din nou culoarea roșie a zidurilor de temelie, indicând evident ziduri sparte pe porțiunea respectivă.

În ceea ce privește cea de a doua biserică din cetate, situată la sud de construcția analizată până acum, nu ni se oferă nici o explicație exceptând corpul mănăstiresc aflat între ele, unde, în partea de jos, la mijloc, ni se atrage atenția din nou asupra unor „fundații vechi” [„*alte fundamene(n)*”]. Culoarele ocru-galben și brun folosite la corpul mănăstiresc arată că această construcție a fost socotită de desenator de sine stătătoare, diferită, poate chiar în raport cu cele două biserici între care se situează. Însă culorile folosite sunt aplicate și aici în așa fel, încât să diferențieze componentele clădirii în funcție de starea lor de conservare, mergând până acolo încât și în acest caz culoarea mai vie (aici cea galbenă), este cea care indică fundațiile vechi. Marcarea cromatică a acestor fundații este secundată de denumirea lor înghesuită parțial între liniile de contur ale uneia dintre zidurile respective de temelie. Sub părțile rescrise ale denumirii cu o cerneală mai închisă la culoare se pot observa vagi urme de litere care par să conducă la o altă lectură, impunând ipoteza înlocuirii unui cuvânt. Această înlocuire pare să fie susținută și de faptul că intervenția vizând aparent întărirea literelor decolorate se rezumă în rândul de sus (adică cel plasat în interiorul spațiului învecinat cu cea de a doua biserică) la o singură silabă („*fun*”), ca în cel de jos să fie întărită, respectiv rescrisă, fiecare literă. Conform urmelor de răzuire, este corectat însă și amplasamentul zidurilor mănăstirii, direcția traseului lor, poate chiar și structura planimetrică a edificiului.

Clădirea mănăstirii nu se leagă organic de  ici una dintre biserici. Doar cu absida celeia dinspre nord arată o oarecare legătură datorită racordării aripei sale răsăritene la încăperea pătrată din flancul altarului. Însă poziția oblică a corpului mănăstiresc în raport cu cele două biserici, situate paralel, conduce – conform desenului – la o racordare nefirească, ușor deviată. Dar având în vedere că mănăstirea se orientează cu curtea ei interioară, delimitată de cele trei aripi ale sale, spre biserica dinspre nord, trebuie să fi fost contemporană cu biserica respectivă, sau, eventual, intercalată mai târziu între cele două biserici, bine n eles dacă, poziția oblică a zidurilor sale nu se explică cumva cu perceperea greșită a raportului existent pe teren între cele trei obiective.

Planul neobi nuit al bisericii aflate la sud de corpul mănăstiresc indic nd la vest două capele, sau eventual un pronaos, se caracterizează prin lărgirea interioară a navei cu câte două abside laterale ad ncite în grosimea zidurilor. Doar la absida poligonală dinspre est este identic traseul interior al zidurilor cu cel exterior. Trecerea de la nava cu un plan dreptunghiular la exterior la absidă se realizează prin te irea col urilor atât la interior c t  i la exterior, respectiv, prin c m  uirea col urilor te ite la interior cu c te o porțiune de zid situată oblic în raport cu zidurile navei  i ale absidei. Capătul de vest al absidei este marcat la interior de c te un pilastru pe care se sprijinea probabil un arc de triumf. Solu ia planimetrică de la capătul de est al navei propriu-zise se repetă la capătul ei de vest, unde absidele laterale sunt mărginite la fel, de c te o porțiune de zid în poziție oblică, racordată  i de data aceasta la niște pila tri, care aici delimitează două capele sau un pronaos. Interpretarea acestor pila tri ca elemente ale unui pronaos ar fi susținută indirect de îngustimea celor două spații pe care le delimitează  i care nu par potrivite pentru identificarea lor drept parter ale unor eventuale turnuri. Însă  ncheierea semicirculară la est a acestor spații dreptunghiulare pare să pledeze pentru identificarea lor drept capele având accesul lateral, din interiorul bisericii. Citirea drept capele ale acestor componente ale planului care se aliniază la elementele de articulare ale navei pin l  imea lor egală cu ad ncimea absidelor laterale, ar presupune identificarea  nt ruperii zidului figurată cu o culoare mai deschisă pe latura lor interioară de sud  i de nord cu c te o intrare, în locul unor eventuale arcuri , cu at t mai mult, cu c t desenatorul nu reprezintă pe harta sa elemente ale eleva iei la nici unul din obiective. Însă, în mod curios, pe plan nu apare marcat locul accesului în biserică, care nu putea să fie dec t la vest. Absida  i partea de est a navei, incluzând pila tri dintre absidele laterale, sunt marcate cu culoare neagră, ca partea de vest a bisericii să fie diferen iat  cu o nuan   deschisă de gri. Por iunea de zid colorată în ro u pe laturile de nord  i nord-est ale absidei  nt rup nd culoarea neagră a planului, indică fără îndoială  i aici, ca  i la planul celeilalte biserici o zonă de stricăciune accentuată, adică ziduri sparte. Prin urmare,  mp r irea cromatică a navei, nejustificată arhitectonic, nu poate fi interpretată decât prin starea ei diferită de conservare, adică păstrarea relativ intactă a p r ii ei răsăritene în raport cu cea de vest, ruinată, având încă probabil  i por iuni din eleva ie.

Înainte de a analiza datele privind legătura dintre aceste două biserici din cetate  i biserica „rasciană”, situată înafara  ncintei, trebuie să ne oprim pe scurt asupra celor două obiective care apar spre mijloc, în partea de nord a cetății, precum  i asupra celui aflat în partea de nord-vest a fortificației, datorită reprezentării lor în mod asemănător cu cel observat la cele două biserici.

Clădirea denumită drept locuință a maistrului zidar [„*Maür Meister, sein quartir*”], situată la stânga, în dreptul mănăstirii, este înfățișată cu două aripi racordate în unghi drept cu suprafața colorată în roșu-violaceu, în timp ce încăperea, sau mai bine zis porțiunea ei din prelungirea aripei de sud, are suprafața acoperită cu o nuanță deschisă a culorii respective. Cu toate că aici culoarea nu se rezumă doar la traseul zidurilor, ea servește probabil și în acest caz la diferențierea părții intacte a clădirii de cea în stare de ruină. Se pare că de locuința maistrului zidar ține și grajdul [„*Stall*”] și grădina de mici dimensiuni [„*Garten*”] aflate la nord de casa respectivă.

La vest, la o distanță destul de mare de cele două biserici apar din nou niște fundații vechi [„*alte fündamente*”]. În cazul acestei rămășițe de clădire, de formă dreptunghiulară, orientată nord-sud, culoarea folosită pentru marcarea zidurilor de temelie, desenate la fel, ca și în cazul bisericilor, cu linie dublă de contur, este roșu-violaceu. În fine, alăturat clădirii în stare de ruină, obiectivul circular cu inelul colorat în roșu, reprezintă conform denumirii [„*brún*”] secțiunea unei fântâni. Această identificare determină totodată atribuirea funcției de fântână și construcției circulare din curtea mănăstirii, reprezentată la fel.

Dintre cele trei biserici figurate pe desen, cele din incinta cetății fiind parțial ruinate, evident, nu puteau să-și îndeplinească funcția la data realizării planului cetății, când doar biserica rasciană (adică cea sârbească) putea să fie în folosință. Conform planului ei schițat sumar, această biserică a fost adaptată cu siguranță din absida unei biserici mai mari, încheiată la est cu cinci laturi ale unui octogon. Această ipoteză este susținută și de alinierea construcției la absida bisericii situate la sud de ea. Înscrisura pe hartă a distanței de 20 de stânjeni măsurată între ele, din 5 în 5 stânjeni, însoțită de denumirea unității de măsură [probabil „*Monst(os ?) kllafter 20*”], indică se pare realizarea întregului desen la scara respectivă, care în cazul de față este trecută - contrar modalității obișnuite - între două obiective considerate importante și având totodată o oarecare legătură între ele. Astfel, sensul denumirii cu o lectură incertă, formată din numele unității de măsură ar putea fi „stânjen de mostră” corespunzând conform dimensiunii înscrise continuativ unei unități de 20 de stânjeni.

Celălalt obiectiv situat înafara fortificației este o clădire bicelulară, aflată pe un lot de pământ de forma literei „L”, în poziție inversată, denumită „parohie veche sau cazarmă” [„*alter Pfarrhof oder Cahsarm*”]. Această clădire orientată nord-sud, cu identificare incertă, evident, nu era în folosință atunci când s-a realizat harta. Cu toate că prin cele două destinații posibile trebuie să fi ținut de cetate spre care se orientează și curtea ei marcată cu ocră-galben, clădirea nu se aliniază la traseul șanțului de apărare care se află în vecinătatea ei imediată.

Încercând să descifrăm în continuare obiectivele figurate pe desen în speranța de a mai identifica câteva din instituțiile și obiectivele de cult menționate la Cenad în evul mediu, cum ar fi, de exemplu, cele două capitluri - cel al catedralei Sfântul Gheorghe și capitlul colegial Sfântul Salvator, amintit începând cu anul 1241¹⁴ - ne convingem tot mai mult că harta înfățișează ceea ce a rămas din orașul medieval după ce a trecut peste el tăvălugul istoriei, al cărui ultimă expresie - în sens propriu - a fost

¹⁴ SRH, II, p.562.

dărâmarea cetății Cenadului în 1701¹⁵ în temeiul acordului cuprins în actele păcii de la Carloviț din 1699.

Astfel, faptul că cele trei biserici care au supraviețuit în stare de ruină sau trunchiate până la data la care a fost realizată harta nu sunt identificate cu principalele trei biserici medievale de la Cenad – pentru noi la îndemână pe baza materialului documentar de referință – se explică prin întreruperea firului tradiției locale în timpul ocupației turcești, când, se pare că aceste edificii au îndeplinit funcția de geamie sau de moschee. Pierderea memoriei locale este cu atât mai impresionantă cu cât nu s-a scufundat în uitare doar biserica ducelui Ahtum, menționată de altfel încă la 1433¹⁶, sau catedrala Sfântul Gheorghe, ci și existența de odinioară a bisericii Sfânta Fecioară Maria, care a adăpostit mormântul Sfântului Gerard, transformând Cenadul în loc de pelerinaj până prin anul 1400, când relicvele sfântului episcop au fost mutate la Veneția, în orașul său natal, probabil din cauza pericolului turcesc.

Revenind la prezentarea hărții, fără să ne propunem cu acest prilej analizaarea celorlalte obiective și anume: casa reprezentantului autorității guvernamentale [„*waltschafer, sein Quartir*”], clădirea administrației locale [„*Canzeley*”], clădirea vămii, respectiv, casa vameșului [„*Maüt Einemmer, sein Quartir*”], o pivniță [„*Celler*”], un șopron [„*Schuben*”] și nu mai puțin decât cinci grajduri [„*Stall*”], trebuie să menționăm că modul lor de reprezentare pare să fie diferențiat în funcție de materialul din care au fost construite : piatră, cărămidă sau lemn și că în această conexiune biserica rasciană pare să fi fost zidită din cărămidă, iar celelalte două biserici din piatră.

Analizând planurile acestor trei biserici se poate constata că cel de la mijloc prezintă de fapt componentele planului bisericii demolate la Cenad în 1868. Însă înainte de a le compara trebuie să precizăm conform procesului-verbal întocmit de parohul Killer că planul propriu-zis al bisericii demolate constituie doar componenta estică a întregului plan, care, în partea lui de vest, reprezintă ziduri vechi ieșite la iveală cu ocazia săpării fundațiilor pentru noua biserică. Totodată se cere menționat și faptul că acest plan indică zidurile în succesiune inversată, cele de dedesubt fiind ale noii biserici, construită cu orientarea nord-sud, în loc de cea obișnuită, de est-vest. Astfel, construcția dreptunghiulară care se conturează la mijlocul planului reprezintă de fapt o biserică subterană cu un bazin de botez, ca pe latura de est a acestei construcții să se sprijine zidul de vest al bisericii demolate. Comparând planul astfel interpretat al bisericii, respectiv al vestigiilor aflate în prelungirea ei cu cel al bisericii de pe harta cetății Cenadului devine evident că cele două desene reprezintă aceeași construcție în stare diferită de conservare, ale cărei rămășițe sunt suprapuse azi de biserica catolică din centrul Cenadului.

În raport cu această biserică cu componente obișnuite de plan, cu absida reconstruită în perioada goticului matur, cea reprezentată la sud de ea pe harta cetății

¹⁵ Samú Borovszky, *Csanád vármegye története 1715-ig*, Budapest, 1897, II (în continuare: Borovszky, *Csanád*), p.79.

¹⁶ *Diplomata pontificum saec. XV*, Tomus II, Editionem curavit Paulus Lukcsics, în „*Monumenta Hungariae Italica*”, Budapestini, 1938, p.70.

Cenadului ține de mediul artei bizantine prezentând analogii cu biserica de la Vinica (fig.5), de lângă Preslav (Bulgaria), construită în secolul al X-lea¹⁷.

Având în vedere datele privind amplasamentul celor trei biserici timpurii de la Cenad cuprinse în Legenda Sfântului Gerard, conform cărora biserica mănăstirii Sfânta Maria era situată lângă (conform textului latin „*iuxta*” și într-un alt pasaj „*in contiguo*”)¹⁸, deci în legătură sau în atingere cu biserica mănăstirii Sfântul Ioan Botezătorul, este limpede că aceste două biserici sunt cele figurate pe desen în incinta cetății, legătura dintre ele constituindu-se prin corpul mănăstiresc ale cărui vestigii au fost suprapuse în secolul al XIX-lea de actuala biserică catolică din centrul așezării. Iar planul bizantin din mediul artei bulgare al bisericii de rit răsăritean ctitorită de Ahtum în jurul anului 1000, este în concordanță cu datele istorice prezentate la începutul lucrării noastre. Oricum, biserica lui Ahtum nu putea fi suprapusă – așa cum s-a crezut până acum – de biserica Sfânta Maria, construită în secolul al XI-lea, deoarece, după cum am văzut, este menționată încă la 1433 în documentul papal neluat în seamă de specialiști. Locul catedralei Sfântul Gheorghe este indicat de Legenda Sfântului Gerard pe malul Mureșului¹⁹. Ori albia veche a râului se poate vedea și azi în spatele actualei biserici ortodoxe sârbe, situată la nord de cele două biserici figurate pe desen în incinta cetății. Faptul că biserica sârbească suprapune o biserică de mari dimensiuni a fost constatat cu ocazia săpăturilor inedite efectuate în preajma ei la începutul secolului XX.

Coroborând datele cunoscute din documente și din literatura de specialitate cu cele oferite de harta analizată, documentul cartografic care a permis identificarea bisericii lui Ahtum a fost realizat în perioada cuprinsă între 1701 și 1741, respectiv, după anul demolării cetății de la Cenad, care nu mai figurează pe hartă și înainte de anul restaurării bisericii Sfânta Fecioară Maria²⁰, reprezentată pe hartă încă în stare de ruină. În raport cu această hartă, care conform denumirii ei trecute pe versoul colii nu prezintă nici ea toate clădirile existente în localitate la data respectivă, cea din 1697, atribuită lui Marsigli, indică și mai puține obiective. Cu toate că pe această hartă obiectivele sunt rediate sumar, cele din incinta cetății de zid (înscrise în partea inferioară a fortificației bicelulare), pot fi descifrate comparându-le cu obiectivele figurate pe harta din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Astfel, construcția din colțul de sud-est al cetății, cu plan trilobat la prima vedere, reprezintă evident partea răsăriteană a bisericii lui Ahtum rămasă în picioare până la mijlocul navei, confirmând indirect aplicarea diferențiată a culorii pe harta din secolul al XVIII-lea în funcție de starea de conservare a monumentelor înfățișate. Prin urmare, obiectivul cu un plan de forma literei „L”, în poziție inversată, de pe harta din 1697, trebuie să reprezinte partea intactă a casei zidarului, iar cele două obiective situate la nord de biserica lui Ahtum, corpul mănăstiresc și biserica Sfânta Fecioară.

¹⁷ Crâstiu Miatev, *Arhitecturata v srednovekovna Bălgaria*, Sofia, 1965, p.120-121; St. Bojadžiev, *L'église du village Vinica à la lumière de nouvelles données*, în „Byzantino Bulgarica”, II, 1966, p.241-265.

¹⁸ *SRH*, II, p.501, 504.

¹⁹ *Op. cit.*, p.473,496.

²⁰ Borovszky, Csanád, p.97.

ABOUT AHTUM'S CHURCH FROM MORISENA (CENAD)

Abstract

This paper is mentioning some new data relating to the St. John the Baptist monastery, belonging to the oriental rite, which was founded by duke Ahtum on his residence from Morisena – today Cenad, Timis county -, about year 1000. This church which disappeared without a trace, together with other medieval churches from this place, was until now wrong localized and its aspect was totally unknown. A map of Cenad (*fig. 3-4*) from the first half of the XVIIIth century, discovered in the archive of the catholic diocese of Timisoara, presents its plan, together with the plans of St. Mary Church, and St. George Cathedral which were builded up by Gerard, the first catholic bishop of Cenad († 1046), sanctified in 1083. According to this map, the Ahtum's church – i.e. among two churches situated in the enclosure of the fortress, the most southern one – had a byzantine plan having analogies with that of Vinitsa church, builded up in the Xth century near Preslav, Bulgaria.

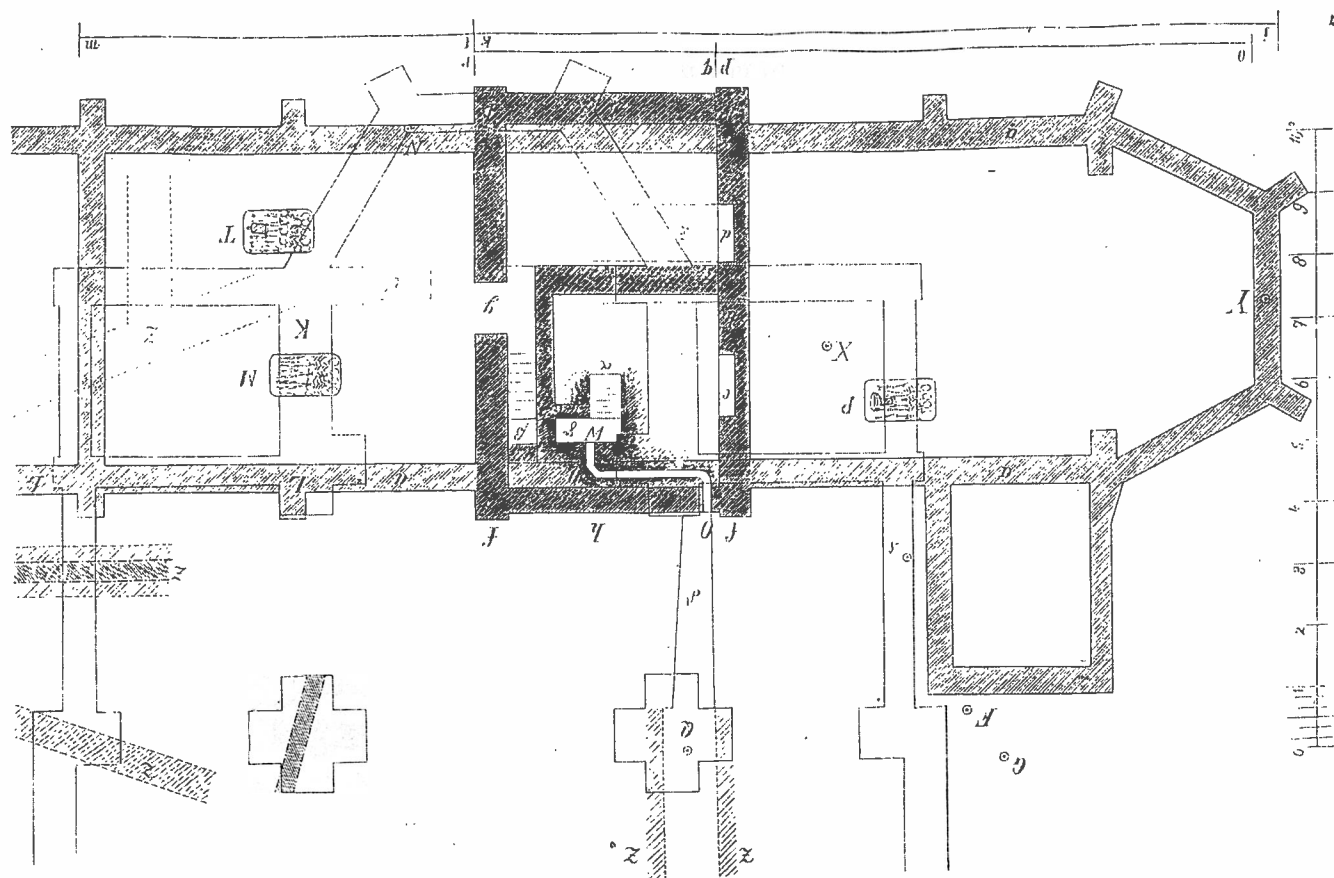

Fig. 1 Planul bisericii de la Cenad demolată în 1868 (după Henszlmann)

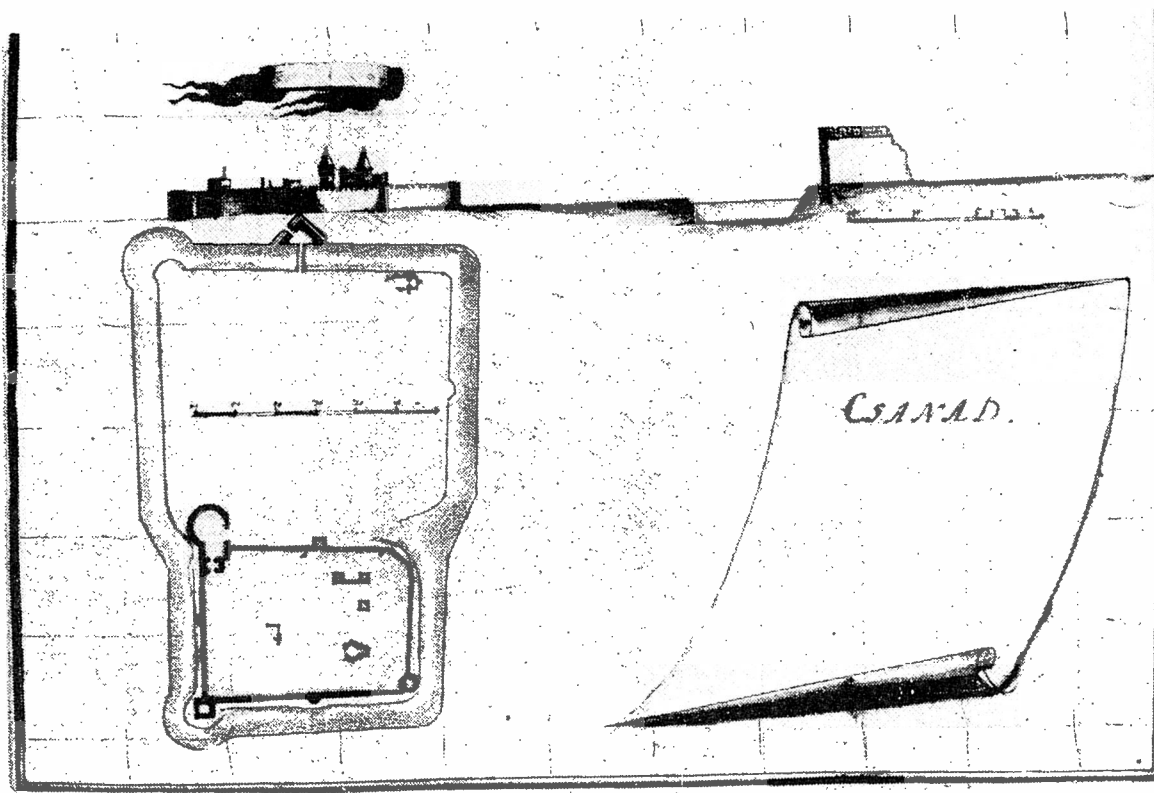

Fig. 2 Harta Cenadului realizată în 1697 de L.F. Marsigli

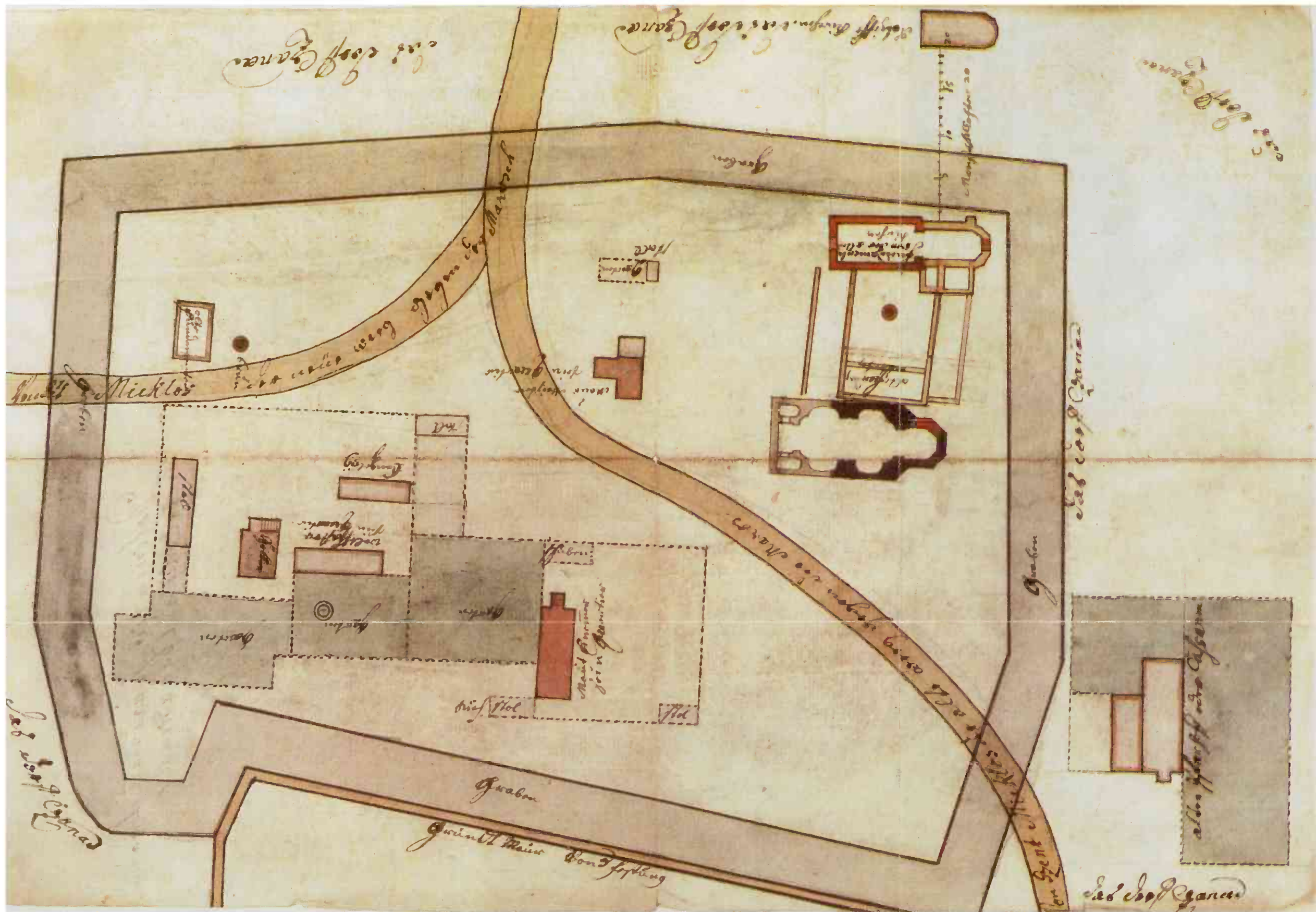

Fig. 3 Harta Cenadului realizată în prima jumătate a secolului al XVIII-lea (recto)

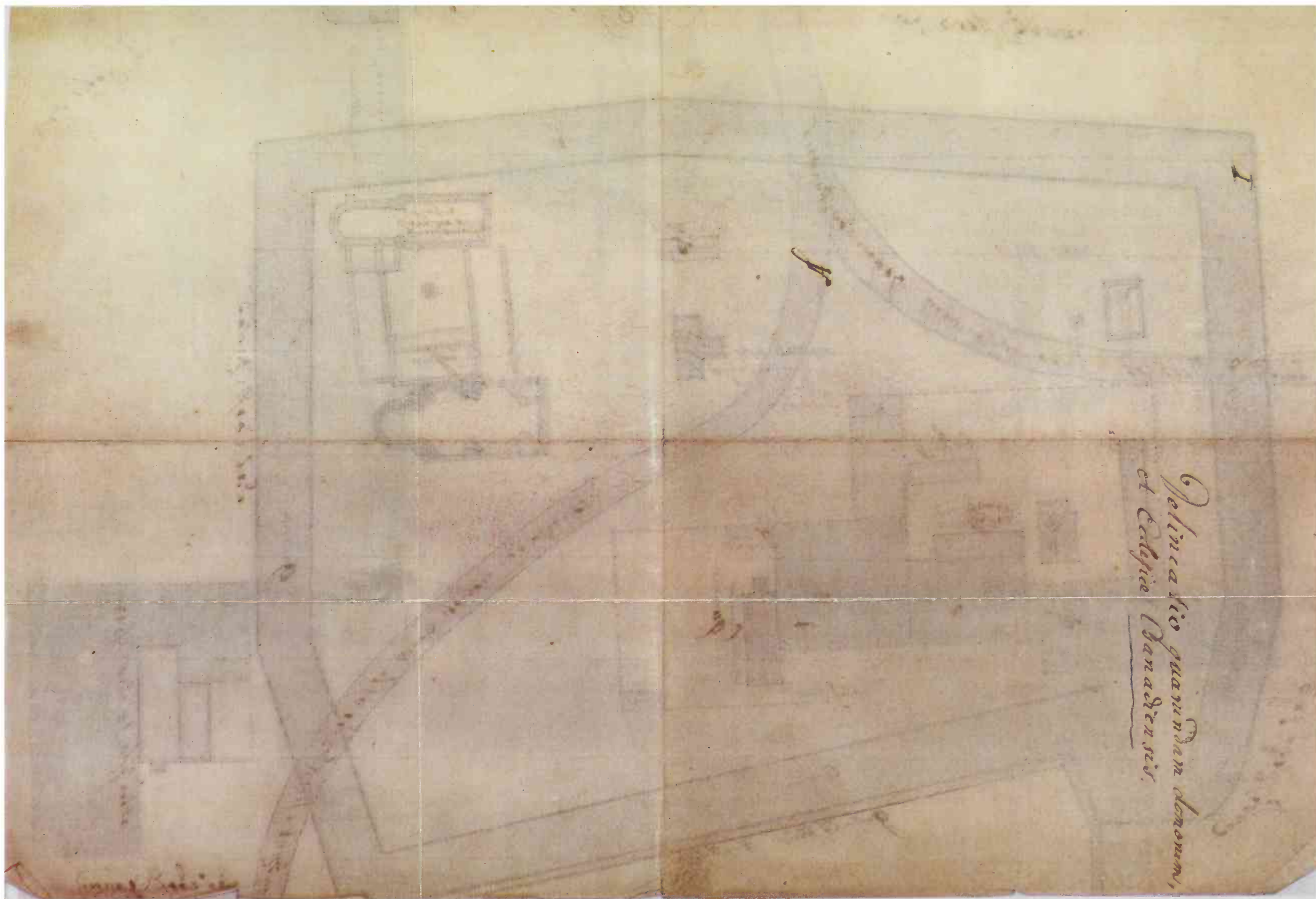

Fig. 4 Harta Cenadului realizată în prima jumătate a secolului al XVIII-lea (verso)

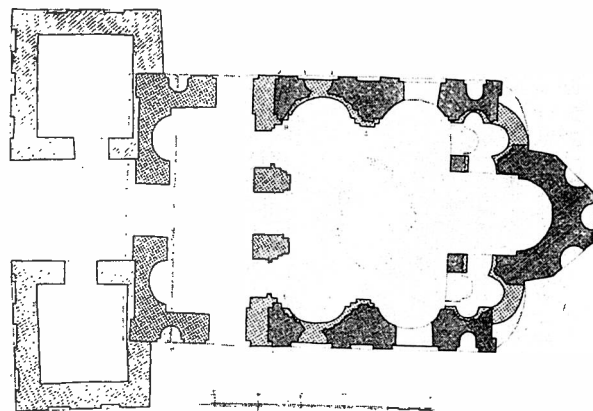

Fig. 5 Planul bisericii de la Vinica (după Bojadžiev)

SIHASTRUL SAVA, ȘTEFAN AL II-LEA ȘI ÎNTEMEIEREA MITROPOLIEI DE ROMAN

LIVIU PILAT

Cele două personaje menționate în titlu par, la o primă vedere, să nu aibă nimic în comun, poate doar faptul că aparțin primei jumătăți a veacului XV, o perioadă plină de evenimente pentru istoria Moldovei, multe dintre ele supuse controversei, mai ales datorită lipsei unor surse narative interne. Totuși, există un punct de întâlnire între cei doi, fapt care nu poate fi inclus în lista evenimentelor pomenite mai sus, fiind mai degrabă un aspect banal. Nu e de mirare deci că acest moment nu a stârnit curiozitatea istoricilor noștri. În istoriografia noastră medievală sunt foarte puține cazuri în care cercetarea istorică pornește de la un fapt banal, pentru a ajunge la concluzii dintre cele mai neașteptate, care schimbă radical perspectiva asupra unei probleme, considerată până atunci o certitudine. Putem vorbi mai degrabă de accidente decât de o metodă de cercetare. Însă, o anchetă istoriografică gândită în acest mod, îi oferă cercetătorului posibilitatea de a se feri de capcanele unor ipoteze tentante, dar construite pe baza unei simple supoziții.

Cu câțva timp în urmă, m-am ocupat de modul în care solidaritățile monahale din Moldova veacului XV sunt reflectate în *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*¹. M-am oprit atunci asupra unei zăciale care se referă la călugări nemțeni, din generația lui Gavril Uric:

*„Pomenește Doamne sufletul robilor tăi: al monahului Diomidie; al lui Dositeiu; al lui Teodosie; al lui Damian; al lui Romil; al lui Partenie; al lui Anastasie; al lui Nicodim; al lui Ilarion; al lui Dionisie; al lui Moise; al lui Averchie; al lui Paisie; al lui Siloan; al lui Macarie; al lui Ioanichie; al lui Calist; al lui Nicandru”*².

Ultimul din această înșiruire și, foarte probabil, autorul daniei, Nicandru, un nume foarte rar, este un personaj enigmatic, totuși plecând de el pot fi identificate și alte personaje. Ceea ce ne ajută la identificarea personajului este o însemnare contemporană de pe un act de întărire: „via lui Nicandru”. La 5 august 1443, din Roman, Ștefan al II-lea întărește faptul că „acest călugăr și rugător al nostru, Sava, a cumpărat o vie de la Andrica de la Neamț, și via este mai sus de cetatea Neamț, și este locul unde este teascul acestei vie. Și i-am dat acest loc să-și facă chilie”³.

Puse cap la cap, cele două informații clarifică lucrurile. Avem de-a face cu un călugăr nemțean Nicandru, ce renunță la modul de viață chinovial în favoarea celui

¹ *Solidarități monahale în Moldova veacului XV reflectate în Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, comunicare susținută în ședința Comisiei de Genealogie, Heraldică și Sigilografie, Iași, noiembrie, 2004.

² *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, editat de Damian P. Bogdan, București, 1941, p. 88.

³ DRH, A, I, nr. 241.

idioritmic, și care, după îmbrăcarea mării schime, se va numi Sava. Așadar, înscrierea în pomelnic este anterioară anului 1443, pe vremea în care Nicandru se mai afla încă în mănăstire, iar cei pe care îi menționează sunt colegi de generație. Siluan este foarte probabil noul egumen de Neamț⁴, care îi succede lui Pimen, atestat și el pentru această perioadă. Macarie nu este altul, în opinia mea, decât un alt sihastru, a cărui chilie o moștenește Nicandru și care, de asemenea, îi este întărită de domn: „i-am dat chilia lui Macarie, care este mai jos de mănăstirea Neamț, să-i fie lui și cu grădina ei și cu acareturile”⁵. Avem, așadar, și ilustrarea modelului pe care îl urmează Nicandru.

Dar, documentul de întărire ilustrează și un alt aspect, prestigiul de care se bucură în ochii domnului acest sihastru și rolul de intercesor, pe care el îl joacă din postura de „om sfânt”, similar cu rolul de mai târziu al lui Daniel sihastru⁶. Acest aspect se deduce nu doar din simpla întărire - deși nu mai avem un document de aceeași factură din această perioadă și desigur că mai existau și alți sihaștri - cât mai ales din prevederile juridice ale documentului, asemănătoare cu cele ale unei mănăstiri. Pe lângă faptul că Sava poate lăsa moștenire la moartea sa oricui va dori, actul mai specifică: „nici un egumen sau alt călugăr să nu aibă alt amestec întru nimic cu călugărul nostru Sava și nici cu aceste acareturi. Și, de asemenea, la via lui, nici unii din pârcălabii noștri, și nici clucerii noștri, și nici desetnicii, să nu aibă amestec, să ia deseatina din vin, niciodată în veci, pentru că i-am dat pentru sufletul sfântătrăposărilor părinților noștri și pentru sănătatea noastră”. Aceasta înseamnă o încălcare a canoanelor Bisericii⁷ și din moment ce s-a produs un asemenea fapt, motivația trebuie să fi fost una cu totul specială. Dacă acest Sava este capabil să facă ceea ce de regulă face o mănăstire întreagă, asta înseamnă că ne aflăm în fața unui „sfânt în viață”, „un specialist al supranaturalului”, un monah isihast cu vocație de maestru spiritual dar și de taumaturg⁸. Ținând seama de acest aspect și de legăturile speciale dintre Ștefan al II-lea și Neamț, cred că putem identifica un nou personaj: Calist, poate fi primul mitropolit de Roman, provenit de la Neamț și înmormântat tot aici.

Intrăm astfel pe un teren al controversei, pentru că existența Mitropoliei de Roman, acceptată în linii generale de către istorici, a fost aprig contestată tocmai de cel care ar fi fost cel mai în măsură să elucideze această problemă. Astfel, concluzia lui Scarlat Porcescu era că Episcopia Romanului a fost înființată în vremea lui Alexandru cel Bun iar menționarea ei ca mitropolie se datorează unei confuzii de termeni pe care o fac pisarii din cancelaria domnească⁹. El s-a străduit din răspuțeri să demonstreze că Episcopia Romanului este înființată de către Alexandru cel Bun, pe care îl consideră „organizatorul ierarhiei bisericești moldovene”, acceptând totuși că pentru o scurtă perioadă eparhia de la Roman ar fi purtat titlu de mitropolie, în timpul domniei comune a

⁴ Ioan Ivan, Scarlat Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, Iași, 1981, p. 281.

⁵ DRH, A, I, nr. 241.

⁶ Pentru acest caz vezi Ovidiu Cristea, *Despre raportul dintre principe și „omul sfânt” în Țările Române. Întâlnirea lui Ștefan cel Mare cu Daniil Sihastrul*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 192-198.

⁷ Vasile Muntean, *Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine (până la 1600)*, București, 1984, p. 73.

⁸ Petre Guran, *La légitimation du pouvoir princier dans les hagiographies slavo-byzantines (X^e – XVe siècles)*, în „Archæus”, IV (2000), fasc. 1-2, p. 268-271.

⁹ Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului în secolul XV*, București, 1941.

lui Ilie și Ștefan¹⁰ (1436-1442). Această schimbare de atitudine a fost determinată de o scurtă notă pusă în circulație de Petre Ș. Năsturel, în care era adusă la cunoștința istoricilor români o însemnare de pe manuscrisul *Vindobonensis historicus graecus 33* cu următorul conținut: „Nu de mult timp a fost creat, de asemenea, un alt mitropolit la Forum Romani, și de aceea se numește mitropolit de Roman”¹¹. Însă, existența mitropoliei era susținută și anterior, deoarece exista un document în care era pomenit „chir Calist al Romanului”, ce fusese cunoscut și episcopului Melchisedec, primul care a afirmat existența unei mitropolii la Roman, pe care el o credea chiar anterioară lui Alexandru cel Bun¹².

Controversa nu se datorează însă unor surse contradictorii, ci, în primul rând, perspectivei eronate și superficialității cu care sursele au fost interpretate. Actul de naștere al acestei episcopii nu a fost încă descoperit, însă opiniile exprimate sunt unanime în a considera că începuturile ei se plasează în vremea lui Alexandru cel Bun, asta fără ca cineva să se întrebe care era competența lui în ceea ce privește înființarea de scaune episcopale. Un rol important în impunerea definitivă a acestei opinii l-a avut studiul din 1941 al preotului Scarlat Porcescu. Astfel un cunoscut medievist, în studiul său dedicat organizării ecleziastice moldovenești în secolul XV, scria: „Pr. Scarlat Porcescu, bazat pe un bogat material în legătură cu organizarea Bisericii moldovenești, conchide că Episcopia de Roman a fost întemeiată de Alexandru cel Bun între anii 1408 și 1413. Întrucât de la publicarea ultimei lucrări nu au mai fost descoperite alte documente care să aducă informații noi cu privire la înființarea acestei Episcopii, rămânem la concluzia părintelui Sc. Porcescu, că ea trebuie să se fi înființat îndată după anul 1408, concomitent cu cea de la Rădăuți”¹³.

De fapt, „bogatul material” se reduce la două surse. Prima este un document din 16 septembrie 1408 prin care Alexandru cel Bun întărea bisericii Sfânta Vineri din Roman, locul de îngropăciune al mamei sale, doamna Anastasia, două sate¹⁴. Acest act dovedește, de fapt, că la 1408, la Roman, nu exista încă o episcopie. A doua sursă este un fragment din cronica lui Grigore Ureche, în care se relatează înființarea scaunelor arhieresti de către Alexandru cel Bun, respectiv „făcut-au și al doilea episcop după mitropolit, la svânta mănăstire ce iese în târg în Roman și i-au dat eparhia o parte de ținuturi de supt munte den gios”¹⁵. Însă, încă din 1915, C. Auner a atras atenția asupra lipsei de valoare istorică a informațiilor oferite de *Letopiseșul* lui Grigore Ureche în legătură cu Sinodul de la Florența¹⁶, datorită anacronismelor pe care acestea le conțin. Situația este valabilă și în cazul de față și mă mir de ce istoricii nu au privit cu un ochi

¹⁰ Idem, *Episcopia Romanului*, Roman, 1984, p. 37. Vezi și p. 26-43.

¹¹ Petre Ș. Năsturel, *Un témoignage byzantin sur la Métropole de Roman (Moldavie)*, în RER, XV (1975), p. 199.

¹² Melchisedec, *Chronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, I, București, 1874, p. 105-107.

¹³ Alexandru I. Gonța, *Mitropolia și episcopiile ortodoxe moldovenești în secolul al XV-lea*, în *Studii de istorie medievală*, ed. Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, Iași, 1998, p. 194.

¹⁴ DRH, A, I, nr. 23.

¹⁵ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, ediția a II-a, București, 1958, p. 76.

¹⁶ C. Auner, *Moldova la Soborul din Florența*, București, 1915, p. 16 și 47-48.

critic „basnele” inserate de Misail Călugărul. Această informație l-a indus în eroare chiar și pe cel care a publicat notița privitoare la numirea unui nou mitropolit, Petre Ș. Năsturel considerând că la Roman a existat o episcopie transformată ulterior în mitropolie și emițând ipoteza, pe baza unor deducții iconografice, că scaunul de la Roman ar fi fost înființat înainte de 1415, adică înainte de aducerea moaștelor Sfântului Ioan cel Nou la Suceava¹⁷.

În acest caz, notița semnalată de domnia sa ar fi trebuit să sune cu totul altfel, similar cu actul sinodal din 1380 prin care Episcopia de Kernitza era ridicată la rangul de mitropolie¹⁸. Or, ea vorbește cât se poate de clar de înființarea recentă a unui scaun mitropolitan. În aceste condiții, ipotezele și construcțiile imaginare legate de înființarea unei episcopii la Roman, în vremea sau de către Alexandru cel Bun, trebuie lăsate deoparte atâta vreme cât nu există nici cel mai mic indiciu documentar în acest sens. Eparhia de Roman își face apariția în documente ca mitropolie și cred că eforturile trebuie canalizate în acest sens pentru a avea o perspectivă corectă asupra evenimentelor.

Apariția scaunului mitropolitan de la Roman a fost pusă sub semnul dualității politice ce marchează istoria Moldovei între 1436-1442. Emil Vărtosu a consacrat un amplu studiu asupra asocierii dintre Iliș și Ștefan la domnie¹⁹. Concluzia la care a ajuns este că, Iliș rămâne domn titular, iar în calitate de suzeran el acordă lui Ștefan, asociat și vasal al său, ca feud, o parte din pământul Moldovei, respectiv Țara de Jos, fapt ce reiese din titulatura documentelor, atât a celor emise de cancelaria de la Suceava cât și a celor emise la Vaslui. Mergând pe urmele lui Petre Ș. Năsturel, Emilian Popescu a ajuns la concluzia că înființarea acestui scaun ecleziastic a avut loc în 1436, chiar în anul de debut al noii formule politice²⁰. La prima vedere rapiditatea cu care Patriarhia ecumenică a dat curs solicitării venite din partea lui Ștefan pare suspectă. Cert este că mitropolia de la Roman exista la data de 30 iulie 1437, de vreme ce raportul lui Sigismund Gotzkircher pomeneste de existența în Țările Române a patru arhiepiscopi²¹. Subscriu înființării mitropoliei de Roman în 1436, cu precizarea că știrea înființării ei a ajuns în Moldova, probabil, cu puțin timp înainte de 7 decembrie. La această dată, cancelaria de la Vaslui, acolo unde se afla Ștefan al II-lea, emitea un document prin care se dăruia pentru „această adevărată slugă și rugător al nostru, Iuga protopop” un număr substanțial de sate, întărindu-i-se astfel „drept credincioasa lui vislujenie”²². Or, Iuga apare ca protopop și în 1439²³, deci nu poate fi vorba de o înlocuire a sa cu Constantin, ci de existența în paralel a doi protopopi. De vreme ce avem doi protopopi, înseamnă că există și două

¹⁷ P.Ș. Năsturel, *Un témoignage*, p. 201, nota 6.

¹⁸ FHDR, IV, p. 215.

¹⁹ Emil Vărtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie până în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p. 262-281.

²⁰ Emilian Popescu, *Completări și rectificări la istoria Bisericii Moldovei și la relațiile cu Bizanțul în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în TV, III (1993), p. 147.

²¹ N. Iorga, *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor*, III, București, 1897, p. 8. „Item, Ecclesia constantinopolitana habet potestatem in spiritualibus apud duas Balachias. propriam linguam habentes quae duo regna sunt, domini duo per se naturales reges, in metis Ungariae et Russiae, omnes in obediencia Ecclesiae graecorum, populus in maxima quantitate, ubi mituntur arhiepiscopi quator”.

²² DRH, A, I, nr. 165.

²³ *Ibidem*, nr. 196.

scaune arhieresti pe lângă care ei își exercită această funcție. Însă acest act de danie mai prezintă un aspect interesant, pentru că el se prezintă ca o răsplată adusă pentru unele servicii. Faptul că, la câteva luni de la instituirea dualității politice, cancelaria de la Vaslui, emite un document al cărui beneficiar este protopopul Iuga, care se bucurase și anterior de atenția lui Ștefan al II-lea, arată că este vorba de un interes personal al voievodului. De aceea, este posibil ca preotul Iuga să fi fost cel care a dus cererea lui Ștefan la Constantinopol, însă, deocamdată, nu există nici un indiciu clar asupra acestui aspect.

Recent, s-a sugerat că Mănăstirea Neamț a avut și ea un rol important în apariția și prima fază a evoluției noului scaun mitropolitan, punându-se astfel bazele unei puternice mișcări antiunioniste, patronată de Ștefan al II-lea²⁴. Asupra legăturilor speciale dintre Neamț și Ștefan al II-lea mai fusese atrasă atenția și anterior, ceea ce a scăpat este faptul că cel care are inițiativa în această problemă este Ilie. În noiembrie 1436, acesta întârea Mănăstirii Neamț, în nume propriu, „ceea ce sfântăpăsoșul nostru părinte a cugetat cu cugetul său bun”, era vorba de satul tătarăsc Timișești, situat la gura Neamțului²⁵. Ștefan nu pare, în această perioadă, legat de acest important centru monastic. Printr-un document, din octombrie 1437, ce conține numele ambilor domni, dar emis de cancelaria de la Vaslui, se face o danie Probotei²⁶, mănăstire care se bucurase de dărnicia lui Ștefan și în perioada când acesta domnise singur²⁷. Privite în succesiune cronologică aceste acte de danie par să indice un fel de competiție între doi donatori, fiecare având însă propria preferință. La 23 februarie 1438 Ilie dăruiește Neamțului un sat „pentru sufletul sfântăpăsoșilor noștri părinți și pentru sufletul

²⁴ Dan Ioan Mureșan, *Isihismul și prima etapă a rezistenței la deciziile Conciliului florentin în Moldova (1442-1447)*, în SUBB, XLIV (1999), 1-2, p. 37 și 52. Autorul a avut în vedere o problemă interesantă, legăturile dintre Ștefan al II-lea și mănăstirea Neamț, și a făcut câteva observații interesante, însă s-a îndepărtat de subiect, lansându-se într-un lung șir de ipoteze, unele dintre ele de-a dreptul amuzante. Nu știu care au fost intențiile autorului dar produsul finit seamănă mai degrabă cu o „mucenicie” a lui Ștefan al II-lea decât cu un studiu științific. Asta pentru că el renunță la analiza critică, bazându-se doar pe speculații legate de anumite evenimente politice. De asemenea, folosirea unor termeni total neadecvați Evului Mediu cum ar fi „internaționala isihastă” sau „concertul european” are ca rezultat plasarea studiului în sfera fanteziei. Apoi, tentativa de a transborda frământările teologice din Bizanț în Moldova este lipsită de sens, în primul rând datorită faptului că nici peisajul cultural, și nici cel socio-politic, nu este același. Însă, acest aspect este neglijat de autor care își construiește ipotezele pe baza unei dihotomii simpliste: cei răi (unioniști) și cei buni (antiunioniști). De aici rezultă un ton polemic pe care nu-l au nici lucrările aparținând unor istorici proveniți din mediul ecleziastic, fie ei ortodocși sau catolici. De fapt, pe lângă fantezia debordantă, autorul dă dovadă și de naivitate pentru că aceste chestiuni sunt mult mai nuanțate, cauzele rezidând în caracteristicile intelectualismului bizantin. Astfel, unul dintre reprezentanții de seamă ai Bizanțului la Florența, Gemistos Plethon a susținut poziția lui Marcu din Efes, pronunțându-se împotriva unirii, dar a făcut-o din ipocrizie, deoarece, se știe, el devenise adeptul unui păgânism platonizant. Un alt celebru reprezentant, Bessarion de Nicea, viitor cardinal al Bisericii romane și susținător fervent al Unirii, aflat deci pe o poziție divergentă, aparținea și el aceleiași secte.

²⁵ DRH, I, nr. 164.

²⁶ *Ibidem*, nr. 174.

²⁷ *Ibidem*, nr. 131.

sfântăposatului nostru părinte, cel după Sfântul Duh, Iosif mitropolit”²⁸. La 12 martie 1439, este rândul Moldovei să primească o danie²⁹, mănăstire ce, de asemenea, se bucurase anterior de atenția lui Ștefan, dar, de această dată, documentul este emis de cancelaria de la Suceava, fiind vorba de o măsură cu caracter reparator, Moldova primind un număr de zece buți de vin anual și o posadă pe Moldova în schimbul unui sat ce-i fuse luat de Ilie³⁰.

Următoarea danie introduce un element de noutate. La 10 mai 1439, din Vaslui, Ștefan „voievod și domn al Țării Moldovlahiei” dăruiește mănăstirii Probota o prisacă la Botne³¹. Așa cum arată acest document, avem de-a face cu o schimbare de atitudine, atât din partea lui Ștefan cât și a lui Ilie. Pentru că la 15 iulie 1439, este rândul cancelariei de la Suceava să emită în numele ambilor domni un document de danie pentru mănăstirea de maici de la Horodnic³². Totuși, la 13 septembrie 1439, aflat la Gura Cracăului, Ilie întărește Mănăstirii Bistrița vama târgului Bacău³³. Răspunsul lui Ștefan vine abia la 23 noiembrie 1440, fiind unul pe măsură: „Din mila lui Dumnezeu, iată eu, robul stăpânului meu Isus Hristos, Ioan Ștefan voievod și domn al Țării Moldovlahiei ... mi-am arătat dorința și m-am aprins de iubire de Hristos și am făgăduit acestei mănăstiri mai înainte zise, de la Neamț, unde este hramul Înălțarea Domnului Dumnezeuului și mântuitorului nostru Isus Hristos, ca să aibă de la domnia mea, în fiecare an, câte două măști de pește și câte două bărbânțe de icre”³⁴. Oricine își poate da seama că acest document este unul aparte, redactat astfel pentru a marca un moment special. În opinia mea, acest act este mai degrabă un manifest de putere decât un gest de pietate.

Dacă, așa cum s-a afirmat, actul reprezintă epifania puterii³⁵, acest document reprezintă botezul oficial al relațiilor dintre Ștefan al II-lea și Mănăstirea Neamț. Totuși, se pune întrebarea, de ce nu și-a arătat Ștefan „iubirea de Hristos” și în perioada anterioară? Din cele prezentate până acum, reiese că împărțirea puterii între cei doi includea și influența asupra unor centre monastice, ctitorite de înaintașii lor. Cele mai importante, Neamțul și Bistrița, reveneau în seama lui Iliaș, în vreme ce Probota, aflată tot în Țara de Sus, i-a fost lăsată lui Ștefan în virtutea raporturilor stabilite anterior. Asta pentru că aici intervine și o problemă de etică. Din moment ce această mănăstire primise danii din partea lui Ștefan, călugării de aici deveniseră „rugătorii” săi și erau datori să se invoce ajutorul divin în favoarea lui, atât timp cât era în viață, situație pe care Ilie trebuia să o tolereze. Nu este exclus ca legătura dintre Ștefan și Mănăstirea Probota să fi fost determinată de faptul că acesta era locul de veșnică odihnă al mamei sale, Stanca, înecată din porunca lui Ilie. Acest fapt ar explica numeroasele danii acordate Probotei - una dintre ele fiind dată pentru pomenirea lui Alexandru cel Bun și a mamei sale³⁶ - și îngăduința manifestată de Ilie, ce pare să dețină dreptul exclusiv de a face danii către

²⁸ *Ibidem*, nr. 180.

²⁹ *Ibidem*, nr. 192.

³⁰ *Ibidem*, nr. 132.

³¹ *Ibidem*, nr. 195.

³² *Ibidem*, nr. 197.

³³ *Ibidem*, nr. 200.

³⁴ *Ibidem*, nr. 212.

³⁵ Olivier Guyotjeannin, *Écrire en chancellerie*, în *Auctor et auctoritas. Invention et conformisme dans l'écriture médiévale*, studii reunite de Michel Zimmermann, Paris, 2001, p. 18.

³⁶ DRH, A, I, nr. 227.

mănăstiri. Asta pentru că el era principalul deținător al puterii și cele mai importante mănăstiri se aflau în spațiul aflat sub directul său control. Acordarea daniei, de către Ștefan, printr-un document cu dublă titulatură pare să confirme această aserțiune. Situația se menține până în 1439, când Ștefan se hotărăște să o schimbe. Ce a determinat această atitudine?

Iese ușor în evidență titulatura pe care și-o asumă Ștefan, de domn al Moldovlahiei, pe care Ilie nu o folosește. S-a observat că acest titlu, creație a cancelariei patriarhale, a fost adoptat și de cancelaria Moldovei, dar folosirea sa a fost limitată doar la cazurile care atingeau domeniul ecleziastic³⁷. Alexandru cel Bun îl folosește de mai multe ori, în toate cazurile fiind vorba de documente destinate mănăstirilor³⁸, iar mitropolitul său se intitulează „preasfințitul mitropolit chir Iosif al Moldovlahiei”³⁹. Așadar, termenul de Moldovlahia desemnează Moldova ca provincie ecleziastică, altfel spus, el înscrie Biserica moldovenească în ierarhia scaunelor mitropolitane. Nici Ilie și nici Ștefan înainte de 1439, nu folosesc acest titlu, iar după 1442 nu va mai fi folosit nici de Ștefan. La fel ca și părintele său, acesta îl folosește doar în documentele destinate mănăstirilor, în celelalte el este numit domn al Moldovei, fie că este vorba de acte de întărire⁴⁰ sau de scrisoarea adresată brașovenilor⁴¹. Ultima dată când se intitulează domn al Moldovlahiei este 26 mai 1442, în documentul emis pentru mănăstirea Zografu⁴².

Observăm că folosirea acestui titlu de către Ștefan se limitează la intervalul 1439-1442, ultima parte a domniei comune. E cât se poate de evident că folosește acest termen pentru a reclama o legitimitate superioară față de cea a fratelui său, însă ce anume însă îi dădea dreptul să și-l aroge? Judecând după cazul părintelui său, răspunsul nu poate fi decât prezența unui ierarh alături de el, iar acesta nu este altul decât mitropolitul de Roman. În condițiile în care mitropolitul Moldovei, Damian, se afla la Florența, prezența unui ierarh alături de Ștefan dobândește o importanță și mai mare, motivând pretențiile acestuia de a se considera protectorul Bisericii Moldovlahiei. Or, nu va fi el, Ștefan, numit de către patriarhul ecumenic „Preaînaltul, preastrălucitul, marele voievod a toată Moldovlahia”⁴³? Iar ierarhul aflat lângă el nu se intitulează „mitropolitul chir Calist arhiepiscopul Moldovlahiei”⁴⁴? Puse cap la cap, aceste informații vin să arate că după trei ani, înființarea Mitropoliei de Roman începuse să-și arate roadele, fapt înlesnit și de absența lui Damian în această perioadă. S-a exprimat opinia că scaunul de

³⁷ Ștefan S. Gorovei, *La începutul relațiilor moldo-bizantine: contextul întemeierii Mitropoliei Moldovei*, în *Românii în istoria universală*, III₁, coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1988, p. 872-873.

³⁸ DRH, A, I, nr. 41, 50, 93, 101.

³⁹ *Ibidem*, nr. 21.

⁴⁰ *Ibidem*, nr. 210.

⁴¹ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 701.

⁴² DRH, A, I, nr. 221.

⁴³ FHDR, IV, p. 315. Identificat de editori cu Ștefan cel Mare însă acesta nu a avut legături cu Patriarhia de Constantinopol. Vezi și nota lui Ștefan S. Gorovei din AIIAI, XXI (1984), p. 537-538; Idem, *Un episod din „recuperarea” Bizanțului: prima „operă” a spătarului Nicolae „Milescu”*, în AIIAI, XXII/2 (1985), p. 456.

⁴⁴ I. Ivan, *Un ierarh moldovean cu numele de Calist, înmormântat la Neamț*, în MMS, XLVI (1970), 1-2, p. 68.

la Roman ar fi fost vacant pe perioada desfășurării soborului de la Florența, deoarece nu fusese numit încă un mitropolit pentru acest scaun și nu i se fixase rangul în ierarhia ecleziastică⁴⁵ însă, aspectele prezentate mă determină să cred că scaunul de la Roman a avut un titular încă din 1436 și, până la proba contrarie, consider că a fost ocupat de Calist, un călugăr provenit de la cea mai importantă mănăstire a Moldovei. S-a creat astfel o primă cutumă în cadrul tradiției ortodoxe moldovenești, pentru că, dacă privim lista călugărilor nemțeni care au urcat în scaune arhieresti, în secolele următoare, observăm că dețin un adevărat monopol asupra scaunului de la Roman⁴⁶.

Negarea existenței unui ierarh la Roman, încă din 1436, are la bază o gravă confuzie între scaun arhieresc și eparhie, ca și o interpretare superficială a documentelor. Însă, notița din *Codex Vindobonensis* vorbește cât se poate de clar de numirea unui nou mitropolit, deci de înființarea unui nou scaun arhieresc, și nu de înființarea unei noi provincii ecleziastice. Însă, pentru a înțelege semnificația acestei acțiuni a Patriarhiei ecumenice, trebuie să avem în vedere întregul cadru de măsuri adoptate de acest for în anul 1436. Este vorba de o serie de numiri care au avut loc în acest an, în perspectiva sinodului ce urma să aibă loc la Florența, cu scopul de a întări delegația bizantină, atât prin includerea unor delegați capabili, cât și prin numirea acestora în scaune cu tradiție. Astfel, Syropulos precizează că patriarhul Iosif a hirotonit ca episcop pe Marcu Eūgenicul pentru Efes, Dionisie pentru Sardes și Bessarion pentru Niceea, cu scopul ca la sinod să facă figură de vedete⁴⁷. Pe lângă aceștia, au mai fost numiți ierarhi greci, oameni apropiați patriarhului, în scaune mai noi, aflate în afara lumii grecești, fără o tradiție bogată, dar reprezentative din punct de vedere politic. Este vorba de numirea lui Isidor pentru scaunul mitropolitan de la Kiev⁴⁸ și a lui Damian pentru mitropolia Moldovlahiei:

*„Cam în acest timp, a fost hirotonisit ca mitropolit al Rusiei chir Isidor care fusese trimis și ca sol la sinodul de la Basel. Împreună cu el a plecat și chir Nicolaos Gondeles ca sol, pentru ca amândoi să-l vadă pe marele cneaz al Rusiei și să-l pună la curent cu pregătirile în vederea sinodului ecumenic, luând și din partea lui delegați și episcopi, cu care să ia parte la sinod. În aceleași condiții pleca și mitropolitul Moldovlahiei spre dieceza sa, fiind investit și ca sol, pentru ca în această calitate să trateze cu voievodul și să ia și din partea aceluia un delegat, împreună cu care să meargă la Constantinopol cam în același timp în care vor ajunge acolo galerele sinodale”*⁴⁹.

⁴⁵ Em. Popescu, *Completări*, p. 149; D.I. Mureșan, *Isihismul*, p. 51-52. Ipoteza că mitropolitul Calist ar fi de fapt protopopul Constantin, călugărit și revenit la ortodoxie, după întoarcerea în țară, este fantezistă.

⁴⁶ I. Ivan, Sc. Porcescu, *Mănăstirea Neamț*, p. 267-277.

⁴⁷ Popescu, *Completări*, p. 149.

⁴⁸ John Meyendorff, Aristeides Papadakis, *L'Orient chrétien et l'essor de la Papauté. L'Église de 1071 à 1453*, trad. Françoise Lhoest, Paris, 2001, p. 420.

⁴⁹ FHDR, IV, p. 383. Mai există o variantă a acestui pasaj, citată de obicei, în care faptele sunt prezentate într-o altă lumină: „Pentru Moldovlahia se încredințase misiunea mitropolitului care plecase acolo cu puțin timp mai înainte, mai pe urmă i-au scris din nou acestuia, precum și principelui, așa că de acolo a sosit mitropolitul împreună cu solul Neagoe și cu protopopul”. De asemenea, mitropolitului Rusiei i-a fost încredințată „misiunea de a-i vedea pe regi și a lua din partea acelor soli și episcopi” (*Ibidem*, p. 373). Deși această variantă este

Damian, care era un apropiat al patriarhului Iosif, a fost numit, cel mai probabil, între 6 septembrie 1436-13 februarie 1437⁵⁰. Însă, spre deosebire de mitropolia de la Kiev, care avea deja o tradiție, cea a Moldovlahiei era ultima în ierarhia scaunelor subordonate Patriarhiei ecumenice. De aceea, numirea lui Damian a fost însoțită și de o avansare ierarhică a acestei mitropolii, titularul ei primind și titulatura de locțiitor al Sevasteii, ocupând poziția pe care acest scaun mitropolitan o deținea în *sinaxis*-ul bizantin⁵¹. Mitropolia Sevasteii era de fapt o ficțiune juridică, însă ea figura pe locul 11 în listele ierarhice mai vechi ale patriarhiei iar rangul scaunului său fusese primit de Mitropolia Alaniei, ce își schimbă numele în Mitropolia de Stavropolis⁵². Acest drept îi va fi cedat mitropolitului Moldovlahiei iar acest rang îi permitea lui Damian să participe la sinod, în vreme ce titularii unor scaune mult mai vechi decât Mitropolia Moldovlahiei rămâneau acasă. Același Syropulos a surprins foarte bine maniera discreționară prin care patriarhul a făcut numirile în vederea sinodului: “Restul din cei care au fost convocați și se găseau la Constantinopol a fost lăsat aici de către patriarh, fără ca el să le fi spus pentru ce i-a chemat și de ce nu merg și ei cu el și fără să le fi cerut măcar părerea în această problemă”⁵³. În lista mitropoliților participanți la sinod pe care o dă Syropulos⁵⁴ Mitropolia Moldovlahiei figurează pe poziția a treisprezecea, după Mitropolia de Stavropolis, însă pe actul unirii Damian figurează la poziția a doisprezecea⁵⁵,

preferată, consider că cea citată mai sus este mult mai veridică, în primul rând, datorită faptului că ea indică corect titlurile celor doi monarhi și prezintă mai detaliat chestiunile de interes politic. De fapt, varianta citată frecvent reprezintă mai degrabă o formă rezumativă a celei de a doua, în care s-au strecurat unele confuzii, datorate comprimării. Este vorba de încercarea de a prezenta în aceeași frază atât plecarea cât și sosirea solilor, ceea ce poate crea erori de interpretare. Cea de a doua variantă prezintă separat sosirea solilor: „*A mai sosit și mitropolitul Moldovlahiei aducând cu sine un protopop și pe jupanul Neagoe din partea voievodului*”. În același pasaj este precizată sosirea reprezentanților din Trapezunt și din Iveria (*Ibidem*, p. 383).

⁵⁰ Em. Popescu, *Completări*, p. 146. Autorul avansează două date posibile, considerând-o pe ultima cea mai plauzibilă. Prima dată ar fi martie 1436, după trecerea mitropolitului Moldovei, Grigore, la catolicism. Cea de a doua, 6 septembrie 1437-13 februarie 1437, se leagă de creșterea speranțelor pentru o viitoare unire. Însă, mențiunea în această formă este un nonsens, datorat faptului că autorul nu precizează că stabilește această dată în funcție de calendarul bizantin (cu începerea anului de la 1 septembrie), care nu era în uz și în Moldova. Însă, făcând această precizare distanța dintre cele două datări scade în mod evident, ele ajungând să se suprapună, din punct de vedere conjunctural. Astfel, consider că numirea lui Damian trebuie plasată, cel mai probabil, în toamna anului 1436.

⁵¹ Petre Ș. Năsturel, *Quellques observations sur l'union de Florence et la Moldavie*, în SOF, XVIII (1959), I, p. 87.

⁵² Em. Popescu, *Completări*, p. 147.

⁵³ FHDR, IV, p. 373.

⁵⁴ *Ibidem*. Pasajul este următorul: „*Iar dintre arhieriei, câți a ales patriarhul și au participat la sinod, ei sunt aceștia: cel de Efes, de Trapezunt, de Heracleea, de Cyzic, de Sardes, de Nicomedia, de Niceea, de Târnovo, de Monemvasia, de Lacedemonia, de Amaseia, de Mytilene, de Stavropolis, de Moldovlahia, de Rhodos, de Melenic, de Dramas, de Gannos, de Dristra, de Anchialas; acolo a sosit și mitropolitul Rusiei, împreună cu un episcop*”. Istoricii români nu au găsit încă un răspuns la chestiunea neparticipării Țării Românești la Florența. Însă, merită observat că, dacă privim această listă, locurile pe care cei doi mitropoliți munteni îl ocupă în *sinaxis* sunt rezervate titularilor acestor scaune, mitropoliții de Amaseia și Anchialas.

⁵⁵ C. Auner, *Soborul*, p. 36.

devansându-l pe mitropolitul Isaia al Stavropolisului. Dacă nu luăm în calcul și semnătura împăratului, Damian trece pe poziția a unsprezecea, deci exact rangul pe care îl are în listele patriarhale Mitropolia Sevasteii. Prin urmare, acest rang i-a dat posibilitatea lui Damian de a participa la sinod și nu rangul de mitropolit al Moldovlahiei. Dar, dacă Sevasteia avea o importanță mai mare din punct de vedere ecleziastic, Moldova era importantă din punct de vedere politic iar patriarhul a găsit soluția pentru a îmbina cele două aspecte.

În acest context, sosea la Constantinopol cererea lui Ștefan al II-lea de aliniere a structurilor ecleziastice la noile realități politice din Moldova. Or, aceasta venea în întâmpinarea demersurilor Patriarhiei de a întări poziția lui Damian, atât în plan ierarhic cât și prin întărirea legăturilor sale cu cele două centre de putere din Moldova. Favorizându-l pe unul dintre cei doi competitori, Patriarhia obținea în mod automat și obediența celuilalt, mărul discordiei fiind legitimitatea pe care cel mai înalt for al lumii ortodoxe o putea oferi. Astfel, Patriarhia a dat curs cererii lui Ștefan, dar a făcut-o ținând seama de realitățile politice ale Moldovei. Acest aspect îl deducem din titulatura⁵⁶ pe care o deține ocupantul scaunului de la Roman. Pe baza mărturiei documentare și a inscripției de pe piatra funerară, se observă că titulatura completă a lui Calist era "mitropolit al Romanului și arhiepiscop al Moldovlahiei". Așadar, la 1436, Patriarhia nu a înființat o nouă provincie ecleziastică, ci doar un scaun mitropolitan în interiorul unei provincii deja existente, al cărui deținător avea autoritate juridică doar în calitate de subordonat al mitropolitului Moldovlahiei, al cărui scaun se afla la Suceava. Această măsură întărea poziția lui Damian, care avea acum o arhiepiscopie în subordine, dar era și în perfectă concordanță cu situația politică din Moldova, unde domnul de la Suceava avea întâietate. Subordonarea mitropolitului de Roman față de titularul scaunului de la Suceava este ilustrată și de un element de ordin simbolic. S-a observat că episcopul de Roman era singurul care avea dreptul să poarte pateriță argintată, spre deosebire de ceilalți episcopi care purtau doar cârjă simplă, dar, până în secolul al XVIII-lea, doar în eparhia sa, în capitală, acest drept fiindu-i rezervat doar mitropolitului⁵⁷. Acest fapt a fost

⁵⁶ Lipsește, din păcate, un studiu dedicat evoluției titulaturii ierarhilor moldoveni, raportat la normele canonice ale ierarhiei bizantine. Astfel, dacă pentru Țara Românească avem, încă de jumătatea secolului XVII, precizarea referitoare la cei doi mitropoliți, că "*unul ține locul al Anchirii și să chiamă exarh a toată Ungurimea și al Plaiului ... iar altul se chiamă mitropolit laturii Țării Muntenești, spre Severin, și ține locul Amasii*" (*Îndreptarea legii*, p. 364), pentru Moldova nu avem asemenea precizări. Există un singur studiu dedicat acestui subiect, însă el este foarte confuz iar autorul, deși cleric, nu face nici măcar distincția între scaun și eparhie (Scarlat Porcescu, *Titulatura și teritoriul de jurisdicție al Mitropoliei Moldovei până la 1500*, în TV, III (1993), 8-10, p. 95-110). Interesant este, în legătură cu numirea lui Damian, că anumite elemente au fost conservate până la începutul secolului XVIII, nu știm însă dacă în surse moldovenești, sau bizantine. Dimitrie Cantemir consemna faptul că mitropolitul Damian a fost îndemnat de papă să voteze pentru unire, lui promițându-i-se demnitatea "tronului al șaptelea". Însă, așa cum observa C. Auner "Biserica latină nu știe până în ziua de astăzi ce este tronul al șaptelea, și de aceea nu putea să-l promită lui Damian" (C. Auner, *Soborul*, p. 34). Însă, "tronul al șaptelea" poate căpăta sens dacă este vorba de ierarhia scaunelor mitropolitane subordonate Patriarhiei ecumenice. Un studiu serios dedicat acestei probleme ar putea clarifica și momentul în care Mitropolia Moldovlahiei a pierdut locul Sebasteii în sinod.

⁵⁷ Melchisedec, *Chronica*, p. 199.

cunoscut și de Dimitrie Cantemir, care observa că episcopul de Roman s-a chemat arhiepiscop (*archiepiscopus dictus*), fiindu-i îngăduit ca la liturghie să poarte mitră⁵⁸.

Hirotonisirea primului titular al noului scaun a putut avea loc la Constantinopol, asta dacă cel nominalizat a făcut parte din delegația care a dus cererea înființării, sau, conform canoanelor, ea a putut fi oficiată de mitropolitul Damian la venirea în țară, cu acordul patriarhului⁵⁹. Anumite aspecte, par să arate că acest eveniment s-a petrecut la Constantinopol. Mai întâi notița pe care deja am amintit-o. Apoi, trimiterea de către Patriarhie a unei relicve care să consfințească înființarea noului scaun. La 13 noiembrie 1653, aflat la Roman, Paui de Alep a asistat la un moment important, legat de celebrarea Sfântului Ioan Hrisostomul:

*„Episcopul titular s-a îmbrăcat cu felonul Sfântului Ioan Gură de Aur zis polistavriion, așa cum îl îmbrăca în fiecare an la slujba din ziua sărbătoririi sfântului. Patriarhii de la Constantinopol trimiseseră acest felon în dar lui Ștefan voievod cel vechi și acesta l-a făcut danie episcopului amintit în mănăstirea cea mare a Sfintei Paraschiva”*⁶⁰.

Editorii acestui text au formulat observația că acest obiect nu figurează în *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*⁶¹. Și nici nu avea de ce să figureze, consider eu, deoarece în pomelnicul Episcopiei Romanului, păstrat într-o copie din secolul XVIII, dar început prin veacul XVI, Ștefan cel Bătrân (Starago) este Ștefan al II-lea, Ștefan cel Mare fiind numit „cel Bun” (Dobrago)⁶². Păstrarea acestei tradiții la Roman trebuie legată, așadar, de omul căruia i se datorează întemeierea acestui scaun ecleziastic. Abia în secolul XVIII, această tradiție va fi înlocuită cu o alta, de factură livrească, în care se vede cât se poate de bine influența *Povestirii* mitropolitului Gheorghe⁶³.

Dacă ținem seama de aceste aspecte, trebuie să acceptăm că numirea titularului pentru scaunul de la Roman a avut loc încă din toamna lui 1436, dată la care exista conjunctura favorabilă, ce dispare după 1440, odată cu disputele ce apar la Constantinopol. De altfel, după această dată, numirea unui mitropolit la Roman ar fi însemnat o subminare a autorității lui Damian, fapt pentru care Patriarhia nu avea motive să consimtă. Prezența unui mitropolit alături de Ștefan „domn al Moldovlahiei”, este singura în măsură să explice pretențiile acestuia și încercarea sa de a dezvolta o relație

⁵⁸ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, trad. Gheorghe Guțu, București, 1973, p. 350.

⁵⁹ “Dat-au adecă patriarhului părinții de la al patrulea săbor să hirotonisească pe mitropoliți, că mai înainte să hirotonia de episcopii de în eparhia lor. Și pre arhiepiscopi patriarhu-i hirotonește. Și mitropolitul pe mitropolit hirotonește, cu rânduiala patriarhului. Și episcopul pe episcop hirotonește, cu rânduiala mitropolitului” (*Îndreptarea legii*, p. 75).

⁶⁰ *Călători străini despre țările române*, VI, ed. M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru și Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 104.

⁶¹ *Ibidem*, nota 526.

⁶² Melchisedec, *Chronica*, p. 318.

⁶³ *Ibidem*, p. 269. Potrivit acestei tradiții felonul Sfântului Ioan Hrisostomul ar fi fost trimis lui Alexandru cel Bun și mitropolitului Iosif de către împăratul Constantin Paleologul, fiind însoțit de un act care îi atesta autenticitatea. Melchisedec consideră, pe bună dreptate, că această tradiție este lipsită de valoare istorică.

privilegiată cu cele mai importante mănăstiri ale țării, dintre care se remarcă Neamțul, mănăstire pentru care este emis un document cu un caracter special.

Însă, documentul din noiembrie 1440, prin care Ștefan al II-lea își declara “iubirea față de Hristos” mai prezintă un aspect important. “Iar pentru mai mare putere a tuturor celor mai sus scrise, am poruncit credinciosului nostru Mihail gramatic să scrie și să atârne pecetea noastră la această carte a noastră”⁶⁴. Acesta nu este altul decât fiul protopopului Iuga, pe care îl găsim în postura de logofăt personal al lui Ștefan al II-lea. Încredințarea unei asemenea sarcini unui gramatic din cancelarie reprezintă o mare onoare acordată acestuia, ceea ce presupune o anumită apropiere a lui Mihail de domn. S-ar putea crede că, în acest caz, este vorba mai degrabă de o lipsă de personal a cancelariei de la Vaslui. Totuși, scrierea actului de către Tador, fratele lui Mihail, vine și ea să arate că fiii protopopului Iuga se bucurau de o poziție privilegiată pe lângă Ștefan. Însă, documentele ulterioare arată că cinstea acordată gramaticului Mihail nu a fost o întâmplare. Este foarte interesantă și sugestivă prezența lui Mihail, devenit acum pisar, ca fiind cel care atârnă pecetea doar în actele destinate mănăstirilor⁶⁵, sarcină pentru care este nominalizat, în restul actelor, logofătul Sima⁶⁶. Aceste aspecte par, la prima vedere, să nu aibă nici o legătură cu problemele legate de întemeierea și funcționarea Mitropoliei de Roman. Totuși, privind cu atenție aceste aspecte, ce relevă atenția deosebită de care se bucură protopopul Iuga și fiii săi din partea lui Ștefan al II-lea, apare întrebarea: Protopopul Iuga era reprezentantul mitropolitului Damian, sau al ierarhului din Țara de Jos? Judecând după faptul că ascensiunea socială a familiei acestuia este strâns legată de domnia lui Ștefan⁶⁷, consider ca veridică cea de a doua variantă. Veridicitatea este întărită și de faptul că celălalt protopop, Constantin, apare menționat doar alături de mitropolitul Damian, fapt menit să-l identifice ca unul dintre colaboratorii acestuia.

Însă, această constatare nu limpezește deloc lucrurile, asta pentru că s-a impus opinia că protopopul Constantin ar fi semnat declarația de unire la Florența ca reprezentant al Mitropoliei de Roman⁶⁸, or, în condițiile în care aceasta are propriul protopop, fapt ce a fost neglijat, rolul lui Constantin trebuie reevaluat. S-a considerat că acest Constantin a ținut locul mitropolitului, încă nenumit al Romanului, prezența ca și titulatura cu care acesta semnează constituind un element în plus pentru existența separată a Mitropoliei de Roman⁶⁹. Însă, ca urmare a celor prezentate mai sus, reiese că

⁶⁴ DRH, A, I, nr. 212.

⁶⁵ *Ibidem*, nr. 227, 229, 242 etc. Situația poate fi urmărită până la momentul învestirii lui Mihail în funcția de logofăt.

⁶⁶ *Ibidem*, nr. 228. La 4 mai 1443, logofătul Sima este cel care atârnă pecetea. Peste numai trei zile, într-un act emis pentru Mănăstirea Probota, această sarcină îi revine pisarului Mihail (nr. 229). Ambele acte sunt scrise de Tador, fratele celui din urmă.

⁶⁷ Vezi *Ibidem*, p. 477 sub vocea **Mihail**.

⁶⁸ P.Ș. Năsturel, *Quellques observations*, p. 89.

⁶⁹ Em. Popescu, *Completări*, p. 150. Autorul invocă ca argument, în favoarea existenței separate a Mitropoliei de Roman, cuvântul τοποτηρητης, folosit în titulatura protopopului Constantin. El consideră că, deși asemănător cu τὸν τόπον ἐπέχον (*locum tenens*), locțiitor, așa cum apare în titulatura lui Damian, acest termen semnifică o înlocuire pe termen lung, nedeterminată de un moment trecător și corespunde cuvântului latin *vicarius*. Dovada, în opinia autorului, se află în chiar actul Unirii unde, Patriarhia Alexandriei are un delegat provizoriu (τὸν τόπον ἐπέχον) în persoana mitropolitului de Heraclea, dar și un vicar (τοποτηρητης), pe marele

mitropolitul Damian avea dreptul de a reprezenta întreaga provincie ecleziastică a Moldovlahiei și nu doar Țara de Sus așa cum s-a crezut. Cât despre neparticiparea celui alt arhieru, ea nu era neapărat necesară atâta vreme cât Damian era însoțit de reprezentanții puterii din Moldova, conduși de logofătul Neagoe. Foarte probabil, nici măcar nu s-a dorit acest lucru, dacă ne gândim cu câtă grijă și-a ales patriarhul Iosif membrii delegației. În aceste condiții, consider că protopopul Constantin era de fapt omul prin care Damian realiza administrarea provinciei ecleziastice, iar prezența sa la Florența este datorată tocmai aceste legături. De cealaltă parte, există o ierarhie paralelă, reprezentată de mitropolitul de Roman și protopopul Iuga, neglijată de Patriarhia ecumenică și neimplicată în dezbaterile pro și anti-unioniste, care își întărește pozițiile pe durata desfășurării sinodului, dar care nu se află într-un conflict deschis cu Patriarhia și reprezentantul acesteia, mitropolitul Damian.

Asta pentru că această ierarhie paralelă nu se bazează pe o insubordonare în plan ecleziastic ci pe o raportare diferită la sfera politicului. Pe de o parte, mitropolitul Damian este legat de patriarhul ecumenic și de împăratul de la Constantinopol, de cealaltă parte, mitropolitul de Roman, protopopul Iuga și Ștefan al II-lea își au propria sferă de interes, în care sunt atrase și mănăstirile din Moldova prin generozitatea cu care domnul face acte de dănie. Cred că, aici trebuie căutat motivul prezenței lui Mihail în actele destinate mănăstirilor. Începând cu 1443, atenția pe care Ștefan al II-lea o acordă

protosinghel, duhovnic și ieromonah Grigorie, care era funcționarul permanent al patriarhului. Trebuie însă făcute câteva precizări. Mai întâi faptul că, în acest exemplu, este vorba de reprezentarea unei patriarhii și nu a unei mitropolii subordonate Patriarhiei ecumenice. Or, încredințarea unei asemenea delegații nu este făcută întâmplător ci către mitropolitul Heracleii, cel care îl hirotonește pe patriarhul ecumenic și prin intermediul căruia Patriarhia de la Constantinopol reușește o iluzorie recuperare a unui alt element al pentarhiei în cadrul acestui sinod. De asemenea, observăm că protosinghelul, ca și protopopul, se înscrie în "cinstile și boierile pe care le dau arhieriei", deci poziția sa este de cu totul altă natură decât cea a mitropolitului Heracleii, el este delegatul patriarhului ecumenic în această problemă și nu al patriarhului Alexandriei. Însă, nici sensul de vicar, atribuit termenului grecesc, nu pare corespunzător din punct de vedere semantic. Emilian Popescu a stabilit această corespondență după *Dictionnaire Grec-Français et Français-Grec*, de Antoine Th. Hepites, Atena, 1910, sub voce, unde se dă pentru acest cuvânt termenul de *vicaire, grand vicaire*. Însă, verificând reciproca după *Dictionnaire Français-Grec*, Paris, f.a., p. 979, termenul *vicaire* este tradus în grecește printr-un cu totul alt termen decât τοποτηρητής. De asemenea, el nu apare nici în cazul sinonimelor lui *vicaire* ca *remplacant, suppléant, substitut, adjoint, faisant-fonction* etc. După impresionantul *Dictionnaire Grec-Français*, de M. A. Bailly, Paris, 1915, p. 1917, τοποτηρητής apare ca un cuvânt compus din doi termeni: τοπος (loc, poziție) și τηρητής (*gardien, surveillant*), expresia însemnând cel care veghează asupra unui anumit loc. Declinându-mi competența în probleme ce țin de limba greacă, observ totuși că această traducere este mult mai apropiată de explicația din *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, p. 2055: "In the 15 C *topoteratoi* were patriarchal representatives in metropolitan sees outside the Epire (Cyprus, Ankyras, Nikomedia etc)" (Cf. Em. Popescu, *Completări*, p. 150, nota 68).

În fine, un ultim element ne arată cât se poate de clar că τοποτηρητής nu este echivalentul lui *vicarius*, semantica celor doi termeni fiind diferită. Asta pentru că, spre deosebire de vocabularul Bisericii romane, cea răsăriteană acordă acestui termen o cu totul altă semnificație. Astfel, în glosarul trilingv care însoțește Sintagma lui Matei Vlastares *vicarius* este tradus în grecește ó τοῦ οἰκέτου οἰκέτης, în slavonă *ije rabu rabí*, însemnând „cel care este rob robilor” (G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 294).

mănăstirilor devine tot mai evidentă, principalele beneficiare fiind mănăstirile Probota și Neamț, dar și Humorul, Moldovița și mănăstirea de maici de la Horodnic. Oricât ne-am strădui să vedem în această acțiune o măsură cu caracter antiunioist, îndreptată împotriva lui Damian, cel care s-a întors de la Florența cu actul Unirii, este extrem de dificil. Există totuși un element care poate fi exemplificat în acest sens, formula de maledicție a unui document din 29 noiembrie 1443, destinat Mănăstirii Moldovița:

„Iar cine va încerca să le ia sau să clinească orice din acestea mai sus scrise, acela să fie blestemat de Domnul Dumnezeu atotțiitorul, făcătorul cerului și al pământului, și de Preacurata Născătoare de Dumnezeu, și de cei 12 apostoli, și de cei 4 evangheliști, și de cei 300 și 18 părinți purtători de Dumnezeu, care s-au adunat împotriva lui Arie cel fără Dumnezeu, hulitorul Sfintei Troițe, și să fie asemenea lui Iuda Iscarioteanul vânzătorul și să aibă parte cu cei care au strigat asupra lui Hristos, Domnul nostru, și au spus: sângele lui asupra lor și asupra copiilor lor”⁷⁰.

Poate fi considerat acest blestem, în care este invocat crezul ortodoxiei și precizată monarhia tatălui în cadrul Sfintei Treimi, ca o reacție antiflorentină? Este posibil, însă, în acest caz, ea nu este o reacție oficială ci aparține lui Tador, fiul protopopului Iuga, cel care a redactat documentul. Asta pentru că, un document emis în aceeași zi, pentru Mănăstirea Probota, dar redactat de Luca, prezintă o formulă de maledicție lipsită de incisivitatea celei anterioare:

„Iar cine va îndrăzni să clinească sau să ia de la această mai sus scrisă mănăstire, acela să fie blestemat de Domnul Dumnezeu și mântuitorul nostru Isus Hristos, și de Preacurata Stăpâna noastră Născătoare de Dumnezeu și Pururi Fecioară Maria, și de cei 12 sfinți apostoli de frunte și de cei 4 evangheliști și de cei 318 părinți care s-au adunat la Nicheia împotriva blestematului Arie, și să fie părtaș cu Iuda vânzătorul și asemenea cu cei care au strigat: sângele lui asupra lor și copiilor lor”⁷¹.

Existența unei atitudini ostile lui Damian este contrazisă chiar de acțiunile lui Ștefan al II-lea. Astfel, la 11 aprilie 1444, domnul dăruiește „bisericii Sfântul Gheorghe a Sfintei Mitropolii din Suceava” satul Averești, scutit de dări și de prestații în muncă⁷². Peste doar șapte zile, „urmând pilda temătorilor de Dumnezeu și înaintași ai noștri”, dăruiește mitropoliei satul de la Podul de Piatră, scutindu-l de toate obligațiile⁷³. Însă, în pofida acestui fapt, nu avem motive care să ne facă să credem că Damian s-a simțit foarte comod în Moldova, pentru această perioadă. În primul rând, insecuritatea politică era un bun pretext pentru a rămâne cât mai mult timp la Constantinopol. În al doilea rând, el era situat în afara sferei de interese de care am vorbit anterior, fiind mai degrabă privit ca un intrus, lipsit de autoritate, dar acoperit de legitimitate. Documentul pe care l-am citat invocă și o anumită marginalizare a lui Damian în mediul politico-ecclesiastic moldovenesc. Prin formularea „doar episcopul și protopopul să aibă de a face cu acești oameni” avem, evident, de-a face cu o minimalizare intenționată a funcției pe care o deține ocupantul acestui scaun, în raport cu celălalt ierarh moldovean numit „mitropolit”.

Astfel, Damian era nevoit să se concentreze asupra problemelor de la Constantinopol, devenite tot mai tumultuoase după întoarcerea de la Florența. În 1445 el

⁷⁰ DRH, A, I, nr. 242.

⁷¹ *Ibidem*, nr. 243.

⁷² *Ibidem*, nr. 244.

⁷³ *Ibidem*, nr. 245.

participă la sinodul de la Constantinopol, desfășurat în perioada august-noiembrie, care a combătut *Filioque*⁷⁴. Dar, în vreme ce mitropolitul Damian se pronunța în defavoarea punctului de vedere ce îi fusese impus la Florența, Ștefan al II-lea dăruia mitropolitului Calist, la 30 septembrie 1445, din Roman, „un tătar, anume Pașca, din tătarii noștri de la Neamț și cu sălașele sale și cu averea lui”⁷⁵. Dania, făcută cu titlu personal, era una fără precedent, nici mitropolitul Iosif și nici unul dintre ierarhii greci nu avuseser parte de așa ceva. Ea arată limpede că relația Puterii cu Biserica, în Moldova, nu-l includea și pe Damian. În aceste condiții, revenirea lui în țară pare puțin probabilă. De altfel, el dispărea la scurtă vreme, în noiembrie 1447 fiind numit în locul său Ioachim⁷⁶.

Or, tocmai în această perioadă, legătura lui dintre Ștefan și Mănăstirea Neamț devine tot mai clar exprimată. La 19 februarie 1446, această mănăstire primește din partea domnului un venit anual de două măzi de pește de la Chilia și trei cântare de icre negre din partea cneaghinei sale⁷⁷. La 11 martie, același an, aflat în Satul lui David, Ștefan acordă pentru satele aflate sub stăpânirea mănăstirii scutiri fiscale, exceptarea de la unele obligații în muncă și imunități juridice⁷⁸. La 6 iunie, aflat la Vaslui, domnul întărește Neamțului mănăstirea de călugărițe de la Boiște, „unde a fost chilia vlădicăi Iosif”⁷⁹, o danie simbolică menită să reitereze legătura dintre acest centru monahal și primul ierarh al Bisericii Moldovei. O legătură care va fi reiterată de mai multe ori pe parcursul veacului XV și începutul secolului următor, pentru a justifica pretențiile Mănăstirii Neamț la un scaun ecleziastic. În mod indirect, ea va fi evidențiată și de Gavril Uric, printr-o conexiune legată de titulatură. În 1439, el copiază Viața Sfântului Ioan cel Nou, aceasta fiind cea mai veche copie păstrată⁸⁰. Aici, mitropolitul Iosif este numit „arhiepiscop”⁸¹. Or, îmi este greu să cred că Iosif, care se intitula „mitropolit al Moldovlahiei”, a putut fi numit arhiepiscop, dată fiind miza serioasă pe care o implica pentru el titlul de mitropolit. Însă, titlu de arhiepiscop era purtat de Calist, chiar în perioada în care activa și Gavril Uric, iar prin această modificare era asigurată legătura cu tradiția. În acest mod, un rang mai mic putea justifica pretenții mai mari.

Însă, documentul din 6 iunie mai conține un element ce pune în evidență lipsa de autoritate a mitropolitului grec și anume, punerea sub ascultarea mănăstirii a preoților de mir din satele aflate în stăpânirea acesteia. În acest mod, suveranitatea în materie de jurisdicție ecleziastică a mitropolitului era grav încălcată și, foarte probabil, aceasta nu a stârnit nici un protest. În fine, la 20 iulie, mănăstirii îi erau întărite satele Dvorinești și Fântânele⁸². Observăm că documentul este emis din Suceava, exact în ziua Sfântului Ilie. Să fie vorba de un act pios prin care Ștefan își manifestă grija pentru sufletul fratelui pe

⁷⁴ Em. Popescu, *Completări*, p. 155.

⁷⁵ DRH, A, I, nr. 258.

⁷⁶ Michel Lascaris, *Joachim, métropolite de Moldavie et les relations de l'Église moldave avec le Patriarcat de Peć*, în BSHAR, XII (1925), București, p. 129-159.

⁷⁷ DRH, A, I, nr. 262.

⁷⁸ *Ibidem*, nr. 266.

⁷⁹ *Ibidem*, nr. 267.

⁸⁰ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, București, 1959, p. 247.

⁸¹ *Viața Sfântului Ioan cel Nou*, publicată de Melchisedec, în BOR, VIII (1884), 9, p. 682.

⁸² DRH, A, I, nr. 269.

care îl orbise? Este posibil ca această ultimă danie a lui Ștefan către Mănăstirea Neamț să fi avut o asemenea semnificație. Însă, în pofida acestui gest, Ilie își va găsi în cele din urmă răzbunarea, Ștefan găsindu-și odihna veșnică chiar între zidurile mănăstirii de care fusese atât de apropiat. Nu întâmplător, unul dintre călugării nemțeni a însemnat pe un *Mărgărit*, terminat de Gavril Uric cu doar patru ani înainte: „În anul 6955 (1477), luna iulie 13 zile, s-a tăiat capul lui Ștefan voievod, domnul Țării Moldovei, fiul lui Alexandru voievod, de către Roman voievod, fiul lui Ilie voievod, și a fost îngropat în Mănăstirea Neamț, în aceeași lună iulie în 16 zile”⁸³.

Însă, dispariția lui Ștefan al II-lea nu a însemnat și sfârșitul politicii inițiate de el. Abia înscăunat, Petru al II-lea întărește Mănăstirii Neamț, la 22 august 1447, toate satele și privilegiile fiscale ori juridice⁸⁴ de care aceasta se bucura în vremea lui Ștefan. De importante danii se va bucura și Mănăstirea Probota⁸⁵, o dovadă clară a faptului că Petru urma aceeași direcție ca și fratele său. La fel vor face și succesorii săi, daniile către mănăstiri și asigurarea colaborării logofătului Mihail devenind o constantă până la începutul domniei lui Ștefan cel Mare. Această continuitate infirmă așa numitul sfârșit al primei etape a rezistenței antiflorentine în Moldova⁸⁶, fiind vorba mai degrabă de un proces de consolidare a ierarhiei ecleziastice paralele, ce implică o legătură tot mai strânsă între domn și mediul monastic.

Chiar dacă mitropolitul Calist nu mai apare în prim plan, el continuă să-și desfășoare activitatea. Pe baza unei confuzii, ce plasa păstorirea lui Calist între cea a lui Damian și Ioachim, s-a considerat că acesta ar fi decedat în 1447, sau 1449⁸⁷. Lipsa unei bucăți din piatra de mormânt, tocmai porțiunea unde era inscripționată data morții, face imposibilă o datare sigură a decesului mitropolitului Calist. Totuși, I. Ivan a ajuns la concluzia că decesul a survenit înainte de 1451⁸⁸. Printr-un document emis la 31 iulie 1451, la Roman, Bogdan al II-lea întărește Mănăstirii Neamț doi tătari, Pașco și Petrică, cu copiii lor „precum i-au dat de la început frații noștri, Ștefan voievod și Petru voievod, și le-au întărit cu cărțile lor”⁸⁹. M. Costăchescu l-a identificat pe tătarul Pașco, pomenit în acest document, cu cel dăruit în 1445 mitropolitului Calist⁹⁰ și care, acum, intra în stăpânirea Mănăstirii Neamț, ca urmare a morții lui Calist. Însă, în documentul din 22 august 1447, prin care Petru al II-lea întărea Neamțului stăpânirea asupra 17 sate, sunt pomeniți și Pașco și Petrică, aici cu înțelesul de „satul lui...”⁹¹. În aceste condiții, ar

⁸³ P.P. Panaitescu, *Manuscrisele*, I, p. 171.

⁸⁴ DRH, A, I, nr. 273.

⁸⁵ *Ibidem*, nr. 277, 278, 288.

⁸⁶ D.I. Mureșan, *Isihasmul*, p. 52-53.

⁸⁷ Radu Constantinescu, *Scrieri inedite ale mitropoliților din Moldova*, în BOR, XCIV (1976), 7-8. p. 786. Acest studiu este frecvent citat de cei care se ocupă de probleme legate de istoria ecleziastică a Moldovei. Totuși nu s-a atras până acum atenția asupra faptului că acest text conține numeroase inexactități și trimiteri eronate. De exemplu, în cazul lui Calist, autorul afirmă că el este atestat cel puțin până la 1447, trimițând la Melchisedec, *Cronica Romanului*, I, p. 111-113, unde, spune autorul, data ar fi 1449. Însă, Melchisedec nu pomenește nici una dintre aceste două date, trimiterea fiind absolut inutilă.

⁸⁸ Ivan, *Un ierarh*, p. 74.

⁸⁹ DRH, A, II, nr. 13.

⁹⁰ M. Costăchescu, *Documente*, II, p. 401.

⁹¹ DRH, A, I, nr. 273

reieși că decesul mitropolitului de Roman a survenit chiar în acest an. Însă, mă întreb atunci, de ce a mai solicitat Mănăstirea Neamț, în 1451, un act special cu referire strictă la cei doi tătari și sălașele lor? Răspunsul poate fi dedus din analiza celor trei documente care privesc această problemă. Astfel, pare mult mai probabil, ca în noile condiții create după dispariția lui Ștefan al II-lea, mitropolitul Calist să-și fi reglementat succesiunea în concordanță cu prevederile documentului din 1445, dăruind actul său Mănăstirii Neamț, însă, abia după dispariția sa mănăstirea poate intra efectiv în posesie. Acesta înseamnă că decesul a survenit în prima parte a anului 1451, motiv care a determinat mănăstirea să solicite un act de întărire pentru cei doi tătari, obținut în baza documentelor emise de Ștefan și Petru. Cred că nu întâmplător acest document a fost emis la Roman și nu este exclus ca prezența domnului aici să fie legată de acest eveniment, însă, din păcate, nu avem nici un indiciu în acest sens.

Prin această danie și prin înhumarea sa la Neamț, ca și prin activitatea pe care a desfășurat-o, „părintele nostru chir Calist” a dobândit un loc de seamă în memoria obștii monahale de la Neamț. De aceea îl vom găsi, încă o dată, pomenit în *Pomelnicul bistrițean* alături de alte nume mari de aici, dar mai cu seamă, alături de cel ce pare să fi fost maestrul său spiritual, călugărul Nicandru (devenit sihastrul Sava)⁹².

L'ERMITE SAVA, LE PRINCE ETIENNE II ET LA CREATION DU SIÈGE MÉTROPOLITAIN DE ROMAN

Résumé

Les questions concernant la création et l'évolution du siège métropolitain de Roman représentent un sujet controversé dans l'historiographie roumaine. On considère que cette structure ecclésiastique a été fondée sous le règne de Alexandre le Bon, comme siège épiscopale et que le titre du métropolitain, mentionné dans les documents, résulte d'une confusion des rédacteurs de ces documents.

Notre conclusion est que cet siège a été créé en 1436 par le Patriarche œcuménique, comme siège du métropolitain, mais subordonnée au siège de Suceava, ayant une juridiction archiépiscope, aspect relevée du double titre d'archevêque et de métropolitain porté par Calliste, le premier titulaire de cet siège. Cet événement a été en concordance avec la situation politique de la Moldavie. En 1436, depuis les luttes sanglantes, Etienne II fut reconnu prince par son frère. Elia et Etienne se partagèrent le pouvoir et le pays, le premier prenant le Haut-Pays, et le second le Bas-Pays. Pourtant, ce partage a conservé le concept d'unicité du pouvoir, Etienne étant le vassal de son frère. Au début de 1443, Etienne demeura seul prince, jusqu'en 1447, quand il fut décapité par Roman II. Un rôle important dans l'ascension politique d'Etienne revenait à

⁹² *Pomelnicul*, p. 89. „Pomenește Doamne sufletul robilor tăi: al monahului Laurentie; al lui Ilarion; al lui Calist; al lui Iosif; al lui Rafail; al lui Silvestru; al lui Domentian; al lui Nicandru; al lui Euthimie; al lui Teodosie; al lui Isaia; al lui Cornilie; al lui Siluan; al lui Macarie; al lui Athanasie; al lui Dionisie; al lui Dalmat; al ieromonahului Vasile”.

la relation qu'il entretenait avec l'Eglise moldave, notamment avec le métropolite Calliste et le monastère de Neamț. Le lien de Pouvoir avec l'Eglise a connu, dans cette période, une nouvelle dimension, étant créée, dans la Moldavie, une hiérarchie ecclésiastique parallèle.

TITLURILE LUI ȘTEFAN CEL MARE. Tradiție diplomatică și vocabular politic*

ȘTEFAN S. GOROVEI

„Slăvitului și prin darul lui Dumnezeu fericitului și de Hristos iubitorului și de Dumnezeu blagoslovitului cu mare cinste, încununatului și în toate țările preamăritului și singur stăpânitorului, iar pentru noi prea dulcelui și scumpului domn și dragului părinte Ioan Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, închinăciune adâncă și dragoste credincioasă și adevărată de la iubita fiică a domniei [tale] și domniță Elena, mare cneaghină a Moscovei”.

Așa se adresa, în anii '80 sau '90 ai veacului XV, fiica, înstrăinată la Moscova, tatălui său din Moldova, într-o scrisoare care nu s-a păstrat, din păcate, în întregime¹.

Adresa din scrisoarea domniței pare o îngrămădire artificială de titluri, puse unul după celălalt în chipul cel mai protocolar, pentru a exprima afecțiunea foarte respectuoasă a iubitoarei fiice care gândea cu nostalgie la părintele său. Însă cercetarea izvoarelor arată că aceste titluri erau în uz la curtea Moldovei, folosite separat sau grupate după necesități al căror sens scapă, uneori, vigilenței istoricului. Izvoarele arată chiar mai mult decât atât, o varietate de titluri, cu nuanțe și înțelesuri, folosite uneori pragmatic, alteori programatic. Înainte de a începe analiza lor, îndrăznesc să aplic și în acest caz o metodă pe care am folosit-o cu succes și altădată, anume punerea de acord a izvoarelor, de data aceasta în privința terminologiei. Traducerea pe care am citat-o aparține editorilor din 1965 ai unui volum de documente privind relațiile româno-ruse; între timp, cei care trudesco pe tărâmul slavisticii românești au pus la punct un sistem terminologic care obligă la retraducerea textelor vechi, pentru a avea imaginea uniformă, exactă și corectă a modului în care se exprimau autorii de atunci. Astfel, „prin darul lui Dumnezeu fericitului” traduce formula slavonă (o redau după ediție, cu litere rusești) Божи́мъ дарованиѣмъ нарочитому; nu mi se pare o traducere potrivită, pentru că miezul formulei este (păstrez dativul) Божи́мъ дарованиѣмъ, care într-un text din

* Materialul și concluziile acestui studiu au fost folosite la cursul și seminarul din cadrul anului I de masterat (anul universitar 2004-2005) la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

¹ *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV – începutul celui de al XVIII [-lea]*, I, ed. J. S. Grosul, A. Oțetea, A. A. Novoselski, L. V. Cerepnin, Moscova, 1965, nr.7, p.57-58 (datată „nu mai devreme de ianuarie 1483 – nu mai târziu de 1502”; traducerea este reprodusă și în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în cronică*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.362). Pentru acest document, v. și Demir Dagnev, *Cu privire la apariția în Rusia moscovită a unor opere publicistice provenite din spațiul românesc (sfârșitul secolului al XV-lea)*, în RIM, 1-2, 2003, p.38-45 (autorul menționează – nota 29 – că „scrisoarea a fost parțial publicată în culegerea *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România*”, ceea ce sugerează că d-sa ar fi descoperit textul integral; însă această sugestie nu pare a fi întemeiată).

Moldova se regăsește sub forma (acum în genitiv) **Богодарованного**, tradus prin „de Dumnezeu dăruitului”². Așadar, pentru a tălmăci mai expresiv formula domniței Elena ar trebui să spunem „fericitului de Dumnezeu dăruitului”. Personal, prefer „de Dumnezeu fericit dăruitului”.

A doua formulă despre care cred că trebuie retradusă este „de Dumnezeu blagoslovitului cu mare cinste, încununatului” (от Бога великою честию почтенному венчаному). Aici, miezul pe care trebuie să cadă accentul este sintagma от Бога венчаному, adică „de Dumnezeu încoronatului”, aflată, și ea, în unele texte moldovenești, care vor fi aduse în discuție la locul potrivit. Propun tălmăcirea (tâlcuirea) astfel: „de Dumnezeu cu mare cinste blagoslovit încoronatului”.

Astfel, cred că putem restitui adresei pe care a compus-o domnița Elena următoarea formă: „*Slăvitului și de Dumnezeu fericit dăruitului și de Hristos iubitorului și de Dumnezeu cu mare cinste blagoslovit încoronatului și în toate țările preamăritului și singur stăpânitorului, iar pentru noi prea dulcelui și scumpului domn și dragului părinte Ioan Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei*”. Se va observa cu ușurință că numele Părintelui ceresc se află în trei formule ale titlului purtat de Ștefan; același nume este invocat încă de trei ori în introducerea acestei scrisori.

Nucleul titlului dictat de domnița Elena pisarului ei de la Moscova este *Ioan Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei*.

După cum a explicat demult Emil Vîrtosu într-o cercetare devenită clasică, elementele titlaturii princiare sunt diferite la cel care domnește, la fiul acestuia și la cel care a domnit: „Domnul de pe tron are în primul rând dreptul, în formularul diplomatic, la toate atributele de maiestate: *eu, noi, Io, voievod* și, în același timp, la atributele de suveranitate: *mare voievod, domn de sine stăpânitor*, însoțite toate la un loc de formula de devoțiune: *din mila lui Dumnezeu*”³. Voi porni, deci, în cercetarea titlurilor lui Ștefan cel Mare de la această definiție, precizând, însă, de la început, că am extins aria izvoarelor investigate, de la documente – care l-au interesat în mod precumpănitor pe Emil Vîrtosu – la toate inscripțiile (pe piatră, broderii și metal) și însemnările (pe hârtia sau pergamentul manuscriselor)⁴. Această extindere mi se pare nu numai utilă și necesară, dar chiar de neocolit dacă tindem să trecem dincolo de rigorile formularisticii de cancelarie, care formează domeniul predilect al diplomaticii, pentru a cerceta *vocabularul politic* al deținătorului Puterii și al administratorilor ei. Scrutăm, prin aceasta, un domeniu care ține de manifestările subiective ale Puterii.

*

² *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, ed. M. Berza, București, 1958, p.218, nr.33. Asupra acestei inscripții de la Cetatea Albă revin și mai departe, în text.

³ Emil Vîrtosu, *Titlatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p.230 (sublinierile îmi aparțin).

⁴ Este posibil ca unele izvoare din aceste variate categorii (documente, inscripții, însemnări) să fi scăpat, totuși, atenției mele. Voi fi recunoscător pentru semnalarea unor asemenea cazuri.

Titlul domnesc al lui Ștefan este alcătuit – după modelul aceluia al înaintașilor săi – pe o schemă precisă, compusă din cinci cuvinte, care constituie un fel de matrice: 1) **Ștefan**; 2) **voievod**; 3) **domn**; <al> 4) **Țării**; 5) **Moldovei**. Cu alte cuvinte, numele propriu (1), câte un atribut de maiestate⁵ (2) și de suveranitate⁶ (3) și numele statului (4+5). Conform protocolului, la această schemă fundamentală se adaugă, de regulă, formula devoțiunii („Din mila lui Dumnezeu”) și pronumele de majestate *Noi*⁷, ceea ce dă, în documentele interne, intitulația uzuală *Din mila lui Dumnezeu, noi, Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei*, a cărei statornică repetare poate crea omului de astăzi impresia de monotonie și de lipsă de fantezie. Însă monotonia traduce, de fapt, respectarea riguroasă a modelului și, prin aceasta, perfectă funcționare a serviciilor cancelariei princiare în limba slavă. Titlul domnesc a cunoscut o varietate neasteptată de forme, mai toate născute prin adăugiri la schema fundamentală, adăugiri care înseamnă epitete pentru domn și indicarea filiației, sau variații ale numelui statului. Este posibil ca fiecare variantă a formulei să fi însemnat ceva, în raport cu destinatarul actului sau cu obiectul pe care se așeza inscripția. În același timp, însă, cred că unele diferențe mărunte pot fi atribuite redactorilor sau scriitorilor textelor respective.

Înainte de a înfățișa diversele forme născute prin adăugiri, este poate interesant de arătat că uneori marele domn s-a înfățișat ori a fost înfățișat posterității doar cu intitulația compusă din elementele de bază – **Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei**; așa îl numește, spre exemplu, monahul Casian (probabil în 1467) în însemnarea de pe *Mineiul* pe august, aflat la Putna: „Această lună august a scris-o Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei, cu mâna păcătosului Casian”⁸. Același monah arată, la 1470, că a scris o *Psaltire* (aflată azi la St. Petersburg) „din porunca domnului Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei”⁹. El însuși s-a prezentat așa în subscrierea scrisorii din 25 ianuarie 1475, adresată „prea luminaților, prea puternicilor și nobililor domni a toată Creștinătatea”¹⁰, a cărei intitulație dă, însă, titlul cunoscut din documentele interne, *Noi, Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei*¹¹. În sfârșit, pe un clopot dăruit Putnei sale în 1480 apare aceeași formulă scurtă, *Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei*¹². Domnul a folosit chiar și o formulă încă și mai scurtă pentru intitulația sa, eliminând unul din termenii schemei fundamentale: *Stephanus, vaivoda Terrae Moldaviensis*, într-o scrisoare trimisă la 15 septembrie 1474 bistrițenilor¹³. Titlul redus, lipsit de atributul de suveranitate, dar cu formula devoțiunii, se mai află și în alte scrisori trimise de el peste munți; astfel, în două mesaje adresate din Hârlău brașovenilor, la 5 și la 27 ianuarie

⁵ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.226

⁶ *Ibidem*, p.227.

⁷ *Ibidem*, p.229.

⁸ *Repertoriul*, p.373, nr.138. Același Casian, în însemnarea *Mineiului* pe noiembrie, îi spune, însă *Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei* (*ibidem*, p.376, nr.139).

⁹ *Ibidem*, p.378, nr.141.

¹⁰ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.321-323, nr.CXLIII.

¹¹ *Ibidem*, p.323: „noi, Stefano vajvoda, per Dio gratia duca de Terra Moldaviense”. În versiunea germană: „Wir, Steffan Weyda, von Gottes Gnaden ain Herr des Erdrichs genandt Molda” (N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p.91).

¹² *Repertoriul*, p.378, nr.134.

¹³ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.317, nr.CXLI.

1477, își spune *Stephanus, Dei gracia wayvoda Moldovanie*, restul intrând într-un *etc*¹⁴ și, respectiv, *Stephanus wayvoda Dei gratia Terre Moldavie*¹⁵, ca și cum grația divină s-ar fi raportat la titlul de *voievod* ! Această formulă, incorectă din punct de vedere protocolar, este expresia asimilării titlului de majestate cu acela de suveranitate¹⁶. Tot așa scrie brașovenilor la 20 aprilie 1479 – *Stephanus, Dei gracia wayvoda Moldavie Terre et cetera*¹⁷ – și la 22 ianuarie 1480: *Nos Stephanus, Dei gracia woywoda Terre Moldavie*¹⁸.

O intitulare încă mai simplă este aceea pe care i-o dă propriul său fiu, Alexandru, în scrisoarea trimisă din Bacău brașovenilor, la 26 iunie 1488: *Stephanus, wayvoda Moldaviensis*¹⁹. Însă cea mai scurtă se află în pecetea mică – Печать СТЕФАНА ВОЕВОДЫ – folosită din 1457 până în anii 1471²⁰ (poate chiar până în 1475²¹), ca și pe reversul monedelor sale: *Stefanus voievoda*²².

¹⁴ *Ibidem*, p.341, nr.CLII.

¹⁵ *Ibidem*, p.342, nr.CLIII.

¹⁶ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.227.

¹⁷ Ion Bogdan, *op. cit.*, p.353, nr.CLVI. Este scrisoarea la care brașovenii au răspuns într-un chip emoționant, revelator pentru poziția și însemnătatea domnului de la Suceava în spațiul de la Carpați și Dunăre: „Parcă ai fost ales și trimis prin grația lui Dumnezeu pentru cărmuirea și apărarea părților transilvane. [...] Pentru aceea, cu mare dor și dragoste te rugăm pe Măria Ta să binevoiești să te grăbești și să te apropii de aceste părți, ca să le aperi de acei turci prea cruzi. [...] și acești credincioși [refugiați munteni – *n.ns.*] așteaptă cu mari suspine pe Măria Ta. Căci ei nădăjduiesc în Măria Ta, să-i liberezi din puterea și din robia zișilor păgâni” (textul latin la Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.354; o ediție nouă în *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VII, ed. Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch și Gernot Nussbächer, București, 1991, p.210, nr.4302; traducerea la N. Iorga, *Îndreptări și întregiri la istoria românilor după acte descoperite în arhivele săsești*, I. Brașovul, în AARMSI, s. II, tom. XXVII, 1904-1905, p.118; v. și Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria*, în idem, *Studii de istorie medievală și modernă*, ediție îngrijită de Lucian Nastasă, București, 1990, p.176).

¹⁸ Ion Bogdan, *op. cit.*, p.355, nr.CLVII.

¹⁹ *Ibidem*, p.379, nr. CLXXIX.

²⁰ DRH, A, II, volum întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, nr.66, 74, 75, 83, 85, 89, 92, 100, 103, 104, 106, 123, 133, 143, 152, 154 și 174. Această pecete, în care numele domnului nu este însoțit de *Io*, deși cunoscută din atâtea impresiuni, nu a fost înregistrată și descrisă de Maria Dogaru, *Sigiliile cancelariei lui Ștefan cel Mare*, în RA, LXI, 1984, 2, p.198; pecetea descrisă în această lucrare corespunde cu aceea a documentului din 8 septembrie 1503 – DRH, A, III, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, p.516, nr.290. Și scrisoarea trimisă brașovenilor la 13 septembrie <1500-1503>, prin Gavril Troțușanu, a fost sigilată cu pecetea mică, însă impresiunea sigilară era deja stricată atunci când a fost studiată – Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.468, nr.CLXXXVIII (pentru datare, v. *infra*, n.135). Sigiliile folosite de cancelaria lui Ștefan au fost cercetate de curând, cu mai multă precizie și nuanțare, de Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Tipuri de sigilii din vremea lui Ștefan cel Mare*, în RA, LXXXI, 2004, 1-2, p.152-158 (acest articol mi-a fost cunoscut după redactarea prezentului studiu).

²¹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.329, nr.CXLV (pentru negustorii din Ungaria) și p.336, nr.CXLVII (scrisoare către brașoveni), ambele numai cu data de lună și zi – iulie 10 și, respectiv, noiembrie 1 – atribuite de editor anului 1475. La lista atestărilor peceții mici, din nota precedentă, se adaugă – după ediția Bogdan – încă trei, ale unor documente „externe” din anii 1458-1463: Ioan

*

I. Io și Noi

Înainte numelui propriu, formularul diplomatic așeza fie pronumele *Noi* – „atribut pronominal de maiestate”²³ – fie mult discutatul și controversatul *Io* sau *Ioan*, „un nume teofor [...] însemnând cel dăruit de Dumnezeu (cu domnia), cel ales de Dumnezeu (spre a domni)”²⁴, arătând grația, îndurarea, milostivirea lui Dumnezeu²⁵, „apelativ teocratic”, „nume și titlu în același timp”, folosit „pentru preamărirea maiestății domnului”²⁶. Ștefan le-a folosit pe amândouă, dar chipul în care le-a folosit mi se pare foarte sugestiv.

În inscripțiile pietrelor funerare și ale pisaniiilor așezate pe cetăți, turnuri și biserici, în cele de pe broderii, argintării și clopote, precum și în însemnările dedicatorii ale cărților, numele său este precedat, de regulă, de „apelativul teocratic” *Io* sau *Ioan*; spun „de regulă” pentru că, în câteva cazuri, el lipsește, însă niciodată nu este înlocuit cu „atributul pronominal de maiestate” *Noi*. În aceleași texte, se află, de obicei, și formula filiației: „fiul lui Bogdan voievod”.

În schimb, în documentele emise de cancelaria sa pentru întărirea stăpânirilor din Moldova ale boierilor și instituțiilor eclesiastice – de la mănăstiri până la mitropolia țării – numele lui Ștefan este însoțit, de regulă, de pronumele de maiestate *Noi*. De data aceasta, spun „de regulă” pentru că în această categorie, cu beneficiari interni, există un grup de documente în care emitentul este *Io* (sau *Ioan*) *Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei*. Cel dintâi cunoscut e acela pentru Putna, din 3 septembrie 1473²⁷ – emis, așadar, în ziua sărbătoririi mitropolitului Teotist, care fusese și aceea a sfințirii lăcașului, cu puțin ani înainte. După 15 ani de nefolosire – răstimpul „cumplitelor vremi” ale acestei domnii – intitulăția cu *Io* a fost reluată, în documente (11 la număr) emise în 1488-1491 pentru mănăstirile Putna (patru), Voroneț (trei), Moldovița (unul) și Tazlău (unul), precum și pentru Mitropolia de Roman (unul) și Episcopia de Rădăuți (unul)²⁸. După încă 12 ani, se mai adaugă un grup de patru

Bogdan, *op. cit.*, p.263, nr.CXXV (pentru brașoveni), p.293, nr.CXXXI (către regele Cazimir) și p.295, nr.CXXXII (către lioveni).

²² Octavian Iliescu, *Emisiunile monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p.192-193 și 207-218; George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, p.78-84

²³ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.229.

²⁴ *Ibidem*, p.86. V. și P. P. Panaitescu, *Io în titlul domnilor români*, în AIIAI, XXIV, 2, 1987, p.63-72 (v. p.71, notele 4-7).

²⁵ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.85.

²⁶ *Ibidem*, p.228.

²⁷ DRH, A, II, p.287-288, nr.192 (fără numele pisarului).

²⁸ DRH, A, III, p.50, nr.31 (din 12 martie 1488; scris de Costea; traducere veche); p.58-60, nr.35 (din 15 martie 1488; scris de Ion; traducere germană); p.62-63, nr.36 (din 3 aprilie 1488; scris de Ion; originalul în Rusia); p.67-69, nr.38 (din 6 aprilie 1488; scris de Costea; originalul în Polonia); p.71-72, nr.39 (din 20 aprilie 1488; scris de Toader; originalul la DNAIC, fost Bibl. Acad.); p.73-74, nr.40 (din 17 august 1488; scris de Ion; originalul în Rusia); p.94-95, nr.51 (din 14 martie 1489; scris de Toader; veche copie slavă); p.135-137, nr.73 (din 15 martie 1490; scris de

documente cu aceeași intitulăție, având ca beneficiari Mănăstirea Putna (la 2 februarie 1503) și apoi Mănăstirea Moldovița, Mitropolia Sucevei și Episcopia de Rădăuți (la 26 august 1503)²⁹. Pentru 15 dintre aceste 16 documente emise în răstimp de trei decenii (1473-1503) pentru așezăminte eclesiastice din Moldova, ne este cunoscut textul integral; în toate, intitulăția princiară a fost precedată de o invocație verbală dezvoltată: „În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, Treimea³⁰ Sfântă, de o ființă și nedespărțită. Iată eu, robul stăpânului meu, Iisus Hristos, Io Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei”. Se poate admite, cred, că aceste documente constituie corespondentul hrisoavelor solemne ieșite din cancelaria munteană (mai târziu, și din cea moldoveană) pentru daniile socotite foarte importante și cu semnificații deosebite.

Io sau *Ioan* mai apare în intitulăția lui Ștefan în încă patru dintre documentele cunoscute.

Cel dintâi merită, în cadrul acestei cercetări, toată atenția și de aceea asupra lui voi reveni. Este hrisovul dat la 10 mai 1466 Mănăstirii Zografu din Muntele Athos, scris de experimentatul Toader Prodanovici, și al cărui început sună astfel: „În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, Treimea Sfântă și nedespărțită. Iată eu, robul stăpânului meu, Iisus Hristos, Ioan Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn a toată Țara Moldovlahiei”³¹. Așadar, aceeași invocație verbală și (cu o deosebire – care nu este lipsită de semnificație – la numele statului) aceeași intitulăție ca și în restul documente.

Dintre celelalte trei documente, unul (din 9 martie 1491) s-a păstrat într-un rezumat dezvoltat, care a preluat și numele emitentului sub forma **Іѡ Ѣтефанъ) воєвода**³²; mărturia este neconcludentă, întrucât forma de păstrare a actului nu îngăduie nici un fel de comentariu. Al doilea are un caracter deosebit: este actul prin care Ștefan a stabilit hotarul târgului Vaslui, la 15 octombrie 1491³³; nici acesta nu s-a păstrat în original, dar dispunem de o foarte bună traducere veche, care dă intitulăția *Cu mila lui*

Ion; originalul la Mănăstirea Putna); p.140-141, nr.74 (din 15 martie 1490; scris de Toader; originalul la Mănăstirea Putna); p.158-160, nr.81 (din 26 noiembrie 1490; scris de Toader; originalul în Rusia); p.169-171, nr.86 (din 16 ianuarie 1491; copie veche fără numele pisarului). Documentul de sub nr.31 (p.50-53), datând din 12 martie 1488, a fost publicat după o traducere veche și un fragment slav (hotarnica); de curând, a fost editat și originalul, aflat în arhiva Moruzi din Atena: Petronel Zahariuc, Florin Marinescu, *Două documente de la Ștefan cel Mare și câteva informații despre boierii vremii sale, în Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, volum editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, Iași, 2003, p.178-182. În raport cu celelalte, din aceeași categorie, acest document are două deosebiri: una neînsemnată, la invocația verbală („Treimea Sfântă și nedespărțită”, omițând „de o ființă”), cealaltă, însă, mai importantă, întrucât în formula mărturiei numele lui Ștefan este precedat de *Io*, ceea ce nu se întâlnește decât în documentul pentru Toader logofătul al doilea, din 8 august 1503 (v. mai jos).

²⁹ DRH, A, III, p.508, nr.285 (din 2 februarie 1503; original); p.511, nr.287 (din 26 august 1503; rezumat german); p.512, nr.288 (din 26 august 1503; original) și p.514, nr.289 (din 26 august 1498; original).

³⁰ La aceste documente, editorii au tradus cuvântul slav **Троица** prin românescul „Troita”; la documentul din 1466, pentru Zografu, au tradus prin „Treime” (v. mai jos); socotind că aceasta este traducerea adecvată, am folosit-o și în cazul de față.

³¹ DRH, A, II, p.191-192, nr.135.

³² *Ibidem*, III, p.185, nr.92.

³³ *Ibidem*, p.188, nr.96.

Dumnezeu, noi, Io Ștefan voievod, domn Țării Moldaviei. În fine, cel de-al treilea datează din 8 august 1503³⁴ și are ca beneficiar pe logofătul Toader, pisar și logofăt al doilea³⁵, ginerele marelui logofăt Ioan Tăutu. Însă acest document – în care emitentul apare sub forma *Ion Ștefan voievod Zemli Moldovscoi* – ne este cunoscut numai după o copie realizată, la începutul veacului al XX-lea, după o traducere veche³⁶; traducătorul nu era un prea bun cunoscător nici al limbii slave, nici al formularului documentelor lui Ștefan, permițându-și unele „inovații” care aruncă îndoiala și asupra intitulației: în formula credinței, sunt menționați „Ion Ștefan voievod și cu preiubitul fiul său Ion Bogdan voievod”. Or, în cele trei documente originale cu *Io (Ioan)*, emise în aceeași lună august 1503 și comentate mai sus, acest atribut **nu se repetă în formula credinței**, unde se găsește doar „noi, Ștefan voievod” împreună cu „preaiubitul fiu al domniei mele, Bogdan voievod”; iar dintre documentele anterioare, din 1473-1491, unul singur (cel din 12 martie 1488, scris de Costea, pentru Moldovița) îl atestă pe *Io* în formula mărturie. Pe de altă parte, niciodată, de-a lungul domniei sale, în documentele *interne* emise de el, Ștefan nu a acordat vreunui dintre fiii săi titlul *Io (Ioan)*. Aceste realități, împreună cu observația că din intitulație lipsește tocmai atributul de suveranitate, *domn* – ceea ce, iarăși, nu se mai constată în nici un document intern (și încă din această perioadă !) – sunt de natură să trezească cele mai îndreptățite rezerve cu privire la corectitudinea vechii traduceri a actului.

Însă, discutând aceste chestiuni, nu pot trece cu vederea o observație care mi se pare tulburătoare. Dintre cele 16 documente emise pentru așezăminte eclesiastice din Moldova, numai la trei nu cunoaștem numele pisarului; celelalte au fost scrise de Ion (patru), de Toader diacul (cinci), de Costea (două), de Ion Popovici (unul) și de Matei (unul). Uricul Vasluiului a fost și el scris de Toader diacul. Or, acesta – frate cu Costea – nu este altul decât beneficiarul actului din 8 august 1503 ! Erau, probabil, oameni de încredere ai domnului, scriitori cu experiență, aleși de domn pentru a alcătui documentele mai deosebite (precum cele mari, pentru mănăstiri și uricul Vasluiului); *i se va fi îngăduit lui Toader să-și facă un uric în care numele domnului său să fie împodobit cu Io ?!* Altminteri, avem dovada că boierii îi spuneau domnului chiar așa: **Ioan Ștefan voievod**³⁷. Câtă vreme nu avem originalul³⁸, e greu de găsit un răspuns ferm. De aceea,

³⁴ *Ibidem*, p.510, nr.286.

³⁵ Satul Mălinești pe Bârlad, schimbat la 1503 cu fratele și surorile sale, fusese cumpărat de „pan Toader, pisarul nostru”, cu un an înainte (*ibidem*, p.471-473, nr.263); într-o notă tergală, cumpărătorul este numit „pan Toader al doilea logofăt”. Pentru acest personaj și familia lui – Maria Magdalena Székely, *Sfeticii lui Petru Rareș*, Iași, 2002, p.42-48. E greu de spus dacă personalitatea sa și calitatea de ginere al marelui logofăt puteau îndreptăți emiterea unui document care să calce regula, dând domnului titlul *Io*. V. și mai departe, în text.

³⁶ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.221.

³⁷ Actele de danie ale marelui vistiernic Iuga, din 1462 pentru Mănăstirea Moldovița (DRH, A, II, p.145, nr.102) și din 1476 pentru Mănăstirea Putna (*ibidem*, III, p.310, nr.205; p.314, nr.207; p.315-316, nr.208). Aceeași formulă se află și pe piatra de mormânt a vistiernicului Iuga, din 1490, păstrată fragmentar în biserica Mănăstirii Putna (Ștefan s. Gorovei, *Un ctitor uitat la Putna și asocierea la atributele puterii suverane*, în SMIM, XXI, 2003, p.258).

³⁸ Nu este exclus ca acest uric să fi fost scris de însuși fratele lui Toader, anume Costea diacul, el fiind singurul care, la 12 martie 1488, a pus *Io* înaintea numelui lui Ștefan (documentul pentru Moldovița).

cred că este preferabil ca respectivul document să nu fie luat în calcul pentru concluziile generale.

Asocierea lui *Io* (*Ioan*) cu *Noi* este cu adevărat rarissimă: am întâlnit-o în trei cazuri, reprezentând documente socotite, desigur, de foarte mare însemnătate:

1) în jurământul de la Colomeea, din 16 septembrie 1485: **Мы Іоан Стефан воєвода**³⁹;

2) în uricul pentru hotarul târgului Vaslui, din 15 octombrie 1491, păstrat în traducere: „noi, Io Ștefan voievod, domn Țării Moldaviei”⁴⁰;

3) în tratatul de la Hârlău, din iulie 1499: **Мы Іо Стефан воєвода** în textul slav și *Nos Johannes Stephanus wayvoda* în textul latin⁴¹.

Este evident faptul că *Io* sau *Ioan* era folosit, în chip invariabil, mai cu seamă în ceea ce privea legătura domnului cu Dumnezeu, cu veșnicia. **Toate lucrurile destinate Bisericii erau „sigilate” cu *Io* sau *Ioan*; tot ce era săpat în piatră purta același semn.** Această cercetare confirmă (dar și nuanțează) observația mai veche a istoricului D. Ciurea: „În documentele lui Ștefan cel Mare, el [= *Io*] capătă un sens quasi religios”⁴². Totodată, este posibil ca, în unele cazuri cu totul speciale, intitulăția cu *Io* să fi fost folosită și în afara acestui cerc foarte restrâns, poate cu intenția de a da (cu anumite justificări) un caracter mai solemn respectivelor acte.

Aceeași intenție a determinat, desigur, folosirea lui *Io* (*Ioan*, *Johannes*) în unele acte menite să plece dincolo de hotarele Moldovei, precum în unele scrisori către brașoveni⁴³, în proclamațiile adresate boierilor munteni (1480 sau 1481)⁴⁴, în actul de la Colomeea (1485)⁴⁵, în tratatul de la Hârlău (1499)⁴⁶, în solia trimisă lui Ivan al Moscovei (1500)⁴⁷ sau în salvconductul din toamna anului 1503⁴⁸.

Numele domnului a fost întotdeauna însoțit de *Io* în pecetea mare și în cea mijlocie; în pecetea mică pare să-și fi făcut loc abia spre sfârșit: nu este cunoscută decât o singură impresiune sigilară cu această a doua variantă a peceteii mici, din anul 1503⁴⁹.

II. Voievod și domn.

După cum a observat Emil Vîrtosu, intitulăția domnilor moldoveni a fost – spre deosebire de cea a domnilor munteni – „lipsită, în general, de conjuncția și între cei doi

³⁹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.371, nr.CLXVII.

⁴⁰ DRH, A, III, p.188, nr.96.

⁴¹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.419 și 435, nr.CLXXVIII.

⁴² D. Ciurea, *Problema originii și sensului lui Io din intitulăția și subscripția documentelor românești*, în AARMSI, s.III, t.XXVI, 1943, mem.4, p.17.

⁴³ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.315, nr.CXL (3 ianuarie 1472); p.338, nr.CXLX (18 februarie <c.1470-1474>); p.356, nr.CLVIII (9 iulie <c.1480>); p.467, nr.CLXXXVIII (c.1500-1503; pentru datare, v. *infra*, n.135).

⁴⁴ *Ibidem*, p.361-362, nr.CLXII.

⁴⁵ *Ibidem*, p.371, nr.CLXVII.

⁴⁶ *Ibidem*, p.417 (textul slav) și p.435 (textul latin), nr.CLXXVIII.

⁴⁷ *Ibidem*, p.409, nr.CLXXVI; pentru data corectă – *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV – începutul celui de al XVIII [-lea]*, I, p.83-84, nr.24.

⁴⁸ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.469, nr.CLXXXIX.

⁴⁹ Cf. *supra*.

termeni” care defineau majestatea și suveranitatea⁵⁰. După părerea aceluiași istoric, această lipsă „pare să indice o cu totul altă formație, în sensul că formula moldovenească nu reprezintă rezultatul diplomatic al unei evoluții statale, ci amândoi termenii au intrat concomitent în compunerea titulaturii, adică folosirea lor a avut loc ulterior folosirii din Țara Românească, prin luarea lor de-a gata din titulatura sau după modelul unei alte țări, care ar putea fi însăși Țara Românească”⁵¹.

În cazul intitulației domnești a lui Ștefan cel Mare, formula cu conjuncție se întâlnește în câteva documente din categoria celor externe și într-o pisanie:

1) în scrisoarea de jurământ pentru regele Cazimir, din 2 martie 1462: **ВОЕВОДА И ПАН**⁵²;

2) în salvconductul pentru lioveni, din 25 ianuarie 1463: **ВОЕВОДА И ГОСПОДАРЬ**⁵³;

3) în salvconductul pentru brașoveni, din 3 ianuarie 1472: **ВОЕВОДА ... И ГОСПОДИНЪ**⁵⁴;

4) în tratatul cu regele Matias, din 12 iulie 1475: *woyewoda et dominus*⁵⁵;

5) în proclamațiile către boierii munteni, din 15 martie (1480 sau 1481)⁵⁶: **ВОЕВОДА ... И ГОСПОДИНЪ**⁵⁷;

6) într-o scrisoare către brașoveni, din 4 februarie 1481: *vayvoda dominusque* (în combinație cu *heres*)⁵⁸;

7) într-o scrisoare către bistrițeni, din 7 martie 1481: *vaivoda dominusque*⁵⁹;

8) într-o scrisoare către brașoveni, din 17 iunie 1482: *wayvoda et dominus* (în combinație cu *heres*)⁶⁰;

9) în pisanie de la Mănăstirea Sf. Pavel din Muntele Athos, din 1501 (după aprilie): **Иъ Стефанъ воевода и господарь Земли Молдавской**⁶¹.

⁵⁰ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.189.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.283 și 286, nr.CXXIX. Vocabula **пан**, în acest context, nu trebuie să mire și nici să fie socotită o micșorare a statutului domnului Moldovei: în același document, și regii Vladislav II și Vladislav III sunt numiți **пан**, iar în tratatul de la Hârlău (1499), regele Ioan Albert este numit **пан** în exemplarul slav și *dominus* în cel latin (Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.419 și 435); precum a explicat Emil Vîrtosu (cu referire la aceeași vocabulă, folosită în intitulația lui Alexandru cel Bun la 1404): „aceasta reprezintă felul de a scrie al unei cancelarii străine (polone), pentru care *pan* = **господарь** = *dominus*; deci cazul nu are a fi luat în discuție” (Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.192, n.3).

⁵³ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.295, nr.CXXXII.

⁵⁴ *Ibidem*, p.315, nr.CXL.

⁵⁵ *Ibidem*, p.331, nr.CXLVI.

⁵⁶ Ambele scrisori sunt datate numai „Târgul de Jos, martie 15” (*Ibidem*, p.362-363); anul 1481 a fost fixat de Ioan Bogdan, care a considerat această datare ca fiind „singura admisibilă, deoarece numai împrejurările anului acestuia [cu lupta de la Râmnic, la 8 iulie – n. ns.] se potrivesc cu cuprinsul proclamației” (*ibidem*, p.362). Este, însă, posibil ca scrisorile să fie cu un an mai vechi – cf. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare* (sub tipar).

⁵⁷ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.361-363, nr.CLXII.

⁵⁸ *Ibidem*, p.359, nr.CLX.

⁵⁹ *Ibidem*, p.360, nr.CLXI.

⁶⁰ *Ibidem*, p.369, nr.CLXV.

De asemenea, formula „voievod și domn” se află în pecetea mijlocie, folosită atât la unele documente interne⁶², cât și la unele dintre cele externe⁶³: **Печатъ Іу Стефана воеводы и г(осподи)нь**⁶⁴.

Nu știu în ce măsură aceste exemple, de folosire sporadică, de-a lungul a aproape patru decenii, a respectivei formule pot sluji drept temei pentru o concluzie de natură politică sau ideologică.

III. Heres

Intitulația lui Ștefan mai conține, în unele documente redactate în limba latină, termenul *heres* (*haeres*), „moștenitor” sau, în context, stăpân prin dreptul de moștenire.

Cu șase decenii în urmă, istoricul D. Ciurea observa: „Domnii din sec. XVI și XVII adaugă adesea la intitulația lor termenii «heres verus» sau «heres perpetuus», pentru a arăta că sunt legitimi și stabili în domnie și pentru a se deosebi de numeroșii pretendenți care mișunau prin țările vecine și de la care emanau asemenea acte. Acești termeni au un sens particular pentru numeroșii domni care erau fiii naturali ai foștilor principii”⁶⁵. Din păcate, autorul și-a restrâns ancheta, în ceea ce privește termenul *heres*, doar la veacurile menționate (XVI și XVII), așa încât concluzia sa și exemplele pe care le-a cules – valabile, în adevăr, pentru acea concluzie – nu pot avea nici o relevanță pentru cazul lui Ștefan cel Mare.

Foarte de curând, d-l Benoît Joudiou a remarcat că ideea de stăpânire ereditară nu se găsește în actele interne ale lui Ștefan, unde nu era necesară, ci în unele scrisori destinate exteriorului, ca pentru a preveni revendicarea legitimității succesoriale de către eventuali pretendenți, și ea este exprimată fie prin termenul de origine slavă *ocină*, fie (și

⁶¹ N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în AARMSI, s. II, tom. XXXVI, 1913, p.468-469; fiind „anul curgător” 45, pisanția a fost pusă după 12 aprilie 1501.

⁶² DRH, A, II, p.254, nr.169 (10 august 1470; la Ioan Bogdan, *op. cit.*, figurează între documentele externe); p.276, nr.185 (1 iunie 1472); p.278, nr.186 (5 iunie 1472); p.298, nr.198 (26 august 1474); p.313, nr.206 (2 mai 1476); p.344, nr.226 (27 mai 1480).

⁶³ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.260, nr.CXXIV (octombrie-noiembrie 1457); p.316, nr.CXL (3 ianuarie 1472); p.337 și 338, nr.CXLVIII și CXLIX (18 februarie c.1476 sau 1470); p.340, nr.CL (5 iunie 1476); p.341, nr.CLI (11 iunie 1476); p.342, nr.CLII (5 ianuarie 1477); p.352, nr.CLV (22 ianuarie 1479); p.354, nr.CLVI (20 aprilie 1479); p.356, nr.CLVII (22 ianuarie 1480); p.357, nr.CLVIII (9 iulie <1480>); p.362, nr.CLXII (15 martie <1481>, proclamația către munteni !); p.369, nr.CLXV (17 iunie 1482); p.372, nr.CLXVII (16 septembrie 1485, jurământul de la Colomeea !); p.408, nr.CLXXV (20 mai 1498). Acest inventar pune în lumină o posibilă datare eronată: pecetea mijlocie este atestată fără întrerupere începând din 1470; o avea domnul și în toamna anului 1457, cand este plasat documentul de sub nr.CXXIV ? Știind că primelor documente le-a pus pecetea mică iar pe cea mare a făcut-o abia în 1458, ar însemna că din primele luni de domnie și-a confecționat și pecetea mijlocie, a cărei folosire curentă a început, însă, abia după 13 ani ! Este, deci, o întrebare dacă scrisoarea către brașoveni de sub nr.CXXIV nu datează, cumva, tot din răstimpul de după 1470.

⁶⁴ Descrisă de mai multe ori de Ioan Bogdan și de editorii colecției DRH, apoi de Maria Dogaru, *op. cit.*, p.198. O imagine (ilizibilă) a fost publicată în volumul editat de Arhivele Naționale ale României, *Ștefan cel Mare 500. Album de documente*, coordonator Marcel-Dumitru Ciucă, autori Silvia Vătafu-Găitan și Mirela Comănescu, București, 2004, p.173, fig.75.

⁶⁵ D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești. Studiu de diplomatică*, Alba Iulia, 1945 (extras din „Apulum”, II, 1943-1945), p.23.

în mod special) prin termenul de origine latină *heres* (*haeres*)⁶⁶. O analiză mai adâncă⁶⁷ poate să îngăduie, însă, nuanțarea acestor remarci și să conducă spre identificarea și a altor rațiuni pentru a explica sublinierea *caracterului ereditar al stăpânirii lui Ștefan*.

Termenul *heres* (*haeres*) se află în intitulația a opt documente redactate în perioada februarie 1481 – octombrie 1503, acoperind, deci, practic, 24 de ani, adică *jumătate din domnia lui Ștefan*. Primele trei sunt adresate brașovenilor, în anii 1481, 1482 și 1487, în probleme curente⁶⁸; o a patra este adresată, în 1498, prepozitului de la Timișoara, Bernardinus de Pelheim, în legătură cu veștile pe care le aștepta de la Maximilian de Habsburg⁶⁹; iar ultimele patru au fost trimise în anii 1500-1503 dogilor Agostino Barbarigo (una⁷⁰) și Leonardo Loredano (trei⁷¹), în legătură în special cu aducerea unui medic pentru boala care îl chinuia. Nu este vorba, prin urmare, de „orașe și principate vecine Moldovei”, de vreme ce jumătate din numărul total al scrisorilor care

⁶⁶ Benoît Joudiou, *Le règne d'Étienne le Grand et la succession: une perspective idéologique*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.416-417: „La revendication du trône héréditaire apparaît à travers plusieurs termes. Ainsi, le terme slave «*ocina*» – qui évoque, significativement, la propriété alleutière, mentionné dans un traité conclu entre Étienne et le roi de Pologne le 12 juillet 1499. L'hérédité princière, première source de légitimité successorale, s'exprime particulièrement dans les sources rédigées en latin avec le titre de *heres* (ou *haeres*). En revanche, ce titre n'apparaît pas dans les actes de donation internes en slavon, où il ne serait d'aucune utilité: sa présence dans les actes latins, destinés à des villes et principautés voisines de la Moldavie, indique bien la revendication de la légitimité, à l'encontre des éventuels prétendants qui ne manquaient pas de trouver refuge dans ces mêmes territoires”.

⁶⁷ Necesitatea unei cercetări a numelor asupra acestui titlu a fost subliniată, în vremea din urmă, de d-l Andrei Pippidi: „Ar fi nevoie de un studiu special pentru a urmări de când apare în documente și titlul de «*haeres*», cunoscut și el din tradiția polonă, dar introdus cu intenția de a-l legitima pe purtătorul său, ca deținător al unui drept ereditar la tron” (Andrei Pippidi, *Monarhia în Evul Mediu românesc, practică și ideologie, în Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, redactori Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr, București, 1998, p.34, omițând, însă, observațiile lui D. Ciurea din 1945).

⁶⁸ *Stephanus, Dei gracia vayvoda dominusque et heres Terre Moldaviensis* (Roman, 4 februarie 1481 – Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.359, nr.CLX); *Stephanus, Dei gracia wayvoda et dominus ac heres Terre Moldaviensis* (Roman, 17 iunie 1482 – *ibidem*, p.369, nr.CLXV); *Iohannes Stephanus woyewoda. Dei gracia dominus heresque Terre Moldavie* (Huși, 17 decembrie 1487 – *ibidem*, p.379, nr.CLXVIII). Cea din urmă poate avea și o semnificație mai deosebită – cf. *infra*.

⁶⁹ *Stephanus, Dei gratia wayvoda et heres Terre Moldaviensis* (Hârlău, 20 mai 1498 – *ibidem*, p.408, nr.CLXXV)

⁷⁰ *Stephanus, Dei gratia haeres dominusque Terrae [Moldaviensis] vayvoda* (<Suceava>, ... decembrie 1500 – Marino Sanudo, *I Diarii*, III, col.1467-1468, apud Eugen Denize, *Ștefan cel Mare în I Diarii lui Marino Sanudo*, în SMIM, XXII, 2004, p.146, n.43. Pentru datare – Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, sub tipar.)

⁷¹ *Stephanus, divina favente gratia dominus, heres et vayvoda Moldaviae* (Suceava, 9 decembrie 1502 – Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.466, nr.CLXXXVI); *Stephanus vayvoda, Dei gratia haeres dominusque Terrae [Moldaviensis]* (Neamț, 24 iulie 1503 – *ibidem*, p.467, nr.CLXXXVII); *Stephanus, Dei gratia vayvoda, heres dominusque Terrae Moldaviensis* (Suceava, 15 octombrie 1503 – *ibidem*, p.470, nr.CXC).

conțin termenul *heres* (*haeres*) au fost trimise la Veneția, unde domnul era foarte bine cunoscut, sincer prețuit și admirat, unde nimeni nu-i contesta legitimitatea stăpânirii sale în Țara Moldovei și unde nu se adăpostea (din câte se știu până azi) nici un pretendent. Dacă ar fi vrut să afirme legitimitatea sa succesorală în raport cu asemenea pretendenți, precum erau cei adăpostiți în Polonia, ar fi putut folosi respectivul termen în intitulăția tratatului de la Hârlău, din iulie 1499; însă în acest text – deosebit de important pentru definirea poziției lui Ștefan în ultimii ani ai veacului XV – intitulăția are forma cea mai sobră: în textul slav – **Мы Іу Стефан воевода, Божією милостію господаръ Земли Молдавскон**, iar în textul latin *Nos Johannes Stephanus waywoda, Dei gracia dominus Terre Moldaviensis*⁷².

Pe de altă parte, ideea stăpânirii ereditare a fost exprimată în unele documente politice ale lui Ștefan și înainte de 1481, și după acest an. Astfel, la 2 martie 1462, în actul prin care a promis regelui Cazimir supunerea și depunerea jurământului, Ștefan spune, raportându-se la înaintașii săi, ale căror acte le urma: „așa și noi, care, cu voia lui Dumnezeu, ne bucurăm de moștenirea rămasă de la ei” (traducerea dată de Ioan Bogdan) – **так и мы, з Божию воли, нх власного дѣдичевана поживами**, în forma slavă a textului⁷³. În actul din 12 iulie 1475, pentru împăcarea și alianța cu regele Matias, Ștefan numește Moldova sa *terra, regnum* și *patria*⁷⁴, termeni latinești care corespund, fără îndoială, acelora slavoni adecvați: **землѣ, господство, și втчина**⁷⁵. Foarte frumos este exprimată ideea aceasta a legitimității ereditare într-o solie trimisă regelui Cazimir al Poloniei în 1480-1481: „de când bunul Dumnezeu i-a dat lui Ștefan voievod în mâinile sale *moșia* sa, Țara Moldovei” (traducerea lui Ioan Bogdan; în originalul slav: **далъ милый Богъ Ѹ рѹки СтефанѸ воеводе отъчинѸ его Землю Молдавскую**⁷⁶, ceea ce înseamnă că o traducere mai potrivită ar fi: „i-a dat lui Ștefan voievod în mâinile sale *ocina* sa, Țara Moldovei”). Caracterul ereditar al stăpânirii lui Ștefan era recunoscut de același rege cu prilejul jurământului de la Colomeea (septembrie 1485), numind Moldova nu doar *terra* [*Stephani woiewode*], dar și *patrimonium ipsius*⁷⁷. În sfârșit, în tratatul încheiat cu Ioan Albert, în iulie 1499, domnul vorbește nu numai despre „țara noastră” (**ис нашеи земли** etc.), dar și despre „moșia noastră, Țara Moldovei”; pentru această din urmă expresie – pe care am redat-o după

⁷² *Ibidem*, p.419 și 435.

⁷³ *Ibidem*, p.284 (textul slav) și 287 (traducerea), nr.CXXIX. Formula este deosebit de interesantă și absența unei variante contemporane nu îngăduie surprinderea nuanțelor. Observ, totuși, că traducerea ei în limba română nu este simplă: ori avem de-a face cu un decalc, ori scribul actului a avut el însuși dificultăți pentru a exprima ideea pe care o ceruse domnul; aceeași dificultate pare să o fi întâmpinat și Ioan Bogdan, care lasă netradus **власного**: „moștenirea rămasă” este mai degrabă un pleonasm (în limba veche, „rămasul” desemnează tocmai *moștenirea*), care omite ideea de *putere* exprimată de adjectivul **власного**. S-ar putea ca domnul să fi dorit a evidenția caracterul ereditar al puterii sale, vorbind de „puterea moștenită”, ceea ce, printr-o traducere mai puțin abilă, a dat formularea respectivă.

⁷⁴ *Ibidem*, p.331-332.

⁷⁵ În actul său, regele Matias numește Moldova *terra, regnum, patria* („*totam patriam*”; „*patriae suae*”), dar mai ales *provincia*: „*tota provincia Moldaviensis*”; „*tota provincia sue*”; „*super metis ... provinciae Moldaviae cum provincia Transalpina*” (*ibidem*, p.334-335).

⁷⁶ *Ibidem*, p.364-365, nr.CLXIII.

⁷⁷ *Ibidem*, p.376, nr.CLXVII.

traducerea lui Ioan Bogdan – în exemplarul slav se află **НАШЮ УЧИНЕНЪ ЗЕМЛЮ МОЛДАВСКЮ**, iar în cel latinesc *patriam nostram Moldaviam*⁷⁸. Termenul slav *ocina* a fost tradus, așadar, prin cel mai adecvat termen latin, *patria*. În același act, când regele Poloniei este numit „al altor țări *domn și moștenitor*” (traducerea lui Ioan Bogdan), în textul slav avem **ПАН И ДЪДНЧЬ**, iar în cel latin *dominus et heres*⁷⁹. Dar acest termen, **ДЪДНЧЬ**, era folosit pentru a desemna în general pe moștenitori, nu numai pe cei prezenți în raport cu înaintașii, ci și pe cei viitori, în linie descendentă, în raport cu cei prezenți; o arată același document, în care Ștefan vorbește despre succesorii săi: **НАШИ ДЪДНЧИ ПОТЪМ БОУДЪЧІИ ВЪ ЗЕМЛИ НАШЕЙ МОЛДАВСКИИ** în textul slav și *nostri heredes et successores in terra nostra Moldaviensi* în textul latin⁸⁰. Acești „*heredes et successores*” erau, pentru domnul Moldovei, *filii nostri et filii filiorum nostrorum*⁸¹.

În stadiul actual al înțelegerii domniei lui Ștefan, cred că folosirea termenului *heres* (*haeres*) în intitularea unor scrisori ale sale începând din 1481, pentru a face cunoscut caracterul ereditar al stăpânirii sale, trebuie să fie în legătură cu eforturile domnului de a consolida dinastia și de a pregăti succesiunea la tron. Această legătură mi se pare că rezultă cu pregnanță din unele evenimente ale anilor 1479-1482.

La 16 iunie 1479 i se naște fiul Bogdan-Vlad; la acea dată, Ștefan mai avea încă trei băieți: Alexandru (născut pe la 1464), Petru și Bogdan. Însă aceștia doi din urmă au murit curând, unul după altul – Bogdan la 26 iulie 1479 iar Petru la 21 noiembrie 1480 – astfel încât, la sfârșitul anului 1480, din patru fii îi mai rămăseseră doar doi. Pe Bogdan-Vlad, însuși numele său îl arată menit unei eventuale ridicări în tronul strămoșilor săi materni (a căror amintire tânărul prinț a venerat-o, după cât se pare, în egală măsură ca pe aceea a înaintașilor din Moldova). Iar celălalt fiu, Alexandru, era încă de pe la sfârșitul anului 1481 așezat la Bacău, de unde, la 18 ianuarie 1482, scria în Transilvania într-o problemă care privea și pe brașoveni; titlul său este *Alexander, filius domini Stephani Dei gracia waywode Moldavie*⁸². Înainte și după această dată, Ștefan scrie brașovenilor cu titlul *Stephanus, Dei gracia vayvoda dominusque et heres Terre Moldaviensis* (Roman, 4 februarie 1481)⁸³ și, respectiv, *Stephanus, Dei gracia wayvoda et dominus ac heres Terre Moldaviensis* (Roman, 17 iunie 1482)⁸⁴.

Însă în aceeași perioadă de după nașterea lui Bogdan-Vlad (anume, între decembrie 1479 și mai 1480)⁸⁵ se plasează și refacerea mormintelor domnești de la Rădăuți – începând cu piatra lui Roman, unde Ștefan se intitulează „domn a toată Țara Moldovei” – dar și începerea demersurilor pentru căsătoria domniței Elena cu Ivan

⁷⁸ *Ibidem*, p.422 și 437-438, nr.CLXXVIII. Asupra acestui exemplu a atras atenția și Benoît Joudiou, *Le règne d'Étienne le Grand et la succession: une perspective idéologique*, p.416 și n.3.

⁷⁹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.419 și 435.

⁸⁰ *Ibidem*, p.419 și 436.

⁸¹ *Ibidem*, p.436 (v. și observația din p.429, n.1, cu privire la textul slav). Această formulă a putut să inspire pe Delavrancea pentru cunoscuta tiradă din *Apus de Soare*, despre Moldova „urmașilor voștri și a urmașilor urmașilor voștri”.

⁸² *Ibidem*, p.368, nr.CLXIV.

⁸³ *Ibidem*, p.359, nr.CLX.

⁸⁴ *Ibidem*, p.369, nr.CLXV.

⁸⁵ *Repertoriul*, p.249-255, nr.53-57, 59.

Ivanovici, fiul marelui cneaz al Moscovei⁸⁶. Acestea constituie, în opinia mea, dovezi ale interesului puternic pe care domnul îl atașa consolidării dinastiei, privindu-i concomitent trecutul și viitorul. Este o exemplificare perfectă a ceea ce s-a numit „concepția genealogică a puterii prin sânge”⁸⁷, care, în alți termeni și din altă direcție, a fost identificată ca una dintre motivațiile constante ale „actului ctitoricesc la Ștefan cel Mare”⁸⁸. Nimic nefiresc pentru lumea cavalerilor, căreia îi aparțineau și Ștefan, și boierii săi: „Société masculine, la chevalerie est aussi une société d'héritiers. Les liens de parenté la charpente. Le pouvoir des seigneurs vivants s'appuie sur la gloire de leurs ancêtres, sur la fortune et le renom que ceux-ci ont légués à leur descendance comme un dépôt que chaque génération transmet à celle qui la suit”⁸⁹.

La 17 decembrie 1487, când pacea moldo-otomană era încheiată și când, după cum bănuiesc, și raporturile cu regele Matias erau restabilite, Ștefan se adresa brașovenilor cu titlul din care nu lipsea nici *Ioan*, nici *heres*: *Iohannes Stephanus woyewoda, Dei gracia dominus heresque Terre Moldavie*⁹⁰. Este singurul caz cunoscut când, într-un asemenea titlu, *Ioan* coexistă cu *heres*. Nu pot afirma, dar nici nu pot nega, o eventuală legătură între folosirea acestui titlu și extinderea posesiunilor lui Ștefan prin dobândirea Ciceului și Cetății de Baltă odată cu reluarea bunelor raporturi cu regele Matias. Din păcate, lipsesc cu totul informațiile cu privire și la data exactă, și la împrejurările concrete, și, mai cu seamă, la statutul inițial al acestei atribuirii de feude⁹¹.

Reluarea termenului care exprima succesiunea ereditară se potrivește altui context, de data aceasta de aprigă politică externă.

Scrisoarea adresată prepozitului din Timișoara la 20 mai 1498⁹² dezvăluie continuitatea legăturilor lui Ștefan cu regele roman, Maximilian de Habsburg și e de

⁸⁶ Această plasare cronologică rezultă din faptul că în aprilie 1480 cneaghina Teodosia (Fedka), sora răposatei doamne Evdochia și mătușa domniței Elena, atrăgea atenția lui Ștefan că marele cneaz îi așteaptă răspunsul la mesajul pe care i-l trimisese în urma propunerii sale privind această căsătorie. Schimbul de mesaje între Suceava și Moscova presupunea – o știm din multe alte surse – luni întregi.

⁸⁷ Elisabeth Malamuth, *Les reines de Milutin*, în „Byzantinische Zeitschrift”, 93, 2000, 2, p.490 („cette conception généalogique du pouvoir par le sang”).

⁸⁸ Ion I. Solcanu, *Motivații etice și ideologice ale actului ctitoricesc la Ștefan cel Mare*, în AIIAI, XXIV, 1987, 1, p.148; idem, *Motivații etico-religioase și ideologice ale actului de ctitorire*, în idem, *Artă și societate românească (sec.XIV-XVIII)*, București, 2002, p.260.

⁸⁹ Georges Duby, *Le Moyen Âge, I. Adolescence de la Chrétienté occidentale 980-1140*, Geneva, 1995, p.81. V. și Georges Duby, *Artă și societatea 980-1420, I*, traducere și note de Marina Rădulescu, București, 1987, p.90.

⁹⁰ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.379, nr.CLXVIII.

⁹¹ Cf. discuția la Ștefan S. Gorovei, *Feudele ardelene ale lui Ștefan cel Mare. Observații pe marginea izvoarelor* – comunicare prezentată la Colocviul Ștefan cel Mare. Izvoare și interpretări, organizat de Programul de Cercetări privind Ideologia Medievală a Puterii și Centrul de Documentare și Cercetare „Ștefan cel Mare” al Sfintei Mănăstiri Putna, Iași (10 martie 2005).

⁹² Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.408, nr.CLXXV, sub data de 20 mai 1498. Scrisoarea este datată „in Die Rogacionum” iar editorul i-a fixat ziua de 20 mai, cu următoarea argumentare: „dies Rogacionum la 1498 cad în 21, 22 și 23 mai, adică în cele trei zile înainte de Ascensio Domini, care este la 24 mai. Dies Rogacionum trebuie să înceapă însă în duminică «Vocem jucunditatis», deci la 20 mai”.

neînțeles cum de a scăpat ea atenției celor interesați de aceste relații⁹³. Mi se pare neîndoielnic faptul că misiunea lui „*Bernaldinus, castellanus castri nostri de Kikwllwar*” (Cetatea de Baltă) avea în vedere primirea răspunsului la un mesaj al său – ce altceva putea fi „*optata relacio [...] serenissimi domini nostri regis Romanorum*”?! – foarte probabil în legătură cu urmările războiului din anul precedent: în adevăr, în vara anului 1497 Ștefan dăduse de știre regelui roman despre războiul cu Ioan Albert și un anume Kellmanitsch fusese însărcinat să plece în Moldova; la începutul lunii octombrie 1497, se știa că el va însoți pe solii moldoveni, care urmau să revină la domnul lor⁹⁴. Pare firesc să se presupună o legătură între aceste știri, cu atât mai mult cu cât, în mai 1498, Ștefan era în pregătirea campaniei devastatoare pe care o va întreprinde în ținuturile sudice ale Poloniei în iunie-iulie. Cu această campanie, însă, domnul Moldovei a redeschis și problema Pocuției, care, la încheierea păcii, în 1499, va fi ocolită cu grijă de ambele părți; însă îndată după moartea regelui Ioan Albert (17 iunie 1501), în împrejurările eșuării cruciadei proclamate la 1500, Ștefan a lăsat deoparte toate menajamentele și a ocupat Pocuția, anexând-o apoi Moldovei în octombrie 1502. Câteva zile înainte de anexare, la 8 octombrie 1502, el s-a întâlnit cu starostele de Lipowiec, trimisul cardinalului Frederic (fratele regelui Alexandru), într-o ultimă încercare de reglare pașnică a conflictului care era, de fapt, insolubil. În discuțiile cu acest sol lipsit de orice împuternicire, domnul a numit Pocuția „*ista terra*”, „*mea terra*”, „*meum proprium*”⁹⁵, subliniind că legătura era cu țara pe care el o stăpânea – „*est mea terra ex antiquis temporibus, ad terram Moldavie spectans*” – venind, deci, acolo ca în propria lui țară: „*veni, uti ad propriam suam terram*”⁹⁶. O lună mai târziu – când Pocuția era deja anexată și administrația moldovenească instalată – pe la începutul lui noiembrie 1502, în solia trimisă prin Ilie Steclea starostelui de Liov, statutul ținutului în litigiu este definit altfel: „*terra est mea et patrimonium meum*”⁹⁷, „este țara mea și moștenirea mea” și din nou, mai amenințător, „*Confido quod terre mee et patrimonio meo dabit pacem regia majestas, quod illam ad gutur meum defendere volo*”⁹⁸ („Nădăjduiesc că Majestatea Sa regele va da pace țării mele și moștenirii mele, căci eu vreau să apăr aceasta cu capul meu”). În aceleași zile, același personaj a spus autorităților orășenești de la Liov că domnul său a recuperat țara bunicului său: „*seyne Grosfaturz Lanth*”⁹⁹. În aceste formulări – una în limba latină, cealaltă în limba germană – se ascund, fără nici o îndoială, termenii cu care cancelaria slavonă a Moldovei medievale desemna proprietatea moștenită din vechime: *ocină* și *dedină*, adică, literal, moștenire de la tată (отец) și moștenire de la bunic (дядя). Un an mai târziu, în ultimul său „memoriu” privind Pocuția, transmis regelui Alexandru în noiembrie 1503 prin solul Luca

⁹³ I. Minea, *Ștefan cel Mare și împăratul Maximilian I*, în CI, V-VII (1929-1931), 1932, p.354-355; Ștefana Simionescu, *Legăturile dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg în lumina unui nou izvor*, în RdI, 25, 1972, 2, p.91-98; eadem, *Știri noi despre relațiile diplomatice dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg*, în RdI, 33, 1980, 10, p.1981-1986.

⁹⁴ I. Minea, *op. cit.*, p.355.

⁹⁵ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.461-462, nr.CLXXXIII.

⁹⁶ *Ibidem*, p.461.

⁹⁷ *Ibidem*, p.463, nr.CLXXXV.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXIII, București, 1913, p.328, nr.CXIX.

(Lucaci)¹⁰⁰ – păstrat, din fericire, și în limba slavă a originalului moldovenesc – Ștefan numește acest teritoriu *наша правам зъ стародавна ѡтѣчина*, adică *ocina noastră dreaptă din vechime*¹⁰¹ și *зъ стародавна ѡтчина*, adică *ocină din vechime*¹⁰². Este evidentă schimbarea statutului juridic al ținutului, și această schimbare cred că poate fi explicată în contextul evenimentelor din octombrie 1502.

După discuțiile (inutile) cu starostele de Lipowiec, Ștefan cel Mare a organizat o judecată de felul acelora pe care le prezida în plenul sfatului domnesc. O spune marele logofăt Ioan Tăutu, la 3 noiembrie 1503, în cursul discuțiilor de la Cernăuți: „Dumnealui voievodul, domnul nostru chemând toată boierimea sa, și sfatul său, [...] și-a adjudecat acea țară. Și boierimea deopotrivă a adjudecat-o domnului nostru voievodul” (*Dominus vaywoda dominus noster, vocata omni nobilitate sua, et consilium suum, [...] adiudicavit iam cessisse illam terram, et idem nobilitas domino nostro vaywode adiudicavit*)¹⁰³. Domnul însuși a explicat, în solia trimisă prin Luca (Lucaci), în aceeași lună noiembrie 1503: „Noi știm, însă, ceea ce se știe, de altfel, în toată lumea, că dacă cineva are o asemenea învoială și sorocire și zi hotărâtă și nu vine la acea zi, el pierde tot dreptul, iar cine este de față la acea azi câștigă. Așa suntem și noi, că am câștigat toată dreptatea, de vreme ce este *ocina noastră dreaptă din vechime* (*наша правам зъ стародавна ѡтѣчина*). Și atunci am pus oamenii noștri în acea țară”¹⁰⁴. Însă pentru ca problema Pocuției să se *judece* de către boierii Moldovei, ea a trebuit privită ca una de drept civil, ca o simplă chestiune de exercitare a dreptului de moștenire; în acest context, domnul s-a înfățișat ca *moștenitor* al înaintașilor săi, reclamând stăpânirea asupra Pocuției precum stăpânirea asupra vreunui sat sau vreunei părți de sat care i s-ar fi cuvenit după unul dintre strămoșii săi.

Pentru a înțelege mai exact sensul acestei modificări de terminologie, trebuie spus că în vocabularul politic al lumii slavilor răsăriteni *ocina* (*voțčina*) a avut o importanță deosebită: ea desemna o țară „patrimonială”, fie una moștenită de principe de la tatăl său, fie una care putea fi revendicată pentru faptul că tatăl (sau un înaintaș) o stăpânise, putând exprima și tradiția politică stabilită, în timp, „între o entitate politică oarecare și un neam princiar”¹⁰⁵. *Ocina*, întărită prin alăturarea *dedinei*, evoca **legitimitatea succesiunii ereditare**. A desemna o țară cu termenii *ocină* și *dedină* însemna a afirma exercitarea „plenitudinii drepturilor regaliene” în virtutea principiului eredității¹⁰⁶.

¹⁰⁰ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.483-492, nr.CXCII.

¹⁰¹ *Ibidem*, p.485 (textul slav) și p.489 (traducere, nu întocmai cu cuvintele slave: „moșia noastră adevărată și veche”). În versiunea latină (p.493): „*est ex antiquo verum nostrum patrimonium*”.

¹⁰² *Ibidem*, p.486 (textul slav) și 491 (traducere, în context: „din vechime ea a fost moșia țării noastre a Moldovei”). În versiunea latină (p.494): „*ex antiquo nostre terre Moldaviensis fuit patrimonium*”.

¹⁰³ *Ibidem*, p.477, nr.CXCI (logofătul Tăutu).

¹⁰⁴ *Ibidem*, p.489, nr.CXCII (cu îndreptarea traducerii, semnalată mai sus).

¹⁰⁵ Wladimir Vodoff, *Contribution à l'histoire du vocabulaire politique de la Russie moscovite (remarques sur l'emploi du terme otčina/votčina)*, în *idem, Princes et principautés russes (Xe-XVIIe siècles)*, Northampton, 1989, nr. VI, p.24.

¹⁰⁶ *Idem, Naissance et essor du pouvoir des tsars de Moscou (1547-1649)*, în *idem, Princes et principautés russes (Xe-XVIIe siècles)*, nr.XV, p.321.

Cât de importantă era această terminologie în controversele teritoriale, ca și în tratativele diplomatice adeseori împiedicate de ele, se vede din felul cum s-a pus problema, exact în aceeași vreme, în cursul discuțiilor menite să încheie războiul ruso-polon: una dintre condițiile categorice ale lui Ivan al III-lea a fost ca regele Alexandru, în calitatea sa de mare duce al Lituaniei, să nu mai califice Kievul și ținuturile rusești drept *ocine* ale sale, trebuind să se mulțumească a folosi numai termenul *țări*¹⁰⁷. Regele Alexandru a fost nevoit să accepte această condiție, ceea ce a echivalat cu renunțarea la drepturile sale de moștenire, care îi veneau de la înaintașii săi lituanieni, în favoarea lui Ivan, care-și socotea drepturile de moștenire de la marii cneji rurikizi ai Kievului.

Definind Pocuția ca fiind *ocina* și *dedina* sa, Ștefan cel Mare a tratat-o atât ca un obiect al stăpânirii particulare (în spiritul normelor comune din Moldova), cât și ca „țară patrimonială” (în spiritul normelor politice ale lumii slave). Desigur, însă, că afirmarea unor drepturi venite pe cale de moștenire era cu totul altceva decât simpla cercetare și stabilire a unor hotare; în mod firesc, această modificare nu a rămas fără replică din partea polonă.

După toate aceste observații și precizări, cred justificată opinia că Ștefan a folosit termenul *heres* (*haeres*) pentru a exprima legitimitatea stăpânirii ereditare nu atât în folosul său (el nu mai avea a se teme de eventuali pretendenți dinafara sau dinăuntrul țării), cât în folosul urmașilor săi, în perspectiva succesiunii sale, când caracterul ereditar al stăpânirii putea fi contestat în virtutea „obiceiului pământului” – cum, de altfel, era să se și întâmple.

IV. „De Dumnezeu încoronatul”

Formula „de Dumnezeu încoronatul” – folosită de domnița Elena în scrisoarea către tatăl său – mai apare, din câte am putut vedea până acum, în două cazuri, și anume în însemnările dedicatorii a două manuscrise destinate Mănăstirii Putna înainte de marele incendiu din 1484: un *Minei* pentru luna ianuarie, scris în 1467¹⁰⁸, și o *Sintagmă* a lui Matei Vlastares, scrisă în 1475¹⁰⁹. Din păcate, ambele se află într-un depozit străin, la Moscova¹¹⁰, astfel încât pentru unul se cunoaște textul slav al colofonului, iar pentru

¹⁰⁷ K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, p.432; v. și p.426.

¹⁰⁸ *Repertoriul*, p.441, nr.187.

¹⁰⁹ Ion-Radu Mircea, *Manuscrise necunoscute din vremea lui Ștefan cel Mare*, în MI, XIV, 1980, 11, p.60. Anterior, manuscrisul a fost prezentat – fără reproducerea colofonului – de G. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p.276-277, după lucrarea aceluiași Ion-Radu Mircea, *Manuscrise slavo-române din anii 1451-1605*, anunțată ca fiind „în curs de publicare” (*ibidem*, p.276, n.4). Nu știu dacă această lucrare a mai văzut lumina tiparului; o primă parte ar putea fi *Manuscrise slavo-române în biblioteci străine*, I, în RSL, XXII, 1984, p.367-379, unde sunt înregistrate numai manuscrise slavo-române din Iugoslavia și de la Hilandar. V. și idem, *Din trecutul vechii culturi scrise în Moldova*, în AIIX, XXX, 1993, p.44.

¹¹⁰ Ambele la Biblioteca „V. I. Lenin” (Biblioteca Unională) din Moscova, primul în fondul 210 Undolski, nr.78 (*Repertoriul*, cit.; Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, București, 1986, p.119, nr.620), al doilea în fondul 98 Egorov, ms.742 (cf. Radu Constantinescu, *Vechiul drept românesc scris. Repertoriul izvoarelor 1340-1360*, București, 1984, p.239; idem, *Manuscrise de origine românească din colecții străine*, p.98, nr.496).

celălalt numai traducerea românească. Comparația textelor arată, însă, că deși au fost scrise la opt ani distanță, de două persoane diferite și în două locuri diferite, ele urmează același model:

În anul 6975, cu darul și din porunca prea binecredinciosului¹¹¹ și de Hristos iubitorului și încununatului de Dumnezeu domnului nostru, Ioan Ștefan voievod, domnul întregii țări a Moldovei, s-a scris acest Minei ianuarie pentru Mănăstirea de la Putna. Și s-a scris în Mănăstirea Neamțului, cu mâna multpăcătosului așa-zis ieromonah Ioanichie, fiind atunci arhiereu în Țara Moldovei preasfințitul mitropolit kir Teoctist, fiind egumen la Putna Ioasaf.

În anul 6983, cu darul și din porunca preabinecredinciosului și de Hristos iubitorului și încoronatului de Dumnezeu, a domnului nostru Ioan Ștefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, s-a scris această carte de pravilă pentru Mănăstirea de la Putna, fiind arhiereu atunci în Țara Moldovei preasfințitul mitropolit chir Theoctist, în Putna fiind egumen arhimandritul ieromonah Ioasaf. S-a scris cu mâna multpăcătosului așa-zis ieromonah Iacov; și s-a sfârșit în luna decembrie, 23 zile.

Chiar și în lipsa textului slavon pentru însemnarea din 1475, și dincolo de diferențele de traducere a unor formule consacrate, se poate cu ușurință întrevedea modelul *unic* urmat de ieromonahii Ioanichie și Iacov în alcătuirea colofoanelor. Orientându-ne după textul slavon al însemnării din 1467, putem reconstitui acest model astfel:

„În anul ..., cu darul și din porunca întru tot binecredinciosului și de Hristos iubitorului și *de Dumnezeu încoronatului* domnului nostru /sau: domn al nostru/, Ioan Ștefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, s-a scris acest/această ... pentru Mănăstirea de la Putna”.

Ceea ce le deosebește – dar nu e o deosebire fundamentală – e înșirarea celor trei nume: la 1467 se amintesc pisarul, mitropolitul și egumenul; la 1475 – mitropolitul, egumenul și pisarul. Însă toți trei cu aceleași determinări:

- „fiind atunci arhiereu în Țara Moldovei kir Teoctist”;
- „fiind egumen la Putna [arhimandritul ieromonah] Ioasaf”;
- „cu mâna multpăcătosului așa-zis ieromonah ...”.

Identitatea formularului indică fie folosirea, ca model, a manuscrisului din 1467 de către copistul din 1475, fie – ceea ce mi se pare mai probabil – existența unor culegeri de modele pentru însemnările dedicatorii. **Cui aparținea, însă, alegerea modelului ?!**

Este, poate, interesant de precizat că ieromonahului Iacov, copistul *Sintagmei*, i se datorează și *Zbornicul* datat 20 mai 1474, scris tot pentru Putna și conținând „vieți de sfinți, cuvinte de laudă și învățătură în legătură cu viețile sfinților și sărbătorile

¹¹¹ Prin cuvintele „prea binecredinciosul” s-a tradus expresia slavonească **вѣсе благочѣстиваго** (v. un caz identic tot în *Repertoriu*, p.443, nr.192). Sfinții Petru și Pavel sunt arătați ca fiind „de toată lauda Apostoli” – **вѣсехвалныхъ ... Апостоль** – (*Repertoriu*, p.124, nr.12: pisania bisericii de la Huși); și astăzi, în Biserică, ei sunt numiți „întru tot lăudații Apostoli”. De aceea, cred că formula slavonească **вѣсе благочѣстиваго** trebuie tradusă prin „întru tot binecredinciosul”.

bisericești din lunile aprilie, mai și iunie”, între care *Panegiricul Sfinților Împărați Constantin și Elena și Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou*¹¹².

V. Numele statului

În intitulația lui Ștefan, țara pe care el o stăpânea este numită, îndeobște, *Țara Moldovei* – el este *господарь Земли Молдавской*; în documentele scrise în limba latină, numele statului este, de regulă, *Terra Moldaviensis* (traducând ad-litteram forma slavă) sau *Terra Moldaviae*. Variațiile se reduc la numai două, dar ele vor merita o reflecție mai stăruitoare. Astfel, în documentele latinești, *Terra Moldaviae* (*Moldaviensis*) este uneori înlocuită cu *Terrarum Moldaviae*, precum în tratatul de la Overcăuți, din 4 aprilie 1459¹¹³, într-o scrisoare adresată brașovenilor la 12 februarie 1469¹¹⁴ și – în forma cea simplă, cu numai cele cinci elemente de bază – în subscrierea scrisorii către papa Sixt al IV-lea, din 29 noiembrie 1474: „*Stefanus vaivoda, dominus Terrarum Moldaviae*”¹¹⁵. În această formă redusă a titlului, fără formula devoțiunii, nu trebuie să se vadă o reticență provocată de persoana destinatarului: este formula obișnuită pentru subscriere, întâlnită și în scrisoarea de victorie din 25 ianuarie 1475, unde însă, ca emitent, domnul are titulatura întreagă, *Noi, Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei*.

Forma aceasta de plural pentru numele statului amintește titlul pe care i-l dă Cronica moldo-germană: *Stephanus, Dei gratia voivoda Terrarum Moldannens(ium) necnon Valachyens(ium)*¹¹⁶, cu aceeași alipire a formulei devoțiunii de titlul de maiestate. Pluralul, ca și înscrierea numelui *Valahia*, poate să poarte cercetarea în alte direcții, care nu interesează aici.

Uneori, numele statului nu este, simplu, *Moldova* sau *Țara Moldovei*, ci *toată Țara Moldovei* sau *Țara Moldovlahiei* sau *toată Țara Moldovlahiei*.

Titlul de *domn a toată Țara Moldovei* este folosit într-una din pisanile de la Cetatea Albă (1476)¹¹⁷ și în cele două de la Putna, din 1481¹¹⁸, precum și în inscripția care împodobește piatra funerară a lui Roman I, cea cu care s-a început refacerea

¹¹² G. Mihăilă, *Tradiția literară constantiniană, de la Eusebiu al Cezareei la Nichifor Calist Xanthopoulos, Eftimie al Târnovei și domnii Țărilor Române*, în idem, *Cultură și literatură română veche în context european*, București, 1979, p.261. Aceluiași ieromonah Iacov, pr. Paulin Popescu i-a atribuit și un alt *Zbornic*, aflat tot la Putna, cu texte aferente lunii decembrie, ceea ce sugerează existența inițială a unei serii de volume care acopereau anul întreg (*ibidem*, p.262; Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mănăstirea Putna*, în BOR, LXXX, 1962, 7-8, p.698-699).

¹¹³ „*Nos Stephanus woiewoda, Dei gratia dominus Terrarum Moldaviae*”: Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.266, nr.CXXVI. Pentru numele corect al localității – „Owerkielowicze” în act (*ibidem*, p.269) – cf. D. Agache, *O localitate regăsită: „Overc[hel]ăuți”*, în AIIAI, XXV, 1, 1988, p.499-506.

¹¹⁴ „*Stephanus vaivoda, Dei gratia dominus Terrarum Moldaviae etc*”: Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.308, nr.CXXXVII.

¹¹⁵ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.319, nr.CXLII.

¹¹⁶ *Cronicile slavo-române din sec.XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p.24. V. și Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare*, în RIR, V-VI, 1935-1936, p.43.

¹¹⁷ *Repertoriul*, p.218, nr.33.

¹¹⁸ *Ibidem*, p.55 (turnul tezaur) și 49, nr.1 (turnul de intrare).

mormintelor domnești de la Rădăuți, în decembrie 1479¹¹⁹. Se află, de asemenea, în însemnările dedicatorii ale unor manuscrise: un *Minei* pe ianuarie din 1467¹²⁰, un *Zlataust* (Cuvântările Sfântului Ioan Gură de Aur) din 1470¹²¹, o *Sintagmă* a lui Matei Vlastares din 1475¹²² și două *Tetraevanghele*, din 1488-1489¹²³ și 1490¹²⁴. Această formulă pare a nu se întâlni în documente.

Domn al Țării Moldovlahiei se intitulează Ștefan în însemnarea dedicatorie (importantă și pentru alte elemente ale intitulației princiare) care însoțește *Tetraevanghelul* dăruit Mănăstirii Humor în 1473, aflat azi la Putna¹²⁵ și în pisania trapezei de la Zografu, din 7 iunie 1495¹²⁶.

În cancelarie, acest mod de a indica numele statului nu mai era de uz curent; apariția lui, totuși, în răstimpul 1466-1502, pare să indice o folosire preferențială, cu destinații speciale. Prima mențiune se află în hrisovul (deja menționat¹²⁷) din 10 mai 1466, destinat Mănăstirii Zografu: **господинъ въсен Молдовлахинскон Земли**.

Aceeași formulă o găsim, apoi, în salvconductul acordat la 3 ianuarie 1472 negustorilor brașoveni, în care Ștefan este intitulat „voievod din mila lui Dumnezeu și domn a toată Țara Moldovlahiei” (**въсен Земли Молдовлахинскон**)¹²⁸.

În proclamațiile adresate la 15 martie (1480 sau 1481¹²⁹) muntenilor din județele Brăila, Buzău și Râmnic, ne întâmpină aceeași formulă – „a toată Țara Moldovlahiei” (**въсен Земли Молдовлахинскон**)¹³⁰ – ceea ce ar putea fi interpretat ca folosirea unui titlu măreț, menit să impresioneze pe mândrii boierii munteni. Nu știu dacă este o întâmplare sau nu, însă aceste două documente au ieșit din pana aceluiași pisar care a scris la 3 ianuarie 1472 salvconductul pentru negustorii brașoveni. Dovada o fac următoarele elemente comune celor trei documente:

a) titlul întreg (cu variante grafice nesemnificative): **Іѡ Стефанъ воєвода Божієѡ млостіѡѡ и господинъ въсен Земли Молдовлахинскон**¹³¹;

b) așezarea atipică a formulei devoțiunii, după „voievod”;

c) folosirea titlului „gospodin” în loc de „gospodar”;

d) formula „voievod și domn” – **воєвода и господинъ** – neuzuală în cancelaria princiară;

¹¹⁹ *Ibidem*, p.249, nr.53

¹²⁰ *Ibidem*, p.441, nr.187.

¹²¹ *Ibidem*, p.376, nr.140.

¹²² Ion-Radu Mircea, *Manuscrise necunoscute din vremea lui Ștefan cel Mare*, p.60.

¹²³ *Repertoriul*, p.393-398, nr.149.

¹²⁴ *Ibidem*, p.401, nr.151.

¹²⁵ *Ibidem*, p.388, nr.144.

¹²⁶ N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, p.467; Florin Marinescu, Nikolaos A. Mertzimekis, *Ștefan cel Mare și mănăstirea Zografu de la Muntele Athos*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, p.181-182 și fig.5.

¹²⁷ V. mai sus.

¹²⁸ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.315-316, nr.CXL.

¹²⁹ Pentru datare, v. *supra*.

¹³⁰ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.361-363, nr.CLXII.

¹³¹ În scrisoarea din 1472 (*ibidem*, p.315; v. și observațiile editorului, în nota 1): în proclamații, formula devoțiunii are alte grafii: **млостіѡѡ Божіѡѡ** și, respectiv, **млостіѡѡ Божієѡ** (*ibidem*, p.361 și 362).

e) folosirea preferențială a adjectivului **големни** în loc de **велики**, în sintagmele „de la mic la mare” și „boierii mari și mici”¹³².

Toate aceste *elemente comune* indică, după părerea mea, un *autor comun*, obișnuit cu un anumit formular. Ceea ce nu exclude și selectarea *acestui* formular de către emitent, după criterii pragmatice ori programatice.

În sfârșit, formula **господаръ ЗЕМЛИ МОЛДОВАХИНСКОИ** mai este atestată în încă două scrisori, adresate tot brașovenilor¹³³, la 9 iulie (c.1480¹³⁴) și la 13 septembrie (c.1501-1502¹³⁵).

Așadar, din câte mențiuni ale *Moldovlahiei* cunoaștem în intitulația lui Ștefan cel Mare, două (document și pisanie) sunt în legătură cu mănăstirea sa de la Zografu – și adaug aici posibilitatea ca aceeași formă a numelui țării să se fi aflat și într-un hrisov destinat, în 1500, Mănăstirii Grigoriu, tot din Muntele Athos¹³⁶; trei se află în scrisori trimise brașovenilor, două în proclamațiile trimise muntenilor și una pe un manuscris, care nu este altul decât *Tetraevangelul* de la Humor, în aceeași însemnare dedicatorie în care apare și multdiscutatul titlu de *împărat* (**царъ**). Așadar, din (probabil) nouă atestări, opt sunt destinate exteriorului și numai una este menită să rămână în țară. Privite dintr-un alt unghi, patru atestări sunt legate de lăcașuri monahale (iar dintre ele, trei privesc mănăstiri athonite), două împodobesc numele domnului în proclamații unice în felul lor, iar trei – în scrisori destul de banale, adresate brașovenilor în probleme curente; dacă rostul primelor șase pare suficient de limpede, în schimb, prezența celorlalte trei în corespondența cu Brașovul pare să rămână fără o explicație acceptabilă și în consonanță cu cealaltă.

Înțelesul (cuprinderea) acestor formule și semnificația lor ar prileji o discuție mai lungă. Trebuie făcută, poate, mai întâi o constatare: forma de plural (*domn al țărilor Moldovei*, cu sau fără menționarea și a *Valahiei*) nu se află **niciodată în documentele slave**; deopotrivă, acestelalte forme – *al Țării Moldovlahiei*, *a toată Țara Moldovlahiei* – nu se află **niciodată în documentele latine**. Cred că se impune concluzia deplinei corespondențe dintre aceste două șiruri de nume: ele exprimă, toate, una și aceeași realitate. Ce erau, în concepția vremii, „țările Moldovei” sau „Moldova și Valahia” (care, în forma grecească și slavonească, au dat „Moldovlahia”) este mai greu de spus și nici nu este unul dintre scopurile cercetării de față. Amintesc, numai, opinia profesorului C. Cihodaru, exprimată acum 45 de ani: „Existența mai multor formații politice în prima jumătate a secolului al XIV-lea pe teritoriul Moldovei s-ar părea că se reflectă [...] în

¹³² *Ibidem*, p.316 – и големни и малым; p.361 – wt мала до голема; p.362 – големнх и малнх и гвлемни и мални; abia în finalul scrisorii către buzoieni și rămnicieni (*ibidem*, p.363) se folosește formula tradițională **великих и малнх**.

¹³³ *Ibidem.*, p.356, nr.CLVIII și p.467, nr.CLXXXVIII.

¹³⁴ Data de an a fost propusă de editor (*ibidem*, p.357).

¹³⁵ Scrisoarea a fost datată de editor „1500-1503” (*ibidem*, p.468), însă fiind trimisă din Suceava, anul 1503 se exclude, întrucât la 13 septembrie 1503 Ștefan era la Bădeuți (DRH, A, III, p.517-518, nr.291). Pe de altă parte, ea pare a arăta pregătiri militare de o anumită intensitate, care – după observația lui Ioan Bogdan – trebuie să fie în legătură cu „intrarea lui Ștefan în Pocuția”; dacă aceste observație este întemeiată, s-ar exclude și anul 1500, când relațiile moldo-polone nu justificau pregătiri războinice; astfel, nu rămâne decât ca scrisoarea să dateze fie din 1501, fie din 1502.

¹³⁶ DRH, A, III, p.449, nr.249: βοεβόδα молдовахι ιας.

modul cum și-au formulat mai târziu unii domnitori din această țară titlul lor în documentele externe”¹³⁷.

În ceea ce privește semnificația, am atras mai demult atenția asupra faptului că numele *Moldovlahia* – creație a cancelariei bizantine, cu prima atestare la 1401 – a fost folosit, înainte de Ștefan cel Mare, *exclusiv în legătură cu domeniul vieții eclesiastice*: în documente ieșite din cancelaria princiară între 1407 și 1442 (având ca beneficiari mănăstirile Neamțu, Bistrița, Probota și Zografu), pe epitrahilul lui Alexandru cel Bun (zis „de la Ladoga”) și pe aerul mitropolitului Macarie, din 1428, precum și în *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou*¹³⁸. Numele *Moldovlahia* – al țării privite ca *provincie eclesiastică a Patriarhiei de Constantinopol* – a fost moștenit de Ștefan cel Mare cu această încărcătură simbolică, păstrată și în tot cursul veacului următor, de la Bogdan III până la Movilești¹³⁹; până târziu, în veacul XVIII, izvoarele scrise în limba greacă sau inspirate de ele folosesc acest cuvânt pentru a desemna scaunul mitropolitan al Moldovei. În această lumină vor trebui căutate explicații pentru folosirea *Moldovlahiei* în titlul folosit de Ștefan cel Mare.

În stadiul actual, cred că acest nume a fost folosit în intitulațiile lui Ștefan cel Mare cu două înțelesuri: în tot ceea ce era destinat Bisericii (acte, daruri), el evocă țara ca provincie eclesiastică, privind ceea ce îi revenea domnului: cărmuirea politică; în celelalte cazuri (scrisori externe, proclamații), ar putea să însemne doar transpunerea în slavonă a numelui dat Moldovei sub forma *Terrae Moldaviae* sau *Terrae Moldaviae et Valachiae*.

Numele țării (în formele menționate) este singurul indicativ de natură teritorială din intitulația lui Ștefan cel Mare: nici una dintre recuperările, anexiunile sau pierderile teritoriale nu s-a reflectat în vreun fel în această intitulație, nici măcar feudele ardelene nu și-au găsit aici un loc, după modelul cunoscut din Țara Românească¹⁴⁰. Acestei realități i s-a dat, nu de mult, o explicație pe cât de neîntemeiată, pe atât de nebuloasă: „lipsa acestor stăpâniri din titulatura domnilor moldoveni trebuie pusă în legătură cu statutul politico-juridic al *domniei*. Din 1387, Moldova s-a aflat permanent sub suzeranitatea polonă, iar în timpul lui Ștefan Ungaria a încercat să realizeze un condominiu cu Polonia”¹⁴¹; ca atare, „titulatura domnilor moldoveni” ar arăta – spre deosebire de cea a domnilor munteni – „că pentru ei se punea mai întâi problema

¹³⁷ C. Cihodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, în SCȘI, *Istorie*, XI, 1960, I, p.64; v. și p.65-66.

¹³⁸ Cf. Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p.190-192 (cu bibliografia, p.271-272).

¹³⁹ N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, p.469-470 (1508, Bogdan voievod la Protaton), 484 (1537, Gavril Troțușanu la Pantocrator), 479-480 (1545 și „1547”, Petru Rareș la Dionisiu), 481-482 (1535, Karakallu), 483-484 (1567 și 1568, Alexandru Lăpușneanu la Dochiariu), 487 (1605, Elisabeta Movilă la Cutlumuș).

¹⁴⁰ O cercetare ca aceea pe care, acum un secol, Dimitre Onciul a consacrat-o lui Mircea cel Bătrân este, din acest motiv, imposibilă pentru domnii Moldovei – cf. *Titlul lui Mircea cel Bătrân și posesiunile lui* (1901-1903; neterminat), în Dimitre Onciul, *Scrieri istorice*, ediție critică îngrijită de Aurelian Sacerdoțeanu, II, București, 1968, p.19-142 și comentariile editorului, p.406-411.

¹⁴¹ Mihail M. Andreescu, *Puterea Domniei în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVI*, București, 1999, p.94-95 (subl. aut.)

obținerii independenței și apoi a modificării statutului domniei, scopuri urmărite și de Ștefan cel Mare”¹⁴². Cred, din contra, că în această absență a altor indicații de natură teritorială trebuie să se vadă, mai degrabă, reflectarea unei concepții proprii, de factură patrimonială, cu privire la „adunarea pământurilor”, văzută nu ca o simplă alipire, ci ca o extindere a Moldovei înseși, acele pământuri devenind și ele *ocine* ale domnului. Este, poate, semnificativ faptul că în aceste extensiuni ale stăpânirii sale Ștefan a trimis pârcălabi ori staroști: la Crăciuna, „luată” în 1482 cu tot ținutul aferent, „a așezat pe pârcălabii săi, Vâlcea și Ivanco”¹⁴³; și în cetățile ardelene va așeza pârcălabii săi iar pentru Pocuția a desemnat doi „căpitani” (staroști), în persoana boierilor săi, clucerul Hrincovici și spătarul Clănău¹⁴⁴. Chipul în care a transformat statutul feudelor ardelene – din posesiuni de uz viager, cu drept de uzufruct asupra domeniilor aferente, în stăpâniri depline („*dominium*”) cu caracter ereditar¹⁴⁵ – precum și chipul în care a tranșat problema Pocuției, definind-o ca „țară patrimonială” (ocină) a sa¹⁴⁶ exprimă, cred, suficient de limpede această concepție, autoritară în fond, oglindită cu toată coerența de titulatura domnească.

VI. „De toată lauda vrednicul”

Calificativele *binecinstitor* și *de Hristos iubitor* sunt, îndeobște, nelipsite din pisanii, din inscripțiile broderiilor și din însemnările pe cărți; enumerarea lor nu are nici o relevanță. Le avem, totuși, folosite odată într-un context care amintește, fie și parțial, ceremonioasa adresare a domniței Elena. În pisania pusă pe unul dintre zidurile Cetății Albe la 1476, se menționează efectuarea lucrărilor „În zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorului și de Dumnezeu dăruitului și de toată lauda vrednicului Ioan Ștefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, fiul lui Bogdan voievod”¹⁴⁷. Alături de cele două calificative „curente”, sunt aici încă două – „de Dumnezeu dăruitul” și „de toată lauda vrednicul” – pe care nu le-am regăsit în alte texte și care numai în scrisoarea domniței Elena își află corespondențe: primul se găsește în aceeași formă, cel de-al doilea are un echivalent în formula „cu mare cinste blagoslovit”.

Nimic nu pare să poată explica folosirea acestor epitete într-o pisanie menită să amintească ridicarea unui zid. Glorificarea ctitorului ar avea, însă, o justificare simbolică în cazul în care această pisanie cu stema dinastiei ar fi fost așezată *spre mare* (se știe însemnătatea mării, în general, în concepțiile bizantine despre stăpânire și putere, ca și însemnătatea *Parathalassiei*, în special pentru Moldova), ca un fel de piatră de hotar care să anunțe că acolo începe stăpânirea lui Ioan Ștefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, principe nu numai dreptcredincios (adică ortodox) și iubitor de Hristos, dar și *păzit de Dumnezeu* și *vrednic de toată lauda*. Din păcate, nu avem la dispoziție nici un indiciu cu privire la amplasarea acestei pisanii și, de altfel, nici nu știm dacă ea mai există în vreun muzeu. De asemenea, este foarte posibil ca această pisanie să fi fost pusă

¹⁴² *Ibidem*, p.95.

¹⁴³ *Cronicile slavo-române*, p.19.

¹⁴⁴ Ioan Bogdan, *op.cit.*, p.464, nr.CLXXXV.

¹⁴⁵ Ștefan S. Gorovei, *Feudele ardelene ale lui Ștefan cel Mare. Observații pe marginea izvoarelor* (ms).

¹⁴⁶ V. mai sus.

¹⁴⁷ *Repertoriul*, p.218, nr.33. Pentru dată – Ștefan S. Gorovei, *Stemele de la Cetatea Albă*, sub tipar.

după asediul otoman din vara anului 1476¹⁴⁸ și, în acest caz, glorificarea domnului este încă și mai de înțeles.

VII. „Singur stăpânitorul”

Între titlurile cu care domnița Elena se adresează părintelui său este și acela, a cărui obârșie bizantină nu o poate ascunde haina slavonă, de „singur stăpânitor”, самодержавный, singura atestare, *din epocă*, pentru această calificare a calității de domn a lui Ștefan cel Mare. Însă este posibil ca acest termen să se mai fi aflat și în alte surse (texte, inscripții, însemnări pe cărți sau broderii) dispărute între timp; dintr-o asemenea eventuală sursă a putut lua, de exemplu, Grigore Ureche (sau compilatorul ulterior al letopisețului său¹⁴⁹) formula folosită în caracterizarea finală a domniei lui Ștefan: „și *însuși ȋitoriu* preste toată țara”¹⁵⁰.

Această formulă a mai fost, însă, utilizată în inscripția unui portret votiv, din care astăzi nu a mai rămas decât reproducerea fotografică a unei copii luate înaintea dărâmării monumentului în vederea „restaurării” sale. La sfârșitul secolului XIX, tabloul votiv al bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Iași înfățișa chipul lui Ștefan, al doamnei Evdochia și al fiului Bogdan¹⁵¹; copiile executate înaintea refacerii de către Lecomte de Noüy, publicate de Alexandru Lapedatu în 1912¹⁵², îngăduie cunoașterea inscripțiilor care însoțeau aceste portrete.

Trebuie să observăm, mai întâi, că, în chip ciudat, Bogdan este înfățișat ținând macheta bisericii, ca și cum el ar fi fost ctitorul; ca soție a lui Ștefan este pictată Evdochia. Însă la vremea când s-a construit biserica (în anii 1491-1492¹⁵³), doamnă era Maria-Voichița, iar pisană nu amintește nici măcar numele fiului domnesc. Încă din 1885, Episcopul Melchisedec a conchis „că portretele acestea sunt puse nu după altele vechi anterioare, ci din inițiativa reparatorilor sub Ruset vodă, spre a păstra memoria primului ctitor și că cunoșteau numai pre o soție a Marelui Ștefan, pre Eudochia de la Kiev”¹⁵⁴.

¹⁴⁸ Cf. Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*

¹⁴⁹ Cf. N. A. Ursu, *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă, opera lui Simion Dascălul*, în AIIA, XXVI/1, 1989, p.363-379 (I) și AIIIX, XXVI, 1990, p.73-101 (II); reluat în idem, *Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice*, Iași, 1997, p.22-93.

¹⁵⁰ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, ²1958, p.121.

¹⁵¹ Această ordine o dă cineva care a văzut tabloul votiv cu ochii săi: Episcopul Melchisedec, *Noițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mânăstiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885, p.252. Se poate, totuși, dovedi că nu aceasta era ordinea, ci – precum și în alte tablouri votive – Ștefan, Bogdan, „Evdochia”. Alăturarea imaginilor păstrate este elocventă în acest sens.

¹⁵² Cf. A<lexandru> L<apedatu>, *Portretele ctitoricești de la Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în BCMI, V, 1912, p.130-132 (chipurile lui Bogdan și al doamnei Evdochia în p.131, chipul lui Ștefan în p.132).

¹⁵³ *Repertoriul*, p.108, nr.9.

¹⁵⁴ Episcopul Melchisedec, *op. cit.*, p.252. Prezența Evdochiei este evident o confuzie (v. și I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p.303), dar, după analiza datelor, se vede că explicația propusă de cărturarul episcop nu se poate păstra; după părerea lui Alexandru Lapedatu (*op. cit.*, p.132), ar mai fi putut exista și alte explicații: una plauzibilă – „inscripțiile fiind șterse și la refacere nemaicunoscându-se îndeajuns relațiile familiale ale marelui voievod, s-a putut ușor face

În adevăr, cronicarul Nicolae Costin povestește că în anul 1676, începând din primăvară, Antonie vodă Ruset – care primise domnia în toamna precedentă – „s-au apucat să lucreze la biserica lui Sfântul Nicolae de lângă curtea cea domnească, că era biserica descoperită și clopotnița stricată”; la sfârșit, „la vелеatul 7185” (1 septembrie 1676 – 31 august 1677), „au zugrăvit preste tot pridvorul [...] apoi și biserica au zugrăvit pre dinîntru”¹⁵⁵.

Chipul Evdochiei este însoțit de inscripția, pe două rânduri: **Госпожда Евдохія // сестра Семена ц(а)рѧ.**

Lângă chipul lui Ștefan, se citesc trei cuvinte, așezate tot pe două rânduri: **ВОЕВОДА ВЕ//ЛИКЫН САМОДРЪЖ**¹⁵⁶.

Sunt, deci, în acest tablou votiv pierdut, trei anomalii care trebuie explicate:

1) prezența Evdochiei de Kiev, cu determinarea „sora lui Semen împăratul”, ca în vechile letopisețe slavonești („anonim”, Putna I și Putna II);

2) înfățișarea lui Bogdan în calitate de ctitor, cu macheta bisericii în mână (și lauda adusă lui într-o epigramă grecească pictată deasupra tabloului votiv¹⁵⁷);

3) intitularea lui Ștefan drept **ВЕЛИКЫН САМОДРЪЖ** [<ЕЦ> / <АВНЫН >].

Se poate admite, eventual, că cea de-a doua ar proveni din citirea sau interpretarea neatență a pasajului din pisanie, în care Ștefan e arătat ca fiu al lui Bogdan voievod: era ușor de a răsturna filiația, punându-l și pe Bogdan în rândul ctitorilor. Nu trebuie să se uite, de altminteri, că pisania însăși prezintă ciudățenia de a evoca pe părinții și pe *fratele* ctitorului.

În schimb, celelalte două inadvertențe (prima și a treia) nu ar fi putut proveni nici din fantezia pictorilor, și nici din informația pe care o puteau avea la îndemână diecii curții domnești: ambele arată un cărturar, un cunoscător al vechilor noastre izvoare în limba slavă; însă, pe de altă parte, un asemenea om nu putea să nu știe, tocmai din vechile cronici, că Bogdan nu a fost contemporan cu doamna Evdochia, fiind născut (1479) la 12 ani după moartea ei (1467), din căsătoria cu Maria, fiica lui Radu cel Frumos. De aceea, mi se pare că prezența Evdochiei a fost rezultatul nu al neștiinței sau confuziei, ci al unei alegeri intenționate, pe care o indică, de altminteri, și explicarea personalității ei prin formula cronicii slavone: este expresia unei preferințe, fie pentru titlul purtat de fratele doamnei, fie, eventual, (și) pentru locul ei de origine.

confuzie, punându-se numele Evdochiei pentru al Mariei” – iar cealaltă cu totul inacceptabilă: „Ștefan, construind mai întâi biserica din lemn, pe vremea când trăia cu doamna Evdochia, a pus să se facă portretul său cu al acesteia – ca ctitori; reclădindu-se, apoi [...] biserica în piatră, din sentiment de pietate, a dispus să se păstreze portretul răposatei sale soții și să se facă alături și al fiului său Bogdan”. Însă Lapedatu credea că aceste portrete reproduceau aidoma, „în copii de pe la 1676-79, vechile portrete ctitoricești ale Sf. Nicolae Domnesc din Iași” (*ibidem*). Cred că, în realitate, tabloul votiv a fost, în *întregimea lui*, o compoziție a vremii lui Antonie vodă Ruset, realizată în împrejurările a căror reconstituire o propun chiar în acest studiu.

¹⁵⁵ M. Kogălniceanu, *Cronicile României*, ed.II, vol.II, București, 1872, p.14. Cu mai puține precizări, știrea despre zugrăvelile de la Sf. Nicolae se află și în cronică lui Amiras (*Cronica anonimă a Moldovei 1661-1729*, ed. Dan Simonescu, București, 1975, p.50) și în cea a lui Neculce (Ion Neculce, *Opere*, ed. Gabriel Ștrempel, București, 1982, p.247, aparatul critic).

¹⁵⁶ Ultima literă – ж – nu este cu totul vizibilă, dar i se deslușește partea de început.

¹⁵⁷ Episcopul Melchisedec, *op. cit.*, p.253.

În identificarea acestui personaj, am pornit de la premisa că n-ar fi imposibil ca titlul dat lui Ștefan în refăcutul tablou votiv de la Sf. Nicolae Domnesc să fie o „reminiscență literară”, o adaptare *ad-hoc* a măreței intitulații a lui Roman I din documentele sale din 1392 și 1393¹⁵⁸, care constituie singura atestare a titlului de *singur stăpânitor* în actele cancelariei moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. Or, în 1934, preotul Constantin Bobulescu a semnalat existența următoarelor informații într-un „cronograf bizantin” transcris la 1731-1732:

„Am cetit uricu lui [Roman vodă – *n. ns.*] scris așa: *Velichii samodrăjavnii gospodin Ioan Roman voevod, obladaeștumi Zemlei Moldavscoi o planini do moria* [...]. Acesta-i tatăl lui Alexandru vodă cel Bătrân ci-au făcut Bistrița și Rădăuții episcopie și Moldovița și alte multe. [...] Deci la Roman vodă au fost văleatul așa, *ci-am cetit în uric în Pobrata*, 6900 tocma”¹⁵⁹.

Preotul Bobulescu nu a identificat nici „cronograful bizantin”, nici autorul acestei însemnări. Abia în 1967, profesorul Alexandru Elian a arătat că este vorba de așa-numitul cronograf al lui Matei Cigalas (Kigalas), păstrat în actualul ms. rom. 3456 din Biblioteca Academiei Române într-o „traducere foarte personală – pe alocuri o prelucrare a cronografului grecesc, însoțită de intercalări din istoria Moldovei și pe alocuri de versuri originale”; autorul acestei tălmăciri nu este altul decât mitropolitul Dosoftei¹⁶⁰, care, după cum se știe, își avea metania la Mănăstirea Probota (Pobrata). Astfel, respectiva „intercalare”, cu menționarea uricului lui Roman vodă, este încă una dintre „amintirile de la Pobrata”¹⁶¹: valorificarea informațiilor istorice din acest uric – titlul lui Roman vodă și anul când domnea – constituie, fără nici o îndoială, o contribuție

¹⁵⁸ DRH, A, I, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, p.3, nr.2 (30 martie 1392) și p.5-6, nr.4 (18 noiembrie 1393).

¹⁵⁹ C. Bobulescu, *Pentru pomenirea lui Alexandru cel Bun. Iași în legătură cu aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou de la Suceava la 1402. Un aer sau epitaf din 1428*, Chișinău, 1934, p.65-66. Mulțumesc d-nei Mioara Săcrieru-Dragomir (Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” din Iași) pentru bunăvoința cu care mi-a pus la îndemână fotocopii ale paginilor care mă interesau din acest manuscris; grație d-sale, pot reda aici textul slav al însemnării copiate de Dosoftei din uricul de la Probota: *Великѣи самодръжавнѣи господинѣи, ѿван Руман воѿвод, вѣладаеѣшѣми Землен Мѿлдавскон ѿт планини до моря* și, respectiv, *шесто тисащноа дѣвѣтсотное испълно* (ms.rom. 3456 BAR, f.312 verso).

¹⁶⁰ Alexandru Elian, *Dosoftei, poet laic* (1967), în idem, *Bizanțul, Biserica și cultura românească. Studii și articole de istorie*, ediție îngrijită de Pr. Prof. dr. Vasile V. Muntean, Iași, 2003, p.121. Cealaltă tălmăcire a cronografului, fără adăugiri, este astăzi disputată între Pătrașco Danovici, „logofăt al treilea și gramatic de scrisoare grecească” (cf. Paul Cernovodeanu, *Despre traducătorul Pătrașco Danovici*, în *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, I, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Gabriel Ștrempel, studiu introductiv de ~, p.XLIII-XLVII; v. și p.LXIII, n.6) și mitropolitul Dosoftei (cf. N. A. Ursu, *Traducerea cronografului numit „tip Danovici” poate fi o lucrare de tinerețe a lui Dosoftei*, în idem, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iași, 2003, p.134-222; pentru manuscrisul 3456, p.210-221).

¹⁶¹ Acesta este titlul unui subcapitol (I.3) din lucrarea alcătuită de prof. N. A. Ursu și pr. Nicolae Dascălu, *Mărturii documentare privitoare la viața și activitatea Mitropolitului Dosoftei*, Iași, 2003, p.15-16.

certă a lui Dosoftei¹⁶². Cărturarul ierarh a folosit-o și în așa-numitul *Poem cronologic* (1681, 1682), cu referire la Roman vodă: „Acest Roman să scrie-ntr-a țărâi urice // Mare samodârjaveț și-n bună ferice”¹⁶³; în același timp, însă, a comunicat-o și altor cărturari, ea regăsindu-se în versiunea prelucrată a letopiseșului lui Grigore Ureche¹⁶⁴ și în cronica lui Nicolae Costin¹⁶⁵, de unde a trecut, pe de o parte, la Dimitrie Cantemir¹⁶⁶ și, pe de altă parte, în marea compilație cunoscută sub numele de *Cronica paralelă*¹⁶⁷.

Dar nu este numai faptul că Dosoftei a fost descoperitorul acestei importante informații istorice¹⁶⁸.

¹⁶² Paternitatea lui Dosoftei asupra acestei descoperiri istorice a fost stabilită încă din 1888: pe de o parte, V. A. Urechiă a semnalat existența unei însemnări de pe ultima foaie a unei cărți grecești din 1663, „după care Dosoftei a tipărit *Prologariul* său”; în această însemnare, este reprodus titlul lui Roman vodă (Miron Costin, *Opere complete*, ed. V. A. Urechiă, II, București, 1888, p.175-176); pe de altă parte, tot atunci, C. Erbiceanu a reprodus și el acest scurt text (în articolul *Una din cărțile de pe care și-a făcut studiile și cercetările sale neuitatul mitropolit al Moldovei Dositei*, în BOR, X, 1886-1887, p.1225), explicând și contextul în care se afla. Însemnările lui Dosoftei – scrise pe două foi atașate unui volum (Agapie Landos, *Ekloghion* ...) tipărit la Veneția în 1663 – au dispărut, între timp, din această carte aflată astăzi în Biblioteca Academiei Române (cf. prof. N. A. Ursu și pr. Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p.75-77).

¹⁶³ Cf. *Selecțiuni din opera poetică a Mitropolitului Dosoftei*, antologie, text stabilit, prefată, note și glosar de N. A. Ursu, Iași, 2003, p.35. Alte variante în *Cronici și povestiri românești versificate (sec.XVII-XVIII)*, ed. Dan Simonescu, București, 1967, p.50.

¹⁶⁴ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, p.73.

¹⁶⁵ Pasajul a fost semnalat în 1888 de V. A. Urechiă (*op. cit.*, p.175), care însă l-a socotit un adaos al lui Miron Costin: „Și aceasta am adevărit, iubite cetitoriule, dătr-un uric acestui domn, precum scrie Dosoftei mitropolitul și carele se află la Mănăstirea Probota de la munte, scriind titlul așa ...” (urmează, în transcriere slavă, intitulăția și datarea topică și cronologică). Textul editat în Nicolae Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, ed. Ioan Șt. Petre, București, 1942, p.176-177. V. și DRH, A, I, p.5, nr.3. Discuția asupra uricului la Leon Șimanschi și Georgeta Ignat, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc* (II), în AIIAI, X, 1973, p.123-125.

¹⁶⁶ Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar și indici de Stela Toma, II, București, 2000, p.171: „Neculai Costin [...] să încredințadză dătr-un uric a lui Roman vod, scris la anul de la Adam 6900, carile iaste de la Hristos 1392, care uric dzice că el nu l-au vădzut, numai să fie audzit de la Dosoftei mitropolitul” (pasaj semnalat și de V. A. Urechiă, *op. cit.*, p.176, nota).

¹⁶⁷ Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1993, p.6: „Aflatu-s-au și un uric alău la Mănăstirea Pobrata, scriind tiutiulușul său așa: Marele, singur țiitoriu, cu mila lui Dumnedzău domnu Ion Roman voevod, stăpânitoriu Țărâi Moldovei, den plaiu și până în mare”. Atrag încă o dată atenția asupra faptului că Axinte Uricariul figurează fără nici un temei ca autor al acestei lucrări: am făcut mai demult demonstrația că adevăratul autor al compilației trebuie să fie Vasile Buzilă, cămăraș de izvoade (v., acum, toate textele în: Ștefan S. Gorovei, *Între istoria reală și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*, Iași, 2003, p.87-141 și 223-236); dincolo de toate analizele de text, rămâne, însă, faptul de neocolit că marea compilație s-a pornit în vara anului 1733, în timp ce Axinte murise încă de prin 1722-1723.

¹⁶⁸ Este interesant de constatat importanța pe care Dosoftei a acordat-o acestui titlu princiar din veacul XIV. Nu numai că l-a folosit în *Poemul cronologic*, dar l-a și transcris în câteva locuri (v. și prof. N. A. Ursu și pr. Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p.77): în cronograful tălmăcit de el (ms.rom. 3456 BAR), pe paginile adăugate cărții cu vieți de sfinți din 1663 (Agapie Landos,

După refacerea din 1676, biserica Sf. Nicolae Domnesc a fost destinată de Antonie vodă Ruset să fie „scaun de mitropolie”. Faptul a fost consemnat într-un hrisov solemn, scris pe pergament, la 29 martie 1677¹⁶⁹. **La acea vreme, titularul scaunului mitropolitan era tocmai Dosoftei.** El a fost, astfel, cel dintâi beneficiar al noii biserici mitropolitane – hrisovul lui Antonie vodă Ruset menționează expres acest fapt: „le-am datu în mâna părintelui și rugătorului nostru Dosoftei arhiepiscop și mitropolitul a toată țara” – și nu trebuie multă fantezie pentru a accepta ipoteza că lucrările de refacere s-au desfășurat măcar în parte sub directa lui supraveghere. „Furnizorul” informațiilor istorice și diplomatice este, astfel, identificat. Mitropolitul Dosoftei era un perfect cunoscător și de limbă slavă, și de limbă greacă (ne putem întreba dacă epigrama grecească pictată deasupra tabloului votiv nu-i va fi aparținut); el avusese acces la izvoare slave, între altele la un (ulterior pierdut) uric al lui Roman I, unde intitulăția începe cu cuvintele **ВЕЛИКИЙ САМОДЪРЖАВНЫЙ**¹⁷⁰. Când s-a pictat biserica Sf. Nicolae, el, Dosoftei, a fost, fără nici o îndoială, acela care a dictat și identificarea personajelor din tabloul votiv: numai el cunoștea formula **ВЕЛИКИЙ САМОДЪРЖАВНЫЙ**.

Urmarea acestei constatări este că tot lui Dosoftei trebuie să-i atribuim și indicarea doamnei lui Ștefan drept Evdochia, „sora lui Semen împăratul”. Cineva care avea la îndemână vechile letopisește, un om cunoscător și interesat de istoria moldovenească, nu putea să confunde pe Maria-Voichița – al cărei chip trebuie să se fi aflat pe zidul acestei biserici pictate în ultimii ani ai veacului XV – cu Evdochia de Kiev. De aceea, cum am spus deja, am deplina convingere că a fost o *înlocuire intenționată*. Preferința arătată Evdochiei a putut fi generată tocmai de titlul fratelui ei (numele locului ei de origine nu a fost preluat, dar apelul la el putea fi subînțeles, pentru cunoscători).

De altminteri, cele două inscripții de identificare, pentru Ștefan și pentru Evdochia, se află într-o perfectă consonanță: un domn care este numit „singur stăpânitor”, adică *autocrator*, are alături, ca soție, pe sora unui *împărat*.

În tabloul votiv de la Sf. Nicolae Domnesc din Iași, așa cum a fost refăcut la 1676 și cum îl putem reconstitui și înțelege astăzi, se întrevide un *manifest vizual de putere* de un interes cu totul deosebit. Asupra acestui aspect, care iese din marginile cercetării de față, sper să pot reveni cu alt prilej.

Ekloghion ...; v. mai sus, n.162), dar și într-o intercalare în versiunea ultimă a *poemului cronologic*, unde, după versul „Mare samodârjaveț și-n bună fericire”, se spune: „Era atunce văliatul șase mii și noău sute tocma **ꙗꙋ**, iaste uricul lui Roman vodă în Pobrata” [urmează textul slav al intitulăției și apoi se reiau versurile] – foto la prof. N. A. Ursu și pr. Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p.113 și pe coperta volumului *Selecțiuni din opera poetică a Mitropolitului Dosoftei*, cit. Acest text, aflat într-un exemplar al *Bibliei* de la București, care a aparținut lui Dosoftei și care se află azi la Mănăstirea Putna, a fost semnalat de Ion-Radu Mircea, *Mitropolitul Dosoftei istoric al românilor*, în MI, IX, 1975, 8, p.46-47 și editat de același istoric în „Manuscriptum”, VII, 1976, 1, p.37-46. Interesul lui Dosoftei pentru acest titlu susține ipoteza formulată mai departe, în text.

¹⁶⁹ Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, II, *Acte interne (1661-1690)*, Iași, 2000, p.425, nr.468. Actul a fost publicat, după o copie, și de Constantin Erbicăanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, p.3-4, cu aceeași dată; un rezumat, după original, cu vâleatul 7185 rău transpus în A.D. 1678, la N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, V, București, 1903, p.90, nr.65.

¹⁷⁰ DRH, A, I, p.4, nr.3. Tot așa (**ВЕЛИКИЙ**) se citește și în reproducerea însemnării pe care o dă V. A. Urechia.

Pentru a conchide: nu avem, până acum, nici o atestare a titlului de *singur stăpânitor* în intitulația folosită de Ștefan cel Mare în documente și inscripții. Menționarea lui în adresa scrisorii domniței Elena rămâne deocamdată unică și, din păcate, fără acoperire în „baza de date” constituită de a sursele interne moldovenești.

VIII. „Marele”

Epitetul „mare”, determinând titlul de „voievod”, este caracteristic, cum se știe, domnilor munteni. Cu toate acestea, Emil Vîrtosu a făcut și domnilor moldoveni un mic loc în capitolul consacrat acestui epitet în cadrul amplei sale cercetări privind titulatura domnească¹⁷¹.

E adevărat că epitetul „mare” se află, la 1392 și 1393, în intitulația lui Roman I, însă determinând titlul de „singur stăpânitor”¹⁷². Mai apoi, Ștefan I la 1395 și Alexandru cel Bun la 1401 sunt numiți, în acte emise de cancelaria Patriarhiei Ecumenice, μέγας βοεβόδας¹⁷³. La aceste exemple, citate de Emil Vîrtosu, se mai poate adăuga astăzi unul, după toate probabilitățile și el anterior lui Ștefan cel Mare: „marele voievod a toată Moldovlahia, Io Ștefan voievod”¹⁷⁴, identificabil, după părerea mea, cu Ștefan II¹⁷⁵, domn singur în 1433-1435 și 1442-1447. Avem de-a face, mai degrabă, cu formule de cancelarie, folosite la Constantinopol pentru a flata pe destinatarii scrisorilor, dar fără legătură cu realitățile uzului diplomatic din Moldova.

În acest context se cuvine a privi și intitulația din pisană așezată pe turnul de intrare al Mănăstirii Putna: *Binecinșitorul domn a toată Țara Moldovei, marele Io Ștefan voievod, fiul marelui Bogdan voievod*¹⁷⁶. Această pisanie a stârnit și alteori discuții și bănuieli¹⁷⁷. Judecând după chipul în care este înfățișată stema domnului, dar și

¹⁷¹ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.121-123 și nota 5 din p.121-122.

¹⁷² DRH, A, I, p.3, nr.2 și p.5-6, nr.4. Formula lipsește din intitulația folosită în actul de omagiu din 5 ianuarie 1393, unde, în schimb, Roman vodă se prezintă ca „voievod al Moldovei și moștenitor – ДѢДИЧЬ – al întregii țări a Valahiei” (Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p.607-608, nr.165; pentru traducere, v. mai sus).

¹⁷³ *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV. *Scriptores et Acta Imperii Byzantini Saeculorum IV-XV*, ed. Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teoteoi, București, 1982, p.246-247, nr.49 (titlul lui Ștefan I este greșit tradus, întrucât αὐθέντα nu înseamnă „singur stăpânitor”, ci „domn”); p.268-269, nr.66 și p.272-273, nr.67 (pentru Alexandru cel Bun).

¹⁷⁴ *Ibidem*, p.314-315. Acest izvor (Ekthesis Nea), care nu era cunoscut la vremea când Emil Vîrtosu și-a redactat lucrarea, aduce o primă înfirmare a concluziei istoricului român privind absența epitetului „mare” din intitulația doamnelor (Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.134): soției acestui Ștefan voievod i se spune „mare doamnă și soție a domnului întregii Moldovlahii, doamna Maria” (*Fontes Historiae Daco-Romanae*, cit., p.314-315).

¹⁷⁵ Cf. Ștefan S. Gorovei, în AIIAI, XXI, 1984, p.537-538. V., însă, Tudor Teoteoi, *Calitatea de autentice a patriarhului ecumenic Dionysios al II-lea (1546)*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Cîndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p.579-580 și nota 31. Mențin părerea că în textul respectiv nu poate fi vorba de Ștefan cel Mare.

¹⁷⁶ *Repertoriul*, p.49, nr.1; în traducere, s-a omis epitetul „marelui” determinând numele lui Bogdan voievod.

¹⁷⁷ Cf. Episcopul Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovine*, în RIAF, an.I, vol.I, fasc.II, 1883, p.258: „Epitetele de «Mare» (ВЕЛИКІЙ), date în

după ansamblul compoziției și după intitulare, trebuie să se admită că ne aflăm în fața unei refaceri târzii – poate din veacul XVII (când mănăstirea a fost reconstruită de Gheorghe vodă Ștefan și de Istrate vodă Dabija), poate din veacul XVIII (când mitropolitul Iacov Putneanul a întreprins ample lucrări de restaurare) – care însă *a avut în vedere o pisanie contemporană ctitorului*, foarte probabil chiar din anul 1481. Mai există, tot la Putna, dovada unei asemenea reconstituiri: pisania din 1559, pusă de „marele Io Alexandru voievod, fiul lui Bogdan voievod, nepotul bunului Ștefan voievod”¹⁷⁸, se prezintă azi ca o reasamblare a unor fragmente (două frânturi de scut, dar și un mic leu !) care nu puteau avea, în forma inițială, această dispunere.

Și-ar fi spus, însă, ctitorul însuși „*marele Io Ștefan voievod, fiul marelui Bogdan voievod*” în pisania așezată la intrarea în mănăstire ?! A căuta un răspuns înseamnă o mare cumpănă. „*Marele Io Ștefan voievod*” este o formulă care sfidează logica. Dar se poate ca uneori – precum a spus N. Iorga într-o altă împrejurare – neverosimilul să fie adevărat¹⁷⁹ și, adaug, adevărul să sfideze logica. Atașamentul domnului pentru ctitoria sa de la Putna a fost nemăsurat și se poate spune, cred, că acest atașament aproape că a sfidat, el însuși, rânduile smereniei: Ștefan și-a vrut Putna sa fără egal în Moldova – ca bogăție, ca împodobire, ca statut. Cât de mult a iubit-o și cât trebuie să fi cheltuit pentru ea, ne sugerează o caracterizare dintr-o cronică străină, așa-numitul *Letopiseț al lui Byhovec*: povestindu-se întâmplările războiului din 1497, se spune aici că Ștefan, „cu toată oastea sa, a intrat în munți în locuri înguste și de nepătruns, unde are și mănăstirea sa dragă, numită Putna”¹⁸⁰. Prin urmare, faima acestei mănăstiri și mai ales atașamentul ctitorului pentru ea erau – la vremea când s-a scris izvorul întrebuintat de *Letopisețul lui Byhovec* – de largă notorietate. Pe de altă parte,

această inscripțiune atât lui Ștefan, cât și tatălui său Bogdan, epitete care nu se găsesc nici în unul din documentele de la Marele Ștefan [...], arată că această inscripțiune și cu marca ei este de o dată cu mult posterioară. [...] Noi credem că această marcă cu inscripția ei datează de la jumătatea veacului a 18-lea, când mitropolitul Iacov a reparat mănăstirea, și între altele, precum se arată în sinodical mănăstirii, zidiul mănăstirii, carele era de tot răsărit și părăsit, tot din temelie l-au făcut”; Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului Floci și a Ialomiței în 1470. Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu muntenii*, Iași, 1935, p.23-24, nota; Mihai Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în SCIA, II, 1955, 1-2, p.76: „ideea însăși a unei [...] fraude pioase nu ni se pare compatibilă cu deprinderile epocii în materie de epigrafie – utilitate nu ar fi avut, căci nimeni nu se îndoaia pe atunci că Putna era o ctitorie a lui Ștefan cel Mare și nici că turnul era nou ...”; Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.121-122 și n.5, invocând și opinia identică a lui E. Kozak și N. Iorga, o considera autentică, însă pusă de „arhimandritul Ioasaf, egumenul din acel an al Mănăstirii Putna” (*ibidem*, p.121). După opinia ultimului cercetător care s-a ocupat de această pisanie, ea ar data din veacul XVIII: Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p.610-612, nr.160 (cu toată bibliografia).

¹⁷⁸ Claudiu Paradais, *op. cit.*, p.613-614, nr.161 (foto în p.613 – fig.205 – și bibliografie).

¹⁷⁹ Referindu-se la „diploma” lui Iurie Koriatovici din 1374 – azi dovedită ca fals notoriu – N. Iorga scria în 1903: „Dacă originalul ei ar apărea vreodată, ar fi doar unul din rarele cazuri când neverosimilul e adevărat” (*Studii și documente cu privire la istoria românilor*, V, București, 1903, p.601).

¹⁸⁰ Damian P. Bogdan, *Știri despre români în cronici publicate la Moscova*, în RA, 54, 1977, 4, p.446; reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, p.235.

pisanian de la 1559 sugerează existența unui model, în care s-a aflat epitetul *marele* înaintea numelui domnului.

Emil Vîrtosu a mai adus¹⁸¹, în pledoaria sa pentru autenticitatea pisaniei în această formă, faptul că, în însemnarea dedicatorie a unui *Minei* destinat Mănăstirii Dobrovăț (datat 25 februarie 1504), Ștefan este arătat ca fiu al „marelui Bogdan voievod”¹⁸². Însă la data publicării cărții sale încă nu se cunoștea un alt amănunt, care ar putea să cântărească mai greu în această controversă: la 1491, *Ștefan însuși este numit marele*. Pentru biserica sa din Bacău, care tocmai fusese sfințită la 1 ianuarie 1491¹⁸³, Alexandru, fiul domnului, a comandat vestitului caligraf Teodor Mărișescul un *Tetraevanghel* (datat 23 aprilie 1491); în însemnarea dedicatorie, se spune că s-a scris cartea de către „Io Alexandru voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiul marelui Ștefan voievod [...] în zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorului Ion Ștefan voievod, în anul al 35-lea an [sic !] al domniei lui”¹⁸⁴. Comentând intitularea lui Alexandru din această însemnare, istoricul Mihai Berza a arătat că ea nu trebuie să mire: „Avem a face doar cu afirmarea mai răspicată a calității domnești a asociatului la tron, cu două amănunte menite să arate situația sa dependentă: folosirea epitetului de «mare» pentru domnul titular și a anilor de domnie ai lui Ștefan ca element de datare. Procedând astfel, autorul însemnării trecea dincolo, ca formulare, de uzanța diplomatică [...]. Nu este de presupus însă că un călugăr de frunte dintr-o mănăstire [...] nu cunoștea poziția în stat a celui care îi comandase *Tetraevanghelul*”¹⁸⁵. Observația este îndreptățită, iar nuanțările pe care le-am adus în alt loc¹⁸⁶ îngăduie comparația cu anul 1481.

Am arătat într-un capitol anterior (III) al acestui studiu că din anul 1481 datează prima atestare a calificării de *heres* în intitularea lui Ștefan cel Mare și că tot în acel an, spre sfârșit, fiul domnesc Alexandru a fost așezat la Bacău; am explicat, prin urmare, apariția lui *heres* ca reflectare a preocupărilor domnului în privința reglementării succesiunii după nașterea lui Bogdan-Vlad.

Judecând prin analogie, trebuie să admitem că situația pe care o reflectă însemnarea de pe *Tetraevanghelul* din 1491, a lui Alexandru în raport cu tatăl său, a putut să fie reflectată, zece ani mai înainte, din perspectivă inversă – a tatălui în raport cu fiii săi. Justificarea termenului *marele* în însemnarea din 1491 poate să funcționeze, în aceeași ecuație, și pentru situația din 1481.

Pe de altă parte, n-ar trebui, poate, omis nici faptul că *tocmai în această vreme* domnul Moldovei a rupt pacea abia încheiată (probabil în primăvara anului 1480) cu Imperiul Otoman și, cu speranțele create de noua cruciadă, proclamată la 8 aprilie 1481 (așa-numita cruciadă de la Otranto), a reluat ofensiva în direcția Țării Românești; biruința moldovenească de la Râmnic, la 8 iulie 1481 – o „*ingens victoria*”, după

¹⁸¹ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.122, nota.

¹⁸² *Repertoriul*, p.422-423, nr.164.

¹⁸³ *Ibidem*, p.90, nr.7.

¹⁸⁴ M. Berza, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărișescul în Muzeul Istoric de la Moscova*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p.590.

¹⁸⁵ *Ibidem*, p.593.

¹⁸⁶ Cf. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare* (sub tipar).

aprecierea regelui Matias¹⁸⁷ și care „nu a coincis întâmplător cu inițierea operațiilor navale pentru izgonirea turcilor din Otranto (4 iulie 1481), patronate direct de papa Sixt IV”¹⁸⁸ – a fost cu drept cuvânt apreciată drept „un simbol al solidarității creștine, de care Moldova a dat încă o dată dovadă”¹⁸⁹. Înainte, însă, de a se întoarce la Suceava „ca un purtător de biruințe”¹⁹⁰, cum spune vechea cronică moldovenească, „domnul Ștefan voievod a lăsat să domnească peste Țara Muntenească pe Vlad voievod Călugărul, care – *adaugă cronicarul anonim referindu-se la evenimentele din 1484* – a făptuit trădare față de domn, pentru că a dat ajutor turcilor, când au luat cetățile”¹⁹¹. Mențiunea acestei „trădări” este, după cum s-a observat demult, o dovadă puternică a unei legături de tip feudo-vasalic între Ștefan și noul domn muntean, unchi patern al propriei sale soții. În aceste împrejurări (care ar data mai strâns pisană de la Putna) va fi gândit Ștefan să oglindească, fie și numai o clipă, tradiția diplomatică a cancelariei din țara pe care se străduia să și-o supună¹⁹², folosind – evident după model muntean – titlul de *mare voievod* și pentru el, și pentru tatăl său ?

Desigur, nemaexistând pisană originală, o asemenea discuție riscă să devină oțioasă. Însă mi se pare că, *păstrând toate cuvenitele rezerve*, nu ar fi prea îndrăzneț să ne îngăduim – pe baza elementelor existente astăzi – întrebarea dacă Ștefan nu a putut, totuși, așeza la „mănăstirea sa dragă, numită Putna” o pisană în care să fie împodobit și cu titlul *marele*, în vremea când tocmai încerca să scruteze și să asigure viitorul dinastiei sale. Anul pisaniei, 1481, ar putea fi, eventual, cheia pentru înțelegerea acestei formule care pare să sfideze logica.

IX. Palatin

În izvoarele poloneze, domnul Moldovei este numit, de cele mai multe ori, cu titlul de palatin: intenționat sau neintenționat, titlul său de voievod era echivalat astfel cu acela al guvernatorilor unor provincii ale regatului, precum voievodul sau palatinul Podoliei ori voievodul sau palatinul Rusiei. Situația delicată este luminos pusă în evidență cu prilejul jurământului de la Colomeea. În salvconductul dat de regele Cazimir la 4 septembrie 1485, Ștefan este numit *Iohannes Stephanus, palatinus et dominus Terre Valachie* sau, mai scurt, *Stephanus palatinus*¹⁹³. Se vede că domnul Moldovei nu a fost mulțumit de această intitulare, de vreme ce, în actul dat de același rege la 15 septembrie, confirmând legătura sa cu Ștefan, acesta este numit la început *magnificus Iohannes Stephanus, dominus Moldavie Dei gracia* și *magnificus Iohannes Stephanus woiewoda*,

¹⁸⁷ Andreas Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, p.37, nr.34: „*parta ingenti victoria, non sine magna et ingenti laude nominis christianiani*” (scrisoare a regelui Matias către papa Sixt, din 7 august 1481).

¹⁸⁸ Ștefan Andreescu, *Ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, studiu din 1982 (AIIAI, XIX), retipărit în idem, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p.148.

¹⁸⁹ *Ibidem*, p.151.

¹⁹⁰ *Cronicile slavo-române*, p.19.

¹⁹¹ *Ibidem*.

¹⁹² Reamintesc, în acest context, și proclamațiile către munteni, din martie 1480 sau 1481 (v. și mai sus), în care pretendentul Mircea, susținut de Ștefan, este numit de acesta „fiu al domniei mele” (Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.361-363), reflectând tot o realitate de tip feudo-vasalic.

¹⁹³ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.377-378.

Dei gracia dominus Terre Moldavie, în cuprinsul documentului *Stephanus palatinus* iar spre sfârșit – *Iohannes Stephanus wojewoda*¹⁹⁴. În exemplarul său, însă, dat a doua zi, la 16 septembrie 1485, intitulăția este *Din mila lui Dumnezeu, noi, Ioan Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei*, urmând apoi neobișnuita declarație: „din voia lui Dumnezeu noi suntem domn al Țării Moldovei”¹⁹⁵. Este de înțeles că acestui domn nu-i era pe plac titlul de *palatin*, care nu exprima – precum *voievodul* moldovenesc – ideea de majestate¹⁹⁶ (necum pe aceea de suveranitate !) și de aceea nici nu l-a folosit în corespondența cu polonii. Totuși, o dată el apare în titlul său: în salvconductul eliberat în octombrie 1503, pentru cei 200 de oameni ai regelui Alexandru care trebuiau să vină la cercetarea hotarului nordic al Moldovei, el se intitulează *Iohannes Stephanus palatinus, Dei gratia dominus Terre Moldavie*, pentru ca în finalul actului să invoce „*fides dominationis nostre, suprascripti Stephani waywode, et fides filii nostri Bohdani waywode*”¹⁹⁷. Putem socoti această mențiune fie o licență din partea pisarului de „lătinie” al domnului, fie o încercare a acestuia din urmă de *captatio benevolentiae* în raport cu regele Alexandru, însă ea nu înseamnă că, tocmai atunci, Ștefan considera ca egali ai săi pe palatinii Rusiei și Podoliei¹⁹⁸. *Palatinus* în intitulăția lui Ștefan cel Mare este și rămâne o prezență „exotică”.

X. „Binecinstitorul împărat”

Cel mai neașteptat (și de aceea foarte controversat) titlu purtat de Ștefan cel Mare este acela de *împărat* – în forma slavă: *царь* – aflat în însemnarea dedicatorie, datată 17 iunie 1473, a *Tetraevangelului* dăruit de domn vechii mănăstiri a Humorului: „Binecinstitorul și de Hristos iubitorul împărat (*царь*), Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovlahiei”¹⁹⁹. Același titlu îi este acordat lui Ștefan în cea mai veche cronică moldovenească, așa-zisul *Letopiseț anonim*, în legătură cu două evenimente: cutremurul din 29 august 1471, produs „în vremea când ședea împăratul (*царь*) la masă”²⁰⁰ și primirea la Suceava, după victoria de la Vaslui, „binecuvântând pe împărat: «Să trăiască împăratul (*царь*)»”²⁰¹; în același letopiseț, domnii moldoveni începând cu Alexandru cel

¹⁹⁴ *Ibidem*, p.375-377.

¹⁹⁵ *Ibidem*, p.371. V. și comentariul lui Ioan Bogdan, la p.373.

¹⁹⁶ Aceeași confuzie o aducea titlul de *voievod* și în raporturile cu regele Ungariei. Este de observat că în actul dat de Matias la 15 august 1475 pentru a confirma „tratatul” cu domnul Moldovei, acesta nu este numit decât voievod: „*spectabilis et magnificus Stephanus vaywoda Terrae Moldaviensis*” iar țara este socotită o „*provincia*” (*ibidem*, p.334), deși în actul său din 12 iulie 1475 Ștefan se intitulase „*Nos Stephanus wojewoda et dominus Terre Moldaviensis*” iar țara sa o definea drept „*regnum nostrum*” și „*nostrum dominium*” (*ibidem*, p.331-332). Voievod era și demnitarul care cârmuia Transilvania, dar demnitatea aceea nu implica nici ideea de majestate, nici pe aceea de suveranitate.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p.469. În salvconductul dat de regele Alexandru la 7 octombrie 1503, nu se folosește titlul de *palatin*, în schimb lipsește acela de domn – „*Joannes Stephanus waywoda Moldavie*” (*ibidem*, p.470).

¹⁹⁸ V. și D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești*, p.22: „Nu înseamnă însă că Ștefan cel Mare era considerat egal, de pildă, cu palatinul (voievodul) Podoliei”.

¹⁹⁹ *Repertoriul*, p.388, nr.144.

²⁰⁰ *Cronicile slavo-române*, p.17 (textul slav la p.8).

²⁰¹ *Ibidem*, p.18 (textul slav la p.9).

Bun sunt plasați sub numele generic **Молдавстни царіе, Împărații moldoveni**²⁰². De asemenea, pe o pagină a unui „octoih bulgăresc” descoperit de Ioan Bogdan la Kiev, autorul anonim al unei însemnări privind căderea Chilie și a Cetății Albe îl numește pe domnul Moldovei „împăratul Ștefan” (**царъ БѢГЕВАНЪ**)²⁰³; după opinia lui Ioan Bogdan, însemnarea „trebuie să fie contimpurană faptului de care vorbește (1484)”²⁰⁴.

Prezența acestui titlu într-o însemnare precis datată, într-una contemporană și în cronica scrisă în aceeași vreme determină întrebarea: a folosit Ștefan cel Mare titlul de *împărat* sau a fost folosit acest titlu în legătură cu el ?

Dezvoltarea unei teorii privind nu doar existența și evoluția ideii imperiale la români în veacurile XV-XVIII, ci și o întreagă practică a folosirii unei terminologii imperiale – în cercetarea căreia au fost invocate nu numai sursele scrise, ci și cele vizuale²⁰⁵ – a produs reacții care, din păcate, nu contribuie la identificarea unui răspuns; nu este locul, aici, nici pentru o analiză a argumentelor pro și contra, nici pentru o reluare a cercetării propriu-zise. Este, însă, inevitabilă atingerea acestui „dosar”, întrucât în cazul Moldovei se pune tocmai de la Ștefan cel Mare, de la colofonul *Tetraevangelului* de la Humor și de la mențiunile cronicii sale „de curte”. Cazului special al lui Ștefan i s-a consacrat în 1998 un studiu aparte²⁰⁶, ceea ce îmi îngăduie să nu consemnez aici decât opiniile care pot fi socotite ca exprimate simultan (independent) sau ulterior.

Astfel, în același an 1998 istoricul Daniel Barbu a explicat faptul că „lui Ștefan cel Mare îi plăcea, se pare, să fie numit «țar»” prin presupunerea că el „se considera, în chipul regilor Franței, *imperator in regno suo*”²⁰⁷; explicația a fost menținută în 2001²⁰⁸.

²⁰² *Ibidem*, p.6 (textul slav); traducerea *Țării Moldovei* (p.14) este evident inadecvată.

²⁰³ Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, 1968, p.520.

²⁰⁴ *Ibidem*.

²⁰⁵ Cf., cu toată bibliografia anterioară, D. Nastase, „*Necunoscut*” ale izvoarelor istoriei românești, în AIIIX, XXX, 1993, p.483-499 (reprodus în volumul *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*, Iași, 2005).

²⁰⁶ Idem, *Ștefan cel Mare împărat*, în SMIM, XVI, 1998, p.65-102 (reprodus în volumele *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.567-609; *Altfel despre Ștefan cel Mare*, ed. Sorin Dumitrescu, București, 2004, p.157-201; *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*).

²⁰⁷ Daniel Barbu, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge*, București, 1998, p.87: „Si Étienne le Grand, par exemple, aimait, semble-t-il, être appelé «țzar», c'est qu'il se considérait, à l'instar des rois de France, *imperator in regno suo*”; cu trimitere la Valentin Al. Georgescu, *L'idée impériale byzantine et les réactions des réalités roumaines (XIVe-XVIIIe siècles)*. *Idéologie politique, structuration de l'État et du droit*, în „Byzantina”, 3, 1971, p.311-339. Observ, însă, că răposatul istoric al dreptului și al vechilor noastre instituții nu atinge, în studiul citat, problema titlului imperial al lui Ștefan cel Mare.

²⁰⁸ Daniel Barbu, *Bizanț contra Bizanț. Explorări în cultura politică românească*, București, 2001, p.30-31: „Ștefan cel Mare fusese cândva aclamat de către poporul capitalei sale, potrivit cronicicii moldovenesti, drept «țar» (*car*) în virtutea faptului (destul de discutabil de altfel în ochii unor oameni ai legii polonezi sau otomani) că domnul se considera și era privit de supușii săi ca «rege în țara sa», ca *imperator in regno suo*, cum ar fi spus un jurist capețian” (cu aceeași trimitere la Valentin Al. Georgescu, „Byzantina”, 1971). La trei ani distanță de precedenta

Într-o cercetare consacrată anume teoriei despre ideea imperială, istoricul Radu G. Păun, raportându-se în principal la unul dintre studiile mai vechi ale lui D. Nastase²⁰⁹, a combătut argumentele extrase de acesta din textele cronicilor²¹⁰. Deși tipărit în 2001, studiul d-lui Radu G. Păun pare a fi fost redactat înainte ca d-sa să fi putut lua cunoștință de argumentarea special destinată lui Ștefan cel Mare în 1998; numai așa s-ar putea explica, *de bona fide*, faptul că această argumentare nu este citată, fie și pentru a fi combătută, la locul cuvenit. Însă cercetarea „terminologiei imperiale” numai în lumina cronicilor nu mi se pare suficientă, după cum examinarea mărturiilor de-a valma, fără a ține seama de etape cronologice și de spații geografice, nu mi se pare o metodă indicată, mai ales când este vorba de o chestiune controversată. Fără a stăruia asupra demonstrației pe care a construit-o d-l Radu G. Păun, observ numai că d-sa, cantonând în domeniul cronisticii, analizat cu erudiție și cu largi și variate conexiuni, ocolește, deliberat sau nu, tocmai **piesa principală a dosarului**: intitulăția din însemnarea dedicatorie a *Tetraevangelului* de la Humor. Ca urmare, pentru d-sa, folosirea termenului *țar* se datorează „mai degrabă manierei de a compila a autorului” cronicii²¹¹ iar descrierea primirii lui Ștefan după victoria de la Vaslui, inspirată („largement inspirée”) din *Panegiricul* lui Constantin cel Mare, este, după părerea d-sale, dovada că autorul cronicii era, el însuși, „în pană de inspirație”²¹². Or, dacă aceste aprecieri și explicații pot să aibă (o aparentă) valabilitate judecându-le numai prin raportarea la textul cronicii, despre care se poate spune, eventual, că nu se cunoaște data exactă a redactării²¹³, ele rămân golite

afirmare a acestei explicații, nedumerește absența oricărei referiri la studiul lui D. Nastase din 1998, consacrat tocmai acestui titlu folosit de Ștefan cel Mare.

²⁰⁹ D. Nastase, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits „miscellanées”*, în „Cyrillomethodianum”, V, 1981, p.22-48. Alte studii, cu privire la ideea imperială, „développée à outrance par le même D. Nastase”, sunt de citate de Radu G. Păun, *L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines. Repères pour une histoire impossible*, în „Méditerranées”, 26-27, 2001, *Studia Pontica*, édité par Ivan Biliarsky, p.176, n.5.

²¹⁰ Radu G. Păun, *op. cit.*, p.175-213.

²¹¹ *Ibidem*, p.184: „Aucun prince moldave n'est nommé *car*’, à l'exception d'Étienne le Grand, et cela pour des raisons qui ne tiennent point à un «projet impérial», mais plutôt à la manière de compiler de l'auteur”.

²¹² *Ibidem*, p.185: „Quant à nous, nous croyons plutôt que la description de la victoire impériale ne fait qu'inspirer un copiste en panne d'imagination ou, en tout cas, tributaire des modèles anciens et célèbres”.

²¹³ Fie-mi îngăduit să atrag din nou atenția, aici, asupra datării propuse într-o vreme când discuțiile despre ideea imperială și despre terminologia imperială erau la început iar autorul încă nu avea cunoștință de ele. Căutând explicații pentru alte fapte istorice, am ajuns, în 1971, la concluzia că „alcătuirea primului letopiseț, la curtea lui Ștefan cel Mare, a început la 1473” și că „în preajma anului 1473, începe să se cerceteze trecutul Moldovei” – Ștefan S. Gorovei, *Biserica de la Volovăț și mormântul lui Dragoș vodă*, în MMS, XLVII, 1971, 5-6, p.374-383 (cf. p.377-378); reluat în volumul *Biserica. O lecție de istorie*, carte tipărită din inițiativa și sub îndrumarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.135-146 (cf. p.138-139). Opiniile exprimate ulterior, propunând alte repere pentru etapele redactării cronicii, au păstrat, totuși, un loc important anului 1473 – cf. Ștefan Andreescu, *Les débuts de l'historiographie en Moldavie*, în RRH, XII, 1973, 6 (versiunea română: *Începuturile istoriografiei în Moldova*, în BOR, XCIII, 1975, 1-2, p.232-243); idem, Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, în volumul *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, Iași, 1983, p.39-46; Ștefan Andreescu, „*Cronica lui Ștefan cel Mare*”: înțelesurile

de orice forță în fața colofonului *Tetraevanghelului* de la Humor: despre ieromonahul Nicodim, care-și datează însemnarea cu toată precizia posibilă, nu se poate spune nici că ar fi fost victima „manierei de a compila” și nici că ar fi fost „în pană de inspirație”. Nici un copist de cărți liturgice, lucrând din poruncă domnească, nu-și putea permite să scrie dedicația la întâmplare sau după „inspirația” sa proprie – cu atât mai puțin când comanditarul era Ștefan și încă și mai puțin când era vorba de o carte ca *Tetraevanghelul* de la Humor.

Foarte recent (2004), asupra acestei chestiuni s-a pronunțat și istoricul Constantin Rezachevici. D-sa a pornit de la observația lui Damian P. Bogdan că Semen Olelkovici, fratele doamnei Evdochia de Kiev, arătat în cronica moldovenească drept „țar”, nu a purtat niciodată acest titlu, „în izvoarele românești titulatura lui Semen fiind o simplă împodobire”²¹⁴; ca urmare, d-l Constantin Rezachevici a oferit o explicație mai deosebită: „titlul de țar (împărat) în izvoarele moldovenești este luat din slavona bisericească, așa cum a făcut și Ivan IV, care l-a adoptat oficial; el nu are conotații imperiale bizantine, creștine, de vreme ce este atribuit și sultanului Mehmed II în aceleași izvoare din Moldova, în cazul lui Ștefan cel Mare și al cumnatului său însemnând metaforic conducători importanți”²¹⁵. Mi se pare, însă, că este foarte greu – dacă nu imposibil – de crezut că ieromonahul Nicodim, anonimul autor al *Ietopiseșului* și anonimul autor (bulgar ?) al însemnării de pe *Octoiul* de la Kiev se vor fi pus de acord pentru a-l „împodobi” pe domnul Moldovei cu un titlu având doar „semnificația metaforică [...] de conducător important”, și acela preluat din „limbajul slavon bisericesc folosit de preoți” la ceremonia din ianuarie 1475: cum ar fi preluat ieromonahul Nicodim, în 1473, un termen „folosit de preoți” la 1475 ?!

Pe de altă parte, mi se pare de neînțeles îngrădirea pusă în înțelegerea acestui titlu, prin căutarea unor „conotații imperiale bizantine, creștine” și identificarea unei contradicții în faptul că este folosit și cu referire la sultan. O foarte superficială răsfoire a izvoarelor acelei vremi arată echivalența perfectă a termenilor **basileu**, **cezar**, **țar** și **împărat**, indiferent dacă desemnau pe sultanul otoman, pe hanul tătar, pe împăratul bizantin sau pe cel german. Nu este vorba de o „conotație bizantină”, ci de folosirea unui cuvânt al cărui conținut ține de ierarhia puterii²¹⁶. Fiind vorba de creștini, și încă de

unei întreruperi, în RITL, XXXI, 1983, 4, p.67-72 [reluat în idem, *Istoria românilor: cronicari, misionari, cîitori (sec.XV-XVII)*, București, 1997, p.118-128]. Aceste trei studii au fost reproduse, foarte recent, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, cit., p.220-252. Fără nici o îndoială, reluarea discuției ar fi oportună și necesară.

²¹⁴ Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistrița și rudeniile de la Kiev și Moscova ale lui Ștefan cel Mare*, în AARMSI, s.III, t.XXII, mem.26, 1940, p.22, n.5 (subl. mea).

²¹⁵ Constantin Rezachevici, *Neamul doamnei Evdochia de Kiev, în legătură cu descoperirea pietrei sale de mormânt la Suceava*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.120; v. și p.125, despre acest termen, „având semnificația metaforică amintită mai sus, de conducător important” și despre relatarea primirii după victoria de la Vaslui, „în limbajul slavon bisericesc folosit de preoți cu acest prilej, «binecuvântând pe țar... »”. V. și idem, *Bătălia din 10 ianuarie 1475. De ce la sud de Vaslui ?*, în MI, XXXVIII, 2004, 2 (443), p.18.

²¹⁶ În aceeași ordine de idei, este de observat că textele vechi românești folosesc formula „Măria Sa” pentru a se referi nu doar la domnii țării, ci și la sultani și hani, ca și la orice dregător otoman de rang mai înalt; astfel, în documente din 1712-1720 alături de „Măria Sa vodă” și de „Măria Sa Dovlet Chiri hanul”, apar „Măria Sa vizirul” și „Măria Sa Apti pașa, seraschierul de

ortodocși, este de domeniul evidenței că sursa de legitimare rămâne Bizanțul, însă trebuie să se observe că Ștefan nu este arătat ca împărat al grecilor, sau al romanilor (romeilor), ci el apare în succesiunea înaintașilor săi, înscrisi în cronică (începând cu Alexandru cel Bun) doar ca „împărați moldoveni”, fără precizarea vreunui spațiu geografic.

Ultima opinie care îmi este cunoscută, exprimată la fel de recent (2004), aparține istoricului Alexandru Simon. Pentru d-sa, folosirea titlului de *împărat* în cazul lui Ștefan – despre care ar fi greu de acceptat că visa să culeagă moștenirea împăraților bizantini – ține mai degrabă de ambiții: domnul Moldovei ar fi urmărit să câștige un plus de respect printre contemporani²¹⁷. Observând (cu oarecare nedumerire, pare-se) că titlul imperial nu figurează nici pe piatra de mormânt a lui Ștefan, nici în documentele interne, nici în cele externe²¹⁸, d-l Alexandru Simon se arată înclinat să admită, în explicarea respectivului titlu prin ambițiile domnului Moldovei, nu numai asigurarea unui anumit statut între statele cu care avea relații, dar și, eventual, o tendință de expansiune teritorială²¹⁹.

Dar tocmai faptul că „țar” nu a fost folosit în acte oficiale, în corespondență, în pisanii și nici măcar în inscripțiile ori însemnările dedicatorii ale obiectelor și cărților trimise la Athos exclude orice explicație întemeiată pe factorul „ambii”: folosirea lui în colofonul unei cărți trimise unei mici mănăstiri, ctitorie boierească, din nordul țării sale, dar nu și în texte destinate cunoașterii publice, nu are cum să fie expresia vreunei ambiții.

Hotin” (Iulian Marinescu, *Documente relative la familia Neculce*, în BCIR, IV, 1925, p.42-49); în *Sămile Vistieriei Moldovei*, din a doua jumătate a veacului XVIII, același titlu este acordat chiar unor dregători otomani de rang secundar: „Măria Sa Melec Mehmet pașa”, „Măria Sa Muhtar pașa Bender muhafezi”, „Măria Sa Suliiman pașa Hotin pașa”, „Măria Sa Nasip Cafegiemac”, „Măria Sa Rumeli valesi”, „Măria Sa Ozu valesi” etc., alături de „Măria Sa Ahmet Gherei sultan”, „Măria Sa cneazul Repnin”, „Măria Sa doamna”, „Măria Sa beizadea Scarlat”, „Măria Sa domnița Ruxandra” etc. – cf. I. Caproșu, *Sama Vistieriei Țării Moldovei din 1777* (II), în AG, V (X), 1998, 1-2, p.179-230. Nu trebuie, deci, presupusă și urmărită vreo conexiune sau vreo relație cauzală între aceste titluri și religia celor vizați de ele.

²¹⁷ Alexandru Simon, *The Use of the „Gate of Christendom”. Hungary’s Mathias Corvinus and Moldavia’s Stephen the Great Politics in the Late 1400’s*, în *Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 3, ed. Ioan-Aurel Pop și Cristian Luca, București, 2004, p.212-213: „It’s hard to state whether he dreamed of becoming the heir of the Byzantine emperors, a natural and unrealistic thought, altogether, given the circumstances, or, more likely, for internal and external purposes, he tried to gain the status of *tsar*, amongst the orthodox states, both living and dead, who’s rulers had used this title before. Stephen tried to gain the respect of the former Commonwealth, and may have succeeded to a certain degree, in the lands of Hungary and also in those of Poland-Lithuania”. Capitolul se intitulează *The Christian Colours of Ambition* (p.212).

²¹⁸ „The title does not figure on Stephen’s tombstone” (*ibidem*, p.212, n.73); „Stephen never called himself *tsar*, inside, in his local documents, or outside Moldavia’s border, in his relations with Moscow, Wallachia and Mount Athos, not to mention Poland and Hungary who often did not even recognize him as a ruler from God’s grace” (*ibidem*, p.213).

²¹⁹ „Besides the Wallachian case, only the plan to free Caffa (1477) might indicate an ambition to expand his reign in the Black Sea area. For a time of uncertainties and plans it is to little of information” (*ibidem*, p.213).

Interpretarea acestui titlu și reflecțiile pe marginea apariției și folosirii lui trebuie să pornească de la acest mic text din *Tetraevanghelul* de la Humor, practic ascuns (pe fila 265 verso) între cele 278 de file ale acestuia; voi reveni, prin urmare, asupra acestor chestiuni cu alt prilej. Aici, în marginile cercetării pe care mi-am propus-o, mă limitez, deocamdată, la două constatări care pot fi sugestive pentru înțelegerea intitulației respective.

Cea dintâi privește numele țării, care nu este cel folosit de regulă, *Țara Moldovei*, ci *Țara Moldovlahiei*. După cum am arătat mai sus (cap. V), *Moldovlahia* apare în intitulația lui Ștefan în împrejurări care implică fie evocarea provinciei eclesiastice, fie tâlcuirea slavonească a formei de plural a numelui țării. Cea de-a doua situație fiind cu totul improbabilă aici, nu rămâne decât cea dintâi, ceea ce înseamnă că devine obligatorie reflecția asupra relației dintre *împărat* și *Moldovlahia*.

În al doilea rând, constat că în intitulația respectivă *împărat* nu înlocuiește nici unul din cei doi termeni fundamentali care definesc majestatea (**voievod**) și suveranitatea (**domn**), intitulația lui Ștefan rămânând, fundamental, cea cunoscută și din alte cazuri: **Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovlahiei**. Ce loc ocupă titlul de *împărat* ?

În inscripții și în însemnări dedicatorii, titlul de suveranitate este de multe ori dublat: „Binecredinciosul și de Hristos iubitorul domn, Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei”. Traducerea nu permite sezișarea vreunei nuanțe, dar în textele slavone primul *domn* este, invariabil, redat prin **господинъ** iar cel de-al doilea prin **господарь**. În *Tetraevanghelul* de la Humor, **царъ** înlocuiește pe **господинъ**, ca și cum ar vrea să spună că, în momentul redactării însemnării, funcțiunea (calitatea) de *împărat* fusese asumată de *Ștefan voievod, domnul Țării Moldovlahiei*. Este, oare, altul sensul pe care îl sugerează apariția, în cronică, a formulei *Împărații moldoveni* pentru a desemna pe *voievozii domni ai Țării Moldovei*²²⁰ începând cu Alexandru cel Bun ?!

*

Rezultatele cercetării de față arată cel puțin un lucru, anume că, atunci când ne adresăm unor texte ca acelea avute aici în vedere, o „analiză aproape anatomică a fiecărui rând” (expresia aparține lui Umberto Eco) poate să aducă lumini neașteptate, permițând relevarea și înțelegerea unor relații altminteri greu detectabile sau chiar imperceptibile între felurite realități ale trecutului. În fond, este pecetea de neșters pe care o poartă toate acele realități, ca rezultat al aceleiași gândiri, al aceleiași voințe și al aceleiași acțiuni, care trebuie imaginate și înțelese ca un întreg unitar; fragmentarea și dispersarea elementelor componente ale acestui întreg pot fi, eventual, folosite memorării faptelor, dar nu și înțelegerii celor mai adânci legături dintre ele.

²²⁰ Ceea ce se spune chiar de la început: **сталъ Александръ воєвода господаремъ ѿ Молдавскои Земли** (*Cronicle slavo-române*, p.6). Deci primul dintre „împărații moldoveni” este socotit „Alexandru voievod, domn al Țării Moldovei”: este absolut același sens ca în colofonul *Tetraevanghelului* de la Humor.

O MANIFESTARE A MOȘTENIRII BIZANTINE ÎN DIPLOMATICA MEDIEVALĂ MOLDOVENEASCĂ ȘI CÂTEVA NOTE DESPRE BISERICA MĂNĂSTIRII GOLIA

PETRONEL ZAHARIUC, FLORIN MARINESCU

Oare cum ar fi arătat Bizanțul dacă ar fi trebuit să înfrunte valurile modernității? Oare cât din carnația fructului post-bizantin se datorează sevei românești? Sunt întrebări care au tulburat devenirea noastră istorică și au dat de lucru la generații întregi de cercetători. Nu există domeniu al artei bizantine care să nu-și aibă un *post-scriptum* la nordul Dunării. Orice istorie a picturii, a arhitecturii sau a artelor minore bizantine, care se oprește undeva în veacul al XV-lea, rămâne incompletă fără exemplele învântejirii duhului bizantin în spațiul românesc. Fiecare cercetător avem credința că a încercat acest sentiment, iar exemple care să dovedească acest fapt sunt multe și la îndemână.

Unul dintre cele mai recente exemple, și nu este spre bucuria tuturor ultimul, a stat în lada cu hrisoave a mănăstirii Golia (după care s-a “mutat” în arhiva mănăstirii Vatoped de la Muntele Athos, acolo unde era închinată mănăstirea Golia), vreme de aproape trei veacuri și jumătate. Hrisovul, cu data de la “Zidirea Lumii 7168 și de la Nașterea lui Hristos 1660, luna martie, 22 zile”¹, pe care îl comentăm aici, a fost descoperit în arhiva mănăstirii athonite. Suntem, după data înscrisă în pisanie, cu două luni înaintea “săvârșirii” bisericii Golia, 24 mai 1660, iar tânărul domn Ștefan, fiul marelui Vasile, întărește ctitoriei familiei stăpânirea asupra a două sate, Cliticăuții și

* Într-o primă formă, acest text a fost prezentat la sesiunea științifică: *Puterea: Stat și Biserică în Evul Mediu*, Iași, octombrie 1999.

¹ Florin Marinescu, *To Ρουμανικο Αρχαιο, Τη Ιερα Μεγιστη Μονη Βατοπαιδιου. Παραδοσι – Ιστορια – Τεχνη*, t. II, *Αγιον Ορος*, 1996, p. 624; idem, *Romanian Documents*, în *Treasures of Mount Athos*, 2nd Edition, Thessaloniki, 1997, p. 569; idem, *The Romanian Archive*, în *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition – History – Art*, vol. II, Mount Athos, 1998, p. 624; actul este cunoscut în istoriografia românească după un rezumat dezvoltat al unei copii, publicat de N. Iorga (*Lucruri nouă găsite în Basarabia*, în RI, an. VI, nr.3-6, 1920, p. 82; copistul nu a pomenit nimic despre decorul actului); o copie se păstrează la Arhivele Naționale București, Manuscrise, nr. 628 (Condica Asachi), f. 475-476 (cu data de zi, 28 martie; rez. în *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. III, București, 1968, p. 126, nr. 512; în continuare: CDM); Sever Zotta, *Mănăstirea Golia. Schiță istorică*, în BCMI, an. XVII, 1924, p. 112 (mențiune); Dan Bădăraș, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri până la 1821*, Iași, 1974, p. 203 (mențiune).

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIII, 2005, p. 79-100

Milineştii, din ținutul Hotinului; satul Clicicăuții fusese dăruit mănăstirii de marele ei ctitor, Vasile Lupu, la 7 iulie 1649², danie pe care a întărit-o la 10 aprilie 1650³.

Până aici nimic neobișnuit; dar, ca la orice lucru cu mireasmă medievală, imaginea, care de data aceasta însoțește textul (și textul prin slovele sale aurite impresionează), deschide calea unor nebănuite interpretări din colțuri diferite. Dintr-un colț privește, puțin mirat și zâmbitor, plăpândul voievod Ștefan, cel care se încăpățâna să-și zică Ștefan, când contemporanii îi ziceau Ștefăniță (la fel se întâmplase, altădată, și cu nepotul lui Ștefan cel Mare). Este colțul din dreapta. În colțul din stânga, stă înfiptă Crucea în "Locul Căpățânii", care "raiu s-au făcut, că numai cât s-au înfipt Lemnul Crucii, îndatăși au odăzlit strugurul vieții, pe Tine, Mântuitorule, spre a noastră veselie, slavă Ție"⁴, iar sub cruce se observă "craniul lui Adam". Crucea este desenată cu auriu, culoare folosită și pentru craniu și pentru cele două oase încrucișate; craniul și oasele sunt așezate pe un fond fasciat cu auriu și roșu. Într-adevăr, miniaturistul a vrut să arate că "Lemnul Crucii" a "odărlit strugurele vieții", pentru că a desenat de jur-împrejurul crucii "struguri" roșii. Între pământ și cer, într-un cerc, icoana Bunei Vestiri (hramul mănăstirii Vatoped) – Arhanghelul Mihail, îmbrăcat cu un veșmânt roșu, îi aduce Vestea cea Bună Fecioarei Maria, care îl primește îmbrăcată cu un maforion de aceeași culoare; în spatele lor se află două turnuri cu acoperiș roșu, fereastra și acoperișul unei biserici. Icoana hramului mănăstirii athonite a fost dăltuită în piatră și așezată și deasupra ușii de intrare în pridvorul mănăstirii. Hramul mănăstirii Golia este Înălțarea Domnului, așa cum este consemnat în pisană așezată deasupra ușii de intrare în pronaos (în pisană grecească, zugrăvită deasupra ușii de intrare în pronaos, dar în interior, sunt pomenite ambele hramuri; în traducerea românească a pisaniei, cele două hramuri au fost contopite în formula: "Înălțarea Sfintei Fecioare")⁵. În partea de jos a actului, în locul așteptatei bule de aur, este atârnat cu două șnururi împletite de mătase albastră și aurie, terminate cu doi canafi, un frumos sigiliu domnesc aplicat în ceară roșie.

Ștefăniță Lupu s-a lăsat "pozat" la începutul primăverii anului 1660, admirând falnica ctitorie, una care prin ambițioasa zidire nu a putut fi terminată nici măcar de domnul cu "hire împărătească", care fusese Vasile vodă Lupu. Portretul înfățișează chipul domnului Ștefăniță Lupu, chip care se mai păstrează, repictat însă, în tablourile

² N. Iorga, *op. cit.*, p. 81-82; Dan Bădăraș, Ioan Caproșu, *op. cit.*, loc. cit.

³ CDM, II, București, 1959, p. 411, nr. 2113 (rez. după copia păstrată la Arhivele Statului București, Ms. nr. 628, f. 477 v. – 478; în rezumat apare Tudor "Cricul", în loc de "Grecul"); Dan Bădăraș, Ioan Caproșu, *op. cit.*, loc. cit.

⁴ I. C. Chițimia, *Considerații privitoare la interpretarea formulei slave МПЕ*, în RSL, XII, filologie, București, 1965, p. 302; Nica M. Tuță, *Sfântul Antimis, studiu istoric, liturgic și simbolic*, București, 1943, p. 57; Petre Ș. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare de la mănăstirea Putna*, II, în RSL, IV, 1960, p. 270, nota 6; Pavel Chihaia, *În legătură cu pietrele de mormânt din biserica mănăstirii Argeșului*, în *De la "Negru Vodă" la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, București, 1976, p. 216-220.

⁵ N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, București, 1908, vol. II, p. 161. Confuzia a fost parțial deslușită de D. Constantinescu (*Lucruri noi despre arhitectura și pictura Mănăstirii Golia. Discuții fără clișee*. Extras din CI, an. XIII, Iași, 1937, p. 4-5) și lămurită de Ștefan Bujoreanu, *Hramul bisericii Golia din Iași*, în "Arta și arheologia", p. 63-64.

votive de la mănăstirea Golia și de la mănăstirea Hlincea⁶. Chipul desenat pe acest pergament arată un tânăr destul de firav, care pare, într-adevăr, să fi avut nevoie de mijlocirea icoanei făcătoare de minuni a Maicii Domnului, adăpostită chiar în mănăstirea Golia, pentru a se ridica din boala pe care o avusese în copilărie⁷. Portretul lui Ștefăniță Lupu nu mai are prea multe în comun cu canonul picturii murale, apropiindu-se, după modul în care a fost lucrat, de tabloul modern; acest lucru a fost remarcat de Daniel Barbu ca definitiv pentru întreaga pictură din spațiul balcanic: "Pe un drum lipsit de orice fel de spectacol, pictura balcanică a secolului al XVII-lea înfăptuiește, bine disimulată sub masca inventarului formal bizantin și cu două secole întârziere față de arta occidentală, trecerea de la imaginea medievală la tabloul modern"⁸. De asemenea, este evidentă asemănarea dintre chipul lui Ștefăniță de pe pergamentul din 1660 și chipul fratelui său vitreg, Ioan, din tabloul votiv de la Trei Ierarhi și de pe acoperământul de mormânt⁹; portretele redau destul de fidel asemănarea, după chip, dintre plăpânzii fii ai aceluia despre care Miron Costin a spus "că era ca un leu și la hire și la trup"¹⁰.

În portretul votiv de pe pergamentul din 1660, Ștefăniță este îmbrăcat cu un anterior de brocart roșu, ornat cu crengi aurii, cu mânecile lungi și strâmte, închis cu nasturi până în talie și strâns cu o cingătoare de culoare neagră; peste anterior, poartă un caftan de catifea roșu aprins, împlănit cu hermină și prins la gât probabil cu o piatră prețioasă. Domnul poartă, de asemenea, o cușmă de samur, aplecată puțin într-o parte, care pare puțin prea mare pentru gingașul său cap, cu un surguci din trei pene negre prins cu o piatră prețioasă, iar în picioare are cizme de culoare roșie¹¹. În mâna stângă, Ștefăniță vodă ține un pergament desfășurat, iar în mâna dreaptă chivotul bisericii. Pergamentul desfășurat din mâna domnului ar putea fi chiar suportul pe care a fost desenat portretul votiv, la fel cum împăratul Alexie al III-lea Comnenul și împărăteasa Teodora se înfățișează înaintea Împăratului ceresc cu hrisovul de danie în mâini.

Până acum pentru Moldova mai era cunoscut doar un singur document cu portretul votiv al ctitorului și anume actul din 9 decembrie 1627, prin care Miron Barnovschi dăruiește ctitoriei sale, mănăstirii Adormirea Maicii Domnului din Iași,

⁶ Portretul de la mănăstirea Hlincea a fost reprodus de N. Iorga, în *Domnii români după portrete și fresce contemporane*, Sibiu, 1930, p. 115.

⁷ *Călători străini despre țările române*, vol. VI, vol. îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 41.

⁸ Daniel Barbu, *Artă românească și pictura veneto-cretană în secolul al XVII-lea*, în "Sud-Estul și Contextul European", Buletin, I, 1993, p. 110. Vezi și Maria Ana Musicescu, *Étapes du langage pictural aux XVIe – XVIIIe siècles. Réflexions sur la relation entre la forme artistique et «l'oeuvre témoin»*, în RESEE, t. X, nr. 2, 1972, p. 186.

⁹ Pentru portretul lui Ioan din tabloul votiv de la Trei Ierarhi, vezi Ana Dobjanschi, Victor Simion, *Artă în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, pl. 15-17, iar pentru portretul de pe acoperământul de mormânt, vezi *ibidem*, pl. 77-79; N. Iorga, *Domnii români după portrete și fresce contemporane*, p. 104.

¹⁰ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 117.

¹¹ Pentru detalii privitoare la costumele domnesc al epocii, vezi Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV-XVIII*, București, 1970, p. 106-151, 246-250.

închinată la Ierusalim, satul Toporăuți¹². A daug aici, dar îl vom comenta cu alt prilej, un alt act de la Miron Barnovschi, din 12 decembrie 1627, pe care l-am descoperit în vremea în care pregăteam comunicarea de față¹³. Aceste acte înlătură concluziile la care au ajuns cei care s-au ocupat de hrisoavele ornamentate emise de cancelaria Țării Românești: "cancelaria Moldovei e și în această privință mai puțin înnoitoare. Sub înrâuriri primite de dincoace de Milcov s-a statornicit în actele moldovenești, pentru aproape două veacuri, semnul crucii sub formă de prapor. Invocația simbolică, într-o atitudine hieratică, ține tovărășie inițialei ..." ¹⁴.

Prima urmă din Țările Române a modelului bizantin de ornamentare a hrisoavelor este documentul din 10 iulie 1614, o danie către mănăstirea Dealul, unde sunt pictați Radu Mihnea cu soția sa, Arghira, și cu fiul lor, Alexandru¹⁵. Acest act este asemănător cu hrisovul din 1374 pentru mănăstirea Dionisiu de la Muntele Athos, împodobit cu portretele împăratului Alexie III Comnenul al Trebizondei și al soției lui Teodora¹⁶. Portretul votiv de pe actul lui Radu Mihnea a fost destul de fidel reprodus, la 21 mai 1652, atunci când Matei Basarab și soția lui Elina au întărit mănăstirii Dealul stăpânirea asupra mai multor ocini¹⁷. Cu câțiva ani mai înainte, la 9 aprilie 1646, pe

¹² *Documenta Romaniae Historica*, seria A, Moldova, vol. XIX, vol. întocmit Haralambie Chircă, București, 1969, p. 348-353, nr. 266, fără descrierea miniaturilor (originalul la Muzeul din Suceava, nr. 2149). Decorul a fost comentat de Marina Ileana Sabados, *Un document cu portretul votiv de la voievodul Miron Barnovschi*, în SCIA, seria artă plastică, t. 29, 1982, p. 55-57; eadem, *Un document cu portretul voievodului Miron Barnovschi și câteva observații privind arta miniaturii în actele emise de cancelaria moldovenească în prima jumătate a secolului XVII*, în AIIAI, XXIII/1, 1986, p. 255-262. Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, II, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659*, București, 1989, p. 60-61.

¹³ Fotografie după originalul păstrat în Arhiva Națională a Republicii Moldova, pe coperta a doua a revistei "Cugetul", nr. 1-2, 1999, Chișinău. Actul a fost publicat în *Moldova în epoca feudalismului*, III, vol. întocmit de A. N. Nichitici, L. I. Svetlicinaia, P. V. Sovetov, Chișinău, 1982, p. 196-202 (cu descrierea miniaturii) și în *DRH*, A, Moldova, XIX, p. 359-364, nr. 270 (după foto. de la Arhivele Naționale București, Fotografii, X/7; fără descrierea decorului).

¹⁴ Traian Ionescu-Nișcov, Maria Soveja, *Acte de cancelarie domnească. Ornamente și miniaturi*, București, 1974, p. 19.

¹⁵ Emil Vîrtosu, *Chrysobulles valaques ornés de portraits princiers. Un chapitre nouveau de diplomatie roumaine*, București, 1947, p. 4-5 și fig. 3; Veronica Vasilescu, *Ornamentația și miniaturile documentelor din Țara Românească până la Constantin Brâncoveanu*, în RA, XI, nr. 2, 1968, p. 258-260 (în legenda ilustrației din fig. 7 s-a strecurat o greșeală: în loc de Radu Mihnea a fost scris Radu Șerban); Traian Ionescu-Nișcov, Maria Soveja, *op. cit.*, pl. III; G. Popescu-Vîlcea, *Miniatura românească*, București, 1981, ilustrația 94; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 55-56.

¹⁶ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 12 și fig. 7; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 56; N. Economidis, K. Chrysochoidis, *Greek Documents, în Treasures of Mount Athos*, p. 518. Vezi și André Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Variorum Reprints, London, 1971, p. 1-30 (pl. XIX-XXVI).

¹⁷ Traian Ionescu-Nișcov, Maria Soveja, *op. cit.*, pl. X; Veronica Vasilescu, *op. cit.*, p. 262; G. Popescu-Vîlcea, *op. cit.*, ilustrațiile 129, 130; Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *Manuscrise miniate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, 1984, pl. XL. Actul a fost folosit în istoriografia românească sub data de an 1651; data de an, 1652, a fost corectată în *Catalogul*

hrisovul prin care Matei Basarab și doamna Elina întăresc stăpânirea asupra unor ocini mănăstirii lor de la Doicești, portretul votiv seamănă, destul de bine, cu tabloul votiv din pictura murală, pentru că Matei vodă și soția lui țin în mâini chivotul mănăstirii Doicești¹⁸.

Potrivit lui Ștefan Andreescu "moda" ornamentării actelor de danie a trecut în Moldova din Țara Românească o dată cu Radu Mihnea¹⁹; în Țara Românească, arhiereul Matei al Mirelor, egumenul mănăstirii Dealul, a fost cel care a miniat pentru prima dată hrisoave, în vremea lui Radu vodă Mihnea²⁰. Miniaturişti munteni au urmat destul de îndeaproape modelul bizantin la ornamentarea hrisoavelor, în vreme ce artiştii moldoveni s-au inspirat din pictura murală – pe colțul hrisovului aflându-se voievodul cu chivotul ctitoriei în mână. Cu siguranță și în vremea lui Vasile Lupu s-au miniat astfel de acte, care s-au pierdut sau nu au fost descoperite până acum (actul de închinare al mănăstirii Trei Ierarhi sau actul de întărire a închinării mănăstirii Golia către mănăstirea Vatoped).

Actul pe care îl comentăm aici, dat de Ștefăniță Lupu, urmează întru totul formularul diplomatic al celor două acte cu portrete votive de la Miron Barnovschi, ceea ce arată că acestea sau altele asemănătoare constituie modelul direct urmat de miniaturist. Putem presupune că monahii de la Golia au venit înaintea domnului cu un hrisov decorat cu portretul votiv, pe care diacul l-a luat drept model, pentru că este puțin probabil să fi invocat un act aflat în arhiva altei mănăstiri (se poate ca în cancelaria domnească să fi existat un asemenea model). De asemenea, portretul votiv al lui Ștefăniță Lupu este la fel lucrat ca și portretul lui Miron Barnovschi de pe cele două pergamente din 1627. Toate cele trei portrete nu se deosebesc de modul în care sunt înfățișați ctitorii în pictura murală; totuși, pe pergamente lipsește lungul "șirag" al familiei ctitorului, care apare pe pereții bisericilor și uneori în tablourile votive de pe manuscrise²¹. Se poate ca lipsa "șirului" de ctitori din aceste tablouri votive să se datoreze și faptului că Miron Barnovschi și Ștefăniță Lupu reprezentau capătul "șirului", nici unul dintre ei neavând urmași. Formularul diplomatic, forma actului și, într-o oarecare măsură, miniatura, sunt diferite față de actele de același gen din Țara Românească, ceea ce poate să arate faptul că a existat un act mai vechi (poate chiar actul de închinare al mănăstirii Golia făcut de Ana, soția lui Ion Golăi; act care nu s-a păstrat sau nu a fost încă descoperit), care a fost "copiat" în aceste trei acte. Din vremea lui Ștefăniță Lupu s-a mai păstrat un act asemănător, din 11 mai 1660, prin care domnul întărește mănăstirii Hlincea satul Hlincea și 15 poslușnici, întărind, totodată, închinarea

documentelor Țării Românești, vol. VII, 1650-1653, întocmit de Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Melentina Bâzgan, București, 1999, p. 242-243, nr. 693.

¹⁸ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 5-6 și fig. 1; Traian Ionescu-Nișcov, Maria Soveja, *op. cit.*, pl. IX; Veronica Vasilescu, *op. cit.*, p. 261; G. Popescu-Vîlcea, *op. cit.*, ilustrația 128; Gheorghe Buluță, Sultana Craia, *op. cit.*, pl. XXXIX.

¹⁹ Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 61.

²⁰ *Ibidem*, p. 56 și 60.

²¹ G. Popescu-Vîlcea, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, București, 1984, pl. L.

mănăstirii la mănăstirea din Arghirocastro²². În acest din urmă act este pomenit împăratul Iustinian, "ctitorul" mănăstirii; la fel, în actul din 22 martie sunt pomeniți împărații "Arcadie și Andreian". Cel dintâi este Flavius Arcadius, primul împărat al Imperiului Roman de Răsărit (396-408), cel din "pricina" căruia a fost zidită mănăstirea. Legenda întemeierii mănăstirii duce începuturile Vatopedului până în vremea împăratului Theodosie cel Mare²³, atunci când, aflat în drum spre Constantinopol, fiul acestuia, Arcadius, a fost salvat dintr-un naufragiu de Maica Domnului²⁴; de aceea, împăratul, "tocmai în acest colț cu măracini, drept recunoștință, ar fi zidit [...] o mănăstire cu numele Βατοπαίδι (= copilul din măracini)"²⁵. Cel de-al doilea împărat, al cărui nume a fost scris "Andreian", ar putea fi Andronic Paleologul, cel care a făcut mănăstirea Vatoped mare lavră împărătească și a refăcut catoliconul mănăstirii²⁶.

Cele două sate din ținutul Hotin, Clicicăuți și Milinești, dăruite mănăstirii de Vasile Lupu și întărite de Ștefăniță Lupu au aparținut lui Leondari mare vameș și lui Ioan, fiul lui Condrea (Conde) mare vameș. Marele vameș Leondari (Gheorma), asupra căruia ne-am oprit cu alt prilej²⁷, a cumpărat satul de la Tudori vameșul (probabil, tatăl pretendentului, de pe la 1700, la tronul Moldovei²⁸), iar înainte de moarte, pentru că nu avea urmași în linie directă, satul a rămas pe seama domnului său, Vasile Lupu. Satul

²² Paul Mihailovici, *Documente moldovenești găsite la Constantinopol (1462-1755)*, în CI, Iași, VIII-IX, 1932-1933, nr. 3, p. 51-54, nr. 33 (după descrierea editorului actul are un decor asemănător, cu excepția portretului votiv; nu ar fi exclus ca editorul să fi omis să-l pomenească). O nouă ediție, după Paul Mihailovici, în *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I. *Acte interne (1408-1660)*, ed. de Ioan Caproșu și Petronel Zahariuc, Iași, 1999, p. 531-534, nr. 482 (la Paul Mihailovici cel care a scris actul este un inexistent diac Ștefan Corlat; greșeala am preluat-o, astfel că la *Indice*, p. 627, sub voce, apare și acest diac Ștefan Corlat; fac aici cuvenita rectificare).

²³ Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 95. La Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1937, p. 7, împăratul ctitor este Theodosie cel Mic, iar numele fiului acestuia, Arcadius, nu este pomenit.

²⁴ Într-un hrisov din 22 iulie 1533, prin care Vlad Vintilă voievod dăruiește mănăstirii Vatoped un obroc anual de 10 000 de aspri se vorbește despre o minune a unei icoane a Maicii Domnului, "care este în acea sfântă mănăstire; înainte de a fi mănăstirea în acel loc, a rămas părăsit un copil de părintele său în acel loc și a stat un an acolo; în urmă a vestit copilul pe părintele său că Preacurata l-a hrănit, unde este <acum> sfântul altar" (*Documente privind istoria României*, B. Țara Românească, veacul XVI, vol. II, București, 1951, p. 143, nr. 143); comentariul acestui hrisov, la Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 93-95.

²⁵ Teodor Bodogae, *op. cit.*, p. 112, nota 1.

²⁶ *Ibidem*, p. 114.

²⁷ Vezi Petronel Zahariuc, *Date noi despre legăturile țărilor române cu Epirul*, în AIIX, t. XXXVII, 2000, p. 54-57.

²⁸ Const. A. Stoide, *Un pretendent moldovenesc la tronul Moldovei, Toderășcu din Galați*, în "Arhiva românească", t. X, 1945-1946, p. 271-280. Tatăl lui Ioan, vameșul Condrea (Conde), a fost unchiul patriarhului Parthenie al Constantinopolului (C. A. Stoide, *Din legăturile Patriarhiei de Constantinopol cu Moldova în epoca lui Vasile Lupu*, în MMS, an. XXXIV, nr. 7-8, 1958, p. 564-569).

Milinești a fost cumpărat de Ioan, fiul lui Condrea și al Sofroniei, fiica lui Dumitru Neagoe fost paharnic, care l-a dăruit, "cu limbă de moarte", mănăstirii Golia²⁹.

Chivotul bisericii, ținut în mână de Ștefăniță Lupu, credem că are legătură cu forma veche a ctitoriei lui Vasile Lupu, nefiind doar o biserică simbolică, așa cum s-a spus despre chivotul bisericii Adormirea Maicii Domnului (Barnovschi), miniat pe pergamentul din 9 decembrie 1627, că "avem de-a face, desigur, cu o reprezentare convențională"³⁰. Chivotul este stângaci desenat, dar stângăcia execuției sporește impresia de autenticitate; forma chivotului din mâna domnului este atât de diferită de arhitectura moldovenească, încât ne este greu să credem că nu are legătură cu forma reală a ctitoriei lui Vasile Lupu, fiind doar rodul imaginației artistului³¹. Impresionat de măreția și de originalitatea bisericii, artistul, poate chiar diacul Vasile Corlătescu, a desenat cu negru și auriu în primul rând cele trei turle, de pe pridvor (sau pronaos), naos și altar, neobișnuite în Moldova, și, probabil, cornișa bisericii. Oare de ce nu a desenat întreaga biserică? A presimțit oare că turlele se vor prăbuși și că nu vor mai fi refăcute în același stil, astfel încât istoricii vor trebui să se chinuie pentru a găsi o explicație a nepotrivirii dintre turlele bisericii și zidurile care le susțin? Sau s-a gândit că pe mâna plăpândului domn nu se poate așeza un edificiu atât de mare? Artistul, poate chiar unul dintre pictorii bisericii³², a trebuit să țină cont și de spațiul limitat avut la dispoziție pentru a-l înfățișa pe ctitor, de aceea a desenat doar coronamentul bisericii³³.

²⁹ N. Iorga, *Lucruri nouă găsite în Basarabia*, p. 87; DRH, A. Moldova, XXVI, vol. întocmit de I. Caproșu, București, 2003, p. 18-19, nr. 19-20.

³⁰ Marina Ileana Sabados, *Un document cu portretul voievodului Miron Barnovschi*, p. 259.

³¹ Gândul că miniaturistul ar fi fost străin, venit în Moldova din spațiul polono-ucrainean sau rusesc, și că a pictat pe pergament o biserică din țara lui de origine nu credem că poate să aibă vreun sâmbure de adevăr.

³² Nu știm cine au fost pictorii bisericii Golia, nici dacă au fost români sau străini. Acel "Matei al lui Ioan", care a scris pisania grecească din pronaos, văzut de O. Tafrali drept autor al unora dintre frescele de la Golia (*Golia*, în "Însemnări ieșene", an. I, nr. 2, 1936, p. 38) și de la Hlincea (biserică a cărei reafacere a început-o Vasile Lupu și a încheiat-o tot Ștefăniță Lupu; idem, *Mănăstirea Hlincea*, în "Însemnări ieșene", an. I, nr. 10, 1936, p. 488-489), pare mai degrabă a fi cel care a restaurat pictura sub îndrumarea mitropolitului Grigore Irinopoleos (D. Constantinescu, *op. cit.*, p. 29; Radu Popa, *Mănăstirea Golia*, București, 1966, p. 33). Paul de Alep a scris că picturile de la Golia sunt "mai frumoase și mai artistice decât cele cretane" (*Călători străini despre Țările Române*, VI, p. 41), ceea ce ne-ar putea face să ne gândim că pictorii au venit de undeva din sudul Dunării și au aparținut școlii veneto-cretane. Pe de altă parte, știind că la Trei Ierarhi au lucrat pictori moscoviți, putem presupune că și pictorii de la Golia au venit tot din spațiul rusesc, mai ales că și arhitectura bisericii trimite spre părțile din nordul Moldovei.

³³ Ana Dobjanschi și Victor Simion, "pornind de la pisania" de deasupra ușii de intrare în pronaos, afirmă surprinzător: "se consideră aproape unanim că informațiile furnizate de pisanie ar oferi indicii certe în legătură cu perioada când a fost construită biserica, precum și cu aportul fiecăruia dintre cei doi ctitori ai săi (Ștefan ar fi continuat construcția începută de tatăl său de la cornișă în sus, pictând-o apoi și înzestrând-o cu cele necesare)" (*op. cit.*, p. 46). Autorii nu ne spun cine a contribuit la formarea acestei păreri "aproape unanime" (?), dar atât de departe de adevăr, pe care chiar ei o "demolează", pe aceeași pagină, pornind de la informațiile oferite de Paul de Alep. Tabloul votiv de pe pergament, necunoscut până acum istoricilor, ar putea susține o

Prabușirea bolților ("cubelilor") bisericii Golia în urma cutremurului din 1738³⁴ a făcut ca unul dintre cele trei "feliuri de meșteșuguri: lășesc, grecesc și moschicesc"³⁵, recunoscute cu ușurință în ființa bisericii de un profan într-ale arhitecturii, țarul Petru I, anume cel "moschicesc", să nu mai poată fi sesizat decât de specialiști. Arhitectul N. Ghika Budești³⁶ și istoricul Sever Zotta³⁷, prin studiile lor din 1924, au adus explicații solide în ceea ce privește forma inițială și prefacerile ulterioare ale bisericii, explicații care au fost adoptate și dezvoltate de G. Balș și de toți cercetătorii care au urmat³⁸. N. Ghika-Budești a văzut în arhitectura bisericii și unele "principii și proceduri de construcție din arhitectura rusească"³⁹; influența modului de construcție rusească se vedește mai ales la nivelul bolților, care, "văzute din interior, prezintă frumoase dispozițiuni decorative, neobișnuite în bisericile românești până la această epocă și, desigur, inspirate din arhitectura rusească. Această dispozițiune constă în rânduri suprapuse de arcaturi alăturate, fiecare rând fiind în «porte à faux» față de acel de sub el. În acest fel se obține, pe deoparte, o reducere progresivă a diametrului golului pe care se înalță cupola și, pe de altă parte, un efect decorativ măreț și bogat"⁴⁰. G. Balș a preluat acest punct de vedere și a punctat: "Înrâurirea pronunțată rusească – chiar moscovită – rămâne de cercetat din punctul de vedere al izvoarelor ei"⁴¹.

Prabușirea bolților a făcut ca unitatea și armonia, prezente în zidăria bisericii până la focul și cutremurul din deceniul al patrulea al secolului al XVII-lea, să dispară. Refacerea bisericii a făcut ca în exterior edificiul să "prezinte elemente cu caractere diferite"; astfel, "de la cornișa principală în jos biserică este toată îmbrăcată în piatră de talie, în dimensiuni destul de mari. Ordonanța arhitectonică, de tip clasic, dovedește

asemenea părere, dacă nu am ști că la începutul anului 1653, tabla albă cu care erau acoperite turlele și aurul cu care erau acoperite crucile străluceau în soare!

³⁴ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovei de la domnia întâi și până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat voevod (1733-1774)*, în *Cronici moldovenești*. Ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu. Studiu introductiv de Aurora Ilieș, București, 1987, p. 4; Ion Neculce, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 807; Sever Zotta, *op. cit.*, p. 114. Într-o altă cronică din veacul al XVIII-lea este scris că "s-au dărâmat pridvoarele (subl. ns.) mănăstirii Golia" (*Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695 – 1754*, ediție îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano – Cioran, București, 1965, p. 423). Dacă nu este o greșală a autorilor sau a traducătorilor, s-ar putea să avem de-a face cu "ecoul" dărâmării complicatei arhitecturi a turlei pridvorului.

³⁵ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 553.

³⁶ N. Ghika Budești, *Mănăstirea Golia. II. Studiu arhitectonic*, în BCMI, an. XVII, 1924, p. 128-140.

³⁷ Sever Zotta, *op. cit.*, p. 107-127; *ibidem*, extras din IN, Iași, 1925, 39 p.

³⁸ Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România. De la sfârșitul veacului al XVI-lea până la începutul celui de-al cincilea deceniu al veacului al XX-lea*, vol. II, București, 1965, p. 39-40; Radu Popa, *op. cit.*, p. 28; Dumitru Năstase, *Arhitectura religioasă*, în *Istoria artelor plastice în România*, vol. II, București, 1970, p. 108; Dan Bădăraș, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 223.

³⁹ N. Ghika Budești, *op. cit.*, p. 138.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 134. O. Tafrali a văzut în modul de construcție al bolților o influență a "sistemului arhitecturii musulmane" (*Golia*, p. 38), dar nu credem că are dreptate.

⁴¹ G. Balș, *Bisericile moldovenești din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, p. 166.

înfrăurirea Renașterii italiene". Acesta este "meșteșugul leșesc". În vreme ce "mai sus de cornișa acestei ordonanțe ne găsim în fața unei arhitecturi cu totul diferite, compusă din elemente orientale: o serie de ocnițe cu diferite forme: cu vârf, în acoladă, în treflă, sau încă alte forme mai puțin usitate în arhitectura noastră și care dovedesc o înfrăurire străină dintr-o epocă foarte târzie: sfârșitul veacului al XVIII-lea și chiar începutul veacului al XIX-lea"⁴². După ce biserica a fost refăcută în veacul al XVIII-lea s-a ajuns ca forma și decorul cele patru turle mari să prezinte o lipsă completă de unitate. De aceea, arhitecții și istoricii au încercat să reconstituie imaginea turlelor înainte de refacere. Arhitectul N. Ghika Budești a afirmat că turlele s-ar putea "să fi fost la origine în același stil clasic" ca și corpul bisericii, pentru că la turla de pe pronaos s-au păstrat câteva elemente clasice: pilaștri corintici încoronați cu o arcadă și brâul orizontal compus din ove clasice⁴³. După părerea noastră aceste elemente au fost gândite de arhitectul care a condus lucrările de restaurare potrivit ambianței artistice de la mijlocul veacului al XVIII-lea. Dan Bădărău și Ioan Caproșu au observat că "aranjamentul de factură orientală" de deasupra cornișelor "este anunțat de o a doua cornișă suprapusă celei dintâi; această de a doua cornișă construită dintr-un brâu sculptat pregătește o trecere care nu și-ar avea rostul dacă turlele ar fi și ele de factură clasică. Acceptând teoria unei alterări ulterioare, trebuie să admitem că restauratorii au luat admirabila precauțiune de a amenaja o trecere de la stilul clasic al fațadei la gustul răsăritean în care urmau să fie tratate turlele, că au fost conștienți de libertățile ce și le îngăduiau față de cel mai venerabil și mai somptuos monument bisericesc al Iașilor și că totuși și le-au îngăduit"⁴⁴.

Aspectul original al coronamentului bisericii Golia s-a presupus a fi asemănător cu cel al mănăstirii Cașin, ctitoria lui Gheorghe Ștefan⁴⁵. Biserica mănăstirii Cașin are numai trei turle, "ceea ce duce la presupunerea că este posibil ca și modelul acesteia, respectiv Golia, să fi avut inițial tot trei turle"⁴⁶. Aspectul actual al coronamentului bisericii, cu cinci turle și două calote realizat după sistemul rusesc "*kokoșniki*", care i-a "plăcut" mult țarului⁴⁷, în 1711, pentru că i-a adus aminte de bisericile rusești, a fost văzut ca rezultat al "refacerii pe care biserica a suferit-o în anul 1686", aspect care ar fi fost păstrat și la refacerea care a urmat cutremurului din 1738⁴⁸. Înfățișarea veche a

⁴² N. Ghika Budești, *op. cit.*, p. 136.

⁴³ *Ibidem*, p. 136; Ana Dobjanschi și Victor Simion merg mai departe și presupun că la turla pronaosului este posibil "să se fi păstrat o parte din construcția originală" (*op. cit.*, p. 48). Și D. Constantinescu a afirmat că biserica Golia a fost "dintru început așa cum se prezintă azi, cu tot amestecul ei de elemente arhitectonice, excepție făcând cupolele principale, ale căror părți superioare s-au dărâmat, și cea care ar fi putut să aibă de suferit mai multe stricăciuni, a fost cea de pe pronaos"; dar "cele două mici (de pe altar și deasupra pridvorului) sunt mai puțin expuse dărâmării, fiind mai strâmte și mult mai joase" (*op. cit.*, p. 18).

⁴⁴ Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 225.

⁴⁵ Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653-1658)*, Ed. Universității "Al. I. Cuza", Iași, 2003, p. 501-513.

⁴⁶ Ana Dobjanschi, Victor Simion, *op. cit.*, p. 47. Aceeași părere la Răzvan Theodorescu, *Înnoitorul Vasile Lupu și posteritatea sa moldovenească, în Civilizația românilor între medeval și modern. Orizontul imaginii (1550-1800)*, vol. II, București, 1987, p. 251.

⁴⁷ Ion Neculce, *op. cit.*, p. 553.

⁴⁸ Ana Dobjanschi, Victor Simion, *op. cit.*, p. 48.

bisericii a fost descrisă de Cornelio Magni, potrivit căruia biserica a avut “cupole falnice și turlle foarte înalte”⁴⁹; această informație a fost preluată din jurnalul lui de La Croix, secretarul ambasadorului francez la Constantinopol, în care găsim scris că biserica Golia “este construită dintr-o piatră foarte frumoasă, cu bolți și turnuri foarte înalte, împodobită de coloane și galerii. Ctitorul ei a fost vestitul voievod Vasile, care a adus meșteri din Italia și de la Roma pentru clădirea ei. Cu toate că este de o arhitectură confuză, ea se impune prin volumul și construcția ei, pentru care acest domn n-a cruțat nimic; aici se vede chipul său și al soției și al copiilor săi”⁵⁰. Fantezie, chiar “basnă” au spus unii, dar să-l citim cu atenție pe Paul de Alep, care ne oferă mai multe detalii: “turlele, care sunt foarte înalte, sunt acoperite cu tablă albă care strălucește ca argintul mai ales la soare. Crucile de deasupra sunt uriașe și foarte frumoase; ele strălucesc puternic datorită aurului cu care sunt acoperite. Sunt mai înalte decât două staturi de om”⁵¹. Deasupra celor trei turlle foarte înalte de pe chivotul ținut în mână de Ștefăniță Lupu se găsesc trei cruci aurite, ceea ce confirmă descrierea lui Paul de Alep. Mai departe, arhidiaconul sirian a însemnat aspectul suprastructurii bisericii: “Deasupra naosului este o cupolă foarte înaltă și mare, deasupra căreia mai este o alta de o înălțime neobișnuită. Deasupra pronaosului se află <încă> o <turlă> asemănătoare; acestea sunt octogonale. Altarul este foarte înalt, cu trei ferestre lungi, strâmte, deasupra cărora sunt arcade rotunde. Deasupra <altarului> este o turlă foarte frumoasă, iar între turla chorasului și turla nartexului se află o cupolă minunată în formă de arcă răsturnată. Tot acoperișul este de tablă strălucitoare. Te urci pe trepte în spirală pentru a ajunge la cea de-a patra turlă de deasupra locului unde stau femeile; acolo este camera orologiilor. Are cruci mari și mărețe (!), ce nu au asemănare cu crucile din celelalte țări și pe care aurul le face să scânteieze mai mult decât soarele; sunt cinci la număr. Deasupra turlei nartexului se află prima <cruce> și deasupra turlei naosului este a doua <cruce>. Între ele și bolta <bisericii> sunt așezate două cruci, iar deasupra turlei altarului este a cincea”⁵².

Acum să încercăm să comparăm textul lui Paul de Alep cu imaginea coronamentului bisericii, așa cum se prezintă el pe pergament. Două sunt nepotrivirile însemnate: miniaturistul nu a desenat turla de pe pridvor (sau de pe pronaos), iar între pronaos și naos nu a desenat cupola cu cele două cruci deasupra; de asemenea, arhidiaconul nu pomenește nimic despre existența vreunei cruci deasupra turlei pridvorului. Pe chivot, turla din stânga s-ar putea să fie turla de pe pridvor, pentru că în primul “bulb de ceapă” artistul a desenat, destul de stângaci, trei clopote, ceea ce s-ar potrivi cu “camera orologiilor” din descrierea lui Paul de Alep. După refacerea din secolul al XVIII-lea, este foarte greu să ne imaginăm cum arăta pridvorul bisericii în

⁴⁹ Dan Bădăraș și Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 220, nota 188, au corectat traducerea acestui pasaj, așa cum apare la Sever Zotta: biserica “are o cupolă înaltă, două turnuri și stâlpi la pridvor” (*op. cit.*, p. 112); vezi și *Călători străini despre țările române*, VII, vol. întocmit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu, București, 1980, p. 554.

⁵⁰ *Călători străini despre țările române*, VII, p. 260.

⁵¹ *Ibidem*, VI, p. 39.

⁵² *Ibidem*, VI, p. 40. Traducerea românească nu diferă de traducerea în limba franceză făcută de Vasile Radu, *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche. Texte arabe et traduction française*, II. Paris, 1930, p. 171.

vremea lui Vasile Lupu și a fiului său, mai ales că fiul patriarhului Macarie al Antiohiei a făcut și câteva "precizări" în ceea ce privește aspectul interior al pridvorului: "Locul unde stau femeile se află deasupra ușii pridvorului amintit. Are o scară foarte frumoasă <ce vine> din afară și <este> luminată de mai multe ferestre cu arce rotunde". Scara care urcă spre locul unde "stăteau femeile" (cafusul) nu mai este astăzi luminată de ferestre, iar pridvorul propriu-zis nu primește lumină decât prin deschiderea ușilor de la intrarea în biserică. Cafusul, în forma pe care o avem astăzi, este rezultatul refacerii bisericii la mijlocul veacului al XVIII-lea. După părerea lui G. Balș, la care subscriem, "acest cafas de zid a fost desigur adăugat, când s-au făcut lucrările din veacul al XVIII-lea. Modul stângaci cum e racordată colivia scării care taie fereastra și modul cum bolta, prea joasă, retează partea superioară a chenarului împodobit al ușii de intrare, o arată destul de clar"⁵³. Bolta taie și cele două brâuri verticale în torsadă, care mărginesc ornamentația, asemănătoare cu decorul de la Trei Ierarhi, din jurul ușii de intrare în pronaos; se pare că decorul în piatră a acoperit o parte mai mare din peretele dintre pridvor și pronaos, pentru că tencuiala peste care a fost aplicată fresca în secolul al XVIII-lea pornește de la nivelul pietrei decorate. La refacerea pridvorului, deasupra cafasului a apărut și o turlă oarbă, complet separată de cafas printr-un planșeu; mica turlă, cu aspect de "chioșc oriental"⁵⁴, a avut rolul de a îndrepta o altă greșală a meșterilor care au ridicat turla de pe pridvor deviată spre stânga de la axul bisericii. Faptul că această mică turlă îndreaptă o greșală, având și rol decorativ, este arătat și de faptul că este complet nefuncțională, neputându-se ajunge la ea prin interiorul bisericii⁵⁵. De asemenea, boltirea turlei pridvorului este deosebită de a celorlalte trei turle, având doar un singur rând de arce, iar tamburul ei nu are baza continuă, decorată cu firide treflate, pe care se sprijină celelalte trei turle.

Sistemul rusesc de boltire, numit *kokoșniki*, cuprinde și sublinierea în exterior printr-o calotă proprie a fiecărui nivel de boltire din interior; acest lucru se observă foarte bine pe chivotul de pe pergament. La turla de pe naos vedem, așa cum și Paul de Alep a scris, o cupolă mare, deasupra căreia se înalță o turlă, într-adevăr, foarte înaltă pentru Moldova acelei vremi. Neavând de unde să aibă în fața ochilor cele trei turle ale bisericii miniate pe hrisovul lui Ștefăniță Lupu, Radu Popa a scris, în chip just, că biserica mănăstirii Golia este o "construcție masivă și puțin greoaie, lipsită de zveltețea sobră ce caracterizează arhitectura moldovenească. Înălțimea până la cornișă abia

⁵³ G. Balș, *op. cit.*, p. 169; Radu Popa, *op. cit.*, p. 27.

⁵⁴ Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 220-221. G. Balș a scris că "micul turnuleț acoperă ieșirea scării la acoperiș" (*op. cit.*, p. 168).

⁵⁵ Deși la majoritatea bisericilor moldovenești din veacul al XVII-lea tainița se găsea în turnul – clopotniță de pe pridvor (Dumitru Nastase, *Tainițe și metereze la vechile biserici din Iași*, în SCIA, an. IV, nr. 3-4, 1957, p. 77-99), în cazul Goliei nu credem că este vorba despre tainița bisericii din vremea lui Vasile Lupu, pentru că de obicei aceasta nu era vizibilă din exterior și pentru că a fost descoperit, "în grosimea peretelui de nord" al gropniței, "lăcașul circular al unei scări elicoidale ce nu a mai fost construită și care amintește scările tainițelor aflate deasupra gropniței la monumentele mai vechi". Radu Popa, căruia îi aparțin aceste rânduri, a scris mai departe: "Se poate ca și la Golia să fi existat inițial o tainiță, desființată în 1738, dar pare mai probabil că încă în timpul lucrărilor, meșterii să fi renunțat la construirea tainiței proiectată inițial" (*op. cit.*, p. 28).

depășește lățimea monumentului”⁵⁶. Dacă acceptăm că forma veche a coronamentului bisericii este aceea de pe documentul din 1660, atunci proporțiile bisericii se reechilibrează. Pentru comparație, trebuie să căutăm biserici asemănătoare în Polonia, Ucraina și Rusia, știut fiind faptul că Vasile Lupu a adus meșteri din Polonia⁵⁷, pentru a ridica biserica mănăstirii Golia. Ca aspect general, biserica Golia seamănă destul de bine cu biserica Uspenia din Liov, numită și biserica românească; privită dinspre sud, aceasta din urmă are cinci ferestre, realizate la fel ca la biserica ieșeană, ușa de intrare dispusă ca la Golia și trei turle⁵⁸, mai joase însă decât cele ale mănăstirii Golia, așa cum au fost acestea desenate pe hrișovul din 1660. Pentru această parte a bisericii nu am identificat o biserică "geamănă" nici în spațiul rusesc⁵⁹; diferența este făcută de rândul de "bulbi de ceapă" de sub acoperiș, prezent la toate cele trei turle. Acoperișul turelor se prezintă "ca o căciulă, de caracter și influență rusească", formă care apare la bisericile din Ucraina⁶⁰. Nu ar fi exclus ca și la Golia Vasile Lupu să le fi cerut meșterilor să facă o biserică "nemaivăzută" prin alte părți, astfel că Miron Costin a putut să scrie că biserica se înfățișa privitorilor "cu făptură, cum se vede, peste toate mănăstirile aici în țară mai iscusită"⁶¹. Astfel, ca și în cazul Trei Ierarhilor, chiar dacă prin alte locuri se mai poate găsi câte un detaliu asemănător, edificiul ieșean a fost unic în contextul artistic al epocii. Dacă la mijlocul veacului al XVII-lea, la ridicarea bisericii Golia a fost urmat un model din spațiul polono-ucrainean și rusesc, peste un veac, atunci când biserica a fost refăcută, putem presupune că egumenul Gherasim a încercat să redea și ceva din aspectul catoliconului de la mănăstirea Vatoped⁶².

Actuala formă a bisericii o găsim și în fresca din tabloul votiv ca și în tabloul în ulei de pe jețul domnesc⁶³. O biserică cu trei turle, însă fără "bulbii de ceapă" prezenți pe

⁵⁶ *Ibidem*, p. 23.

⁵⁷ *Călători străini despre țările române*, VI, p. 39-40. T. Gostynski, comparând biserica Golia cu biserica de la Olyka, propune ipoteza potrivit căreia ambele biserici aparțin arhitecților Giovanni Maliverna și Benedetto Mola (*Cine a fost autorul bisericii Golia?*, în RI, vol. XXX, nr. 11-12, 1940). Dan Ionescu a observat că apropierea dintre cele două biserici sunt destul de vagi, de aceea a crezut, pe bună dreptate, că "o comparație cu biserica românească din Lwów ar fi mai profitabilă" (*Le baroque en Moldavie au XVIIe siècle. Une introduction*, în "Synthesis", IV, 1977, p. 85, nota 84).

⁵⁸ *Памятники архитектуры чертежи и фотографии*, redactori V. I. Zabolotnâi, S. V. Beznosov, M. P. Tapenco, Kiev, 1954, pl. 24, 26, 27, 28; biserica Golia seamănă, într-o oarecare măsură, și cu capela Trei Ierarhi (*ibidem*).

⁵⁹ В. Косточкин, *Древнерусские города. Памятники зодчества, XI-XVII. вв.*, Moscova, 1972.

⁶⁰ P. Constantinescu – Iași, *Influențe ale arhitecturii vechi rusești asupra vechii arhitecturii românești*, București, 1951, p. 86.

⁶¹ Miron Costin, *op. cit.*, p. 119.

⁶² Stavros G. Mamaloukos, *The Architecture of the Katolikon*, în *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi*, I, p. 166-175.

⁶³ O. Tafrali, *Jețurile și amvonul bisericii Golia din Iași*, în "Arta și arheologia", an. I, fasc. I, 1927; p. 13. Autorul crede că portretele lui Vasile Lupu și al doamnei Ecaterina de pe spătarele interioare ale jețurilor din naos și tabloul votiv au fost pictate de Matei Ioan în 1661. D. Constantinescu admite că tabloul lui Vasile Lupu este original, iar modelul bisericii este "exact cum e descrisă biserica de Paul de Alep și cum corespunde și realității; numai că împrejurul cupolelor principale, în acest tablou, se observă câte un grilaj de fier deasupra planului statat

miniatura de pe pergament, ține în mâini logofătul Ioan Golăi în tabloul votiv; s-a presupus că aceasta ar fi fost forma bisericii ridicate de Vasile Lupu, pusă în schimb în mâinile logofătului Golăi⁶⁴. Un chivot asemănător, care pare a avea tot trei turle, țin în mâini Vasile Lupu și Ioan Golia pe o "pânză votivă" aflată la mănăstirea Vatoped⁶⁵. Vasile Lupu înfățișează lui Iisus Hristos ctitoria sa în forma restaurată la mijlocul veacului al XVIII-lea.

După părerea noastră, tabloul votiv, prezent astăzi în dreapta și în stânga peretelui pronaosului, ilustrează cunoștințele despre istoria așezământului mănăstiresc, pe care le aveau egumenul Gherasim și călugării de la Golia la mijlocul veacului al XVIII-lea⁶⁶. Cu alte cuvinte, fresca ctitorilor este istoria în imagini a mănăstirii: marele logofăt Ioan Golăi este ctitorul "bisericești de piatră"⁶⁷ din marginea târgului Iașilor; soția sa, Ana, și fiul lor, Mihail, sunt cei care au închinat biserica mănăstirii Vatoped de la Muntele Athos; Ieremia vodă Movilă a întărit închinarea făcută de ctitori și a devenit și el ctitor mare poate prin zidirea turnului de la intrarea în mănăstire, pe care numai o "putere domnească" îl putea ridica, sau prin ajutorul dat la ridicarea unei construcții la mănăstirea Vatoped (clădirea pe care o ține în mână Ieremia Movilă seamănă cu unele construcții din complexul mănăstiresc athonit⁶⁸; chiar și turnurile din interiorul și de pe zidul mănăstirii Vatoped sunt asemănătoare cu clopotnița de la Golia, înainte de restaurare⁶⁹); Vasile Lupu, împreună cu soția sa, Ecaterina, și cu copiii lor, Ștefăniță și Ruxandra, sunt înfățișați, unul după altul, în fresca din stânga intrării pronaosului (Ruxandra pe una dintre fețele stâlpului din colț); egumenul Gherasim, în egumenia căruia a fost restaurată biserica după cutremurul din 1738, este pictat pe a doua față a stâlpului din colțul din dreapta pronaosului, iar mitropolitul Grigore Irinopoleos în aceeași poziție, dar pe stâlpul din stânga pronaosului.

Locul și aspectul tabloului votiv erau altele la începutul anului 1653, atunci când mănăstirea Golia a fost vizitată de patriarhul Macarie al Antiohiei și de arhidiaconul Paul de Alep și în care cei doi au și oficiat sfânta liturghie⁷⁰; cel din urmă a

despre care Paul de Alep nu ne spune nimic" (*op. cit.*, p. 15). O bună reproducere a tabloului la N. Iorga, *Domnii români după portrete și fresce contemporane*, p. 103.

⁶⁴ Ana Dobjanschi, Victor Simion, *op. cit.*, p. 47.

⁶⁵ Marcu Beza, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, ed. a II-a, București, 1937, p. 42 (ilustrația) și 48. Autorul presupune că pânza "datează din 1650, când domnul Moldovei printr-un hrisov închină Goliei satul Clișconții (Clișcăuți, nota ns.), dimpreună cu loc de iaz și de moară". La puțină vreme după ce Marcu Beza a publicat această pânză, prin comparație cu celelalte două portrete păstrate la Golia, s-a putut vedea că și acest tablou votiv seamănă cu cel ținut în mâini de Ioan Golia (D. Constantinescu, *op. cit.*, p. 7), prin urmare datează tot din secolul al XVIII-lea.

⁶⁶ Ana Dobjanschi și Victor Simion afirmă că tabloul votiv a fost "repictat în secolul al XVIII-lea" (*op. cit.*, p. 59), pentru ca în notă (nota 100, p. 101-102) să afirme că "tabloul votiv datează din secolul al XVIII-lea", fără a preciza dacă este vorba doar despre o repictare.

⁶⁷ Miron Costin, *op. cit.*, p. 119.

⁶⁸ *The Architecture*, în *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi*, I, p. 130-147.

⁶⁹ Ploutarchos L. Theodoridis, *The Building Complex of the Monastic Precinct*, în *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi*, I, p. 148-165. Înainte de restaurarea de la 1900, asemănarea clopotniței de la Golia cu turnurile de la Vatoped a fost dată și de refacerea făcută în 1855 de egumenul Meletie.

⁷⁰ *Călători străini despre țările române*, VI, p. 155.

notat: "În spatele jilțului domnului, într-un colț, este chipul lui Vasile voievod, în picioare. El poartă o haină cu o blană de samur și ține în mână sa <chivotul> acestei biserici; o înfățișează Mântuitorului, care îl binecuvântează, având în jurul lui ȋngeri. În spatele său, <al domnului>, este soția sa, care e Cercheza doamna, <îmbrăcată cu o haină de> brocart de aur și de samur. În spatele ei sunt fiicele sale, una care este în Polonia, <iar> cealaltă care a fost măritată de puțină vreme cu fiul lui Hmelnițki cazacul. Mai jos de ele se află voievodul Ștefan și cei trei frați ai lui, care au murit în Rusia, toți bogat îmbrăcați; s-ar crede că chipurile lor sunt aievea"⁷¹. Locul tabloului votiv era în partea dreaptă a peretelui care despărțea camera mormintelor (gropnița) de naos; acesta era locul obișnuit pentru tabloul votiv în bisericile moldovenesti, care aveau gropniță între pronaos și naos. În biserica mănăstirii Golia, naosul se despărțea de gropniță printr-un perete plin, care a fost înlocuit ulterior printr-un arc dublou⁷². La restaurarea din secolul al XVIII-lea, peretele despărțitor dintre gropniță și naos a fost dărâmat (la fel s-a întâmplat și la alte biserici din așezămintele închinat Locurilor Sfinte), iar tabloul votiv a fost pictat din nou în partea dreaptă a peretelui despărțitor dintre pridvor și pronaos⁷³. După ce peretele naosului a fost dărâmat, stranele domnești au fost așezate cu fața spre altar pe locul fostului zid, iar pictorul a lucrat două tablouri, cu chipurile domnului Vasile Lupu și al doamnei Ecaterina, care au fost apoi prinse pe spătarul interior al jețurilor domnești. Astfel, preoții și călugării mănăstirii îi aveau în continuare în față pe ctitorii care zidiseră sfântul lăcaș. Comparația dintre descrierea tabloului votiv făcută de Paul de Alep și tabloul votiv din pronaos se impune. În primul rând s-a remarcat că grupul de ctitori, format din Ieremia Movilă și familia Golia, din stânga ușii de intrare în pronaos, nu se găsea în 1652-1653 pe peretele din stânga ușii de intrare în naos, pentru că arhidiaconul, care descrie atât de minuțios tabloul ctitoricesc al familiei lui Vasile Lupu, ar fi găsit câteva cuvinte de spus și despre ctitorii mai vechi⁷⁴. Apoi, ordinea și numărul membrilor familiei domnești, care îl urmează în tablou pe Vasile Lupu, nu mai sunt aceleași. În locul Mariei, fiica lui Vasile Lupu, căsătorită cu Janusz Radziwiłł, a fost pictat Ștefăniță Lupu. Aceasta este una din principalele nepotriviri între descrierea lui Paul de Alep și aspectul actual al tabloului votiv. Ștefăniță era în vremea în care a fost pictată biserica, la sfârșitul domniei tatălui său, doar un "copilaș mic"⁷⁵, de aceea a fost pictat în urma surorilor sale, Maria și Ruxandra, și înaintea altor trei frați mai mici,

⁷¹ *Ibidem*, p. 42; Vasile Radu, *op. cit.*, p. 173-174; în traducerea Emiliei Cioran (*Călătoriile patriarhului de Antiochia în Țările Române*, București, 1900, p. 16-17), prima parte din ultima frază a fost tradusă astfel: "Lângă ei este Ștefan vodă cu o a treia soră, care după aceea au fost duși în Rusia" (această din urmă traducere a fost folosită și de Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 202 și 231).

⁷² Grigore Ionescu, *op. cit.*, p. 39; Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *op. cit.*, p. 218-219. Acesta este cel de-al doilea perete din interiorul biserici despre care a scris Paul de Alep: "Biserica este lungă, «catolică», alcătuită dintr-o singură navă, împărțită în două printr-un perete și altă ușă" (*Călători străini despre țările române*, VI, p. 40).

⁷³ Nu putem fi de acord cu D. Constantinescu, care a afirmat categoric: "nefiind pe pânză nu putem admite că putea fi strămutat, sau distrus de vreun incendiu; e de la sine înțeles că el a fost acoperit cu alt tablou, în care numărul ctitorilor a fost redus, iar ordinea, care a fost la început, nerespectată" (*op. cit.*, p. 26).

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ Miron Costin, *op. cit.*, p. 194.

despre care arhidiaconul spune că ar fi murit în Rusia. "Copilașul", Ștefăniță, din fresca de la 1652 a fost pictat la mijlocul secolului al XVIII-lea cu trăsăturile fizice pe care le avea în vremea cât a fost domn, când avea în jur de 20 de ani. Pe o față a stâlpului din colțul pronaosului, adăugat o dată cu modificările făcute în pridvor, a fost pictată domnița Ruxandra, soția lui Timuș Hmelnițki (modificările făcute pridvorului au făcut ca rezistența peretelui dintre pridvor și pronaos să slăbească, astfel că acum acest perete pare cel mai șubred, fiind plin de crăpături). S-a presupus că stâlpul a acoperit portretele lui Ștefăniță și ale fraților săi, dar dimensiunea acestuia nu pare a îngădui acest lucru, mai ales că tabloul votiv nu s-a putut prelungi pe peretele sudic, pentru că stâlpul acoperă pe cel de-al doisprezecelea apostol din șirul apostolilor de pe acest perete (tot 11 apostoli au rămas și pe peretele de nord, cel de-al doisprezecelea fiind acoperit de stâlpul cu portretele lui Mihail Golia și Grigore Irinopoleos)⁷⁶.

Portretele de pe jețurile domnești și din fresca ctitorilor seamănă între ele și se poate să fi fost lucrate de aceeași mână, în vremea egumenului Gherasim, când a fost repictată o bună parte din biserică⁷⁷. De asemenea, remarcăm un anumit convenționalism și o tratare oarecum schematică a veșmintelor cu care sunt îmbrăcați ctitorii din familia lui Vasile Lupu, ceea ce trădează, credem noi, îndepărtarea de aspectul veșmintelor din fresca de pe peretele naosului (pictorul a păstrat aspectul general al vechilor veșminte ale familiei domnești, lucru dovedit și de comparația cu portretele din tabloul votiv de la biserica mănăstirii Trei Ierarhi⁷⁸). La redarea grupului de ctitori din stânga peretelui pronaosului, pictorul nu a mai avut un model în biserica Golia sau măcar în alte biserici ieșene, de aceea hainele lor sunt asemănătoare cu cele ale familiei lui Vasile Lupu (Ieremia Movilă și Ioan Golia sunt pictați cu bărbi mari și albe, semn că sunt ctitorii "bătrâni" ai bisericii). Portretul egumenului Gherasim și portretul egumenului Grigore Irinopoleos sunt lucrate de o altă mână, ceea ce ne face să presupunem că au fost adăugate, pe fețele de răsărit ale stâlpilor din pronaos, la refacerea din 1838; tot acum, a fost refăcut și tabloul votiv, deoarece căciulile ctitorilor au fost reduse ca dimensiuni, și a fost pictată pisania în limba greacă.

Acum, când a început o nouă restaurare a bisericii, s-ar putea să aflăm dacă presupunerea noastră potrivit căreia tabloul votiv a fost "mutat" din naos în pronaos este întemeiată sau nu. Probabil, o dată cu aceasta și alte necunoscute ascunse în zidăria veche a Goliei au să se lămurească.

ANEXA

1660-7168 martie 22, Iași

† ВѢ ИМА ѠТ(Ъ)ЦА И С(Ъ)НА И С(ВА)Т(А)ГО Д(Ъ)ХА. СЪ ДЗ, РАБ И ПОКЛОНИК С(ВА)ТѢИ ЕДИНОСЪЩИННИ И ЖИВОТВОРѢЩЕИ И НЕРАЗДѢЛИМѢИ Троице иже

⁷⁶ Radu Popa, *op. cit.*, p. 33. Astăzi, se poate observa, din pricina faptului că tencuiala dintre fața de răsărit a stâlpului și peretele de sud a căzut în câteva locuri, că pictura a fost acoperită prin construirea stâlpului.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 28.

⁷⁸ Ana Dobjanschi, Victor Simion, *op. cit.*, pl. 14-18.

вставити ѿ мирно без печетаѣит въ ничисоже да не имает влоованіе аще
верѣшет сѧ мнозице да сѣ възмет ѡт нѣх горцино и десѣтино по правдоу
шкочи възмет сѧ ѡт инша земли и да бѣдет ѿ мирно за всѧх дѣбѣлахъ и
ангелѣхъ шкочи више писано елице бѣдет на иншихъ люди въ земли
г(о)сп(о)дств(а) ми ни глобници, ни шажкари, ни подводири, ни кжмжнари да
не имает по травѣ тамо, ни глобѣ възимати.

И такожде аще прикѣчити сѧ въ тѣхъ селѣхъ нѣка съмр(ъ)тъ
ч(и)л(овѣ)къ да не имает трѣбо влоовати, или грабити великаго дворника, нѣ да
имает глобѣ възимати калѣгери ст ѡт с(вѣ)таа монастыр више писани Голжа
ѡт трѣгъ Искон, шкѣ да бѣдет им за прѣпитаніе и за шѣбаніе калѣгеромъ которымъ
прѣбивати тамъ въ тоа с(вѣ)таа монастыри. Тѣмъ ради тотѣ селѣхъ више писани,
на имѣ Клич(и)кжѣцѣи и Миленецѣи, съ ставѣхъ и съ мѣни да бѣдет
с(вѣ)тѣи монастыри више писана ѡт насъ права дѣаніе съ вѣсѣмъ доухомъ,
непоколѣбимо, ничѣлиже, на вѣки.

И пачи дѣдохомъ и поклони¹ г(о)сп(о)дств(а) ми тоа с(вѣ)таа монастыр
Голжа до с(вѣ)таа Гора, до Ватопет, гдѣже естъ храмъ Бл(а)говѣщеніа
Прѣс(вѣ)таи Чистаи и прѣбл(а)госл(о)веніи Бл(а)д(и)ч(и)це н(а)шемъ
Б(о)городице и пр(и)сно Д(ѣ)ви Маріа, иже сътвори яркладю и янаречно
ц(а)рь. Я м(о)л(е)бн(и)ци н(а)ши мѣхъ ѡт тоа с(вѣ)таа монастыр да на пишетъ
насъ и родителемъ н(а)ши въ с(вѣ)тѣи великѣи помѣникъ и въ в(о)ж(е)стеніи
жрътвенникъ а сътворитъ намъ велика паметъ ѡтъ годъ до годъ, до нележитъ стоитъ
с(вѣ)таа цр(ъ)ковѣ.

Я на то естъ вѣра н(а)ша г(о)сп(о)дств(а) више писанаго мѣ, Иѡ
Стефанѣ воевода, и вѣра болѣри н(а)шихъ: вѣра п(а)на Тома великаго дворника
Долнѣи Земли, и вѣра п(а)на Иѡнъ Пржежескѣла великаго дворника Вишнѣи
Земли, и вѣра п(а)на Иліе Шептилича хатмана и прѣкѣлава Сѣчавскои, и вѣра
п(а)на Миронъ Чогола и Тодерашко Ивѣраки пжрѣлавоѣ Хотинскои, и вѣра
п(а)на Некѣлаю Бѣх(ѣ)шъ и Иліе Явѣла пжрѣлавоѣ Немецскои, вѣра п(а)на
Янѣронаки пжрѣлавоѣ Романскѣи, и вѣра п(а)на Янѣроникъ постѣлника, и вѣра
п(а)на Некѣлаю Рачовиц(ъ) спѣтарѣ, и вѣра п(а)на Глигоріе Хѣжжескѣла
чашиника, и вѣра п(а)на Ивѣраки вѣстарнича, и вѣра п(а)на Радѣла столника, и
вѣра п(а)на Глигорашко Ганга комиса и вѣра всѧхъ болѣри н(а)шихъ великихъ и
мѣлихъ.

Я по н(а)шемъ животѣ и г(о)сп(о)дств(а)ваніе кто бѣдетъ
г(о)сп(о)дств(а)рь ... или ѡт н(а)шаго рода или пакъ вѣда кого Б(о)гъ изберетъ
г(о)сп(о)дств(а)рю да непорѣшилъ н(а)шего дѣаніе и дѣстроеніе нѣ аде въ имъ дѣли и
поновили и ѡкрѣпили. Я кто сѣ покѣситъ разорити и сказити н(а)шѣ дѣаніе и
мѣлованіе то да естъ непрѣшенъ ѡт Г(о)сп(о)да Б(о)га сътворшаго н(а)бо и земли
и ѡт Пр(ѣ)ч(и)ста Б(о)га М(а)т(е)ри и ѡт четири Иѡангелисти и вѣ Япостоли и

ѡт ѿ и ѿ ѡт(ъ)ци иже въ Некѣи с(ва)там градѣ вѣрѣ оушенивш(ъ)и и да имат част² съ Юдоа и съ трекаѣтом ѿрѣа въ безконицѣа вѣки и мѣнки, амин.

Ѿ на и болше крѣпостъ и потвърженіе томо въсепо више писаномѣ велали есми н(а)шемѣ варномѣ и почитеномѣ болѣринѣ пан Раковицѣ Чеханѣ великомѣ лѡгофетѣ писати и н(а)ша печат привасити къ сепо истинномѣ листѣ н(а)шемѣ.

Писал Василію Корлятескѣа въ настоинѣи града Ыскон, в(ъ) л(ѣ)то ѡт Създанію Миѣа хрѣсти, а ѡт Плъценіе Х(ристо)ва хрѣсти, м(ѣ)с(а)ца мартіе кѣ а(ъ)ны.

† Иѡ Цѣфѣи воевода <m. p>

† În Numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh. Iată eu, robul și închinătorul Sfintei Treimi, cea de o ființă și făcătoare de viață și nedespărțită, la care mă închin și slujesc și lucrez cu sufletul meu, dreptcredinciosul domn Io Ștefan voievod, fiul binecinstitorului, Io Vasilie voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei. Binecuvântat este preabunul Dumnezeu, care cu toate bunătățile m-a ales din pântecel mamei mele și m-a dăruit cu domnia și cu stăpânirea țării, din bogăția cea nemăsurată a milei sale. Se cuvine deci pururea a mulțumi lui Dumnezeu, pentru că ne-a deschis ușa milostivirii sale și lumina înțelepciunii și am văzut și am înțeles că nici o slavă nu stă neschimbătoare pe pământ și cu moartea neîmpărțășită, ci ca floarea se veștejește și ca umbra trece și se nimicește tot omul.

De aceea, cu bunăvoința Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului și de viață făcătorului Duh, am binevoit domnia mea, cu bunăvoința noastră, cu inimă curată și luminată, din tot sufletul nostru și cu ajutorul lui Dumnezeu și cu rugăciunea Preasfintei, Curatei și Preabinecuvântatei Stăpânei noastre, Născătoarea de Dumnezeu și pururea Fecioară Maria, și cu binecuvântarea celor patru ierarhi moldoveni, chir Sava arhiepiscop și mitropolit al Sucevei și chir Dosoftei episcop de Roman și chir Theofan episcop de Rădăuți și chir Serafim episcop de Huși, și cu voința întregului Sfat al nostru, boierii noștri moldoveni, mari și mici, am dat și am miluit sfânta noastră rugă nou-zidită, sfânta mănăstire, numită Golăia, din mijlocul târgului Iași, unde este hramul Înălțarea Domnului Dumnezeului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos cu două sate, anume Clicicăuții și Milineștii, care sunt în ținutul Hotin, cu iazuri și cu mori, care acest sat Clicicăuții a fost de cumpărătură lui Leondari fost mare vameș de la Tudori, de asemenea vameș. Iar lui Leondari vameș i-a fost dăruit acel sat de măriia sa, părintele meu, Vasilie voievod. Iar satul Milineștii a fost de moșie lui Condre vameș. Iertat-am domnia mea aceste sate de toate dările și angheriile, ca să nu aibă a da nouă nici o dare, nici mare, nici mică, nici zloți, nici lei, nici galbeni de casă, nici iliș să plătească, nici sulgiu, nici ulei, nici ceară, nici miere și nici un lucru nouă să nu ne lucreze. De asemenea și de acum înainte dacă se va întâmpla vreo dare, din pricina multor nevoi și greutăți ce se întâmplă în această țară a noastră a Moldovei, de toate dabilele și angheriile să fie lăsate în pace și nici camână pentru băutură sau pentru cojocărie să nu aibă a da, numai să aibă a da aceste sate o dată într-un an, câte o sută de galbeni la câmara domniei mele, când va fi darea împărătească, la haraci, iar altceva nimic să nu aibă a da peste tot anul.

Și de asemenea, am mai iertat de la aceste sate o mie de oi țărănești, care fac o sută de oi domnești, și o mie de stupi țărănești care fac o sută de stupi domnești, și cinci sute de porci țărănești, care fac cincizeci de porci domnești, pe atât cât scriem mai sus, ca să fie iertați în pace fără pecetluit și întru nimic să nu fie învăluiți. Iar dacă se va găsi mai mult să se ia de la dânșii gorștina și desetina după dreptate cum se ia de la altă țară, și să fie în pace de toate dabilele și angheriile, cum scrie mai sus, care vor fi pe alți oameni în țara domniei mele, nici globnici, nici olăcari, nici podvodari, nici cămănari să nu aibă treabă acolo, nici gloabe să ia.

Și de asemenea, dacă se va întâmpla în acele sate vreo moarte de om să nu aibă treabă să-i învăluiească, sau să-i prade marele vornic, ci să aibă a lua gloabă călugării de la sfânta mănăstire mai sus scrisă, Golăia, din târgul Iași, ca să le fie lor de hrană și de îmbrăcăminte călugărilor, care vor locui acolo în acea sfântă mănăstire. Drept aceea, acele sate mai sus scrise, anume Clicicăuții și Mileneștii, cu vaduri și cu mori, să fie sfintei mănăstiri mai sus scrise de la noi dreaptă danie cu tot venitul, neclintit, niciodată, în veci.

Și de asemenea, am dat și am închinat domnia mea această sfântă mănăstire Golăia la Sfântul Munte, la Vatopet, unde este hramul Buna Vestire a Preasfintei, Curatei și Preabinecuvântatei Stăpâna noastră, Născătoarea de Dumnezeu și pururea Fecioară Maria, care este zidită de împărații Arcadie și Andreian. Iar rugătorii noștri călugări de la această sfântă mănăstire să ne scrie pe noi și părinții noștri în sfântul mare pomelnic și în dumnezeiescul jertfelnic și să ne facă mare pomenire din an în an, cât va sta sfânta mănăstire.

Iar la aceasta este credința domniei noastre mai sus scrise, noi, Io Ștefan voievod, și credința boierilor noștri: credința panului Toma mare vornic de Țara de Jos, și credința panului Ion Prăjescul mare vornic de Țara de Sus, și credința panului Ilie Șeptilici hatman și pârcălab de Suceava, și credința panului Miron Ciogolea și Toderașco Iordache pârcălabi de Hotin, și credința panului Neculai Buhuș și Ilie Arapul pârcălabii de Neamț, și credința panului Andronachi pârcălab de Roman, și credința panului Andronic postelnic, și credința panului Neculai Racoviță spătar și credința panului Gligorie Hăbășescul ceașnic, și credința panului Iordache vistiernic, și credința panului Radul stolnic, și credința panului Gligorașco Ghianghea comis și credința tuturor boierilor noștri, mari și mici.

Iar după viața și domnia noastră, cine va fi domn dintre copiii noștri sau din neamul nostru sau pe cine îl va alege Dumnezeu să fie domn să nu strice dania și întocmirea noastră, ci să-i dea și să-i înnoiască și să-i întărească. Iar cine va îndrăzni să risipească și să strice dania și miluirea noastră, acela să fie neiertat de Domnul Dumnezeu, făcătorul cerului și al pământului și de Preacurata Lui Maică și de cei patru Evangheliști și de cei 12 Apostoli și de 300 și 18 Părinți, care în sfânta cetate a Niceii au întărit credința și să aibă parte cu Iuda și cu de trei ori blestematul Arie, în veacurile și muncile fără de sfârșit, amin.

Iar pentru mai mare tărie și putere a tuturor celor de mai sus scrise am poruncit credinciosului și cinstului nostru boier, pan Racoviță Cehan mare logofăt, să scrie și pecetea noastră să o atârne către această adevărată scrisoare a noastră.

A scris Vasilie Corlătescul în orașul de scaun Iași, în anul de la Zidirea Lumii 7168, iar de la Nașterea după trup a lui Hristos, 1660, luna martie, 22 zile.

† Io Ștefan voievod <m. p.>

Mănăstirea Vatoped, Arhiva românească, nr. 1363. Original slavon, pergament (48,5 x 67, 7 cm).

1 и поклони, adăugat de aceeași mână pe margine.

2 Cuvânt, adăugat deasupra rândului.

UN TÉMOIGNAGE DE L'HÉRITAGE BYZANTIN DANS LA DIPLOMATIQUE MÉDIÉVALE MOLDAVE ET QUELQUES NOTES SUR L'ÉGLISE GOLIA

Résumé

La découverte du document du 22 mars 1660, dans les archives de la monastère Vatoped du Mont Athos, où le prince Ștefăniță Lupu renforce le droit de propriété de deux villages pour la monastère Golia, nous a fourni l'occasion d'insister sur un héritage byzantin dans la diplomatie médiévale moldave, peu recherchée jusqu'à présent, - les chrysobulles ornés de portraits princiers. Dans la diplomatie moldave sont connus, sauf ce document, encore deux chrysobulles, datant du décembre 1627, avec les portraits du prince Miron Barnovschi. En même temps, en partant de l'aspect de la maquette de l'église portée dans les mains de Ștefăniță Lupu, nous avons formulé certaines hypothèses sur le couronnement de l'église appartenant au monastère Golia. Après nous avons analysé les témoignages de l'époque, nous avons formulé l'hypothèse que le tableau votif a été emplacé au début sur le mûr du naos ; l'actuel portrait votif, trouvé sur le mûr occidental du pronaos, représente l'histoire iconographique de l'église et a été peint au milieu du XVIIIe siècle.

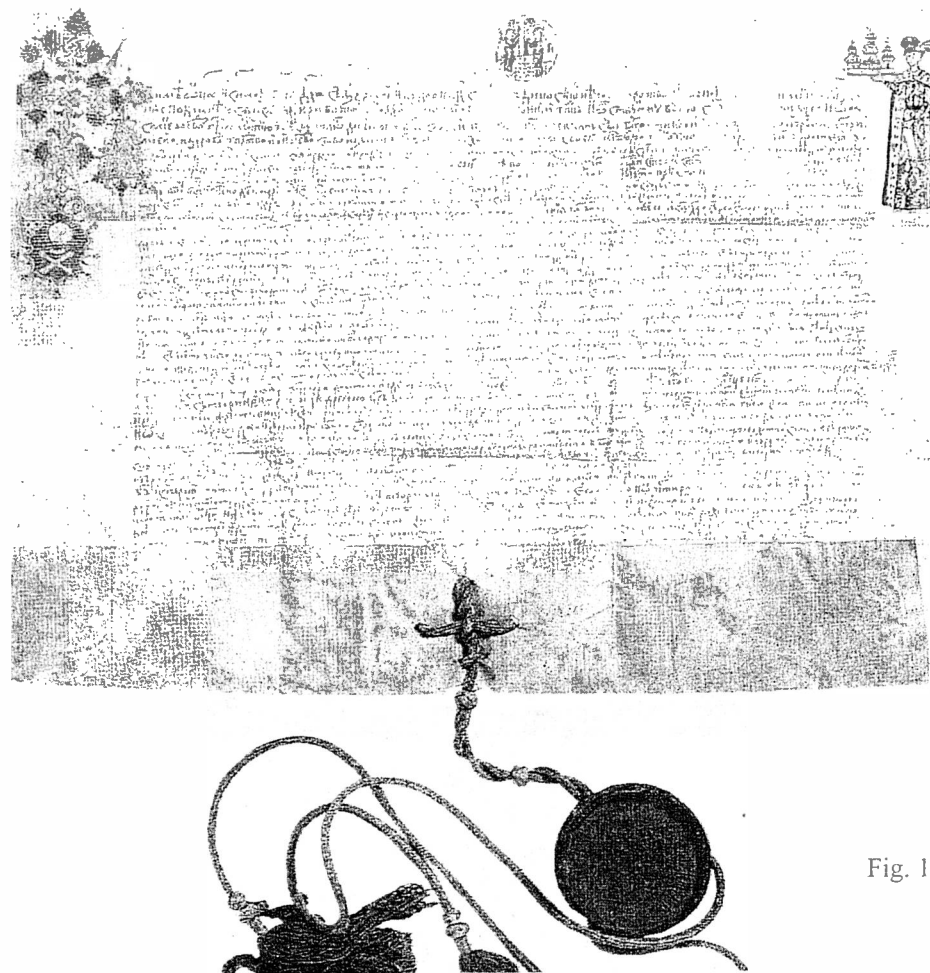

Fig. 1

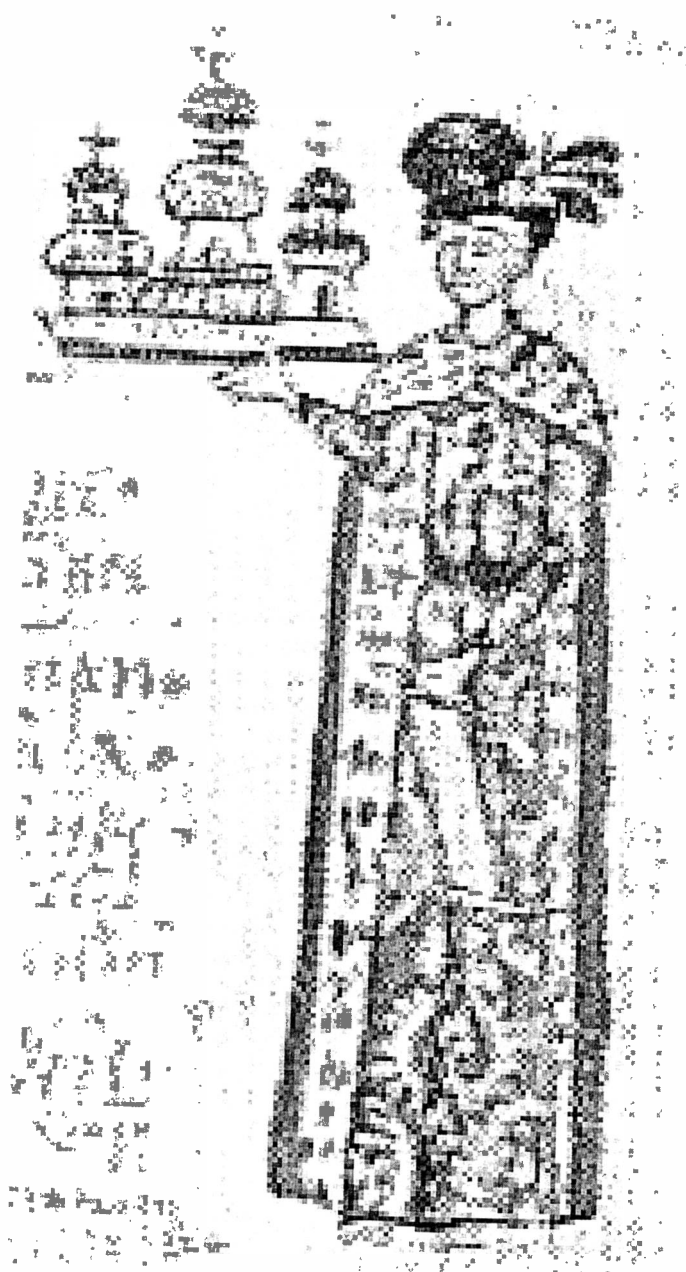

Fig. 2

PAGINI DIN ISTORIA CĂSĂTORIEI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE.

CĂSĂTORIA CA SACRAMENT

(SECOLUL AL XVII-LEA)

VIOLETA BARBU

Dacă ar trebui să judecăm numai după documentele de drept civil care închid, în formulele uscate ale limbajul juridico-administrativ, drame, promisiuni, nădejdi, pasiuni și revendicări, vocabularul căsniciei în secolul al XVII-lea în Țara Românească ar fi redus la variante ale termenului esențial de conviețuire: „traî”, „lăcuire”¹ „viețuire”, însoțite de un număr la fel de restrâns de epitete calitative: „bun”, „rău” ca și de cele relative la durată: „îndelungat”. „Lăcuire”, „lăcuință”, „traî”, „viețuire”. Nimic mai mult nu se poate ghici îndărătul acestor expresii laconice, care nu descriu nimic, ci au doar o valoare de întrebuintare juridică. Durata și bunătatea traiului, amintite câteodată în documentele de natură juridico-administrativă, sunt semnificative pentru stabilirea drepturilor de succesiune, mai ales atunci când este vorba de căsătorii din care nu au rezultat copii. Dacă femeia a „lăcuit multă vreme cu bărbatul ei”², dreptul acestuia la averea ei, în cazul unui testament în favoarea lui, se va sprijini și pe acest argument de ordin etic.

Nici un gând nu se îndreaptă către cuvântul „fericire”, ce se face auzit numai când sunt pomenite fericirile evanghelice, amânate întotdeauna pentru viața de apoi. Ni se pare așadar legitim să ne întrebăm dacă fericirea era cu adevărat un vis personal de împlinire, luminat și însuflețit de iubire și pasiune ? Căminul era oare locul privat în care dorința de fericire să nască măcar speranțe și deznădejdi? Nici un ecou din erosul medieval occidental, formă de expresie a fidelității, nici o urmă din platonismul renescentist nu colorează orizontul iremediabil cenușiu al vieții de cuplu din țările române, străbătut doar de bucuria, adesea și ea vremelnică, a nașterii pruncilor sau de norii unor tragedii de cele mai multe ori colective, războaie, rivalități politice, molime, robie.

Nici un gând nu se îndreaptă către cuvântul „istorie”, ca realitate umană, densă și vastă trăită în timpul misterului conviețuirii a două persoane care formează un cuplu.

¹ DRH, B, XXXVII, p. 297: „am lăcuit cu jupâneasa Maria cu casă atâte ani 40” (31 octombrie 1647).

² DIR, XVII-3, p. 38-39.

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIII, 2005, p. 101-115

Momentul întâlnirii, proiectul de viață al unei istorii comune, aventura căsniciei în prezența sau absența copiilor nu s-a transferat în nici o istorie de familie. Cele două Cronici de familie, a Cantacuzinilor și Bălenilor nu se încadrează nici ele în această categorie. Spre deosebire de acele *libri di famiglia* sau *ricordanze* atât de răspândite în Italia medievală³, cronicile muntenești nu consemnează nici evenimente private, nici date de stare civilă (nașteri, căsătorii, decese), nici fapte de viață domestică, nici nu împletesc memoria genealogică cu cea economică a familiei.

Oricât ne-am scufunda în marea de documente păstrate, oricât de atent am căuta în sursele literare semnele cele mai palide ale experienței iubirii, simțămintele și emoțiile ei inconfundabile, acolo vom regăsi doar urmele unei lumi neîmblânzite încă de afecțiune⁴. Pasiunea nu îmbracă decât formele puterii, iar în cuplu, pe cea a puterii bărbatului asupra femeii, o putere limitată din punct de vedere patrimonial, dar neîngrădită din punct de vedere social și religios.

La întrebările iscate de concepte ale istoriei sociale moderne (relația dintre sexe, raporturile părinți-copii, statutul femeii, forme de viață domestică), atât izvoarele administrativ-juridice cât și cele narative, singurele cercetate cu adevărat până în prezent, nu știu și nu pot să răspundă, decât parțial și oricum, în manieră indirectă⁵. Alcătuirii lor aveau în minte alte scopuri decât domeniul vieții private, așa cum o înțelegem astăzi⁶. Actele patrimoniale, transferuri de proprietate și testamente, sunt schelete juridice impersonale, pe care nu s-a așezat carnea unor detalii de viață individuală sau de familie. Nici nu poate fi altfel, de vreme ce formularul administrativ-juridic trebuia respectat, pentru a asigura validitate și autenticitate actului. Din sursele narative ne putem mulțumi doar cu relatări ale unor evenimente de seamă la care familiile au luat parte, prin capii lor, bărbați, iar când aceștia mureau, prin văduve. De aici a purces un pact secret, o alianță între autorii vechilor cronici și istoriografia modernă, potrivit căreia „istoria” este „o afacere a bărbaților”, și aceia într-un „foarte mic număr”, adică o oligarhie masculină proiectată din când în când în mrejele unor amănunte anecdotice, alese tocmai pentru a confirma caracterul indelebil viril al tramei evenimentelor politice. Numai acestea aveau dreptul de a fi consemnate, ca predestinate „să rămână în istorie” și în memoria colectivă. Tăcerea surselor vechi în privința căsătoriei și a căsniciei, a vieții de familie a rămas pentru un secol și mai bine de cercetare istorică ca un fapt de la sine înțeles. Femeile și copiii sunt mereu în umbră, „cantitate neglijabilă”, figuranți despre care cel mai adesea nu cunoaștem decât cel mult

³ Raul Mordenti, *Les livres de famille en Italie*, în „Annales”, LIX, 2004, nr. 4, p. 785-804; Claude Cazalé Bérard, Christiane Klapisch-Zuber, *Mémoire de soi et des autres dans les livres de famille italiens*, în „Annales”, LIX, 2004, nr. 4, p. 807-809.

⁴ Andrei Pippidi, *Amour et société : arrière-plan historique d'un problème littéraire*, în „Cahiers roumains d'études littéraires”, nr. 3, 1988, p. 4-26.

⁵ Despre sursele indirecte, numite și substitutive, v. François Furet, *Le quantitatif dans l'histoire*, în *Faire de l'histoire. I. Nouveaux problèmes*, sub dir. lui Jacques Le Goff și Pierre Nora, Gallimard, 1974, p. 82.

⁶ Situație caracteristică pentru teme similare abordate în Occidentul Europei pe o perioadă mult mai veche, Werner Affeldt, *Lebensformen für Frauen im Frühmittelalter. Probleme und Perspektiven ihrer Erforschung*, în *Weiblichkeit in geschichtlichen Perspektive. Fallstudien und Reflexionen zu Grundproblemen der historischen Frauenforschung*, ed. de Ursula J. Becher, Jörn Rüsen, Suhrkamp, 1988, p. 56-57.

portrete hieratice și impersonale zugrăvite în câteva biserici, ctitorii de familie. Nici un detaliu concret, pitoresc sau anecdotic, din categoria celor care abundă în procesele de divorț judecate de instanțele ecleziastice din a doua jumătate a veacului următor și care fac deliciile cititorului nu au îngăduit ca această istorie să se hrănească din universul intim și cald al vieții cotidiene a cuplului, din poveștile de viață aproape românești la care se pot reduce toate căsniciile.

Situația surselor se mai ameliorează de la un secol la altul și cercetătorul poate să nu își piardă speranța dacă se adresează, un veac mai târziu, în secolul al XVIII-lea, arhivelor judiciare create de instanțele ecleziastice și de puterea seculară. Numai că miza devine cu totul alta. Inevitabil, natura documentelor impune tipologia întrebărilor la care se poate oferi un răspuns satisfăcător. Arhivele judiciare ale Bisericii, actele produse de dicasterii (tribunale ecleziastice) servesc la istoria moravurilor și a disciplinei sociale prin care Biserica ajunge să controleze, împreună cu domnia și niciodată singură, societatea. Pagini savuroase se pot scrie cu ușurință în acest sens. Dar atât. A rămâne la o astfel de imagine este comod pentru o cercetare, dar miza ei este inevitabil parțială, pentru că reduce dinamica modelelor familiale la două momente guvernate fiecare de tipuri diferite de normativitate: constituirea familiei, supusă obiceiului pământului prin sistemele de înzestrare și disoluția familiei, supusă poliției moravurilor exercitată de Biserică.

În veacul al XVII-lea, lipsa surselor judiciare furnizate de Biserică impune o evidență metodologică. Familia nu este un domeniu „al moralei”, ci al patrimoniului. Familia patrimonială, caracteristică veacului al XVII-lea funcționează ca o instituție patrimonială guvernată de sisteme juridice cutumiare de proprietate asupra pământului și, în straturile superioare, de inovații asimilate de actorii sociali din pachetul normativ al dreptului pozitiv postbizantin. În al doilea rând, modelele sociale ale familiei în lumea țărănimii libere și aservite suferă în acest secol presiunea sistemelor fiscale. Această dinamică nu trebuie examinată într-un singur sens, ci în dimensiunea unei relații complexe de influență reciprocă.

Pătrunzând în lumea acestui veac, constrângerile generate de tăcerea surselor se conjugă în plus cu selectivitatea lor. Piramida socială a grupurilor asigură, în țările române, o relativă reprezentativitate a urmelor istorice aproape exclusiv elitelor. Și dacă alte zone europene asistă la nașterea în acest secol a unor clase mijlocii și la diversificarea configurației sociale ce poartă numele de modernitate, structura oligarhică stăpânește câmpul social românesc, obturând accesul altor straturi mai profunde.

Oricât de dificile ar fi aceste obstacole, oricât de disproportionat ar fi efortul cu roadele recoltate, tema merită răbdarea unei cercetări. Una din condițiile succesului ei ține de identificarea unor categorii de surse noi⁷, cum ar fi textele normative cu caracter dogmatic, de morală, canonic sau pastoral, comentarii scripturistice, hagiografii, izvoarele de drept ori literatura populară. Traversând deșertul surselor, am poposit așadar în câteva oaze în care curiozitatea s-a putut adăpa la izvorul câtorva texte normative cărora le-am adresat întrebările ce nu-și găseau într-altă parte un dorit răspuns. În fond, pe ce trebuie să se reazeme o căsnicie ca ea să fie o „bună lăcuire”? Cine instituie

⁷ Cf. Richard C. Van Caenegem și Fred L. Ganshof, *Kurze Quellenkunde des westeuropäischen Mittelalters*, Göttingen, 1964, p. 11; *Typologie des sources du Moyen Age occidental*, sub dir. lui Louis Genicot, Turnhout, 1986.

modelele omologate de bună conviețuire între soț și soție pentru restul societății și în ce măsură aceasta este dispusă să le urmeze? Ce loc ocupă fidelitatea în acest model? Avantajul unor astfel de izvoare este acela că ele tratează cu mai multă echitate bărbații și femeile, făuresc etici ale vieții de zi cu zi, vehiculează reprezentări și modele umane, schițează și uneori izbutesc chiar să definească orizonturi de valori, „sisteme de virtuți” pe care se reazămă familia⁸. Interlocutorul lor privilegiat este totuși bărbatul. El este sfătuit cum să își aleagă soția, cum să o trateze odată ce s-a însurat și cum să nu piardă monopolul puterii în cămin. Dar și femeile au partea lor în toată această literatură, chiar dacă spațiul lor de mișcare socială și de comportament este mult mai îngădit, formele de viață alternative mai reduse, iar controlul moral al Bisericii asupra lor cu mult mai rigid.

A doua condiție a demersului este tipul de lectură. În sensul, diacronic construit, al unor termeni vechi, s-au sedimentat experiențe colective adesea nebănuite. Concepte și sintagme aparent nesemnificative ascund înțelesuri ce se înlănțuiesc coerent, iar distribuția semantică a distincțiilor de sex (*gender*) se lasă surprinsă în cele mai neașteptate câmpuri lexicale, cu toate că armonia discursului cuplului ascunde adesea o singură voce care are dreptul rezervat al expresiei.

A vorbi despre căsătorie nu înseamnă să vorbești numai despre iubire și cuplu, ci și de regulile sociale și de instituțiile care structurează existența soților, de riturile care acompaniază însoțirea lor, de simbolurile și reprezentările care, în fiecare cultură sau societate, presupun relația bărbat-femeie⁹.

Prima autoritate normativă, în cazul cuplului, este, desigur, Biserica. Dincolo de această constatare ce ține de domeniul evidenței și al previzibilului, s-ar cuveni ca imediat să facem un pas înapoi și să nu ne predăm cu totul unei convingeri ce ar poate avea tăria unei prejudecăți. Neîncrederea nu e deloc nelegitimă, fiindcă ea ne împiedică să ne lăsăm vrăjiți de mirajul că societatea veacurilor trecute era, în chip obligatoriu și necesar, mult mai „încreștinată” și mai „înbisericită”¹⁰ sub raportul riturilor și al practicilor decât societățile moderne, supuse unei inexorabile secularizări. Că un astfel de raționament nu corespunde sensului adevăratei evoluții e mai cu seamă vădit dacă ne gândim că în Europa apuseană obligativitatea ceremoniei religioase nu a apărut decât odată cu decretul *Tametsi* (*Canones super reformatione circa matrimonium*) emis de Conciliul de la Trento împreună cu *Doctrina de sacramento matrimonii* (ses. XXIV, 11 noiembrie 1563), căci prezența preotului, de cele mai multe ori, acasă și nu la biserică, nu fusese până atunci, indispensabilă¹¹.

⁸ Werner Affeldt, *Lebensformen für Frauen in Frühmittelalter*, p. 58-59.

⁹ Joseph Doré, *Les grands thèmes de la foi*, Desclée, 1979, p. 262.

¹⁰ Cf. Vasile Gionea, *Logodna și căsătoria în dreptul român vechi*, în *Studii de drept constituțional și istoria dreptului*, București, 1995, vol. I, p. 78-85, republicat, din greșală, în vol. III, p. 130-138; Anicuța Popescu, *Instituția căsătoriei și condiția juridică a femeii din Țara Românească și Moldova în secolul al XVII-lea*, în „Studii”, XXIII, nr. 1, p. 55-80; ambele studii se raportează exclusiv la textele juridice ale secolului al XVII-lea.

¹¹ Joseph Doré, *Les grands thèmes de la foi*, p. 268; Christiane Klapisch-Zuber, *La maison et le nom. Stratégie et rituels dans l'Italie de la Renaissance*, Editions de EHSS, Paris, 1990, p. 166-178; în primele secole după Cristos, preoții erau doar oaspeți de marcă ai comunității invitați la nuntă; după instituirea căsătoriei ca sacrament la Conciliul de la Lyon 1274, preotul substituia pe tatăl miresei în fața altarului, încredințând-o pe femeie viitorului ei soț, Jean-Claude Bologne, *Histoire du mariage en Occident*, J. Clattes, 1995, passim.

Cât de puternică și de regulată era prezența Bisericii în Țara Românească la ceremonia căsătoriei? Logodna și nunta au fost oare cu adevărat al doilea moment obligatoriu pe care bărbații și femeile vremii trebuiau să îl trăiască neapărat în Biserică, după botez și înainte de moarte? Ce însemnătate avea binecuvântarea religioasă în raport cu alte momente ale căsătoriei (deciderea zestrei între părinții fetei și viitorul ginere, nunta, aducerea miresei la casa soțului?)

Până la Conciliul de la Trento, în Occidentul european cuvintele care exprimau consensul și voința reciprocă a soților „Eu X te iau de soț-soție pe tine Y”, așa numitele *verba de presenti*, erau suficiente pentru a asigura căsătoriei în sine, ca legătură independentă de negocierea zestrei, caracterul contractual, derivat din dreptul natural¹². Luarea în stăpânire a căsătoriei de către Biserică catolică în epoca posttridentină, numită și epoca Contrareforme, a impus reglementări dogmatice și canonice mult mai stricte, dintre care fundamentale vor rămâne pentru toate secolele ce au urmat, indisolubilitatea acestei legături ca urmare a caracterului ei sacramental, celebrarea ei în biserică, în prezența martorilor, publicitatea nunții (așa-numitele strigări), consimțământul personal al logodnicilor și jurământul lor reciproc de fidelitate.

În teologia ortodoxă a secolului al XVII-lea, receptată sau tipărită în țările române asupra căreia nu posedăm până acum nici un studiu de autoritate și nici analize punctuale, se confruntă două teorii privitoare la caracterul căsătoriei. Cea mai veche, reprezentată de sfinții Ioan Damaschin și Simeon al Tesalonicului, susținea originea divină a legăturii matrimoniale, dar nu vedea în ea decât un contract natural¹³. Urme ale aceleiași concepții, dezvoltate mai târziu de patriarhul Ieremia al II-lea al Constantinopolului (*Prima scrisoare către luterani*)¹⁴ și de Gabriel Severus, mitropolit al Filadelfiei (*Mic tratat asupra sacramentelor*), vor ajunge în Țara Românească, la începutul secolului al XVIII-lea, în tratatul Συντάγματιον (Târgoviște, 1715)¹⁵, culegere alcătuită de patriarhul Ierusalimului, Hrisant Nottaras și îngrijită de Mitrofan din Dodona. În acest tratat de ecleziologie ce se ocupă de oficiile (demnitățile) bisericești, despre cele cinci tronuri patriarhale (Roma, Ierusalim, Constantinopol, Alexandria, Antiohia) și despre mitropoliile supuse lor¹⁶, editorul a inclus și *Tratatul despre sacramente* al lui Gabriel Severus.

¹² Daniel Lombardi, *Fidanzimenti e matrimoni dal Concilio di Trento alle riforme settecentesche* în *Storia del matrimonio*, ed. de Christiane Klapisch-Zuber, Michele di Giorgio, Edizioni Laterza, 1996, p. 215-216.

¹³ Contractualitatea, prin care tatăl își încredințează fiica viitorului soț (*datio parentum*), în temeiul unui consens al logodnicilor, (pronunțat *in presentia* sau *in absentia*), era moștenită din dreptul roman și caracteriza toată creștinătatea medievală de până la schismă, cu excepția regiunilor dominate de alte sisteme de drept (lombard, germanic); doctrina contractualistă a dominat, până în secolul al XIII-lea doctrina scolastică asupra căsătoriei.

¹⁴ Eugen Schelstrate, *Acta orientalis ecclesiae contra Lutheri haeresium*, Romae, 1739, I, p. 155-201.

¹⁵ Συντάγματιον, Târgoviște, 1715, p. 119.

¹⁶ *Tratatul despre oficiile ecleziastice* a fost elaborat în vremea împăratului Antronic al II-lea Paleologul, produs în Nomocanonul lui Malaxos (cap. 280-282), iar în românește în *Îndreptarea Legii* (1652), ediție întocmită de un colectiv sub conducerea lui Andrei Rădulescu, București, 1962, p. 362-372.

Cea de-a doua linie de gândire se naște în secolul al XIII-lea, când contractualitatea este absorbită, fără să fie anulată, în doctrina clasică a sacramentelor, prin acceptarea de către orientali a celor șapte sacramente instituite la Conciliul de unire de la Lyon (1274). O dezvoltare paralelă, dar parțial concordantă, întretăiată de momente consensuale, a făcut ca doctrina sacramentală a căsătoriei să aibă, în ambele Biserici, elemente de bază comune, dar și diferențe majore. Istoria evoluției doctrinei scoate la iveală faptul că Sfântului Augustin îi datorăm prima interpretare sacramentală a căsătoriei. El a fost cel care a legat sacramentalitatea căsătoriei de indisolubilitatea ei, subliniind obiectivitatea quasi juridică a sacramentului. Căsătoria a fost numită sacrament pentru prima oară la un sinod local de la Verona (1184) unde papa Lucian al III-lea o așează pe lista sacramentelor împreună cu euharistia, pocăința și botezul, iar la Conciliul ecumenic de la Lyon (1274), căsătoria făcea parte deja din septenatul sacramental, în dorința de a o pune în valoare, dar și de a o controla¹⁷. Din acest moment, prin profesiunea de credință a împăratului Mihail Paleologul, trimisă acestuia de către papa Clement al IV-lea încă din 1267, doctrina celor șapte sacramente, printre care și cel al căsătoriei, este primită și de orientali. Desigur, e vorba de o formulă incipientă, în care nu se discută decât despre monogamie și despre numărul de căsătorii legitime, pe care o persoană le poate contracta¹⁸. Miezul dezbaterii care a urmat, de altfel lungă și complicată, a fost natura proprie a sacramentului, dedusă de unii scolastici (Albert cel Mare, Toma de Aquino, Bonaventura) din natura lui contractuală, consimțământul fiind cauza lui eficientă; începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea, câștigă teren opinia care afirmă caracterul divin al instituției și faptul că ea conferă har (poziție afirmată în urma dezbaterilor prilejuite de Conciliul de unire de la Florența, finalizate cu definițiile din Decretul de uniune al armenilor (*Decretum pro Armeniis*)¹⁹. La capătul unei serioase și lungi reflecții teologice (dogmatice și canonice), căsătoria devine, dintr-o instituție contractuală, un sacrament, căruia i se definește, ca și în cazul celorlalte, materia și forma. Discuțiile se reiau în veacul Reformei, când protestanții contestă caracterul de sacrament al căsătoriei, despărțindu-l de contractualitatea naturală și civilă, iar patriarhul Constantinopolului, Chiril Lukaris, îmbrățișează această poziție în catehismul său din 1627. Pe dată, erezia a fost respinsă în profesiunile de credință ortodoxe ce au urmat în secolul al XVII-lea (1642, 1643, 1672).

¹⁷ V. Jean-Emil Kerns, *Les chrétiens, le mariage et la sexualité*, Paris, Cerf, 1966; Marcel Metral, *Le Mariage. Les hésitations de l'Occident*, Paris, Aubier, 1977, p. 126-155.

¹⁸ Eduard Ferent, *Teologia fundamentală a sacramentelor*, Editura Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 2002, p. 172-163.

¹⁹ *Enchiridion Symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, ed. de Henricus Denzinger și Adolphus Schönmetzler SJ, Herder, Barcinone-Friburgi Brisgoviae-Romae, 1976, col. 702: „Septimum est sacramentum matrimonii, quod est signum coniunctionis Christi et Ecclesiae secundum Apostolum dicentem: Sacramentum hoc magnum est: ego autem dico in Christo et in Ecclesia (Eph, 5, 32). Causa efficiens matrimonii regulariter est mutuus consensus per verba de praesenti expressus. Assignatur autem triplex bonum matrimonii. Primum est proles suscipienda et educanda ad cultum Dei. Secundum est fides, quam unus coniugum alteri servare debet. Tertium indivisibilitas matrimonii, propter hoc quod significat indivisibilem coniunctionem Christi et Ecclesiae. Quamvis autem ex causa fornicationis liceat tori separationem facere, non tamen aliud matrimonium contrahere fas est, cum matrimonii vinculum legitime contracti perpetuum sit”.

Ajungem astfel în punctul în care această dezbatere importantă implică și modestul spațiu al țărilor române. Fapt deja recunoscut în istoriografia străină și românească²⁰, influența catolică a Contrareforme, prin intermediul Catehismului roman tridentin (1566) și a celui, atât de răspândit al lui Petrus Canisius (*Summa doctrinae christianae*, 1555), a marcat profund teologia sacramentelor, expusă în cel mai important text doctrinar al Bisericii Răsăritene din secolul al XVII-lea, *Pravoslavnica mărturisire* a mitropolitului Kievului, Petru Movilă (1642).

Tradusă în românește de frații Șerban și Radu Greceanu și tipărită în Țara Românească, la Snagov în 1691²¹, *Pravoslavnica mărturisire* definește astfel taina căsătoriei:

Întrebăciunea 115: Care esta a șasea taină ?

Răspuns: Cinstita cununie, carea să face întâiu cu tocmeală între dânșii, adecâte a bărbatului și a fâmeii, fără nici o zătic-neală. Carea tocmeală nu se arată tocmeală pren adevărată nuntă, fără numai aceea însuș întru dânșii să-ș mărturisescă făgăduința lor înaintea preotului și să dea mână cum vor păzi unul altuia credință, cinste, dragoste a nuntii în toată viața lor, la toată primejdia, nepărăsind unul pre altul. Dupre aceea, se adeverează și să blagoslovește de preot această tocmeală și făgăduința a lor și să face ceea s-au scris: Cinstită e nunta întru toate și patul nespurcat.

Întrebăciunea 116: cari sunt roadele tainei aceștia?

„Întrebarea a CXV: Care este a șasea taină?

Răspuns: Cinstita nuntă, care se face mai întâi prin învoirea dintre bărbat și femeie, fără vreo piedică oarecare. Această învoire nu este socotită o înțelegere pentru adevărata nuntă decât atunci când ei înșiși mărturisesc unul celuilalt făgăduința lor înaintea preotului și când își vor da mâna, arătând că va păstra unul față de celălalt credință, cinste, dragoste în căsnicie pe toată viața lor și nu-l va părăsi unul pe celălalt în vreo primejdie. Această învoire și făgăduința a lor se întărește apoi, și se binecuvântează de preot și se împlinește ce stă scris: Cinstită să fie nunta întru toate și patul nespurcat.

Întrebarea CXVI: care sunt roadele acestei taine?

²⁰ Aurelio Palmieri, *Theologia Orthodoxa*. Florenza I, 1922, p. 550; Antoine Malvy și Marcel Viller, *La Confession orthodoxe de Pierre Moghila, métropolit de Kiev (1633-1646)*, în „Orientalia Christiana”, X, 1927, p. XCI-CVI; Martin Jugie, *Le Schisme Byzantin*, Paris, 1941, p. 350; Teofil Ionesco, *La vie et l'oeuvre de Pierre Movila métropolit de Kiev*, Nidot, Paris, 1944, p. 180; *Mărturisirea de credință a Bisericii Ortodoxe, 1642*, ed. de Alexandru Elian, Editura Institutului Biblic și de Misiune a Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981, p. 15-16.

²¹ Nicolae Popescu, Gh. Moisesescu, Ορθόδοξος Ομολογία. *Mărturisirea ortodoxă*. Text grec inedit, ms. gr. Parisinus 1265. Text român ed. Buzău 1691, ed. anastatică, Editura Junimea, 2001.

²² *Pravoslavnica mărturisire 1691*, ed. Nicolae Popescu, p. 259-260.

Răspuns: Întâiu că omul cu cununia să abate de la toată primejdia curviei și a neastâmpărării, de vreme ce nunta cea cinstită s-au rânduit pentru aceasta ca să stingă pofta trupului precum zice Pavel; Pentru curvie fieștecare să aibă muierea sa. A doua pentru că să cinstește facerea coconilor, cu cinstita naștere. Al treilea, că la vremi de niscare boale ce s-ar întâmpla de altă primejdie, bărbatul dă pre sine soț credincios spre fâmeie și fâmeia spre bărbat, pentru marea dragoste și legătură a priinței ce să naște întru dânsii; pentru care Scriptura mărturisește zicând: Pentru aceasta va lăsa omul pre tată-său și pre mumă-sa și să va lipi la a sa muiere și vor fi amândoi o carne²².

Răspuns: Întâi că omul odată cu nunta, se îndepărtează de la orice primejdie de curvie și neînfrânare, fiindcă cinstita nuntă de aceea a fost orânduită, ca să stingă pofta trupeză, precum grăiește Pavel: dar din cauza desfrânării, fiecare să-și aibă femeia sa și fiecare femeie bărbatul său. În al doilea rând, fiindcă se dă cinste facerii de copii prin naștere cinstită. În al treilea rând când se întâmplă vreo boală sau altă primejdie, bărbatul se dăruiește soției sale ca tovarăș credincios și soția bărbatului pentru dragostea cea mare și legătura de prietenie ce se naște între ei. Pentru aceasta Scriptura dă mărturie când spune: De aceea va lăsa omul pe tatăl său și pe mama sa și se va uni cu femeia sa și vor fi amândoi un trup²³.

Câteva observații de natură semantică legate de sensul unor cuvinte folosite de traducătorii Radu și Șerban Grecianu ne luminează mai bine evoluția sensurilor vocabularului căsătoriei, în locul și în epoca la care ne referim. Numele sacramentului este „cununie”, fiindcă acesta corespunde denumirii molitvelor „de cununie” și verbelor care desemnează, în aceste molitve, acțiunea de a „lua în căsătorie” (*se cunună robul-roaba lui Dumnezeu...*). Versetul din *Geneză* 2, 24 de la sfârșitul textului nu este reprodus, cum era de așteptat din traducerea Bibliei, tipărită la 1688 prin grija acelorași cărturari Grecianu, fiindcă în locul termenului „trup”, aflăm cuvântul „carne”, ca într-una din sursele Bibliei, *ms. rom. 4389*, alcătuit de „cărturarii locului”²⁴. Fragmentul privitor la taina căsătoriei a fost preluat cu modificări nesemnificative într-o carte mult folosită în Ardeal la sfârșitul secolului al XVII-lea, *Bucoavna de Bălgrad* (1699)²⁵, imprimată de tipograful Mihail Istfanovici cu cheltuiala și binecuvântarea episcopului unit al Ardealului Athanasie Anghel. Însemnătatea acestei preluări nu trebuie subestimată. Ea subliniază autoritatea teologică și catehetică a *Pravoslavnicei mărturisiri* și dincolo de Carpați, precum și dorința de unitate a pastorației, pe temeiul aceluiași text simbolic.

Nu este greu de observat că, în textul reprodus din versiunea românească a *Pravoslavnicei mărturisiri* se regăsesc aproape identic conservate, toate prevederile tridentine de natură formal-juridică din cele douăsprezece canoane *De sacramento*

²³ *Pravoslavnica mărturisire 1691*, ed. Nicolae Popescu, p. 259-260.

²⁴ *Monumenta Linguae Romanorum. Biblia 1688*, Pars I Genesis, ed. îngrijită de Vasile Arvinte și Ion Caproșu, Iași, 1988, p. 172-173; p. 331.

²⁵ *Bucoavna Bălgrad 1699*, ediție de Anton Goția, Mihai Gherman, Eva Mârza și Iacob Mârza. Episcopia Ortodoxă Română Alba Iulia, 1988, p. 247-249.

matrimonii și din decretul *Tametsi* (1563)²⁶, care lipsesc din ritul oriental al sacramentului căsătoriei: caracterul unitar și indisolubil al căsătoriei bazat pe fidelitate conjugală „pe toată viața lor” (*matrimonii perpetuum indissolubilemque nexum primus humani generis*)²⁷, consimțământul obligatoriu al soților (*ubi parochus, viro et muliere interrogatis, et eo mutuo consensu intellectuo*)²⁸, garantarea legitimității liturgice și publice de către preot care primește acest consimțământ în numele Bisericii, (*ad celebrationem matrimonii in facie Ecclesiae procedatur*)²⁹, verificarea impedimentelor (legătură de sânge, existența altei căsătorii contractate, viciile de exprimare a consimțământului) (*si nullum legitimum opponatur impedimentum*)³⁰.

Roadele sacramentului (*finis sacramenti matrimonii*) apar formulate în decretalele tridentine, și, într-o manieră ușor diferită, în catehismul roman. De aici le preia și mitropolitul Movilă, ele fiind inspirate de doctrina catolică pretridentină, ce dezvoltă la rândul ei teologia Sfântului Augustin, care le numește „bunuri”: progenitura, credința și sacramentul (*proles, fides, sacramentum*)³¹. Cele trei fructe ale sacramentului enumerate de Movilă se înscriu și ele în chip fidel în tradiția teologiei morale catolice. Legământul căsătoriei vindecă de primejdia desfrânării (*remedium concupiscentiae*), rodește prunci (*procreationem et educationem proles*) și oferă fiecăruia dintre soți dragoste și caritate, prin asistența reciprocă (*mutuus amor, mutuum adiutorium*). În formula adoptată de Petru Movilă și apoi de sinoadele de la Iași (1642), Constantinopol (1643) și Ierusalim (1672), *Pravoslavnică mărturisire* pune de altfel la temeiul căsătoriei „dragostea cea mare și legătură a priinței”, eros și agape. Piatra de boltă a întregii construcții, casa comună a celor doi, este, în *Pravoslavnică mărturisire*, legământul de fidelitate: „să-și mărturisescă făgăduința lor înaintea preotului și să dea mână cum vor păzi unul altuia credința cinste, dragoste a nuntelui în toată viața lor, la toată primejdia, nepărăsind unul pre altu”. Cu toate că mitropolitul Movilă nu operează, în cazul acestui sacrament, distincția tridentină referitoare la forma și conținutul acestuia, formularea sa arată limpede, ca și în *Micul tratat despre sacramente* al lui Gabriel Severus, că făgăduiala reciprocă este forma (în sensul teologiei sacramentelor) căsătoriei³². Judecând după introducerea și comentariul la molitvele de logodnă și cununie din *Trebnic*

²⁶ Despre istoria dezbaterilor Conciliului de la Trento privitoare la sacramentul căsătoriei v. Augustin Theiner, *Acta genuina SS. Oecumenici concilii Tridentini*, Zagreb, 1874; *Dictionnaire de théologie catholique*, Paris, Beauchesne, 1921, vol. IX, col. 2234-2244.

²⁷ *Enchiridion Symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, ed. cit., *Doctrina de sacramento matrimonio*, p. 415, prop. nr. 1797.

²⁸ *Ibidem*, p. 418; decretul *Tametsi*, prop. nr. 1814; consimțământul soților făcea inutil acordul părinților și dădea cale liberă căsătoriilor secrete (clandestine); Conciliul de la Lateran 1215 pronunță pedepse grave pentru oficiantul unei căsătorii secrete, iar Conciliul de la Trento le va interzice cu desăvârșire; Jean-Claude Bologne, *Histoire du mariage en Occident*, p. 140.

²⁹ Decretul *Tametsi*, ed. cit., loc. cit.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Karl Rahner, *Die Ehe als Sakrament*, în *Schriften zur Theologie*, VIII, Einsiedeln-Zürich-Köln, 1960, p. 519-540; *Initiation à la pratique de la théologie*, vol. IV, coord. de Bernard Lauret și Francois Refoulé, Cerf, Paris, 1984, p. 428-440.

³² *Dictionnaire de théologie catholique*, col. 2318-1320; introducerea la sacramentul căsătoriei din *Trebnic* lui Movilă este reluată ca atare în *Kormčaiia Kniga*, pusă la tipar în 1650 sub autoritatea canonică a patriarhului Iosif al Rusiei și reeditată de succesorul său și reformatorul liturgic, patriarhul Nikon, în 1653.

(Molitelnicul) alcătuit de același prelat moldovean și tipărit la Kiev în 1646, nu este exclus ca lipsa de claritate a *Pravoslavnicei mărturisiri* în privința formei și conținutului sacramentului căsătoriei să fie rezultatul intervenției ulterioare a teologului grec Meletie Syrigul. Din maniera în care mitropolitul Movilă folosește timpul verbelor în *Pravoslavnica mărturisire*, pentru a traduce formulele liturgice din ritualul latin, fidelitatea apare nu ca loialitate față de un angajament trecut, la care cei doi soți sunt chemați să rămână credincioși, oricare ar fi circumstanțele în care le este dat să trăiască, ci mai degrabă ca proiect comun deschis spre viitor, în care două persoane se recunosc reciproc, în orizontul promisiunii și al limitelor. Ordinea acțiunilor în ceremonialul căsătoriei (datul mâinilor, jurământul, întărirea și binecuvântarea de către preot) urmează, fără putință de tăgadă, secvențele rituale ale ceremonialului catolic și nu pe cele ale ritului răsăritean. Cât despre îndrumările din *Trebnicul* din 1646, acestea nu arată nici o ezitare în doctrina clasică catolică (Albert cel Mare, Sfântul Toma de Aquino) a învățaturii despre acest sacrament: materia sacramentului sunt bărbatul și femeia care se învoiesc să se unească în deplina lor voință, potrivit cu toată rânduiala canonică. Forma sacramentului sunt cuvintele prin care cei doi soți își arată consimțământul în fața preotului (*consensus per verba de praesenti*). Când acest consimțământ a fost exprimat, căsătoria este legiuită și nu mai există nici o piedică ca să se treacă la cununie³³.

Chiar înainte de a se fi tradus în românește *Pravoslavnica mărturisire* în Țara Românească, ideile specifice concepției tridentine asupra căsătoriei sunt expuse în tipăritura *Șapte taine* (Iași 1644), expunere cu caracter canonic și dogmatic a celor șapte sacramente, inspirată, după părerea lui Petre P. Panaitescu³⁴, de pravila ruteană *Tainele Bisericii* apărută la Lemberg cu numai doi ani înainte (1642). Cum *Tainele Bisericii* nu apare între tipăriturile patronate sau al cărei autor este Petru Movilă, e de presupus că această pravilă bisericească apărută în mediile Bisericii rutene unite cu Roma din Lemberg a suferit aceleași influențe catolice ca și *Pravoslavnica mărturisire*, elaborată de Movilă tot în 1642. Este mai firesc, de aceea, să ne gândim la o sursă/surse comună de inspirație (Catehismul tridentin sau chiar, cum credea Nicolae Iorga, *Micul tratat despre sacramente* al lui Gabriel Severus, mitropolitul Filadelfiei) pentru cele două lucrări editate sau elaborate în manuscris în același an (1642): *Tainele Bisericii* și *Pravoslavnica mărturisire*. Ne-am apropiat astfel de explicarea asemănării izbitoare

³³ *Trebnik*, Kiev, 1646, p. τηθ-τξι, vσι-vξι.

³⁴ Petre P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Moghila archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines*, Paris, 1926, p. 54; descrierea tipăriturii la Vasili Karataev, *Opisanie slavyano-russkikh knigi*, I, Petersburg, 1883, p. 479; asupra modelului cărții *Șapte Taine* s-au emis mai multe ipoteze: Nicolae Iorga în *Istoria literaturii românești*, I, București, 1925, p. 263 credea că este o prelucrare după *Micul tratat despre sacramente* al lui Gavriil Severus Peloponezianul, mitropolitul Filadelfiei; Ștefan Berechet presupunea că e vorba de un original slavon, *Istoria vechiului drept românesc*, Iași, 1933, p. 156, alți cercetători ai dreptului românesc consideră lucrarea o creație originală, fie a mitropolitului Moldovei Varlaam, fie a lui Eustratie logofătul.

dintre *Pravoslavnică mărturisire* și *Șapte Taine* de la Iași³⁵, cu marea diferență că, în aceasta din urmă, tainei cununiei îi sunt dedicate mai multe zeci de pagini.

În *Șapte Taine*, nunta este definită în aceiași termeni juridici și teologici ca și în *Pravoslavnică Mărturisire*, cu o insistență crescută asupra ajutorului mutual:

„Pentru a șasea taină. A șasea taină este nunta ce să zice cununia.

Ce este nunta? Nunta este o împreunare ce să împreună bărbatul cu muiare, să fie într-un gând și într-o voie, într-un giurământ ca să petreacă toată viața lor, agiutând unul altul în toate neputințele și în toate nevoile și în toate boalele, nedespărțiți până la moarte. Iară nu să va chema nuntă adevăra(tă) până nu va fi denaintea preotului celui mare, sub cununa și sub blagoslovenia besearecii³⁶. O altă definiție a nunții, cu sensul de căsătorie este inserată la capitolul închinat nunții legiuite „celei dintâi, nunta cu leage”: *Nunta este împreunare bărbatul cu fămeaia-ș sânt cetaș unuo cu altul în toată viața lor, dumnezeiaște și omenește*³⁷. Dacă vom alătura cele două definiții din scrierile *Pravoslavnică Mărturisire* și *Șapte Taine*, vom constata că numai termenul de bază diferă: „tocmeală” (*Pravoslavnică mărturisire*)/„împreunare, cetaș unul cu altul” (*Șapte Taine*). Sinonim cu „legătură” în limba română a secolului al XVII-lea, termenul de „tocmeală” echivalează, în intenția lui Petru Movilă, termenii întrebuințați în textele dogmatice ale Conciliului de la Trento *Doctrina de sacramento matrimonii: nexus, vinculus*³⁸. În schimb, concepția nunții ca „împreunare” (*conjunctio*) „cetaș unul cu altul” (*coetus*) în cele divine și cele omenești, într-un gând, o voință și un jurământ, se împărtășește din opera teologului protestant Martin Bucer, una din figurile cele mai proeminente ale luteranismului, reformator al orașului Strassbourg³⁹. Călugăr dominican convertit la Reformă pe care a încercat statornic să o reconcilieze cu catolicismul, Bucer tratează căsătoria „ca o însoțire (*societas*) și împreunare (*conjunctio*) a bărbatului cu femeia, prin care ei sunt obligați să comunice reciproc în toate cele dumnezeiești și omenești”⁴⁰. Deși aproape imposibil de refăcut, filiera de receptare a lui Bucer în teologia sacramentală a sursei rutene după care au fost compilate cele *Șapte Taine*, ne duce către mediile culturale poloneze, fertilizate de dialogul catolic-protestant.

Mai fidel doctrinei tridentine despre sacramentul căsătoriei decât *Pravoslavnică mărturisire*, tratatul despre sacramente de la Iași intitulat sugestiv *Șapte taine* purcede la întărirea dogmatică a caracterului de sacrament al căsătoriei, instituit de cuvintele lui Cristos și de analogia organică a nunții cu legătura dintre Cristos și mireasa Lui, Biserica⁴¹. În același spirit se revine asupra necesității consensului ambelor părți „de bună voie despre amândouă părțile”, asupra caracterului unitar și indisolubil „să fie credința unul altuia nedespărțită și nedezlegată până la moarte”, precum și asupra roadelor căsătoriei, aceleași cu cele enumerate de Petru Movilă în *Pravoslavnică*

³⁵ Asemănări între cele două scrieri sunt puse în evidență de Dumitru I. Găină, *Pravila bisericească Șapte Taine* (1644), în BOR, 1963, nr. 5-6, p. 563-564; v. și Ioan N. Floca, *Originile dreptului scris în Biserica Ortodoxă Română*, Sibiu, 1969, p. 106.

³⁶ *Șapte Taine*, p. 125.

³⁷ *Ibidem*, p. 136.

³⁸ *Doctrina de sacramento matrimonii*, ed. cit., p. 415, prop. 1797-1798.

³⁹ Jean Delumeau, *Naissance et affirmation de la Réforme*, PUF, 1965, p.331-332.

⁴⁰ Martin Bucer, *De Regno Christi* (1550), ediția franceză din 1558 reprodusă de Franz Wendel, Paris, 1955, p. 48 ; *Initiation à la pratique de la théologie*, vol. IV, p. 431.

⁴¹ *Șapte Taine*, p. 127.

Mărturisire”, Pentru ce easte pusă și tocmită nunta? Ca să poată scăpa omul de căderea curviei...Pentru rod cinsit și curat...Să aibă pe lume agiutoriu când să va întâmpla să cază în boală și în neputință sau fie în ce nevoie în primejdii și în sărăcie”⁴². Tratatul instruieste apoi, într-o secțiune dedicată dreptului căsătoriei, asupra condițiilor „nunții legiuite”, deosebind-o de căsătoriile legate doar prin contractul natural dintre părți. Elementele acestei diferențe sunt: vârsta canonică, egalitatea de vârstă, gradele de rudenie „stepenele” (canoanele lui Ioan postnicul „de sânge amestecat”), citirea molitvelor de logodnă și cununie⁴³. Se adaugă prevederile canoanelor apostolice și ale *Hexabiblonului* lui Harmenopol referitoare la a doua și a treia căsătorie. În sfârșit, câteva principii din *Hexabiblonului* lui Harmenopol despre moșteniri așează relația de familie dintre părinți, bunici, fii și respectiv nepoți, pe bazele moralei naturale și ale carității creștine. În locul normelor de drept de inspirație romano-bizantină, reacomodate în *Îndreptarea Legii* (1652), *Șapte Taine* desăvârșeste într-o adevărată pastorală a familiei, cadrul ei moral, întemeiat la început prin sacramentul căsătoriei. Iubirea rodnică și harul au făcut să sporească familia, mirii de ieri au devenit părinți sau chiar bunici, pruncii doriți la începutul căsătoriei sunt fii și fiice ajunși și ei la vârsta maturității, la rândul lor părinți. În prelungirea contractualității dintre cei doi soți, între părinți și copii se întrupează relații reciproce de caritate, ce susțin echilibrul vieții de grup. „Dăm învățătură tuturor părinților și maicelor, moșilor și moașelor cum feciorilor și featelor, când vor să-ș împartă bucatele și avuțiia, să nu streineze pre vreunii să-i sărăcească di ce li să va veni pre direptate, nice să-i leapede den moșiia lor, fără numai pentru niscare lucruri reale ce vor făcuț”⁴⁴. Părinții sunt chemați să nu-și dezmoștenească sau să-și nedreptățească odraslele, decât pentru motive grave, iar fiii și fiicele au, la rândul lor, datoria „să-și hrănească și să grijască pe părinții lor”.

În ciuda importanței dogmatice și morale, cu toată modernitatea ei îndrăzneță, învățătura cuprinsă în paginile *Pravoslavnicei mărturisiri* privitoare la cea de-a șasea taină a rămas, în bună parte, literă moartă. Dacă îndemnul la fidelitatea „pe toată viața” a mai putut avea curs în viața de zi cu zi, obligația consimțământul reciproc al logodnicilor nu a fost respectată niciodată. Și aceasta nu numai pentru că molitvele de logodnă și cununie nu o prevedeau, ci și pentru că obiceiul pământului ce institua căsătoria ca pe un contract din care femeia era sistematic exclusă de la consimțământ⁴⁵, nu a fost dezrădăcinat până în epoca codurilor civile moderne din secolul al XIX-lea. Apare așadar evident că grație poziției prooccidentale a mitropolitului Movilă, sacramentul și doctrina creștină a căsătoriei se cristalizează în Țara Românească în termenii unei prea timpurii modernități. Ca ea să prindă rădăcini și să dea cu adevărat roade, ar fi avut nevoie să fie încorporată în norme și practici canonice ale Bisericii

⁴² *Ibidem*, p. 133.

⁴³ *Ibidem*, p. 136-139.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 172-174.

⁴⁵ Cf. descrierea unei nunți țărănești din Moldova de către căpitanul german angajat în armata suedeză Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel, la care acesta consemnează, alături de alte detalii specifice ritului răsăritean, în mod straniu sau sub influența propriei sale confesiuni (luterane), pronunțarea consimțământului, *Călători străini despre țările române*, ed. de Maria Holban, Maria Matilda Alesandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. VIII, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 360: „îl întreabă dacă vrea să ia, să păstreze, să cinstească și să hrănească pe această mireasă, întrebare care se pune și miresei”...

menite să susțină caracterul ei sacramental și să o emancipeze, cu puterea autorității spirituale, de sub stăpânirea cutumelor. Or, în materie de etică a familiei, chiar dacă crescute laolaltă din plămada dreptului roman, tradițiile canonice orientale și cele occidentale erau diferite, dacă nu, în unele cazuri, chiar incompatibile. Cheie de boltă a sacramentalității, indisolubilitatea, proclamată la Trento și preluată de Confesiunea din 1642, intra în conflict cu numeroasele „pricini de despărțire” prevăzute în codul canonic răsăritean și traduse în românește (*Îndreptarea Legii 1652*), care străbătuseră deja veacurile. Pentru un astfel de legământ radical, la al cărei temei teologic se afla iubirea lui Cristos pentru Biserica sa, societatea românească nu era și nu va fi niciodată pregătită. Nici clerul de altfel, cu o singură excepție, Antim Ivireanul, reformatorul Bisericii Ungrovlahiei, al cărei mitropolit a fost. Conștient, în spiritul propovăduit de Contrareformă, de necesitatea educării preoților, care zăceau în „prostie, neînvățătură și nedumireală”⁴⁶, mitropolitul Antim alcătui și publică în 1710 un îndreptar pentru preoți intitulat *Învățătură bisericască* la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățatura preoților, pe care autorul ei o așternu în fața tuturor preoților din eparhia sa „ca o masă duhovnicească fără plată”⁴⁷. Între cele 14 părți ale acestei broșuri catehetice, punctul al patrulea tratează „Cele 7 taini ale bisericii ce putere și ce dar are fieștecare?” Surpriza iscată de lectura expunerii sumare a sacramentului căsătoriei „nunta cea pre lege” nu este mică, căci, spre deosebire de *Mărturisirea de credință a mitropolitului Movilă*, Antim nu șovăie să amintească limpede despre cele două părți ale tainei, materia și forma, potrivit învățăturii catolice:

Nunta easte împreunare bărbat cu muiare spre împlinirea dumnezeiescului cuvânt: „Creșteți și vă înmulțiți”.

Materia aceștii taine easte bărbatul și muiarea cari vin cu gând desăvârșit, ca să se împreune amândoi și să lăcuiască nedespărțiți. Iară chipul sunt cuvintele carele amândoi zic în beserică înaintea preotului în auzul tuturor (adecă): „Voiești-mă?” „Voiescu-te”; urmând la acēste cuvinte rugăciunile și blagosloveniile preotului spre cea desăvârșit împlinire a nunții. Iară sfârșitul easte înmulțirea neamului omenesc și încetarea pohtei trupești, după cum grăiaște apostolul Pavel la cartea cea dintâi către corintheni, în 7 capete: „Iară pentru curvie fieștecarele a sa muiare să aibă și fieștecarea pre al său bărbat să aibă”⁴⁸.

Materia și forma sacramentului, ca și exigența explicită a consensului liber și public exprimat „în auzul tuturor” ne trimit imediat cu gândul la *Trebnicul* din 1646 al lui Petru Movilă, singura carte de cult din secolul al XVII-lea din spațiul răsăritean în care cele două elemente ale scolasticii, vădit neortodoxe, se regăsesc⁴⁹. Un exemplar al

⁴⁶ Antim Ivireanul, *Opere*, ed. de Gabriel Ștrempel, Minerva, 1972, p. 366.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 366; o abordare teologică la Stelian Izvoranu, *Antim Ivireanul, sfătuitor și îndrumător pentru preoți și duhovnici*, în BOR, LXXXIV, 1966, nr. 9-10, p. 971-981; Ene Braniște, *Sfaturi și orânduiri pentru duhovnici în vechile cărți de învățătură pentru preoți*, în MO, VIII, 1956, p. 616-627.

⁴⁸ Antim Ivireanul, *Opere*, p. 374.

⁴⁹ Martin Jugie, *Theologia dogmatica christianorum orientalium ab ecclesia catholica dissidentium*, Parisiis, vol. III, 1930, p. 34; Theophilus Spačil, *Doctrina theologiae Orientis separati. De Sacramentis in genere*, Orientalia Christiana Analecta, Romae, 1937, p. 25; cf. păreri opute la Constantin Mitu, *Din disciplina penitențială a bisericii*, în GB, XVIII, 1959, p. 440-447; Mihai Colotelo, *Nomocanonul slav*, în ST, XII, 1960, p. 381-392.

Trebnicului (BAR CR III 528699), volumul întâi din ediția a doua (1649) poartă la paginile 21-45 însemnări românești din anul 1679 ale duchiului Mitropoliei Damaschin⁵⁰, care a cumpărat-o pentru Mitropolie, din a cărei bibliotecă Antim va fi consultat-o.

Această înrăurire îndrăzneță nu este neașteptată în șirul înnoirilor occidentale pe care mitropolitul le-a promovat, nu fără împotrivire, în Biserica sa⁵¹. Numai că, în ansamblul ei, *Învățătură bisericească* ca intenție și structură se înrudește, credem, mai îndeaproape cu o altă carte intitulată *Ispravnik za erei ispovidnici i za pokornici, prenesen s latinskoga yazika v slovinski*, tipărită la Roma în tipografia Congregației De propaganda Fide în 1636. Tipăritura reprezintă traducerea în limba slavonă, de către preotul croat Simeon Budineus, a faimoasei cărți a iezuitului Ioan Polancus (Polanco)⁵² *Breve direttorio per sacerdoti confessori e per penitenti, tradotto da lingua latina nella illirica*, alcătuită inițial în limba latină în 1575 (*Breve directorium ad confessarii ac confitentis munus rite obeundum*). Cuprinsul cărții lui Polanco este asemănător cu micul îndreptar al lui Antim, în ceea ce privește mărturisirea de credință, cele șapte sacramente, cele 9 porunci ale Bisericii, cele 10 porunci ale Vechiului Testament, darurile Duhului Sfânt, cele șapte păcate capitale (învățătură proprie numai Bisericii Romane), cele 12 fructe ale carității și învățătură despre spovedanie. Cum Polanco se dedă în partea dedicată penitenței⁵³ unei întregi cazuistici în sprijinul examenului de conștiință, Antim simplifică această secțiune și nu preia ca atare sfaturile despre chestionarea diferitelor grupuri sociale și meserii (negustori, meșteșugari, medici etc.), dar va folosi în pasajele de critică socială din omiliile sale sugestiile cărții. Folositoare trebuie să-i fi fost mitropolitului nostru și penultima parte a Breviarului, în care autorul delimitează doctrina latină de cea a „ereticilor și a schismaticilor”⁵⁴.

După moartea năpraznică a mitropolitului Antim, ceea ce Biserica Ungrovlahiei putea să afirme și să pretindă pe mai departe ca domeniu exclusiv de competență morală și juridică ținea doar de caracterul sacru al instituției căsătoriei. Către această recunoaștere s-au îndreptat palidele ei eforturile ei normative. O obliga la aceasta nu numai poziția oficială luată în *Pravoslavnică mărturisire*, ci și presiunile reformatoare ale practicilor, propuse de protestanții calvini din Transilvania, adepții formulei „căsătoria, o instituție profană”⁵⁵. De aici și strădania mitropolitului Antim Ivireanul de a

⁵⁰ Radu Constantinescu, *Repertoriul izvoarelor 1340-1640*, Direcția Generală a Arhivelor Statului, 1984, p. 101.

⁵¹ Cf. păreri opuse la Vasile Chițu, *Cărțile de învățătură pentru preoți din secolele XVII și XVIII*, în ST, XIII, 1961, p. 586-599; idem, *Norme disciplinare în cărțile de învățătură pentru preoți din secolele XVII și XIX*, în MO, XVIII, 1966, p. 620-631.

⁵² Iezuit spaniol, născut la Burgos (1516-1576), a fost secretar și colaborator foarte apropiat a Sfântului Ignățiu de Loyola.

⁵³ *Ispravnik za erei*, p. 60-86.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 150-171.

⁵⁵ Că e vorba de o presiune a practicilor și nu de o polemică teologică ne-o dovedesc *Răspunsul împotriva catehismului calvinesc*, alcătuit de soborul celor două țări și publicat de mitropolitul Varlaam al Moldovei în Țara Românească, la tipografia de la mănăstirea Dealu (1645), în care nu se discută deloc problema sacramentelor, v. Varlaam, *Opere*, ed. de Mirela Teodorescu, Minerva, 1984; nici micul tratat de polemică antic Calvină atribuit de Alexandru Mareș mitropolitului Ardealului Ilie Iorest nu se referă la această problemă, Alexandru Mareș, *Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Limba Română”, XX, 1971, nr. 6, p. 589-604.

juridiza și de a pune sub autoritatea Bisericii zestrea și testamentele, adică tocmai acele secvențe patrimoniale ale căsătoriei și familiei în care guvernaseră până atunci normele dreptului cutumiar. Veacul al XVIII-lea va mai adăuga la acestea divorțul, din care Biserica nu va reuși să facă un sistem complex de juridizare a familiei, așa cum avea să se întâmple în Occident cu impedimentele gradelor de rudenie. Din această zonă a conflictelor și delictenței casnice care este divorțul, Biserica din Țara Românească, ca arbitru care deține monopolul moral, va făuri totuși un instrument de control al moravurilor și își va întări autoritatea asupra societății, cu o eficiență egală celei cu care izbutise în veacurile anterioare să își mărească în mod constant patrimoniul prin încurajarea daniilor pioase.

INQUIRIES IN THE HISTORY OF MARRIAGE IN THE ROMANIAN PRINCIPALITIES. MARRIAGE AS SACRAMENT (THE 17TH CENTURY)

Abstract

Contrary to the common knowledge, marriage in church was not the regular practice in the Romanian Principalities until mid 17 century. The presence of a priest at the spones home or the visit of the new couple to the church in search of blessing was not a prerequisite for a socially valid marriage. The necessary condition for a recognized union was the agreement of the concerned families and a convenient banquet.

The marriage was duly considered a sacrament in the own right only when a proper theology of the sacraments was triggered by such influential books as *Șapte Taine* (Iași, 1644), *Mărturisirea ortodoxă* (Snagov, 1691), *Învățătura bisericească* (Târgoviște, 1710). In the second half of the 17th century, the Church takes gradually sway over marriage, deemed ever since as one of the seven sacraments. The paper discusses the catholic models of this theological turn in the history and practice of the Romanian Church. The influence of the Counterreformation on the new conditions of validity of the institution of the marriage is adressed in such details as: the consent of the spones, the blessing by the priest, the public character of the ceremony. However, the sacramental attributes of marriage (indissolubility, mutual assistance, fidelity) as stated by the catholic model were not observed in the social practice.

CONSTRUIREA STATULUI PRIN CONTROLUL DATORIILOR. CHEZĂȘIA ȘI RELAȚIILE CONTRACTUALE ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLELE XV-XVII

PARTEA A II-A: SEC. XVII

OANA RIZESCU

În prima parte a acestui articol, publicată în 2003, am prezentat evoluția chezășiei în secolele al XV-lea și al XVI-lea, utilizarea acestei instituții în sfera comercială și, treptat, transferarea ei spre zone sociale mai largi. Articolul de față continuă descrierea acestei instituții în secolul al XVII-lea, cu prezentarea unei tipologii a chezășiei, așa cum poate fi aceasta stabilită după documentele epocii. Mai mult decât reconstituirea unei instituții, poruncile și sentințele domnești privind impunerea de chezași pentru întărirea responsabilităților și obligațiilor asumate în sistemul fiscal sunt în măsură să constituie o jurisprudență suficient de bogată de sensuri pentru a reflecta atât asupra autorității domnului Țării Românești ca judecător, cât și asupra practicii juridice ca sursă autonomă a dreptului. Suntem de părere că utilizarea chezășiei în practica juridică a pregătit exprimarea și articularea unui drept al obligațiilor. Repetarea, sub mai mulți domni, a aceluiași clauze de garanție a luat valoarea unei referințe constante la o normă implicită. Totodată, în ciuda unui vocabular mai puțin elaborat și diferențiat al documentelor domnești față de limbajul curent, norma devine explicită prin repetarea în contexte specifice a unor formule curente de către însuși domnul țării, ca expresie a autorității acestuia. Prin intermediul stipulațiilor de garanție se mai pune în valoare și un alt aspect, mult mai percutant și cu consecințe la nivel politic, atunci când, pe calea imitației și a adaptărilor, chezașii sunt utilizați în domenii care afectează raporturile externe de putere, însuși domnul fiind garantul țării pentru obligațiile asumate față de Poarta otomană. Instituția garanției permite astfel evaluarea relațiilor din societatea românească a epocii și măsurarea procesului de construire a statului juridic. Prin corelația dintre problema garanției și alte două câmpuri de cercetare socio-juridice distincte, anume fenomenul evaziunii fiscale și controlul delicvenței, care, deși necesită alte repere teoretice și metodologice, sunt complementare chestiunii menționate, investigarea unei instituții juridice particulare pune în valoare deschiderea socială și politică a dreptului. Atât în relațiile comerciale și de schimb dintre indivizi, cât și în relațiile acestora cu domnia în calitate de plători de dări și dajdii, datoriile care se contractează sunt supuse unei judecăți comune, cea a domnului, uniformizatoare și omogenizatoare. Aparatul administrativ și judiciar al domniei intervine în ultimă instanță, oricare ar fi fost sursa și modul de stabilire a obligațiilor, atunci când acestea din urmă suportă contestații și degenerază în conflicte. Maniera în care sunt reglementate datoriile private și fiscale prin recursul la chezași constituie obiectul de cercetare al acestui articol. Ea indică felul în care domnia își lărgeste prerogativele în detrimentul legăturilor sociale tradiționale, răspunzând atât nevoii de a asigura

prelevarea regulată a veniturilor vistieriei, cât și nevoii familiilor și a indivizilor de a-și asigura securitatea bunurilor. În acest context, normativitatea convențională generată de mediul social și de schimburile economice este însoțită de domnie și, de aici înainte, regulile puse în aplicare de judecățile domnești pot influența orientarea comportamentelor în situații de schimb.

În secolul al XVII-lea, potrivit distribuției după conținut a documentelor conservate, erau puse în aplicare două forme principale de reglementare a datoriilor: asigurarea și sprijinirea cu oameni domnești a executării forțate a datornicilor în toate spețele, indiferent care ar fi fost complicațiile de drept familial și succesoral survenite în achitarea și stingerea datoriei, precum curama și lepădarea de datorii¹; garantarea angajamentelor cu zălogiri materiale și chezășii personale și executarea garanțiilor în caz de necesitate.

Prima formă are în vedere asigurarea unui cadru juridic și administrativ care să oblige părțile contractante să-și respecte obligațiile asumate. Cea de-a doua se subsumează obiectivelor asumate din aplicarea principiului *pacta sunt servanda* dar are în vedere o rezolvare practică a situațiilor de insolvabilitate, permițând unui individ ca datoriile sale să fie preluate și achitate temporar sau definitiv de către altcineva. Documentele românești înregistrează diferențe importante între diversele tipuri de asigurări pe care le cunoaște practica juridică.

O primă deosebire este de ordin general. Actul de chezășie în sine, garanția cuiva ce se angajează pentru plata sau execuția unei obligații, se deosebește net de întrajutorarea pe care și-o datorează membrii unei familii sau ai unei comunități, căci ajutorul reciproc nu ajunge niciodată să facă obiectul unui act juridic bazat pe un acord liber consimțit și cu efecte juridice². În teoria dreptului se face o distincție clară între planul subiectiv și cel obiectiv al acțiunilor indivizilor, orice faptă umană posedând o semnificație subiectivă ce nu poate fi identificată cu semnificația sa obiectivă, juridică, conferită la un alt nivel, mai înalt, doar de către sistemul de drept. Atâta vreme cât ajutorul acordat de rude sau de comunitate nu are efecte juridice, ele se deosebește de un contract. Însă când documentele menționează că creditorii sau chezașii au reacționat „văzând lacrimile noastre”, „nevoia și grijile”, „n-au lăsat sângele să piară”, avem de-a face cu un plan subiectiv, premergător stabilirii contextului necesar realizării unui act juridic.

O altă diferență, tot la nivel general, trebuie stabilită între chezășie și jurătorie³. Chezășia accesorie unor contracte, în ciuda asemănărilor provenite din utilizarea unor procedee asemănătoare pentru a o pune în execuție—aceiași slujbași domnești care supraveghează procedura, preluarea modelului boierilor jurători ca organe de anchetă—, se deosebește de jurătorie și co-jurătorie. De altfel, documentele românești din epocă nu

¹ Problemă pe care am abordat-o în articolul *Cessio bonorum și intervenția statului în reglementarea datoriilor private. Curama și „lepădarea datoriilor” în divan în Țara Românească a secolului al XVII-lea*, în RI, t. XV, 2004, nr. 3-4, p. 101-138.

² F. Senn, *Les obligations naturelles. La leçon de la Rome antique*, în „Revue Historique du Droit Français et Etranger” (RHDFE), t. XXXV, 1958, p. 151-189.

³ Descrierile cele mai ample la Gheorghe Cronț, *Instituții medievale românești. Înfrățirea de moșie. Jurătorii*, București, 1969; Val. Al. Georgescu, Ovid Sachelarie, *Judecata domnească în Țara Românească și Moldova (1611-1831)*, Partea a II-a, *Procedura de judecată*, București, 1982, capitolul IV, secțiunea a 2-a, „Cojurătorie și jurătorie”, p. 68-103; Florența Ivaniuc, *Jurământul/blestem - cutumă și procedură în jurisdicția Țării Românești (sec. al XIV-lea – al XVIII-lea)*, în RI, t. VII, nr. 11-12, 1996, p. 867-887.

folosesc termenii de „jurătorii” și „chezăși” ca echivalenți instituționali, tratând cele două grupuri de persoane în mod distinct, intervenția lor având semnificații și legitimări diferite. O confuzie se poate ușor instala între cele două instituții prin suprapunerea unui plan procedural cu un altul, normativ⁴. Contractul văzut ca un „acord de voințe ce produce efecte juridice” topește planul procedural al lui *contrahere* (cuvintele ce sunt schimbate cu prilejul constituirii obligației, semnăturile, aldămașul și publicitatea), cu planul normativ al lui *contractus* (stipulații clare, dispoziții fixe)⁵. Trebuie făcută de altfel în mod clar și distincția între contractul ca fapt creator de drept și normele create de acest contract⁶. Garanția este accesorie contractului și ea poate fi consolidată sau nu, ca și contractul însuși, de alte forme de întărire a angajamentului luat, mai potrivite mediului și moravurilor societății care îl emană. Aceasta nu înseamnă însă ștergerea diferenței dintre chezășie și jurătorie. Elementele constrângătoare utilizate de părțile contractante în momentul realizării obligației dovedesc că ele au voința de a se obliga *negotii contrahendi causa*, și deci intenția de a se lega în mod juridic una de cealaltă⁷.

⁴ Lucru bine cunoscut, semnalat de Val. Al. Georgescu în capitolul consacrat jurătoriei și cojurătoriei în *Judecata domnească, op. cit.*, p. 69: „Jurătoria românească avea însă o sferă de aplicare mai vastă și diferită de cea occidentală, precum și o problemă proprie. De aceea, sinonimia, la care ne referim [jurătoria și cojurătoria] a creat confuzii și a dus la rezultate negative, care încă se mai fac resimțite.” Vezi și o utilizare diferită a termenului la Daniel Barbu, *Bizanț contra Bizanț*, București, Nemira, 2003, p. 34-35: „Prin recursul la *chezășie* (s. D.B.) și excluderea probelor, adică a examenului juridic, societatea pune legea fără însă să o spună. Principiul puterii legale, *ennomos arche*, este deci interior societății, dar nu provine nici din dreptul natural și nici dintr-un contract fondator, ci ține de domeniul schimbului de obligații și reciprocități. De aceea, instituția jurătorilor ar trebui socotită, dintr-o perspectivă weberiană, drept o soluție paranomică, căci într-un probatoriu care face apel la acest procedeu nu legea este pusă în cauză, ci conștiința, adică competența juridică subiectivă a actorilor sociali. Într-o societate a chezășiei, deopotrivă mutuale și conflictuale, nu mai poate exista un principiu al autorității (*to exoustiasikon*), ci doar o autoritate fără principii, lipsită de o *ratio scripta*. Principiile însele, adică normele de drept, sunt private de orice autoritate, căci legea este întotdeauna pusă sau spusă doar în cazuri particulare”.

⁵ Jacques Ghestin, *La notion de contrat*, în „Droits. Revue française de théorie juridique” (Droits), nr. 12, 1990, p. 7-24; F. Pringsheim, *L'origine des contrats consensuels*, în RHDfE, seria 4-a, t. XXXI, 1954, p. 475-495. Pentru diferențele între sponsor, fidepromissor și fideiussor din punct de vedere al obligației prestației vezi Gino Segre, *In materia di garanzia personali*, în „Bulletino dell'Istituto di diritto romano Vittorio Scialoja” (BIDR), serie nouă, vol. I, 1934, p. 497 și urm.

⁶ Hans Kelsen, *La théorie juridique de la convention*, în „Archives de philosophie du droit”, 1940, p. 35-37. Pentru nivelurile din realitate cu care pot fi asociate ideea de contract (schimburile economice, normele care reglează aceste schimburi și gândirea juridică ce stabilește legăturile logice între conceptul de contract și alte noțiuni de ordin juridic), vezi Max Weber, *Sociologie du droit*, trad. J. Grosclaude, Paris, PUF, 1986, p. 44-115: „Les formes de création des droits subjectifs”. Vezi, de asemenea, pentru bibliografia referitoare la acest subiect în teoria dreptului, precum și pentru comentariile lor la ideile lui Max Weber privind evoluția de la contractul-statut la contractul-funcțiune mai ales Jean-Guy Belley, *Max Weber et la théorie du droit des contrats*, în „Droit et Société”, nr. 9, 1988, p. 301-324 și Michel Coutu, *Max Weber et les rationalités du droit*, LGDJ et Les Presses de l'Université Laval, 1995, Chapitre 2 : „Rationalité et cohérence logique du droit”, p. 63-122.

⁷ Manlio Sargenti, *Labeone: la nascita dell'idea di contratto nel pensiero giuridico romano*, în IURA, XXXVIII, 1987, p. 25-71; Nevio Scapini, *Il concetto di „contractus”: dal pensiero classico alla costruzione bizantina. Lezioni di esegesi delle fonti del diritto romano*, Parma, 1994, mai ales pag. 51-67.

Jurământul este cel mai adesea doar un mijloc de probă, unul alături de multe altele, care poate fi determinant—elementul care poate adjuca o hotărâre, fără a se mai face recurs la o alta—sau doar formal—pentru a se asigura corectitudinea procedurii. Diferența dintre cele două instituții mi se pare și mai clară atunci când în litigiu se află însăși existența contractului și când jurământul este utilizat ca probă juridică pentru dovedirea existenței acordului însuși⁸. Că jurământul martorilor sau al părților poate fi mincinos, o dovedesc nenumăratele procese reluate pentru aceeași cauză. Că se poate recurge la proba „legii peste lege” ține, de asemenea, de contextul probator specific al fiecărei spețe. Însă o dată stabilit conținutul angajamentului, chezașia urmărește doar realizarea acestuia. Că un debitor se poate angaja, promițând, jurând, câștigând încrederea creditorului său este doar un aspect al relației, căci promisiunea creează o situație obiectivă, cu dublu sens, în care dreptul dă legitimitate atât acțiunii creditorului, cât și debitorului. Cel care promite este legat de conștiința sa, de onoare, de valori extra-juridice. Cel căruia i s-a promis nu poate decât să aștepte și să fie încrezător în cuvântul dat, cu sau fără jurămintele. El își asigură obiectul supus acestei obligații reciproce, prin contract, cu garanții materiale și chezașii. Relația contractuală este una complexă și inițiativa luării chezașilor poate aparține deci ambelor părți contractante. Relația de chezașie este în mod profund accesorie obligației contractuale, chezașul fiind ținut să facă în mod identic, sau doar în parte, ceea ce s-a angajat să face debitorul⁹.

Tipurile de contract frecvent înregistrate de documentele românești în secolul al XVII-lea sunt: vânzările-cumpărări, donațiile în favoarea mănăstirilor, testamentele și foile de zestre. Dintr-un început trebuie subliniată marea frecvență a actelor de vânzare, după o estimare personală ele reprezentând 66 % din totalitatea actelor cu emitenți privați dintre 1601 și 1653, lucru care indică înmulțirea schimburilor individuale personalizate în detrimentul formelor obștești de transmitere a patrimoniului. Recursul constant la întărirea domnească a acestor acte mi se pare că reflectă extinderea prerogativelor statului juridic. Practica domniei de a autoriza vânzarea loturilor de pământ ce aparținuseră unor supuși care nu-și puteau plăti dările, de către chezașii puși să asigure în mod expres aceste plăți, reflectă, de asemenea, un proces de dizolvare a comunităților tradiționale. Principiul juridic legitimator pentru acțiunea domnilor este exprimat sub forma „pământul este al împăratului, dajnic”, și pune în legătură structurarea practicilor juridice și crearea normelor interne Țării Românești în strânsă relație cu faptul dependenței politice a țării față de imperiul otoman¹⁰.

Donațiile făcute de domnii Țării Românești mănăstirilor sunt însoțite de o convenție în baza căreia cele două părți își asumă obligații reciproce, explicit sau exprimate doar în termeni generici. Pe cale de consecință, împrumuturile acordate

⁸ Val. Al. Georgescu în *Judecata domnească*, op. cit. p. 71, numește jurătorii niște „martori arhaici”, jurătoria considerând-o ca fiind greșit interpretată ca „un mijloc de probă: „La acest nivel metodologic, controversa privind caracterul de ‘martori sau judecători’ al cojurătorilor, a rămas o falsă problemă, încă nedepășită cu totul de istoriografia noastră. În studiul jurătorilor români s-a transpus mecanic problematica instituției apusene elaborate în sec. XIX, chiar dacă s-au semnalat unele particularități românești.”

⁹ John Gilissen, *Esquisse d'une histoire comparée des sûretés personnelles. Essai de synthèse générale*, în *Les sûretés personnelles, Recueil de la Société Jean Bodin*, vol. XXVIII, 1re partie, Bruxelles, 1974, p. 18 și urm.

¹⁰ Vezi studiul introductiv și documentele din volumul Mihnea Berindei și Gilles Veinstein, *L'Empire ottoman et les pays roumains, 1544-1545. Étude et documents*, Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1987.

domnilor la vreme de nevoie de către mănăstiri își trag sorgintea din contractul existent între cele două părți¹¹. În fapt, în absența unui domeniu domnesc consolidat și protejat de intervențiile discreționare ale sultanilor, donațiile către mănăstirile domnești sunt o formă de plasare a unor bunuri la adăpost de pericol, pentru folosirea ulterioară în beneficiul ctitorului, adică al domniei¹². Recursul din ce în ce mai frecvent la testamente și contracte de înzestrare pentru transmiterea patrimoniului se înscrie în același dublu proces al extinderii autorității juridice a statului și al disoluției obștilor țărănești. Așadar, măcar că în absența unui corp de profesioniști ai justiției ne-am aștepta ca dreptul pozitiv din Țara Românească a epocii să nu fie prea bine structurat, punerea în aplicare a contractelor în acest mediu, așa cum ele au fost elaborate de juriștii romani și bizantini, ridică problema logicii interne a gândirii juridice autohtone. Din punct de vedere al tehnicii juridice, contractul aici este un mod de creație al unor drepturi subiective ce rezultă din activitatea însăși a justițiabililor. Faptul că domnia prin judecăți concrete, constante și regulate, înregistrează și sfârșește prin a regla această activitate de schimb economic și relațiile contractuale ce se stabilesc, plasează contractul în poziția privilegiată a unei legături raționale pe care gândirea juridică o stabilește între faptul economic și cel politic. Și tocmai acest fenomen îl am în vedere atunci când apreciez construirea statului judecător.

Practica garanției în secolul al XVII-lea

Pentru cele 70 de cazuri¹³ reținute pentru ancheta noastră pentru secolul al XVII-lea, fac o distincție terminologică între garanțiile personale, „chezășii”, și

¹¹ Gheorghe Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din evul mediu*, în SMIM, vol. IV, 1960, p. 72-116. Vezi, de asemenea, pentru o comparație cu regimul general al fundațiilor din imperiul otoman, Jean Claude Garcin, *Le Waqf est-il la transmission d'un patrimoine?*, în Joëlle Beaucamp, Gilbert Dagron, *La transmission du patrimoine. Byzance et l'aire méditerranéenne*, Paris, 1998, „Travaux et mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance”, Collège de France, p. 101-109.

¹² Pentru domeniul domnesc, vezi Ion Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească în secolele XIV-XVI*, ediție îngrijită de Gh. Lazăr, București, 1996; Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Șerban*, în „Studii”, t. 23, nr. 3, 1971, p. 470; Iolanda Țîghiliiu, *Detalii privind domeniul lui Constantin Brancoveanu voievod*, în RI, nr. 3-4, 1995, p. 397-420; Violeta Barbu, *Cronică de familie. Eseu asupra familiei patrimoniale în Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în RIS, nr. 1, 1996, p. 36-40.

¹³ Expun aceste informații bibliografice într-o notă iar nu sub forma unui tabel, doar din motive care țin de spațiul alocat de revistă acestui articol. Toate considerațiile au fost făcute pe baza informațiilor din 72 de documente, unele din ele referindu-se la același caz: 17 aug. 1594, DRH, XI, 83; 5 sept. 1599, DRH, XI, 341; 14 dec. 1601, DIR, I, 30; 4 ian. 1628, 18 mart. 1628, DRH, XXII, 2, 41; 22 mai 1630, 2 iunie 1632, DRH, XXIII, 104, 389; 13 apr. 1632, DRH, XXIII, 352; 31 dec. 1633, DRH, XXIV, 179; 11 mai 1634, DRH, XXIV, 266; 13 iun. 1634, DRH, XXIV, 298; 20 iun. 1634, DRH, XXIV, 302; 25 mart. 1636, Cat. doc. IV, 699; 30 mai 1636, DRH, XXV, 293; 6 mai 1637, Cat. doc. IV, 977; 16 ian. 1639, Cat. doc. IV, 1369; 5 feb. 1639, Cat. doc. IV, 1388; 3 apr. 1639, Cat. doc. IV, 1437; 5 feb. 1642, Cat. doc. V, 591; 30 ian. 1644, Cat. doc. V, 1232; 15 mai 1644, Cat. doc. V, 1343; 1 nov. 1644, Cat. doc. V, 1475; f. l. z. 1645, Cat. doc. VI, 261; 4 sept. 1645, DRH, XXX, 276; 9 oct. 1645, 18 mai 1647, DRH, XXX, 304, XXXII, 147; 29 apr. 1646, DRH, XXIXI, 114; 15 iul. 1646, DRH, XXXI, 226; 1 dec. 1646, DRH, XXXI, 351; 28 ian. 1647, DRH, XXXII, 36; 12 mart. 1647, DRH, XXXII, 74; 15 mart. 1647, DRH, XXXII, 76; 9 apr. 1647, DRH, XXXII, 94; 18 mai 1647, DRH, XXXII, 147; 6 iun. 1648, Cat. doc. VI, 1148; 27

garanțiile materiale, „zălogiri”. De o manieră distinctă, garanția personală este asigurată de o terță persoană, în vreme ce gajul este totdeauna un obiect¹⁴. Intervenția chezașilor este exprimată în acte prin: „ei se pun chezași”, „a lua în chezașie”, sau pur și simplu de expresia „fiind chezași” urmată de nume sau existența după o lista de martori la tranzacție, a unei a doua enumerații, cu chezași¹⁵. Actul formal care creează legătura de chezașie pune în relație trei persoane sau trei grupuri de persoane. El vizează în mod explicit două serii de obligații juridice distincte: prima se referă la garanția furnizată creditorului, cea de-a doua, la relația prin care debitorul principal se angajează față de chezaș.

Sintetizând conținutul documentelor de care am dispus pentru această anchetă privind împrumuturile și datoriile, acestea sunt angajate după cum urmează, față de următoarele categorii de creditori: domnul țării 8 cazuri, negustori 8, turci 6, marii boieri din divan 6, funcționarii inferiori 9¹⁶, militari 8¹⁷, clerici 10¹⁸, meseriași 2, străini precum judele Brașovului 1, sau fără să le fie indicat statutul 7. Debitorii sunt numiți nominal în 38 de cazuri, cu sau fără alte detalii de statut. În 14 cazuri există mai mulți debitori iar în alte 14 debitorii sunt numiți în mod colectiv ca fiind săteni.

nov. 1648, Cat. doc. VI, 1280; 1 mai 1649, DRH, XXXIV, 81; 18 mai 1649, DRH, XXXIV, 94; 10 aug. 1649, DRH, XXXIV, 158; 8 ian 1650, DRH, XXXV, 12; 9 mart. 1650, DRH, XXXV, 81; 20 iun. 1650, DRH, XXXV, 203; 16 aug. 1650, DRH, XXXV, 243; F.l.z. 1650, Cat. doc. VII, 216; 15 mart. 1651, Cat. doc. VII, 333; 18 ian. 1652, Cat. doc. VII, 563; 15 mart. 1652, Cat. doc. VII, 619; 19 iun. 1652, Cat. doc. VII, 721; 5 iul. 1652, Cat. doc. VII, 737; 20 mai 1653, Cat. doc. VII, 957; 30 sept. 1653, Cat. doc. VII, 1013; 10 aug. 1656, Doc. ist., CXLVIII-6; 1 mart. 1657, Doc. ist., XLIV-40; 27 apr. 1657, Doc. ist., CXXVIII-114; 23 mart. 1662, Ms. 209, f. 146; 28 iul. 1663, M-rea Bistrița, LXII-114; 6 ian. 1667, M-rea Câmpulung, LVI-2; 16 ian. 1670, Doc. ist., XLIV-75 a; 1 apr. 1671, M-rea Râmnic, XX-2; 29 mai 1672, Doc. ist., CCXCIX-131; 31 iul. 1673, MTR, CCCXXX-2; 18 nov. 1674, M-rea Cotroceni, LIV-17; 20 iun. 1678, Ep. Argeș, XLV-14; 26 aug. 1679, Ep. Argeș, XLV-15; Cca. 1682, M-rea Cotroceni, V-30; 12 mart. 1686, MTR, XLIII-8; 22 feb. 1688, Ep. Râmnic, LX bis-10; 25 apr. 1688, Ep. Buzău, XXXI-63; 29 apr. 1688, Doc. ist., CXXVII-140; 16 nov. 1691, M-rea Bradu, XXXI-12; 9 feb. 1692, Ep. Buzău, XXVII-41; 29 oct. 1694, Ms. 314, f. 347-348; 5 iun. 1698, DJAN Brașov, Acta Judiciaria, pachet 1669-99; 8 aug. 1698, Doc. ist., CCCLXXV-185; 26 apr. 1699, Doc. ist., CXXIV-104; Apr. 1699, M-rea Cotroceni, XVII-13.

Toate originalele documentelor citate și care poartă o dată de după 1653 se păstrează la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București. Transcrierea acestor documente s-a realizat începând din 1949 la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” din București de către cercetătorii din departamentul „Surse și instrumente de lucru”. Ele reprezintă o arhivă internă de lucru la care am avut acces pentru că lucrez la acest departament și o parte din planul individual de muncă este reprezentat de pregătirea pentru publicare a documentelor medievale românești în colecția *Documenta Romaniae Historica* a Academiei române. De-a lungul timpului, mai mulți cercetători au utilizat această arhivă pentru cercetări proprii.

¹⁴ *Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (DANIC)*, M-rea Râmnic, XX/2, 1 apr. 1671.

¹⁵ *Catalogul documentelor Țării Românești din arhivele naționale (Cat. doc.)*, vol. VII (1650-1653), întocmit de Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Melentina Bâzgan, București, 1999, n° 563, 18.ian. 1652; nr. 737, 5 iul. 1652; nr. 957, 20 mai 1653; nr. 1013, 30 sep. 1653.

¹⁶ Logofeți 3, armaș 1, vistiernic 1, postelnic 2, vornic 1, cămăraș 1.

¹⁷ Căpitani 4, comiși 2, spătar 1, călăraș 1.

¹⁸ Mitropolitul țării 1, episcop 1, preot 1, egumeni de mănăstiri 7.

Chezașii sunt: marii boieri ai divanului 3 cazuri, funcționari inferiori și militari 16¹⁹, clerici 4²⁰, rude 6²¹, fără statut, prezenți doar cu numele 13, sătenii în mod colectiv 9, debitorul însuși garantînd cu propria-i libertate 1, țigani 1, gazda unui hoț 1, un rumân pentru un țigan 1, un negustor 1, 6 sau 12 boieri, 2, martorii la o vânzare, 2. În patru cazuri contextul confirmă existența unui contract de garanție fără să numească însă chezașii.

Condițiile în care sunt stabilite garanțiile se dispun după cum urmează: împrumuturi bănești 22 de cazuri, circumstanțe penale (fiind vorba de garanții de prezență la viitoare înfățișări) 14 cazuri, în vreme ce 26 de cazuri reprezintă garanții luate împotriva fugii și neplata impozitelor sau a amenzilor (chezași „că nu va fugi”). Un număr foarte redus de cazuri se referă la situații mai speciale: 2 de vânzare cu chezași pentru garantarea calității mărfii, unul de mărturie testamentară prin care moștenitorii sunt asigurați că testatorul nu a avut nici datorii și nici nu s-a pus chezaș care să-i oblige pe moștenitori; în 3 cazuri, în fine, termenul „chezaș” are un sens general de „garant”. De exemplu, o chezașie asigură buna purtare a unei persoane predispuse la violențe, în vreme ce o mențiune are ca fundal juridic procedura de curamă în care se precizează că soția unui debitor nu plătește datoriile soțului ei, măcar că vor fi existând acte de împrumut în care ea figurează ca chezașă.

Constatăm că documentele românești fac o distincție între garanțiile individuale și cele instituționale, căci chezașii pot fi una²² sau mai multe²³ persoane fizice. Cele individuale presupun că indivizii au rupt într-o anumită măsură legăturile de solidaritate care îi leagă de grupul social din care fac parte: familie, ceată, sat. Acest sistem al chezașiilor individuale presupune un minimum de libertate individuală, ce merge împreună cu o responsabilitate individuală și un minimum de proprietate individuală. Chezașii pot avea o legătură de rudenie cu chezașii²⁴ sau pot fi total străini de aceștia.

Putem vorbi de o garanție instituțională atunci când chezașii fac parte dintr-un grup social sau socio-economic—familie, neam, sat²⁵—, pentru că ea decurge din legăturile obligatorii dintre membrii grupului. Ele se pot numi și garanții colective, căci întreaga comunitate este în mod colectiv chezașă pentru unul din membrii săi. Însă printre sursele chezașiilor instituționale putem reconstitui legea țării, înțelegerea sau contractul, o decizie judecătorească. Prima categorie este reprezentată de solidaritatea co-moștenitorilor pentru datoriile succesoriale, moștenitorul și *de cuius* putând sau nu să fi fost co-părtași la un contract. Această sursă cutumiară a obligației de a se constitui garant decurge din solidaritatea grupului social, fie că este vorba de familie sau de un grup mai vast cum ar fi un sat. Ceea ce obiceiul impune este că în anumite cazuri

¹⁹ Logofeți 4, vornici 3, vistiernic 1, clucer 1, sluger 1, dorobanț 1, agâl, pârcălab 1, arbănaș 1, vătaf 1, căpitan 1.

²⁰ Mitropolitul țării 1, preot 1, egumeni de mănăstiri 1, diacon 1.

²¹ Socru 1, soție 1, frați 3, tată 1.

²² *Cat. doc.*, vol. III (1621-1632), volum întocmit de Doina Duca-Tinculescu și Marcel Dumitru Ciucă, București, 1978, nr. 740, 4 ian. 1628; nr. 1102, 22 mai 1630; vol. IV (1633-1639), volum de întocmit de Marcel Dumitru Ciucă, Doina Duca-Tinculescu și Silvia Vătafu-Găitan, București, 1981, nr. 202, 31 dec. 1633.

²³ *Ibidem*, vol. IV, nr. 754, 30 mai 1636; nr. 1437, 3 apr. 1639; vol. VII, nr. 197, 16 aug. 1650; nr. 333, 15 mar. 1651.

²⁴ *Ibidem*, vol. VI (1645-1649), volum întocmit de Marcel Dumitru Ciucă și Silvia Vătafu-Găitan, București, 1993, nr. 734, 28 ian. 1647.

²⁵ *Ibidem*, vol. IV, nr. 331, 20 iun. 1634.

datornicul trebuie să furnizeze o garanție, dar obiceiul nu precizează și cine în mod concret dintre rude, săteni sau alte solidarități, trebuie să fie chezașul. Așadar, chiar dacă există o obligație naturală, legală sau cutumiară, de a da garanții, constituirea chezășiei este urmarea unei înțelegeri. Trebuie să remarcăm o fază intermediară între garanțiile colective și cele noi, individuale, prin stabilirea unor garanții generale, colective și comune pentru toți sătenii, însă în punerea în aplicare a chezășiei vedem că fiecare sătean are un garant bine individualizat și denumit în acte²⁶. Tranziția de la o formă la altă o remarcăm în garanțiile reciproce prin care sătenii se angajează unii pentru alții pentru plata dărilor și a tributului. Membrii comunității sunt văzuți ca indivizi distincți, interșanjabili, capabili să asigure unul pentru celălalt partea lipsă din impozit. O garanție reciprocă se stabilește și în caz de fugă, debitorul fiind înlocuit de garantul său. Deși asemănător cu sistemul solidarității de plată din cazurile penale (dușegubina), cele două mecanisme mi se par diferite. Caracterul permanent al dărilor fiscale introduce ideea de sistem regulat și normat și impune necesitatea personalizării sarcinilor prin individualizare și responsabilizare. Responsabilitatea colectivă se traduce în sânul comunității, oricare ar fi liantul acesteia, printr-o desemnare individuală.

Remarcăm o altă formă particulară de chezășie, reprezentată de un grup format de 12 boieri, chezași pentru înfățișarea viitoare a unui acuzat la proces²⁷. Pentru chezașul de prezență care asigură judecătorul și pârâșul de o participare viitoare, modelul este evident cel al boierilor jurători, garanți pentru moralitatea celui acuzat—jurători martori—constituindu-se ei înșiși într-o probă a procesului. Chezășia exercitată de grupul de 12 boieri și numită ca atare pare mai degrabă o contaminare tardivă între instituția veche a jurătoriei și practicile noi, contractualiste răspândite în societate.

Clasificarea pe care am schițat-o nu are, cu siguranță, puterea unei tipologii susținute de mii de documente. Ea este doar o schemă de lucru și o bază pentru formularea unor ipoteze de cercetare și interpretare. Chezășia accesorie unui contract, individualizată, cu una sau mai multe persoane puse chezașe este tipul cel mai răspândit. Oricât de firavă ar fi documentația, contextul realizării chezășiilor nu ne arată că în cazurile prezenței mai multor chezași am avea de-a face din punct de vedere al tehnicii juridice cu un tip diferit de cel al chezașului unic. Garanțiile individuale sunt în general asigurări convenționale, ce se stabilesc în mod liber, angajate pentru a garanta un anumit comportament sau o acțiune anumită a celui chezășuit²⁸. Pluralitatea garanțiilor, cei care sunt ținuti în mod solidar pentru achitarea întregului sau cei care se bucură de beneficul de diviziune, nu schimbă cu nimic structura chezășiei însăși. Și pentru acest tip de garanție, tehnica juridică a raporturilor dintre datornic, debitor și chezaș s-a dezvoltat sub influența înscrisurilor sancționate de domnie sau a contractelor private. Scopul urmărit prin această asigurare personală putea fi acela de a asigura îndeplinirea unui comportament general sau cea a unui act precis—o acțiune sau abținerea de la înfăptuirea unei acțiuni. Printre cele 70 de documente parcurse de noi pentru acest articol, în 22 se garantează rambursarea unui împrumut sau plata unor datorii. Este vorba de garanții de plată, în care chezașul se angajează să plătească el însuși datoria debitorului, sau de garanții de execuție, în care chezașul îl execută el însuși pe debitor în profitul beneficiarului creditor. Acest tip de garanție pare legat de confiscarea privată,

²⁶ *Ibidem*, vol. VI, nr. 294, 9 oct. 1645.

²⁷ DANIC, Doc. ist., CXXVIII/114, 27 apr. 1657.

²⁸ *Ibidem*, Ep. Argeș, XLV/14, 20 iun. 1678.

chezașul nefăcând altceva decât să sechestreze persoana sau bunurile debitorului, înainte ca el însuși să fie afectat.

Fenomenul larg răspândit al fugii antrenând inevitabil neachitarea sarcinilor fiscale, neprezentarea la judecată sau nerambursarea împrumuturilor se dovedește a fi motivul cel mai răspândit pentru luarea chezașilor. În 26 de documente se garantează prezența cuiva la o anumită fază din procesul juridic²⁹, șederea într-un loc anumit a unui acuzat recent eliberat³⁰ sau a unui rumân³¹ dar mai ales fuga din cauza sarcinilor fiscale³². În acest tip de garanție de prezență, chezașul se angajează să asigure prezența celui pentru care se pune garant mai ales în cursul unei proceduri civile sau penale. Încrederea că se va prezenta la proces este implicit o garanție de moralitate și onorabilitate a celui garantat, într-un comportament general pe viitor³³, în conformitate cu ceea ce un om de o anumită condiție trebuie să facă³⁴. Uneori fragilitatea raporturilor umane este subliniată de garanția personală luată pentru calitatea unui bun alienat³⁵ sau închiriat de către garantat³⁶.

În cazurile de asigurare față de fugă, suntem în prezența a două tipuri de garanții personale, fiecare dintre ele operând potrivit unui mecanism propriu și într-un domeniu specific de acțiune: utilizarea unui chezaș ca gaj sau modificarea propriului statut al unei persoane. În acest ultim caz e vorba de oameni liberi care consimt la transformarea lor în rumâni în caz de nerambursare a datoriei. Aceste procedee sunt în mod particular folosite în operațiuni comerciale de împrumut, în care creditorul, având mari îndoieli asupra solvabilității celui care se împrumută, solicită ca datoria să fie cauționată. Rambursarea se realizează în doi timpi: mai întâi, garantul plătește datoria, după care debitorul achită datoria chezașului. Cei care fac apel cel mai adesea la acest procedeu sunt turcii, având întru-totul acordul debitorilor, căci astfel se împiedică acumularea de mari dobânzi în cazul marilor împrumuturi de bani³⁷. Succesiunea operațiunilor pentru rambursarea datoriilor poate fi stabilită de comun acord între chezaș

²⁹ *Ibidem*, vol. VI, nr. 1374, 1 mai 1649; vol. VII, nr. 721, 19 iun. 1652; DANIC, Doc. ist., CXXVIII/114, 27 apr. 1657; Ep. Argeș, XLV/14, 20 iun. 1678.

³⁰ *Cat. doc.*, vol. V (1640-1644), întocmit de Marcel Dumitru-Ciucă, Doina Duca-Tinculescu și Silvia Vătafu-Găitan, București, 1985, nr. 1232, 30 ian. 1644; vol. VI, nr. 562, 15 iul. 1646; DANIC, M-reă Cotroceni, V/30, 1682 : „neputându-i lua svinția lui [mitropolitul] credință cum că va șede, l-au fost dat atuncea pre chezașia popei Paisie și a altora, ca să nu scape și să fugă”.

³¹ *Cat. doc.*, vol. VII, nr. 9, 8 ian. 1650.

³² *Ibidem*, vol. VI, nr. 294, 9 oct. 1645: „că vor sta înaintea birului”; DANIC, Doc. ist., CCXCIX/131, 29 mai 1672: „i-au scos din pușcărie ca să aibă a plati birul”.

³³ *Cat. doc.*, vol. VII, nr. 957, 20 mart. 1653: „având nume de om rău și stricător, că va fi om bun și va sluji bine”; nr. 1013, 30 mart. 1653, „că nu va fugi sau va mai umbla cu pări sau cu căinii, căci vor da ei seamă”; DANIC, Doc. ist., CXLVII/6, 10 aug. 1656: „di nu va sluji fiu-mieu cu dreptul, stăpâne-su, să fie volnic dumnealui să ma ia pe mine de grumaz, să slujescu eu în locul fiu-mieu”; Mitrop. Ț. Rom., CCCXXX/2, 31 iul. 1673, „chezaș cum că va șede în țară, nu va lipsi din țară într-altă parte; iar de va fugi, să fie platnic cu capul”.

³⁴ *Cat. doc.*, vol. IV, nr. 1388, 5 febr. 1639 : „punându-se chezaș că dacă acesta nu va sta, să aducă altul în schimb”; „unii pentru alții”, vol. VII, nr. 165, 20 iun. 1650 și DANIC, Ms. 209, f. 146, 23 mart. 1662.

³⁵ *Cat. doc.*, vol. III, nr. 740, 4 ian. 1628; vol. IV, nr. 754, 30 mai 1636; vol. VI, nr. 734, 28 ian. 1647.

³⁶ *Ibidem*, vol. V, nr. 591, 5 febr. 1642.

³⁷ DRH, B, vol. XXIV, nr. 179, 31 dec. 1633.

și debitor. În ochii turcilor, exista o similitudine între debitori și garanți, provenită din instituția lor proprie de garanție *hawala*, căci garanții sunt adesea închiși și obligații să achite datoriile. Abia după ce plătesc, aceștia luptă pentru a-și recupera banii³⁸. În acest scop, ei se bucură de concursul autorităților, care le pun la dispoziție ordine scrise pentru executarea forțată a debitorilor³⁹, însă în limita datoriilor reale și nu în scop de represalii⁴⁰.

Statul juridic asigură tot sprijinul creditorilor, punându-le la dispoziție închisoarea pentru datorii, care funcționează ca un mijloc de presiune. În timpul cât se află închis, debitorul caută printre cei apropiați un chezaș care să-l scoată într-o primă fază din închisoare, plătind amenda și costurile prinderii lui. „Strânsoarea”, cu alte cuvinte căutarea și închiderea forțată a debitorilor de către slujbașii domnești aflați în subordinea marelui armaș, pune în evidență mecanismul constrângerii pe care domnul țării îl are la dispoziție pentru construirea acestui stat judecătoresc, mijlocul de presiune pentru a face respectate legile. Garantul mai trebuie să-l asigure pe creditor care a avut inițiativa închiderii debitorului că și datoria lui va fi rambursată. Această situație rezolvă un impas în reglementarea datoriilor, iar intervenția aparatului represiv al domniei este esențială. Cine ar mai fi plătit în cazurile de insolvabilitate sau de fugă? Chezașul este veriga lipsă care în noul sistem al datoriilor fiscale este cerută în mod imperios. Darea trebuie plătită și, dacă familia debitorului nu o poate face, nici ținerea în închisoare a debitorului nu aduce vreun profit. Închisoarea nu este deci o pedeapsă, o sancțiune a domnului pentru nerespectarea legii, ci un mod practic de rezolvare a unei crize. Însă în acest context se decantează interesele indivizilor, strict private, de cele publice, ale domniei, proces capabil să genereze două sisteme diferite de gestionare a problemelor juridice și administrative ale țării. Un drept administrativ de intervenție în teritoriu pentru controlul datoriilor fiscale și private a asigurat conformitatea dintre interesele publice ale domniei și obiceiurile țării. Într-un sistem juridic cutumiar, dreptul civil n-ar avea nevoie de o administrație legislativă: regulile sale aparent non-create se perpetuează prin forțe proprii. Orice procedură pusă în practică este de natură administrativă. Ea este un răspuns al autorității însoțit sau nu de un răspuns „legislativ”. Responsabilitatea armașului care prinde debitorul, încasează o taxă fixă și non-aleatorie pentru acțiunea sa, are ca semnificație faptul că, în executarea dreptului civil, a legilor și a judecăților, se pune în mișcare forța publică. Rolul autorităților administrative în serviciul dreptului civil, potrivit unei formule procesualiste, dă naștere unor acte administrativ juridice. Funcția preponderent fiscală a acestor intervenții nu trebuie să ascundă natura profundă a dreptului privat, atunci când acesta se articulează, de serviciu public. Tot așa, documentele emise de domnul țării care atestă tranzacții, pe lângă caracterul notarial al actului juridic, îndeplinesc în subsidiar serviciul de control al înscrisurilor. Centralizând spre domnie toate actele juridice, administrația are astfel și toate mijloacele de acțiune în conformitate cu un drept administrativ, prezentând trăsăturile specifice ale acestuia: unilatralitate, privilegiul prealabilului, posibilitatea de a se face ascultat prin sancțiuni. Acțiunea funcționarilor este într-un totu legată de oportunitatea intervenției. Aici trebuie sesizată, într-o fază embrionară, ceea ce este o decizie a unui „minister public”—nu un act arbitrar, ci o intervenție în conformitate cu toate sursele de drept. Afacerile private nu

³⁸ *Cat. doc.*, vol. IV, nr. 699, 25 mart. 1636 și nr. 1369, 16 ian. 1639.

³⁹ DRH, B, vol. XXIV (1633-1634), întocmit de D. Mioc, S. Caracș și C. Bălan, București, 1974, nr. 266, 11 mai 1634.

⁴⁰ *Cat. doc.*, vol. VI, nr. 1280, 27 nov. 1648.

pot beneficia de un drept administrativ privat, în sensul strict al termenului, însă ele beneficiază de instrumentele furnizate de dreptul civil și exploatează valoarea contractului. Amestecând fiscalitatea, dreptul bunurilor și obligațiilor și practici de cancelarie, intervenția domniei în reglementarea datoriilor ilustrează eficacitatea practică a perfecționării justiției domnești și a procedurilor contencioase. În ciuda unei intense creativități jurisprudențiale, ceea ce lipsește cazului românesc este o unificare legislativă, care să lege tehnicile juridice dezvoltate cu amplificarea tendințelor centralizatoare⁴¹. Reglementând în mod asemănător datorii fiscale ce își au legitimitatea în subordonarea politică a țării, și datorii private, domnia nu a putut face o decantare a unor proiecte legislative de amploare. Subordonarea politică a lipsit acțiunea domnilor Țării Românești de bazele unui „drept patriotic”, așa cum acesta a putut să se dezvolte în alte tradiții juridico-politice, având ca liant „dragostea față de unitate, legea simplă a unei uniformități raționale, interesul marelui întreg național”⁴².

Documentele românești înregistrează un caz particular de garantare personală, individuală, cel în care debitorul se pune el însuși gaj, singur sau cu copii săi. Garanția cu propria persoană, diferită de tot ceea ce am descris până acum, pune în valoare nevoile societății de a da asigurări și caracterul mai puțin despotice al puterii în Țara Românească. Cel mai adesea angajamentele de acest fel sunt pentru asigurarea subzistenței, în vreme de foamete, secetă, când se face apel la generozitatea unui om bogat pentru a obține alimentele de primă necesitate. Această garantare specifică nu se încadrează în instituția garanților chezași. Primă etapă într-un proces mai larg, vânzarea oamenilor liberi ca șerbi, pentru incapacitatea de plată a dărilor fiscale, antrenează în Țara Românească, recurgerea la chezașii personale pentru a asigura fixarea rumânilor de pământ. Țăranii nu puteau părăsi satul în vremea unui angajament fiscal⁴³. Din garanți de prezență, ei devin garanți de plată, cei rămași plătind deci întreaga sumă datorată fiscoi.

Instituția chezașiei

Potrivit datelor documentare ale chezașiilor, se pare că garantul de prezență—cel care trebuie să asigure beneficiarului prezența celui chezașuit fie la un moment dat într-un loc precis, fie de o manieră continuă într-un loc precis⁴⁴—este cel mai des utilizat în practică, atât de către persoanele private, cât și de către stat. Angajamentul chezașului exprimat de o manieră generală este „că nu vor fugi”⁴⁵. El se angajează că va veghea ca cel garantat să se prezinte la un anumit act al procedurii, fie ea civilă⁴⁶ sau

⁴¹ Vezi Jean Gaudemet, *Les naissances du droit. Le temps, le pouvoir et la science au service du droit*, Paris, 1997; Idem, *Sociologie historique du droit*, Paris, Presses Universitaires de France, 2000; Jacques Krynen, *L'encombrante figure du légiste. Remarques sur la fonction du droit romain dans la genèse de l'État*, în „Le Débat”, nr. 74, mars-avril 1993, p. 45-53; Yves Sassier, « Honor regis judicium diligit ». *L'exaltation de la fonction judiciaire du roi (IXe-XIIe siècles)*, în Olivier Cayla și Marie-France Renoux-Zagamé (dirs.), *L'office du juge : part de souveraineté ou puissance nulle?*, Rouen, Publications de l'Université de Rouen, 2002, p. 17-33.

⁴² Pierre Legendre, *La royauté du droit administratif. Recherches sur les fondements traditionnels de l'État centraliste en France*, în RHDPE, seria a 4-a, t. LII, 1974, p. 705: „Remarques sur l'interruption du processus traditionnel d'accumulation juridique”. Vezi de asemenea Jean Carbonnier, *Le droit administratif du droit civil*, *Ibidem*, p. 755-766.

⁴³ *Cat. doc.*, vol. IV, nr. 1388, 5 febr. 1639.

⁴⁴ *Ibidem*, vol. V, nr. 294, 9 oct. 1645: „vor sta înaintea birului”.

⁴⁵ *Ibidem*, vol. IV, nr. 1232, 30 ian. 1644; vol. VII, nr. 9, 8 ian. 1650.

⁴⁶ DANIC, Doc. ist., CXXVIII/114, 27 apr. 1657.

penală⁴⁷. Se disting astfel, între chezașii de prezență, cei ce asigură în general non-evaziunea, cei judicari, ce asigură compararea părților în proces, având o obligație asumată în fața judecătorului, pentru o cauză civilă⁴⁸ sau penală⁴⁹. Uneori, judecătorul poate indica în proces că nu acceptă nici o garanție⁵⁰. Un acuzat pus sub supravegherea chezașului său, se află sub autoritatea acestuia⁵¹, care poate să-l închidă din nou, dacă se teme ca cel garantat va fugi⁵². Riscurile pentru acest tip de garant sunt considerabile, căci, în cazul în care cel garantat fuge, garantul este susceptibil să suporte pedeapsa care l-ar fi lovit pe adevăratul vinovat. De exemplu, Tudoran aga era chezaș pentru cumnatul său, Pădure, că acesta nu va fugi din țară. În caz de fugă, el era „platnic cu capul”⁵³. Atunci când cumnatul său chiar fuge, domnul țării nu face decât să pună în aplicare înțelegerea stabilită prin executarea chezașului, punându-l la închisoare și amenințându-l cu pedeapsa capitală⁵⁴. Pentru a-și răscumpăra capul, fostul chezaș plătește gloaba domnească, 5 000 de aspri, grația domnească fiind motivată de domn printr-un argument care, chiar dacă este strict contextual, este în conformitate cu procesul general de utilizare a chezașiilor: nevoia țării⁵⁵. Un om viu reprezintă un potențial deloc neglijabil pentru interesul fiscal al țării și această comutare a unei sancțiuni penale în plata unei amenzi mi se pare că permite o posibilă interpretare generală privind instrumentalizarea financiară a actului de justiție⁵⁶. Utilizarea chezașiei pentru a constrânge desfășurarea unei acțiuni în sensul dorit de autorități nu este un lucru nou, procesul putând fi înregistrat și în alte momente istorice de presiune fiscală mare⁵⁷. În Țara Românească, în secolul al XVII-lea, domnii au recurs la garanții personale pentru a constrânge boierii țării să le slujească cu loialitate și pentru a li se garanta executarea unui bun serviciu de către funcționarii civili. Pe lângă responsabilitatea funcției, aceștia vegheau pentru buna

⁴⁷ DRH, B, vol. XI (1593-1600), întocmit de D. Mioc, Șt. Ștefănescu, M. Adam, Constantin Bălan, Maria Bălan, Sașa Caracaș, Ruxandra Cămărășescu, O. Diaconescu și Coralia Fotino, București, 1975, nr. 83, 17 aug. 1594.

⁴⁸ DANIC, Doc. ist., CCCLXXV/185, 8 aug. 1698.

⁴⁹ DJAN Brașov, Acta Judiciaria, 1669-99, 5 iun. 1698.

⁵⁰ Cat. doc., vol. VII, nr. 721, 19 iun. 1652.

⁵¹ DRH, B, vol. XXIII (1630-1632), întocmit de D. Mioc, București, 19, nr. 104 și 389, 22 mai 1630 și 2 iun. 1632.

⁵² *Ibidem*, nr. 352, 13 apr. 1632.

⁵³ DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CCCXXX/2, 31 iul. 1673.

⁵⁴ *Ibidem*: „într-aceia domnia mea, știind pre Tudoran aga chezaș pre cumnatu-său, Pădure, pusu-l-am domnia mea la închisoare. Și duple cum s-au prinsu cu zapisul lui de chezașie, vrut-am domnia mea să-i taiu capul”.

⁵⁵ *Ibidem*: „Apoi m-am milostivit de i-am iertat capul și l-am pus domnia mea la gloabă taleri 5 000, să dea la nevoia țării, de ș-au răscumpărat capul cu această dare”.

⁵⁶ DANIC, M-rea Cotroceni, LIV/17, 18 nov. 1674. Țiganul Stan, cunoscut hoț de vite și condamnat la spânzurătoare, descrie astfel scoaterea sa din închisoare: „și când m-au scos dumnealui din pușcărie, dat-au pintru mine poclonul armașului celui mare, șâ al armașilor al doilea ughi 6, zlot 1”.

⁵⁷ J. Macqueron, *Le cautionnement, moyen de pression dans la pratique contemporaine de Cicéron*, în „Annales de la Faculté de droit d'Aix en Provence”, 50, 1957, p. 97-132. Vezi de asemenea J. P. Royer, *Le problème des dettes à la fin de la république romaine*, în RHDFE, nr. 45, 1967, p. 191-240;

purtare și stabilitatea locuitorilor de la sate⁵⁸. Trebuie remarcat că în Țara Românească are loc un fenomen invers față de cel ce se petrece în aceeași epocă în restul Europei, unde eliberarea pe cauțiune personală dispăre. Aceasta se transformă acolo, într-o eliberare sub garanții reale, în speță, vârsarea unui gaj sub forma unei sume de bani în favoarea statului. Acest gaj a luat cu timpul numele de cauțiune.

În Țara Românească, garanția personală are încă drept scop garantarea moralității, onorabilității, calităților și solvabilității unei persoane. Nu este întâmplător că singurele două cazuri găsite de noi de garanții de moralitate pe care i-am găsit numiți explicit „chezași”, se referă la o garanție de bună purtare și de moralitate, căci cei 6 boieri intervin imediat după o ceartă⁵⁹, în vreme ce alți 12 boieri sunt implicați într-un caz de falsă acuzație de calomnie⁶⁰. În aceste două cazuri, rolul chezașului poate părea mai mult moral decât juridic, afirmațiile sale nefiind sancționate în vreun fel. Există totuși o diferență între martorul de moralitate care vine în fața judecătorului ca să spună ceea ce el știe despre conduita generală a unei persoane, și garantul de moralitate care se angajează personal și putând suporta consecințe, atunci când afirmă că o anumită persoană posedă efectiv anumite calități. În cazul amintit mai sus, cel în care 12 boieri garantează pentru moralitatea cuiva, scoțându-l din închisoare, vedem că după eliberarea din închisoare domnul procedează la constituirea unei „legi” de boieri jurători pentru ca aceștia din urmă să depună mărturie asupra veridicității acuzației⁶¹. Tocmai de aceea am considerat utilizarea termenului de chezașie pentru exprimarea ideii de garanție morală în aceste cazuri mi se pare o contaminare terminologică. Tipologic, jurătoria constituie o altă instituție⁶². În acest tip de garanție, beneficiarul nu îl cunoaște sau îl cunoaște prea puțin pe cel care solicită garanția. Îi este teamă că acesta nu-și va respecta angajamentul și atunci preferă o verigă intermediară apelând la un cunoscut comun, capabil să creeze sentimentul de încredere necesar. Pentru aceste cazuri, în societatea românească au fost preferați jurătorii, poate și pentru că instrumentarea de către Biserică a procedurii de jurământ se bucura de respect și beneficia deja de o tradiție. Pe seama evoluției acestei instituții a chezașiei în a doua jumătate a secolului XVII îmi permit să interpretez și fenomenul, deja semnalat⁶³, al declinului cojurătoriei și jurătoriei.

⁵⁸ Marc Szeftel, *The History of Suretyship in Old Russian Law*, în *Les Sûretés*, Recueil de la société Jean Bodin, vol. XXIX, p. 845, 849, 850 și pentru context Idem, *Aspects of Feudalism in Russian History*, în Rushton Couborn (ed.), *Feudalism in History*, Princeton, 1956.

⁵⁹ DRH, B, vol. XXXV (1650), întocmit de Violeta Barbu, Constanța Ghițulescu, Andreea Iancu, Gh. Lazăr, Oana Răzescu, București, 2003, nr. 81, 9 mart. 1650.

⁶⁰ DANIC, Doc. ist., CXXXVIII/114, 27 apr. 1657.

⁶¹ *Ibidem*: „drept aceea dacă vei vedea această carte a domniei mele, sfinția ta să cauți să le vie pârașul de față naintea domniei tale, să le dea o lege, trei să le dea el, trei să-și ia ei. De vor putea jura, vor fi niște oameni în pace”.

⁶² Robert Jacob, *Anthropologie et histoire du serment judiciaire*, în Raymond Verdier (dir.) *Le Serment*, vol. I, „Signes et fonctions”, Paris, Éditions CNRS, 1991, p. 238 și urm.

⁶³ Val. Al. Georgescu, Ovid Sachelarie, *Judecata domnească, op. cit.*, p. 84-91. Explicația dată aici rezidă în fond în modificarea contextului socio-economic, însă autorii nu menționează niciodată instituția chezașiei printre practicile juridice ale epocii: „Schimbarea contextului social-economic și politico-juridic joacă un rol decisiv. Chiar în procesele cu cojurători și jurători, lărgirea schimburilor pe piața internă și externă, dezvoltarea orașelor, dezagregarea obștilor și restrângerea grupului feudal transformă jurământul în mărturie cu caracter documentar, modern, de unde și lărgirea receptării dreptului romano-bizantin și în sec. XVIII, direct a celui iustinianeu.”

În vechiul drept românesc intermediarii jucau un rol foarte important și erau considerați ca garanți pentru diversele promisiuni făcute pe plan comercial. Poziția lor de martori, de public cunoscător al persoanelor și calității lucrurilor, va sfârși prin a da un tip anume de chezaș. Este vorba de un chezaș ce intervine ca martor special la vânzări cumpărări, în raportul comercial care se stabilește el fiind garantul pentru calitatea mărfurilor puse în circulație. În actele de vânzare apăreau numele chezașilor alături de cele ale vânzătorilor și cumpărătorilor angajându-se la despăgubiri în caz de evicțiune.

Am văzut deci că garantul juridiciar luat de teama că debitorul va fugi, care se angajează că garantatul va fi prezent⁶⁴ sau va participa la o procedură de judecată⁶⁵ sau la jurământ⁶⁶, este înconjurat de o atmosferă mai arhaică, specifică procedurii epocii⁶⁷. Garanțiile comerciale, chezașiile accesorii unor înțelegeri, cu posibilitatea de sancționare și de înlocuire a chezașului cu garantatul, prezintă caracteristici laice. Deplinătatea formei chezașiei este dată de utilizarea acestei instituții în relațiile particularilor cu statul.

Impunerile colective își au originea în solidaritățile de plată din comunitățile țărănești. Dreptul bizantin receptat în Țările Române n-a făcut decât să recunoască și să întărească acest principiu, căci mecanismul plăților colective și consecințele economice și sociale erau importante în Bizanț⁶⁸. Aici, responsabilitatea colectivă a *convicani*-lor a fost recunoscută și valorificată de către finanțele publice de o manieră care depășea responsabilitatea comună a sătenilor în privința impozitului funciar⁶⁹, căci „vecinii” erau obligați să plătească impozitele datorate chiar și de cei morți sau dispăruți⁷⁰. Sistemul responsabilităților colective ale grupurilor sociale era la Bizanț semnul unei administrații locale neputincioase și al unei administrații superioare tiranice ce nu înceta să crească. Cu toate acestea, nu doar fiscul ținea toți contribuabilii dintr-un teritoriu responsabili în mod reciproc, dar de o manieră similară, creditorul obișnuit nu se jena să ia toți *vicani* responsabili pentru datoriile unuia dintre ei. Și slavii sud-dunăreni cunoșteau responsabilitatea comună față de impozite și o solidaritate penală în cazul unor infracțiuni ale căror autori rămăneau de negăsit. Însă contractul individual cu chezașii accesorii nu era practicat în aceste medii țărănești. De altfel, văzând lista persoanelor care se pun chezași, am putea interpreta că persoanele care își asumă cel mai adesea această calitate sunt membrii aparatului de stat. Această preferință s-ar putea datora, pe de o parte, faptului că aceștia dețin resursele financiare necesare pentru a acoperi garanția, iar pe de altă parte, faptului că poziția lor ierarhică le permitea urmărirea cu mai mare ușurință a celor garantați. Chezașii sunt logofeți, vornici, pârcălabi, „neguțatori domnești”, paharnici, dorobanți, căpitani, aga-le, sau oameni cu credibilitate sigură, clerici.

Numărul important al celor care ocupă un loc în ierarhia statului dovedește că cel mai adesea sunt utilizate serviciile unui garant influent și că scopul urmat este

⁶⁴ DANIC, M-reă Cotroceni, LIV/17, 18 nov. 1674; *Ibidem*, VI/30, cca. 1682.

⁶⁵ *Ibidem*, M-reă Bistrița, LXII/114, 28 iul. 1663; DJAN, Brașov, Acta Judiciata, pachet, 1669-99, 5 iun. 1698.

⁶⁶ DANIC, Doc. ist., CXXVIII/114, 27 apr. 1657.

⁶⁷ *Cat. doc.*, vol. VII, nr. 737, 5 iul. 1652.

⁶⁸ Henry Monnier, „ΕΠΙΒΟΛΗ” și *Méditation sur la constitution ΕΚΑΤΕΩΙ et le Jus Poenitendi*, în *Etudes de droit byzantin*, London, Variorum Reprints, 1974, p. 125-164, și, respectiv, p. 37-107.

⁶⁹ Henry Monnier, „ΕΠΙΒΟΛΗ”, *loc. cit.*, p. 143.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 132.

rezolvarea oricărui conflict eventual, nu numai rambursarea datoriei. În acest tip de garanție, rolul chezașului constă în a exercita o influență asupra celui care trebuie să facă, sau care ar trebui să se abțină să facă ceva, în profitul beneficiarului acestei obligații. Garantul nu promite deci că o să execute el însuși prestația. Intervenția lui se limitează la a uza de influența sa, pentru a-l convinge pe garantat să-și execute angajamentele, să-și respecte promisiunea. Mitropolitul care se pune chezaș pentru un rumân, nu-l va înlocui niciodată pe acesta în vreo procedură judiciară. Folosirea represaliilor nu este decât un mijloc de care poate uza chezașul pentru a asigura executarea a ceea ce trebuie făcut. Garantul influent nu este neapărat un superior ierarhic⁷¹. Obligația de a se substitui chezașuitului nu este decât accesorie. Modul de execuție cel mai rațional constă în faptul ca chezașul să facă ceea ce garantatul ar fi trebuit să facă. Astfel, garantul execută obligația garantatului. Beneficiarul garanției are astfel deplină satisfacție, rămânând să se achite și obligația garantatului față de chezaș. Dificil de realizat totdeauna în cazurile de chezașie pentru prezență, înfățișare la proces sau de moralitate, îndeplinirea obligației convine de minune pentru garanțiile de plată a unei datorii bănești sau a oricăror alte lucruri fungibile. Pentru garanțiile de plată putem distinge două modalități de execuție care sunt totodată și două etape în evoluția instituției.

Într-un prim tip, chezașul este ținut în aceeași calitate ca și debitorul, altfel zis el este și garant și debitor, deci co-debitor. În acest caz el poate fi executat chiar înainte de debitorul principal⁷². Și în toate cazurile de fugă a debitorului, chezașul este executat imediat⁷³. Lui îi rămâne să organizeze urmărirea debitorilor fugari. În acest fel, atunci când debitorii sunt găsiți, datoria lor crește față de chezași căci se adaugă acesteia și costurile acțiunii de recuperare⁷⁴.

Într-un al doilea tip, chezașul nu este afectat decât în cazul insolabilității debitorului principal. El se bucură de o clauză, care încă de pe vremea lui Iustinian se numește *beneficium excussionis* sau *discussionis*.

Beneficiul de discuție⁷⁵ este o excepție care permite chezașului să se opună executării asupra persoanei sale sau asupra bunurilor sale atâta vreme cât chezașuitul nu a fost executat. Beneficiarul garanției trebuie mai întâi să acționeze împotriva garantatului, să evalueze bunurile acestuia, să le confişte sau să le vândă. Și doar în caz de faliment sau insolabilitate să acționeze împotriva chezașului. Acest beneficiu este propriu anumitor garanții, cele care privesc executările de sarcini și mai ales cele de plată, adică acolo unde dacă este necesar, garantul face ceea ce garantatul ar fi trebuit să facă. Trei soluții sunt aplicabile: fie chezașul se substituie garantatului și el îl satisface pe beneficiar și nu garantatul; fie atât chezașul cât și chezașuitul sunt ținuți solidari, putând fi executați unul sau celălalt, la alegerea creditorului; fie, în cele din urmă, chezașul nu intervine în relație decât cu titlul subsidiar, executabil în caz de insolabilitate a

⁷¹ DRH, B, vol. XXIV, nr. 266, 11 mai 1634; *Cat. doc.*, vol. IV, nr. 1369, 16 ian. 1639.

⁷² DRH, B, vol. XXIV, nr. 179, 31 dec. 1633; *Cat. doc.*, vol. IV, nr. 1437, 3 apr. 1639; vol. VII, nr. 563, 18 ian. 1652; DANIC, Doc. ist., XLIV/75 a, 16 ian. 1670.

⁷³ DRH, B, vol. XXIII, nr. 104, 22 mai 1630.

⁷⁴ *Ibidem*, nr. 389, 2 iun. 1632.

⁷⁵ Dioclețian acorda încă beneficiarului garanției libera alegere în a urmări fie debitorul, fie garantul. Iustinian este cel care introduce beneficiul de discuție prin Novela 4 (cap. 1) și creează astfel din 535 baza legală pentru *beneficium excussionis* sau *discussionis*. Vezi A.-E. Giffard, *Droit romain et ancien droit français. Les obligations*, 4e éd., Paris, 1976.

debitorului. El poate în orice moment să se opună începerii acțiunii de recuperare cu el și nu cu debitorul principal.

În cazurile furnizate de documentele românești, este dificil de regăsit beneficiul de discuție în garanțiile instituționale. Solidaritatea obștească expune toți membrii satului măsurilor de execuție pe care le întreprinde beneficiarul garanției. În garanțiile convenționale, soluțiile erau probabil convenite expres în momentul stabilirii cheazășiei, adică dacă chezașul se angajează solidar sau dimpotrivă subsidiar cu debitorul principal. Evident, creditorul putea să execute chezașul înaintea debitorului principal, însă în acest caz, el nu mai putea să-l urmărească pe debitor: *bis de eadem re ne sit actio*. I-a revenit domnului Țării Românești ca prin practica judiciară cea mai favorabilă trezoreriei să stabilească soluția cea mai convenabilă: să execute debitorul principal și imediat să se adreseze chezașului în caz de insolvabilitate. Domnul se află în fața unei alternative: din punctul de vedere al interesului beneficiarului, obligativitatea cheazășiei nu ar trebui să fie subsidiară; din punct de vedere al chezașului, nu este echitabil să fie executat decât după ce s-au făcut toate presiunile asupra debitorului. Intervenția domnului pare să țină cont de principiul subsidiarității obligației chezașului, căci urmărirea întreprinse de chezaș cu sprijin domnesc se fac în baza acestui drept. Necesitățile practice și fenomenul evaziunii și fugii de pe moșie impunea însă executarea imediată a chezașului. Așadar, principiul juridic recunoscut suferea derogări din cauza situației excepționale create de fuga de dări. Starea de excepție oferă suficient spațiu de joc domniei pentru a recunoaște un drept, a-i găsi corectivele practice, fără ca acțiunile domniei să necesite vreo inovație legislativă sau să fie non-conforme cu obiceiul țării.

Alte aspecte tehnice ale raporturilor dintre chezaș și beneficiar sunt legate de caracterul accesoriu și de cel ereditar al acestei obligații. Baza legală pentru caracterul accesoriu ale cheazășiei personale vine din novela 99 a lui Iustinian. Consecințele sunt multiple: obligația accesorie urmează soarta obligației principale. Odată stinsă aceasta, se stinge și obligația chezașului. Totodată valoarea cheazășiei nu poate exceda valoarea a ceea ce este datorat de către debitorul principal⁷⁶. Cât privește ereditatea cheazășiei, există două posibilități, chezașia să aibă un caracter strict personal⁷⁷, ea să fie constituită *intuitu personae* și moartea chezașului să facă să înceteze obligația acestuia, sau dimpotrivă, ea să aibă un caracter mai mult patrimonial decât personal și să facă parte din pasivul patrimoniului chezașului. În cazul decesului acestuia, obligativitatea angajamentului se transmite moștenitorilor. Menționarea în testamente a faptului că testatorul n-a fost chezaș, o interpretăm ca efect al acestei ultime valențe a caracterului ereditar al cheazășiei, ea asigurând moștenitorii că asupra patrimoniului succesoral nu grevează alte obligații pe care aceștia ar fi fost nevoiți să le îndeplinească.

Cât privește beneficiul de diviziune care permite garantului să nu fie responsabil decât pe partea pentru care s-a angajat, *pro rata portione*, această regulă de origine romană este aplicabilă doar pentru garanții de plată, singurii care sunt obligați să facă ceva ce poate fi divizibil⁷⁸. Tocmai de aceea considerăm că jurătorii din echipele

⁷⁶ *Cat. doc.*, vol. VI, nr. 1280, 27 nov. 1648.

⁷⁷ În dreptul roman, obligația *sponsor*-lui este intransmisibilă moștenitorilor.

⁷⁸ Beneficiul de diviziune a apărut în legislația romană în vremea republicii prin *lex Furia de sponsu*, permițând ca în cazul unei pluralități de garanții, să se împartă datoria între garanții încă în viață la momentul termenului. Regula a fost extinsă prin *epistula Hadriani*, o directivă a împăratului Hadrian (117-138) privitoare la toate felurile de garanții. Iar novela 99 a lui Iustinian din 529 extinde beneficiul de diviziune la debitorii corelativi. Vezi pentru toată

tradiționale folosite de domn în atâtea cazuri de anchetă nu erau adecvați pentru o evoluție spre chezașie, căci angajamentul solidar al jurătorilor împiedica orice individualizare a responsabilității. În toate intervențiile lor ei erau ținuti prin jurământ să fie solidari. Pluralitatea chezașilor este întâlnită în documentele românești, fiind menționat în documente beneficiul de diviziune de care garanții dispun. Ca această instituție să prindă în mediul românesc, era necesar ca chezașul să nu poată fi lezat de faptul că se angajează pentru altcineva. El trebuia deci să poată să reclame oricând celui pe care îl garanta să-i fie rambursată sau răscumpărată paguba pe care ar fi avut-o de suferit. El trebuia să fie sigur că obține nu numai rambursarea datoriei plătite în locul debitorului, dar și alte cheltuieli adiționale⁷⁹. Pentru a se proteja contra insolvenței sau relei credințe a debitorului principal, chezașul poate să revindică din partea sa o garanție reală. Mijloacele de care el dispune în urmărirea debitorului sunt în general similare celor de care dispune creanțierul atunci când acționează contra chezașilor: privarea de libertate ca mijloc de presiune și executarea forțată a bunurilor, cu ordin domnesc. În documentele pe care le-am avut la dispoziție, nu am întâlnit nici un caz de acțiuni subrogatorii, de cedare a acțiunilor de către chezaș, creditorului sau beneficiarului garanției.

Cele două tipuri de garanții, reale și personale, au același scop: să liniștească beneficiarul asigurării față de acțiunile celui garantat. Diferența dintre cele două tipuri rezidă doar în mijlocul utilizat pentru a obține aceasta, care pot fi o altă persoană sau bunuri mobiliare și imobiliare. Procedeele tehnice utilizate pentru a constitui garanțiile cu ajutorul bunurilor sunt variate: zălogirea de bunuri, cu sau fără depozitarea proprietarului, ipotecă etc. Preferința pentru unul dintre cele două tipuri are mai degrabă rațiuni de ordin economic și social decât juridic. Să amintim că în alte sisteme juridice recursul la ele poate fi simultan, în sensul că în același raport dintre beneficiarul garanției și cel garantat se poate recurge în același timp la o asigurare personală și o alta reală.

În această configurație de relații, trei combinații sunt posibile. În cea dintâi, garantatul furnizează el însuși simultan cele două garanții, un garant și gaj. Uneori, documentele menționează că un debitor și-a pus pământul gaj pentru că nu a găsit chezași⁸⁰. De asemenea, se poate întâmpla ca garantatul să-i ofere beneficiarului un chezaș, iar chezașul să fie acela care furnizează un gaj. Cel mai frecvent apare în cazul împrumuturilor de bani când, în ziua plății, chezașul plătește contravaloarea împrumutului iar garantatul îi dă acestuia pământurile sau bunurile zălogite⁸¹. În fine, cel garantat poate încredința bunuri mobiliare sau imobiliare în gaj chiar chezașului pentru a acoperi un eventual prejudiciu. În acest caz, asigurarea reală nu intervine decât indirect în profitul beneficiarului garanției.

Secolul XVII pare să fie în acest domeniu al chezașiilor o epocă de răscruce, pe care putem să o studiem grație actelor conservate. Garanțiile personale sunt foarte numeroase sub forma veche a jurătorilor pentru înfățișare, însă sub influența relațiilor de schimb, a fiscalității și a comerțului, începe declinul acestor forme străvechi în profitul

cronologia A. E. Giffard, *Droit romain, op. cit.*, capitolul *Le cautionnement*, # La loi Furia, le biennium et la division, p. 374.

⁷⁹ DRH, B, vol. XXIII, nr. 104, 22 mai 1630.

⁸⁰ DRH, B, vol. XXXII (1647), întocmit de V. Barbu și Gh. Lazăr, București, 2001, nr. 36, 12 mart. 1647.

⁸¹ DRH, B, vol. XXIV, nr. 179, 31 dec. 1633.

garanțiilor materiale și personale. În Țara Românească se trece de la garantul jurător la garantul cauțiune și de la asigurarea personală la cea materială sau dublă, materială și personală. Alegerea chezașului este mai mult sau mai puțin liberă, acesta putând refuza, accepta sau condiționa participarea sa. În consecință, cea mai importantă sursă a dreptului și cea mai uzuală pentru garanțiile personale se dovedește a fi convenția stabilită între cei trei participanți. Actul scris care consemnează această tocmeală este un mijloc de probă și nu o modalitate de formare a contractului.

Solidaritățile de plată în cazul evaziunii fiscale. Responsabilizarea funcționarilor în jurul tributului

Principalele surse de datorii din epocă pentru care se fac împrumuturi de bani ce necesită garanții suplimentare sunt delictele⁸² și dările către vistierie⁸³. Se contractează față de domnie obligațiile cele mai ridicate sub forma amenzilor ce trebuie plătite sau a obligațiilor fiscale ce trebuie îndeplinite.

Între țăranii unui sat care plătesc solidar dările, membrii breslelor, negustorii⁸⁴, militarii din steagurile domnești cu regim fiscal privilegiat dar impuși la dări speciale, postelnice⁸⁵, sutași⁸⁶ etc., se realizează un nivel orizontal de relații, în care fiecare membru este interșanjabil altuia aparținând aceleiași comunități de interes. Fuga unuia dintre ei are drept consecință creșterea părții care revine fiecăruia dintre cei rămași. Tot aceștia sunt responsabili față de domnul țării pentru a-l căuta și a-l aduce înapoi⁸⁷. Pe planul fiscalității și al justiției în general comunitățile țărănești exercită prin excelență o funcție administrativă în mod solidar⁸⁸. Pe planul afacerilor publice, țara avea conștiința dreptului cvasi-imemorial și implicit al reprezentanților satului de a participa la gestionarea impozitelor, în armată etc. Pentru ceea ce înseamnă datorii în bani, contractate în ocazii obișnuite, comunitatea țărănească este solidară cu unul din membrii săi atunci când acesta fuge. Creditorul îi urmărește cu om domnesc pentru a-i fi rambursată datoria și, în cazurile acestea, cei rămași vând pământul fugarului⁸⁹. Tot ei sunt cei care se împrumută cu dobândă și achită întreaga sumă vistieriei pentru ca apoi să depună plângere în legătură cu părțile fugarilor, obținând autorizația domnului de a vinde din pământurile și bunurile acestora pentru a-și recupera banii⁹⁰. Pământurile vândute la vreme de nevoie, sub presiunea plătirii haraciului, erau totuși supuse obiceiului pământului referitor la transferul de proprietate, ele putând fi revendicate de cei care ar fi beneficiat de dreptul de preemțiune și recâștigat de familie în defavoarea plătitorilor de taxe⁹¹. De exemplu, „roșul Neagoe și frații săi, au fugit și și-au lăsat birul, haraciul împăratului și poclonul steagului domniei mele pe seama cetașilor”. Din acest

⁸² *Ibidem*, vol. VII (1571-1575), întocmit de Șt. Ștefănescu și O. Diaconescu, București, 1988, nr. 69, 5 000 de aspri; vol. XI, nr. 83, 7 000 aspri.

⁸³ *Ibidem*, vol. XI, nr. 63, 40 000 de aspri; nr. 154, 3 000 aspri; nr. 274, datorie față de vistierie.

⁸⁴ *Muzcul de istorie și artă a municipiului București (MIB)*, nr. 30 445, 15 dec. 1699.

⁸⁵ DANIC, Doc. ist., CDLXXVII-159, 24 mai 1694.

⁸⁶ MIB, nr. 27 448, 12 ian. 1699.

⁸⁷ DANIC, Ms. 466, f. 64. 8 apr. 1643.

⁸⁸ Jacqueline David, *Les solidarités juridiques de voisinage, de l'ancien droit à la codification*, în RHDFE, 72 (3), iul.-sept. 1994, p. 333-366.

⁸⁹ DANIC, Ep. Buzău, X/44, 3 mai 1678.

⁹⁰ *Ibidem*, Doc. ist., CLXXXI/25, 31 mai 1678.

⁹¹ MIB, nr. 28 625, 22 febr. 1692; DANIC, Ep. Buzău, XXXI/64, 23 mart. 1696.

motiv, cei care au plătit dările pentru ei, au venit în divan cu plângere împotriva fugarilor pentru a obține dreptul de a vinde pământurile și bunurile aparținând lor⁹². În același fel, vomiceii din Romanai plătesc pentru „bir, haraci, birul lui Ali pașa și banii cailor, 72 de taleri”⁹³. O situație identică pentru slujitorii din Ialomița, slujitori la steagul capitanesc⁹⁴. Un altul, „frate cu mine pre slujba de spătărei”, plătește vreme de doi ani dări, până se decide să vândă o vie a datornicilor. Între timp, el obținuse banii necesari din împrumuturi de la negustori⁹⁵. Preoții din episcopia Buzăului fuseseră impuși ca „toate breslele” pentru datoriile restante ce se acumulaseră din vremea domnilor precedenți. Fugind și părăsindu-și bisericile, domnul îi iartă în așa fel încât ei să nu plătească decât o dată pe an și atunci la vremea birului, scutindu-i de datoriile de peste an⁹⁶.

Pe lângă aceste solidarități fiscale stabilite orizontal, funcționarii însărcinați cu strângerea dărilor sunt legați prin responsabilități în mod icrarhic, vertical, fiind subordonați, firește, domnului. În cazul neplății, domnul le cere acestora din urmă să-și îndeplinească prin orice mijloace misiunea. Astfel, roșii și spătăreii ce au fost „paznic” pentru sătenii din Dârza, plătesc birurilor fugarilor și vând pământurile acestora marelui sluger Bunea. Tot ei continuă să-i caute și de îndată ce îi găsesc, îi aduc la închisoare „ne-au băgat la pușcărie”. În aceste condiții, sătenii îl roagă pe marele sluger să-i lase să iasă din închisoare pe chezășia lui, promițându-i că vor plăti birurile restante și că vor rămâne în sat. În cazul unei noi fugi, ei concedă slugerului dreptul de a le fi stăpân, acceptând că-i vor fi rumâni⁹⁷. De asemenea, Constandin comis, în calitate de zapciu de haraci vinde lui Dumitrașcu Corbeanul 400 de buți de vin cu scopul de a întruni suma datorată de sătenii din Vițehești: „domnul mi-a poruncit să vand tot ce voi fi găsit”⁹⁸. În astfel de situații, funcționarii încep adevărate anchete pentru a descoperi eventuale datorii față de proprii lor debitori și a le putea astfel valorifica⁹⁹. Spătăreii din Schiani sunt obligați să suporte partea de bir a unui țăran, însă după plată ei scriu domnului și obțin de la acesta autorizația de a vinde „tot ceea ce vor găsi, vii, pământuri”¹⁰⁰. Abuzurile funcționarilor devin în aceste condiții foarte frecvente. Uneori se întâmplă ca în ciuda faptului că sătenii și-au plătit sau răscumpărat datoria de bir sau haraci, diverși slujbași să-i impună din nou la plata lor. Ei fac plângere înaintea domnului pentru confiscările înfăptuite abuziv în numele dărilor neplătite¹⁰¹. De altfel, orice inițiativă fiscală, alta decât cea stabilită de domn, este percepută ca un abuz și, deci, sancționată. Atunci când vameșii din Cornățel fac scaun de judecată în satul Chiselețul al mănăstirii Sf. Troiță, „punând grosul la mijlocul satului”, împilându-i pe rumâni și cerându-le daruri, ei sunt admonestați de Leon Tomșa pentru că și-au întins jurisdicția și că astfel „au făcut obiceiuri care nu au fost până acum”¹⁰². În acest caz, se recunoaște legitimitatea impunerii fiscale domnului țării, garant al obiceiurilor, ordinii sociale și al stabilității. Sistemul obligațiilor legale și al datoriilor care decurg din acestea este utilizat

⁹² *Ibidem*, Doc. ist., CCCLXV/220, 8 mai 1673.

⁹³ *Ibidem*, M-rea Bistrița, XXIV/33, 11 apr. 1694.

⁹⁴ *Ibidem*, Doc. ist., CDLXXI/56, 15 dec. 1698.

⁹⁵ *Ibidem*, Doc. ist., XXI/4, 18 oct. 1698; Ep. Argeș, LIII/1. 1 mart. 1699.

⁹⁶ *Ibidem*, Doc. ist., CXXV/18. 9 apr. 1676.

⁹⁷ *Ibidem*, Doc. ist., CCXCIX/128, 6 iun. 1648.

⁹⁸ *Ibidem*, Ms. 712, f. 491, 20 iul. 1689.

⁹⁹ *Ibidem*, Ms. 712, f. 490, 26 mai 1691.

¹⁰⁰ *Ibidem*, Doc. ist., CXLVII/73, 3 apr. 1666.

¹⁰¹ *Ibidem*, Doc. ist., CLXXVIII/39, 16 iun. 1665; Doc. ist., CLXXVIII/18, 17 iun. 1665.

¹⁰² DRH, B, vol. XXIII, nr. 209, 12 febr. 1631.

pentru a pune bazele unui „drept public” și construirea unui ansamblu de instituții destinate să asigure strângerea dărilor, contribuind astfel la constituirea unei birocratii *avant la lettre*. Putem lărgi interpretarea acestei relații, în sensul constatării unui „contract social” care se stabilește între domn și țară în materie de obligații fiscale datorită obiceiului țării, contract care recunoaște funcția protectoare a domnului și dreptul său de a percepe dările și haraciul¹⁰³. Pentru că domnul și țara politică au recunoscut supunerea față de turci, consecința acestui raport de supunere, plata tributului, este de asemenea legitimă. Un „interes al statului”, așa cum el poate fi gândit din perspectivă economică¹⁰⁴, este promovat pornind de la necesitatea asigurării tributului anual. Argumentul invocat de domn, fără a produce neapărat dezvoltări semnificative la nivel de gândire politică, este cel potrivit căruia „pământul aparține împăratului dajnic, cine îl va plăti, acela îl va moșteni”. Obligația principală a posesorilor de pământ față de domn este de a asigura realizarea veniturilor care să permită plata dărilor. Este o obligație a cărei neîndeplinire antrenează impunerea forțată la plată a celui care devine „dator” față de domnie¹⁰⁵.

În secolul al XVII-lea mi se pare că asistăm la schimbarea condițiilor de derulare a contractelor de vânzare-cumpărare, întrucât caracterul volitiv al acestora este alterat prin vânzarea forțată de pământuri sau a oamenilor liberi ca șerbi din cauza datoriilor către domnie. Pentru a nu se ajunge la executare forțată de către vistierie, la fel ca în cazul datoriilor private, debitorul ajunge „să lepede în divan” moșia și datoria, adică dările. În acest sens, este sugestiv un document din 23 iulie 1642 emis de Matei Basarab. El confirmă ipoteza avansată mai sus, referitoare la existența unei responsabilizări a membrilor aparatului de stat. În acest document, domnul îi confirmă lui Albul căpitan, posesia unui domeniu la Curești ce aparținuse lui Ionașco spătar,

¹⁰³ Daniel Barbu tratând refuzul din 1591 al domnului Moldovei Petru Șchiopul de a mări cuantumul plăților către turci vorbește pe bună dreptate de refuzul domnului de a introduce reguli noi și capacitatea sa de a face: „o foarte precisă separare între propria sa condiție umană și statutul politic conferit de funcția domnească, distincție constituțională comparabilă cu cea pe care teoria juridică occidentală o făcea, în anumite condiții, dar în aceeași epocă, între *corpus natural* și *corpus politic* (s. D. B.) al suveranului”, în *Bizanț contra Bizanț*, p. 62.

¹⁰⁴ Angeliki E. Laiou, *Economic Thought and Ideology*, în *Economic History of Byzantium*, vol. 3, partea a 6-a: „General Traits of the Byzantine Economy”, p. 1115-1136; Alain Guery, *Le roi dépensier. Le don, la contrainte et l'origine du système financier de la monarchie française d'Ancien Régime*, în „Annales EHS”, 39, 1984, 6, p. 1241-1269; Ørnulf Gulbrandsen, *The King is King by the Grace of the People: The Exercise and Control of Power in Subject-Ruler Relations*, în „Comparative Studies in Society and History”, vol. 37, nr. 3, 1995, p. 415-444.

¹⁰⁵ Subscriem interpretării dată de Daniel Barbu pentru formula „carele ia domnia, plătește și datoria”, atunci când afirmă că: „indiferent de rațiunea pentru care au fost contractate, datoriile domnului sunt eminamente publice (s. D.B), sunt în ultimă instanță, datoriile țării”, *op. cit.*, p. 69. Însă, dacă analizele fine și foarte stimulante ale autorului converg spre concluzia că „nu avem dreptul să invocăm *statul* (s. D.B.) atunci când descriem amenajarea autorităților publice în Vechiul Regim românesc pentru simplul, dar irefutabilul motiv că nu avem un cuvânt românesc care să numească această ficțiune juridică” (*Ibidem*, p. 66), considerăm că, prin complexitatea tehnicilor juridice din sfera privată și controlul strict al acestora de către domnia Țării Românești, montajul de instituții pus în practică descrie o soluție autohtonă de construcție politică. Dezvoltarea acestei idei am făcut-o în *L'appropriation des sanctions pénales par le système fiscal. L'institution de la garantie personnelle en Valachie au XVIIe siècle*, în Benoît Garnot (dir.), *Justice et Argent. Les crimes et les peines pécuniaires du XIIIe au XXIe siècle*, Éditions Universitaires de Dijon, coll. « Sociétés », Dijon, 2005, p. 259-269.

ginerele lui Cernica mare vornic. Ionașco se dovedise incapabil să-și strângă rumânii pentru ca aceștia să-și plătească dărilor. Însărcinat probabil cu strângerea dărilor din regiunea în discuție, Albul căpitan plătise din propria-i pungă sarcina fiscală a rumânilor, rămânând să se judece în divan pentru recuperarea banilor cu stăpânul lor. Matei Basarab decide ca Ionașcu să-și adune rumânii și să-i oblige la plată, sau să plătească el în locul rumânilor. În aceste condiții, Ionașco se leapădă în divan de pământ și de rumâni, spunând că nu mai are nevoie de aceștia, iar domnul acordă totul celui care plătise dărilor până atunci. Pământurile aparținând țăranilor care au fugit din țară din incapacitate de plată sunt confiscate și apoi atribuite oamenilor fideli. Atribuirea se face după consultarea boierilor divanului: „Sătenii, ca niște oameni răi, n-au vrut să rămână pe moșiile lor pentru plata dărilor și mierea împăratului, ci au fugit din țară, lăsând toate dărilor pe umerii domniei mele și ai țării. Astfel, văzând domnia mea viclesugul lor, am făcut domnia mea mare sfat și o legătură cu toți cinstiții dregători [...] de la mare la mic. Și am fixat ca termen de întoarcere ziua de Sf. Petru. Cine nu se va întoarce la moștenirea sa înainte de această zi ca să-și plătească dărilor și mierea împăratului, va avea moștenirea lui pe seama domnească și el însuși va fi vecin”¹⁰⁶.

Fugarii sunt totdeauna calificați ca „oameni răi și vicleni și fugari de bir și de datoria domniei mele”¹⁰⁷, „răi și hitleni”¹⁰⁸, „oameni răi și înșelători și fugari de bir și de miere și de haraciul cinstului împărat, care și-au lăsat pământurile pustii”¹⁰⁹, „ficlei de darea împărătească”¹¹⁰. Destinația pământurilor confiscate se regăsește în donațiile domnești. Domnul confiscă pământurile prin dreptul său de stăpân suprem și le dă imediat fidelilor săi pentru ca ele să reintre imediat în circuitul fiscal. El nu le păstrează în domeniul domnesc pentru că, putem presupune, acesta beneficiază de imunități fiscale. Pe de altă parte, pământurile fără forță de muncă nu sunt atractive. În actele de donație, domnul își motivează decizia confiscării astfel: „văzând domnia mea hitlenia lor, cum sunt ei fugari și nu mai vin la moșia lor, i-am dat cu toată moșia lor boierului [...]”¹¹¹. În acest fel este confirmată calitatea juridică a gestului administrativ al domnului, căci confiscarea și atribuirea pământurilor se face după o judecată „potrivit dreptății și legii cu toți cinstiții boieri”¹¹². Domnul trebuie să găsească rapid noi plătitori de dări și de tribut căci, odată impunerile fiscale stabilite, ele trebuie îndeplinite. Din acest motiv domnul nu tolerează nici măcar fuga în interiorul țării, adică abandonarea proprietății pentru a merge în alt sat și a plăti solidar cu locuitorii celui din urmă. Impunerea domiciliului fiscal de către Matei Basarab se încadrează în reformele începutului de secol XVII. Țăranii care au părăsit satul sunt amenințați ca în cazul în care vor refuza să se întoarcă, un om domnesc să-i aducă împotriva voinței lor, plătind și treapd, și fiindu-le tăiate urechile pentru că au spart satul ca niște oameni răi și hiclei [...] care plătesc pământurile altora¹¹³.

Beneficiarii donațiilor domnești sunt oameni liberi, în special boieri și militari, care primesc prin ordin domnesc părți de sate pentru slujbă dreaptă și credincioasă față

¹⁰⁶ DANIC, Col. I. Ionașcu, nr. 55, 18 febr. 1641.

¹⁰⁷ *Ibidem*, Mitrop. Ț. Rom., CXXII/11, 24 iun. 1642.

¹⁰⁸ *Ibidem*, Mitrop. Ț. Rom., CCLXIX/1, 10 aug. 1642.

¹⁰⁹ *Ibidem*, Doc. ist., LXXV/246, 23 nov. 1642.

¹¹⁰ *Ibidem*, Ep. de Euzău, XVII/9, 15 apr. 1651.

¹¹¹ *Ibidem*, Mitrop. Ț. Rom., CCLXIX/1, 10 aug. 1642.

¹¹² *Ibidem*, Doc. ist., LXXV/246, 23 nov. 1642.

¹¹³ DRH, B, vol. XXXI, 19 aug. 1646.

de domn și față de țară¹¹⁴. Țăranii liberi pierd uneori calitatea de oameni liberi devenind rumâni ai noilor proprietari¹¹⁵. Noi proprietari plătesc la fel cum o făceau cei vechi, iar în cazul în care fugarii revin în țară și-și revendică proprietățile, ei trebuie să se adreseze domnului care poate să le dea înapoi dreptul de proprietate iar ei să răscumpere toate plățile făcute în numele lor între timp¹¹⁶. Domnul țării este cel care decide în această privință, el putând hotărî și în favoarea noilor proprietari care își înglobează pământurile obținute în vechile domenii, delimitându-le cu echipe de hotarnici și obținând acte de proprietate de la curtea domnească¹¹⁷. Atribuirea pământurilor confiscate, urmând obiceiul privind dreptul de preemțiune, se face în favoarea celor care au proprietăți în proximitatea satului lăsat deșert¹¹⁸ sau care împart un sat cu o comunitate de țărani liberi¹¹⁹. Și marii boieri, ca marele vistier, pot plăti pentru un timp limitat datorii, așteptând întoarcerea țăranilor și răscumpărarea de către aceștia a proprietăților lor, însă după o vreme ei cer un hrisov de împrumut din partea domnului¹²⁰. Astfel, sătenii care rămân în sat pot dispune de pământurile fugarilor „pentru a le vinde sau a le păstra”. Analize parțiale par să impună faptul că astfel de proprietăți, pierdute din cauza abandonării sarcinilor fiscale, deci pentru „trădare” înțeleasă într-un sens mai vast, să scape dreptului de preemțiune pentru că proprietățile „sunt câștigate cu buni aspri, plătiți din casa lor pentru nevoile țării și haraciul cinstului împărat”¹²¹.

Din cauza responsabilității colective, produsele necesare pentru dările în natură sunt uneori reținute de un boier local apropiat de satul datornic, domnul fiind nevoit să intervină pentru a opri rechizițiile acestora. De obicei se încearcă găsirea fugarilor. După trei sau patru tentative personale de a-i găsi, un boier „i-au dat în mâna roșilor de județ”, pentru ca aceștia să facă ceea ce vor cu ei, fie că fug, fie că rămân, însă ei să fie lăsați în pace”¹²². La fel procedează și chezașii plătitori pentru cei care fug neplătindu-și haraciul¹²³. Cumpărătorii acestor pământuri puse în vânzare sunt marii boieri¹²⁴, egumenii mănăstirilor, cu atât mai mult cu cât este vorba de un drept de preemțiune¹²⁵, negustori¹²⁶. După întoarcerea lor, proprietarii pot aprecia că vânzarea s-a făcut în dezavantajul lor, fiind subevaluată, și decid să renegocieze prețul. O poruncă domnească este necesară pentru orice tranzacție, vânzare sau schimb¹²⁷.

Garanția în câmpul penal

Justiția penală este reținută de domn, ancheta și mai ales verdictul și executarea sentinței îl privesc. Trădările și crimele ce pot antrena pedeapsa cu moartea, rămân un

¹¹⁴ DANIC, Col. I. Ionașcu, nr. 55, 18 febr. 1641; Mitrop. Ț. Rom., CXXII/11, 24 iun. 1642.

¹¹⁵ DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CCLXIX/1, 10 aug. 1642.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ DRH, B, vol. XXXV, 24 iun. 1649.

¹¹⁸ DANIC, Doc. ist., LXXV/246, 23 nov. 1642.

¹¹⁹ DRH, B, vol. XXXV, 24 iun. 1649.

¹²⁰ DANIC, Doc. ist., XXXIX/11, 16 febr. 1643.

¹²¹ *Ibidem*, Doc. ist., LXXV/246, 23 noiem. 1642.

¹²² *Ibidem*, Fișele general Năsturel, 11 iul. 1642.

¹²³ *Ibidem*, Ep. Buzău, XXVII/41, 9 febr. 1692.

¹²⁴ *Ibidem*, Doc. ist., CDLXXVI/159, 24 mai 1694.

¹²⁵ *Ibidem*, Ms. 295, f. 246^v, 14 febr. 1694.

¹²⁶ *Ibidem*, Doc. ist., XXI/4, 8 oct. 1698.

¹²⁷ *Ibidem*, Ep. Argeș, LIII/1, 1 mart. 1699; MIB, nr. 27 448, 12 ian. 1699.

domeniu rezervat domnului. În ceea ce privește pedepsele corporale, vinovatul singur și nu chezașul său sau un membru al familiei, suportă pedeapsa. Garanțiile judiciare vizează doar procedura de judecată și nu am întâlnit nici un caz în care altcineva decât adevăratul vinovat să se substituie condamnatului. Se admite că responsabilitatea unui delict nu se împarte, coautorii și complicii sunt condamnați *in solidum* la plata amenzii și la repararea prejudiciului¹²⁸. *Lex talionis* prezintă în societatea romanească un acord bazat pe schimburi. Sistemul compoziției nu este reductibil la economie, însă tranzacțiile din societate oferă un model pentru a pune în aplicare principiul reciprocității pierderilor și cuantificarea pedepsei¹²⁹. Ne putem întreba în ce fel oamenii care suportă o acuzație pot schimba o sentință consacrată prin intervenția unui garant și în ce condiții cel din urmă poate interveni. Mi se pare important să insistăm asupra acestei instituții în context penal, pentru că aici ea oferă posibilitatea de a prezenta diverse aspecte ale procedurii judiciare care pot lămuri valorile ce reglează viața socială (încredere, onoare, solidaritate, caritate), concepția juridică asupra pedepsei (vindicativă, exemplară sau disuasivă), capacitatea celui vinovat de a modifica o decizie (prin conversia pedepsei fizice în amendă) și a interveni asupra destinului său, diverse rațiuni economice și politice ale puterii în administrarea justiției și diferențele ce apar între domeniile delimitate ale dreptului penal și civil.

Cazurile reprezentate de persoanele care scapă de spânzurațoare sau de închisoare pentru că un terț, non-culpabil și liber să-și asume o responsabilitate, se pune garant pentru ele, fiind gata să suporte el însăși o sancțiune, oferă o arie de investigație privilegiată în domeniul rezolvării conflictelor¹³⁰. Ea ne dă posibilitatea de a sesiza ceea ce este văzut ca normal sau tolerat, anormal sau nociv, și felul în care puterea restabilește armonia în societate. De asemenea, ea pune în evidență caracterul relativ al unor diviziuni ținând de substanța dreptului (distincția drept-obicei), permițându-ne un demers contextual în studiul aplicării dreptului. Ancheta antropologică considerată o revoluție în materie de cercetări istorice asupra criminalității, insistă mai ales asupra pertinentei delimitării între fața formală și cea cutumiară a dreptului¹³¹. Criteriul acestei ultime distincții a fost găsit în mecanismele de producere și de utilizare a normelor juridice. Producătorii de drept pozitiv au sarcina de a-l impune celor cărora li se aplică prin intermediul unui aparat de stat. Natura acestui drept este indisociabilă mecanismelor de constrângere care îi conferă forța obligativității, într-un drept văzut ca un spațiu al interacțiunilor sociale și nu ca un ansamblu imobil de reguli și instituții¹³². Degajarea juridicului din masa altor măsuri de control social, este adecvată cercetării istoriei românești, căci documentele care să permită un studiu amănunțit al regimului penal în

¹²⁸ Alexandru, Constantinescu, *La composition dans l'ancien droit pénal roumain*, în RRH, nr. 15, 1976, p. 753-757.

¹²⁹ Roberta Kvelson, *Lex Talionis: Equivalence and Evolution in Legal Semiotics*, în „International Journal for the Semiotics of Law”, vol. VII, nr. 20, 1994, p. 165.

¹³⁰ Raymond Verdier și Yan Thomas, *Programme de recherche : système pénal et pouvoirs. Enquête ethnologique et historique (1981-1983)*, în „Droit et Cultures”, nr. 1, 1981, p. 113-116; Raymond Verdier, *Premières orientations pour une anthropologie du droit*, *Ibidem*, nr. 1, 1981, p. 5-21.

¹³¹ Louis Assier-Andrieu, *Le juridique des anthropologues*, în „Droit et Société”, nr. 5, 1987, p. 90.

¹³² Idem, *Penser le temps culturel du droit. Le destin anthropologique du concept de coutume*, în *L'Homme*, 160, 2001, p. 67-90; *Ce que nous appelons le droit. Entretien avec Pierre Legendre*, în „Le Débat”, nr. 74, mars-avril, 1993, p. 107-122.

secolul al XVII-lea nu sunt foarte numeroase. Absența unei proceduri scrise pentru faptele zise penale reprezintă cauza principală. Detaliile despre acest subiect trebuie degajate din documente ce nu au fost create pentru acest scop, anume din documentele private sau cele emise de cancelaria domnească în scopuri civile.

Documentele ne indică faptul că chezașii sunt solicitați de un acuzat care riscă să-și piardă libertatea, să fie torturat sau să suporte sentința capitală. Acuzați de neglijență, doi țărani din Cârlomanești sunt închiși în târgul din Buzău de unde nu ies decât după ce doisprezece boieri se pun garanți pentru ei. Domnul scrie episcopului de Buzău pentru a investiga cazul, căci cei doi i s-au plâns că sunt persecutați de un anume Dumitru sluger¹³³. Etapele urmate în acest ultim caz ne arată că persoana lezată a încercat să-și facă singură dreptate și că bănuielile ei au căzut pe „săracii oameni” pe care i-a închis. Cum nu există încă nici o sentință judecătorească, chezașia celor doisprezece boieri este una de înfățișare, o garanție de încredere și de moralitate prin intermediul căreia ei garantează prezența acuzatului la viitorul proces. Cei doisprezece nu ar urma să fie executați dacă presupușii vinovați ar fugi, recunoscându-și prin fuga lor vinovăția. Cum denunțatorul nu fusese de față la acțiunea intentată de cei acuzați, faptul că domnul ordonă ca un jurământ să aibă loc în prezența episcopului echivalează cu un act de disculpare, capabil să clarifice care din cele două părți are dreptate. Intervenția episcopului este conformă cu o procedură cunoscută și integrată procesului tradițional românesc și presupune utilizarea unei cărți de blestem. Episcopul va convoca la o dată precisă părțile și garanții. Pentru acuzați, șase jurători vor presta jurământ. Mențiunea din actul domnesc ca episcopul „să caute ca denunțatorul să fie prezent, să le dea o lege de trei, trei pentru fiecare” explică după părerea mea felul în care se constituie grupele de boieri co-jurători. Denunțatorul nu poate să probeze altfel afirmațiile sale, dar dacă trei persoane agreeate și de partea adversă sunt gata să jure în favoarea acuzațiilor sale, aceasta va constitui un motiv suficient pentru a accepta judecata. În urma unei astfel de proceduri, n-ar mai exista nici un motiv de a contesta decizia sau acuzațiile. Judecata poate fi considerată închisă până când eventual alte probe ar putea fi aduse în discuție, însă pentru moment garanții pentru înfățișare sunt derogați de orice altă obligație. Atunci când jurătorii intervin pentru disculpare, suntem în prezența unei variante de chezașii, în așteptarea momentului în care jurământul poate oferi libertatea acuzatului. Jurământul intervine deci când nici o alta proba nu susține vinovăția sau nevinovăția, acuzația fiind „purtată cu vorba”.

Un alt exemplu are în vedere o judecată pentru un furt ținută în fața locuitorilor domnului la scaunul Bucureștilor, atunci când domnul este „plecat la război”. Un anume Mușat ar fi furat un lucru de mare valoare de la Mehmet efendi și, după aceasta, el ar fi fugit în Moldova. Găsit din întâmplare de către servitorii victimei, este adus cu forța în țară unde este acuzat pentru delictul comis¹³⁴. Pentru a scăpa de această acuzație, îl denunță pur și simplu pe un altul, Radu al lui Secheie. Noul acuzat trebuie să suporte

¹³³ DANIC, Doc. ist., CXXVIII-114, 27 apr. 1657 : „năpăstuiește de le zice că i-au spart casa la deal și i-au luat și niște bani și i-a pus și la închisoare la pârcălabi aicia la târg. Ce i-au luat 12 boieri în chezașie, dând soroc aici la divan să stea de față cu dânșii și l-au așteptat 5 zile și n-au vrut să vie. Drept aceia, dacă vei vedea această carte a domniei mele, sfinția ta să cauți să le vie pârâșul de față naintea domniei tale să le dea o lege trei, să le dea el, să-și ia ei. De vor putea jura vor fi niște oameni în pace, de nu vor putea jura, vor fi de vină”.

¹³⁴ DANIC, Doc. ist., MDXXIX/90, 30 iul. 1647: „el fost-au năpăstuit pre Radul zicând că au furat Radul acele toate. Și au încăput Radul la mare nevoie și s-a prădat”.

procesul, fiind supus acuzației de furt și obligat să ramburseze atât contravaloarea lucrului pe care l-ar fi furat cât și cheltuielile de judecată. Pentru a putea să înceapă propriul proces, trebuie să se disculpe de primele acuzații, să iasă din închisoare pe chezașie. În această libertate provizorie, el pregătește dezvinovățirea pentru a dovedi cu jurători, neimplicarea sa în această afacere de furt. Chezașii intervin într-un moment cheie, atunci când Radu este acuzat în mod injust. Pană la momentul dezvinovățirii el se află sub garanția lui Matei Filipescu și acesta din urmă, în cazul în care Radu ar fi fost găsit vinovat, ar fi putut fi pasibil de plata valorii furtului.

Procesul pe care tocmai am trecut-o în revistă relevă o idee simplă, cea a unei pedepse private. Victima însăși, în toate cazurile citate, este abilitată să reclame pedepsirea vinovatului. Ea singură ar profita de condamnarea pecuniară la care tinde totdeauna pedeapsa privată. Partea autorității publice este aparent minimă. Legea veghează reglarea acestui conflict, în care cuantificarea materială are câștig de cauză față de pulsunile violente instinctive. Domnul, prin plățirea de către împrișinat a gloabei domnești, consideră afacerea închisă. El pune la dispoziția persoanelor private închisorile și veghează la administrarea acestora. Pornind de la cazul unui vâtaf de pușcărie acuzat de neîndeplinirea sarcinilor ce îi incumbau funcției sale, vom încerca să sesizăm limitele dintre controlul domnesc al infracționalității și răzbunarea personală.

Iuzbașaua Vlaicu din Pitești avea printre competențele sale, obligația să aresteze fugarii și imediat după arestarea acestora, el este responsabil de detenția lor până la judecată. Dacă cei puși sub acuzare îi scapă, indiferent care ar fi cauza sau implicare lui în evadare, datoriile și greșelile celor supravegheați cad pe umerii săi. Așa se întâmplă cu un anume Stan pârcălab care fuge din țară cu nevasta adulterină a unui alt sătean, numit tot Stan. Iuzbașaua îl prinde pe vinovat și îl închide, însă este înșelat și cel pe care îl păzea fuge din închisoare. În aceste condiții, funcționarul este acuzat de soțul fugarei de a fi primit drept mită 200 de monede de aur pentru a le facilita fuga. Fără deci să comită el însuși vreun delict dovedit, după simpla acuzație, el este obligat de domn să plătească domniei cele 200 de piese de aur. În această fază el nu caută să se disculpe de acuzația soțului femeii adulterine. Se pune sub garanția unui mare boier pentru ca „fie să plătească banii, fie să găsească hoțul”. Nu știm însă dacă marele boier a plătit efectiv vreo sumă de bani. El se pune chezaș pentru credibilitatea iuzbașalei. Confirmarea acestui lucru este dată de faptul că, odată arestat vinovatul, el nu reclamă de la acesta decât cheltuielile pe care le-a avut pentru a-l găsi. Înțelegerea dintre iuzbașa și chezașul său se sfârșește atunci când fugarul este găsit. Iar dacă nu ar fi reușit să-l prindă, cel din urmă ar fi plătit domnului cele 200 de piese de aur și și-ar fi urmărit propriul debitor. Particularitatea acestui caz provine din aceea că persoana lezată este însuși principele care pierde banii din administrarea pușcăriilor din cauza mitei și corupției funcționarilor.

Vedem cum datoriile contractate între persoanele private, prin utilizarea slujbașilor domnești și a închisorilor pentru reglarea litigiilor, co-interesează domnia care obține venituri din administrarea actului de justiție. „Apucarea prin strânsoare”¹³⁵ îndeplinește rolul unui serviciu polițienesc *avant la lettre* care pune în evidență intervenția autorității statului. Nu putem spune că impunerea legii este o prioritate absolută pentru domnie. Alte criterii precum restaurarea ordinii, bunăstarea generală, putând prevala. Stabilirea adevărului nu reprezintă un scop în sine și adăugăm imediat că în procesul de tip acuzator care este specific Țării Românești, această căutare nici nu ar fi putut fi. Garanția este o instituție care permite în această epocă să se evite executarea

¹³⁵ DANIC, Ms. 479, f. 72, 26 mart. 1692.

sângeroasă și pierderea de vieți, căci orice persoană care poate să-și permită plata amenzii scapă unei pedepse aspre. Pană în zorii modernității, ea oferă posibilitatea unei negocieri între părțile implicate, fiecare luată în parte, și autoritatea domnească. Informațiile pe care cronicile ni le oferă trebuie confruntate cu documentele de cancelarie și private pentru a stabili care acțiuni domnul nu permite să fie negociate. Pentru oamenii simpli, în privința execuțiilor, se pare că exemplaritatea pedepsei nu este întotdeauna căutată. Domnul rezervă în schimb o soartă crudă demnitarilor, celor care îi contestă autoritatea. Litigiile rezolvate sub autoritatea lui, în instanțele legal constituite, nu sunt în măsură să perturbe ordinea instituită.

Sursa obligației este, în documentele pe care tocmai le-am analizat, un delict. Ar fi extrem de hazardat din partea noastră să presupunem că garanția personală s-a dezvoltat în dreptul românesc pornind de la obligațiile delictuale. Cu toate acestea, utilizarea sa în acest grup de documente merită să fie subliniată. Astfel, obligația provenind dintr-un delict consistă într-o plată al cărei quantum este evaluat după toate aparențele de obiceiul țării. Clauza referitoare la plata despăgubirilor permite să se constate validitatea angajamentului personal luat de către debitor, hoțul, de a plăti indemnitatea. Obligația asumată prin garanție consistă în garantarea acestei plăți. Perioada secolului al XVII-lea, în care ne-am plasat analiza, este o perioadă importantă de prefaceri și în acest domeniu. În înlănțuirea de fapte, arestarea obișnuită desemnată în documente cu termenii de „prinsoare” este prima atingere la libertate; urmarea sa este trimiterea la pușcărie. Însă termenul medieval pentru arestare are o semnificație mai restrânsă decât cea pe care i-o conferim astăzi. După context, „prinsoare” poate într-adevăr să însemne: închisoare în sens de edificiu; prinderea în sine, considerată ca un drept de a reține pe cineva contra voinței lui; reținerea considerată ca o stare în care se găsește un individ arestat. Individul poate fi *incarceratur* sau la fel de bine doar *arrestum*.

Hoții sunt arestați de către victimă care îi închide pentru a-i putea forța să plătească. Pentru a se elibera, ei vinovații vor plăti pagubele și gloaba domnească¹³⁶. Astfel, un țigan fură doi boi și apoi fuge cu animalele și alte obiecte. „Prins” de victimă și închis la pușcărie, el nu iese decât pe chezașie¹³⁷. Furtul realizat de un preot este reclamat mitropolitului, anchetat de un egumen care îl pune pe acuzat *la opreală*, iar executarea se face ca în civil, prin despăgubirea victimei¹³⁸. Practica amenzii în penal reduce aparent gravitatea unei abateri, prin comutarea pedepsei într-o plată obișnuită. De exemplu, un țigan este condamnat la spânzurătoare. Cel care îl răscumpără, plătind paguba și amenda, devine proprietarul răufăcătorului¹³⁹. Uneori, pentru a-i prinde pe hoți, adevărate potere se organizează în regiunea în care s-a comis furtul. Satele din

¹³⁶ *Ibidem*, Ep. Argeș, II/64, 23 ian. 1686.

¹³⁷ *Ibidem*, M-rea de Cotroceni, LIV/17, 18 noiem. 1674: „ca pre un hoț fâțișat” după judecata în divan „mi s-a dat să mă spânzure ca pre un tâlhar. Iar apoi eu am căzut cu rugăciune de mi-am scos capul de la moarte și mi-au iertat greșelile. [...] Și când m-au scos dumnealui den pușcărie dat-au pintru mine poclonul armașului celui mare și al armașilor al doilea ughi 6 zlot 1. Iar de voi mai fugirea sau mai furare [...] acolo să fie volnic să mă spânzure”.

¹³⁸ DANIC, Doc. ist., VI/46, 5 aug. 1687.

¹³⁹ *Ibidem*, Doc. ist., DXCI-63 <1659 sept. 21- 1660 aug. 21> : „Deci l-am prinsu cu cal de față. Cându le-am prins, calul l-au fostu răpus. Ce n-au avut de unde mi-l da, nici stăpân nu s-au știut, ce l-am dus sa-l spânzur cum easte legea hoților de cai. Iar acest boiar luat-u-l-au de la spânzurătoare de au tăiatu ștreangul și mi-au dat cal pentru calul meu și mi-au dat și cheltuiala la ce am cheltuit [...] pentru că l-au scos de la ștreang”.

împrejurimi sunt obligate „cu strânsoare”, să îi caute¹⁴⁰ și se pare că un cuvânt anume desemnează cheltuielile realizate în acest scop: „colac”. Această „taxă” numită „colac” intra în plățile pe care vinovatul, odată prins, urmează să le achite¹⁴¹. Ceea ce reușește cel mai adesea chezașul să facă este să procure repede banii necesari pentru toate cheltuielile cerute, fie pentru a se disculpa, fie pentru rambursarea pagubei și cheltuielile de prindere. Chezașii facilitează împrumuturile de bani, căci credibilitatea persoanei închise este limitată¹⁴². Pentru toate aceste negocieri, utilizarea chezașilor în penal are mai multe consecințe de natură mai generală.

Pentru anumiți sociologi, ceea ce definește dreptul, mai mult decât forța executorie, ar fi disponibilitatea de a se pune în discuție litigiul înaintea judecătorului. Această caracteristică ar ține cont de natura dreptului și de funcția sa în ansamblul fenomenelor sociale. Dreptul se definește astfel ca un sistem de reguli „justificabile”, adică al unui sistem de relații între subiecții de drept și între subiecții de drept și deținătorii de putere sau chiar între deținătorii de putere ei înșiși, susceptibile ca, în caz de litigiu asupra semnificației relației și a consecințelor ei, să facă obiectul unei decizii a unui terț dezinteresat și imparțial, abilitat de sistem să exercite funcția de *jurisdictio*¹⁴³. Calificativele de dezinteresat și imparțial explică conceptul de terț, căci altminteri orice instanță care ar fi interesată n-ar putea fi un terț veritabil. Astfel, *justificabil* poate fi conceput mai degrabă ca o potențialitate, posibilitatea pentru ca anumite reguli, conforme credințelor actorilor sistemului, să facă obiectul unei judecăți din partea unui terț.

În societatea românească, domnul își arogă acest rol de terț, însă, în loc de a vedea în el „forța legitimă”, prefer să vadă în el „justiția legitimă”, căci alți terți arbitri există încă și aceștia vor fi din ce în ce mai mult înlocuiți prin apelul direct la domn. Procedăm astfel, fără a considera deci de la sine înțeles faptul că procedurile aplicate în secolul al XVII-lea în Țara Românească trebuia să genereze în timp un sistem penal în întregime gestionat de stat¹⁴⁴. Justiția apare deci, ca un vector cultural de dezvoltare a unei ideologii a ordinii și raționalității, unde penalul se integrează unui câmp mai vast al gestionării conflictelor sociale. Legătura strânsă între justiția penală și geneza statului este cuprinsă în definiția autorității ca forță legitimă, sau ca un dispozitiv care deține „monopolul exercițiului violenței legitime”. În acest sens, ar fi inconsecvent să vorbim de sistem penal în sens strict înainte de secolul al XVIII-lea și de emergența „codurilor penale”¹⁴⁵. Cu toate acestea, în Țara Românească, instituțiile ieșite dintr-o viață agro-pastorală sunt întrepătrunse cu structurile instituționale pe care domnul țării le pune în

¹⁴⁰ *Ibidem*, M-rea de Tismana, LXXXVI/17, 4 mai 1681; LXXXVII/23, 5 mai 1681.

¹⁴¹ *Ibidem*, M-rea de Bradu, XVI/2, 13 mai 1690.

¹⁴² *Ibidem*, Ms. 209, f. 146, 23 mart. 1662.

¹⁴³ Michel Troper, *Sur l'usage des concepts juridiques en histoire*, în „Annales”, nr. 6, 1992, p. 1171-1184; Charles Leben, *Droit: quelque chose qui n'est pas étranger à la justice*, în „Droits”, nr. 11, 1990, p. 37.

¹⁴⁴ François Billacois, *Pour une enquête sur la criminalité dans la France d'Ancien Régime*, în „Annales”, nr. 2, 1967, p. 340-349; Bernard Durand și Gerda Henkel-Stiftung, *Arbitraire du juge et consuetudo delinquendi: la doctrine pénale en Europe du XVIe au XVIIIe siècle*, Montpellier, 1993.

¹⁴⁵ Yves Cartuyels, *D'où vient le code pénal? : une approche généalogique des premiers codes pénaux absolutistes au XVIIIe siècle*, Montréal et al., 1996; Jens Chr. Johansen și Henrik Stevnsborg, *Hasard ou myopie. Réflexions autour de deux théories de l'histoire du droit*, în „Annales”, 41, 1986, 3, p. 601-624.

practică pentru a controla politic și economic teritoriul țării. Peisajul represiv al justiției românești ne relevă articulațiile instituțiilor, care pun în evidență structurile tradiționale de rezolvare a conflictelor (arbitraj, reconciliere) utilizate de părțile însele sau de către autoritatea domnească ce le încorporează în tehnicile juridice ale statului (responsabilitatea colectivă a unui sat pentru crimă, chezășia). Ar fi prea mult să afirmăm că statul valah se construiește în jurul aparatului represiv, căci mecanismele și procedurile judiciare normale au în primul rând menirea de a controla câmpurile datoriilor fiscale, private sau publice. Cu alte cuvinte, structurile politice românești ale epocii nu dezvoltă în principal valența represivă, lucru de care trebuie să ținem cont atunci când vorbim despre natura statului valah, prin raportare la definiția clasică a statului modern¹⁴⁶.

**STATE BUILDING THROUGH THE CONTROL OVER DEBTS.
LEGAL GUARANTEES AND CONTRACTUAL RELATIONSHIPS IN
WALLACHIA DURING THE 15TH - 17TH CENTURIES.
PART II: THE 17TH CENTURY**

Abstract

The present text is the second part of an article published in SMIM in 2003. In the first part, we presented the evolution of the practice of legal guarantees during the 15th and 16th centuries, its emergence within the field of commercial relationships and its gradual transfer towards larger segments of social concerns. In the second part, we continue to describe the institution of the guarantees in the 17th century, while drawing a typology of it, in so far as the documentation allows us to do so. We consider that the use of the guarantees in the legal practice prepared the articulation of a more general system of legal procedures regulating the obligations. By the means of a correlation between the problem of guarantees and two other fields of social-legal research, namely those related to the phenomenon of tax evasion and to the problem of the control over criminality, we aim to shed light over larger topics concerning the social and political connections of the legal system. The institution of the legal guarantees appears, thus, as a revelator of the most general aspects of the problem of state building.

¹⁴⁶ Pentru spații culturale apropiate nouă, vezi Oleg Kharkordin, *What is the State? The Russian Concept of gosudarstvo in the European Context*, în „History and Theory”, nr. 40, May 2001; Despina Tsourka-Papastathi, *Les institutions du droit privé: mécanismes d'équilibre entre systèmes de droit concourants et concurrentes*, în *Byzantina-Metabyzantina*, Paris, 2003, p. 141-167.

O FAMILIE DE DIPLOMAȚI ROMÂNI DIN TRANSILVANIA

LA CUMPĂNA DINTRE VEACURILE XVII ȘI XVIII:

CORBEA DIN ȘCHEII BRAȘOVULUI

PAUL CERNOVODEANU

La sfârșitul veacului al XVII-lea în cartierul Șchei din cetatea Brașovului, în jurul vechii biserici Sf. Nicolae, ce iradia ca vechi centru cultural, se reunise elita ecleziastică și cărturărească a românilor din sudul Transilvaniei. Printre clericii acestui oraș s-a numărat și popa Ioan Corbea "gocimanul" (mai târziu ieromonahul Iosafat), care a avut trei fiii: David, Teodor și Matei. Ei - și în special primii doi - s-au bucurat de o educație îngrijită, fiind trimiși la mănăstirea Peșterilor din Kiev, spre a-și completa studiile la latină și maghiară primite în mediul cărturăresc autohton. Așa se explică temeinicile cunoștințe de teologie ale celor doi frați, militanți hotărâți împotriva Unirii Bisericii cu Roma precum și familiarizarea lor cu limba slavă rusă. David a îndeplinit chiar la Brașov funcția de jurat al bisericii Sf. Nicolae din Șchei, după absolvirea studiilor.

După ocuparea Brașovului de către imperiali (1688), ce au întâmpinat o rezistență dărză, întâlnim, curând, pe frații Corbea ca refugiați peste munți în Țara Românească, deoarece nu s-au putut împăca cu rânduielile instaurate de noii stăpânitori¹. Într-adevăr dintr-un hrisov acordat de Constantin Vodă Brâncoveanu la 21 iunie 1690 lui David Brașoveanul, "care s-a așăzat cu șădărea lui în țara Domnii méle", aflăm că a fost iertat "de birul slujitoresc și de birul brașovenilor, de bir mărunt de țeară", de alte podvezi și angarale, "de poclonu Hanului", de mertice, conace, cai de olac ș.a. precum și de dijmărit pentru 100 de stupi și 10 rămători și de oierit pentru 400 de oi "fiind el om străin și aflându-se cu slujbă pe lângă cinstitul și credinciosul boiarinul Domnii méle Mihai Cantacuzino vel spătar"². "Slujba" la care se referea documentul era aceea de "ceauș" în oastea munteană al cărei conducător era marele spătar amintit. Într-alt document din aceeași perioadă domnul i-a întărit "jupânului David Corbea și jupânesei dumnealui Ilinca" o cumpărătoare de vii în dealul Tohanilor, în hotar cu amintitul spătar³. Nu știm cine a fost această Ilinca, dar dintr-un document mai tardiv, dat tot de Brâncoveanu la 20 martie 1712, aflăm că David s-a căsătorit în Țara Românească, venind din Transilvania holtei și fără nici o avere, tot ce a agonisit mai târziu provenind din milă domnească⁴.

¹ Gh. Georgescu-Buzău, *Un diplomat român la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea: David Corbea ceaușul, în Relații româno-ruse în trecut. Studii și conferințe*, București, 1957, p. 52.

² N. Iorga, *Documente privitoare la Constantin vodă Brâncoveanu, la domnia și sfârșitul lui*, București, 1901, p. 175-176, doc. II.

³ *Ibidem*, p. 176, n. 1.

⁴ DANIC, *Condica brâncovenească* (ms. 705), f. 507 v°.

Spătarul Mihai Cantacuzino, se vede că a fost mulțumit de prestația ceaușului David (c. 1667-1707), deoarece l-a recomandat domnului Țării Românești care l-a luat în slujba sa, împreună cu frații acestuia, Teodor și Matei, ce au primit și ei atribuții în cancelaria domnească⁵. Faptul că aveau știință de carte, scriind și citind în limbi străine, l-au determinat pe Constantin Brâncoveanu să-i folosească în aparatul său diplomatic. Astfel pe cel mai învățat dintre ei, Toader Corbea (c. 1670 - post. 1725) domnul l-a numit "pisar unguresc" adică tâlmaci și scriitor de acte în limba maghiară și în subsidiar în limbile latină și slavo-rusă pentru cancelaria sa, încurajându-l totodată să alcătuiască un dicționar latino-român pentru uzul dieilor ce redactau acte în latină, limbă indispensabilă în diplomația europeană a epocii. Finanțat de către învățatul episcop Mitrofan al Buzăului (1621-1702), Teodor Corbea a alcătuit la sfârșitul secolului al XVII-lea dicționarul solicitat, intitulat *Dictiones latinae cum Valachica interpretatione*, păstrat în manuscris⁶. Teodor Corbea a fost apreciat de Brâncoveanu pentru calitățile sale și primit în corpul diplomatic, astfel că în 1697 el a asistat pe Gheorghe Castriotul, trimisul domnului pe lângă Petru I țarul Rusiei. Castriotul fusese trimis la Moscova cu scrisori conținând știri privitoare la acțiunile turcilor transmise de capuchehaielele muntene stolnicului Constantin Cantacuzino și o misivă adresată de medicul Curtții, Ioan Comnen, spătarului Nicolae Miclescu, dar fusese reținut de hatmanul Mazepa la Baturin în octombrie 1697. Neliniștit de tăcerea emisarului său, Brâncoveanu a trimis pe Teodor Corbea, logofătul, pe urmele lui la 25 noiembrie 1697, încărcat cu scrisori de la domn și de la frații Constantin stolnicul și Mihai spătarul Cantacuzino. O epistolă a domnului din 21 octombrie era adresată spătarului Nicolae, prin care îi cere să-l informeze despre intențiile Curtții ruse și de posibilitatea eliberării creștinilor de sub stăpânirea otomană. Toate aceste scrisori au fost trimise țarului de Mazepa la 23 noiembrie iar Castriotul și cu Corbea au primit încuviințarea de a se prezenta la Moscova la 31 decembrie 1697. În absența lui Petru I, plecat peste hotare, țarul a însărcinat la 26 februarie și 6 martie 1698 pe boierul L.N. Narâșkin, șeful Departamentului de Stat al soliilor (*Posolski prikaz*), să rețină pe Castriotul la Moscova până la întoarcerea sa, dar în schimb să-l trimită îndărăt pe logofătul Teodor Corbea cu un mesaj de încurajare pentru Brâncoveanu și în dar două perechi de blănuri de samur a câte 50 de ruble fiecare, precum și sarcina de a recruta meșteri de corăbii greci pentru flota țarului ce urma să patruleze în Marea de Azov, după recenta cucerire a cetății Azov de către ruși la 19 iulie 1696⁷. După o scurtă ședere în Țara Românească Teodor Corbea s-a întors la Moscova în august 1698 aducând cu sine un meșter constructor grec de corăbii Hristofor Constantinov trimis de Brâncoveanu țarului și mai multe scrisori printre care și acelea ale patriarhului Dositei al II-lea Notară al Ierusalimului. El mai împărtășea și unele știri privind concentrările tătarilor de la Cetatea Albă și misiunea fratelui său David Corbea în Polonia. În timpul interogatoriului luat lui Constantinov la Departamentul de Stat al soliilor, acesta a dat informații utile despre flota militară turcă și și-a exprimat dorința să slujească și în cea

⁵ Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 52-53.

⁶ Corbea a adoptat pentru alcătuirea lucrării sale prima ediție, din 1604, a *Lexiconului Latino-ungar* al lui Albert Molnár. Cf. Gr. Crețu, *Cel mai vechi dicționar latino-românesc de Teodor Corbea*, în "Voința națională", XXII, 15 oct. 1905 (și extras); Scarlat Struțeanu, *Frații Corbea, doi umaniști ardeleni la Curtea lui Constantin Brâncoveanu*, în "Ramuri", Craiova, XXXIII (1941), nr. 1-2, p. 40-55.

⁷ *Istoriceskic svczai narodov SSSR i Rumâniia v XV-naciale XVIII v. - Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România în veacurile XV - începutul celui de la XVIII-lea*, tom III, 1673-1711, Moscova, 1970, p. 354, n. 59

rusă, având aprobarea lui Brâncoveanu, dornic să-l servească pe țar în oameni și cu bani. Mulțumit de răspunsurile primite, țarul a poruncit la 21 octombrie 1698 lui Constantinov și tălmăciului Nicolae spătarul să se deplaseze cu el în tabăra de la Voronej⁸. De acolo spătarul Nicolae a expediat o scrisoare la 14 noiembrie 1698 lui Gheorghe Castriotul, rezidentul principal muntean în Rusia, cu propunerea țarului de a trimite pe Teodor Corbea din nou în Țara Românească. Diplomatul scheian urma să fie însoțit de contra maistrul Zgur Stilev, un grec din Nejin, ce trebuia să aducă în Rusia 50 de constructori de nave. La dispozițiile primite, hatmanul Mazepa scria țarului la 22 mai 1699 despre reîntoarcerea lui Stilev singur din Țara Românească aducând cu el o scrisoare de la Brâncoveanu în care făcea cunoscute dificultățile create de turci legate de cererea lui Petru⁹. De unde deducția că problema recrutării constructorilor de corăbii prin intermediul domnului Țării Românești n-a fost încununată de succes.

În anul 1698 a avut loc și prima misiune importantă acordată fratelui mai vârstnic, David Corbea, trimis de Brâncoveanu în Polonia, spre a sonda intențiile noului rege August al II-lea de Saxonia în derularea operațiilor de război împotriva Porții otomane. Solul aducea cu el o scrisoare a domnului din 1 mai prin care acesta își exprima formal satisfacția pentru ascensiunea lui August la tron, nutriend speranța înfiripării unor bune relații de prietenie¹⁰. În *Însămnarea pentru solia mai marelui meu frate David ceașu pentru voroava ce au avut cu Turculeț rohmistru și cu alți ruhmistri moldoviani. Și pentru răspuns ce au luat acum când au fost să se întoarcă înapoi de la Craiu*, scrisă de logofătul Teodor Corbea, se discern amănunte prețioase cu privire la rezultatele misiunii celui dintâi. Astfel, cu mare mirare David a luat cunoștință de planurile himerice de hegemonie nutrite de noul rege al Poloniei în regiunea Dunării și de faptul că August al II-lea luase scrisoarea protocolară a lui Brâncoveanu drept un act de "închinare" ceea ce a constituit o gravă eroare. David Corbea a intrat de îndată în contact, în mod tainic, cu Aleksei Nikitin, reprezentantul țarului Petru I la Varșovia, punându-l la curent cu intențiile utopice ale monarhului polon, știind că vor fi dezaprobrate de Moscova; același lucru l-a făcut și fratele său Teodor, aflat în Rusia, care a informat Departamentul de Stat al soliilor cu misiunea lui David. Totodată, pe drumul de întoarcere din Polonia, acesta din urmă trecând prin Cernăuți, s-a întâlnit și cu starostele Constantin Turculeț, "rohmistru" al unor "joimiri" moldoveni ce luptaseră alături de poloni împotriva otomanilor. Și Turculeț s-a declarat gata să asculte de sfaturile lui Brâncoveanu și să acționeze după poruncile sale. Corbea l-a îndemnat să părăsească pe poloni și să caute a lupta mai degrabă alături de ruși, spre care se îndreptau momentan speranțele creștinilor ortodocși din Balcani¹¹. Propunerile de așa-zisă "alianță", de fapt înfeudare a principatului muntean de către poloni, eșuând deoarece Brâncoveanu a refuzat să primească oștile regelui August sub pretext de "iernat", David Corbea nu s-a mai întors la Varșovia, fiindu-i încredințate alte misiuni în Transilvania, unde mai fusese trimis la 30 octombrie 1697 împreună cu dascălul Damaschin, fiindu-i dați 70 de taleri pentru cheltuială¹². David Corbea se implicase în lupta românilor din Brașov și sudul Transilvaniei împotriva presiunilor de catolicizare forțată duse de

⁸ *Ibidem*, p. 355, n. 60 și p. 356, n. 61.

⁹ *Ibidem*, p. 356, n. 63.

¹⁰ Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, p. 337-338, doc. 208.

¹¹ BAR, ms. 5151, f. 322-323; Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 53-55.

¹² *Condica de venituri și cheltuieli a Vistieriei de la leatul 7202-7212 (1694-1704)* (ed. C.D. Aricescu), București, 1873, p. 352.

autoritățile habsburgice de la Viena. El a îndemnat la rezistență clerul ortodox, trimițând chiar manifeste de protest redactate de dânsul "în latinește și românește" ca venind din partea românilor transilvăneni spre a fi prezentate la sinodul din Alba Iulia în septembrie 1700 unde urma să se dezbată problema Unirii. Fără îndoială că lupta curajoasă a lui David a influențat hotărârea clerului ortodox brașovean care a refuzat, la acest sinod, Unirea cu Biserica Romei¹³.

Tot în acest răstimp, Brâncoveanu s-a folosit de serviciile fraților Corbea, Teodor și David, pentru reglementarea problemelor legate de achiziționarea unor case în Brașov. Astfel "Toader sicritariul nostru" a fost trimis de domn în orașul de peste Carpați la 28 octombrie 1700 spre a se lămuri în privința caselor cumpărate în Șchei de la Francisc Bialis, fiul căpitanului de Șimleu Francisc Bialis cel bătrân¹⁴; tot în aceeași chestiune s-a dus și David Corbea la Brașov la 27 martie 1701 cu recomandare către judele orașului Andreas Rhiter¹⁵ după ce cu un an mai înainte, la 23 februarie 1700, mai fusese în orașul de la poalele Tâmppei pentru a desluși niște socoteli ale bisericii Sf. Nicolae din Șchei¹⁶.

Rezolvând aceste treburi, fraților Corbea le-au fost hărăzite de Brâncoveanu probleme mai de răspundere, în calitate de emisari ai săi la Curtea țarului Petru.

Astfel David, ceașul spătăresc, a fost trimis la Moscova unde ajunge la 6 septembrie 1702 cu scrisoarea domnului în care își arată tot devotamentul pentru țară¹⁷. Totodată frații Constantin stolnicul, Mihai spătarul și nepotul lor Toma Cantacuzino postelnicul, de care era legată strâns familia Corbea, au întreținut o corespondență confidențială și paralelă cu emisarul lui Brâncoveanu în Rusia, procurând informațiile cele mai prețioase despre situația din Imperiul otoman, transmiterea corespondenței ambasadorului rus la Poartă, contele Piotr Andreievici Tolstoi către țar și ajutoarele materiale ce i s-au dat de către Brâncoveanu, în sfârșit știri despre războiul de succesiune al Spaniei și alte știri. O primă misivă din acest grup a fost trimisă de stolnic lui Corbea la 11 octombrie 1702, în care printre altele se scuza că n-a scris hatmanului Mazepa, deoarece fratele lui David, Teodor, se afla la vii și n-a avut la îndemână alt pisar de încredere¹⁸. La 6 decembrie 1702 David Corbea, informa pe cancelarul Feodor Alekseievici Golovin despre întrunirea pan-ortodoxă ce avusese loc la București, cu participarea patriarhului Dositei al II-lea Notară, țarul fiind rugat și îndemnat de către toți creștinii din Balcani și de românii din Principate și de cei din Transilvania să-i izbăvească de sub tiranica stăpânire otomană și de asuprirea "papistașă" a Habsburgilor¹⁹. Purtând mesajul la Voronej unde se afla Petru I, fiind însoțit în această deplasare și de spătarul Nicolae, tălmăciu și interpret, pentru corespondență venind din țările române, David a cerut ajutor pentru Biserica Ortodoxă românească din Brașov în lupta împotriva uniaților; țarul a dat instrucțiuni în sensul celor solicitate de ceașul

¹³ Sterie Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, vol. I, Brașov, 1901, p. 5, 19, 20, 27, 28.

¹⁴ Hurmuzaki, *Documente ...*, XV₂, p. București, 1913, p. 1481, doc. 2813.

¹⁵ *Ibidem*, p. 1482, nr. 2814; Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 55.

¹⁶ Hurmuzaki, *Documente ...*, XV₂, p. 1477, doc. 2794.

¹⁷ Al.A.S. Stourdza, *Constantin Brancovan Prince de Valachie 1688-1714. Son règne et son époque*, vol. III, Paris, 1915, p. 27, doc. 14.

¹⁸ ȚGADA, *fond 68*, 1704, god., ed. hr. no. 4, f. 140-143; ANR, *Microfilme Rusia*, rola 96, cadru 228-231.

¹⁹ *Istoriceskie sviazi ...*, III, p. 176, 191, doc. 51; Al.A.S. Stourdza, *op.cit.*, III, p. 32-33, doc. 20.

Corbea ambasadorului său la Viena, Piotr Alexeievici Golițîn, spre a interveni pe lângă împăratul Leopold I²⁰.

Propunerile transmise de Brâncoveanu și Cantacuzini, pentru încetarea războiului cu suedezi și ridicarea lui împotriva turcilor, n-au fost agreate de țar care își urmărea propriile sale obiective de a ieși la Baltica și a deschide o fereastră spre Europa. Totuși dorind să asigure o continuitate a legăturilor cu domnul Țării Românești, Petru a reținut pe David Corbea la Curtea sa, permanentizându-i misiunea, dar păstrând caracterul ei secret.

Stolnicul Cantacuzino a transmis știri amănunțite lui Corbea în primăvara anului 1703 despre chemarea lui Brâncoveanu la Adrianopol, de marea delegație de boieri ce l-a însoțit spre a-l apăra de pâriile dușmanilor la Poartă, despre numeroasele pungi de bani plătite pentru confirmarea domniei și despre sporirea haraciului. Însuși Brâncoveanu, la întoarcerea în țară, în iunie 1703, a trimis numaidecât la Moscova pe secretarul său Teodor Corbea spre a duce fratelui său David și țarului scrisori în care se plângea de jaful la care a fost supus de sultan prin mărirea tributului²¹. Din porunca stolnicului Cantacuzino, Teodor a transmis oral Departamentului de Stat al soliilor informații privind situația din Imperiul Otoman unde avuseseră loc grave tulburări ducând la răsturnarea sultanului Mustafa al II-lea. Pentru serviciul său credincios, el a căpătat slujba de curier permanent al fratelui său David Corbea, care se afla în chip oficios la Moscova ca reprezentant al Țării Românești. În serviciul lui David s-a aflat și al treilea frate al lor, Matei, întâlnit la 1703 printre personalul rezidenței muntene la Moscova. La întoarcerea lui Teodor în principatul muntean, în septembrie 1703 i se încredințau blănuri de samur pentru frații Constantin și Mihai Cantacuzino în valoare de 2000 de ruble ca și pentru domnul Moldovei Mihail Racoviță însă doar de 375 de ruble²².

Totodată în numeroasele scrisori adresate în anii 1703-1704 ceaușului David de către stolnicul Cantacuzino, i se comunică, pentru țar și demnitarii săi, cele mai diverse informații despre marea răsccoală din Ungaria și Transilvania a curuților lui Francisc al II-lea Rákóczi împotriva Casei de Austria, dându-se amănunte asupra împrejurărilor dezlănțuirii mișcării insurecționale, forțelor participante, aliaților și adversarilor ei, desfășurării operațiilor militare, implicațiilor diplomatice ș.a. Erau mai cu seamă relevante efectele asupra războiului purtat de Carol al XII-lea al Suediei cu Rusia²³.

Interesante sunt și relațiile stabilite între David Corbea și patriarhul Ierusalimului, Dositei al II-lea Notară sau postelnicul Toma Cantacuzino, ce asigurau - prin intermediul său - trecerea corespondenței trimisului lui Petru I la Poartă, contele Tolstoi, substanțial ajutat bănește de Brâncoveanu. Toma - trimis capuchehaie la Constantinopol de domnul Țării Românești - îi relatea lui Corbea în toamna lui 1705 spre

²⁰ G.S. Ardeleanu <S. Goldenberg>, *Știri privitoare la istoria Țărilor Române în corespondența împăratului Rusiei Petru I*, în "Studii și cercetări de istorie medie", I (1950), p. 200, doc. XVII; Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 57-58.

²¹ BAR, ms. 5151, f. 340; Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 58.

²² *Istoriceskie sviazi ...*, III, p. 362, doc. 96. Pentru activitatea fraților Corbea la Curtea țarului vezi în special Ștefan Meteș, *Din relațiile noastre cu Rusia. Frații David și Teodor Corbea din Brașov ... ca diplomați și scriitori*, în MA, V (1960) nr. 1-2, p. 836-862.

²³ Elena Ionescu, *Din corespondența inedită a lui David Corbea ceaușul*, în "Cumidava", Brașov, VI (1973), p. 63-82; Paul Cernovodeanu, *Primele știri privitoare la insurecția rákóczi în corespondența stolnicului Constantin Cantacuzino din anii 1703-1704*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România ... Naționalitatea maghiară*, vol. I, București, 1976, p. 79-101.

a-l înștiința pe țar de schimbările survenite la Poartă, despre lipsa de personalitate a noilor guvernanți și despre caracterul detestabil al noului sultan Ahmed al III-lea, "zgârcit ca un țigan, lacom, fricos, prost și mare dușman al creștinilor", constituind niște adversari puțin de temut pentru Petru, îndemnat insistent să ia armele contra turcilor²⁴.

Relațiile intense ale lui Brâncoveanu și ale sfetnicilor săi cu țarul și demnitarii lui prin intermediul lui David Corbea, rezident permanent la Moscova, despre care au parvenit unele zvonuri la turci, au îndemnat pe domnul Țării Românești la prudență, el găsind necesar să-și recheme trimisul din Rusia. Pentru acest lucru Brâncoveanu a apelat și la ajutorul patriarhului Dositei al II-lea care a scris la 4 septembrie 1704 cancelarului Golovin că domnul e în primejdie deoarece prin negustorii ce trec de la Baturin spre Constantinopol, Iusuf pașa seraskierul de Silistra a aflat de prezența permanentă a lui David pe lângă țar, tăinuind-o însă, din prietenie pentru Brâncoveanu²⁵. Țarul a răspuns patriarhului din Narva la 30 noiembrie 1704 că va răspunde solicitărilor lui Brâncoveanu dar "dat fiindcă acest David e un om prea bun, credincios și isteț, rog să-l sfătuiți sau să-l convingeți pe stăpânul lui ca acest David să se întoarcă imediat la noi cu știrile necesare, ceea ce v-o cerem în mod insistent"²⁶. Petru I s-a adresat lui Brâncoveanu la 28 februarie 1705 comunicându-i că a consimțit la întoarcerea ceaușului David în Țara Românească dar cerând să fie cât mai degrabă trimis înapoi, ba încă "el însuși și nimeni altul", deoarece l-a apreciat ca fiind "demn de funcția sa", "un fin politician, inteligent și credincios". David ce căpătase pașaport de la țar cu o identitate fictivă, "David Ivanov, neguțător" aducea la București pentru domn portretul lui Petru I, împodobit cu diamante "ca semn al grației imperiale față de dânsul"²⁷. Rechemarea lui David a coincis și cu răcirea raporturilor dintre Brâncoveanu și Cantacuzini, bănuiri a merge mai departe în legăturile lor asidue cu Rusia și având pe frații Corbea, prea apropiați lor. Totuși țarul nu se putea lipsi de serviciile aduse de iscusitul ceauș și a dat dispoziții la 7 martie 1706 cancelarului Golovin să insiste asupra rechemării lui David²⁸; cancelarul intervenea, la rândul său, pe lângă Brâncoveanu, la 19 martie pentru acest lucru²⁹ și trimitea o scrisoare lui David, tot la 19 martie, în care îl ruga să se întoarcă cât mai grabnic spre a îndeplini dorința țarului, trimițându-i din partea acestuia două zibeline în semn de prețuire³⁰. Brâncoveanu n-a răspuns solicitărilor venite din Rusia, încât Golovin i s-a adresat din nou în termeni insistenți la 4 iulie³¹. Pentru a satisface într-o anumită privință doleanțele țarului domnul a trimis în Rusia, pe Teodor, fratele lui David "din cauza bănuiei turcești", după ce îi expediasse la 8 iunie șapte butoaie cu vin, prin celălalt frate, Matei Corbea. Raportând țarului despre venirea lui Teodor, noul cancelar Gavril Ivanovici Golovkin îl înștiința din Kiev la 18 septembrie că

²⁴ DANIC, *Microfilme Rusia*, rola 96, cadru 206-213.

²⁵ G.S. Ardeleanu, *op.cit.*, p. 202, doc. XXIX; Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 59.

²⁶ *Pisăma i bumaghi imperatore Piotra Velikogo*, vol. III, St. Petersburg, 1893, p. 201.

²⁷ *Istoriceskie sviazi ...*, III, p. 221, doc. 64 și p. 366, n. 112; B A R, ms. 5151, f. 340.

²⁸ G.S. Ardeleanu, *op.cit.*, p. 204, doc. XLI; Gh. Georgescu-Buzău, *ibidem*.

²⁹ G.S. Ardeleanu, *op.cit.*, p. 204, doc. XLII; Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 59-60.

³⁰ G.S. Ardeleanu, *op.cit.*, p. 204-205, doc. XLIV; Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 60.

David Corbea scrisese cancelarului Golovin la 30 ianuarie 1706 că nu întrevădea posibilitatea de a se întoarce curând la Moscova, deoarece la revenirea în Țara Românească își găsise soția foarte bolnavă și acum era foarte slăbită; totuși nu pregeta să-și lase soția bolnavă, copiii și toată moșia numai să nu-și încalce făgăduiala făcută țarului. În răspunsul dat la 20 aprilie la epistola cancelarului din 19 martie, David îl asigura că tot sluga lui rămăsese și atunci când domnul îi va îngădui va veni în Rusia cât mai curând posibil, cf. *Istoriceskie sviazi ...*, III, p. 367, n. 120.

³¹ *Pisma i bumaghi ...*, vol. IV, St. Petersburg, 1900, p. 703.

în ascuns David îi scrisese cu rugămintea să nu-l rețină pe fratele său, ci să-l reclame doar pe dânsul³². Drept care Golovkin a scris lui Brâncoveanu la 25 septembrie 1706 că îl trimite îndărăt pe Teodor Corbea, deoarece țarul l-a dorit pe David și nu pe Teodor, deoarece numai David le era necesar "spre a ne sluji în treburile foarte însemnate"³³. Cancelarul îl consola și pe David în misiunea sa din 3 octombrie "cu precizarea că țarul nu-l va părăsi"³⁴. Brâncoveanu nu s-a lăsat înduplecat nici de data aceasta, scriind lui Golovkin la 5 noiembrie că așteaptă, "un timp mai prielnic" spre a-l trimite pe David; cancelarul i-a replicat la 16 decembrie 1706 decembrie că atunci era timpul prielnic, și nu mai târziu căci aveau mare nevoie de el³⁵. Văzând insistențele țarului și din teama de a nu-și compromite relațiile cu acesta, domnul și-a dat în sfârșit consimțământul, adresând prin intermediul lui David o scrisoare către Petru I la 24 februarie 1707 explicând cauzele întârzierii trimiterii ceaușului, care nu trebuia atribuită nepăsării sau nedorinței sale, ci "învolverării vremurilor și a împrejurărilor", căci fusese împiedicat de diferite greutăți și dușmăanii, de care nici până atunci nu scăpase decât cu prețul a mari cheltuieli³⁶.

Calitățile de diplomat și prețuirea pe care i-a arătat-o l-au determinat pe țar să răsplătească pe David ridicându-l la 20 aprilie 1707 printr-o patentă imperială la rangul de consilier aulic, cu un salariu lunar de 70 de ruble și îndatorirea - printre altele - de a se ocupa de corespondența cu Moldova și Țara Românească³⁷. Chiar a doua zi după această promovare, noului consilier - cunoscător de limbă maghiară - i s-a încredințat o importantă misiune de către Petru I, de a contacta pe Francisc al II-lea Rákóczi, conducătorul răscoalei curuților, înscăunat principe al Transilvaniei la Târgu Mureș la 5 aprilie 1707, spre a-i propune o alianță cu Rusia³⁸. Totodată la 30 aprilie țarul îl înștiința pe Brâncoveanu că a luat pe Corbea în slujba sa spre a nu-i mai face supărări și-l ruga să aibă grijă de casa lui, adică de restul familiei, rămasă în Țara Românească³⁹. Spre a continua negocierile cu Rákóczi el a fost trimis din nou la principe la 1 iulie 1707 cu instrucțiunile date de vice-cancelarul Piotr Pavlovici Șafirov pentru încheierea negocierilor și semnarea unui tratat⁴⁰. Conform prevederilor propuse, principele urma să ocupe tronul Poloniei, dacă va fi acceptat de Dietă și se angaja să nu ducă tratative cu suedezi; țarul se obliga, la rândul său, să sprijine pe Rákóczi cu bani și efective militare în cazul unui atac suedez, să militeze pentru independența Transilvaniei și să-i asigure azil politic principelui în caz de nevoie⁴¹. Corbea s-a întâlnit cu Rákóczi la Ungvár de unde trimitea cancelarului Golovkin la 20 iulie un raport asupra misiunii sale; el și-a îndeplinit cu greu această importantă misiune diplomatică, neprecupețind nici un efort, cu toate că "în aceste zile" mărturisea el "m-a apucat din nou vechea boală despre care

³² G.S. Ardeleanu, *op.cit.*, p. 207, doc. LV.

³³ *Ibidem*, doc. LVI.

³⁴ *Ibidem*, doc. LVII. La 30 ianuarie 1707 David Corbea mulțumea cancelarului pentru asigurările de bunăvoință și trimitea în dar 200 de lămâi și două damigene cu miere ungurească, cf., *Istoričeskie sviazi ...*, III, p. 367, n. 122.

³⁵ G.S. Ardeleanu, *op.cit.*, p. 208, doc. LX.

³⁶ *Istoričeskie sviazi ...*, III, p. 248-249, doc. 78; Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 60-61.

³⁷ *Ibidem*, p. 255-256, doc. 82.

³⁸ G.S. Ardeleanu, *op.cit.*, p. 210-212, doc. LXXII; Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 61.

³⁹ *Istoričeskie sviazi ...*, III, p. 259-260, doc. 85.

⁴⁰ G.S. Ardeleanu, *op.cit.*, p. 214-215, doc. LXXXIII.

⁴¹ Carol Göllner și Paul Abrudan, *Francisc Rákóczi al II-lea (1704-1711)*, București, 1983, p. 146-147.

nu știm nici un amănunt și de abea am rămas în viață"⁴². Nu pentru multă vreme însă, deoarece a răposat la Varșovia, pe drumul de întoarcere spre Rusia, la 11 august 1707⁴³. Tratatul pentru care desfășurase însă o muncă atât de laborioasă a fost însă semnat la Varșovia pe 14 septembrie de reprezentanții țarului și ai lui Rákóczi⁴⁴. Țarul a considerat moartea lui David ca o mare pierdere, poruncind să i se aducă trupul neînsuflăit la Kiev; el a fost înmormântat cu mare cinste la mănăstirea Lavra Pecerska, convoiul funerar fiind însoțit de Petru I, cu toată Curtea și generalii de seamă⁴⁵. Cancelarul Golovkin adresa scrisori concomitente la 22 august lui Brâncoveanu și stolnicului Cantacuzino exprimându-și regretul pentru moartea unui bărbat atât de minunat, rugând pe domn să aibă grijă de văduva și copiii lui iar pe cel de al doilea întrebându-l ce să facă cu rămasurile lui David, să i le încredințeze văduvei sau fiului defunctului, Sebastian, aflat la învățătură la Moscova⁴⁶. Printr-un ukaz al țarului din 15 iulie 1707 Sebastian a fost dat să învețe limbile greacă, latină și slavonă la școli din Moscova⁴⁷ iar la 27 septembrie vice-cancelarul Șafirov se adresa Departamentului de Stat al soliilor solicitându-i un ajutor de 30 de ruble pentru "haine de iarnă" necesare lui Sebastian⁴⁸. Acesta a rămas în Rusia la învățătură până la 23 februarie 1710 când s-a întors în patrie⁴⁹. O mențiune din 1713 îl amintește ca tălmaci în Țara Românească, de unde se plânge cancelarului Golovkin de prigoana îndurată din partea domnului⁵⁰ în urma evenimentelor din 1711 care au dus la fuga familiei sale în Rusia.

Moartea lui David Corbea n-a pus, însă, capăt destinului diplomatic al familiei lui. Fratele său, Teodor, a rămas fidel, în calitate de logofăt de "taină", secretar și om de casă, familiei Cantacuzinilor. De altfel, datorită faptului că acești boieri militau fățiș pentru o politică de alianță cu Rusia în timp ce Brâncoveanu nutrea reticențe, provocate mai ales din teama de turci, frații Constantin stolnicul, Mihai spătarul și nepotul lor Toma s-au sfiit din ce în ce mai puțin să întrețină o corespondență confidențială directă cu țarul și cu cancelarul Golovkin, Teodor Corbea înlocuind pe fratele său David în vechile atribuții de secretar și emisar devotat. Așa s-a ajuns la o angajare mai accentuată a partidei Cantacuzinilor în sprijinirea cauzei curuților, mai ales după încheierea alianței lui Rákóczi cu Rusia. La rândul său, conducătorul răscoalei a încercat în înțelegere cu Cantacuzinii, să-și asigure neprecupețit sprijinul principatului muntean prin înlăturarea lui Brâncoveanu, prea circumspect și păstrând legături cu austriecii. Un plan destul de nebulos urzit de Cantacuzini în 1708-1709 - în colaborare cu Ibrahim pașa de Belgrad, sprijinitor al lui Rákóczi și cu Alexandru Mavrocordat Exaporitul - spre a obține mazilirea lui Brâncoveanu și înlocuirea lui printr-un membru al familiei complotiștilor ce ar fi urmat să încheie un tratat formal cu conducătorul răscoalei, n-a depășit însă faza de proiect⁵¹. În felul acesta s-a ajuns la o corespondență confidențială - în mare parte

⁴² G.S. Ardeleanu, *op.cit.*, p. 215-216, doc. LXXXIV; Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 61-62.

⁴³ Al.A.S. Stourdza, *Constantin Brancovan ...*, III, p. 189, doc. 217.

⁴⁴ G.S. Ardeleanu, *op.cit.*, p. 216-218, doc. LXXXVIII.

⁴⁵ Al.A.S. Stourdza, *op.cit.*, III, p. 190, doc. 218; Gh. Georgescu-Buzău, *op.cit.*, p. 62.

⁴⁶ Al.A.C. Stourdza, *op.cit.*, III, p. 189-190, doc. 217 și 218.

⁴⁷ *Istoričeskie sviazi ...*, III, p. 263, doc. 88.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 373, n. 139.

⁴⁹ BAR, ms. 5216, f. 41, apud G. Bezviconi, *Manuscrise rusești ale Academiei R.P.R.*, București, 1948, p. 26.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ P. Cernovodeanu, *A Havasalföldi és Moldvai vezető körök magatartása a kuruk felkeldéssel szemben* (Atitudinea cercurilor conducătoare din Țara Românească și Moldova față de

cifrată - schimbată în perioada amintită între Francisc al II-lea Rákóczi și emisarii săi Pekri Lőrincz, Károlyi Sándor și Mikes Mihály cu frații Constantin și Mihai Cantacuzino și aderenții lor la complot: Damaschin episcop al Râmnicului și Teodor Corbea. Acesta din urmă a purtat o corespondență interesantă cu principele rebel. În primul rând el își exprima durerea, la 1 februarie 1708, pentru moartea prematură a fratelui său, ceașul David, și îl asigura pe Rákóczi că îl va sluji cu același zel și devotament, pentru ca la 23 iunie 1708 să-i întărească sentimentele sale de credință și să-l informeze despre relațiile spătarului Mihai cu țarul și îngrijorarea provocată de prozelitismul uniților printre sârbi, făcându-i cunoscută și reacția episcopului Damaschin, mutat de la Buzău la Râmnic. În epistolele din 15 mai și 7 decembrie 1709, Teodor mulțumea pentru bunăvoința manifestată de Rákóczi față de familia sa, ce păstra, în numele Cantacuzinilor, aceleași bune legături cu țarul. În sfârșit la 31 decembrie 1709 logofătul muntean îl informa pe Rákóczi despre solidaritatea creștinilor răsăriteni față de Petru I, criticând pe Brâncoveanu care oprise un grup de sârbi, condus de polcovnicul Ioan Rácz să treacă în Rusia; de asemenea, îi făcea cunoscute intrigile lui Carol al XII-lea al Suediei, refugiat la Bender după înfrângerea de la Poltava, care instiga pe turci să declare război rușilor, după unele zvonuri urmând chiar să se deplaseze în persoană la Constantinopol⁵². Din răspunsurile lui Rákóczi trimise lui Teodor Corbea, cunosc pe acelea din 18 august, 29 august 1708 și 17 iulie 1709 prin care principele îi făcea cunoscută trimiterea emisarului său Mikály Rhédey și-l asigura de înalta lui protecție acordată familiei logofătului muntean⁵³.

Evoluția sinuoasă a situației internaționale din sud-estul Europei - în conexiune cu războiul Nordic ruso-suedez - a provocat declanșarea conflictului armat între Rusia și Imperiul Otoman, la instigația partidei războinice de la Poartă, a hanului tătar Devlet Ghirai al II-lea și a lui Carol al XII-lea.

Situația din 1709-1711 și perspectivele unei campanii victorioase a țarului Petru I în Balcani, au dus la o reconciliere temporară - și de suprafață - între Brâncoveanu și Cantacuzini iar domnul Țării Românești a recurs din nou la serviciile lui Teodor Corbea pe linie diplomatică. De data aceasta, el a fost trimis pentru a obține lămuriri de la Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, în aprilie 1711 în privința coordonării acțiunilor de ajutorare a rușilor, după ce acesta obținuse de la Petru I diploma de privilegii de la Luck, stipulând prevederea ca în schimbul recunoașterii domniei ereditare a lui Cantemir în familia sa, el să se închine țarului și să pună Moldova sub protecția sa. După afirmațiile lui Cantemir, el ar fi făcut unele confidențe lui Corbea privind sarcina primită de la Poartă de a-l prinde pe Brâncoveanu și a-l preda turcilor, ceea ce aflând domnul muntean s-ar fi folosit de această informație manipulând-o printr-o intrigă în favoarea sa⁵⁴.

Cert este, însă, că domnul Țării Românești și-a pregătit oastea pentru ori și ce eventualitate - de a se alătura armatei țarului sau nu - aflând și de grabnica sosire a oștirii

insurecția rákócziiană) în vol. *Rákóczi - Tanulmányok*, Budapest, 1980, p. 258-262.

⁵² Pentru toate acestea vezi Magyar Országos Levéltár, G 16 *Aspremont*, Caps. D, fasc. 94, f. 37-39, 89-101; Caps. F, fasc. 189, f. 34 și 37-39; Caps. AI, fasc. 16, nr. 27/1, f. 56-57.

⁵³ Cf. M.O.L., G 15 *Aspremont*, Caps. A 2, fasc. 2, f. 80-81 v⁰; Caps. E, fasc. 102, f. 20; Ráday Könyvtár Budapest, *Ráday család*, lt. 108 cs.; IV d/2-16, nr. 19; vezi și P. Cernovodeanu, *Relațiile stolnicului Constantin Cantacuzino cu răsculații curuți oglindite în corespondența sa*, în RA, anul LXVII, vol. XLV (1990), nr. 1, p. 53-60.

⁵⁴ Dimitrie Cantemir, *Scurtă povestire despre stărpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor* (ed. P. Cernovodeanu & colab.), în *Opere complete*, VI, tomul II (ed. îngrijită de V. Căndea), București, 1996, p. 83.

marelui vizir Mehmed Baltadji la Dunăre. Brâncoveanu și-a așezat tabăra la Albești, în gura Urlaților, rămânând în expectativă. Aflând de intrarea trupelor ruse în Moldova în frunte cu țarul și mareșalul Boris Petrovici Șeremetev, spătarul Toma Cantacuzino, conducătorul oștii muntene, împreună cu mai mulți tovarăși de arme au părăsit tabăra lui Brâncoveanu, dezertând și mergând la Iași spre a se alătura armatei ruse. În rândul însoțitorilor lui Toma s-au numărat - după cum se exprimă cu ură cronicarul brâncovenesc de Curte, Radu Greceanu - "câțiva marghioli, blestemați și de minte striini" printre care și "un Toderășcu, brat David ceașul, neam foarte ciocoiu, șcheau, varvar și plin de răutate" și Gavrilă, vărul său⁵⁵, un personaj de care nu știu nimic, dacă era văr după tată sau după mamă al lui Teodor Corbea, nemaifiind amintit de nici un alt izvor.

După dezastrul de la Stănilești și încheierea precipitată a păcii de la Prut (11/22 iulie), Teodor Corbea și ai lui au urmat pe spătarul Toma, pribegind în Rusia, după o scurtă trecere prin Transilvania. Mânia lui Brâncoveanu împotriva lui Toma, de care s-a simțit trădat, expunându-l răzbumării turcilor, s-a revărsat din plin și asupra familiei Corbea, slujitoare fidelă a casei Cantacuzinilor. Astfel la 20 martie 1712 domnul a confiscat 33 răzoare de vie în dealul Cernăteștilor și alte 11 în același loc, foste ale lui Tudorașco pisarul, fratele lui David ceașul "care de felul lor sânt șchéi din Țara Ungurească și aflându-se acest Tudorașco cu slujbă lângă domnia mea, fiind pisariu unguresc, căutat și miluit după slujba ce avea și căsătorindu-se aici și întemeindu-se cu milele domnești de au făcut vii și alte de toate, nu s-au îndestulat cu atâta, fiind la inemă rău ficlean și cu multă răutate ci s-au sculat de au fugit într-alte țări făr-de știrea domnii méle, arătându-se ficléan și vrăjmaș și domnii și țărâi". Răzorele confiscate au fost dăruite marelui armaș Pătru Obedeauu iar Tudorașco dacă s-ar mai întoarce în țară "n-ar mai avea drept asupra viilor, nefiind ale lui de la părinți, ci din milă domnească, deoarecece atunci când a venit în țară el nu avea nimic"⁵⁶.

În aceeași zi de 20 martie 1712 Brâncoveanu a confiscat 35 răzoare de vie în dealul Negovanilor, ce sânt alătura cu viile lui Matei, fratele lui David ceașul și aparțineau lui Pastia, feciorul lui David ceașul, moștenite de la tatăl său, care "fiind ... de feliul lui șchéiu din Țara Ungurească și aflându-se David ceașul cu slujbă lângă domnia mea pân la moartea lui, căutat și miluit după slujba ce avea și căsătorindu-se aici, s-au întemeiat cu milele domnești de au făcut vii și alte de toate. Nu s-au îndestulat fiii-său Pastia de cât i-au rămas de la tată-său de la David făcute din milele domnești, ci fiind la inemă rău, ficléan și cu multă răutate, ci s-au sculat de au fugit împreună cu unchiu-său Tudorașco pisariul într-altă parte făr-de știrea domnii méle, arătându-se ficléan și domniei și țărâi". Pentru "vicleșugul" lui, viile confiscate au fost donate vtorivistierului Grigorașco, fără drept de răscumpărare, neavând Pastia dreptul de a le revendica, fiindcă tatăl său, la venirea lui în țară n-a avut nimic, toată averea lui fiind făcută din mili domnești⁵⁷. În sfârșit tot în aceeași zi de 20 martie Brâncoveanu a mai confiscat și alte 12 răzoare de vie lucrate și 3 răsaduri răzoare în dealul Șchéilor, foste tot ale lui Pastia, fiul lui David ceașul, pentru fuga din țară și hiclenie, fiind dăruite lui Ivan păhârnicele credincéru⁵⁸.

Tot din pricina fugii cumnatului Teodor și a fiului ei, Pastia, Ilinca, văduva lui

⁵⁵ Radu logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688-1714)* (ed. Aurora Ilieș), București, 1970, p. 181.

⁵⁶ DANIC, *Condica brâncovenească*, ms. 705, f. 509 v°.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 509.

David Corbea, și-a pierdut toate bunurile, fiind, confiscate de domnie și a fost izgonită peste munți, la Brașov. De acolo adresa o plângere țarului Rusiei la 8 ianuarie 1713 "că din pământul și țara noastră numai cu trupul m-au scoosă de mă aflu aici la Brașov cetatea, în mare și nespășă lipsă, că ce am avut în țeară toată ni le-au luat ... fiind pricina pentru copilul fie-mieu, ce să află spre stăpânirea măriei împărăției tale", cerându-i "milă și ajutooru", suferind din pricina necazurilor de "multă slăbiciune"⁵⁹.

După 1711 Teodor Corbea s-a stabilit la Kiev locuind împreună cu membrii familiei sale pribegi în Rusia, Matei fratele și Pastia, nepotul de frate, fiul lui David, primind o moșie în Ucraina, întreținând corespondență între 1712 și 1714 cu cancelarul Golovkin căruia îi cere sprijin la 10 septembrie 1713 spre a-și ajuta soția și copiii izgoșiți de Brâncoveanu la Brașov, împreună cu cumnata sa, Ilinca, el slujind ca tâlmaci guvernatorului Dmitri Mihailovici Golițan, cu o leafă de 200 ruble pe an din 1712⁶⁰. Teodor s-a evidențiat spre sfârșitul vieții și în domeniul literar elaborând *Psaltirea în versuri*, închinată "prea milostivului meu stăpân Petru Alexeevici cel dintâi". Lucrarea rămasă în manuscris cuprindea versuri la stema Rusiei, o prefață elogioasă către țar, un poem laudativ către împăratul biblic David (toate în versificație rusă cu traducere românească) și cei 150 psalmi în versuri doar în limba română. Manuscrisul a fost dăruit de autor bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, de care s-a simțit legat prin credință și obârșie. Pe ultima pagină a lăsat însemnarea "S-a dăruit Sfintei biserici a Brașovului, de dumnealui prin Theodor Corbea, vel pisariu i canțilar al prea puternicii imperatorii moschicești, în anul 1725 luna 10 mai *dni*"⁶¹. Era un ultim omagiu adus meleagurilor sale natale.

Familia Corbea s-a perpetuat apoi în Rusia topindu-se în sânul nobleței ereditare. Mai apare ca un ecou al îndepărtatelor legături cu patria de obârșie un raport întocmit de asesorul colegial Mihail Corbea la 9 mai 1762 cu privire la dorința numeroaselor familii din Moldova și Țara Românească să se așeze în Rusia, în regiunea Bugului⁶². Către sfârșitul secolului al XVIII-lea mai întâlnesc câteva mențiuni ale alianțelor de familie ale scoborătorilor Corbea: astfel un locotenent Vasili Ivanovici Korbe era însurat cu Ecaterina Danilovna Kudașev (născută la 1785), sora kneazului Serghei Danilovici⁶³ iar o Sofia Petrovna Skoropadski, fiica sublocotenentului Piotr Iakovlevici Skoropadski și a Elenei Ivanovna Miklașevski, descendentă din neamul hatmanului de cazaci Ivan Skoropadski (între 1709-1722), succesor al lui Mazepa, a fost căsătorită cu un Korbe⁶⁴.

După sfârșitul secolului al XVIII-lea nu mai dețin nici o știre asupra familiei Korbe, la origine români din Șcheii Brașovului, aflați în serviciul diplomatic al domnului Constantin Brâncoveanu și al boierilor Cantacuzini apoi al țarului Petru cel Mare, naturalizați în patria de adopție și ai cărei membri s-au integrat ulterior definitiv în societatea rusă

⁵⁹ Ț G A D A, fond 68, 1713 god on I, ed. hr. no. 2, f. 3; A N R, *Microfilm Rusia*, rola 96, c. 605.

⁶⁰ *Ibidem*, fond. 68, f. 1-2, 7-8; *Microfilme Rusia*, c. 602-604, 609-611; B A R, ms. 5216, f. 49-51; A. Kociubinski, *Măi i oni (1711-1878)*, Odesa, 1878, p. 158; L.E. Semenova, *Russko-valuskie politiceske sviazi (1712-1713)*, Moscova, 1966, p. 6, 9.

⁶¹ Gh. Cardaș, *Teodor Corbea, poet și traducător al Psaltirii, "vel pisar i canțelar" al împăratului Petru cel Mare*, în MO, XIX (1967), nr. 1-2, p. 28-44.

⁶² B A R, ms. 5216, f. 71 ap. G. Bezviconi, *op.cit.*, p. 33.

⁶³ A.B. Lobanov-Rostovski, *Russkaja rodoslavnaja kniga* (Cartea nobilimii ruse), vol. I, St. Petersburg, 1895, p. 451

⁶⁴ *Ibidem*, vol. II, St. Petersburg, 1895, p. 224.

ANEXE

1

<1713>. *Memoriul adresat de Teodor Corbea țarului Petru I cel Mare solicitând sprijin pentru sine și familia lui atât în Transilvania cât și în Rusia și să ajute și pe spătarul Toma Cantacuzino, refugiat peste Carpați.*

Umilul memoriu al lui Teodor Corbea care conține doleanțe, adresat Luminatului și A tot puternicului țar

1. Din pricina domniei actualului nostru domnitor muntean <= Constantin Brâncoveanu> eu nu mai pot să locuiesc în acea țară, deoarece el se va răzbuna.

O altă cauză este totodată ura <lui Brâncoveanu> împotriva fratelui meu, David Corbea, însă deoarece din cauza neajunsurilor eu lucrăm tâlmaci (secretar) din limbile: latină, ungară, slavonă și poloneză în serviciul său, mă țin cu bunăvoință dar acum are bănuiele atât față de Domnul Conte <Toma Cantacuzino> cât și față de mine - (despre care este convins că l-a mințit slujindu-l pe Marele Țar) îndreptându-și mânia asupra umilei noastre case și numai Înălțimea Sa Țarul ar putea să-l îmbuneze pe domnitorul nostru prin mijlocirea scrisorii sale ca să ne înapoieze bunurile confiscate: viile, caii, cirezile de vite, turmele de oi, porcii și stupii de albine cât și bunurile fratelui meu David și ale altor frați care locuiau lângă Brăila: Matei și Sevastia.

Comisarilor au fost [trimiși] să adune vite de la turci pentru oastea Majestății sale țarului și ei au plecat împreună cu domnul (Toma) și i-au plătit domnitorului nostru câtă vreme acestea se vor afla pe domeniul lui.

2. Și deoarece noi nu avem posibilitate să locuim acolo, îl rugăm din tot sufletul pe Majestatea Sa țarul să ne apere de la Curtea sa ca în umila noastră casă de pe pământurile Transilvaniei să putem locui liniștiți ca și strămoșii noștri deoarece patria noastră este Transilvania.

3. Și dacă Înălțimea sa Țarul ar vrea să ne primească sub protecția sa, [atât pe mine] cât și pe câțiva frați de ai mei, am vrea să rămânem în țara noastră sub *autoritatea* Țarului; mă rog cu sârguință ca Majestatea sa Țarul să ne miluiască și să ne acorde azil pe pământurile Cerkasului mie și fraților mei care vor veni de la mine acasă, cât să-mi oferiți pământ unde am putea avea casele și întreține vitele.

4. Iar pentru sufletul meu cer cu plecăciune mila Înălțimei Sale Țarului.

5. Polcovnicul Ghica, căpitanul Mihalachi și frații lui așteaptă milostenia Înălțimei sale Țarului.

6. Cererea umilă a domnului conte Toma când a plecat la unguri¹ a cerut ca Înălțimea Sa Țarul să se arate milostiv față de el, să nu-l lase pe pământurile acelea, iar cum va fi posibil, să-l ia la sine ori acolo să-l miluiască.

ȚGADA, fond no. 68, 1713 god1 ed hr no. 2, f. 1-2, orig. rus.; A.N.R., *Microfilme Rusia*, rola 96, cadre 602-604; traducere din lb. rusă de dr. Angela Colin

¹ Adică în Transilvania

2

1713 ianuarie 8 – Brașov. Ilinca, văduva ceașului David Corbea, cere sprijin material țarului Petru I cel Mare

Luminatului, înălțatului, strălucitului, marelui împăratu a totă Moscoviia și al altor țară stăpânitor și biruitor.

Luminatului împărat, pră puternicul Dumnăzău rog să ție împărați...<rupt> spre mare biruință asupra vrăjmașilor supuindu-se și în...<rupt>...se toți împărații tale. Pentru multă dăpărtarea pământ ... <rupt> viu și slujnica împărății tale care am fostu jupâneasă r<ăpo>satului David Ceașul, plecatul sluga împărății tale, închinându-mă împărății tale cu această închinată scrisoare căzându la pământu, sărutând împărătești picioarele împărății tale și cu fierbinte și nenumărate lacrimi am luat îndrăzneală și cutezare jeluindu-mă împărății tale, că din pământulu și țara noastră numai cu trupul m-au scoosă de mă aflui aici la Brașovu cetatea, în mare și nespusă lipsă, că ce am avut în țeară tooate ni le-au luat, numai așa cu trupul ne-au trecut aici, care cu nespusă obidire și necontenite lacrimi trăescu, fiind pricina pentru copilul fie-mieu, ce să află spre stăpânirea mării împărății tale, care, mă roog înălțimei împărății tale să fie tinsă cătră mine împărăteasca mării tale milă să pociu trăi în străinătatea aceasta den-părăteasca mării tale milă și ajutooru, fiindu că după lipsă, mă <a>flu ... <rupt> și-n multă slăbiciune. Și iară Dumnezeu roog întru mulți ani fericiți să păzească împărăția ta cu mare biruință și putere, Gh<enarie 8 dni>...<rupt>l<ea>t 72<21>...<rupt>

†Cu capul pân la pământ plecată

slujnica împărății tale care sânt jupâneasă răposatului David Ceașul Ilinca

ȚGADA, fond 68, 1713 god 1, ed. hr. no. 2, f. 3 (*Microfilme URSS*, rola 96, cadru 605), original românesc completat după traducerea în lb. rusă (*ibidem*, f. 4-6; cadre 606-608)
<Adresa:>

Prea înaltului, înălțatului, strălucitului, marelui împăratu a tootă Moscoviei și altoor țară, puternic biruitoru, cu mare cuviință să să închine mării împărății sale -

(L.S.)

3

1713 februarie 10 – Kiev. Todea Corbea către Gavril Ivanovici Golovkin, cancelarul Rusiei, solicitând ajutorul țarului pentru sine și familia sa alcătuită din soție și copii, refugiați la Brașov, Ilinca văduva fratelui său David, tot acolo și alt frate Matei, curier al spătarului Mihai Cantacuzino.

Prea luminate domn Conte

Prea milostive domn!

Mă închin cu plecaciune Înălțimii Voastre, prea milostivului binefăcător și vă comunic că scrisorile pe care le-am primit de la nobilul domn Mihail Cantacuzino prin mijlocirea fratelui meu Matei, tălmăcindu-le în limba rusă le-am trimis Înălțimii Sale Cneazului Dimitrii Golițan. Și prin mijlocirea aceluiași frate le-am trimis către Înălțimea Voastră ca să răspund la scrisoarea domniei sale <adică a lui M. Cantacuzino>. Profit de prilej să Vă rog, prea luminate, deoarece sunt ruinat și am lucrat aici pentru Înălțimea Sa țarul neavând o leafă de o mie (de ruble) ca alți tălmaci, iar satul pe care l-am primit a fost ocupat de polonezi, să se îndure Înălțimea Voastră să mă ajutați ori să-mi oferiți din

*<tului?> rupt

mila Țarului un sat peste Nipru lângă Kiev, ori simbria odată pe lună; sunt amărât căci soția mea locuiește cu copiii mei pe pământuri străine iar eu am aici o simbria de 200 de ruble pe an cu care este foarte greu să-mi țin soția și copiii <și> în același timp să îndeplinesc slujba încredințată. Nădăjduiesc ca Înălțimea Voastră să fie milostiv și să răspundă la cererea noastră. Fratele meu Matei se închină cu plecaciune.

Tot prin mijlocirea lui și sărmana mea cumnată, soția răposatului frate David, care locuiește împreună cu soția mea în Transilvania se închină cu plecaciune către Marele Țar într-o scrisoare pe care eu am tălmăcit-o în rusește și v-am trimis-o Vouă Prea Luminate. Și dacă binevoiește Înălțimea Voastră, să miluiască pe fratele meu Matei și pe rudele noastre cu o sută de ruble pe an, căci eu le-am trimis <banii> prin fratele meu Matei, însă n-au ajuns la dâșii, deoarece polonezii i-au jefuit <pe drum>. Vă rog, Înălțimea Voastră să ne miluiți ca și în alte țări și să nu ne lipsiți de mila Monarhului nostru prea Creștin și așteptăm răspuns de pe pământurile creștinești de la Înălțimea Voastră.

Cu supusă plecaciune
Teodor Ivanovici Corbea
Din Kiev
Februarie 10, anul 1713

ȚGADA, fond no. 68, 1713 god, ed hr no. 2, f. 7-8, orig. rus; A.N.R., *Microfilme Rusia*, rola 96, cadre 609-611; traducere din lb. rusă de dr. Angela Colin

4

1713 mai – Kiev. Todea Corbea către contele Gavril Ivanovici Golovkin cerând o simbria de 200 ruble pe an, ca urmare a greutăților suferite de sine și familia sa în urma confiscărilor averilor efectuate de Constantin Brâncoveanu ce se răzbunase pentru defecțiunea lui Toader și a fraților săi în Rusia.

Preluminate și preînalte Conte milostivul meu binefăcător!

În anul 1712, potrivit Ucazului pre luminatului Maiestății sale Țarului, am venit eu în slujba Împăratului la care ca și răposatul meu frate David, am rămas și doresc [să rămân] până la sfârșitul <zilelor> mele, însă după bătălia de la Prut, domnitorul muntean a ruinat nu doar casa fratelui meu ci și casa mea și le-a alungat peste hotare, pe pământurile Transilvaniei pe soția răposatului meu frate și pe soția mea, unde [se află] până astăzi.

Din mila Înălțimei Sale Țarului noi am primit un sat lângă Kiev însă acesta a fost ocupat de polonezi. Eu mă îndeletnicesc cu tălmăcirile diferitelor scrisori și nu am cu ce întreține soția și familia mea care se află în străinătate. Rog Înălțimea voastră să-mi răspundă și să mă miluiască cu o simbria ridicându-se la 300 de ruble pe an.

Teodor Ivanovici Corbea
Din Kiev
Mai, 1713

ȚGADA, fond no 68, 1713 god, ed hr no 2, f. 9, orig. rus; A.N.R., *Microfilme Rusia*, rola 96, cadru 612; traducere din lb. rusă de dr. Angela Colin

NEGUSTORI MECENA ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ

(Secolul al XVIII-lea)

GHEORGHE LAZĂR

În lucrarea sa *La raison des gestes* J. Claude Schmitt constata că într-o societate tradițională, dominată de valorile religioase și oralitate „*gesturile devin un mijloc și un semn de distincție socială*”. În aceeași direcție se înscriu și opiniile lui Jean Favier care, analizând nașterea relațiilor capitaliste în zona occidentală a Europei, remarca că în dorința de inserție socială și de consolidare a unei imagini de prosperitate, omul de afaceri nu a neglijat beneficiile pe care le putea obține din direcționarea unei părți din avere în așa-zise „*investiții sterile*”: comandarea unor lucrări de artă, decorarea propriilor case asemănător palatelor nobililor, etc¹. Cercetări recente privind îndeobște spațiul occidental² au evidențiat faptul că cel mai adesea *mecenatul* - căci despre acest aspect dorim să vorbim în cele ce urmează - a reprezentat nu numai o manieră de manifestare a averii, a unui nivel de bunăstare economică, ci trădează și dorința acestor *homines novi* de a se insera în societatea „celor aleși”. Și pentru a rămâne tot în zona Europei occidentale, mai amintim faptul că într-o lucrare apărută în secolul al XV-lea întâlnim următoarea constatare: „*Darul de a ști să cheltuiești este o virtute*”³.

În cele ce urmează, plecând de la analiza unor studii de caz, vom încerca să vedem în ce măsură un asemenea comportament de *mecena* îl putem regăsi și în cazul negustorilor din Țara Românească pe parcursul secolului al XVIII-lea și care au fost acele „investiții sterile” considerate de elementele cele mai dinamice din rândul acestei categorii ca fiind suficiente să aducă mult doritul spor de prestigiu în planul social.

a. Într-o societate tradițională, dominată de valorile religioase, ridicarea unui așezământ de cult, dincolo de dimensiunile religioase ale unui asemenea gest, a reprezentat și pentru anumiți negustori - asemenea achizițiilor de proprietăți funciare și alianțelor matrimoniale - o investiție de prestigiu cu valoare simbolică și, în același timp, indiciul dorinței lor nemărturisite de promovare în ierarhia socială a epocii. Urmând exemplul oferit de domnie și boierime, începând cu secolul al XVIII-lea, o parte a negustorimii își manifestă dorința de prestigiu și afirmare socială prin transformarea unei

¹ Jean Favier, *Aur și miredenii. Nașterea omului de afaceri în Evul Mediu*, trad. Mihai Ghivirigă, București, 2001, p. 424.

² Printre lucrările cele mai recente în această direcție, amintim R. Mousnier, J. Mesnard (coord.), *L'âge d'or du mécénat, 1598 - 1661*, Paris, CNRS, 1985. Vezi de asemenea, Maria Bogucka, *Le bourgeois et les investissements culturels. L'exemple de Gdańsk aux XVIe et XVIIe siècles*, în RH, CCLIX, nr. 2, p. 429 - 440; Michel Mollat, *Les aspects économiques du mécénat en Europe (XIVe - XVIIIe siècles)*, în *ibidem*, CCLXXIII, nr. 2, p. 265 - 281.

³ J. Favier, *op. cit.*, p. 425.

părți din capitalul bănesc, obținut în urma activităților economice, în capital simbolic, preluând inițiativa ctitoririi de biserici și mănăstiri.

Pentru a evidenția mult mai clar această schimbare la nivelul comportamentului, am procedat la o inventariere a ctitoriilor religioase⁴ aparținând negustorilor pe cinci paliere cronologice: 1600 - 1631, 1632 - 1654, 1655 - 1687, 1688 - 1714 și 1715 - 1750, având ca termen de comparație actele ctitoricești realizate de domnie, marea boierime, cler și dregătorii domnești în aceleași intervale cronologice. Deși analiza noastră nu este una exhaustivă⁵, având mai degrabă valoare orientativă în măsură să evidențieze o anumită tendință, ea se justifică dacă acceptăm faptul că aceste monumente sunt în măsură să completeze informațiile oferite de documentele epocii și au jucat un anumit rol în "fixarea în memorie" a istoriei acestor comunități, cu elementele lor comune sau particulare. Iată rezultatele obținute:

<i>Perioada/ Categorica socială</i>	<i>1600 - 1631</i>	<i>1632- 1654</i>	<i>1654- 1687</i>	<i>1688- 1714</i>	<i>1715- 1750</i>	<i>total</i>
Domnia	1 (13%)	29 (36%)	12 (27%)	19 (20%)	5 (5%)	66
Marea boierime	3 (37%)	38 (47%)	14 (33%)	30 (32%)	24 (23%)	109
Clerul	1 (13%)	3 (4%)	8 (18%)	17 (18%)	32 (25%)	61
<i>Negustorii</i>	<i>2 (24%)</i>	<i>2 (2%)</i>	<i>5 (11%)</i>	<i>10 (11%)</i>	<i>19 (18%)</i>	<i>38</i>
Dregătorii	1 (13%)	9 (11%)	5 (11%)	18 (19%)	22 (21%)	55
Alții	-	-	-	-	4 (4%)	4
Total	8 (100%)	81(100 %)	44 (100%)	94 (100%)	106 (100%)	333 (100%)

Fără a abuza de limbajul arid al cifrelor, putem constata că această analiză cantitativă confirmă tendința de afirmare a negustorimii de care aminteam mai sus. Negustorimea, alături de categoria slujitorilor Bisericii, fiind singurele categorii sociale ce au înregistrat din perspectiva actului ctitoricesc o creștere înceată dar sigură de-a lungul perioadei amintite. În aceeași direcție se înscrie categoria slujitorilor domnești, a căror pondere devine mult mai evidentă odată cu procesul de modernizare a aparatului administrativ, fără însă a putea vorbi de aceeași consecvență. Și toate aceste schimbări se petrec în condițiile în care domnia și marea boierime, deși își mențin în continuare

⁴ După știința noastră o primă "analiză a ctitoriilor după criteriul originii sociale a fondatorilor" o datorăm istoricului Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, 1996, p. 112 -115.

⁵ La baza analizei noastre stau în cea mai mare măsură informațiile pe care le-am putut extrage din lucrările lui Nicolae Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din Țara Românească*, partea I, *Țara Românească (Muntenia, Oltenia și Dobrogea)* (Craiova, 1970, 2 vol.) și *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București* (București, 1961).

pozițiile de lider în ceea ce privește „vocația întemeietoare”⁶, înregistrează un declin constant, ceea ce anunță modificările de structură pe care societatea românească le va înregistra odată cu aplicarea Regulamentelor Organice (1831)⁷.

A generaliza și a considera că toate aceste acte ctitoricești ascund cu siguranță și o anume dorință de afirmare socio-economică este o premisă care ne poate duce la concluzii false, dar, în același timp, este tot atât de adevărat faptul că această creștere spectaculoasă a ctitoriilor datorate negustorimii, indiferent de posibilele motivații de ordin religios care s-au aflat la baza lor, reprezintă o dovadă *fizică* a ambițiilor și a forței economice a acestei categorii ce începe a-și face simțită prezența tot mai pregnant în plan social. Păstrând proporțiile am putea considera că pentru societatea românească ctitorirea unei biserici era echivalentul palatelor și reședințelor municipale pe care negustorii din marile capitale europene le-au edificat pentru a «demonstra capacitatea de a dăinui»⁸.

Pentru acea parte din rândurile negustorilor din Țara Românească, ajunsă la un anumit nivel de bunăstare, ctitorirea unui lăcaș de cult devine, ca și în cazul domniei sau al marilor boieri, «*une marque du rang*»⁹, o formă de etalare publică a unei situații economice prospere dar «și singurul mod legitim, din perspectiva tradiției, de a-și cheltui averea»¹⁰. Reprezentativă din această perspectivă este gramata patriarhului Iacov al Constantinopolului, din 1681, prin care erau întărite privilegiile mănăstirii Cotroceni; pe lângă enumerarea obișnuitelor moșii, prăvălii, ȕigani, actul patriarhal consemna și faptul că „*e recunoscut și netăgăduit că la mai mare slavă a mării Lui, mai presus de altele, se osebește a înălța dumnezeiești biserici și sfinte lăcașuri*”¹¹, frază mai mult decât revelatoare pentru modul în care erau percepute asemenea investiții în epocă. Un veac mai târziu, într-un act emis de această dată de domnul țării (14 iulie 1793), regăsim aceeași percepție asupra actului ctitoricesc - «*sfintele mănăstiri...sunt cea mai de cinste parte a politiei și semnul cel prea arătat al pravoslaviei*»¹² -, ceea ce dovedește că lucrurile nu au suferit modificări prea mari de-a lungul perioadei cercetate de noi.

Mai mult, zelul ctitoricesc ce a caracterizat întreg secolul al XVIII-lea, adeseori cu încălcarea canoanelor stabilite, a pus Biserica într-o situație inedită, aceea de a i se recunoaște dreptul, cel puțin formal, de a controla și "aviza" modul în care asemenea construcții de sfinte lăcașuri erau săvârșite. Un indiciu al acestei stări de fapt - abateri

⁶ D. Barbu, *op. cit.*, p. 114.

⁷ O prezentare de ansamblu a acestor modificări la nivelul comportamentului, *ibidem*, p. 113 - 114.

⁸ J. Favier, *op. cit.*, p. 386.

⁹ Norbert Elias, *La société de Cour*, Flammarion, Paris, 1985, p. 32. Pentru alte zone geografice, vezi: Charles - Marie de la Roncière, *La foi du marchand : Florence XIVe - milieu XVe siècles*, în vol. *Le marchand au Moyen Âge, XIXe Congrès de la SHMES (Reims, juin 1988)*, Publications de la Sorbonne, 1992, p. 237 - 254 ; Alexander Gieysztor, *Le lignage et la famille nobiliaire en Pologne aux XIe, XIIe et XIIIe siècles*, în vol. *Famille et parenté dans l'Occident médiéval. Actes du colloque de Paris (6 - 8 juin 1974) organisé par l'Ecole Pratique des Hautes Etudes (VIe section) en collaboration avec le Collège de France et l'Ecole Française de Rome*, coord. Georges Duby et Jacques Le Goff, Ecole Française de Rome, Palais Farnèse, 1977, p. 299 - 317.

¹⁰ D. Barbu, *op. cit.*, p. 104.

¹¹ Hurmuzaki - Iorga, *Documente*, XIV/ 1, p. 224.

¹² V.A. Urechia, *Istoria românilor*, VI, p. 201.

grave în ceea ce privește modul de pictare al bisericilor și efortul Bisericii de a ține sub control toate aceste inițiative particulare - ne este oferit de circulara episcopului Filaret al Râmnicului, emisă în 1781, prin care impunea controlul ecleziastic în asemenea cazuri, urmând să se verifice nu numai "procopseala" meșterilor zugravi, ci și conformitatea cu « pravila » a activității fiecărui zugrav¹³. Fenomenul pare a nu fi întâlnit numai în Țara Românească, căci la 1764 însuși domnul Moldovei este nevoit să intervină pentru disciplinarea acestor comanditari mult prea grăbiți să-și etaleze bunăstarea economică. Aflând că se zidesc biserici «așa fieștecum și unde vor, fără trebuință», domnul interzice ca asemenea inițiative să mai aibă loc fără știrea și voia mitropolitului sau a ierarhului locului; decizia domnească era justificată de faptul că mulți, în goană după prestigiu și dorința de a etala o anume prosperitate economică, aproape au golit de orice valoare sacră gestul lor de a ctitori un lăcaș de cult. Astfel, domnul constata nu numai că sfintele biserici erau construite din «repezirea nesocotită a multor creștini », dar și că «unii...din mândrie și deșartă slăvire...poftesc cu acest chip ca să câștige lauda vecinică și în viață și după moartea lor și cer mai mult slava lor decât slava lui Dumnezeu»¹⁴.

Revenind la cazul negustorilor din Țara Românească putem afirma că pentru mulți dintre ei și familiile lor ctitorirea unor lăcașuri de cult devenise o formă de etalare și "vizualizare" a situației lor economice prospere, care ar fi putut atrage invidia unora din cele mai renumite familii de boieri. Iată, de exemplu, cazul negustorului piteștean Martin Buliga a cărui activitate comercială s-a derulat în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Grație câștigurilor obținute din comerț, el a reușit nu numai să ocupe pentru o perioadă de timp dregătoria de mare clucer de arie, ci să se și lanseze într-o constantă acțiune de edificare a unor așezăminte de cult. Numele său apare în calitate de ctitor în cel puțin trei asemenea așezăminte: biserica de la Gura Bațcovului, Valea Rea și cea de la Stânișoara (toate trei în jud. Argeș). Spre sfârșitul vieții, când orice speranță de a avea urmași din trupul său dispăruse, Martin Buliga construiește la 1745, ajutat fiind și de soția sa, Anița, o biserică în orașul Pitești „întru lauda și cinstea preamarilor voievozi Mihail și Gavril și a tuturor celorlalte fără de trupuri, în zilele prealuminatului domnu, Ion Constandin Niculae voevod, ca să fie noo și părinților noștri de pomenire în veci”¹⁵, în al cărui pridvor cei doi ostenitori își vor găsi odihna cea de pe urmă¹⁶. Pentru înzestrarea ctitoriei sale, care îi va perpetua numele peste secole, Martin Buliga se va adresa, asemenea domnilor și boierilor, renumiților meșteri brașoveni, cum este cazul acelui Ioannes Georgius Angerer căruia îi comanda un clopot ce va fi decorat cu chipul celor doi sfinți protectori ai lăcașului¹⁷. Câțiva ani mai târziu, la 1751, Martin Buliga va închina schitul construit de el Mitropoliei din București; prin același act el mai stabilea ca pe lângă schit "să fie școală românească pentru învățătura copiilor", întreținerea respectivului așezământ și plata dascălului urmând să se facă din veniturile schitului. Tot

¹³ N. Stoicescu, Liana Dumitrescu, *Cum se zugrăveau bisericile în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în MO, XIX, 1967, nr. 5 - 6, p. 420.

¹⁴ Voica Pușcașu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, 2001, p. 184.

¹⁵ Constantin Bălan, *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV - 1848)*, București, 1994, p. 3656, nr. 502.

¹⁶ *Ibidem*, p. 367, nr. 504.

¹⁷ C. A. Stoide, *Despre clopote și clopotari în țările române. Sec. XIV - XIX*, în GB, XXIX, 1971, nr. 9 - 10, p. 888, nota 2; C. Bălan, *op. cit.*, p. 368, nr. 506.

din prinosul veniturilor urma să se asigure "*chiverniseala și hrana a vreunor săraci, carii nu vor avea unde să-și plece capul*". Că Martin Buliga a fost o figură de marcă a comunității reiese și din faptul că moartea sa grabnică - paradoxal, survenită în aceeași zi și lună ca și în cazul tatălui său -, "*dimineața mai înainte de leturghie*"¹⁸ în urma unei paralizii, "*la care nici diiată n-au apucat să-și facă, nici ceva învățătură*"¹⁹ -, a fost anunțată simultan mitropolitului de către mai multe persoane; ba mai mult, unul din contemporanii săi a considerat că evenimentul merită a fi consemnat pe filele unui *Triod*: "*când au răposat dumnealui jupânul Martin clucer, în zilele preluminatului domn Io Matei voievod, în luna lui februarie*"²⁰.

Același comportament și aspirație de afirmare publică a unui statut economic de excepție regăsim și în cazul negustorului craiovean de origine greacă Hagi Ianuși, a cărui familie a rezidat tot timpul în Grecia, care s-a lansat într-un adevărat program de ctitorii religioase. Ca și în cazul amintit mai sus, Hagi Ianuși a contribuit, singur sau în asociere cu frații săi, la ridicarea mai multor biserici: Dăbuleni (1813 - 1817), Negoiu (1814 - 1816), Schitul Arhanghelul din Rm. Vâlcea (1817) și Constantinești (jud. Olt)²¹.

În aceeași serie trebuie să-i includem și pe membrii familiei de negustori târgovișteni Fusea. Începătorul acestei familii, Șerban Fusea, după o îndelungată activitate economică în care a agonisit o frumoasă avere, se lansează într-un amplu efort ctitoricesc, contribuind la ridicarea bisericilor din satele Valea Neagră (cunoscut mai târziu sub numele de schitul Fusea), Pietroșița, Bezdeadul de Sus și Gura Vâlcăanii. Din pomelnicul bisericii Sf. Vineri din Târgoviște, comandat de Șerban Fusea și întocmit se pare între anii 1731- 1732, aflăm că și aici acesta a ridicat din temelie și a zugrăvit "*sfântul jartalnic ce să zice proscomidie*"; de altfel în incinta acestui important lăcaș de cult Șerban Fusea va fi înmormântat, alături de o parte din membrii familiei sale, lăsând în urmă - așa cum citim pe piatra lui de mormânt - "*toate ce am agonisitu... fără de acești 3 coți de pământu*"²². Urmând modelul oferit de tatăl său, nici fiul, Negoia Fusea, nu se va lăsa mai prejos, numele lui fiind menționat în calitate de ctitor la bisericile din Pietroșița, Gura Vâlcăanii, Stelea și mitropolia din Târgoviște. În acest ultim caz, merită subliniată nu numai valoarea bunurilor lăsate mitropoliei - schitul de la Valea Neagră cu biserica de zid, moșii, vad de moară, 3 munți (Măgurile, Zănoaga, Plaiul Orzii din jud. Dâmbovița), 2 prăvălii de zid cu pînălele lor boltite din târgul din lăuntru din Târgoviște, 1 vad de moară la Voinești în apa Dâmboviței, câteva suflute de țigani etc., - cât și locul unde figura "*pomelnicul răposatului Negoia Fusea și al soției sale Ilincăi Fusoaică*" în marele pomelnic al sfântului lăcaș: imediat după șirul domnilor țării și al marilor boieri²³.

¹⁸ DANIC, Mitrop. Ț. Rom., CCXCIX/ 13.

¹⁹ *Ibidem*, CCXCIX/ 15.

²⁰ Marin Braniște, *Schitul Buliga. Un metoh în Pitești al Mitropoliei Țării Românești*, în MO, XVII, 1966, nr. 1-2, p. 47- 48.

²¹ Dumitru Bălașa, *Biserica Hagi Enuși din Craiova*, în MO, XI, 1959, nr. 3 - 4, p. 166 - 181; Ionașcu Ion, *Biserici, chipuri și documente din Olt*, Craiova, 1934, p. 68; Ariadna Camariano - Cioran, *L'Epire et les pays roumains*, Jannina, 1984, p. 129 - 133.

²² Radu Gioglovam, Mihai Oproiu, *Inscripții și însemnări din județul Dâmbovița*. vol. I, *Municipiul Târgoviște*, Muzeul județean Dâmbovița, 1975, p. 148, nr. 347.

²³ *Ibidem*, p. 84, nr. 172.

Ca și în cazul domnilor sau al marilor boieri²⁴, atașamentul manifestat de descendenții acestor negustori față de ctitoriile lor a avut rolul de a legitima public apartenența la o familie, prin întreținerea memoriei fondatorului, dar și de a dovedi o anume solidaritate familială. Este cazul nepoților negustorului bucureștean Mihu care, mândri de ascendența lor pe care o vor perpetua în timp, vor reface din piatră, la 1760, biserica Bradu - Boteanu (București), ctitorită din lemn de bunicul lor cu aproape un secol în urmă²⁵ sau cei ai negustorului Gheorghe Topoloveanu, originar din Ianina, care vor repicta, spre aducere aminte, o jumătate de secol mai târziu ctitoria bunicului lor²⁶. Reținem și gestul urmașilor negustorilor de origine greacă, Iane și Nicola, întemeietorii neamului de boieri Slătineanu care, în spiritul unei practici care deja devenise tradițională în spațiul românesc²⁷, au închinat mănăstirii Xeropotamu de la Muntele Athos biserica Adormirea Maicii Domnului din Slatina (1736), ctitoria înaintașilor lor²⁸.

Uneori însă, aceste ctitorii devin martori nevinovați ai conflictelor care au opus pe diferiți descendenți. Este cazul ctitoriei de la Codreni a lui Dona Pepano, care va fi afectată nu numai de vitregia vremurilor ci și de furia distrugătoare a unuia din descendenți, Ștefan postelnicul, care, în urma unui conflict cu ceilalți membri ai familiei, despre care documentele nu ne oferă prea multe detalii, « făcându-se că ar fi el ctitor la acea sfântă mănăstire... multe jafuri și necuviincioase fapte au făcut ». În urma plângerii egumenului mănăstirii, domnul Constantin Mavrocordat poruncește efectuarea unei cercetări la fața locului, constatându-se că Ștefan postelnicul « om fără de socoteală ... au stricat acele chipuri <ale ctitorilor> scoțându-le ochii și spărgându-le obrazele ». În fața acestui comportament profanator, inedit prin felul său, domnul hotărăște ca autorului să i să facă « certare cu bătaie »²⁹.

b. Construirea de școli. Un alt domeniu spre care o parte din negustori își va îndrepta atenția în dorința lor de afirmare este acela al întemeierii de școli, destinate pentru instruirea copiilor provenind din rândul categoriilor sociale defavorizate. Gestul acestor negustori, de a decide ca o parte din bogăția lor să fie destinată întemeierii unor asemenea instituții, trebuie cu atât mai mult apreciat, în condițiile în care pentru o lungă perioadă în societatea românească „oferta educațională”, exceptând poate zona ecleziastică, lipsea aproape cu desăvârșire, educația nefiind considerată un factor de

²⁴ Radu Crețeanu, *Traditions de famille dans les donations roumaines au Mont Athos*, în EBPB, Bucurest, 1979, p. 135- 151.

²⁵ Potrivit pisaniei din 1760, biserica a fost refăcută “cu toată cheltuiala și osteneala dumnealui jupân Maxim împreună cu frate său, Gheorghe”, vezi *Inscripțiile medievale ale României, I, Orașul București*, vol. I, 1395 - 1800, întocmit de Alexandru Elian (coord.), Constantin Bălan, Haralambie Chircă, Olimpia Diaconescu, București, 1965, p. 221- 222, nr. 49.

²⁶ Ioan Răuțescu, *Topoloveni. Monografie istorică*, București, 1939, pp. 65- 66.

²⁷ Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Rome, 1986.

²⁸ D.P. Bogdan, *Despre daniile românești la Athos*, București, 1941, p. 29 (extras din AR, 1941, nr. 6, p. 263 - 309); Gheorghe Moisesescu, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în Ortodoxia, V, 1953, nr. 2, p. 256.

²⁹ Gheorghe Lazăr, *Pepano: o familie de negustori greci în Țara Românească. Considerații istorice și genealogice*, în *In honorem Paul Cernovodeanu*, edita Violeta Barbu, București, 1998, p. 436.

promovare socială, o „achiziție” fără de care orice ascensiune în ierarhia socială și politică era sortită eșecului.

Rolul marginal pe care educația îl ocupa în ierarhia de valori a elitei socio-politice din societatea românească este demonstrat și de faptul că până la sfârșitul secolului al XVII-lea lipsesc cazurile în care descendenți aparținând unor familii de boieri au urmat cursurile unor universități străine, excepție făcând și de această dată familia boierilor Cantacuzino. Gesturi ca cel al logofătului Radu Năsturel care l-a 1669 își donează proprietatea pe care o avea la Câmpulung pentru a se face „școală pentru învățătura copiilor” deoarece „țara noastră este o țară săracă și fără de învățatură”³⁰, Mihai Cantacuzino sau cel al domnului Constantin Brâncoveanu de a trimite bursieri în afara țării³¹ nu au constituit pentru elitele sociale un model demn de urmat.

Abia la mijlocul secolului al XVIII-lea ca urmare a reformelor de factură iluministă promovate de principii fanarioți³², asistăm la un timid proces de asimilare a *darurilor cele bune ale Europei*³³, ridicarea nivelului de cultură al supușilor prin intermediul școlii ocupând din această perspectivă un loc de cinste³⁴. Amintim de exemplu cazul domnului Constantin Mavrocordat care, constatând că feciorii de boieri s-au lenevit și s-au „răcit de către învățatură la care mai nainte toată boierimea avea multă plecare spre a-și da fii lor ca să învețe și să se pricopsească”, ceea ce în trecut constituia „podoaba neamului boieresc”, a inițiat unele măsuri în scopul ridicării boierimii din „prăpastia neînvățăturii”. Astfel, la 9 mai 1746, domnul urmărind atât „folosul patrii noastre”, cât și „învățătura și cinstea feciorilor de boieri”, emite un hrisov prin care din acel moment ocuparea dregătoriilor de către feciorii de boieri era condiționată de urmarea cursurilor școlii de limbă elinească. Potrivit hrisovului domnesc, toți cei care dovedeau sânguință urmau să primească o dregătorie pe măsura efortului lor, în timp ce fiii de boieri mai puțin silitori „spre învățatură elinească” erau amenințați cu excluderea de la orice dregătorie la Curte. „Oricare fecior de boer, au din cei cu părinți, au din cei fără părinți, de nu se va sili să meargă învățatură și să învețe carte elinească cu tot temeiul ei pe deplin, să nu fie vrednici a se înălță las stepena boeriei, nici a să priimi în orânduiala Curții” glăsuia hrisovul domnului în speranța că odraslele boierești vor manifesta ceva mai multă aplecare spre învățatură și nu vor fi mai jos „decât alte neamuri dupe împrejurul țării noastre”³⁵. Faptul că în aceeași perioadă, în 1759, în Moldova vecină, domnul Ioan Teodor Callimachi, emitea și el un hrisov în care

³⁰ P.V. Năsturel, *Genealogia Năsturelilor*, în RIAF, XIII, 1912, p. 56.

³¹ Virgil Căndea, *Rățiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj - Napoca, 1979, p. 265. De altfel, imaginea lui Constantin Brâncoveanu ca ocrotitor al științei și culturii, este un *topos* pe care îl regăsim vehiculat încă din timpul vieții domnului în panegiricile închinat acestuia; în acest sens, vezi pe larg Violeta Barbu, *Locuri ale memoriei: panegiricile dedicate lui Constantin Brâncoveanu*, în *In honorem Paul Cernovodeanu*, p. 377 - 393.

³² N. Iorga, *Le despotisme éclairé dans les pays roumains au 18e siècle*, în „Bulletin of the International Committee of Historical Sciences”, 34, 1937, p. 101 - 115.

³³ Idem, *Contribuțiuni la istoria învățământului în țară și în străinătate. 1780 - 1830*, în AARMSI, seria a II-a, XXIX, 1906, p. 47.

³⁴ Pentru rolul acordat culturii de către mediile grecești din Fanar, vezi V. Căndea, *op. cit.*, p. 265.

³⁵ D. Barbu, *O arheologie constituțională românească. Studii și documente*, București, 2000, p. 129 - 130.

proclama pe de o parte că *"podoaba cea mai mare a lumii este omul, iar a omului învățătura"*, iar pe de altă parte regăsim aceeași condiționare între funcția ocupată și *"averea procopselii"*³⁶ dovedește fără nici un dubiu că suntem în fața unui fenomen care atinsese proporții îngrijorătoare.

Printre cei ce au considerat măsurile luate de domnie, care fără îndoială au dus la o creștere a numărului de școli, nu numai o oportunitate de care trebuia să profite și propriile odrasle, investind în educația lor³⁷, ci și un model demn de imitat, se vor număra și negustorii. Unii dintre aceștia își vor manifesta generozitatea și forța economică prin implicarea în întemeierea unor asemenea școli, apropiindu-se și în acest fel de modelul comportamental oferit de domnie și marea boierime.

Un prim caz pe care îl semnalăm, în afara celui al lui Martin Buliga deja amintit, este cel al negustorului Ionașco de la Slatina care la sfârșitul secolului al XVIII-lea, lăsa prin testament ca o parte din averea pe care o acumulase să fie folosită pentru construirea unei școli de băieți *"pentru învățătura copiilor"* și a unui spital, cele două așezăminte fiind înzestrate cu moșii din al căror venituri urmau să se întrețină. Câțiva ani mai târziu, mai exact la 1797, dania va fi reconfirmată și de către soția sa, Neaga, care îi supraviețuise, angajându-se în fața vel vornicului al Obștirilor, Radu Golescu și a lui Constantin Filipescu marele logofăt al Țării de Sus să contribuie parțial la construirea *"din cărămidă i var și șindrilă"* a două odăi, a unei cuhnii și a unui cuptor de pâine, cu care să se hrănească *"cât voi avea viață, iar după moartea mea să rămâie iarăși spitalului"*³⁸. Amintim faptul că dacă în ceea ce privește spitalul, din lipsa fondurilor, își va întrerupe activitatea la scurt timp, în schimb școala va funcționa o lungă perioadă de timp.

Un alt caz interesant este și cel al negustorului de origine greacă, Dumitrake Papazoglu care, într-un prim testament redactat la 21 noiembrie 1786, alături de donațiile mai mult decât generoase în favoarea diverselor așezăminte monahale de la Locurile Sfinte, lăsa și suma de 250 taleri pe an pentru cinci *"sârguitori ucenici săraci"*, care urmau cursurile școlii organizate pe lângă mănăstirea Sf. Ioan de la Pathmos. Câțiva ani mai târziu (1797) el își întocmește un nou testament în care sunt reluate mai vechile dispoziții; în plus el mai stabilea o sumă de bani pentru ca să se *"zidească o sfântă biserică"* în București unde, pe lângă cei 2 preoți - unul grec, iar celălalt pământean - urma să se afle și un dascăl *"cu învățătura rumânească, șezător de-a pururea acolo, ca să învețe copii mahalagiilor fără plată"*³⁹. Importante sume de bani în favoarea unor școli lăsa prin testament (1779) și negustorul Panayotis Hagi Nicu a cărui activitate comercială s-a derulat în ceea mai mare parte a timpului în Țara Românească: un depozit de 10 000 ducați în favoarea școlii și a bisericii grecești Sf. Gheorghe de la Veneția; 10 000 taleri în favoarea școlii Ghiurma de la Jannina; 10 000 florini în favoarea școlii

³⁶ Ștefan Lemny, *Sensibilitate și istorie în secolul XVIII românesc*, București, 1990, p. 24.

³⁷ Exemplul cel mai reprezentativ în acest sens este cel al lui Chesarie, descendent din familia de negustori Halepliu, care după ce a urmat cursurile școlii de la Sf. Sava și beneficiind de protecția mitropolitului Grigorie, a ajuns episcop de Râmnic, iar mai apoi mitropolit al Ungrovlahiei.

³⁸ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XVI, p. 79.

³⁹ George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București, 1634 - 1800*, București, 1982, p. 332 - 335, 434 - 438.

grecești de la Brașov. În toate cazurile testatorul stabilea ca banii să fie depuși în bănci de renume, administratorii respectivelor așezăminte având libertatea de a folosi pentru întreținerea lor numai dobânda respectivelor depozite bancare⁴⁰.

c. La un nivel mult mai modest putem constata implicarea negustorilor și în *susținerea financiară a imprimării unor cărți*. Și în acest caz, pentru înțelegerea la adevărată valoare a gestului lor, trebuie să-l analizăm în contextul epocii supusă analizei noastre, în care producția de carte era aproape exclusiv controlată de Biserică și destinată cu predilecție propriilor nevoi, iar difuzarea, în afara câtorva biblioteci aparținând unor familii de mari boieri sau unor mănăstiri, era mai mult decât mediocră. În aceste condiții, nu putem să nu remarcăm că observația privind difuzarea cărții în spațiul occidental, potrivit căreia *"la valeur symbolique du livre est encore renforcée par la médiocrité de sa diffusion et par la manque de curiosité et d'appétit culturel d'une partie de ceux qui pourraient constituer sa clientèle naturelle"*⁴¹, este tot atât de valabilă și în ceea ce privește spațiul românesc. Gestul negustorului Pană Pepano care, *"având o dragoste fierbinte pentru faimoasa Valahie"*, suporta la 1638 cheltuielile necesare pentru imprimarea în tipografia greacă a lui Ioan Antonie de la Veneția a *poemiei lui Stavrinos*, închinată lui Mihai Viteazul și a *Cronicii Valahiei*, al cărei autor era mitropolitul Matei al Mirelor⁴², pare a nu se fi constituit într-un model suficient de relevant pentru a fi urmat și de alții. Va trebui să treacă mai mult de jumătate de secol până ce documentele să înregistreze un alt asemenea caz: este vorba de negustorul Manu Apostol, agentul lui Constantin Brâncoveanu, aflat și el în strânse legături cu prospera comunitate greacă venețiană, care la 1713 se va implica în publicarea în limba greacă și română a lucrării *Sentințele filosofilor*, fiind *"utilă pentru numeroasele sfaturi pe care le conține"*⁴³. Perioada ce urmează nu va mai consemna asemenea inițiative din partea unor negustori. Abia la începutul secolului următor, numele negustorului Hagi Ianuș va fi menționat, alături de cel al unor mari boieri - Grigore Băleanu, Grigore Filipescu, Constantin Dudesco etc. - pe o listă de prenumerați ai unui *lexicon* care urma să apară în trei tomuri; tot lui i se va adresa, la 1821, egumenul mănăstirii Bistrița în vederea obținerii de sprijin financiar pentru publicarea unor traduceri din *Sf. Evanghelie* și *Faptele Apostolilor*⁴⁴, fără a ști în ce măsură bogatul și influentul negustor a dat curs acestei solicitări.

*

În încheiere, putem afirma că generozitatea anumitor negustori din Țara Românească se înscrie în aceeași logică de prestigiu, aceea de a demonstra un anume nivel de prosperitate economică și a etala o anume dorință de promovare socială.

⁴⁰ Ariadna Camariano - Cioran, *op. cit.*, p. 105 - 108.

⁴¹ G. Chaussinand-Nogaret, *Histoire des élites en France du XVIe au XXe siècle: l'honneur, le mérite, l'argent*, 1991, p. 304.

⁴² Gh. Lazăr, *op. cit.*, p. 434.

⁴³ Ioan Bianu; Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I (1508 - 1716), București, 1903, p. 487 - 492.

⁴⁴ Valentina Filip, *Un model de reușită al elitei negustorești. Cazul familiei Costa Petru (1782 - 1825)*, în Tudor Teoteoi, Bogdan Murgescu, Șarolta Solcan (coord.), *Fațetele istoriei. Existențe, identități, dinamici. Omagiu academicianului Ștefan Ștefănescu*, București, 2000, p. 248.

Numărul mare al donațiilor în favoarea bisericilor și mănăstirilor se explică nu numai prin caracterul tradițional al societății muntene și predominanța valorilor religioase, ci și prin dorința negustorilor de a urma un model deja "omologat", cel oferit de către domnie și marea boierime. Deși inițiativele de a fonda școli sau de a susține financiar imprimarea unor cărți sunt mult mai modeste, ele trebuie înțelese în contextul atitudinii conservatoare a unei societăți în care, la începutul secolului al XIX-lea, a te îmbrăca după moda occidentală, a citi cărți în alte limbi decât cea a Bisericii pământenă era încă considerat un sacrilegiu și o probă de imoralitate⁴⁵.

LES MARCHANDS MÉCÈNES EN VALACHIE

(le XVIIIe siècle)

Résumé

Dans son ouvrage *La raison des gestes*, l'historien J. Claude Schmitt affirme que «Les gestes deviennent un moyen et un signe de distinction sociale». A partir de cette constatation nous allons essayer d'identifier les actions, individuelles ou collectives, par lesquelles certains marchands de Valachie (le XVIIIe siècle), ont prouvé, plus au moins visiblement, un souci certain de prestige, une volonté de se faire valoir. Parmi telles actions nous avons identifier: les dépenses en faveur des églises, la fondation des écoles et l'aide financier pour l'impression de livres.

Plus souvent nous pouvons affirmer que la générosité des marchands valaques s'inscrit dans la même *logique de prestige*, celle de prouver une prospérité économique et d'afficher un désir de promotion sociale. La prédominance des dépenses en faveur des églises parmi les formes de mécénat - bien qu'il soit parfois difficile de distinguer entre la piété et le souci de prestige - s'explique non seulement par le caractère traditionnel de la société valaque et la prédominance des valeurs religieuses, mais aussi par le souci des marchands de s'approcher du modèle offert par le prince et les boyards. Bien que les initiatives de fonder des écoles ou de soutenir l'impression de livres soient plus que modestes, elles doivent se comprendre dans le contexte de l'attitude conservatrice d'une société dans laquelle, au début du XIXe siècle, se vêtir à la manière de l'Occident et lire en français (notamment Voltaire) et en allemand est encore considéré comme un sacrilège et une preuve d'immoralité.

⁴⁵ Vezi, de exemplu, I. Corfus, *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu (1802- 1830)*, în SAI, t. VIII, 1966, p. 341.

VENEȚIA ȘI PROBLEMA AJUTORULUI MILITAR OTOMAN
(SFÂRȘITUL SEC. XV – ÎNCEPUTUL SEC.XVI)

OVIDIU CRISTEA

"Siamo veneziani poi cristiani". Rostită nu se știe când, de nu se știe cine, expresia a făcut o strălucită carieră. Lucrări de istorie, mai vechi sau mai noi – de la Delaville Le Roulx¹, A.S.Atiya², până la Philippe Braunstein³ i-au întreținut notorietatea care a ajuns deja să depășească sfera istoriografiei; într-un film recent, *Pasajul secret*(2002), a cărui acțiune se desfășoară în Veneția secolului al XVI-lea, personajul principal, nobilul Zane, interpretat de John Turturro, rostește la un moment dat cuvintele "suntem venețieni și pe urmă creștini" cu scopul de a sublinia poziția aparte deținută de Republica Sfântului Marcu în cadrul creștinătății occidentale. Replica este însă de negăsit în documente venețiene din secolele XIII-XVI și nici măcar sensul exact al acesteia nu pare a fi foarte bine precizat. De cele mai multe ori istoricii au pus-o în legătură cu politica venețiană față de cruciada anti-otomană; recent d-l Ștefan Andreescu⁴ a atras atenția asupra unei însemnări făcute de Nicolae Iorga în 1932⁵ din care rezultă că, în realitate, expresia ar fi apărut în contextul tensionării relațiilor veneto-papale din timpul pontificatului lui Paul al V-lea (1605-1621). În același sens se exprimase și Kenneth M. Setton care adăuga că, în forma originală, cuvintele rostite de reprezentantul venețian, Paolo Sarpi, ar fi fost "*Siamo Cristiani quanto il papa*"⁶. Ar fi vorba deci de o modificare tendențioasă a unei replici care, apoi, scoasă din contextul în care a fost rostită, a devenit dovada irefutabilă a duplicității *Serenissimei* în raport cu proiectele de acțiune anti-otomană.

Am insistat cu altă ocazie asupra faptului că, în realitate, discursul politic venețian subliniază exact contrariul unui asemenea punct de vedere și că, atât izvoarele diplomatice, cât și cele narative susțin, apelând la aceleași argumente, ideea devotamentului Veneției față de interesele creștinătății. Este la fel de adevărat însă că,

¹ J. Delaville Le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle. Expéditions du Maréchal Boucicaut*, I, Paris, 1886, p. 35

² A.S. Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, London, 1938, p. 114

³ Philippe Braunstein, *Venedig und der Türke (1450-1570)*, dans *Die Wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, herausgegeben von Othmar Pickl, Graz, 1971, p. 59.

⁴ Ștefan Andreescu, *Addenda et Corrigenda*, SMIM, XXII, 2004, p. 277-278.

⁵ RI, XVIII, 1932, 1-3, p. 84.

⁶ Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. II. *The Fifteenth Century*, Philadelphia, 1978, p. 248.

încă din secolul al XIV-lea, au existat suficiente voci care reproșau “cetății lagunelor” complicitatea și chiar colaborarea cu necredincioșii. Astfel la Conciliul de la Konstanz, împăratul Sigismund de Luxemburg ar fi acuzat Veneția că subminează proiectele de realizare a unei cruciade și că, mai mult decât atât, ar fi colaborat pe ascuns cu dușmanii creștinătății: “*Considerandose per molti la grande infamia seminata per tutto el mondo per lo dito signor Sigismondo, Re de Ungaria, haver sploverudo e straparlado contra Venitiani. Dando quello sempre a saver a tutto el mondo che nui ieremo caxon de impedir la union del summo Pontifico Papa de Sancta Giesa, che salva sempre sia la Maesta Sua. Questo non ha mai operado Venitiani per algun tempo. Et oltra de questo desportando la Dogal Signoria de Veniexia che quella dava favor e subsidio di infideli Turchi e a altri renegadi christiani, azi li andasse contra christiani.*”⁷

Șaizeci de ani mai târziu, la dieta de la Nürnberg (1479), solii regelui ungar Mathias Corvin formulau acuzații asemănătoare celor rostite de Sigismund de Luxemburg. Potrivit acestora venețienii ar fi semnat pace în acel an cu Mehmed al II-lea din ură față de Sfântul Scaun. În plus, tratatul ar fi fost încheiat “*pessimis conditionibus et multum injuriosis*”, fiind cedate orașe și teritorii pe care necredincioșii nu le putuseră cuceri cu sabia. De asemenea, continua rechizitoriul, venețienii s-ar fi oferit să dea ajutor pe mare și pe uscat oștilor sultanului, punându-și la dispoziție porturile, acordându-le provizii și alte ajutoare fapte ce nu făceau decât să contribuie la ascensiunea Semilunii spre paguba creștinătății⁸.

Opiniile exprimate de cei doi regi ai Ungariei fie direct, fie prin intermediul unor ambasadori, reproșau Veneției două “păcate” capitale: subminarea proiectelor de cruciadă inițiate de papalitate și acordarea de sprijin logistic otomanilor. Asemenea acuzații izvorau însă mai degrabă din starea de încordare care a caracterizat relațiile veneto-ungare de-a lungul evului mediu, decât din “duplicitatea” Republicii Sfântului Marcu în problema otomană. Dacă este adevărat că venețienii nu au manifestat întotdeauna entuziasm față de proiectele de cruciadă, este la fel de sigur faptul că nu s-au grăbit să ofere nici ajutor necondiționat sultanului. În veacul al XIV-lea cetatea lagunelor a refuzat să acorde otomanilor pacea pe mare, iar în veacul următor, mai ales după ce raportul de forțe în privința flotei militare s-a echilibrat simțitor, politica față de otomani a fost extrem de prudentă, venețienii încercând să evite orice acțiune care ar fi putut avea drept consecință instalarea hegemoniei Porții în Adriatica sau în Peninsula Italică. Astfel propunerea de colaborare adresată de sultan cu ocazia cuceririi cetății Otranto a primit un refuz politicos, dar ferm⁹, iar la începutul veacului următor venețienii respingeau o

⁷ Cronica lui Pietro Dolfin, Biblioteca Nazionale Marciana, mss. it. cl. VII 2558 (=12450), f. 647 *recto*. Textul folosește izvoare narative anterioare, v. de ex. Cronica atribuită lui Niccolo Trevisan, Biblioteca Nazionale Marciana, mss. it. cl. VII 519 (=8438) / microfilm 164, f. 168 *recto*: “el re de Ongaria nel conzilio de Costanza aveva acusado la Signoria de Veniesia che la deva favor et agiutorio a turchi contra la christianitate”.

⁸ Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, V(1476-1500), Bucurest, 1915, doc. LXXIII, p. 55.

⁹ Marin Sanudo il Giovane, *Le vite dei Dogi (1474-1494)*, I, edizione critica e note a cura di Angela Caracciolo Aricò, Padova, 1989, p. 167: potrivit acestui izvor un emisar al Porții “dimandò alla Signoria porto a Corphu, venendo con la sua armada la qual andava in Puia a tuor Otranto; dimandò etiam refreschamenti per li soi, danari et da li lochi nostri dove la capitasse. Et li fo risposto per Pregadi che non erra di conzonzer le armade insieme, perhò non se li poteva dar il

altă propunere care urmărea transportarea de arme și muniții otomane în Adriatică pe nave ale Signoriei¹⁰.

Mult mai delicată a fost chestiunea solicitării de către Veneția a ajutorului otoman, problemă la care criticile exprimate de Sigismund de Luxemburg și de Mathias Corvin nu au făcut vreo aluzie. Explicația constă poate în faptul că, până la sfârșitul secolului al XV-lea, asemenea proiecte fuseseră cu totul excepționale, iar materializarea lor îndoielnică. Un precedent ar fi de găsit în timpul revoltei Cretei din 1363-1365. Exasperat de imposibilitatea înăbușirii unei răscoale care crea mari dificultăți intereselor venețiene, Senatul Republicii ordona în luna mai a anului 1365 *proveditorilor* din insulă să facă eforturi pentru înrolarea unui contingent de 5 000 de turci¹¹. Nu știm însă în ce măsură această poruncă a fost dusă la îndeplinire, după cum este la fel de greu de precizat dacă conducerea Republicii avea în vedere pe turcii otomani sau pe cei proveniți din alte emirate anatoliene. Un alt episod l-ar constitui apelul venețian la sprijinul lui Murad I, în momentul declanșării războiului Chioggiei, dar asupra acestuia există încă destule neclarități¹². Oricum, către sfârșitul secolului al XV-lea asemenea tentative de colaborare cu otomanii fuseseră de mult uitate, nu numai de către adversarii *Serenissimei*, dar, foarte probabil și de supușii acesteia. Din acest motiv apelul la puterea militară a sultanului Baiazid al II-lea a putut părea în epocă o tentativă spectaculoasă pentru a rezolva problemele Republicii în raporturile cu alte puteri italiene. Situația poate fi considerată paradoxală atâta timp cât urmașul Cuceritorului pare să fi fost un adversar tenace al cetății lagunelor. Baiazid al II-lea a smuls mare parte a coloniilor venețiene din România în urma războiului din 1499-1503, reușind în același timp să răstoarne în favoarea otomanilor raportul maritim de forțe din Mediterana răsăriteană.

În ciuda acestei situații, documente publicate relativ recent sugerează existența unor momente în care Veneția a lăsat să se înțeleagă faptul că nu ar fi refuzat concursul militar al otomanilor. În ambele situații venețienii s-au aflat angajați în Peninsula Italică și, în fiecare caz, raportul de forțe era net în defavoarea lor. De asemenea, amândouă episoadele demonstrează – dacă mai era nevoie – interesul cu care otomanii urmăreau evenimentele ce se derulau în Europa creștină și sugerează că și Constantinopolul, asemenea Veneției, era un important centru de recepționare și de difuzare al știrilor. În afara acestor similitudini există și o deosebire importantă. Primul caz, din 1484, pare mai degrabă o încercare de tatonare din partea Porții, menită să sondeze interesele Republicii adriatice și ale altor puteri creștine față de Imperiul otoman. Posibilitatea unei alianțe veneto-otomane pare, în acest context, mai degrabă un simplu joc diplomatic desfășurat după ce războiul în care *Serenissima* fusese angajată se încheiase.

În al doilea caz, petrecut după ce, la Agnadello, Veneția suferise la 14 mai 1509 una dintre cele mai grele înfrângeri din istorie, pare mult mai clar conturat și ne

porto di Corfu, dove sta il forzo la nostra armata e che vituarie non li bisognava, ma achadendoli, si observeria li capituli de la pace”.

¹⁰ *Relazioni di Ambasciatori Veneti al Senato. XIV Costantinopoli relazioni inedite (1512-1789)*, a cura di Maria Pia Pedani-Fabris, Padova, 1996, p. 8 (se va cita în continuare *Relazioni inedite (1512-1789)*).

¹¹ Freddy Thiriet, *Déliverations*, II, doc. 776, p. 33.

¹² Ovidiu Cristea, *Veneția, la politica balcanică dell'Ungheria e l'espansione degli ottomani in Europa alla fine del secolo XIV*, în vol. *Dall'Adriatico al Mar Nero: Veneziani e Romeni, tracciati di storie comuni*, a cura di Grigore Arbore Popescu, Roma 2003, p. 51-52.

permite să evaluăm pe de o parte măsura în care Republica era dispusă să apeleze la concursul militar otoman, iar pe de altă parte prețul pe care era pregătită să îl plătească. În același timp, acest al doilea exemplu, pune în evidență un adevăr banal, dar care se pare că este nevoie să mai fie repetat. Pentru a fi obținut sprijinul militar al “Semilunii” nu era suficientă doar o cerere din partea Signoriei sau a altei puteri creștine. Consimțământul sultanului era la fel de necesar, iar analiza negocierilor desfășurate în 1509-1510 arată că Baiazid al II-lea nu părea dornic să se implice în conflictele dintre puterile creștine de partea vreunuia dintre combatanți. Formula “prieten prietenului și dușman dușmanului”, de atâtea ori invocată, pare să fi presupus foarte multe nuanțe atât din partea venețienilor, cât și din cea a otomanilor.

În sfârșit, cu riscul de a repeta un truism, ar fi riscant să extindem concluziile ce se pot desprinde din analiza episoadelor sus-amintite, la ansamblul relațiilor venețiano-otomane. Cererea de ajutor adresată sultanului după înfrângerea de la Agnadello pare să fi fost un gest excepțional care a întrunit consimțământul doar unei părți a conducerii venețiene. *Serenissima* cunoștea mai bine decât orice altă putere creștină modul de acțiune al Imperiului Otoman și, implicit, riscurile pe care le-ar fi presupus imixtiunea otomană în problemele italiene. Perseverența cu care a negociat implicarea otomanilor în războiul cu “Liga de la Cambrai” a fost menită nu numai să obțină sprijinul militar care ar fi permis reechilibrarea raporturilor de forțe, dar – foarte probabil – a urmărit să creeze și o presiune psihologică asupra adversarilor. Teama față de turci ar fi putut determina pe membrii “Ligii de la Cambrai” să accepte inițierea negocierilor în vederea încheierii păcii.

* * *

Un precedent: anul 1484

Anul 1484 a constituit atât pentru Imperiul Otoman, cât și pentru Veneția, sfârșitul a două confruntări militare de anvergură. Baiazid al II-lea a desăvârșit cucerirea otomană a bazinului pontic în urma campaniei din Moldova, în timp ce pentru *Serenissima* lua sfârșit “războiul Ferrarei”, conflict care o opusese unei largi coaliții a statelor italiene coagulate în jurul ducelui Ferrarei Ercole d’Este (1471-1505)¹³. Deși inferioară numeric, Republica Sfântului Marcu a făcut față cu succes acestui conflict, fapt ilustrat și de pacea încheiată la 7 august 1484 la Bagnòlo care acorda venețienilor orașul Rovigo. În schimb, Republica adriatică renunța la alte teritorii cucerite în timpul războiului, în special la Gallipoli, așezare omonimă importantului punct strategic de la intrarea în Dardanele, dar situată în Apulia, la golful Taranto.

Suspendarea ostilităților a stârnit în rândul demnitarilor otomani diferite reacții. S-a considerat, pe de o parte, că încheierea păcii a fost rezultatul extraordinarelor pregătiri militare făcute de Poartă în primăvara anului 1484 și a campaniei victorioase

¹³ Pentru felul în care politica italiană a Veneției a influențat relațiile Republicii cu Imperiul Otoman v. Giovanni Pillinini, *Il sistema degli stati italiani*, Venezia, 1970, *passim*; pentru politica *Serenissimei* în Peninsula Italică vezi și Nicolai Rubinstein, *Italian Reactions to Terraferma Expansion in the Fifteenth Century*, în vol. *Renaissance Venice*, ed. by J.R. Hale, London, 1973, p. 197-217.

din Moldova¹⁴. Ar fi fost vorba deci de o reacție de apărare a statelor italiene care, de teama repetării expediției de la Otranto, au pus capăt stării de beligeranță. Reprezentantul venețian, Giovanni Dario, a respins însă această opinie arătând că pentru *Serenissima* puterea extraordinară a sultanului nu mai constituia de mult timp o noutate și că, oricum, pacea de la Bagnòlo a fost încheiată înainte de sfârșitul expediției din Moldova.

Pe de altă parte, otomanii au privit semnarea păcii drept un prim pas spre încheierea unei coaliții ale puterilor creștine îndreptate împotriva Imperiului otoman. Făcându-se ecoul unei mai vechi idei care vedea în pacea creștinătății condiția indispensabilă pentru lansarea unei cruciade anti-otomane, Mehmed pașa I-a chestionat pe Dario în privința intențiilor venețiene cu atât mai mult cu cât, prezența regelui Neapolelui în rândul semnatarilor păcii era menită să sporească nemulțumirea sultanului. Răspunsul lui Dario a încercat să îl convingă pe vizir de bunele intenții ale compatrioților săi. Acordul semnat presupunea doar o "*simplice paxe et non de alchuna altra intelligentia*"¹⁵. Secretarul venețian confirma faptul că se făcuseră presiuni pentru formarea unei coaliții anti-otomane nu numai de către puterile italiene, ci și de cele "de peste munți" (*principi cristiani ultramontani*)¹⁶, dar conducerea Republicii ar fi refuzat invocând cei 18 ani în care venețienii luptaseră singuri împotriva Semilunii.

În sfârșit, pentru a accentua consecințele negative ce puteau rezulta pentru venețieni din semnarea păcii de la Bagnòlo, Mehmed pașa readucea în discuție clauza "*amici de amici et inimici de inimici*"¹⁷ inclusă în tratatul veneto-otoman din 12 ianuarie 1482. Interpretarea otomană considera inacceptabilă renunțarea la anumite puncte strategice (de ex. Gallipoli) de către partea venețiană și, în egală măsură, puneă în discuție lipsa unei cereri de ajutor militar adresate Porții: "*se vui comunicavi la cossa cum nui vui meioravi molto le condicion vostre*"¹⁸. Demnitarul otoman adăuga că sultanul făcuse cheltuieli cu armarea galerelor și că ar fi fost dispus să acorde ajutor Veneției¹⁹, dar că Republica a preferat să încheie pace fără să ceară părerea Porții.

Este momentul să ne întrebăm în ce măsură aceste opinii – ajunse până la noi doar prin intermediul lui Dario – corespundeau într-adevăr intențiilor sultanului. Pregătirile foarte minuțioase făcute în primăvara anului 1484 lasă impresia că despre acordarea unui sprijin militar Veneției nu putea fi vorba, opinie întărită de cuvintele lui Giovanni Dario. Acesta amintea faptul că, la începutul anului, solicitase Porții o acțiune de diversiune împotriva regelui Ferdinand de Neapole, dar că răspunsul primit fusese negativ din cauza pregătirii expediției contra lui Ștefan cel Mare. Din acest motiv *Serenissima* acceptase să încheie pace deoarece nu ar fi fost capabilă să suporte "*la massa de tuta Italia ale*

¹⁴ 22 *Dispacci*..., doc. 26a, p. 98: "nui credemo che le forze nostre mostrade in la Mondavia siano sta caxon de paxe"

¹⁵ 22 *Dispacci*, p. 100; pentru pacea de la Bagnolo v. Giovanni Pillinini, *Il sistema degli stati italiani*, Venezia, 1970, p. 129.

¹⁶ Identificarea acestora cu Transilvania și cu Moldova făcută de editorul documentelor, 22 *Dispacci*, nota 16 bis p. 100, este lipsită de sens. Foarte probabil este vorba de regele Franței și de alți monarhi occidentali.

¹⁷ *Ibidem*, p. 100.

¹⁸ *Ibidem*, p. 98-100.

¹⁹ *Ibidem*, p. 96.

spale”²⁰. La acest motiv se poate adăuga și faptul că Baiazid al II-lea nu a întreprins nici o acțiune ostilă împotriva unei puteri occidentale atâta timp cât fratele său, Djem Sultan, a fost în viață. Foarte probabil dialogul dintre Mehmed pașa și Giovanni Dario, desfășurat la puțină vreme după sfârșitul expediției împotriva Chiliei și Cetății Albe, a constituit mai degrabă un “joc diplomatic” prin care otomanii au sondat intențiile venețienilor. Chiar dacă propunerea de alianță militară a fost doar un mijloc de a verifica poziția *Serenissimei* față de o astfel de eventualitate, raportul lui Dario demonstrează interesul cu care Poarta urmărea politica italiană a venețienilor. Din păcate informațiile de care dispunem sunt prea firave pentru a putea contura o imagine mai clară asupra episodului “alianței” din 1484. Secretarul venețian afirma că ar fi solicitat sprijinul Porții împotriva Regatului Neapolelui. Afirmatia nu are în sine nimic surprinzător și, în acest sens, istoricul italian Giovanni Pillinini a arătat că o cerere similară fusese formulată de adversarii venețienilor în “războiul Ferrarei”. În egală măsură ne putem pune întrebarea în ce măsură venețienii ar fi fost dispuși în 1484 să accepte ajutorul otoman. Rapoartele redactate în cursul aceluși an sugerează teama cu care reprezentanții Republicii au privit pregătirile de război ale padișahului, spaimă care nu s-a spulberat – dimpotrivă – după sfârșitul expediției din Moldova. Venețienii erau diplomați mult prea abili pentru a nu realiza cât de periculos ar fi putut fi sprijinul otoman, iar politica față de Poartă în primii ani ai domniei lui Baiazid ilustrează o prudență excesivă.

Cu totul altfel au părut să stea lucrurile un sfert de secol mai târziu, atunci când înfrângerea de la Agnadello a făcut, pentru prima dată de la “războiul Chioggiei”, ca asupra cetății lagunelor să plutească o amenințare cumplită.

1509: propunere venețiană, refuz otoman

Sursa de bază pentru înțelegerea episodului din 1509 o constituie mărturia unui supus venețian aflat în Imperiul Otoman. Este vorba de o “*relazione*” prezentată în fața Senatului venețian de Andrea Foscolo, bail la Constantinopol între 1507 și 1512²¹. Spre deosebire de situația din 1484 nu dispunem din păcate de depeșele trimise cu regularitate din capitala sultanului spre cetatea lagunelor, rapoarte ce ar fi putut aduce o serie de detalii asupra desfășurării negocierilor veneto-otomane din 1509-1510. Această lacună este din fericire suplinită de caracterul extrem de amănunțit al expunerii, dar și de însemnările făcute de Marino Sanudo cel Tânăr în celebrele sale “Jurnale”. La dosarul problemei pot fi adăgate o serie de documente păstrate la *Archivio di Stato* din Veneția, care reflectă discuțiile purtate în Senatul venețian în chestiunea solicitării de ajutor militar Porții.

Înfrângerea de la Agnadello a făcut foarte probabil impresie în epocă, dar percepțiile dezastrului de către contemporani sunt greu de cuantificat. Din punct de vedere diplomatic *Serenissima* era aproape izolată, înfrângerea militară fiind dublată de excomunicarea pontificală. Cât de mult a cântărit această sancțiune spirituală o demonstrează faptul că Pietro Pasqualigo, ambasadorul Veneției în Ungaria, a trebuit să aștepte luni de zile la Zagreb, deoarece regele Vladislav al II-lea a refuzat să negocieze cât timp excomunicarea era în vigoare. Or, din punctul de vedere al Veneției, negocierile

²⁰ *Ibidem*, p. 96.

²¹ Maria Pia Pedani, *Elenco degli inviati diplomatici veneziani presso i sovrani ottomani*, Venezia, 2000, p. 18.

cu Regatul Sfântului Ștefan erau extrem de importante. În cetatea lagunelor exista temerea că Ungaria putea adera în orice moment la “Liga de la Cambrai”. Era cunoscut faptul că soli ai lui Ludovic al XII-lea și ai lui Maximilian I sosiseră la curtea de la Buda pentru a obține alăturarea Ungariei la coaliția anti-venețiană și că propunerea avea destui aderenți în rândurile sfetnicilor lui Vladislav al II-lea²². Deși Veneția avea un susținător puternic în persoana episcopului primat al Ungariei, Bakocz, partida anti-venețiană, care dorea cu orice preț Dalmația sau măcar o parte din aceasta, avea la rândul său numeroși aderenți.

În contrast cu această perspectivă sumbră, o scrisoare a Senatului adresată bailului Andrea Foscolo, la două luni după Agnadello, lasă impresia că situația nu era fără ieșire. Potrivit documentului înfrângerea se datorase “trădării” unei părți a oștirii venețiene care, în înțelegere cu regele Franței, părăsise câmpul de luptă “*dalche causo chel campo nostro ricevete sinistro et il simile alcune terre e lochi nostri*”²³. Evenimentele care au urmat lăsau însă impresia că *Serenissima* se putea redresa. Documentul amintea deja că fusese recucerită Padova, că se urmărea întărirea forțelor militare ale Republicii și că se spera încheierea unui acord cu papa Iuliu al II-lea. Scrisoarea adresată bailului se încheia cu îndemnul de a prezenta vizirilor bunele intenții ale Republicii Sfântului Marcu și cu informații în legătură cu o solie “*del Signor Sopho*”²⁴ ajunsă în lagună asupra căreia bailul era împuternicit să îi informeze pe demnitarii otomani.

Scrisoarea Senatului era menită să ofere cercurilor conducătoare otomane imaginea unui stat capabil să facă față unei largi coaliții. În ce măsură acest mesaj a fost acceptat de către Baiazid al II-lea și divanul imperial este greu de spus. Potrivit bailului Andrea Foscolo, înfrângerea venețiană ar fi fost primită cu regret de către demnitarii otomani, dar – preciza bailul – în realitate situația stătea exact invers: “*non però che havessero hauto tanto a piacer de la ruina de Vostra Sublimità, ma ben che quella restasse assai debilitata de le forze sue parendoli che quel Signor Turco non habbi mai hauto altro obstaculo, over impedimento, a li suo progressi che Vostra Sublimità, come quella sapientissima benissimo cognosce*”²⁵. Cuvintele exprimă cât se poate de limpede una dintre ideile des întâlnite în discursul politic venețian: prețuirea de care Republica se bucura în ochii turcilor; acest *topos* considera că Veneția este singurul obstacol serios în calea expansiunii otomane spre Occident și că, în consecință, slăbirea puterii sale militare nu putea fi decât pe placul sultanului²⁶.

²² Pentru negocierile ungaro-venețiene de după Agnadello v. Magda Jászay, *Venezia e Ungheria. La storia travagliata di una vicinanza*, p. 209-214.

²³ ASV, Senato Secreti, reg. 42 p. 29 v. Anexa doc. I.

²⁴ Un ecou al soliei trimisă de suveranul Safavid se regăsește și la Marino Sanudo, , *I Diarii*, editori generali R. Fulin, F. Stefani, N. Barozzi, G. Berchet, M. Allegri, VIII, a cura di N. Barozzi, col. 14 care amintește de un orator “*qual porto una lettera rivolta in condado: il principe li fe’ bona ciera et si faria translata dita letera*”. Același izvor col. 432 ilustrează diferențele de statut existente la Veneția pentru emisarii diferitelor puteri. Petru solul Persiei se cheltuiau 2 ducați pe zi în timp ce pentru ambasadurul regelui Ungariei 5 ducați pe zi.

²⁵ *Relazioni inedite (1512-1789)*, p. 10.

²⁶ V. o idee asemănătoare exprimată de Antonio Barbarigo în 1558 în *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, ed. E. Albèri, s. III, v. III, p. 158-159; comentariul pasajului la Philippe Braunstein, *Venedig und der Türke*, p. 60

Un semn al acestei slăbiciuni l-a constituit chiar solicitarea de ajutor militar pe care Veneția a adresat-o Porții, pe fondul deteriorării continue a poziției venețiene în Italia reflectată în documentele oficiale ale Republicii. La 7 august 1509 Senatul se adresa lui Vincenzo Guidoto, secretarul Republicii la curtea de la Buda, exprimând îngrijorarea față de zvonurile tot mai numeroase referitoare la trecerea Ungariei în tabăra “Ligii de la Cambrai”. Intrarea în război a Ungariei, coroborată cu o posibilă pătrundere în Adriatică a flotei franceze și spaniole ar fi adus Veneția într-o situație comparabilă cu războiul Chioggiei, existând pericolul încercuirii totale și, implicit, al înfrângerii. În această situație nu este de mirare că apelul la ajutorul otoman a putut părea soluția salvatoare. Deși poate părea extremă, tentativa de a solicita sprijinul militar al Porții nu a fost, așa cum sublinia Paolo Preto, inițiativa unor “minți înfierbântate”²⁷. Analizând șocul produs de înfrângerea în fața forțelor “Ligii de la Cambrai” istoricul italian a arătat că pentru mulți venețieni o alianță cu necredincioșii era de preferat acceptării unor condiții umilitoare de pace²⁸. Pe de altă parte, deși au existat voci care, imediat după dezastrul de la Agnadello, au cerut trimiterea unei ambasade extraordinare la Constantinopol în scopul solicitării sprijinului militar al sultanului, decizia a fost luată cu destulă dificultate, la nivelul cercurilor conducătoare venețiene coexistând două tendințe opuse: Senatul a sprijinit ideea cererii de ajutor adresate lui Baiazid al II-lea, în timp ce în *Collegio* majoritară a fost tendința contrară²⁹. Primul punct de vedere a avut, în cele din urmă, câștig de cauză, iar eforturile diplomatice venețiene s-au îndreptat din toamnă anului 1509 în două direcții: prima a vizat convingerea sultanului prin mijlocirea marelui vizir și a divanului imperial; a doua cale a urmărit captarea bunăvoinței unor sandjakbei care, la rândul lor, ar fi putut interveni la Poartă în favoarea acordării de sprijin Veneției.

Către sfârșitul lunii august o scrisoare adresată de Senat căpitanului general al mării conținea instrucțiuni referitoare la măsurile ce trebuiau luate în vederea pătrunderii flotei spaniole și franceze în Adriatică³⁰. Documentul sublinia importanța esențială a flotei în sistemul defensiv al *Serenissimei*³¹ și sugera colaborarea dintre comandantul venețian și sandjakbeii de Valona. Demnitarul otoman trebuia informat despre posibila apariție în Adriatică a flotei adversarilor Veneției “*açio el non fusse per ventura offeso da quelle non neessendo cauto et provisto*”³². Două luni mai târziu căpitanul general al

²⁷ P. Preto, *Venezia e i Turchi*, p. 38.

²⁸ *Ibidem*, p. 38.

²⁹ Maria Pia Pedani, *In nome di Gran Signore. Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia*, Venezia, 1994, p. 122; pentru atribuțiile instituțiilor sus-amintite v. Andrea Da Mosto, *L'archivio di stato di Venezia. Indice generale, storico, descrittivo ed anatolico*, I. *Archivi dell'amministrazione centrale della Repubblica Veneta e archivi notarili*, Roma, 1937, p. 22-24 (pentru *Collegio*) și p. 34-51 (pentru Senat).

³⁰ ASV, *Senato Secreti*, registrul 42, p. 41 verso

³¹ Un document din 8 decembrie 1509 (*Ibidem*, p. 93 verso) afirmă explicit rolul esențial al flotei de război în sistemul militar al Republicii: “*havendo grandemente a cuore la conservatione de quella armata nostra principal fundamento dela securta del stato nostro*”.

³² *Ibidem*, p. 41 verso.

mării era împuternicit să contacteze pe sandjakbeul de Valona pentru a obține colaborarea acestuia pe mare “*in beneficio de la Excellentia del Signor suo et nostro*”³³.

Aproape simultan, în septembrie 1509, Marino Sanudo nota încercarea de a înrola 500 de călăreți turci, iar în octombrie adăuga o însemnare potrivit căreia doi sandjakbei se pregăteau “*per vegnir ali danni in Alemagna*”. Aceste informații corespundeau însă mai mult speranțelor existente la Veneția. Trativele care au urmat au arătat însă cât de iluzorie era speranța unui ajutor militar otoman. Prima rundă de negocieri s-a desfășurat în toamna anului 1509 și dacă ar fi să dăm crezare însemnării făcute de Sanudo, sultanul și-ar fi exprimat mirarea că, înconjurată de atâția dușmani, Veneția nu i-a solicitat sprijinul³⁴. Este însă îndoielnic că inițiativa ar fi aparținut lui Baiazid al II-lea și putem presupune cel mult că, asemenea situației din 1484, a fost doar o stratagemă diplomatică. Indiferent dacă sultanul a rostit sau nu cuvintele sus-amintite, Veneția a răspuns prin trimiterea la Constantinopol a lui Nicolò Giustinian “*mercadante et persona che per la pratica et ingegno suo come per la gratia et auctorita lha cum tutti quelli Signori*”³⁵ putea să dea o mână de ajutor bailului Andrea Foscolo în negocierile cu Poarta.

În această primă etapă (septembrie-octombrie 1509) Veneția a solicitat un contingent de 8 -10 000 de călăreți care să traverseze Bosnia și să se alăture forțelor venețiene în Friuli astfel încât “*nuy faremo disolver li exerciti loro et la sua union et liga*”³⁶. În egală măsură Serenissima intenționa să solicite sultanului un sprijin financiar de 100 000 de ducati, dar pentru ca această cerere să nu pară excesivă și să nu blocheze tratativele în vederea obținerii sprijinului militar, bailul era împuternicit să o amâne până în momentul obținerii contingentelor militare³⁷. Dacă turcii ar fi solicitat garanții pentru o sumă atât de mare Veneția era dispusă să ofere la schimb “*panni de seta et de lana o altre robe per la valuta de ducati 50 000 (...) et del resto etiam ad un altro anno gli dassamo in tante robe la montar et per el dicto resto de dicti ducati 50 000 M. Se Sua Excellentia ne volesse cautione gli dassamo tante zogle elect<issi>me*”³⁸.

Pentru a da mai multă consistență cererii, bailul Andrea Foscolo trebuia să invoce posibilitatea ca “Liga de la Cambrai” să se transforme într-o cruciadă anti-otomană și să susțină în fața marelui vizir, Ali pașa, că alianța anti-venețiană ar fi fost rezultatul banilor florentinilor, anconetanilor, raguzanilor și genovezilor precum și a refuzului Serenissimei de a rupe pacea cu otomanii³⁹. Marele vizir nu s-a lăsat însă

³³ *Ibidem*, p. 69 verso.

³⁴ Marino Sanudo, *I Diarii*, VIII, col. 509; Maria Pia Pedani, *In nome di Gran Signore*, p. 122.

³⁵ ASV, *Senato Secreti*, registrul 42, p. 56

³⁶ *Ibidem*, p. 57 verso.

³⁷ *Ibidem*, p. 59 recto.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Acest punct de vedere a fost susținut cu insistență de venețieni. Prima sa apariție se află într-o variantă a scrisorii din 25 iulie 1509 (v. Anexa doc. I) propusă de Aloysio de Molin *sapientes consilio*. Pentru acesta cauza războiului cu “Liga de la Cambrai” trebuia prezentată astfel: “La causa veramente de tanta indignation et odio de i prefati Re et principi contra el stato nostro esta per non haver nuz voluto manchar dala fede nostra”. Deși nu se afirmă explicit, se sugerează că refuzul de a rupe pacea cu sultanul ar fi provocat războiul cu “Liga de la Cambrai”.

convins; sultanul, a răspuns marele vizir, nu intenționa să se amestece în conflictul dintre puterile creștine pentru că Veneția “*non havea facta existimatione de quel illustrissimo Signor*” și, nu în ultimul rând, deoarece războiul dintre venețieni și “Liga de la Cambrai” nu fusese provocat de tratatul încheiat de cei dintâi cu sultanul, ci de setea lor de cuceriri care provocase multe resentimente⁴⁰.

Problema a fost reluată câteva zile mai târziu, la 20 octombrie, în fața pașahului, dar bailul nu a primit nici de data aceasta vreun răspuns. În contrast cu optimismul cercurilor conducătoare venețiene⁴¹, pentru Foscolo încă din acest moment era evident că Baiazid al II-lea nu dorea să se implice în conflictul din Peninsula Italică din mai multe motive. Diplomatul venețian enumera argumente de ordin religios (interdicția de a oferi sprijin unor necredincioși), caracterul pașnic al sultanului și, nu în ultimul rând, problemele interne pe care imperiul le avea în acel moment. “*da le bande de là*” spunea Andrea Foscolo în concluzie la această primă etapă, “*non era per haver salvo parole et false demonstration cum nullo effetto*”⁴². Refuzul era agravat și de respingerea cererii de a cumpăra 4-5 “*mila moza*” de grâu din imperiu fapt care agrava situația, și așa destul de delicată, a Veneției⁴³.

O lună mai târziu reprezentantul Republicii Sfântului Marcu primea noi instrucțiuni din metropolă. În primul rând se insista pe ideea că războiul împotriva “Ligii de la Cambrai” fusese provocat de refuzul ruperii tratatului cu Poarta. Argumentul marelui vizir trebuia respins pentru că “*in el primo capitolo de la lor Liga (=Liga de la Cambrai) et conphederatione dicono che convenendose a loro per le dignita et gradi tengono in la christianita andar contra musulmani et precipue contra Turchi, che hano occupato lo Imperio oriental et questo non se possi far commodamente senza el stato de Venetiani quali per la continua et antiqua practica et commercio hanno cum li prefacti turchi et per la pace et amicitia hano tenuto et tengono cum quelli non voleno assentir ad alcun danno loro e necessario avanti che se devenga ala expedition contra turchi tuor el stato a dicti venetiani aco oportuna et commodamente se possi far la dicta impresa*”⁴⁴. Pe lângă acest răspuns, bailul trebuia să promită câte 1000 de ducăți fiecărui vizir plus încă 1000 de ducăți pe an dacă Poarta era de acord să intervină împotriva adversarilor Veneției. După îndelungi discuții, răspunsul primit a fost din nou negativ invocându-se clima nefavorabilă și condițiile geografice ale regiunii în care trupele otomane ar fi trebuit să acționeze (*per le acque et passi angusti*)⁴⁵. În ciuda evoluției negocierilor și a scepticismului bailului se pare că în metropolă speranța într-o alianță cu sultanul se menținea vie. În decembrie 1509 Marino Sanudo nota în *Diarii* că patru negustori turci sosiți din Bosnia ar fi fost primiți într-o audiență secretă. Se zvonea că pașa și sandjakbeii din acea regiune erau dispuși să intervină cu 10000 de călăreți în

Ideea reapare în instrucțiunile adresate de Senat lui Andrea Foscolo și lui Nicolo Giustinian la 18 septembrie 1509 (ASV, *Senato Secreti*, registrul 42, p.57 recto)

⁴⁰ *Relazioni inedite (1512-1789)*, p. 12.

⁴¹ În instrucțiunile trimise în septembrie reprezentanților săi la Constantinopol, Senatul venețian afirma că sandjacebiul Moreei dăduse asigurări în privința intenției Porții de a ajuta Veneția v. ASV, *Senato Secreti*, registrul 42, p. 57 verso (anexa doc. III).

⁴² *Relazioni inedite (1512-1789)*, p. 14.

⁴³ *Ibidem*, p. 14

⁴⁴ ASV, *Senato Secreti*, registrul 42, p. 89 r.

⁴⁵ *Relazioni inedite (1512-1789)*, p. 14

sprijinul Signoriei. Drept răspuns *Consiglio di Pregadi* a hotărât trimiterea lui Hieronimo Zorzi “*qual a gram familiarita con il Bassa di Bossina*” pentru a-l determina pe acesta să accepte propunerea de alianță. Mărturia lui Sanudo este importantă pentru că arată că, pe lângă eforturile depuse în capitala imperiului, conducerea Veneției încerca să capteze bunăvoința unor pașale care, la rândul lor, ar fi putut uza de diferite mijloace pentru a determina parafarea alianței. Misiunea lui Zorzi, desfășurată în ianuarie 1510⁴⁶ a fost un succes doar pe jumătate. El a fost bine primit de demnitarul otoman, dar în ciuda bunelor intenții exprimate, acesta afirma că nu putea face nici o mișcare fără porunca sultanului.

Concomitent Andrea Foscolo, lăudat pentru activitatea sa de către Senat în decembrie 1509⁴⁷, desfășura noi demersuri la Constantinopol. De data aceasta oferta venețiană se dublase față de cea anterioară. Erau promise cadouri de câte 2 000 de ducați vizirilor, 4000 de ducați marelui vizir și 12 000 de ducați pentru sultan. Rezultatul a fost și de data aceasta nul. S-a modificat doar pretextul refuzului. De vină ar fi fost, potrivit vizirilor, expediția unei oști otomane de 12000-15000 de luptători la nord de Dunăre “*per reprimer li andamenti del vayvoda vlaccho*”⁴⁸. Era vorba de intervenția în Țara Românească soldată cu urcarea pe tron a lui Vlad cel Tânăr. Este greu de spus în ce măsură această acțiune a putut împiedica trimiterea unui alt contingent în sprijinul Veneției. Potrivit vizirilor, sultanul nu dorea să deschidă un nou front până la încheierea cu succes a campaniei din Țara Românească, dar Andrea Foscolo nu părut dispus să accepte explicația. Pentru bail era vorba de o nouă manevră de a amâna la nesfârșit decizia, fapt confirmat și de atitudinea Porții după terminarea cu succes a expediției amintite. De data aceasta au fost invocate motive diplomatice; pentru parafarea unei alianțe militare ar fi fost nevoie, potrivit otomanilor, de reînnoirea păcii care urma să expire în iunie 1510. Apoi, când și această condiție a fost dusă la îndeplinire, otomanii au invocat necesitatea unei ambasade extraordinare împuternicită să trateze în detaliu chestiunea alianței. Izbucnirea luptei pentru tron între Baiazid și fiul său Selim a pus însă capăt tentativelor venețiene de a obține sprijinul militar al Porții.

Scurta trecere în revistă a negocierilor purtate arată că, în ciuda incontestabilei dorințe venețiene, obținerea unui ajutor militar otoman nu a fost posibilă. De la bun început Poarta a lăsat impresia că dorește să câștige timp, fie pentru a obliga Veneția să mărească oferta, fie pentru a culege mai multe informații despre balanța de forțe existentă în Peninsula Italică, fie pentru a aștepta un moment cât mai favorabil pentru intervenție, fie – în sfârșit – pentru că de la bun început nu s-a dorit sprijinirea Veneției. Ultima posibilitate pare cea mai verosimilă, chiar dacă ne-am putea întreba de ce, în această situație, turcii au acceptat să negocieze fiecare nouă ofertă a *Serenissimei*? Răspunsul ține foarte probabil de o întreagă încrengătură de factori care legau strâns Imperiul otoman de Veneția. Era important să fie salvate aparențele și, în egală măsură, să fie folosită posibilitatea acordării ajutorului militar drept mijloc de presiune. În egală măsură era vorba de o trăsătură specifică diplomației otomane, pe care Giovanni Dario a inserat-o într-unul dintre rapoartele sale din 1484. Turcii erau maeștri în a tergiversa, mai

⁴⁶ Instrucțiunile au fost înmânate în decembrie 1509 v. ASV, *Senato Secreti*, registrul 42, p. 94 r.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 97.

⁴⁸ *Relazioni inedite (1512-1789)*, p. 15

ales în situația în care se aflau în dificultate. Dacă nu erau constrânși să cedeze într-o asemenea situație, odată ce criza era depășită, “nefericiți erau cei rămași la discreția lor”⁴⁹. Constatarea se poate aplica și pentru situația din 1509-1510. Având disperată nevoie de ajutor, *Serenissima* nu putea exercita nici un fel de presiune care să-i înduplece pe otomani să le accepte solicitarea.

Scurta analiză a episoadelor din 1484 și 1509-1510 arată că nici măcar atunci când au dorit cu ardoare să obțină ajutorul militar al Porții, aceasta colaborare – incriminată de mulți oameni ai epocii – nu s-a putut concretiza. Chiar și în perioadele de pace raporturile veneto-otomane au fost afectate, după cum o demonstrează din plin rapoartele baililor venețieni de la Constantinopol, de numeroase litigii care, nu de puține ori, au riscat să degereze în conflicte deschise. Colaborarea strânsă între venețieni și otomani, presupusă de adversarii Occidentali ai *Serenissimei*, nu pare să fi existat în realitate, relațiile dintre cele două tabere fiind caracterizate mai degrabă de neîncredere. “*Di Vostra Serenita*”, scria Andrea Gritti, un foarte fin observator și în egală măsură un foarte bun cunoscător al realităților din Imperiul otoman, “*ha da temer più che delli altri, avendo lo stato di confine in tanti lochi con suo*”⁵⁰. Vecinătatea presupunea deci atenție sporită de ambele părți și o politică extrem de flexibilă. Exprimă sintagma *siamo veneziani, poi cristiani* această sulețe diplomatică? În ce mă privește cred că este vorba doar de un clișeu care, repetat *ad nauseam*, poate distorsiona până la caricatură istoria raporturilor veneto-otomane.

ANEXĂ

I

7 iulie 1509, Veneția: instrucțiuni adresate de Senatul venețian bailului Republicii la Constantinopol, Andrea Foscolo. Sunt menționate cauzele înfrângerii de la Agnadello și măsurile de redresare luate de Republică. Bailul era dator să informeze pe demnitarii otomani asupra evenimentelor din Peninsula Italică și în legătură cu o solie pe care “Sofi” o trimisese la Veneția.

Baylo nostro Constantinopoli

Parendone officio nostro continuar in far intender per mezo vostro a questi Magnifici Bassa quanto occorre per convenir cussi ala bona pace et amicitia tenimo cum la Excelentia de questo Signor ne ha parso farni le presente cum el Senato nostro, le qual habiamo tardato fin al presente per potervi dechiarir tutto il successo cum maior fundamento et piu particular come sapete per le ultime nostre ve significassemo el Re de Franza haver facta Liga insieme cum el Pontefice, Imperator, Re de Spagna et tuti li altri principi de Italia contra nuy, et havevemo prepara valido exercito et speravemo che laiuto divino non ne abandoneria. Dapoi *autem* successe che havendo intelligentia el Re de Franza cum parte del exercito nostro se ne intro nel stato nostro et appropiquantosse l'uno exercito cum l'altro et venuti ale mano, quelli che havevano intelligentia se poseno

⁴⁹ 22 *Dispacci*, p. 144: “Per che non son homeni al mundo che sapiano meio tirar et molar de costor: passato poi el ponto tristi chi restano a loro descrieion”.

⁵⁰ *Le Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, edited a Eugenio Alberi, s. III, vol. III, Firenze, 1855, p. 40.

in fuga. Dalche causochel campo nostro ricevete sinistro et il simile alcune terre et lochi nostri. Nuy veramente habiamo cercha de rinforçar le zente nostre sperando in la divina clementia che non ne abandonera et za habiamo recuperata la cita de Padua cum le castelle et territorio suo et semo per proseguir per recuperar el nostro et speramo *etiam* reconciliarse cum el Pontefice. Al qual habiamo manda oratori nostri per lo effecto soprascripto et per far levar le excommunication poste per sua Sanctita contra nuy. Questo e quello fin hora e successo el che volemo et cum el Senato nostro vi comettemo communicar dobiate cum questi Magnifici Bassa azio el facino intender ala Excellentia del Signor cum affimarli che siamo per continuar in la bona pace et amicitia havemo cum lei. Da la qual non semo per manchar per modo alcuno iuxta la fede et promission nostra.

Ve Significamo pretearea che in questi Superior di foreno in questa Cita ala presentia nostra duy nuncij del Signor Sophi mandati per luy ad detotarne le salute et prosperita sua. Quali da nuy foreno expediti cum parole general et se ne sono partiti per ritornar al Signor suo. De questo *etiam* ve havemo voluto dar notitia, așio de ogni occorrentia ne restiate advisato come e ben conveniente et possiate communicar el tuto ali Magnifici Bassa sempre asseverandoli l'optimo animo et disposition nostra verso la excellentia de questo Signor nela qual come predicemo siamo per perseverar ne manchar dala fede nostra secondo esta semper instituito del stato nostro.

De parte – 38.

(Archivio di Stato Venezia, *Senato Secreti*, registrul 42, p. 29 recto-verso).

II

7 august 1509: fragment dintr-o scrisoare a Senatului adresată lui Vincenzo Guidoto, reprezentant al Republicii în Ungaria. Se solicita intervenția pe lângă regele Vladislav al II-lea pentru a-l determina să respingă propunerile de alianță anti-venețiană.

“.....Pregando la Maesta Sua vogli far il simile dal canto suo per il bene de christiani et non voler permetter che il stato nostro il qual za tanti et tanti anni e stato insieme cum questo Regno antemurale dela Republicca christiana et ha pur facto quella operatione cum tanta effusion de sangue et oro che a tutto el mondo sono note, sia cussi iniustamente vexato che veramente e gran cossa che havendo za tanti anni sempre procurata la unione christiana, ne mai se ha possuto concluder alcuna cossa. Al presente cussi facilmente li christiani potentati se siano collegati ala totale destruction nostra sença alcuna minima iuxta causa.....”

(Archivio di Stato Venezia, *Senato Secreti*, registrul 42, p. 34 verso)

III

18 septembrie 1509: fragment dintr-o scrisoare adresată de Senatul venețian reprezentanților Republicii la Constantinopol în care se menționează opinia sandjakbeului de Moreea în privința acordării de ajutor militar *Serenissimei*.

“....Et azio vi sta noto el tuto ve significamo come el sançacho de la Amorea ha dicto el facto intender al proveditor nostro de Napoli de Romania che la Excellentia del Signor se la sera richiesta la ne dara dele zente della Bossina et *etiam* de quelle de la Morea dove sono da 4 a 5 M. Christiani valenthomeni et par che luy sij promptissimo et *etiam* in

persona venir in adiuto. Similiter el sançacho de la Valona se ha offerito al Capitano nostro general de darli zente et ogni altro subsidio che tenimo per certo cadaun dei dicti sançachi haver facte le dicte oblatione non solum de volunta ma de ordine de questo Signor.”

(Archivio di Stato Venezia, *Senato Secreti*, registrul 42, p. 57 verso)

VENISE ET LE PROBLÈME DU CONCOURS MILITAIRE OTTOMAN AU TEMPS DU RÈGNE DE BAYEZID II (1484, 1509-1510)

Résumé

L'étude propose l'analyse de deux situations du règne de Bayezid II: la première de 1484, la seconde du début du XVIe siècle, après le désastre d'Agnadello. Chaque fois les Ottomans ont été très attentifs aux vicissitudes des guerres italiennes et chaque fois les documents témoignent qu'une collusion entre Venise et l'Empire Ottoman était possible. Le scénario des négociations comporte des similitudes, mais aussi des différences et une étude plus approfondie de tels cas peut aboutir à une meilleure compréhension de l'attitude de Venise à l'égard des Turcs.

Malgré tous les moyens diplomatiques déployés, notamment après la défaite d'Agnadello, les Vénitiens n'avaient pas réussi d'obtenir le concours militaire du sultan. Les Turcs ne semblaient pas convaincus qu'ils auraient tiré profit d'une intervention en Italie. Les vicissitudes des guerres italiennes ont été poursuivies avec intérêt, mais en 1509 le sultan était plus concerné par la situation à l'intérieur de l'Empire ottoman qui ne cessait à se détériorer. Un soutien militaire offert aux Vénitiens était presque impossible, d'autant plus qu'il y avait de nombreuses problèmes politiques et logistiques à résoudre, auxquels s'ajoutait une longue liste des litiges qui avaient envenimé les rapports entre Venise et la Porte tout au long du règne de Bayezid II. Cette liste et la guerre de 1499-1503 ont produit des blessures profondes qui expliquent la méfiance réciproque gardée longtemps. Cette méfiance a pesé lourdement la balance des rapports véneto-ottomans et explique pourquoi au delà de bon mots et déclarations d'amitié, Venise a attendu vainement le concours militaire des Ottomans.

Les deux cas analysés montrent le rapport étroit entre la politique italienne de Venise et son attitude envers l'Empire ottoman. Les guerres italiennes ont été toujours suivies dans les relations avec la Porte par une détente, détente qui a amené parfois à une tentative de collaboration militaire. Les deux situations du règne de Bayezid II indiquent qu'une telle collusion, comme d'autres projets des XVe-XVIe siècles, était soumise à toutes sortes des contraintes difficiles à surmonter.

ANUL 1540 ȘI PROBLEMA «ÎNCHIDERII» MĂRII NEGRE OTOMANE

ANCA POPESCU

Două sintagme referitoare la Marea Neagră circulă de mult și în afara cercului inițiaților studiilor pontice: „placă turnantă a schimburilor internaționale”¹ și „lac turcesc”². Ele exprimă plastic cele două fațete ale funcției acestui „buzunar al Mediteranei” (Braudel) în cadrul comerțului internațional în Evul Mediu și epoca modernă, anume, pe de-o parte, rolul de verigă conductoare a circuitului comercial între Occidentul european și regiunea Orientului Apropiat și a Asiei de Sud-Est (și, astfel, alternativă la Mediterana răsăriteană) iar pe de altă parte, funcția contrară de spațiu de filtrare și apoi de obstruare a comunicației între cele două jumătăți ale lumii.

A doua sintagmă - lac turcesc - se aplică perioadei istoriei Mării Negre care se deschide prin cucerirea otomană a Constantinopolului. Acest eveniment a avut pentru istoria Mării Negre două feluri de înrâuriri: a inaugurat *deplinul* control otoman asupra Strămtorilor; a declanșat seria de cuceriri otomane sistematice ale litoralului pontic și, în anumite cazuri, a *hinterlandului* acestuia. Amândouă aceste fațete ale dominației otomane în bazinul pontic au stat la baza dezbaterii istoriografice asupra momentului „închiderii” Mării Negre³. Sfârșitul perioadei de închidere nu este controversat: pacea de la Küçük Kaynarca, care a pus capăt războiului ruso-otoman din 1768-1774, inaugurează „deschiderea” Mării Negre pentru navigația străinilor.

Răspunsurile propuse sau asumate de istoricii acestei chestiuni sunt în esență acestea: viziunea istoriografiei mai vechi (Nicolae Iorga, Franz Babinger, Gh. I. Brătianu) este că Marea Neagră devine „mare interioară turcească” după cucerirea Caffei (1475) și a întregii Crimei⁴; cucerirea Chiliei și a Cetății Albe (1484) a făcut ca dominația otomană asupra Mării Negre să fie totală: „ea nu avea să se mai îndepărteze

¹ Gheorghe I. Brătianu, *La mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Âge*, în RHSEE, XXI, 1944, p. 36-39. Idem, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, Monachii, 1969, p. 249.

² Gh. I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, curs, litografiat, la Universitatea din București, Facultatea de filozofie și litere, 1942-1943, vol. II, prelegerea XXIV. Alte formule celebre: „mer intérieure turque”, v. Franz Babinger, *Mahomet II Le Conquerant et son temps (1432-1481)*, Paris, 1954, p. 420; „Ottoman lake”, v. Halil İnalcık, *The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans*, p. 108.

³ V. mai recent, studiul domnului Ștefan Andreescu care face bilanțul istoriografic al acestei „chestiuni” aducând și noi piese importante la dosarul problemei, Ștefan Andreescu, *Problema ”închiderii” Mării Negre la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a celui de al XVII-lea*, în vol. Ștefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p. 220 (studiu publicat prima oară în vol. *În onoare Paul Cernovodeanu*, București, 1998).

⁴ Franz Babinger, *Mahomet II Le Conquerant*, p. 420.

de malurile sale vreme de trei secole”⁵. Pentru comerț, Marea Neagră va deveni o mare închisă (*mare clausum*)⁶ sau, cu o expresie și mai sugestivă, o „mare moartă”⁷.

Se vede cum în privința dominației economice a otomanilor în bazinul pontic, cu un corolar al ei - frânarea până la interzicerea cvasitotală a accesului străinilor - documentația disponibilă atunci nu a permis decât aprecieri generale. „Lacului otoman” sau „mării interioare otomane”(cu opțiuni variabile în privința momentului care a consacrat nașterea acestei realități) i se asociază celălalt concept-metaforă care se referă, de data aceasta, la mișcarea internă a acestei „entități lichide”, adică evident la navigație și comerț: „mare moartă”, „mare clausum”.

Față de această etapă a cercetării, studiile turcologice din deceniile șapte-nouă ale secolului XX (în primul rând Christiane Villain-Gandossi, Nicoară Beldiceanu și Halil Inalcık) au adus importante dovezi ale prezenței comerțului occidental, al venețienilor mai ales, în Marea Neagră, nu numai la sfârșitul secolului al XV-lea, dar chiar până în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea⁸. Concluzia după aceste revelații documentare, în formularea lui Halil Inalcık, este că „închiderea” Mării Negre nu s-a produs brusc ci s-a instalat treptat (*a gradual process*). Dar atât pentru Inalcık cât și, mai înainte, pentru Nicoară Beldiceanu, „închiderea”, deși realizată gradat, a fost prefigurată în chiar principiile de guvernare otomană, după asumarea „moștenirii bizantine”, prin cucerirea Constantinopolului⁹. După Halil Inalcık aceste principii erau lichidarea uzurpărilor teritoriale latine și eliberarea populațiilor indigene de sub dominația

⁵ Gheorghe I. Brătianu, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, București 1988, ediție îngrijită de Victor Spinei, vol. II, p. 294.

⁶ Idem, *Chestiunea Mării Negre*, vol. II, p. 29 (referindu-se la situația secolului al XVI-lea). Exprimând aceeași idee: „vierge chaste et pure”, Gh. Brătianu, *La mer Noire...*, p. 247.

⁷ Nicolae Iorga, *Istoria comerțului cu Orientul*, în Idem, *Opere economice*, vol. îngrijit de Georgeta Penelea, București, 1982, p. 364.

⁸ O cunoaștere mai detaliată a comerțului Mării Negre în a doua jumătate a secolului al XV-lea a fost posibilă grație fragmentelor de registre vamale, ordinelor sultanale sau kanunamelelor pentru porturile Istanbul, Pera/Galata, Caffa/Kefe, Cetatea-Albă/Akkerman, Chilia/Kilia, v. Nicoară Beldiceanu, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, în REI, 1968, 2; Halil Inalcık, *The question of the Closing of the Black sea under the Ottomans*, în „Arheion Pontou”, 1979, p. 74-110, Idem, *Sources and studies on the Ottoman Black Sea, I: The customs register of Caffa, 1487-1490*, Harvard University, 1995. O mulțime de alte documente (porunci, reglementări, etc.) atestă cu prisosință continuarea comerțului venețienilor în Marea Neagră în tot secolul al XVI-lea, la Istanbul, Trapezunt/Trabzon, Kefe, Azov/Azak, Kilia, Akkerman: v. Nicoară Beldiceanu, *En marge d'un livre sur la mer Noire*, în REI, XXXIX, 2, 1971, p. 392; Christiane Villain-Gandossi, *Contribution à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte ottomane au XVIe siècle*, în SOF, XXVI, 1967, p. 32-33; XXIX, 1970, p. 290-291; H. Inalcık, *The customs register of Caffa...*, p. 135-137 (registruul Kiliei din martie-septembrie 1505), p. 110-111 (raport otoman referitor la comerțul venețian prin Kilia din anul 1560); M. Berindei, G. Veinstein, *Règlement de Suleyman Ier concernant le liva' de Kefe*, CMRS, XVI, 1975, p. 74 (reglementarea pentru Kefe din 1542); M. Berindei, *Les Vénitiens en mer Noire XVIe-XVIIe siècles. Nouveaux documents*, CMRS, XXX, 3-4, 1989, p. 209 (comerțul cu pește la Azak, 1559).

⁹ Nicoară Beldiceanu, în recenzie la cartea lui Gh. Brătianu (*En marge d'un livre sur la mer Noire* din REI, XXXIX, 1971, fasc. 2, p. 92) arată că atât cartierele genoveze și venețiene din Trapezunt cât și cele france (*efrenk*) din Samsun, existând încă în timpul domiei lui Bayazid II, semnifică doar „vestigii ale rolului jucat de coloniile italiene în Marea Neagră în secolul XIV și în prima jumătate a secolului al XV-lea”.

economică a italienilor¹⁰. O poziție de altfel consonantă cu cea a lui Gheorghe Brătianu care considera că anul 1453 a marcat restaurația economică a Bizanțului, cea politică având loc în anul 1261¹¹.

Principalele rezultate la sfârșitul acestor două etape de reflecție asupra statutului Mării Negre otomane sunt deci următoarele: deși nu se poate vorbi de raport de concomitență între cucerirea Constantinopolului și "închiderea" Mării Negre, „închiderea” a existat în planul otoman, ca intenție, odată cu cucerirea capitalei imperiului bizantin, care, era totodată și cheia Strămtorilor (Brătianu, Beldiceanu, Inalcık); „închiderea” a fost graduală; începutul deplinei „închideri” și explicația ei sunt plasate astfel: Halil Inalcık, în lumina cercetărilor mai noi amintite, acuză, pentru oprirea pătrunderii corăbiilor străine în Marea Neagră, intensificarea atacurilor cazacilor, în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea¹²; Fernand Braudel, cu mult înainte, a formulat, preponderent din perspectiva Raguzei, teza generală a "biruinței drumurilor de uscat asupra celor maritime", începând cu secolul al XVI-lea: "zona Mării Negre se închide complet, cum nu se mai întâmplase niciodată, în fața Occidentului, cel puțin pe mare"¹³. Dar a indicat și un fenomen precursor, care începe după cucerirea Caffei (1475), anume că drumurile de uscat care veneau aici încep să se redirecționeze spre Constantinopol și astfel legătura maritimă tradițională dintre Caffa și Constantinopol este deturnată pe uscat¹⁴.

O precizare importantă pentru abordarea problemei Mării Negre otomane formulează Nicoară Beldiceanu când arată că "există o perioadă de tranziție, chiar mai lungă decât ne-am închipui" între instalarea hegemoniei otomane în Marea Neagră și dispariția comerțului occidental din bazinul pontic¹⁵. Căci, din cauza confundării de multe ori a celor două procese în utilizarea sintagmelor "lac otoman" și "închiderea Mării Negre" (considerate sinonime sau sincrone) s-au produs, credem, multe incongruențe între "sentințele" istoricilor referitoare la această chestiune.

În privința momentului realizării "lacului otoman", majoritatea autorilor optează pentru anul 1484 când, după exprimarea lui Gh. Brătianu, "cucerirea Chilie și Cetății-Albe încheie lanțul punctelor de sprijin turcești care asigură stăpânirea în jurul acestei mări"¹⁶. Halil Inalcık însă consideră că abia după anexarea Bugeacului (după 1538) Marea Neagră devine un lac otoman¹⁷. Cucerirea sudului Basarabiei a fost fără îndoială o etapă importantă a consolidării stăpânirii pontice otomane. Gh. Brătianu, integrând problema într-o viziune largă de geografie politică, a arătat că "stăpânirea deplină a țărmului pontic nu era asigurată dacă nu se întindea și peste Dunăre". Astfel

¹⁰ Halil Inalcık, *The Question of the Closing ...*, p. 107.

¹¹ *Chestiunea Mării Negre*, vol. II, București, p. 31.

¹² Inalcık, *The Question of the the Closing...*, p. 110. Idem, *The custom register of Caffa...*, p. 111 (invocând de data aceasta documentația venețiană pentru comerțul cu vin, din Creta, al negustorilor Serenissimei în Marea Neagră în anul 1592).

¹³ Și tot el numește Marea Neagră, în secolul al XVI-lea „fieful Constantinopolului”, v. Fernand Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, trad. de Mircea Gheorghe, prefață de Alexandru Duța, București, 1985, vol. I, p. 203 și 205.

¹⁴ Fernand Braudel, *Mediterana...*, p. 204. Ceva similar se întâmplă după 1484 când, drumurile Moldovei, aferente Chilie și Cetății-Albe, se vor îndrepta spre Brăila și Galați.

¹⁵ Nicoară Beldiceanu, *En marge d'un livre...*

¹⁶ Gh. I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre...*, vol. II, p. 4.

¹⁷ Halil Inalcık, *The Question of the Closing...*, p. 107-108.

încât, după acesta, nu numai anexarea Bugeacului (și prin aceasta, dezmembrarea Moldovei, important stat pontic), dar și dezmembrarea Ungariei prin formarea provinciei otomane a Budei („pașalâcul” sau *beglerbeglikul*), au constituit etape prin care, „la mijlocul secolului al XVI-lea s-a încheiat procesul de consolidare a stăpânirii turcești în jurul Mării Negre”¹⁸.

„Al treilea val” (în ordine cronologică) al cercetărilor consacrate “închiderii” Mării Negre îl constituie studiile lui Mihnea Berindei, din anul 1989 și Ștefan Andreescu, din anul 1998¹⁹. Ambii autori publică și discută mai multe surse de mare însemnătate referitoare la data extremă a prezenței negustorilor venețieni în Marea Neagră, dată care, prin aceste noi documente, este împinsă până în ultimul sfert al secolului al XVII-lea. Mihnea Berindei a introdus în circuitul științific mai multe documente otomane care denotă o semnificativă prezență a venețienilor, în scopuri comerciale, la Kefe, la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea, confirmată și de funcționarea aici a unui consulat venețian²⁰. Un al doilea consulat venețian pontic va fi deschis la Kilia, în anul 1640 pentru a proteja pe venețienii care veneau aici cu afaceri. Diploma de numire a consulului, Girolamo Tomazi, sub formă de *nișan*, este publicată de asemenea de Mihnea Berindei. Ea cuprinde o foarte detaliată expunere a condițiilor de comerț ale venețienilor în imperiul otoman, în general, conform capitulației în vigoare și, în special, în acest port dunărean și pontic²¹.

Acestor importante documente otomane editate de Mihnea Berindei li se adaugă semnalarea, făcută de același, a încă două porunci obținute de bailul venețian de la Poartă pentru negustorii care făceau comerț în Crimeea din 21-30 martie și 6 mai 1672²². Primul se referea la protejarea de orice abuz a negustorilor venețieni care mergeau pe apă la Kefe iar al doilea (adresat *kaymakam*-ului și kadiului de Istanbul și de asemenea kadiului de Izmir) cerea respectarea tratatului (din 1670) în privința achitării vămii pentru mărfurile destinate orașului Kefe²³. Concluzia lui Mihnea Berindei în privința „închiderii” Mării Negre este următoarea: „Enfin la longue guerre de 1645-1669, qui se solde pour la Sérénissime par la perte de la Crète, ne met pas fin, elle non plus, au commerce vénitien en mer Noire” și, puțin mai departe; „la continuité de ce commerce

¹⁸ Gh. I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre..*, vol. II, p. 20-22.

¹⁹ Studiile care produc noi dovezi documentare ale comerțului venețian în Marea Neagră, dovezi care populează intervalul cronologic al secolelor XVI-XVII, sunt firește mai numeroase dar acestea două amintite sunt centrate pe identificarea limitei extreme a „permeabilității” Mării Negre și examinează metodic, nu tangențial, această problemă.

²⁰ V. Mihnea Berindei, *Les Vénitiens en mer Noire, XVIe-XVIIe siècles. Nouveaux documents*, în CMRS, XXX (3-4), 1989, p. 215-216 (traducerea documentului), p. 220 (faximilul): ordinul sultanului (Murad al III-lea) din iulie-august 1593 către *beglerbegul* de Kefe și ceilalți agenți administrativi de acolo, prin care, la solicitarea bailului venețian, se stipulează modul exercitării jurisdicției consulare venețiene, în acord cu capitulația în vigoare.

²¹ Diploma de numire a lui Girolamo Tomazi din 8-16 octombrie 1640, publicată de Mihnea Berindei, *op. cit.*, p. 216-218 (traducere), p. 221-223 (faximil).

²² Documentele (copii ale originalelor păstrate în arhiva baililor de Constantinopol) se află în același fond ca și cele prezentate de autor integral adică în fondul *Archivio proprio Constantinopoli, Carte turche*, de la Arhivele de Stat ale Veneției, v. M. Berindei, *op. cit.*, p. 212-214.

²³ Anume achitarea vămii într-un singur port, la destinație, v. Mihnea Berindei, *op. cit.*, p. 212.

du XVe au XVIIe siècle et probablement au-delà. Le lac ottoman qu'était devenue la mer Noire à la fin du XVe siècle n'était pas un lac fermé"²⁴.

Plecând de la această concluzie, care se baza în primul rând pe cele două documente din 21-30 martie și 6 mai 1672, Ștefan Andreescu, duce însă discuția mai departe pe baza unui izvor edit, care nu fusese remarcat de Mihnea Berindei când semnală situația din anul 1672. Este vorba de relatarea de la Caffa a călătorului francez Jean Chardin, care sosește la 3 august 1672 (deci după consumarea celor două episoade oglindite de actele citate de M. Berindei). Din cele povestite de Chardin asupra acelor întâmplări, așa cum le auzise de la alții, sunt de reținut următoarele afirmații cu implicațiile lor privind regimul comerțului venețian în Marea Neagră: „Les Vénitiens ont souvent demandé permission de venir négocier en cette ville; on leur a toujours refusé”. Aflăm apoi că în anul 1672, după multe eforturi dar mai ales „cheltuieli”, cavalerul Quirini, bail la Constantinopol, reușește să obțină mult râvnita permisiune, dar „le douanier de Constantinople la fit révoquer”. Sunt detaliate și motivele opoziției otomane la accesul al venețienilor în Marea Neagră: deși acest acces nu mai era liber ca pe vremea bizantinilor ci îngrădit de anumite condiții, în primul rând fiscal-vamale, chiar și așa dezavantajele începuseră să fie pentru otomani mai mari decât câștigul. Astfel, vama de la Istanbul pierdea pentru că venețienii, conform regimului de capitulații, plăteau vama o singură dată, la destinație; marina venețiană aducea prejudicii celei otomane (musulmane sau creștine) prin aceea că fiind superioară, ca securitate în primul rând, era preferată de toți negustorii care călătoreau în spațiul pontic. În fine era și un motiv politic: Marea Neagră „deschisă” era o cale de relaționare a Occidentului cu puterile riverane și care erau ostile Porții: „ceux qui continent à cette mer, qui sont tous ennemis de la Porte”. Astfel că, deși bailul venețian obținuse în anul 1672 accesul corăbiilor venețiene către Caffa, de la marele *defterdar*, în urma raportului negativ adresat de vameșul Istanbulului marelui-vizir, Fazıl Ahmed pașa, acesta revocă ordinele anterioare²⁵.

Așa stând lucrurile invocarea celor două ordine din anul 1672 pentru a susține longevitatea comerțului venețian în Marea Neagră până în acest an nu este validă. Iar concluzia principală a lui Mihnea Berindei anume a continuității comerțului venețian în Marea Neagră din secolul al XV-lea până în secolul al XVII-lea și chiar mai mult, este astfel lipsită de argumentul ei *forte*. A doua concluzie, derivată, a lui Mihnea Berindei : “Iacul otoman (care datează din a doua jumătate a secolului al XV-lea) nu era închis” este de asemenea parțial infirmată de interpretarea lui Ștefan Andreescu : “Reconstituirea episodului din 1672 ne arată limpede că oficial, Strămtorile au fost și au rămas zăvorâte pentru navigația europeană. Dar surprinzătoarele autorizații dobândite de bailii din Constantinopol pentru instalarea unor consulii venețieni pe litoralul pontic, fie la Caffa (1593) fie la Chilia (1640), demonstrează fără putință de tăgadă că *de facto*, închiderea Mării Negre pentru comerțul european nu a fost decât relativă. Ceea ce merită cu deosebire relevat....este că a existat o tendință permanentă a Veneției de a reveni și

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ștefan Andreescu, *Problema "închiderii" Mării Negre...*p. 223 (editarea *in extenso* a fragmentului semnificativ din relatarea lui Chardin, cu minuțioase comentarii).

recâștiga pozițiile deținute în comerțul din bazinul Mării Negre în perioada de sfârșit a Evului Mediu”²⁶.

Că lacul otoman nu era închis, nu numai în secolul al XVI-lea dar cel puțin până la mijlocul secolului al XVII-lea, este evident și necontroversabil. De asemenea este limpede că întâmplările anului 1672 nu sunt dovada sperată a prezenței remarcabil de târzii a comerțului venețian în bazinul pontic²⁷. Dacă însă „oficial, Strămtorile au fost și au rămas zăvorâte pentru navigația europeană” atunci trebuie răspuns la întrebările: de când? prin ce documente normative? Iar dacă „închiderea” era ne-oficială, adică practică ne-legal, atunci avem o mostră de comportament arbitrar și duplicitar din partea unor personaje din înalta administrație otomană în raport cu personaje de asemenea înalte ale administrației consulare venețiene din imperiul otoman, ceea ce dă o imagine descurajantă despre autoritățile otomane și climatul intern al statului Sublimei Porți, al „țărilor bine-protejate”.

Textul relatării lui Chardin conține o mențiune că drepturile venețienilor, printre care cele referitoare la plata vămii, și care produsese nemulțumirea agenților administrației otomane, erau înscrise în capitulații. Pe de altă parte, în multe cazuri cunoscute de litigii între otomani și statele beneficiare de capitulații, partea lezată invoca aceste tratate ca temei legal al reclamațiilor ei, iar otomanii cereau să li se înfățișeze aceste acte, procedau la verificarea lor, și, din cazurile cunoscute nouă, le respectau prevederile²⁸.

Editarea de curând a întregii serii de capitulații (*ahdname*) otomane, acordate Veneției, dintre anii 1482 și 1641, prilejuiește cunoașterea în profunzime a cadrului juridic în care se desfășura activitatea comercială a acestor „negustori străini” în Marea

²⁶ Ștefan Andreescu, *Problema “închiderii” Mării Negre...* p. 235.

²⁷ Deși, prin aceasta, dovezile nu se epuizează. De exemplu argumentul invocat, spre a corobora cele două documente ale anului 1672, anume tezaurul de la Vadu/Karaharman, jud. Constanța, compus în majoritate din ducăți venețieni bătuți între 1578 și 1684, v. Mihnea Berindei, *Les Vénitiens...*, p. 212, care citează descoperirea și articolul lui Sergiu Iosipescu, *O excepțională descoperire arheologică: tezaurul monetar din cetatea Armanul Negru*, în MI, XXI, 2, 1987, p. 26-27 ; v. mai recent Sergiu Iosipescu, *Dans la Dobroudja ottomane aux XVIe-XVIIIe siècles: le Château-fort de Karaharman et son trésor*, în vol. *Guerre et société en Europe*, București, 2004, p. 63-81.

²⁸ De exemplu un incident petrecut la Kefe în anul 1593: doi negustori venețieni își trimiseseră agentul la Kefe pentru a încasa o creanță a acestora de la *beglerbegul* provinciei Kefe. Agentul decedează acolo și în disputa care are loc între, pe de-o parte, agenții fiscoului imperial otoman, susținuți de cadiv, care cereau confiscarea în folosul statului a bunurilor defunctului, conform legii canonice (*Şeriatul*) și, pe de altă parte, bailul venețian care invocă stipulația capitulațiilor în această privință, anume, „*bayt-ül-malçı*-ul să nu se amestece în problema bunurilor sale când un negustor sau altcineva din Venetia vine în țările mele pentru comerț sau pentru alt motiv și moare”. Poarta dă câștig de cauză venețienilor. În urma acestor incidente Poarta acceptă numirea unui consul venețian la Kefe pentru care a emis la 1593 un ordin colectiv notificând că Batista Masa este consulul de Kefe (pentru acest episod v. M. Berindei, *Les Vénitiens*, p. 210-211). V. și Viorel Panaite, *Diplomație occidentală, comerț și drept otoman (secolele XV-XVII)*, București, 2004, despre conținutul clauzelor capitulațiilor acordate de otomani.

Neagră și permite un răspuns mai circumstanțiat chestiunilor controversate sau obscure expuse mai sus²⁹.

Mihnea Berindei, în articolul amintit, semnalase că o clauză din capitulațiile Veneției anume cea care formula explicit libertatea corăbiilor venețiene de a merge la Caffa și la Trapezunt, deci accesul în Marea Neagră, nu mai apare în capitulația din anul 1540. Explicația lui însă, că, n-a mai părut necesar să fie indicată o direcție arhiobișnuită, nu este convingătoare³⁰. Dispariția unei clauze, în speță a „clauzei pontice” din capitulația din 1540, nu putea fi rodul întâmplării. Să urmărim mai îndeaproape istoria acestei clauze.

Veneția a fost primul stat care a încheiat pace cu Mehmed II după căderea capitalei Bizanțului, în primul rând pentru că se temea pentru posesiunile ei din România, dar și din motivul continuării comerțului în Marea Neagră³¹.

La 18 aprilie 1454, la Constantinopol, Mehmed II întărește prin jurământ noul tratat care va fi ratificat la Veneția la 28 iunie 1454. Tratatul din 1454 stipula condițiile reciproce ale practicării comerțului de către negustorii celor două părți: libertatea comerțului după achitarea vămii. Corăbiile de comerț ale celor două părți vor fi găzduite în porturile fiecăreia dintre ele. Veneția primea dreptul de a avea mai departe bail la Constantinopol. Genovezii vor fi obligați să-și plătească datoriile către venețieni³². Deși există destule avantaje pentru Veneția, plus o victorie neașteptată, anume menținerea „clauzei Strămtorilor” (adică interdicția pentru flota militară otomană de a părăsi Strămtorile)³³, totuși, semnalul noii ere răzbate sub aparența revenirii la vechi poziții: acum intrarea în Strămtori a corăbiilor venețiene nu se putea face fără aprobarea *subașii* otoman³⁴.

Mehmed II avea nevoie de liniște pentru punerea în aplicare a planurilor sale de recuperare a “domeniului” imperiului bizantin a cărui succesiune o preluase prin cucerirea Constantinopolului. Întâi se îndreaptă împotriva genovezilor a căror prezență în Marea Neagră și în marea Egee va fi dezintegrată metodic, apoi, consecutiv creării

²⁹ Hans Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomats; the "Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents*, Dissertation, University of Utrecht, 1991, "Electronic Journal of Oriental Studies", I, 1998, 698p. Am putut consulta aceste documente grație solicitudinii amicale a doamnei Angela Jianu căreia îi mulțumesc încă odată.

³⁰ Berindei, *op. cit.*, p. 208: „Les capitulations qui sont renouvelées en faveur de Venise, en 1513 et en 1517, comportent encore une clause spécifiant la liberté de commerce en mer Noire (mentions de Kefe et de Trabzon). Dans la version de 1540 cette clause disparaît mais cela ne signifie nullement que les Détroits seront dorénavant fermés. Tout simplement il n'a plus paru nécessaire d'indiquer une direction devenue par trop habituelle”.

³¹ Aenea Silvio Piccolomini în A. Pertusi, *Testi inediti e poco noti sulla caduta di Constantinopoli*, Bologna, 1983, p. 184: “Ormai neppure le merci provenienti dal Tanai possono giungere fino a noi, se i Turchi non lo vogliono...”

³² S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, Veneția, 1856, vol. IV, p. 528-535.

³³ V. Anca Popescu, *STRICTUM-ul, Clauza Strămtorilor: 1403*, în vol. *Istorie și diplomatie în relațiile internaționale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil*, ed. Iolanda Țighiliu, Daniel Flaut, Constanța, 2004.

³⁴ Freddy Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, Thiriet, Paris-The Hague, 1961, III, nr. 2956; Anca Popescu, lucrare de plan la Institutul de istorie „Nicolae Iorga”, București, 1999, în manuscris: *Cucerirea Constantinopolului și politica Porții față de Strămtori (antecedente și urmări)*.

unei flote redutabile capabile să se măsoare cu cea a venețienilor, împotriva imperiului colonial al acestora din marea Egee.

Prima capitulație cunoscută în care apare explicit dreptul venețienilor de a vizita porturi pontice (anume Galata, Trabzon și Kefe) este cea acordată de Bayezid II în 1482³⁵. În raport cu tatăl său, Bayezid II se arată conciliant, în parte datorită problemelor de la începutul domniei sale legate de fratele și rivalul său, Cem. Capitulația lui Bayezid II desființează „tributul pentru comerț” al venețienilor, de 10 000 de ducăți³⁶ și instituia ceea ce vom numi „clauza pontică”: „negustorii și oamenii numiților principi care călătoresc în numele Veneției în țările mele bine protejate, pe apă și pe uscat, cu galere (*kadirga*), cu coci și cu alte corăbii mici, la Istanbul, la Galata, la Trabzon și la Kefe, să vină și să plece fără opreliști, în locurile care îmi aparțin, dinăuntru și din afara Strâmtoării”³⁷.

Dar ulterior se adună motive de înăsprire a relațiilor otomano-venețiene: în timpul războiului otomano-mameluc (1481-1491) Veneția refuză să le permită otomanilor utilizarea porturilor din Cipru ceea ce duce la o încordare a relațiilor. În urma războiului otomano-venețian din 1499-1503 supremația Veneției în Mediterana primește o lovitură grea: Modon, Coron, cele două excepționale poziții strategice ale Veneției în Peloponez, sunt pierdute. După ce Selim I cucerește imperiul mameluc (1516-1517) Veneția depinde și mai strâns de otomani pentru comerțul Levantului, sursă de importante venituri a Veneției. Domnia lui Süleyman Magnificul (1520-1566) inaugurează o perioadă de mari încercări pentru Veneția: cucerirea Rhodosului (1522) unul dintre ultimile bastioane creștine împotriva otomanilor, cucerirea Ungariei (după 1526), ascensiunea Franței în rândul puterilor privilegiate comercial de otomani (prin alianță franco-otomană din 1536), atacarea insulelor venețiene Corfu și Creta, toate acestea arată Veneției că începea un nou curs în raporturile ei cu imperiul otoman. Veneția își dă seama că nu se mai poate opune unei asemenea forțe și renunțând la împotrivirea „*colle armi*” optează pentru diplomația „*colle umiliazioni*”. Într-adevăr războiul din 1537-1540 se încheie foarte defavorabil pentru Veneția. Orgoliosul și atotputernicul sultan a cărui deviză transmisă Veneției în 1540 era *kimseniñ düşmenliğinden ihtiyatım olmayub ve kimseniñ dostluğuna ihtiyacım yokdur* (de dușmănia oricui nu-mi pasă iar de prietenie n-am nevoie) îi pune condiții grele și umilitoare prin tratatul de pace: Nauplion și Monemvasia au fost cedate otomanilor. Nadin și Vrana, fortărețe în Dalmația, rămân de asemenea la otomani ca și fortărețele Buçac, Rastine și Sene. S-a stabilit un tribut de 300 000 de ducăți plătit în 3 ani, din care 100 000 de ducăți imediat după încheierea păcii. Veneția rămâne doar cu Corfu, Tinos, Cipru și Creta și câteva fortărețe izolate pe coasta Albaniei și a Dalmației. A fost fără îndoială o înfrângere grea. Din marele ei domeniu maritim rămăseseră doar Creta, Cipru, Corfu, Zante și Tinos³⁸.

Dar pierderile Veneției nu se opresc aici. Capitulația din anul 1540 nu mai cuprinde „clauza pontică”. Noua formulare din tratat este următoarea: „negustorii și

³⁵ V. H. Theunissen, *op. cit.* p. 370-376.

³⁶ Franz Babinger, *Mahomet II...* p. 455.

³⁷ H. Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomats...*, p. 373: (r.22) *ve mezkur begleriñ bazirganları ve ademileri fi'l-cümle sefer ehli olan kimesneleri ki Venedik adına olalar* (r.23) *benim memalik-i mahruseme yaşdan ve kurudan kadiragları ve kökeleriyle ve gayr uşak gemileri ile İstanbul ve Galataya ve Trabzona ve Kefeye* (r.24) *ve cem'i baña müte'allik olan yerlere yaşdan ve kurudan olsun bogaziñ içinden ve taşından geleler ve gideler hiç ahad kayinen.*

³⁸ V. Hans Theunissen, *op. cit.*, p. 137-147; 155-168.

oamenii principilor sus-amintiți [ai Signoriei] când vor voi să vină în țările mele bine-protejate, pe apă sau pe uscat, cu ale lor galere (*kadırga*), coci sau alte ambarcațiuni mici, să poată veni și pleca, în prietenie fiind, la Istanbul, Galata sau în alte porturi din Arabia sau la Alexandria Egiptului sau din strâmtoarea Gallipoli, în jos, sau la Strâmtoarele Inebahtı/Lepanto și Preveza și la portul Modon, pe neașteptate să nu meargă ci mai întâi să informeze pe comandantul [cetății] (*dizdar*) pentru [obținerea unui] permis de intrare”³⁹.

Nemenționarea locurilor Kefe și Trabzon în noua formulare a tratatului otomano-venețian din anul 1540, considerată de Mihnea Berindei⁴⁰ ca un accident nesemnificativ, apare acum plină de sens și de consecințe. Grație volumului lui Hans Theunissen se poate vedea că noua formulare a clauzei pontice s-a menținut neschimbată în toate capitulațiile din intervalul 1540-1641⁴¹. Este limpede că suprimarea din 1540 a avut o finalitate precisă. Ceea ce înainte de anul 1540 era „*..ve baña müte^eallık olan yerlere ne vakt dilerler ise eğer boğazın içinden ve taşından geleler, gideler*”⁴² (să vină

³⁹ Hans Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomats*, p. 454: (r. 23) „*ve mezburr begleriñ bazırganları ve ademlerinden benim memalik-i mahruseme yaşdan* (r. 24) *ve kurudan kadırgaları ve kökeleri ile ve gayri küçük gemileri ile mahruse-i Istanbula, ve Galataya ve diyar-i Arabistandan Iskenderiye-i Mısra ve Geliboludan aşağıda olan boğaza ve Inebahtı* (r. 25) *ve Perveze boğazlarına ve Moton limanına gâflet ile gelüb girmeyüb mkaddema dizdarlarına tenebbüh eyleyüb icazet ile gelüb girüb*”; v. și M. Bellin, *Relations diplomatiques de la République de Venise avec la Turquie*, în „*Journal Asiatique*”, t. VIII, série 7, 1876, p. 398-399 (textul turco-osman, p. 411 (traducerea franceză). Hans Theunissen, *op. cit.*, p. 440 editează și ciorna tratatului (datată 28 iulie 1540; data versiunii finale este 2 octombrie 1540): „*ve mezburr begleriñ bazırganlarından ve ademlerinden* (r.14) *benim memalik-i mahruseme yaşdan ve kurudan kadırgaları ile ve köke ile ve gayri küçük gemileri ile Istanbula Galataya ve gayri memalik-i mahruseme olan iskelelere ve diyar-i Arabistandan Iskenderiye-i Mısra ve sayir iskelelere gelmek istediklerinde dostluk üzere gelüb* (r.15) *gidiüb ve boğaza girmeli olduklarında ve sayir memalik-i mahruseme olan kal'alarıñ iskelelerine ve limanlarına geldiklerinde gâflet ile gelüb girmeyüb mükaddema dizdarlarına tenebbüh eyleyüb icazet ile gelüb girüb*” („negustorii și oamenii principilor susamintiți [ai Signoriei] când vor voi să vină în țările mele bine-protejate, pe apă sau pe uscat, cu ale lor galere (*kadırga*), coci sau alte ambarcațiuni mici”, să poată veni și pleca, în prietenie fiind, la Istanbul, Galata sau în alte porturi din țările mele bine-protejate sau la Alexandria Egiptului sau la alte schele din Arabia; când vor voi să intre în Strâmtoare (boğaz) sau în alte cetăți ale porturilor și schelelor din ținuturile mele bine-protejate, să nu intre pe neașteptate ci mai întâi să informeze pe comandantul [cetății] (*dizdar*) [în vederea obținerii unui] permis de intrare). L. Bonelli a arătat prima oară că formei inițiale i-a fost adăugat, în versiunea finală, textul: „*mahruse-i Istanbula ve Galataya ve diyar-i Arabistandan Iskenderiye-i Mısra ve Geliboludan aşağıda olan boğazlara ve Inebahtı ve Perveze boğazlarına ve Moton limanına gâflet ile gelüb girmeyüb*” (la bine-păzitul Istanbul și Galata sau în alte porturi din Arabistan sau la Alexandria Egiptului sau [din afara] strâmtoarii Gallipoli, în jos, sau la Strâmtoarele Inebahtı și Preveza și la portul Modon, pe neașteptat să nu meargă), v. L. Bonelli, *Il trattato turco-veneto del 1540*, în *Centenario della nascita di Michele Amari*, Palermo, 1910, t. II, p. 343 (și p. 337 pentru prima formă). Egiptul și „Arabistan” apar prima oară în capitulația din anul 1521 (Süleyman I), v. Theunissen, *op. cit.*, p. 420.

⁴⁰ V. *supra*, n. 30.

⁴¹ Adică în capitulațiile din 1540 (Süleyman I), 1567 (Selim II), 1573 (Selim II), 1575 (Murad III), 1576 (Murad III), 1595 (Mehmed III), 1595 (Mehmed III), 1604 (Ahmed I), 1619 (Osman I), 1625 (Murad IV), 1641 (Ibrahim I), v. H. Theunissen, *op. cit.* p. 437-637.

⁴² Capitulația lui Selim I din anul 1513.

și să plece, înăuntrul și în afara Strâmtorii și în locurile supuse mie oricând doresc) sau „*..geleler ve gideler hiç ahad kayinen..*” (să vină și să plece fără piedici) acum devine „*..gaşlet ile gelüb girmeyüb mükaddema dizdarlarına tenebbüh eyleyüb icazet ile gelüb girüb..*” (pe neașteptate să nu vină, ci mai înainte să informeze pe comandantul cetății pentru [a primi] permis de intrare). Cu alte cuvinte, accesul liber (în virtutea capitulației, firește, și în condițiile ei) în Strâmtori este înlocuit cu cel condiționat de o aprobare - facultativă - a autorităților otomane. Prin capitulația din anul 1540 circulația în Marea Neagră nu este interzisă corăbiilor venețiene dar nici garantată cum era înainte de aceasta. Abia acum se înțelege episodul din anul 1672 când cavalerul Quirini - bail la Constantinopol - obținuse pentru venețieni accesul în Marea Neagră pentru ca apoi vameșul Istanbulului să revoce permisul.

Această a doua ipostază a clauzei pontice – accesul negarantat și de aceea, aleatoriu și discreționar - care debutează în capitulația din anul 1540, o putem urmări în textele otomane, prin publicația lui Hans Theunissen, până în anul 1641, iar mai departe o mai surprindem într-un tratat venețiano-otoman cu aproape 50 de ani mai târziu, cel din anul 1701: „*Che li mercanti, et altri huomeni delli Signori di Venezia, capitando per mare o per terra al mio custodito Dominio, non habbiano con le loro galere, bastimenti at altri piccioli navigli da entrare all'improvviso nelli porti della mia custodita Città di Constantinopoli, e di Galata, et nell'Arabia in Alessandria del Cairo, e nelli porti, e stretti che sono più abasso di Galipoli; ma prima habbiano ad avvertire li Castellani, e con loro permissione possino entrare..*”⁴³.

O cercetare sistematică a celor două condicii de tratate cu Veneția, păstrate la *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* din Istanbul, din perioadele 1670-1796 și 1718-1775, va aduce neîndoiește mult mai multă lumină asupra subiectului⁴⁴.

În concluzie: Problema Mării Negre otomane este una dintre cele mai complexe. Ea presupune mai multe planuri de analiză: controlul Strâmtorilor, cucerirea țărmlui, preluarea navigației pontice prin eliminarea treptată a navelor străinilor (a occidentaliilor), exploatarea comerțului pontic în scopuri proprii și cu agenți proprii (supuși otomani). Aceste paliere sunt în egală măsură în succesiune cronologică și genetică căci cucerirea țărmlui și controlul Strâmtorilor au fost condiții pentru realizarea politicii navale și comerciale otomane în spațiul pontic dar și în „contradicție cronologică”; de exemplu: controlul otoman al Strâmtorilor a început înainte de cucerirea Constantinopolului, integrarea economică a regiunilor pontice în imperiul otoman precede cucerirea politică⁴⁵. Toate aceste fenomene sunt apoi analizabile atât din perspectiva politicii otomane (anumite obiective strategice, comerciale și de gestionare a resurselor regiunilor pontice) dar și din cea a cursului general al comerțului mondial și a evoluției „antagoniștilor” pontici ai otomanilor, din interiorul bazinului Mării Negre (de ex. cazacii sau Rusia) sau din afară (occidentali: italieni, olandezi, englezi etc.). Sunt necesare încă multe cercetări de detaliu care să nuanțeze conceptul de Mare Neagră otomană și să explicitizeze ceea ce Victor Ostapchuk numește „ideal

⁴³ Versiunea italiană în Hurmuzaki, *Documente*, IX/1, p. 373.

⁴⁴ Acest fond documentar e semnalat de Viorel Panaite în recenta sa carte *Diplomație occidentală, comerț ...*, p. 77, n. 207.

⁴⁵ V. Halil İnalcık, în vol. *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press, 1994, (editat în colaborare cu Donald Quataert), p. 288-290.

situation” a otomanilor în această mare, având ca determinanți, necesari și suficienți după acesta, dominația litoralului cu punctele strategice, stăpânirea căilor maritime și controlul comerțului⁴⁶.

Procesul formării „lacului otoman” trebuie tratat într-o concepție geo-politică și nu „geometrică”, adică nu după kilometrii de graniță maritimă la un moment dat ci după punctele (porturi care controlează navigația în mare sau, accesul la mare, dinspre continent) prin care se poate domina spațiul pontic, precum și *hinterlandul* (oricât de profund) care consolidează aceste puncte. De aceea consolidarea „lacului otoman” a durat până la mijlocul secolului al XVI-lea, odată cu completarea anexării Bugeacului prin cucerirea regiunii Bender-Özü/Oceacov (dar și a portului dunăreano-pontic, Brăila) și rezolvarea problemei ungare⁴⁷.

„Închiderea” Mării Negre de către otomani este un proces sinuos; el a fost preludat de „închiderea” Strâmtoarelor și a avut drept conținut principal pe de-o parte, depozitarea italienilor de vechiul statut “bizantin” (sistem politic colonial, imunitate vamală și libertate de navigație în Marea Neagră)⁴⁸, iar pe de altă parte propria asumare economică și comercială a spațiului pontic.

Regimul accesului marinei venețiene în bazinul pontic este un aspect major al problemei „închiderii” Mării Negre, poate chiar paradigmatic pentru regimul tuturor occidentalilor după cucerirea Constantinopolului⁴⁹. El comportă două faze, cel puțin: una între 1482-1540, caracterizată prin garantarea accesului în Marea Neagră, la Kefe și la Trapezunt; a doua, începând cu anul 1540 și cel puțin până în 1701, în care accesul corăbiilor venețiene în Marea Neagră nu era nici interzis dar nici garantat (era negociabil cu toate hazardurile, concesiile și *peșkeșurile* implicate de „negociere”).

Turnanta între cele două regimuri este anul 1540, în apogeul domniei sultanului care a adus puterea otomană la zenit. Mijlocul secolului al XVI-lea, ca etapă majoră în constituirea „lacului otoman” are drept corespondent, în planul „închiderii” Mării Negre, o etapă distinctă caracterizată prin începutul izolării spațiului pontic de influența Europei

⁴⁶ Victor Ostapchuk, *The human landscape of the ottoman Black Sea in the face of the Cossack naval raids*, în “Oriente Moderno”, XX (LXXXI) n. s., 1-2001, p. 37. V. și Gh. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, curs litografiat, vol. II, *cap. Marea Neagră, lac turcesc. Cadrul politic* care arăta că important pentru dominarea acestei mări este cine stăpânește țărmurile și în mâna cui se află „relațiile maritime”.

⁴⁷ În unele interpretări, chiar până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, v. Victor Ostapchuk, *The human landscape*..p. 27, care citează aserțiunea lui Stanford Shaw că deplinul control asupra Mării Negre a fost numai după cucerirea Podoliei. Strict geografic, ultima etapă s-ar încheia prin anexarea porturilor din vestul Georgiei (Poti, Batumi) și de pe coasta abhaziană (Suhumi) în anul 1579, v. Aurel Decei, *Istoria imperiului otoman până la 1656*, București, 1978, p. 247-250.

⁴⁸ Pentru regimul „lacului bizantin” v. Șerban Papacostea, *La mer Noire: du monopole byzantin à la domination des Latins aux Détroits*, în RRH, XXVII, 1988, 1-2, p. 49-71.

⁴⁹ Paradigmatic, dar nu sincron: olandezii de exemplu vor avea garantat dreptul de a neguțatori cu corăbiile lor la Trapezunt și la Caffa prin capitulația din anul 1612. Dreptul de navigație în Marea Neagră le va fi acordat din nou abia în anul 1680. Pentru englezi, în primul deceniu al secolului al XVII, autorizația de navigare pe Marea Neagră este când acordată când retrasă, v. Paul Cernovodeanu, *Olanda și Marea Neagră în secolul al XVII-lea*, în vol. *Identitate națională și spirit european*, București, p. 269-273.

Occidentale care îi adusesese prosperitatea⁵⁰. Va începe o eră nouă economică pentru regiunile din sud-estul european, între care și principatele extra și intra-carpătice, cu repercusiuni inevitabile asupra stării lor de putere internă și asupra statutului politic extern. De asemenea, o nouă etapă a comerțului internațional în regiunile pontice, și ea insuficient cunoscută încă, definită prin intensificarea legăturilor terestre dinspre Veneția spre Marea Neagră, prin teritoriul principatelor românești, mai ales Moldova⁵¹.

Cât privește deplina „închidere” a „lacului otoman”, fără a putea fi deocamdată precis datată, este de prezumat că s-a produs în condițiile izbucnirii războiului dintre imperiul otoman și cel habsburgic (în alianță cu polonii, venețienii și apoi, cu rușii), în anul 1683, când Poarta a ferecat Strâmtoarele și prin aceasta, Marea Neagră⁵². În întreaga istorie a constituirii lacului otoman și a închiderii lui, Poarta a trebuit să facă față numeroaselor contestări și reacțiuni, atât din interiorul bazinului pontic cât și din afara lui. Formula „închiderii depline” a fost fără îndoială un simptom de incapacitate de a mai gestiona aceste crize ale sistemului pontic.

L'ANNEE 1540 ET LA QUESTION DE «LA FERMETURE» DE LA MER NOIRE OTTOMANE

Résumé

Il y a un débat historiographique concernant le moment où les Ottomans ont « fermé » la mer Noire et l'ont transformé en « lac ottoman ». Si le problème de la conquête du littoral pontique ne suscite pas des controverses mais uniquement des différentes opinions concernant la signification de chaque étape, en revanche, les questions : depuis quand et comment les Ottomans ont interdit l'accès des bateaux étrangers en mer Noire comportent beaucoup de choses à éclaircir. Pour le cas des Vénitiens, la série de capitulations (*'ahdname*) délivrées par la Porte ottomane entre 1453 et 1701, montre clairement que l'an 1540 est une date charnière : si entre 1482-1540 les traités mentionnent expressément la liberté des bateaux vénitiens d'aller en mer Noire, notamment à Trabzon et à Kefe, avec la capitulation de 1540 l'accès de ces bateaux en mer Noire, n'est plus garanti mais, en même temps, ni interdit : tout simplement les ports de la mer Noire ne sont plus mentionnés. Le commerce des Vénitiens en mer Noire n'est pas donc supprimé mais il devient aléatoire et arbitraire. Ce régime sera le paradigme de la navigation des étrangers dans la mer Noire ottomane (après 1540).

⁵⁰ V. Șerban Papacostea, *Drumurile comerciale internaționale și geneza statelor românești în viziunea lui Nicolae Iorga și în istoriografia zilelor noastre*, în SMIM, XVIII, 2000, p. 45-56.

⁵¹ V. exemplele concludente pentru secolul al XVII-lea la Șt. Andreescu, *op. cit.* p. 223.

⁵² Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 272. V. și Adrian Tertecel, lucrare de plan în manuscris: *Flota otomană în Marea Neagră între asediul Vienei și pacea de la Belgrad (1683-1739)*.

PRINCIPATUL MINGRELIEI ȘI POARTA OTOMANĂ:

RAPORTURI POLITICE ȘI COMERCIALE

(PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XVII)

ȘTEFAN ANDREESCU

Victor Ostapchuk, la ora actuală unul dintre cei mai buni cunoscători ai istoriei prezenței navale căzăcești pe apele Mării Negre în cea dintâi jumătate a secolului al XVII-lea, formula de curând următoarea remarcă: “It is recognized that the topos «Ottoman Lake» («Turkish Lake» in some works) has several levels of meaning. It can connote Ottoman control of the waters, control of all shores of the sea, and finally, significant economic and political control and integration. As to the second connotation, in the literature it is standardly applied after Süleyman I's 1538 conquest of the Bucak. However, this is somewhat misleading as the Ottomans never had total control of the Caucasian and Georgian littorals”¹. Iar în altă parte a aceluiași studiu își întregea în acest chip observația: “While the Ottomans also established footholds at certain ports along the north-eastern; Caucasian and eastern, Georgian shores, such as Anapa and Sokhum, and there was some degree of recognition of their suzerainty by the Circassians, Abkhazians, Georgians, and others, in fact, their control of this coast was looser than others, though there was never a power there able to threaten Ottoman control of the Black Sea”. Și, mai departe lămurea că, pentru domnia sa, noțiunea de “lac otoman” devine operantă din momentul în care a fost instaurat controlul efectiv asupra mării propriu-zise, precum și asupra principalelor regiuni ale litoralului pontic, adică din primii ani ai domniei lui Baiazid II, marcați de cucerirea Chilie și Cetății Albe (1484)².

Am atras atenția încă mai demult asupra utilității unui studiu comparat al statutului țărilor române și al celui al principatelor creștine tributare de pe litoralul septentrional al Mării Negre. Ceea ce mi-a stârnit interesul a fost lectura relației unui misionar catolic în Mingrelia, principat georgian în care el a trăit nu mai puțin de douăzeci de ani, în prima jumătate a secolului al XVII-lea³. Acum cred că a sosit momentul să reiau și să adâncesc subiectul, din perspectiva largă a istoriei Mării Negre în vremea dominației otomane. Mărturia lui Archangelo Lamberti, la care m-am referit adineauri, va fi comparată cu cea a unui alt misionar, Giovanni Giuliani da Lucca, care și-a efectuat “stagiu” în Crimeea practic în aceeași epocă și, în plus, a călătorit atât în Circazia și Abhazia, cât și în Mingrelia. Giovanni Giuliani da Lucca a sosit în Mingrelia, unde domnea principele Dadian Levan II (1605-1657), la 1 iunie 1630, pe calea mării. Iată un episod petrecut la curtea principelui și povestit de el:

¹ Victor Ostapchuk, *The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids*, în “Oriente Moderno”, XX (LXXI), n. s., 2001, 1, p. 42, n. 53.

² *Ibidem*, p. 27, n. 6.

³ Ștefan Andreescu, “Costea Chihaia” și înscăunarea lui Matei Basarab, în AIIAI, XXVI/1, 1989, p. 539, n. 19.

“...In capo delli 8 giorni andassimo insieme il vescovo, et io à ritrovare il principe, dove giunti li fecemo riverenza, et mi domando, che cosa dicono i vostri libri, che si deveria fare di 400 Chosacchi, quali per paura delle galere turchesche, che li diedero cacia sono fuggiti nel mio paese lassando le loro barche vote. Li posso fare schiavi et vendere alla usanza del paese, overo per avermi arrubato una volta il mio tesoro darli in mano delli capitani delle galere quali me ne fanno grand'istanza minacciandomi se non ce li dò di farmi guerra. Li rispossi principe li puoi castigare come malli fattori et ladri mà non già darli in mano di nimici della nostra sancta Fede. Venderli mancò per, che sono del vostro rito Christiani, che per tale confidenza sono fuggiti nel vostro paese. Che se voi non fussino stato Christiano, fossi non sariano fuggiti, che haveriano combattuto in fine alla morte con i Turchi; et sotto questo protesto prohibiscono i libri, che non li potete dare. Li piacque la risposta. Si consigliò con i suoi vescovi et grandi ma per l'interesse, che hanno bisogno di molte cose del paese del Turcho non gia per paura ne timore che habbia di loro, poi che il suo paese sta fortissimo per, che solo per mare si può andare, et non si puo arrivare alle habitazioni senza passare 5 miglia di foltissima selva, quale serve per muraglia; mà come ho detto per l'interesse delle mercantie, lo consigliorno, che ne havesse dati parte, che ce ne diede 48. Li dissi di piu io, che mancho non poteva vendere giustamente i suoi vassali per schiavi, et che nessuna nazione del mondo facesse tale cosa et che tutti i libri lo proibivano, et che se bene erano stati pigliati in guerra et nimici; per tante generationi passate erano fatti vasali ma non gia piu schiavi. Mi rispose, che i miei passati padri cosi hanno fatto e cosi si usa nel mio paese... Mi fece trattenere ivi 10 giorni con lui per farmi vedere le sue habitazioni giardini e Chiese, che sono nel suo paese. Et li stando vennero li capitani delle galere da lui chiamati per invitarli et di gia era preparato il pastò alla usanza sotto di certi belli arbori in un luogo del principe che stava lontano dalla marina 5 miglia. Giunti mangiorno in cambio pane miglio cotto et carni di bovi quasi crude. Non li fece il principe troppe carezze, acciò non havessero occasione di tornare il <sic !> quel paese, poi che non n'aspettava utile nessuno da loro. In quel, mentre fu riferito da un'rinegato Mengrello che io ero stato quello che havevo detto al principe che non li desse i cosacchi; et un di quelli capitani mi disse bre ghiedi papasso, se ti trovo in Costantinopoli ti voglio fare impalare, io li rispossi, che non havevo paura di lui ne de suoi patroni, poi che non facevo male à consigliare quel che insegnano i nostri libri. Si partirno e per la strada hebbero parole con il principe dicendoli che lui era vasallo del Gran Signore. Il principe disse, che lo riconosceva come amico quando voleva la sua amicitia, et quando non la volesse che non lo riconosceva per niente. Non volsero ricevere il presente, che li faceva di bovi et vacche ma presto imbarcorno i 48 Cosacchi et loro con furia lassando il principe se ne fuggirno, minacciandolo, che haveriano fatto e detto. Lui si messe in armi, et le galere hebbero di gratia à fuggire, che se <non> uscivano fuori li facevano tutti schiavi”⁴.

⁴ Ambrosius Eszer O. P., *Giovanni Giuliani da Lucca O. P. Forschungen zu seinem Leben und zu seinen Schriften*, în “Archivum Fratrum Praedicatorum”, XXXVII, 1967, p. 465-466; comentarii la p. 400. Pentru biografia misionarului vezi mai nou Andrei Pippidi, *Giovanni Giuliani, un domenicano italiano nella Moldavia del Seicento*, în volumul: *Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli (Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali)*, a cura di Cristian Luca, Gianluca Masi e Andrea Piccardi, Brăila-Venezia, 2004, p. 165-169. Despre trecerea lui prin Iași, în drum spre Persia, în octombrie 1645, vezi Ștefan Andreescu, *Perspective medievale*, București, 2002, p. 173-174.

Episodul evocat de Giovanni Giuliani ilustrează în chip concret, printr-o întâmplare trăită, gradul relativ de dependență al principatului Mingreliei față de Poarta otomană: un număr de galere turcești au urmărit pe mare o flotilă de șeici căzăcești, până în dreptul coastelor Mingreliei; aici, 400 de cazaci s-au refugiat pe țărm, sub protecția principelui Dadian Levan II. Acesta, după sfatul membrilor consiliului său, a acceptat să predea turcilor doar 48 de cazaci. Gestul a fost făcut nu de teamă față de turci, căci teritoriul său era accesibil doar dinspre mare și asta numai după ce treceai de un “zid” de păduri greu de străbătut. El se datora, de fapt, trebuinței menținerii relațiilor comerciale. La plecare, căpitanii galerelor otomane, nemulțumiți, i-au atras atenția principelui că el este “vasal” al sultanului. Dar acesta ar fi replicat că, în ceea ce-l privea, îl recunoștea pe sultan drept “prieten când dorea prietenia lui”, iar când nu ar mai fi vrut-o nu ar mai fi făcut-o. Galerele s-au îndepărtat în grabă, în vreme ce principele și-a mobilizat oștenii...

Izvorul de mai sus se completează perfect cu elementele oferite de lucrarea, foarte sistematică, a lui Lamberti, publicată la Napoli în 1654. Acesta, cum spuneam, a fost timp de “venti anni continui” în misiune “nella Giorgia, e nella Colchide”. Și, totodată, a străbătut și apele Mării Negre, chiar și pe timp de iarnă⁵.

Lamberti vorbește pe larg, printre altele, despre comerțul Mingreliei, care aducea mărfurile străine necesare acolo pe două căi: “Vna siè in alcune fiere che nel paese si fanno, e l'altra nella venuta delle nauì turchesche che ogn'anno in quei lidi se ne vengono à mercantare”⁶. Negreșit, pe noi ne interesează cel de-al doilea “orizont comercial” al principatului georgian, cel maritim otoman, fiindcă am văzut mai sus că Giovanni Giuliani a explicat reținerea sftencilor lui Dadian Levan în a provoca o ruptură cu Poarta tocmai pe temeiul rațiunilor de negoț. Iată așadar ce scrie Lamberti cu privire la însemnătatea comerțului cu otomanii:

“Nella venuta poi delle nauì de Turchi assai più che nelle fiere si proueggono di merci straniere barattando con quelle le proprie del paese. Le robe che sogliono i Turchi recare da Costantinopoli in Odischi sono: Tapeti bellissimi d'ogni sorte, couerte di letto, corami Turcheschi, selle, e guarnimenti de caualli, Archi, e Freccie, drappi, e panni d'ogni sorte di valuta, ferro, rame caldare, lana, tele, dipinte, e colorate, e sale. Il prezzo che da Mingrelli riceuono poi sono miele, cera, tele del paese, filo, seta, pelle di Buoi, di martore, di castorei, semenza di lino, legni di bussi, e schiaui. Nei bussi il loro guadagno è grandissimo, perche appena con trè, o quattrocento scudi di sale ne cauano più di cinquemilia scudi de Bussi: caricandone ogni naue da cinque, à sei mila pezzi; che in Costantinopoli poi li vendono ad vn scudo il pezzo. Et in ogn'altra cosa fanno grandissimo auanzo, e particolarmente ne schiaui: i quali non dando molto peso alla naue, ne pigliano tutto quelle che possono hauere; et i Mengrelli ce gli danno ancor loro volentieri prouedendosi con vn sol schiauo di tutto il bisogno di sua casa. Onde è vna cosa assai lagrimeuole à vedere le centinaia di Putti christiani, da' Padroni Christiani essereno <sic /> condotti vendersi à Turchi. I quali nell'hauerli comprati, subito li vestono alla Turchescha, et hauendogli in protestatione della loro falsa setta fattogli alzare l'indice delle sue dita, e rinegar la fede di Christo; l'addottrinano nelle ceremonie, e riti Turcheschi, e tutto ciò fanno in mezzo a Christiani in vn paese de' Christiani, prima di partirsi per Costantinopoli. Questo che fanno con Putti fanno parimente colle Donne: nelle compra delle quali, non risparmianno i Turchi à prezzo alcuno; massime essendo

⁵ Archangelo Lamberti, *Relatione della Colchide hoggi detta Mengrellia*, Napoli, 1654, p. 1 și 214.

⁶ *Ibidem*, p. 184.

dotate di qualche beltà (come per lo più sono le Donoe <sic /> Mengrelle) impiegandoui alle volte per vna di quelle il prezzo di trè à quattro cento Zecchini”⁷.

Proveniența majorității sclavilor din zona Mării Negre aduși de neguțătorii turci la Istanbul este vădită, însă, de Lamberti ceva mai departe. Merită să reproducem și acest crâmpei de text, deoarece avem de-a face și de astă dată cu o mărturie directă, altfel spus cu o imagine văzută de misionarul nostru în portul din Istanbul cu proprii săi ochi:

“...Et oltre a ciò, i Tartari ben spesso entrando e nella Russia, e nella Polonia fanno gran numero di Schiaui, quali tutti vendendoli à Turchi, si vedeno quasi ogni giorno entrare in Constantinopoli dal Mar Negro molti vascelli carichi di Christiani schiaui, che ad vn contrasegno, che portano di vna bandiera dan segno, esserno vascelli di Schiaui, i quali tutti, o allettati da premij, ò atterriti dalle fatiche, che porta con sè l'esser schiauo: vengono ad abbracciare la setta Maumettana”⁸.

Ajungem acum și la observațiile lui Lamberti cu privire la relațiile politice ale cârmuitorului din Mingrelia cu Poarta otomană:

“La politica poi ch'egli vsa co'l Turco è mirabile; perche conoscendo assai bene la tirannia di quello, con la quale si ha assorbiti tanti Regni, e soggiogati tutti i vicini paesi al suo Imperio: egli per conseruarsi il suo stato cerca di tenerse lo per amico, senza disgradar, però punto la sua autorità con quello. L'amicitia la mantiene con li continui presenti ch'egli ogn'anno inuia alli ministri della Porta Ottomana, e co'l tributo ch'ogni due anni manda al Gran Signore; del quale si è costituito volontariamente tributario: Ma si mantiene con tale e tanta autorità, e decoro, che non si piega giammai ad obedire alli comandi, che da quello Imperadore gli venissero fatti. Quest'anni addietro guereggiando Sultan Murat (all'hora regnante frà Turchi) con Scià Sefi Rè di Persia. Mentre il Gran Turco s'auicinava alla Città d'Erauàn per es<p>ugnarla, mandò a dire à Dadiàn, ch'essendo lui suo tributario, e la Città d'Erauàn al suo stato vicina: era conueniente, che con la sua gente venisse à seruirlo à tale impresa. A cui Dadiàn rispose, che niuno de'suoi Maggiori hauea giammai seruito in guerra alli passati Imperadori de'Turchi, per lo che né anco lui era disposto à farlo; E che si raccordasse, che'l tributo, che egli li daua, non era altrimenti per qualche ricognitione di retto dominio: ma solo accio non l'infestasse colle armi il suo stato: il che s'hauesse fatto hauria egli subito cessato di dargli il tributo, e si saria molto bene con la sua gente difeso. Al che il Turco non diede altra risposta nè con parole, nè con fatti...”⁹.

Bineînțeles, fragmentul abia reprodus se pretează la mai multe comentarii. Dar mai întâi trebuie făcută o precizare de ordin cronologic. Asediul Erevanului a avut loc în intervalul 28 iulie-8 august 1635, când cetatea s-a predat. Prin urmare porunca trimisă de sultanul Murad IV principelui georgian pe când se îndrepta spre această cetate poate fi datată cu destulă exactitate.

Pacea turco-persană din anul 1553 a lăsat Persiei zona răsăriteană a fostului regat al Georgiei – divizat încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea în trei “regate” mai mici –, în vreme ce partea apuseană a fost confirmată sultanului Soliman Magnificul. Dar, după campania din 1585 contra Tabrizului otomanii au obținut de la Persia cedarea Azerbaidjanului și a Transcaucaziei. Următorul război otomano-persan, care s-a încheiat prin pacea de la Istanbul, din 1612, a obligat, însă, Imperiul otoman să dea înapoi, ceea ce a marcat cea dintâi pierdere teritorială însemnată a Porții în Orient. Și în continuare succesele militare ale șahului Abbas I au făcut ca autoritatea persană să se consolideze

⁷ *Ibidem*, p. 186-187.

⁸ *Ibidem*, p. 189.

⁹ *Ibidem*, p. 26-27.

asupra părții de răsărit a Georgiei, incluzând Kartli și Kakhetia. Pacea din 1636 a confirmat această stare de lucruri, otomanii păstrând în sfera lor de influență doar zona apuseană, adică inclusiv Mingrelia. Fără îndoială, atitudinea și afirmațiile principelui Dadian Levan trebuie neapărat judecate în acest context de istorie generală¹⁰. De altminteri, am văzut că în ambele izvoare discutate el era tratat de către otomani, în chip cum nu se poate mai limpede, drept “vasal al sultanului” sau “tributar”.

Important este sensul pe care principele georgian îl dădea acestei relații politice. În împrejurarea din 1635, sultanul Murad IV i-a cerut să vină alături de el, cu oaste, la asediul Erevanului fiindcă îi era vasal, dar și deoarece teatrul de operații era nu departe de Mingrelia. Cu alte cuvinte, a procedat în chip absolut obișnuit, cum se întâmpla și în cazul domnilor din Țara Românească și Moldova, când operațiunile militare otomane se desfășurau în vecinătatea hotarelor lor. Ce a răspuns, însă, Dadian Levan la această poruncă ? Că “nici unul dintre înaintașii săi nu a slujit vreodată în război pe foștii sultani ai turcilor, din care cauză nici el nu era dispus să o facă”. Și mai interesantă este, însă, interpretarea pe care principele din Mingrelia a oferit-o pentru semnificația tributului pe care îl plătea sultanului: “Și să-și aducă aminte <sultanul>, că tributul, pe care el i-l dădea, nu era altminteri pentru vreo recunoaștere a dreptului său de stăpânire, ci numai spre a nu năvăli cu armele peste țara lui; ceea ce dacă ar fi făcut-o, el ar fi încetat de îndată să-i mai dea tribut și s-ar fi apărât foarte bine cu oastea lui”.

Pentru a înțelege statutul politic al Mingreliei, așa cum era el perceput în mentalitatea timpului și la fața locului, voi recurge acum la un alt termen de comparație: statutul orașului Ragusa în raport tot cu Poarta otomană. În august 1677, la Istanbul au sosit doi emisari ai acestei republici maritime de pe țărmul Adriaticei, care pe data de 14 septembrie au înfățișat marelui vizir Kara Mustafa tributul anual. Acesta din urmă dorea, însă, să obțină de la ragusani sume noi de bani, de care avea absolută nevoie. Dar cei doi reprezentanți ai Ragusei au rezistat cu fermitate presiunilor din partea lui Kara Mustafa. În spatele acestei atitudini se găseau repetatele instrucțiuni primite din partea cârmuirii din Ragusa. De pildă, în 8 octombrie 1677, autoritățile ragusane insistau mai presus de orice că cetățenii săi erau “tributari” și nu “supuși” ai sultanului. Și explicau în acest chip diferența: “Anzi se i Principi di Transilvania, di Vallachia e di Moldavia, i quali sono immediatamente creati dal Gran Signore e rimossi a voglia sua ... quanto maggiormente noi, che godiamo la nostra libertà sotto il patrocinio del Gran Signore...”. Iar mai apoi Senatul va lămuri în chip suplimentar trimișilor săi la Poartă: “...ne noi mai ci siamo sottomessi al Gran Signore, ma raccomandatisi alla sua protettione con offerta d'un annuo tributo...confermato a noi ...d'athnama, nella quale non s'asserisce in verun luogo che noi ci siamo soggetti a lui, ne che egli habbi lassato a noi libera la citta”. Mai mult, se sublinia în chip hotărât că: “Vi è gran differenza tra il essere suddito ed essere tributario. Vi sono molti e gran Principi, che sono tributarii ad altri Principi, ma non si possono dire essere sudditi”. În fine, dacă solii ar fi fost întrebați în Divanul otoman a

¹⁰ Pentru care vezi: W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People, from the beginning down to the Russian conquest in the Nineteenth Century*, introduction by Sir Denison Ross, London, 1932, p. 37 și 168; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman (până la 1656)*, București, 1978, p. 312, 314 și 361-362; Alexandre Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, *La poussée vers les mers chaudes et la barrière du Caucase (La rivalité Ottomano-Moscovite dans la seconde moitié du XVIe siècle)*, în “Journal of Turkish Studies”, Vol. 10, 1986, p. 15-46; *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, t. V, Leiden-Paris, 1986, p. 495-496 (V. Minorsky-C. E. Bosworth).

cui era cetatea Ragusei, ei trebuiau să răspundă că era a ragusanilor înșiși, “ma che vive e si mantiene sotto la protettione del Gran Signori”¹¹.

Așadar, Senatul aprecia că Ragusa este un stat “tributar”, aflat sub protectoratul Porții. Iar plata tributului nu însemna de fapt mare lucru, căci existau alți “mulți și mari” principii care făceau exact același gest în raporturile cu alți principii, fără a le fi, totuși, “supuși”... În această din urmă categorie intrau, însă, în optica acelorași autorități de la Ragusa, cel puțin acum în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cele trei state de la Dunărea de Jos, Transilvania, Țara Românească și Moldova, ai căror principii era impuși și schimbați oricând, după bunul plac al sultanului.

Dacă revenim la poziția adoptată de principele din Mingrelia, constatăm că ea este similară până la identitate cu cea a Ragusei. El nici măcar nu plătea un tribut anual Porții, ci doar odată la doi ani... Și-a îngăduit chiar să refuze cererea de sprijin militar din partea sultanului Murad IV, în 1635, sub cuvânt că nu exista un precedent pentru așa ceva ! Tributul, dar și darurile pe care le trimitea dregătorilor otomani – de astă dată în fiecare an ! – nu erau altceva decât un preț pentru răscumpărarea păcii. Și nimic mai mult ! De altfel, principele din Mingrelia susținea că s-a închinat “de bună voie” (*volontariamente*) sultanului și nu silit prin forța armelor¹². Este, în fond, o viziune perfect asemănătoare celei a ragusanilor. Căci și aceștia arătau la 1677 că nu s-au “supus” (*sottomessi*) niciodată sultanului, ci numai s-au plasat ei înșiși sub “protecția” lui, contra unui tribut anual. Ceea ce le-a fost acceptat și confirmat printr-un *ahd-name*, din care nu reieșea cu nici un chip că cetatea ar fi fost vreodată supusă și lăsată apoi pe mâna cetățenilor ei din voia sultanului. Folosind terminologia din actele ragusane, se poate deci conchide că și principele de pe litoralul septentrional al Mării Negre se socotea pe sine drept “tributar” și nu “supus” față de Poarta otomană.

Este foarte probabil ca această poziție privilegiată să fi fost datorată înainte de toate așezării geografice a principatului Mingreliei, într-o regiune muntoasă greu accesibilă, dar în același timp și fără mare interes strategic pentru controlul în ansamblu al spațiului nord-pontic. Numai așa îmi pot explica de altfel și lipsa de reacție a sultanului Murad IV față de neîndeplinirea poruncii sale din anul 1635. Un ambasador venețian la Poartă, Lorenzo Bernardo, scria următoarele, în anul 1592, despre raporturile principilor georgieni cu sultanul, după ce s-a informat de la o persoană deosebit de bine avizată: “Li Giorgiani, principi di religione cristiana, ma di rito greco, sono quattro, abitano quella parte di paese, che è fra il mar Caspio e il mar Maggiore, lungo

¹¹ Vezi Zdenko Zlatar, *Kara Mustafa and the Republic of Dubrovnik (1677-1678): A New Interpretation*, în “Balcanica”, VIII, 1977, p. 210-211. Pentru relațiile Ragusei cu Imperiul otoman, vezi mai de curând M. M. Freidenberg, *Dubrovnik i Osmanskaia Imperiia*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, Moscova, 1989, 304 p. (în special p. 97-104).

¹² Statutul special al Mingreliei era sesizat încă în anul 1573 de către venețianul Aurelio Santa Croce, care nota că: “Il paese di Mangrelia è posseduto da un signore, che in lingua loro si noma [***], il quale non è carrazaro del Turco, ma amico, ma paese infelice, onde si dice in Venetia «Tu sei come un mengrelo», et si dice per villania mengrelo”. Tot el scria ceva mai sus că “Li Mengreli hanno un re christiano il quale fu a far riverenza al Gran Signore questi anni passati” (*Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, vol. XIV, *Costantinopoli, Relazioni inedite (1512-1789)*, a cura di Maria Pia Pedani-Fabris, Padova, 1996, p. 180 și 181). Așadar, așa cum a reținut tradiția, principele din Mingrelia s-a închinat de bună voie sultanului, ca “prieten” și nu ca plătitor de haraci. Pare a fi vorba de principele din dinastia Dadian, a cărui prezență la Istanbul era semnalată la 1 iunie 1560 (*The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1552 - 1562*, trad. din latină de Edward Seymour Forster, Oxford, 1927, p. 126 și 131.)

venticinque giornate e largo sei, e confinavano con Persiani mediante il paese di Servan, ma ora confinano con il Turco. Erano li più potenti e potevano far fino a venticinque o trenta mila cavalli; ora hanno perduto gran parte delli loro stati, e sono molto indeboliti, e finalmente si sono fatti tributarij del Gran-Signore, avendo anco Sicvar, il più potente fra loro, un suo fratello ostaggio a quella Porta, con il quale io aveva molta conversazione per avere relazione circa le cose di quelle parti; ha desinato in casa mia, e l'ho scoperto molto appassionato per li Persiani, e inimico a'Turchi nelle informazioni avute da lui. Li altri due signori Giorgiani sono Carogli, e Dadian di minori forze: possono far fino a diecimila cavalli, e non confinano con Persiani, nè con il Turco, perchè sono più a dentro fra quei monti, e però conservano ancora la loro libertà; ma ad ogni poco di moto di armi in quelle parti, dubito che ancor loro seguiranno la fortuna del vincitore”¹³. Iată deci că explicația păstrării libertății principatului Mingreliei, cu toate că forța sa nu era prea mare, a fost într-adevăr poziția sa geografică. La care s-a adăugat negreșit, cum spuneam mai sus, absența unui interes strategic otoman deosebit. Această din urmă concluzie este verificată de altminteri de o relație anterioară, din 1590, a lui Lorenzo Bernardo, care observa atunci că se poate spune că sultanul “nu are nici pace nici război” (*né pase né guerra*) cu circazii și mingreli. Dar, adăuga el, faptul în sine nu merita prea multă atenție, căci era vorba de neamuri aproape deloc prețuite de către turci (*questi popoli sono tenuti in pochissima consideratione*)¹⁴.

Această situație s-a păstrat aidoma multă vreme, deoarece bailul venețian Alvisé Contarini (1636-1641) nota, exact pentru momentul evocat și de Archangelo Lamberti, că turcii “nu se amestecă deloc” în cârmuirea Mingreliei, care s-a plasat pe o poziție de “neutralitate” între cele două mari puteri ce se confruntau în vecinătatea ei, adică Persia și Imperiul otoman. Era vorba în fapt, după Alvisé Contarini, de o “aparență de libertate”, al cărei preț era plata, odată la trei ani – nu la doi ani, cum susținea Lamberti – a unui tribut în natură (optzeci de mii de “brațe” de pânză). Ceea ce așteptau, însă, în primul rând turcii de la principatele georgiene cu ieșire la Marea Neagră, cum era și cazul Mingreliei, era marfa vie reprezentată de sclavi. Și aceasta, într-adevăr, în “mare cantitate”¹⁵.

Să reflectăm acum puțin și la situația principilor din cele trei state de la Dunărea de Jos, introduși fără nici o ezitare – la Ragusa -, cum am văzut, în categoria inferioară a “supușilor”. Trebuie numaidecât să subliniez că acest statut nu a fost permanent, în tot lungul secolului al XVII-lea. Dimpotrivă, pentru a lua numai exemplul Țării Românești, au existat cel puțin trei împrejurări în care domnii de aici au izbutit să revină la - sau să păstreze - poziția de “tributari”. Cel dintâi a fost Radu vodă Șerban, care în urma păcii din 1605 cu turcii nu numai că a rămas în scaunul domnesc, pentru care fusese ales de o adunare a Stărilor câțiva ani mai devreme, ci a făcut-o și cu un haraci mult diminuat față de cel plătit înainte de 1594¹⁶. Era astfel redobândit un autentic statut de autonomie

¹³ Eugenio Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, Serie III^a, vol. II, Firenze, 1844, p. 393.

¹⁴ *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato* cit., p. 367. Despre locuitorii Mingreliei Lorenzo Bernardo aflase că locuiesc “nei monti fortificati dalla natura coll'asprezza e siti inaccessibili”, ceea ce i-a ajutat să reziste turcilor.

¹⁵ Nicolò Barozzi și Guglielmo Berchet, *Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo, Turchia*, volume unico, parte I, Venezia, 1871 [pe copertă: 1873], p. 389.

¹⁶ Vezi Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 536-537; Tahsin Gemil, *Date noi privind haraciul țărilor române în secolul al XVII-lea*, în Rdl, t. 30, 1977, 8, p. 1433-1466. Datorită războiului

pentru Țara Românească, al cărui principiu de bază era libera alegere, dinlăuntru, a domnilor. Cel de-al doilea moment a fost cel al răscoalei antigrecești care l-a adus în anul 1632 în scaunul domnesc al Țării Românești pe Matei aga din Brâncoveni. Cu prețul măririi de trei ori a haraciului și numai după ce s-a dus în persoană la Poartă, vodă Matei a fost totuși recunoscut de turci¹⁷. În fine, în 1654, la moartea lui Matei Basarab, a avut loc încă o alegere de domn în cadrul unei adunări a Stărilor muntene, cea a lui vodă Constantin Șerban, alegere care și ea, până la urmă – din motive pe care nu le voi examina aici – a fost acceptată de Poartă¹⁸.

Există două izvoare care ne îngăduie să reconstituim viziunea lui Radu vodă Șerban – și nu numai a lui ! – în legătură cu caracterul ce trebuia să-l aibă relația Țării Românești cu Poarta otomană. Astfel, într-o primă fază, în ajunul încheierii păcii din 1605, el declara că vrea “bună vecinătate și prietenie” cu turcii, cu plata unui tribut, pentru ca hotarul Dunării să nu mai fie loc de confruntare militară, iar vadurile să fie deschise pentru neguțatori. Pe de altă parte, însă, nu se considera cu adevărat supus (*dedicato*) decât împăratului creștin. Așijderea, într-un memoriu pe care l-a înaintat curții imperiale habsburgice în 1618, Radu Șerban, acum pribeag – dar cu nădejdea că Poarta va accepta în curând întoarcerea lui în scaunul domnesc al Țării Românești - susținea din nou că haraciul plătit turcilor era pentru “păstrarea vecinătății și a prieteniei” (*pro vicinitate et amicitia conservanda*), iar nu un semn al dependenței față de ei¹⁹. Cu alte cuvinte, avem de-a face cu o concepție perfect similară celei a principelui din Mingrelia, în aceeași epocă...

THE MINGRELIAN PRINCIPALITY AND THE OTTOMAN PORTE: POLITICAL AND COMMERCIAL RELATIONS (FIRST HALF OF THE 17th CENTURY)

Abstract

On the north-eastern shore of the Black Sea, the small principality of Mingrelia – part of the ancient Georgian realm – had a very special position in front of the dominant power over the entire area, the Ottoman Empire. Two catholic missionaries, Giovanni Giuliani da Lucca and Archangelo Lamberti, left us very precious testimonies about the autonomous attitude of the prince Dadian Levan II, who for instance in 1635 refused to participate at the siege of Erevan, against the orders of the sultan Murad IV, this autonomous policy of Mingrelia during the first half of the 17th century is compared with the status of the Republic of Ragusa and of the Romanian Principalities in the same epoch.

purtat de Mihai Viteazul, observă Tahsin Gemil, “haraciul țărilor române a redobândit, la începutul secolului al XVII-lea, semnificația politică pe care o avusese până la jumătatea secolului al XVI-lea”, adică “revenise, cel puțin în parte, la conținutul său inițial de expresie a răscumpărării protecției otomane” (*Ibidem*, p. 1437).

¹⁷ Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 537-538.

¹⁸ Asupra acestei din urmă împrejurări, vezi Ștefan Andreescu, *Goran logofătul din Olănești și “Letopisețul Cantacuzinesc”*, în: Idem, *Istoria românilor: cronicari, misionari, cititori* (sec. XV-XVII), București, 1997, p. 97-101.

¹⁹ Idem, *Restitutio Daciae*, II, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601-1659*, București, 1989, p. 72, n. 66 și p. 116, n. 16. Vezi și Idem, “Costea Chihaia” și înscăunarea lui Matei Basarab, p. 538.

CAMPANIA ANTIOTOMANĂ DIN 1664 ȘI PACEA DE LA VASVÁR (EISENBURG). PRELIMINARII ȘI CONSECINȚE

ILEANA CĂZAN

La încheierea *războiului de 30 de ani* nobilimea maghiară, care așteptase răbdătoare desfășurarea evenimentelor și stingerea conflictului, a considerat că a sosit momentul ca împăratul să pornească o mare ofensivă antiotomană, prin care să răzbune toate vexațiunile pe care le impusese Înalta Poartă din 1606. Împotriva acestor vexațiuni nu se luaseră nici un fel de măsuri, pentru că în permanență s-a găsit scuza conflictului religios, care necesita întreaga forță militară a imperiului.

Contrar așteptărilor celor mai leali partizani ai absolutismului habsburgic din teritoriile Ungariei *regale*, Ferdinand al III-lea nu s-a grăbit să înceapă un nou război, ci a încercat să diminueze pagubele imense pe care ultima fază a marii conflagrații europene le provocase Imperiului german. Supușii maghiari nu țineau seamă de faptul că principalul teatru al operațiunilor militare fusese Germania, adusă în stare de ruină și împinsă înapoi cu cel puțin 100 de ani, din punctul de vedere al dezvoltării economice. Pacea westphalică provocase grave pierderi teritoriale¹, care au afectat prestigiul Imperiului german, ce s-a văzut obligat să își mute centrul de greutate în teritoriile patrimoniale ale Habsburgilor, evoluând spre ceea ce avea să devină mai târziu Imperiul austriac.

În eforturile de menținere a păcii, Ungaria *regală* s-a dovedit a fi un obstacol serios, pentru că datorită tradiției politice prin care marea nobilime era o parte componentă a corpului *mistic* al Coroanei Sfântului Ștefan, magnații se considerau îndreptățiți să își spună punctul de vedere și să fie ascultați atunci când cereau ca interesele să le fie protejate, bineînțeles în numele *binelui* regatului.

Sistemul ungar, oarecum asemănător celui polonez, se baza pe ideea de libertate, apărată cu cerbie de o nobilime turbulentă. *Libertatea* nu era o noțiune abstractă, ci îmbrăca aspecte precise: fie era vorba despre libertatea generală a regatului, fie era vorba despre privilegiile particulare obținute de un grup religios sau de o provincie. Amândouă aspectele se îmbină în viziunea marilor baroni, care erau nobili, dar și reprezentanți ai unui comitat². În Ungaria *regală*, în ciuda tentativelor deschise de

¹ Brandenburgul a primit episcopatele Halberstadt, Minden, Magdeburg, precum și Pomerania orientală, punându-se bazele teritoriale ale viitorului stat prusac. Suedia a încorporat Pomerania occidentală, insula Rügen, orașele Stettin și Wismar, zona de la vărsarea fluviului Oder și episcopatele Bremen și Verden. Franța lovea cel mai tare în rivalii ei de secole, Habsburgii spanioli și austrieci. Astfel au fost pierdute episcopatele Toul, Metz și Verdun, precum și Alsacia. Conflictul cu spanioli avea să se încheie 11 ani mai târziu, prin pacea din Pirinei. Vezi Eric Zöllner, *Istoria Austriei*, București, 1997, vol. I, p. 270-272; Gerhard Herm, *Der Aufstieg des Hauses Habsburg*, Wien 1992, p. 320-321.

² Victor L. Tapić, *Les états de la Maison de l'Autriche de 1657 à 1770*, Paris, 1961, p. 104.

introducere a absolutismului habsburgic, s-a păstrat până în 1671 reciprocitatea raportului între nobili și rege (respectiv împărat), adică cei dintâi ofereau supunere în schimbul protecției.

În anul 1655, cu prilejul Dietei regale apare pentru prima dată fisura clară în acest raport de reciprocitate. *Stările* din Ungaria formulează acele *gravamina*, doleanțe și nemulțumiri, față de starea în care se afla regatul.

Articolul 1 se deschide cu semnalarea deselor încălcări de frontieră din partea trupelor otomane, ceea ce reprezintă o violare a tratatului de pace din 1606 și se cer măsuri în acest sens. Articolul 2 cere palatinului să remedieze abuzurile Camerei de la Kremnica, ce a refuzat să aprovizioneze cu alimente și muniții fortificațiile de graniță. Articolul 4 readuce în discuție problema imunității juridice a nobilimii maghiare, ce nu poate fi citată în fața *Hofkriegsrat*-ului (Ministerul de război) de la Viena, instituție din afara regatului, unde nobilii sunt „tratați precum criminalii de drept comun, în pofida legilor regatului”³. Lista doleanțelor și a nemulțumirilor continuă, cerându-se plata la timp a soldei mercenarilor, fără de care aceștia se dedau la felurite abuzuri, stoparea malversațiilor celor care au arendat impozitele statului și care nu varsă cota cuvenită pentru plata întreținerii trupelor și a fortificațiilor de la frontieră, suplimetarea contingentelor din Sclavonia (Slovenia), stoparea rechizițiilor forțate și plata unor despăgubiri corecte pentru pagubele suferite.

Negustorii sârbi și bosnioci erau bănuți de complicitate cu otomanii, de aceea se impunea supravegherea lor și impunerea la plata unei taxe anuale. Se cerea anularea exportului de cupru, care aducea prejudicii economiei țării, pentru că se importau produse finite la prețuri exorbitante. Se mai formulau plângeri privind interdicția exportului de vin în Stiria și în Austria Inferioară, în timp ce vinurile din această provincie se vindeau liber pe piața din Ungaria.

În ceea ce privește țărani fugiți, se cerea urmărirea și restituirea acestora, iar cei care îi adăpostesc („haiducii și cumanii”) să fie amendați cu câte 300 de florini.

Ca mijloc de apărare a intereselor regatului, *ordinele* cer ca un rezident ungar să îl secondeze pe trimisul imperial la Istanbul, iar instrucțiunile pentru acest rezident să fie elaborate de Consiliul ungar. Ultimul articol, 68, protestează asupra discriminării monedei ungurești, care în târgurile din Austria nu este primită sau este primită la o valoare mult mai mică decât prevede legea (6 dinari ungurești la 3 crăitări, în loc de 5 la 3)⁴. Din numeroasele doleanțe ale magnaților, împăratul Ferdinand al III-lea și regele nou ales, Ferdinand al IV-lea (1653), nu au rezolvat decât foarte puține.

Din cauza morții premature, la numai 21 de ani, a regelui Ferdinand al IV-lea (1654), la stingerea din viață a împăratului Ferdinand al III-lea (în 1657), moștenitorul tronului a devenit următorul născut, Leopold. Tânărul principe nu fusese crescut în ideea că avea să devină într-o zi conducătorul puternicei Case de Austria și al imperiului, iar fizicul său (era mic, slab și bolnăvicios) accentua impresia proastă pe care o făcea la prima vedere împăratul. Mai ales curtea Franței, prin vocea cardinalului Mazarin, a răspândit în Europa imaginea cea mai puțin favorabilă; lipsa de strălucire, de șarm și de spontaneitate, fiind confundată cu prostia.

Nimic din constituția lui Leopold nu îl recomanda pentru a fi un viitor cap încoronat. Rahitismul din copilărie se combina cu o miopie severă, iar prognatismul,

³Jean Béranger, *Les « gravamina » : remontrances des diètes de Hongrie de 1655 à 1681. Recherches sur les fondements du droit d'Etat au XVII-è siècle*, Paris, 1981, p. 103-108.

⁴*Ibidem*, p. 109 și urm.

trăsătură ereditară a Habsburgilor, a ajuns la el la proporții de caricatură. În plus dinții erau mâncați de scorbut, încă din copilărie, perioadă când își dorise, de altfel, să se dedice carierei monahale⁵. Contrar dorințelor sale a fost obligat nu numai să domnească, dar și să scoată Austria din marasmul în care se află și să facă din ea până la sfârșitul secolului cea mai mare putere a Europei central-răsăritene. Domnia lungă, până în 1705, a adus stabilitate politică și a dat măsura capacității de organizare politică a împăratului, care a știut să se înconjoare de cei mai capabili oameni ai momentului, chemați să rezolve problemele la care se pricepeau cel mai bine. Așa au fost ministrul Portia și generalul Montecuccoli.

În epoca lui Leopold, Habsburgii austrieci au renăscut, iar Viena a devenit o metropolă strălucitoare, capitala unei puteri universale. Politica lui Leopold nu a fost lipsită de greșeli, între care i se poate reproșa faptul că a târât țara dintr-un război în altul, dar prin forța armelor a obținut ceea ce predecesorii săi mai prudenți nu reușiseră timp de 150 de ani, anume să impună hegemonia Casei de Austria în centrul continentului și să aspire la controlul Dunării de Jos.

Timid din fire, s-a înconjurat de protocolul rigid de la curtea spaniolă, pentru a-și ține colaboratorii la distanță. În realitate era sensibil și, dacă își învingea timiditatea, putea deveni fermecător. Cânta la mai multe instrumente și a fost un compozitor talentat. Se simțea, ca mulți dintre predecesorii săi, atras de cărți, de alchimie și de pictură⁶. Pe parcursul domniei sale a dovedit inteligență, dublată de perseverența tipică familiei. Cu multă luciditate a știut să își corecteze singur greșelile și a obținut succese diplomatice de necrezut, cum au fost cele din 1683, când a agregat o alianță europeană antiotomană, la care a participat inclusiv rivala de secole a imperiului, Franța.

În afara momentului 1683, Leopold I s-a luptat în permanență cu strălucitul său oponent, Ludovic al XIV-lea, *regele soare*, care a dorit să impună întregii Europe recunoașterea măreției sale⁷. Imprudența de care a dat dovadă Leopold I în înfruntările cu Franța au fost benefice Austriei, pe care a împiedicat-o să dispară de pe harta politică a Europei vremii.

În primii ani de domnie împăratul a lăsat conducerea statului în mâna credinciosului său supus, Johann-Ferdinand conte de Portia, care a ocupat atât funcția de mareșal al curții (*Oberhofmeister*) cât și pe cea de director al Consiliului de stat (*Geheimen Rath-Director*). Apropierea de Leopold s-a datorat afecțiunii pe care împăratul i-a purtat-o și care i-a adus o putere deosebită în conducerea imperiului. În ciuda criticilor ce se auzeau din toate părțile, împăratul nu i-a retras niciodată încrederea, ceea ce arată și o identitate de vederi politice între cei doi. Portia, ca și Leopold I, a detestat războiul, dar a fost obligat să participe la numeroase confruntări militare. Întâi a continuat implicarea Austriei în *războiul Nordului*, pentru a ajuta Polonia. Imediat după acest eveniment încep confruntările militare în Transilvania și Ungaria și campania antiotomană, sfârșite rapid datorită negocierilor de pace, cu care Portia s-a grăbit să încheie un tratat, indiferent dacă el a fost sau nu favorabil Habsburgilor.

Dorința de pace a lui Portia nu era doar un sentiment pornit din înclinațiile firii sale, ci se baza pe analiza situației din teritoriile ereditare, care după anul 1660 aveau

⁵ Ed Crankshaw, *Die Habsburger*, München, 1971, p.112-113.

⁶ *Ibidem*, p. 113.

⁷ Alfred Rapp, *Die Habsburger. Die Tragödie eines halben Jahrhundert deutsche Geschichte*, Stuttgart, 1936, p. 147-148, vezi și Wilhelm Knappich, *Die Habsburger Chronik. Lebensbilder, Charaktere und Geschichte der Habsburger*, Salzburg-Stuttgart, 1959, p. 178-179.

finanțele total epuizate. În anii 1663-1664, fără ajutor din afară, armata imperială nu putea face față mult timp ofensivei otomane, iar Franța s-ar fi putut grăbi să profite de ocazie și să atace Imperiul german pe frontul renan⁸.

În politica externă Portia a avut idei originale, care l-au influențat pe împărat. S-a temut mult de Spania, aliata tradițională a Imperiului habsburgic și a marginalizat așa numitul *partid spaniol* din Consiliul de Stat, pentru a minimaliza influența Madridului în politica imperială. Regii Spaniei urmăreau în primul rând ca interesele lor să fie, înainte de orice, promovate și apărute de către împărat. În același timp Portia a rămas reticent și sceptic la adresa Franței, pe care a făcut-o chiar răspunzătoare de agresiunea otomană din 1663, prin acțiunile întreprinse în secret la Istanbul. Pentru a nu-l izola complet pe împărat, Portia a considerat că cei mai buni aliați ai acestuia nu pot fi decât principii din Imperiul german, care puteau oferi un ajutor considerabil în lupta cu turcii⁹. Rezultatul domniei lui Leopold I arată că programul inițiat de primul său ministru a fost corect gândit.

Revenind la problema ungară, în cadrul politicii imperiale, după 1657, aceasta a evoluat rapid spre deteriorarea raporturilor tradiționale, din care nu lipseau fricțiunile, dar care se încheiau inevitabil prin compromisuri și înțelegeri.

Ungurii l-au recunoscut pe Leopold I ca rege, fără a mai fi reluat conflictul din vremea lui Ferdinand al II-lea. Alegerea regelui a fost o simplă formalitate, la care nobilimea maghiară a subscris. Însă, abia de acum încolo aveau să înceapă problemele în regat.

În primul rând problema apărării Ungariei nu a fost deloc ușoară, pentru că sistemul de recrutare era învechit, făcând trimitere la vetustele armate nobiliare, medievale. Armata era mobilizată prin *insurrectio*, recrutarea generală a nobilimii, care nu avea voie să lupte în afara granițelor regatului. Nu existau trupe de profesioniști, care făceau forța statelor moderne. În plus ungurii refuzau sistematic să accepte trupe imperiale în regat. Cel mai nemulțumit de eficiența contingentelor ungare a fost generalul Montecuccoli, obligat să asigure apărarea regatului. De aceea opinia militarului a fost că, atâta timp cât Ungaria nu se poate apăra singură, ar trebui să fie încorporată provinciilor habsburgice, pentru a i se asigura mai ușor securitatea de către armata imperială¹⁰. Generalul a acordat cea mai mare atenție ocupării militare a cetăților din nordul regatului, de unde se puteau supraveghea teritoriile ocupate de turci și de unde s-ar fi putut lansa atacul împotriva *pustei* maghiare. Acest proiect a fost însă inacceptabil pentru orgoliul maghiarilor, care nu au dorit prezența unei armate străine în țară. Observatorii venețieni, în general foarte obiectivi și perspicace, atrag atenția în această perioadă asupra unui paradox. Ungaria cerea ajutoare în lupta cu turcii și se proclama *zidul creștinătății și ultimul bastion* de apărare al Europei în fața pericolului otoman, dar de ori de câte ori împăratul a trimis contingente în regat, Dieta maghiară a protestat că este violată suveranitatea regatului și amenința cu separarea acestuia¹¹.

În fața relansării ofensivei otomane în Mediterana, unde Veneția se afla din 1645 în război pentru stăpânirea Insulei Creta, puterile europene s-au arătat interesate de o alianță creștină, dar lucrurile au evoluat greu. Prima care s-a dovedit mai atașată de

⁸ Jean Beranger, *Finances et absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1975, p. 35.

⁹ *Ibidem*, p. 37.

¹⁰ V. Tapié, *op. cit.*, p. 105.

¹¹ *Ibidem*

propriile interese în Levant, decât de conflictul mediteraneean a fost Franța¹². Scănteia ce a reaprins conflictul habsburgo-otoman avea să vină din Transilvania, unde politica aventuroasă a lui Gheorghe Rákóczy al II-lea a instigat Înalta Poartă la măsuri represive drastice.

În 1657, cu numai 3 zile înainte de moarte, Ferdinand al III-lea s-a angajat în *războiul nordic*, fiind sfătuit de partida *spaniolă* din Consiliul de Stat, respectiv de primul său ministru Auersperg. Prin părăsirea taberei suedeze de către electorul de Brandenburg, imperialii, conduși de Montecuccoli, au obținut, în același an, victoria. Costurile noului război au fost ridicate, mai ales că venea la numai 10 ani de la încheierea păcii westphalice: Boemia era secătuită și curtea de la Viena a hotărât să încartiruiască trupele în Ungaria. Hotărârea i-a nemulțumit pe maghiari, care au cerut plata cheltuielilor armatei. Așa se face că în toamna anului 1658 împăratul Leopold I nu a putut trimite nici măcar un regiment în Ungaria.

În acest timp în Transilvania situația evolua din ce în ce mai primejdios, pentru că aventura poloneză ratată de Gheorghe Rákóczy al II-lea nu putea sfârși decât prin detronarea sa, acuzat fiind că nesocotise porunciile Porții. Principele, hotărât să nu cedeze, a apelat și la ajutorul împăratului, cu care nu fusese în cele mai bune relații în anii anteriori. Prezența masivă a trupelor tătaro-otomane la granița Ungariei *regale* au stârnit o vie îngrijorare la Viena. În aceste condiții s-au înfruntat două păreri: Portia a cerut păstrarea păcii cu orice preț, pentru că tratatul cu Suedia nu se semnase încă. Consilierii maghiari (arhiepiscopul Lippay, palatinul Wesselény, Nádasdy și cancelarul Szelepcsény) au cerut sprijin pentru Gheorghe Rákóczy al II-lea, care prin posesiunile sale din Ungaria vestică era un membru al regatului (*regnicole*)¹³, în timp ce Transilvania, în calitate de principat ce recunoștea (chiar dacă doar formal) suzeranitatea Imperiului habsburgic, se cuvenea a fi ajutat.

Din punctul de vedere al situației religioase în regat, propaganda catolică rămăsese la fel de activă. În regiunile unde populația protestantă rămăsese fără locașe de cult și fără pastori s-au făcut eforturi susținute pentru reconvertirea la catolicism. Mai mult la Bratislava, luteranilor li s-a interzis celebrarea slujbei în noul loc de rugăciune, special construit.

În aceste condiții contradictorii, la 21 iulie 1659, s-a întrunit la Bratislava (Pressburg) Dieta, fără a avea un scop precis, ci doar sub motivarea „conservării binelui regatului”. În realitate Leopold I a urmărit două aspecte: să reglementeze încartiruirea trupelor imperiale în Ungaria și să ia o decizie în ceea ce privea Transilvania. Din partea maghiară exista interesul pentru discutarea problemelor religioase și a atitudinii cancelarului Szelepcsény, acuzat că administra regatul după propria sa voință¹⁴.

Împăratul a cerut Dietei următoarele:

- Ca o armată să fie cantonată la granița cu Transilvania pentru a preîntâmpina pericolul otoman
- Mobilizarea generală în cazul unui atac otoman.
- *Ordinele* din Ungaria să aprovizioneze armata.
- Să fie plătită contribuția pentru întreținerea cetăților de graniță, care trebuia mărită, taxa de 30% din venit fiind insuficientă.

¹² Ekkehardt Eickhoff, *Vendig, Wien und die Osmanen, Umbruch in Südosteuropa 1645-1700*, München, 1970, p. 134 și urm.

¹³ J. Beranger, *Les „gravamina”...*, p. 164.

¹⁴ *Ibidem*, p. 162.

Dieta nu a răspuns decât parțial cererilor împăratului, hotărând că în cazul unei invazii mobilizarea avea să se facă după obiceiul regatului, prin ridicarea armatei nobiliare. În ceea ce privește mărirea contribuției pentru întreținerea fortificațiilor de la graniță, s-a prevăzut alocarea a 5% din taxele vamale pentru acest scop. A fost refuzată întreținerea garnizoanelor pe socoteala populației civile din zona de graniță și a fost propusă soluția ca unele cetăți de graniță să fie preluate spre administrare, pe cheltuială proprie, pentru 2 ani. Încartiruirea trupelor imperiale nici nu a fost discutată¹⁵.

În schimb nobilii maghiari au înaintat regelui lista lor de doleanțe, care relua în mare parte problemele din 1655. Astfel s-a cerut insistent ca regatul să fie apărat de atacurile trupelor otomane de la graniță. Ungaria se angaja să aprovizioneze cu alimente depozitele militare. Se pune condiția micșorării tributului față de Poartă, de fapt acele *daruri*, care lăsau loc la cele mai felurite abuzuri, turcii jefuind vite și grâne în contul acestui tribut, ceea ce era o încălcare a păcii din 1606¹⁶. Reapar și nemulțumirile privind politica comercială a Austriei Inferioare, care discrimina negustorii unguri și oprea convoaiele de mărfuri pe râul Horn și Vág.

Nici împăratul nici *stările* din Ungaria nu au fost mulțumite de rezultatul Dietei și, ca urmare, la 31 mai 1662 adunarea *ordinelor* a fost din nou reunită. Ceea ce arată interesul lui Leopold pentru reglementarea raporturilor cu magnații regatului este faptul că Dieta a fost convocată în termenul legal, de 3 ani de la precedentă adunare, ceea ce a fost un fapt unic până la acea dată. Situația militară în Transilvania evolua însă atât de periculos încât Dieta a fost convocată pentru a vota subsidiile necesare unui război cu turcii.

În cuvântul de deschidere împăratul a subliniat că otomanii au încălcat tratatul de pace din 1606 și că au început un adevărat război, au cucerit Oradea în 1660 (ce avea să devină capitala unui nou *sangeac*), au atacat „părțile dinspre Ungaria”, au jefuit comitatele Szabolcs și Szátmar (Satu-Mare). Situația a devenit gravă și imperiul trebuie să ia măsuri, de aceea se cere sprijinul teritoriilor patrimoniale, principilor din Imperiul german, dar și altor principii creștini. În fața acestui discurs patetic, caietele de doleanțe pregătite de Dietă cereau, în totală opoziție, retragerea trupelor imperiale ce transformaseră „o țară prosperă într-un deșert dezolant”¹⁷. Concluzia nobilimii maghiare a fost total irațională. După ce clamase din 1655 necesitatea apărării țării, în momentul în care sosise confruntarea finală, Dieta a cerut ca în cazul în care împăratul ar porni război, să își ducă armata în teritoriul inamic, nu în Ungaria.

La rândul ei nobilimea protestantă a făcut opinie separată, organizând o *Adunare a stărilor* evanghelică, care și-a trimis 60 de reprezentanți în Dietă. Aceștia au cerut restituirea a 90 de biserici. Împăratul promitea că avea să studieze memoriul protestanților, dar acesta a fost imediat dat deoparte. Dieta începută la 31 mai avea să dureze până în septembrie, perioadă în care reprezentanții s-au lansat în adevărate dezbateri parlamentare.

În plenul lucrărilor partida catolică acuză pe protestanți că au încălcat legile regatului. Singurul care a păstrat simțul măsurii și a înțeles importanța momentului a fost banul Croației, Miklós Zrinyi, care a atras atenția că împăratul așteaptă din partea protestanților o armată de 200.000 de oameni. Părerea sa nu a fost însă ascultată de

¹⁵ *Ibidem*, p. 166.

¹⁶ În 1648 Habsburgii au acceptat să plătescă, pentru Ungaria *regală*, un *dar onorific* de 40.000 de galbeni.

¹⁷ J. Beranger, *op. cit.*, p. 223-225.

nimeni și protestanții s-au retras, amenințând că nu vor recunoaște hotărârile Dietei. La 11 iunie o rezoluție regală a respins memoriul protestant, sub pretextul stării de urgență în care se afla regatul. Problema cea mai importantă pentru împărat a fost aceea a încartuirii trupelor, ceea ce ar fi pus la dispoziția curții de la Viena serioase mijloace de presiune față de orice încercare de rebeliune din partea protestanților.

Ca și în 1659, Dieta a respins cantonarea trupelor imperiale și a promis, în schimb mobilizarea generală, ceea ce era o ofertă păguboasă, pentru că armata nobiliară era indisciplinată, prost echipată și mai puțin numeroasă¹⁸.

Din nou maghiarii se dovediseră a fi inconsecvenți cu propriile cereri, voiau un război cu turci și ajutor pentru Transilvania, dar respingeau cu hotărâre prezența armatei imperiale în regat. La fel de inconsecvenți erau și imperialii, care cereau ajutor din partea Dietei, dar prin comportamentul lor lansau serioase semne de întrebare privind scopul prezenței trupelor în regat. În plus nesocotirea drepturile religioase ale protestanților a lipsit imperiul de un important sprijin militar.

Dieta a avut consecințe grave pentru viitoarele relații dintre rege și supușii săi. Partida protestantă s-a retras, amenințând cu segregarea și plecând cu convingerea că sub stăpânirea otomană libertățile religioase ar fi mult mai bine recunoscute. Între protestanții și catolicii din Ungaria s-a creat o prăpastie, cei care erau conaționali ajung să se considere dușmani de moarte. Partida protestantă a considerat că nu *mai are țară* și ca urmare, la 7 iunie 1663, când s-a decretat mobilizarea generală, calvinii și luteranii nu au răspuns apelului.

În cele din urmă în luna septembrie Dieta a votat următoarele:

- Încartuirea a 9.000 de soldați imperiali, sub strictă supraveghere, exercitată de palatin și de generalii unguri.
- Restul armatei, 10.000 de soldați și infanteria, avea să evacueze de urgență regatul.

Caietul de doleanțe al Dietei revenea cu aceleași probleme, deja bine cunoscute curții de la Viena. Erau reclamate abuzurile soldaților armatei imperiale care, prădaseră țara mai rău decât o armată străină, folosiseră recoltele drept furaje pentru cai, furaseră, bătuseră țărani, violaseră femei și ucisuseră ca și cum ar fi fost în teritoriu inamic. Se revine și asupra cererii formulate în 1655 și în 1659, aceea ca Ungaria să aibă propriul său reprezentant diplomatic la Istanbul¹⁹.

Din cele prezentate rezultă faptul că între nobilimea maghiară și rege se ducea un dialog al surzilor sau un război al nervilor, în care fiecare parte dorea să obțină cât mai mult și să cedeze doar strictul necesar pentru menținerea echilibrului precar dintre parteneri. Situația avea să se schimbe radical după campania din 1664.

Imperiul otoman, condus acum de vizirii din familia Köprülü, amenința serios stabilitatea Ungariei și împăratul, sfătuit de Portia, a căutat un sprijin substanțial la principii din Imperiul german, în momentul în care a fost clar pentru toată lumea că din partea Dietei maghiare nu avea să obțină mai mult decât se hotărâse în 1662. În acest scop a fost convocată la Regensburg Dieta imperială, la 22 decembrie 1663. Cu această

¹⁸ *Ibidem*, p. 226-228.

¹⁹ *Ibidem*, p. 228. Până în 1650 susceptibilitățile ungarilor fuseseră menajate de faptul că rezidentul imperial acționa și ca reprezentant al regatului maghiar și apărea îmbrăcat, la diverse ocazii, în haine ungurești. După această dată nu s-a mai ținut seama de această formalitate și nobilii unguri au fost indignați de lipsa de considerație.

ocazie în timp ce toți principii germani au rămas ostili lui Leopold I, singurul care s-a întrecut în amabilitate a fost principele elector de Mainz, Johann Philipp.

În primăvara anului 1663 turcii lansaseră o campanie fulger, în cursul căreia electorul de Mainz se arătase a fi un conducător militar desăvârșit, numele său fiind cunoscut de la granița renană a imperiului, până în Ungaria și Croația. Cancelarul Szelepcsényi a intuit însă pericolul pe care îl reprezenta ascensiunea unui principe, care întreținea cele mai bune relații cu Franța. În cazul în care Ludovic al XIV-lea avea să ofere ajutor lui Johann Philipp exista pericolul ca Franța să culeagă laurii victoriei, iar sângele vărsat de generațiile de unguri avea să ducă la îndeplinirea visului de peste un secol, acela de a obține independența regatului, spunea Szelepcsényi²⁰.

Prezența otomanilor în Europa centrală și de sud-est devenise stânjenitoare pentru multe țări europene și era o piedică serioasă în dezvoltarea economică modernă a zonei, deoarece turcii foloseau intensiv bogățiile naturale ale țărilor supuse, asupra cărora impuseseră monopol. Între țările supuse, citate de călători ca fiind dintre cele mai bogate, se aflau Transilvania, Țara Românească și Moldova. Imperiul otoman a întrebuințat toate atuurile pe care le avea în favoarea sa, înlocuind slăbirea forței militare prin transformarea metodelor de politică externă, ce se apropie din ce în ce mai mult de cele europene. Ca dovadă stă observația unui diplomat venețian la Poartă, care spunea că „turcii se bat mult mai prost ca altă dată, dar au devenit mult mai buni politicieni”²¹. Unul dintre mijloacele de suplinire a forței militare era și acela de a bloca drumurile comerciale, iar războiul Candiei a demonstrat cu prisosință acest lucru. Așa se face că, la unison, papalitatea, Veneția și Franța au reclamat necesitatea stăvilirii acțiunilor pirateresti din Mediterană, prin lupta unită a principilor creștini, împotriva turcilor²².

Prima coaliție care a răspuns la planul luptei antiotomane a fost *Liga renană*, constituită în 1658 cu sprijinul Franței și cu participarea principilor germani, ostili Habsburgilor. Tocmai acest organism politic avea să fie principala forță combatantă pe frontul cu turcii, în anul 1663. Conducătorul *ligii*, Johann Philipp von Schönborn (1605-1673), elector de Mainz, a reușit să îmbine interesele particulare cu tradiția luptei antiotomane și a făcut ca alianța să funcționeze eficient²³. Pentru aceasta a întreținut relații diplomatice atât la Viena cât și la Versailles. De confesiune catolic, a reușit să atragă de partea sa principii protestanți, care îl admirau, considerându-l cea mai mare personalitate a momentului. În subsidiar, sub pretextul alianțelor în vedere războiului cu turcii, principele a negociat cu Suedia și cu Transilvania în scopul organizării unei rezistențe antihabsburgice.

Alianz-Rath, organul de conducere al *ligii*, a întreținut între participanți o propagandă bine dirijată și bazată pe informații exacte, încât în Germania știrile soseau mai rapid și mai exacte, decât la Bratislava, capitala Ungariei *regale*.

Materialul propagandistic cel mai interesant al *ligii* este placheta din 31 octombrie 1663, care îndeamnă la pacificarea Europei și cheamă pe toți principii de pe continent să se unească în lupta cu turcii. În textul proclamației apare pentru prima dată, după 100 de ani de când fusese scrisă de către diplomatul flamand Ogier Ghiselin de

²⁰ Agnes R. Várkonyi, *La coalition internationale contre les turcs et la politique étrangère hongroise en 1663-1664*, Budapest, 1975, în „Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae” vol. 102, extras, p. 5-6.

²¹ *Ibidem*, p. 9.

²² E. Eickhoff, *op. cit.*, p. 147-149.

²³ A. Várkonyi, *op. cit.*, p. 9.

Busbecq (1522-1591), *Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium*²⁴.

Proclamația lui Busbecq este un program complex de luptă împotriva turcilor, care pune un accent deosebit pe organizarea armatei. Textul a fost reprodus nu pentru că ar fi adus aspecte noi de tactică militară, ceea ce nu era cazul, ci pentru că dădea câștig de cauză principilor din Imperiul german (și implicit și maghiarilor) în polemica fără sfârșit cu împăratul, în jurul recrutării trupelor. În timp ce împăratul cerea bani pentru recrutare, principii ofereau trupe.

Diplomatul flamand recomandase, la timpul său, organizarea unor armate naționale, bazate pe recrutarea generală a fiilor de țărani, atașați de interesele țării și considera armatele de mercenari ca ineficiente în lupta cu turcii. Lucrurile evoluaseră în 100 de ani și armata otomană, ce funcționa ca o mașină de război foarte precisă în vremea lui Busbecq, devenise mult mai ineficientă decât trupele de mercenari, atât de blamate de acesta. În plus flamandul pune accentul pe armatele de țărani, ce ar fi fost înarmate și instruite pe socoteala statului, ceea ce la apropierea de trupele de mercenari, în timp ce dietele (regale și imperiale) ofereau armate de nobili.

Placheta relua și un proiect de cruciadă, de la începutul secolului al XVI-lea, formulat de Leon al X-lea și care reliefa avantajele economice ce ar decurge din alungarea turcilor din Europa, țările creștine, ocupând pozițiile eliberate de otomani, ar fi putut dezvolta nestingerite industria și comerțul. Fondurile pentru lupta propusă aveau să se strângă din taxele pe care urmau să le plătească toți progresiv, de la principii la orașeni și la clerici, marii nobili plătind o contribuție mai mare²⁵.

În condițiile în care lupta cu turcii se desfășura sub egida coaliției renane, banul Croației, Miklós Zrinyi, care se afla în relații directe cu Johann Philipp din 1657, a hotărât să adere la alianță, în care vedea scăparea regatului, fără pericolul prezenței trupelor imperiale în Ungaria. În urma eșecului Dietei din 1662, la începutul anului 1663, începe să se contureze *conjurația* ce avea să marcheze viața politică din Ungaria aproape o jumătate de secol.

În mai 1663 Mihail Bony, notar la Tabla regească din Bratislava, a fost trimis de palatin la Regensburg pentru a cere ajutor principilor în lupta cu turcii. Acest ajutor avea să fie concretizat de corpul expediționar, de 7.000 de soldați, condus de Wilhelm Johnn Hohenlohe, care primește în secret și însărcinări politice în Ungaria, pe lângă contele Zrinyi. Împăratul impresionat de buna primire pe care electorul Johann Philipp i-o făcuse, premeditat, în Dieta imperială, a aprobat, la sfârșitul anului 1663, colaborarea dintre banul Croației și principe²⁶.

Miklós Zrinyi și cu Hohenlohe au pus împreună la punct detaliile campaniei antiotomane, dar și punctele viitoare colaborări dintre Ungaria și *Liga renană*.

La 18 aprilie 1663, la Istanbul, fusese deja declarat oficial războiul. La 8 iunie marele vizir, Fazil Ahmed Köprülü, a sosit la Belgrad cu o armată ce nu semăna deloc de puternicele trupe otomane de odinioară. Avea cu sine 5.000 de ieniceri, 5.000 de spahii și 25.000 de oameni, din trupele neregulate. La 17 iulie se adunau efectivele din teritoriile supuse (ale pașei de Buda, ale domnilor români și 10.000 de tătari). Cu totul armata otomană avea 50.000 de oameni²⁷. Aceste efective au fost mult exagerate de

²⁴ *Ibidem*, p. 11

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 21-26.

²⁷ Peter Braucek, *Türkenjahr 1663 und Niederösterreich*, în „Jahrbuch für Landeskunde

rapoartele ambasadurilor imperiale, care scriau îngroziți că turcii au plecat spre Ungaria cu 100-150.000 de oameni.

La 7 mai la Viena are loc un Consiliu de război, în care Montecuccoli prezintă situația reală a armatei imperiale, care nu putea conta decât pe efectivele din fortărețe, restul contingentelor fiind împrăștiate în tot imperiul²⁸. Ca urmare trupele ce puteau fi puse în marș nu depășeau 6.000 de oameni, iar cele din garnizoane erau în jur de 7.800.

Singurul plan de luptă realist i s-a părut generalului imperial a fi hărțuirea trupelor inamice, pentru că o luptă în câmp deschis nu putea fi luată în considerare. Punctul vital al rezistenței avea să se maseze în jurul fortificațiilor, care opreau înaintarea spre Viena: Ráab, Komaron, Neuhausel, Ersek, Ujvár (Nové Zámky)²⁹.

În timpul campaniei din 1664 demnitarii maghiari încep să se comporte cu aliații ca și cum ar fi acționat pe cont propriu, nu în cadrul unei posesiuni a împăratului. Palatinul mulțumește principelui Johann Philipp, „în numele țării” pentru că a venit în ajutor Ungariei.

În martie 1664 ofensiva otomană a canalizat toate forțele. În timpul luptei cu turcii, Miklós Zrinyi a ajuns un adevărat erou național, la fel cum fusese străbunicul său, în urmă cu 100 de ani la asediul Sighetului. Figura sa devenise legendară în Europa vremii, după cum arată scrierea apologetică apărută la Londra, chiar în 1664, în care sunt povestite faptele „nemaiauzite” pe care contele le-a înfăptuit, fiind comparat cu Tamerlan și cu Skanderbeg, adică cu idealul de cuceritor, îmbinat cu forța de rezistență națională³⁰.

În timpul negocierilor pentru alianță s-a pus, bineînțeles, și problema conducerii armatei, iar Zrinyi era printre cei aleși ca să preia comanda. În final s-a renunțat la o comandă unică și trupele fiecărei țări au acționat pe cont propriu. Montecuccoli a condus armata imperială, Hohenlohe trupele trimise de *Liga renană*, iar trupele maghiare au fost preluate de István Moro. Coordonarea operațiunilor s-a făcut de un Consiliu de război, format din reprezentanții tuturor armatelor. La sfârșitul anului 1663 s-au strâns efective de 40.000 de soldați, pentru care s-au adunat stipendii de 500.000 de florini, iar în primăvara anului 1664 efectivele au ajuns la 80.000 de oameni³¹. Cu această armată trupele aliate aveau să câștige lupta de la Sankt Gothard (Mogersdorf) la 1 august 1664.

Ca urmare a bunelor relații ce se presupunea că domneau între Casa de Austria și Franța, la 15 august 1664 a fost trimis la Viena ca ambasador cavalerul de Gremonville, care la 24 noiembrie 1664 informa despre prezența unui „român”, venit în Imperiul german, sub pretextul eliberării unor prizonieri de război, dar care în realitate își arăta atașamentul față de cauză antiotomană. Probabil că era vorba despre unul din boierii lui Grigore Ghica, prezent pe câmpul de luptă de la Sankt Gothard, care fugise din armata otomană împreună cu mai mulți conaționali ai săi. Gremonville scria:

„De 8 zile a sosit aici un român, sub pretextul că cere să fie eliberați câțiva prizonieri, care au fost făcuți în timpul războiului. În realitate însă <este aici> pentru a se plânge de pacea care a fost făcută fără să fie anunțați, în timp ce principalii nobili din

von Niederösterreich”, 1974, p. 180.

²⁸ În Spania se aflau 5 regimente, 3 regimente de infanterie și 4 de cavalerie erau în Ungaria și în Transilvania, iar în Stiria acționa un regiment de dragoni, *Ibidem*, p. 181.

²⁹ *Ibidem*, p. 182.

³⁰ *The conduct and character of count Nicholas Serini, protestant genralissimo of the Auxiliaries in Hungary. The most Prudent and resolved Champion of Christendom. With his parallels Scanderbeg and Tamberlain*, London, 1664, p. 7-9, 45.

³¹ A. Várkonyi, *op. cit.*, p. 27-29.

această provincie sunt aliați ai împăratului. Am avut ocazia să îl văd și mi-a mărturisit teama ca acțiunea lor să nu fie descoperită de turci, care i-ar omorî pe toți care ar lua parte. El mi-a împărtășit dorința pe care încă o au pentru această hotărâre și m-a obligat să îi promit că îl voi vizita, imediat ce se va întoarce, pe contele Zrinyi, vorbindu-mi cu mult respect despre reputația pe care acesta o are în țara lor. Am dorit să înjgheb cu el o corespondență, sub pretextul curiozității <pe care o am> față de relațiile cu Țara Românească (*Valachie*, în text), dar în realitate ca să mă folosesc de aceasta, dacă Majestatea Voastră ar găsi în ceea ce v-am comunicat vreun interes pentru acești oameni. El m-a asigurat că moldovenii ar fi rămas la planurile lor, dacă împăratul ar fi continuat lupta³². Dar au considerat că aceste națiuni nu pot face nimic singure, fără sprijinul unei puteri străine; <altfel> nu sunt decât proiecte care nu pot sfârși decât prin a-i face și mai nenorociți”³³.

Este evident că românul pomenit era un boier, care își căuta adăpost, la fel ca însuși domnul Grigore Ghica, în teritoriile împăratului, fiind speriat de represaliile care ar fi putut urma din parte turcilor, ca rezultat al înfrângerii. Concluzia lui era una cu care se obișnuiseră de acum dregătorii din principate, anume că scăparea țării lor nu putea veni decât într-un context favorabil general-european.

Același Gremonville informează la 6 noiembrie despre bazele *conjurației* nobilimii maghiare, care a format partida *nemulțumiților*³⁴, tocmai pentru a marca poziția pe care a adoptat-o față de pacea de la Vasvár (Eisenburg).

La 10 august 1664, după numai 10 zile de negocieri, marele vizir Fazil Ahmed, accepta condițiile păcii care avantaja, din toate punctele de vedere, Imperiul otoman. Mihai Apafi, vasalul turcilor, rămânea principe în Transilvania, Oradea, ocupată în 1660 de otomani, devenea posesiune a acestora, la fel fortăreața Neuhäusel. La Poartă se redeschidea problema tributului, care acum era convertit în despăgubiri de război în valoare de 200.000 de taleri, ceea ce însemna o importantă victorie pentru otomani, care din 1606 nu mai primiseră o asemenea sumă din parte împăratului³⁵.

Pretextul pentru negocierile atât de rapide și lipsite de orice pretenții din partea imperialilor a fost prezența trupelor franceze la granița renană. Motivul ar fi putut fi însă pericolul reprezentat de acțiunea coaliției dintre principii germani și nobilimea maghiară. Mobilizarea unei armate atât de puternice a fost poate adevăratul motiv al dizolvării frontului antiotoman. Continuarea luptei ar fi dat posibilitatea întăririi pozițiilor nobilimii maghiare, care nu mai avea de făcut decât un singur pas pentru a-și redobândi independența.

Nici opinia publică europeană nu a înțeles de ce împăratul a încheiat o pace atât de păguboasă și toți clamau în cor că împăratul a făcut o greșală politică, pentru care au plătit ungurii, care au tot dreptul de a fi nemulțumiți. Istoriografia austriacă, reprezentată de Gualdo Priorato a polemizat cu italienii, replicând că Leopold a urmărit interesul general al monarhiei habsburgice, amenințată de „monarhia universală” franceză, dar și de conspirația nobilimii ungare³⁶, de fapt cea din urmă fiind adevăratul motiv al grăbirii negocierilor de pace.

³² Probabil se referă la revenirea pe tronul Moldovei a lui Constantin Șerban.

³³ *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci Frankopan nec non Francisci Nadasdy, Zagrebiae, 1888, vol XIX, p. 9.*

³⁴ *Ibidem*, p. 3-6.

³⁵ E. Zöllner, *op. cit.*, p. 305.

³⁶ Béla Köpeczi, *Staaträson und Christliche Solidarität*, Wienn, 1983, p. 6-7.

Anul 1664 a pus capăt unei epoci din istoria relațiilor nobilimii maghiare cu monarhia habsburgică și a deschis calea unei confruntări fățișe, cu momente de maximă încordare sau cu scurte intervale de relaxare. Această confruntare a căutat cu putere, timp de 50 de ani, să scoată Ungaria *regală* de sub controlul Habsburgilor. Nobilimea maghiară a fost gata la orice compromis pentru acest deziderat, mai ales după 1671, când capii *nemulțumiților* au fost arestați și condamnați pentru trădare. Atunci apare ideea unei Ungarii mari, reunificate sub suzeranitatea Porții, ceea ce avea să ducă la ultimele confruntări violente ale secolului al XVII-lea, începute cu asediul Vienei din 1683.

THE WAR OF 1664 AND THE PEACE OF VASVAR. PRELIMINARIES AND CONSEQUENCES

Abstract

In the second half of the 17th century, George Rákóczy the II-nd tried to obtain the Polish throne and he made the Romanian princes, Constantin Șerban and Gheorghe Ștefan, to help him, in 1657. This was the sparkle which rekindle the wish of Ottoman Empire to be the master of the Central and South-Eastern Europe. First the Turks occupied the fortress Oradea (1660) and the Tatars stroke Transylvania during the *intrerregn*, ended in 1661. After that, came the Ottoman campaign in Hungary. in 1663/1664, which was the opportunity for the german princes, ostile to emperor Leopold the I-st, to make an alliance with the France, a traditional rival of the House of Austria. The Hungarians consider that the new alliance could give them the opportunity to gain the independence from the Austrian rulers. After all the imperial army obtain the victory and the Ottomans were defeated.

The peace treaty negotiated, aimed to end quickly the hostilities, and all the Europe, especially the Hungarians, consider that the Emperor made a big mistake to gave to the Ottomans such good conditions, when they were defeated. One of the motive of such a hurry was the French menace to the Ryne border, but the most important was the political situation from Hungary, where the nobility made a true surrounded, which threated the domination of the Austrians in the kingdom. The peace of Vasvar (1664) was concluded in very good terms for the Ottoman Empire, which kept all the conquests from the campaign, included the right to organize a new *vilayet* (county) of Oradea, in the north-west of Transylvania.

The moment of the Vasvar peace had a tremendous importance for all the events wich continued, in the next decades. This was the beginning of a long hostility, between the Hungarian nobility and the Viena Court. This hostility ended with the Transylvanian-Ottoman alliance, in 1683, for a unified Hungarian Kingdom, under the Ottoman rule.

STEMELE LUI ȘTEFAN CEL MARE DE LA CETATEA ALBĂ*

ȘTEFAN S. GOROVEI

Pregătind o comunicare pe care am prezentat-o în alt cadru¹, am ajuns iarăși la pisaniiile puse de Ștefan cel Mare la Cetatea Albă în 1476 și 1479, împodobite cu stema domnească – așa-zisa *stemă dezvoltată*², în care bourul este ornament exterior; în ambele pisanii, scutul este despicaț, cu trei flori de crin așezate în *țepă* în dreapta și fasciat (opt piese, pare-se) în stânga³. Interesul acestor steme de la Cetatea Albă, de natură să justifice o cercetare specială, constă în faptul că ele par a nu-și afla locul în evoluția stemei dinastice în vremea lui Ștefan cel Mare, „încălecând”, cronologic, stema cădelniței de la Putna, din 1470, și stema unei pisanii de la Suceava, din 1477. Astfel, la 1470 avem un scut despicaț, cruce și roză (în *țepă*) în dreapta, fasciat în stânga; la 1476, la Cetatea Albă, jumătatea dreaptă a scutului e ocupată de cei trei crini (în stânga rămân

* Aceste însemnări au la bază comunicarea cu același titlu prezentată în ședința din 15 ianuarie 2002 a Filialei Iași a Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie. Pregătind textul pentru tipar, am operat minime îndreptări și o singură actualizare bibliografică.

¹ *Crinii lui Ștefan cel Mare. Între Capețieni și Paleologi*, comunicare la cel de-al III-lea Seminar organizat de Programul de cercetări privind *Ideologia medievală a Puterii*, cu tema ȘTEFAN CEL MARE. Semne și expresii ale Puterii (Iași, 13 decembrie 2001). Textul se tipărește în volumul *DE POTESTATE. Semne și expresii ale Puterii în Evul Mediu românesc*, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2005.

² Formula a fost inventată de profesorul Mihai Berza – *Stema Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în SCIA, II, 1955, 1–2, p.69–88 – probabil pentru a o evita pe aceea, singura evident corectă, de *stemă dinastică*: „reprezentarea stemei [...] în forma ei dezvoltată” (p.69); v. p.73, 75, 76; „stema [...] pe care am numit-o *stema dezvoltată*” (p.87; subl. mea). E la fel de interesant că autorul a simțit nevoia să spună, încă de la început – ca un fel de scuză pentru această incursiune în domeniul heraldicii noastre medievale – că „subiectul e, fără îndoială, mărunț ...” (p.69). Am arătat, încă în 1972, că așa-zisa „stemă dezvoltată” nu este altceva decât *stema dinastică*: Ștefan S. Gorovei, *Les armoiries de la Moldavie et de ses princes règnants (XIV-e – XVI-e siècles, în Recueil du 11e Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique, Liège, 29 mai – 2 juin 1972, Braga (Portugalia), 1973, p.263; versiunea românească – Stema Moldovei și a voievozilor ei (secolele XIV-XVI) – în „HERB. Revista Română de Heraldică”, I (VI), 1999, 1–2, p.13–22. Ulterior, formula *stemă dinastică* a devenit un „bun câștigat” – cf. Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Unele considerații cu privire la stema dinastică a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în AIIAI, XXIV/1, 1987, p.99–114.*

³ Mihai Berza, *op. cit.*, p.72 („Inscripția de la Cetatea Albă din 1476”) și p.73 („Inscripția de la Cetatea Albă din 1479”).

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIII, 2005, p. 215-226

fasciile); la 1477, avem un scut despicat, cu o cruce dublă în dreapta și crinul dublu în stânga; la 1479, am avea – conform celor cunoscute acum – *o revenire* la stema cu trei flori de crin în dreapta și fascii în stânga; pentru ca, în fine, în 1481 (pisană turmului de intrare de la Putna) să avem *o a doua revenire*, de data aceasta la stema cu crucea dublă și crinul dublu (tipul din evoluția căruia se va ajunge la „marea sinteză heraldică”⁴ de la sfârșitul veacului și al domniei lui Ștefan cel Mare).

Față de această sinuoasă „evoluție” a stemei dinastice în anii 1470–1481, poziția celor care s-au ocupat de subiect a fost, evident, deosebită. Profesorul Berza nu a putut-o surprinde, pentru că, la vremea când el și-a efectuat cercetarea, pisană suceveană din 1477 nu era cunoscută încă – a fost descoperită în 1971 și comunicată în 1973⁵ – iar pisană turmului de intrare de la Putna, datată 1481, era socotită dubioasă (contrafacere târzie, din secolul XVIII)⁶. Fără să mă îndoiesc de autenticitatea acestei reprezentări din 1481, mă întrebam în studiul din 1972 (comunicare la Congresul Internațional de Genealogie și Heraldică de la Liège): „cine ar putea explica de ce în 1476 și 1479 principele Ștefan a renunțat la stema folosită în 1470, pentru a folosi o alta, care începe să o prefigureze pe aceea definitivă”⁷. În 1987, când pisană suceveană din 1477 era deja cunoscută, arheologii Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna, constatând contradicția, i-au căutat o soluție conjecturală (și încălcit formulată): „Cunoscând împrejurarea că începând cu anul 1477 armoariile dinastice vor cunoaște o nouă înfățișare, persistența la Cetatea Albă a însemnelor din 1476, ieșite din uz în 1479, constituie menținerea unei formule depășite, ce poate fi deocamdată explicată cel mult doar prin folosirea de către meșterul pietrar ca sursă de inspirație pentru stema din 1479, a însemnelor din 1476”⁸. De curând, publicând versiunea românească a studiului din 1972, am adăugat, la întrebarea citată mai sus, o adnotare: „Cred, astăzi, că mai degrabă avem de-a face cu o tradiție heraldică *locală*, păstrată la Cetatea Albă (poate în legătură și cu autonomia ei), care a perpetuat stema cea veche, din veacul XIV, cu scutul fasciat și cu flori de crin”⁹.

Și în cele mai recente și mai serioase cercetări consacrate Cetății Albe, datorate d-nei Mariana Șlapac¹⁰, cele două pisanii păstrează aceleași datări¹¹; ele sunt considerate, cum e și firesc, mărturii pentru „datarea sigură a unor elemente componente” ale

⁴ I. N. Mănescu, *Stema Moldovei*, în MI, VI, 1972, 5 (mai), p.37.

⁵ Cf. Mircea D. Matei, *O nouă stemă cu pisanie de la Ștefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în SCIVA, 24, 1973, 2, p.323–329.

⁶ Mihai Berza, *op. cit.*, p.76. Autorul observa, însă, cu dreptate: „ideea însăși a unei [...] fraude pioase nu ni se pare compatibilă cu deprinderile epocii în materie de epigrafie – utilitate nu ar fi avut, căci nimeni nu se îndoia pe atunci că Putna era o ctitorie a lui Ștefan cel Mare și nici că turnul era nou ...”. Din păcate, heraldicii noștri, regretații Dan Cernovodeanu și Jean-Nicolas Mănescu, au păstrat până la sfârșit rezerve față de acest monument heraldic.

⁷ Ștefan S. Gorovei, *Les armoiries*, p.268; idem, *Stema Moldovei*, p.18.

⁸ Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *op. cit.*, p.108.

⁹ Ștefan S. Gorovei, *Stema Moldovei*, p.22, nota [1].

¹⁰ Mariana Șlapac, *Cetatea Albă. Studiu de arhitectură medievală militară*, Chișinău, 1998; eadem, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chișinău, 2004.

¹¹ Mariana Șlapac, *Cetatea Albă*, p.36, 142, 162 (tabel cronologic); eadem, *Cetăți medievale din Moldova*, p.53, 186, 220, 223, 224–225 (imagini și texte).

cetății¹², relevând, astfel, o altă latură a interesului pe care îl prezintă pisania în discuție, în afara aceluia pur heraldic, care a fost punctul de pornire al prezentei investigații.

*

Așadar, ocupându-mă în mod special de crinii stemei lui Ștefan cel Mare și părându-mi-se a sesiza o anumită formă (bizantină) în reprezentarea florii regale și imperiale în stemele de la Cetatea Albă, mi-a răsărit întrebarea cu privire la datarea acestora: oare datele celor două pisanii (azi dispărute, se pare) fost-au ele bine citite și descifrate?! M-am întors la studiul profesorului Berza: pisanile sunt arătate, fără nici un semn de îndoială, ca fiind din 1476 și 1479¹³. Aceeași dată *sigură și lipsită de îndoieli* ne întâmpină și în prea bine cunoscutul *Repertoriu* din 1958¹⁴. Numai cât, o lectură mai atentă a descrierilor din acest (altminteri excepțional) instrument de lucru¹⁵ pune repede în lumină un neașteptat viciu de metodă. Redau contextul întreg:

„Lui Ștefan cel Mare nu i se poate atribui decât adaptarea cetății la tactica din vremea lui, bazată pe artilerie, și anume: în 1476 se construiește poarta mare, cu care prilej se pune inscripția:

[...]”¹⁶

«† În anii de la Întruparea Domnului 6984 <= 1476>, s-au sfârșit marea poartă, în zilele binecinstitorului Io Ștefan voievod și în zilele panului Luca și panului Herman».

iar în 1479, se termina construcția celui de-al treilea zid de incintă, după cum ne arată altă inscripție:

[...]”¹⁷

«† În zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorului și de Dumnezeu dăruitului și de toată lauda vrednicului Ioan Ștefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a început și a sfârșit acest zid, în timpul pârcălabilor Duma și Hărman»”¹⁸.

Se observă lesne că această ultimă pisanie – care împodobește pe Ștefan cel Mare cu patru titluri, dintre care două nu sunt obișnuite în asemenea texte ale vremii –

¹² Mariana Șlapac, *Cetatea Albă*, p.36 (titlul unui subcapitol).

¹³ Cf. *supra*, n.3.

¹⁴ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, sub redacția lui M. Berza, București, 1958, p.217–218.

¹⁵ *Repertoriul* acesta constituie și un **model** excepțional, după care ar trebui alcătuite lucrări identice pentru marile domnii de după Ștefan cel Mare – Petru Rareș (cu fiii săi), Alexandru Lăpușneanu (cu fiul Bogdan IV), Movileștii și Vasile Lupu.

¹⁶ Urmează textul slav.

¹⁷ Urmează textul slav.

¹⁸ *Repertoriul*, loc. cit. Am adăugat crucea (omisă în traducerea inscripțiilor) și am pus majusculă la „*Întruparea Domnului*” și la „*Țara Moldovei*”.

deși e anunțată ca fiind din 1479, în realitate **nu are dată** iar *Repertoriul* nu dă nici o explicație cu privire la datarea enunțată !

E ușor de presupus, mi-am zis, că, în acest caz, datarea pisaniei s-a făcut după vremea când au fost pârcălabi Duma și Hărman, așa încât m-am adresat celui de-al doilea volum din colecția *Documenta Romaniae Historica*; din cele publicate aici, se vede că ultimul document în a cărui mare mărturie apar Luca și Hărman ca pârcălabi de Cetatea Albă datează din **22 mai 1476**¹⁹; pentru restul aceluiași an, mai avem numai două documente, care consemnează, în iunie, daniile marelui vistier „Ignatie, zis Iuga” pentru Mănăstirea Putna²⁰ – fără nici un fel de mărturie de alți dregători – iar singurele două documente cunoscute pentru anul 1477 (august 10²¹ și septembrie 23²²) le avem, deocamdată, numai sub formă de scurte rezumate. Primul document cu sfat, cunoscut în această serie, datând din **11 februarie 1478**, ne arată, însă, că la Cetatea Albă erau pârcălabi Duma (fiul lui Vlaicu și vărul lui Ștefan cel Mare) și Hărman²³, menționați pentru ultima oară împreună la **17 septembrie 1480**²⁴. Din aceste informații documentare, se vede clar că pisania de la Cetatea Albă ar putea fi datată, cu toată corectitudinea și onestitatea, și în absența oricărui comentariu critic, nu **1479**, ci numai în chipul următor: **circa <februarie 1478 – septembrie 1480>**. Însă, cum am arătat, peste tot ne întâmpină anul **1479**, ca dată **certă**, fără semne de întrebare sau de îndoială și fără nici un comentariu !

Cum toate pisaniiile de la Cetatea Albă au fost studiate de Ioan Bogdan și publicate, cu lungi comentarii, într-un memoriu academic din 1908²⁵, am ajuns la concluzia că datarea **1479** vine de la acest savant slavist și istoric român. În adevăr, un capitol, al IV-lea, din memoriul său se intitulează chiar așa: „Inscripția de la 1479”²⁶. Bogdan arată că, într-o ediție anterioară (Al. Kočubinskij, 1889), inscripția fusese datată „1482 (6990)”, dar că această datare n-a fost decât rezultatul unei lecturi eronate, **inscripția fiind lipsită de dată**. Și urmează: „Dacă însă de fapt data nu există, ea poate fi dedusă cu multă precizie din numele pârcălabilor și din împrejurările istorice sub care aceștia au guvernat Cetatea Albă, în ultimii ani ai stăpânirii moldovene”²⁷. Folosind aproximativ aceleași documente pe care le-am invocat și mai sus, Bogdan a tras concluzia corectă: „Duma și Hărman au fost așadar colegi la pârcălăbia Cetății Albe între anii 1478 și 1480, când s-a pus și inscripția de care ne ocupăm”²⁸. Însă, din păcate, în loc să se oprească aici, Bogdan a continuat raționamentul într-un chip care se vedește eronat: „În ce an anume ? Probabil la 1479, când Ștefan cel Mare a rezidit și Cetatea

¹⁹ DRH, A, II (1449-1486), volum întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, nr.206, p.312–313.

²⁰ *Ibidem*, nr.207 și 208.

²¹ *Ibidem*, nr.209, p.317.

²² *Ibidem*, nr.210, p.317.

²³ *Ibidem*, nr.211, p.318–319.

²⁴ *Ibidem*, nr.230, p.351–352.

²⁵ I. Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, în AARMSI, s.II, t.XXX (1907–1908), București, 1908, p.311–360 + VI planșe (inscripțiile noastre în planșele III și IV).

²⁶ *Ibidem*, p.336–340.

²⁷ *Ibidem*, p.339.

²⁸ *Ibidem*, p.340.

Chilia, asupra căreia analele țării ne spun: «În anul 6987 (= 1479), iunie în 22, începură să zidească cetatea Chilieii, și o isprăviră într-aceiași an, iulie în 16». Aceste rezezi preparative de apărare a trebuit să le ia Ștefan în vederea atacului la care se aștepta din partea turcilor și care s-a întâmplat în anul următor²⁹. Afirm că raționamentul a fost *eronat*, întrucât tocmai repararea Chilieii în 1479 ar fi trebuit să sugereze plasarea refacerii zidului de la Cetatea Albă *într-un alt an* !

De la „probabil la 1479”, Bogdan însuși a trecut la „Inscripția de la 1479”, dateare pusă nu numai în acest titlu de capitol, dar și sub fotografia din planșa V. De aici mai departe, „cariera” acestei datări a fost asigurată: cine să mai citească argumentația magistrului pentru a-i verifica, totuși, concluzia ?! Nici heraldiștii, nici arheologii specializați *ad-hoc* în heraldică n-au mai pus la îndoială concluzia lui Ioan Bogdan și așa, respectiva inscripție a rămas, vreme de aproape un secol, cu data fixată de acesta: **1479**.

*

Așadar, a doua pisanie de la Cetatea Albă, pusă în vremea pârclăbilor Duma și Hărman și care dă lui Ștefan cel Mare patru epite pios-glorificatoare (în locul celor două obișnuite), poate fi datată – prin dregătorii menționați în ea – în intervalul **circa <februarie 1478 – septembrie 1480>**. Logica lucrurilor ne arată, însă, că e foarte puțin probabil (dacă nu chiar *foarte improbabil*) ca Duma să fi devenit pârclăb de Cetatea Albă chiar în ziua pentru care avem prima atestare (11 februarie 1478) sau fie și cu o zi mai înainte. În condițiile în care atestările documentare ale pârclăbilor de Cetatea Albă (prin marea mărturie a actelor de cancelarie) cunosc o mare lacună între 22 mai 1476 și 11 februarie 1478, datarea aceasta – *exclusiv în funcție de dregători* – ar putea fi, la fel de bine, extinsă: **post 22 mai 1476 – ante 17 septembrie 1480**. Mai multă precizie, din această perspectivă prosopografică, ar putea aduce doar descoperirea vreunui document din 1477, în original sau fie și într-o veche tălmăcire, dar cu înșirarea membrilor sfatului domnesc³⁰.

Pe de altă parte, odată ajunși în acest punct, după ce datarea **1479** a fost înlăturată – constatând, însă, și cât de nefondată fusese ea și spre ce concluzii generatoare de noi confuzii și erori putea să conducă – trebuie să ne punem și întrebarea: nu cumva și stema acestei pisanii se va fi înșeriind, firesc, în șirul celorlalte steme care ilustrează, *fără reveniri și „încălecări”*, evoluția stemei dinastice ? Dacă la această întrebare admitem – ipotetic, deocamdată – un răspuns pozitiv și dacă ținem seama de faptul că la 8 septembrie 1477 stema lui Ștefan cel Mare avea altă înfățișare, înseamnă că și *stema pisaniei de la Cetatea Albă poate fi așezată – din perspectivă*

²⁹ *Ibidem*. Cf. și *Croniclele slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p.18: „În anul 6987 (1479), iunie 22, s-a început a se zidi cetatea Chilieii și s-a săvârșit în același an, iulie 16”.

³⁰ Documentul din 10 august 1477 e cunoscut azi numai după rezumate, dar două dintre acestea menționează existența unor traduceri efectuate, la sfârșitul veacului XVIII sau/și la începutul celui următor, de polcovnicul Pavel Debrici și de pitarul Ioan Stamati (DRH, cit., p.317); amândoi erau traducători cu multă experiență, așa încât putem spera că măcar una dintre aceste *două* traduceri (sau a vreunei copii după ele !) să fi păstrat sfatul în întregime.

heraldică – înainte de 8 septembrie 1477. Altfel spus, în perioada cuprinsă între 22 mai 1476 și 8 septembrie 1477.

Constatăm, astfel, că rezultatele obținute din cele două perspective – prosopografică și heraldică – nu se contrazic, ci se află în perfectă concordanță. Încurajați de această constatare, să încercăm a face un pas mai departe.

Dacă nu știm când vărul lui Ștefan cel Mare, Duma „Vlaiculovici”, a devenit pârcălab la Cetatea Albă – după 22 mai 1476 și înainte de 11 februarie 1478 – în schimb, *s-ar putea* să știm când și-a isprăvit aceeași dregătorie predecesorul său, Luca. Încă Mihai Costăchescu, observând că acest boier dispăre din documentele lui Ștefan cel Mare, fără nici o urmă, după 22 mai 1476, nota în 1935: „Va fi murit și el în vremea luptei de la Valea Albă”³¹; sau: „El va fi căzut, laolaltă cu alți boieri, în lupta de la Valea Albă, din 1476”³². E drept că anul 1476 a rămas celebru prin bătălia de la Războieni (Valea Albă), din 26 iulie, dar izvoarele arată că, în același an și în legătură cu aceeași campanie sultanală, și Cetatea Albă a fost supusă unor puternice lovituri, încercându-se cucerirea ei și de pe uscat, și de pe mare³³, conform cu „gândul de căpetenie”³⁴ al lui Mehmed II, anume cucerirea celor două cetăți ale Moldovei. *În chip evident și fără nici o dificultate, dispariția lui Luca poate fi pusă în legătură cu aceste lupte din zona Cetății Albe* (mai degrabă decât cu lupta propriu-zisă de la Valea Albă). Dacă această concluzie este întemeiată, atunci ea se poate transforma într-o premisă sigură: Hărman a dobândit un coleg nou la pârcălabia Cetății Albe, în persoana lui Duma, vărul însuși al domnului, **în vara lui 1476**. Și mai departe: aceasta înseamnă că Duma și Hărman își încep slujba colegială la Cetatea Albă **în vara lui 1476**. Prin urmare, pisania care îi amintește *pe amândoi* poate fi datată în perioada cuprinsă între **vara lui 1476** (post iulie) și **vara lui 1477** (ante septembrie). Această datare nu întâmpină – cel puțin în momentul de față – nici o piedică, logică sau documentară, iar singura mărturie care ar putea să o confirme sau să o infirme ar fi un document (un izvor scris, în general), datând din cursul anului 1477, identificabil, sper, în viitor.

Dacă acest șir de conjecturi este – cum îndrăznesc a presupune – corect și întemeiat, atunci dispăre contradicția semnalată la începutul prezentelor însemnări și astfel stemele de la Cetatea Albă nu mai „încalcă” celelalte mărturii heraldice din anii 1470–1480, nu mai ilustrează două momente diferite, ci se „stabilizează” la un singur moment, care este **anul 1476**. Afirm acest lucru, restrângând și mai mult datarea abia

³¹ Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului Floci și a Ialomiței în 1970. Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu muntenii*, Iași, 1935, p.57.

³² *Ibidem*, p.73. V. și Emil Condurachi, *Boierii moldoveni și lupta de la Valea Albă*, în CI, V–VII, 1929–1931, p.374; Constantin Turcu, *Eroi de peste veacuri*, în MMS, XLIV, 1968, 1–2, p.88; Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XVI–XVII*, București, 1971, p.278.

³³ Manole Neagoe, *Studiu monografic, în Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte*, ed. Manole Neagoe, București, 1977, p.70–71.

³⁴ Formula se află într-o scrisoare trimisă din Lublin, la 21 august 1476 (*Războieni*, cit., p.186, nr.32). Despre acest proiect al sultanului se vorbește și în scrisoarea trimisă din Buda, la 3 iulie 1476, lui Galeazzo Maria Sforza: „zisul Turc vrea cu orice chip să îndrepte flota sa împotriva celor două cetăți” (*ibidem*, p.180, nr.29; textul italian, fără traducere, la Andreas Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, p.20, nr.18).

enunțată, bizuindu-mă pe două fapte. Mai întâi, dacă amenințarea cetăților era așa de mare precum se întrevede din documente, este de crezut că Ștefan a dispus repararea *imediată* a stricăciunilor de la Cetatea Albă, cu atât mai mult cu cât s-ar zice că asediul din vara lui 1476 a *întrerupt* lucrările care tocmai începuseră acolo: pisania datată 1476, menționând numele pârcălabilor Luca și Hărman, este – **fără nici o îndoială** – anterioară asediului, despre care se știa cu siguranță încă din primăvară³⁵, și marchează consolidările pornite în perspectiva acestui deznodământ inevitabil, petrecut, ca și marea înfruntare terestră, din inima Moldovei, tot în luna iulie³⁶; cea de-a doua, marchează construcția unui zid întreg, lucrare de amploare mai mare, a cărei necesitate a apărut – iarăși **fără nici o îndoială** – în urma dublului asediu (terestru și maritim) din iulie. Sunt foarte înclinat să cred că această construcție s-a făcut cu toată repeziciunea, în a doua jumătate a anului 1476 – iar comparația cu repararea Chiliei, în 1479, *în numai o lună*, mi se pare că ar putea susține o asemenea ipoteză.

Al doilea element este insolita intitulăție a domnului Moldovei, care nu e numai „binecinstitor” și „de Hristos iubitor”, ci și „de Dumnezeu dăruit” și „de toată lauda vrednic”. Aceste ultime două formule nu le regăsim în nici una dintre celelalte pisanii sau însemnări dedicatorii până azi cunoscute³⁷. Mi se pare că folosirea lor, aici, în acest context, s-ar putea explica bine, *în răstimpul imediat următor asediului*, atât ca o invocare a ajutorului Celui de Sus, cât și ca o rugăciune de mulțumire pentru biruința moldovenească de la Cetatea Albă, unde atacatorii fuseseră respinși fără să fi avut nici un fel de succes.

Optând pentru această soluție, nu exclud, firește, nici posibilitatea ca pisania să aparțină primei jumătăți a anului 1477. Elemente noi sau observații pe marginea celor de aici ar putea, eventual, să încline definitiv balanța pentru o datare sau alta: a doua jumătate a anului 1476 (de fapt, lunile august-decembrie) sau prima jumătate a anului 1477 (de fapt, lunile ianuarie-august)³⁸.

*

Ceea ce am stabilit până aici este, cred, suficient ca să justifice cercetarea de față.

S-a corectat lista pârcălabilor de Cetatea Albă³⁹, introducându-se precizarea că în vara anului 1476 începe dregătoria panilor Duma și Hărman, cel dintâi înlocuind pe pan Luca, mort în cursul (sau pe urma) luptelor din zona cetății.

³⁵ *Războieni*, p.174, nr.24 – scrisoare din Pera, 23 mai 1476 (textul italian, fără traducere, la N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p.56).

³⁶ Scrisorile trimise din Buda, la 3 iulie, anunțând asediul (*Războieni*, p.179–180, nr.29; Andreas Veress, *op. cit.*, p.20, nr.18) și la 7 august, anunțând eșecul asediului, pe pământ și pe apă (*ibidem*, p.183–184, nr.31; Andreas Veress, *op. cit.*, p.21–22, nr.19).

³⁷ Cf. *Repertoriul*, cit., *passim*.

³⁸ În ambele cazuri, s-ar exclude, probabil, lunile de iarnă, rămânând **august-septembrie 1476 și aprilie-august 1477**.

³⁹ A. Sacerdoțeanu, *Divanele lui Ștefan cel Mare*, în AUB, *Seria științelor sociale. Istorie*, 5, 1956, p.157–205 (v. p.183 și 203 – înscrierea lui Neag între pârcălabii de Cetatea Albă la 1480 este rezultatul înlegerii eronate a textului mării mărturii: n-au putut fi *trei* pârcălabi la

S-a corectat, de asemenea, în istoria Cetății Albe, șirul etapelor constructive, eliminându-se aceea care fusese pusă sub anul 1479 și păstrându-se numai cea din 1476 (sau, eventual, și prima jumătate a lui 1477).

În sfârșit, s-a limpezit evoluția stemei dinastice în anii 1470–1480, care se vede acum a fi fost o evoluție „liniară”, fără reveniri sau folosiri de „formule depășite” drept „surse de inspirație”, cum s-a putut presupune⁴⁰ (în flagrantă contradicție cu logica⁴¹ și cu elementarul bun simț, care ar trebui să împiedice pe istorici a crede că un meșter pietrar, primind comanda pentru o pisanie săpată în marmură, n-ar fi urmat modelul trimis de domn sau remis de pârcașlari, ci ar fi îndrăznit să copieze, nătâng, o ... „formulă depășită” !). Fără să exclud cu totul posibilitatea unei *tradiții locale* – în concordanță cu autonomia care, cum se știe, a dus și la o activitate monetară proprie, destul de puțin cunoscută și destul de controversată și ea⁴² – cred că putem accepta cu destulă certitudine că **în prima jumătate a anului 1476 Ștefan cel Mare folosea scutul despicat cu flori de crin și fascii**, pe care îl recuperase – dintr-un motiv sau altul⁴³ – din patrimoniul heraldic al înaintașilor săi.

Cetatea Albă !); Nicolae Stoicescu, *Lista marilor dregători ai Moldovei (sec. XIV–XVII)*, în AIIAI, VIII, 1971, p.401–423 (v. p.407).

⁴⁰ Bătrâna, Bătrâna, *Unele considerații*, p.108

⁴¹ Fiind vorba de logică, trebuie să observ cât de neîndreptățit a fost reproșul acestor autori (*Unele considerații*, p.109, n.68), câtă vreme pisană de la Suceava (1477) nu era cunoscută încă la data scrierii studiului meu (v. mai sus) ! În această controversă heraldică, rămâne o întrebare și cu privire la faptul că, publicând menționatul studiu în 1987, autorii se fac a nu cunoaște critica pe care o adusesem, *încă din 1984*, atât studiului lor din 1980, citat la p.105, n.55 (Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, *Mărturii heraldice cu privire la începuturile statului feudal independent Moldova*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, redactor coordonator Nicolae Stoicescu, București, 1980, p.195–208), cât și acelora datorate heraldiștilor J. N. Mănescu, din 1982, citat la p.99, n.3 [J. N. Mănescu, *Considérations sur les armes de la Moldavie aux XIVe et XVe siècles*, în *Recueil d'études généalogiques et héraldiques roumaines*, București, 1982, p.48–69; reprodus, acum, în „HERB. Revista Română de Heraldică”, I (VI), 1999, 1–2, p.39–50] și Dan Cernovodeanu, din 1983, citat la p.103, n.29 [Dan Cernovodeanu, *Les reflets des armes royales de Hongrie sur les armes dynastiques des princes de Moldavie (XIVe–XVIe siècles)*, în *Comunicaciones al XV Congreso de las Ciencias Genealógica y Heráldica, Madrid, 19–26.IX.1982*, I, Madrid, 1983, p.391–428]; Ștefan S. Gorovei, *Armoiries et rapports politiques: le „cas” moldave au XIVe siècle*, în RRH, XXIII, 1984, 2, p.117–128 (reprodus ulterior, în versiunea românească, în *România în istoria universală*, II,1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1987, p.661–674 și inclus în vol. *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p.300–316).

⁴² Octavian Iliescu, *Les armoiries de la ville d'Asprokastro et leur origine byzantine*, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, volum coordonat de Emilian Popescu, Octavian Iliescu și Tudor Teoteoi, București, 1991, p.151–164; Traian Bița, *Monedele medievale moldovenești emise la Cetatea Albă*, în „Memoria Antiquitatis”, XXI, 1997, p.317–338 (comunicare la al VIII-lea Simpozion Național de Numismatică, Bârlad, 31 mai – 2 iunie 1991): presupune că moneda lui Iliș I, cu călărețul, ar reprezenta o emisiune de la Cetatea Albă. Pentru această monedă, v. și Cătălin Hriban, *Heraldică și putere suverană: efigia monetară a lui Iliș I*, în AG, IV (IX), 1997, 1–2 [=HERB. Caiete heraldice (II)], p.297–304.

⁴³ Am încercat o explicație cu privire la florile de crin, în comunicarea din 13 decembrie 2001. Pentru fascii, s-ar putea, *eventual*, avea în vedere tratatul cu Ungaria, din 1475: fasciile erau *hungaricae*, e adevărat, însă culorile schimbate (din argint și roșu, în aur și verde) fac mai puțin

Inscripțiile de la Cetatea Albă sunt, însă, departe de a-și fi dezvăluit toate mesajele pe care le închid în ele, în cuvinte, simboluri heraldice și semnificații mai mult sau mai puțin ascunse. În această ordine de idei, este, poate, folositor – atât pentru interesul istoric, cât și pentru cel metodologic (deopotrivă de important pentru dezvoltarea cercetării) – să reamintesc aici cazul inscripției așa-zise a lui Iuga vodă, care ar fi datat din **9 septembrie 1399** și care ar fi conținut nu numai numele menționatului domn, dar și pe acela al unui *Costea*. Pusă în circulație de un cercetător sovietic preocupat de istoria Cetății Albe, V. A. Vojcehovskij (1969, 1972)⁴⁴, această inscripție a fost – cum era și firesc – receptată cu entuziasm în istoriografia românească⁴⁵, văzându-se în ea mărturia sigură a unor realități acceptate până atunci ca ipoteze: începutul domniei lui Iuga vodă la mijlocul anului 1399 (după presupusa moarte a lui Ștefan I în lupta de la Worskla, în august 1399); Cetatea Albă între hotarele Moldovei înainte de 1400; în sfârșit, fantomaticul *Costea* – „voievod”, în pomelnicul Mănăstirii Bistrița, numit *Constantin* și menționat fără titlu în însemnarea genoveză din 1386, dar socotit *voievod* printr-o (altminteri neîngăduită) extensie interpretativă a textului, și anume *voievod al Țării de Jos a Moldovei* – identificat, acum, într-o stranie ... retrogradare, ca dregător al lui Iuga vodă ! Această înlănțuire de interpretări – pusă frumos în valoare de studiul din 1973 al d-lui Șerban Papacostea⁴⁶ – a sedus câțiva cercetători ai istoriei Moldovei; cel dintâi care a subscris-o, tot cu entuziasm, a fost chiar semnatarul prezentului text (1973⁴⁷), urmat de d-nii Leon Șimanschi (1980⁴⁸) și

probabilă, mi se pare, evidențierea unei asemenea materializări heraldice a unor raporturi internaționale. De altminteri, însăși legarea evoluției stemei de modificările intervenite în relațiile externe ale țării pare improbabilă. Cât privește recuperarea scutului fasciat și cu flori de crin, ea este atestată și de o serie de cahle purtând această compoziție heraldică, descoperite numai la Suceava și la Baia; datarea lor în 1476-1477 s-a făcut în legătură cu campania otomană din 1476, dar și cu pisaniile de la Cetatea Albă – cf. Paraschiva-Victoria Batariuc, *Cahle cu elemente heraldice descoperite la Baia*, în „HERB. Revista Română de Heraldică”, I (VI), 1999, 1-2, p.93; eadem, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1999, p.112-113, cu bibliografia aferentă, și p.240 (fig.43/1, 2, 3).

⁴⁴ B. A. Войцеховский, *Строительные надписи на стенах крепости в Белгород-Днестровском*, în vol. *Юго-Восточная Европа в средние века*, I, Chișinău, 1972, p.371-374. Anterior, în 1969, cu prilejul unei „conferințe științifico-tehnice a Institutului Politehnic din Chișinău”, același autor dăduse o altă „traducere”, în care Iuga vodă era numit (proclamat ?!) „distrugătorul dușmanilor” – cf. Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, în vol. *In honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, București, 1988, p.75-85 (aici, p.76).

⁴⁵ Chiar în 1972, prima lectură și „traducere” furnizate de V. A. Vojcehovskij au fost utilizate într-o teză de doctorat, al cărei autor a socotit și el inscripția de la Cetatea Albă ca fiind „de o excepțională importanță” – Lucian Chițescu, *Fortificațiile Moldovei în secolele XIV-XVI, cetăți voievodale și fortificații orășenești* (apud Andrei Pippidi, *op. cit.*, p.76 și n.8; v. și Mariana Șlapac, *Cetăți medievale din Moldova*, p.226 și 228, n.348).

⁴⁶ Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în SMIM, VI, 1973, p.43-59; inscripția și comentariul la p.59. Idem, în SMIM, VII, 1974, p.363, precizează: „În realitate, textul original al inscripției, pe care ne propunem să-l republicăm, e în limba greacă, fiind tradus în limba rusă de descoperitor”. Promisa republicare în limba originalului nu a mai avut, însă, loc.

⁴⁷ Ștefan S. Gorovei, *Îndreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea*, în AIIAI, X, 1973, p.99-121; aici, p.120, nota cu asterisc: „inscripția din 7 septembrie 1399 (cf. SMIM, VI, 1973, p.59) arată că domnia lui [Iuga vodă] a început cel puțin din august”.

Victor Spinei (1982⁴⁹). Când, însă, cercetarea mea a atins mai îndeaproape subiectul, mi-am dat seama că inscripția fusese prost interpretată, că ea nu conținea nici numele lui Iuga vodă, nici acela al lui Costea, nici văleatul 6907 (anul de la Hristos 1399), dar că avea, ca elemente certe de datare – la sfârșitul textului, nu la începutul său ! – primele două cifre pentru un an de la Facerea Lumii: **69..** – urmând încă o singură cifră, care nu putea fi decât una a unităților sau a multiplilor de zece⁵⁰ (ulterior, am optat pentru a doua variantă, ceea ce putea să dateze inscripția în intervalul 1392-1482⁵¹). Primele reacții față de această corecție nu au fost, însă, nici constructive, nici încurajatoare: inscripția care îi „menționează” pe Iuga vodă și pe boierul său Costea la 1399 fie s-a bucurat mai departe de un credit neașteptat⁵², probabil ca urmare a încrederii în autoritățile științei sovietice, care îl ajutaseră pe V. A. Voicechoskij să „tălmăcească” textul grecesc în limba rusă (așa s-a publicat respectiva inscripție !), fie a fost cu totul eliminată, tacit, din discuție⁵³.

Abia în 1998, d-l Andrei Pippidi a confirmat îndreptățirea rezervelor pe care le exprimasem în 1982, a dat o nouă lectură textului și a ajuns la concluzia că avem de-a face cu o *pisanie de biserică* datată **28 mai 1452** (în text: „în ziua de Rusalii a anului 6960”)⁵⁴. Sculptarea textului grecesc al inscripției în anul 6960 (1452) a fost acceptată,

⁴⁸ Leon Șimanschi, *Cele mai vechi sigilii domnești și boierești din Moldova (1387–1421)*, în AIIAI, XVII, 1980, p.151.

⁴⁹ Victor Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, București, 1982, p.330.

⁵⁰ Ștefan S. Gorovei, *Inscripția lui Iuga vodă din 1399*, în AIIAI, XIX, 1982, p.657–659.

⁵¹ Idem, *Enigmele Cetății Albe* (II), în MI, XXVIII, 1994, 9, p.45.

⁵² Victor Spinei, *Moldavia in the 11th-14th Centuries*, București, 1986, p.219: despre Costea Viteazul, a cărui pecete din 1395 are o legendă grecească, arătând influența unei cancelarii din aria civilizației bizantine; și urmează: „This chancellery was certainly that of Cetatea Albă, suggesting Costea's connection with the great port at the Dniester estuary and offers arguments for his identification with his homonym mentioned in a Greek inscription fixed in 1399 on a tower of Cetatea Albă and also with Constantin [din însemnarea genoveză de la 1386 – *n. mea*]. These suggest that the boyar Costea-Constantin was a representative of the voivode at Cetatea Albă”.

⁵³ Cu prilejul reeditărilor studiului din 1973 care o aduseseră în circuitul științific românesc – cf. Șerban Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p.97–112; Idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, ediție adăugită, București, 1999, p.104–121. Însă această eliminare tacită, fără a se atrage explicit atenția asupra ei și fără explicații cu privire la motive, poate genera nedumeriri și confuzii.

⁵⁴ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p.77–78. (toată „istoria” respectivei inscripții, p.75–78). Autorul a reținut numai nota din AIIAI, 1982, trecând cu vederea nuanțările din MI, 1994. În încercarea de a descrie ceea ce pare a fi urmele unor steme, din registrul superior al pietrei, autorul (*op.cit.*, p.78) se bazează, pentru unele detalii, pe următoarea descriere a regretatului Dan Cernovodeanu: „într-un chenar patrulater și totodată cvadrilobat ... apare, inclusă într-un scut ușor alungit și netimbrat, stema Moldovei ... cu capul de bour văzut din față, indicat doar prin contururile sale aproximative” (Dan Cernovodeanu, *op. cit.*, p.114) și constată: „Același autor descrie foarte amănunțit elementele anexe ale stemei, care *nu sunt vizibile în reproducerea dată de Ștefan S. Gorovei* ...” (Andrei Pippidi, *op. cit.*, p.78; subl. mea). Nici n-ar fi avut cum să fie vizibile, întrucât ele aparțin unei alte pietre de la Cetatea Albă: autorul n-a observat că regretatul Dan Cernovodeanu nu se referă, în descrierea sa, la inscripția „lui Iuga vodă”, ci la o altă piatră, lipsită, pare-se, de inscripție. Ea este reprodușă în articolul lui Vojcechovskij din 1972, atât în planșa care reproduce toate desenele de la 1819 (fig. 1, p.372), cât și separat (fig. 3, p.373); pisană „lui Iuga vodă” constituie fig. 2 din p.373. Din acest detaliu (ca și din faptul că reproduce

foarte recent, și de d-na Mariana Șlapac⁵⁵. Controversa asupra acestui punct poate fi socotită încheiată iar „pisanăa lui Iuga vodă” poate fi definitiv înlăturată dintre izvoarele istorice relative la tot ceea ce înseamnă Moldova la sfârșitul veacului XIV.

*

Încheind aici aceste însemnări, îmi îngădui să cred că ele pot să prezinte nu numai întreitul folos de ordin istoric, care a rezultat de la sine – pentru heraldica dinastică a epocii lui Ștefan cel Mare, pentru prosopografia și istoria sfatului domnesc al aceleiași epoci și, în fine, pentru istoria construcțiilor de la Cetatea Albă – ci și unul de ordin metodologic; acesta din urmă privește atât lucrul cu izvoarele, parte fundamentală a muncii istoricului, cât și atitudinea istoricului față de concluziile și ipotezele din diferite momente ale activității sale: spiritul critic exercitat fără onestitate poate fi la fel de dăunător ca și încrederea oarbă în autoritățile științifice sau incapacitatea de a sesiza și a dezvălui public, la vreme, erorile din demonstrațiile altora ori din ale tale însuși.

desenul pisaniei din „1399” după AIIAI, 1982), deducem că d-l Pippidi n-a avut acces direct la articolul lui V. A. Vojtechovskij. Planșa de la 1819 este reprodusă și de Mariana Șlapac, în ambele lucrări ale d-sale: *Cetatea Albă*, p.145 (fig.107) și *Cetăți medievale din Moldova*, p.227 (fig.173); cele două pisanii – *Cetatea Albă*, p.143 (fig.105) și 144 (fig.106) și *Cetăți medievale din Moldova*, p.226 (fig.171) și, respectiv, 225 (fig.170). Explicația pe care d-l Pippidi o dă semnelor dintre resturile de steme – semne interpretate cândva drept „văleatul 6907” și „Io Iuga” – și anume „văleatul 7060” și „Ioan igumen” (p.77–78), poate fi interesantă, dar cred că necesită încă verificări serioase. Adaug că **văleatului 7060** îi corespunde, pentru vremea aceea, numai anul de la Hristos **1552**, și nu „anii 1551–1552” (Andrei Pippidi, *op. cit.*, p.77): anul bizantin, începător la 1 septembrie, se introduce în Moldova abia vreo două decenii mai târziu, în domnia lui Ioan vodă cel Cumplit. Cu privire la această problemă de cronologie, v., recent, Alexandru Nichitici, *Începutul anului calendaristic în cancelaria statului moldovenesc medieval*, în „Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova”, II, 1999 (Chișinău, 2001), p.217–241 (cu concluzii discutabile).

⁵⁵ Mariana Șlapac, *Cetăți medievale din Moldova*, p.231. Pentru semnele pe care V. A. Vojtechovskij le-a interpretat drept „Io Iuga” (1399) iar d-l Pippidi drept „Ioan igumen” (1552), d-na Șlapac propune să se citească un an scris cu cifre arabe, anume 1012 H., adică A.D. 1603 (*ibidem*, p.230–231) – deci, oricum, un adaos târziu la inscripția din veacul XV.

Pisania de la Cetatea Albă, datată 1476

Pisania de la Cetatea Albă, fără dată

Pisania de la Suceava, datată 8 septembrie 1477

SEMNIFICAȚIA HARACIULUI ÎN RELAȚIILE MOLDO-OTOMANE DIN VREMEA LUI ȘTEFAN CEL MARE.

CÂTEVA CONSIDERAȚII

EUGEN DENIZE

Preluând domnia Moldovei, la 12 aprilie 1457, Ștefan cel Mare a preluat, de fapt, conducerea unei țări aflată în pragul disoluției totale atât datorită luptelor interne care o măcinau, cât și datorită intervenției din exterior a marilor puteri vecine, Polonia, Ungaria și Imperiul otoman. În aceste condiții, una din principalele direcții de politică externă ale noului domnitor a fost aceea care viza relațiile cu Imperiul otoman, cea mai mare și mai agresivă putere din sud-estul Europei, exponentă a unei religii și a unui sistem de valori total diferite de acelea care se aflau la baza gândirii și acțiunii românilor, a elitelor lor politice și culturale.

Deși a preluat puterea cu ajutorul vărului său, Vlad Țepeș, și în ciuda faptului că era exponentul intereselor politice ale axei ungaro-muntene antiotomane¹, întemeiată de Iancu de Hunedoara, Ștefan cel Mare, o dată ajuns domn, s-a văzut pus în situația de a continua plata haraciului de 2 000 de zloți roșii pe an, haraci acceptat pentru prima dată în 1455-1456, de înaintașul său, Petru Aron². Această decizie i-a fost impusă lui Ștefan de mai mulți factori, pe care el trebuia să-i aibă în vedere dacă nu dorea să-și compromită domnia încă de la începuturile sale.

În primul rând, el trebuia să țină seama de politica tot mai agresivă a sultanului Mehmed al II-lea după cucerirea Constantinopolului, la 29 mai 1453. Această politică viza două direcții principale și anume: subordonarea întregului bazin pontic și consolidarea dominației asupra sud-estului european. În ceea ce privește bazinul pontic, sultanul reușise ca, în anii imediat următori căderii Constantinopolului, să supună toate

¹ Eugen Denize, *Ștefan cel Mare. Dimensiunea internațională a domniei*, Târgoviște, 2004, p. 38; idem, *Moldova lui Ștefan cel Mare la intersecția de interese a marilor puteri (1457-1474)*, în RI, 15, nr. 3-4, 2004, p. 41.

² Pentru primul haraci plătit de Moldova sultanului otoman a se vedea, printre altele, Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, București, 1976, p. 1-2; *Documenta Romaniae Historica*, A, *Moldova*, vol. II, ed. Leon Șimanschi, G. Ignat, D. Agache, București, 1976, p. 85-87; Franz Babinger, *Cel dintâi bir al Moldovei către sultan*, în vol. *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 29-37; Șerban Papacostea, *La Moldavie état tributaire de l'Empire ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455-1456*, în RRH, XIII, no. 3, 1974, p. 445-461; idem, *Premisele politice ale hegemoniei economice a Imperiului otoman în spațiul Mării Negre (1453-1484)*, în RI, 10, nr. 1-2, 1999, p. 18-19; M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV-XIX*, în SMIM, II, 1957, p. 8-10; Ștefan S. Gorovei, *Moldova în "Casa Păcii". Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în AIIAI, XVII, 1980, p. 633-635; Leon Șimanschi, *Închinarea de la Vaslui (5 iunie 1456)*, în *ibidem*, XVIII, 1981, p. 617-637.

statele de aici la plata unui haraci. Astfel, pe lângă Moldova, și Caffa, Mangop, Sinope și Trapezunt au devenit, până în 1456, tributare turcilor otomani³, ultimele două fiind cucerite de sultan în 1461⁴. Cea de-a doua direcție de expansiune a lui Mehmed al II-lea nu a putut fi oprită de marea înfrângere de la Belgrad, din 1456, suferită în fața armatelor creștine conduse de Iancu de Hunedoara⁵. În 1458 și 1460, sultanul a desăvârșit cucerirea peninsulei Moreea, cu excepția posesiunilor venețiene⁶, în 1459 a cucerit Semendria și tot ceea ce mai rămăsese din statul sârb⁷, în 1462 a atacat Țara Românească și, în ciuda eșecului militar, a reușit, totuși, să-l alunge din domnie pe Vlad Țepeș și să-l înlocuiască cu fratele său, Radu cel Frumos, după care a cucerit și insula Lesbos (Mitilene), condusă de familia genoveză Gattilusio⁸, iar în 1463 a cucerit Bosnia și Argosul, declanșând un război decisiv cu Veneția pentru preponderență în Marea Egee și România⁹. Agresivitatea politicii externe otomane și marile succese ale sultanului îl obligau, evident, pe Ștefan cel Mare să fie foarte atent la relațiile sale cu Mehmed al II-lea, să evite orice evoluție spre o posibilă confruntare deschisă cu marea putere din sudul țării sale și, în consecință, să plătească mai departe tributul datorat. La adoptarea acestei decizii au contribuit și moartea lui Iancu de Hunedoara, al cărui fiu, Matia Corvin, ajuns rege al Ungariei în 1458, va avea alte priorități de politică externă, precum și plata haraciului cu regularitate de către Vlad Țepeș, până în 1459.

În aceste condiții, Ștefan cel Mare nu putea evita plata haraciului, pe care a făcut-o cu regularitate cel puțin până în vara anului 1473. Cu toate acestea, considerăm că începutul domniei sale nu a marcat și o creștere a cuantumului acestuia, așa cum

³ Ș. Papacostea, *Prémisele...*, p. 15-20.

⁴ Franz Babinger, *Mehmed II le Conquérant et son temps. 1432-1481. La grande peur du monde au tournant de l'histoire*, Paris, 1954, p. 228-238; Șerban Papacostea, *Relațiile internaționale în răsăritul și sud-estul Europei în secolele XIV-XV*, în Rdi, 36, nr. 5, 1981, p. 916-917; Tahsin Gemic, *România și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 140.

⁵ Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara*, ediția a II-a, București, 1968, p. 202-208; Mihail P. Dan, *Un stegar al luptei antiotomane. Iancu de Hunedoara*, București, 1974, p. 86.

⁶ În 1458, Mehmed al II-lea a întreprins o importantă campanie în Moreea, reușind să cucerească o treime din peninsulă, cu orașele Corinth, Patras, Vostitza și Kalavryta. Cei doi despoți ai Moreei, Toma și Demetrios, au fost obligați să plătească un tribut anual de 3 000 de ducați (Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Histoire politique*, London, 1975, p. 256-260). Peste doi ani, în 1460, sultanul a desăvârșit cucerirea peninsulei, cu excepția posesiunilor venețiene (*Ibidem*, p. 267-274; F. Babinger, *Mehmed II...*, p. 210-215), ceea ce a provocat neliniște în cetățile lagunelor. La 1 august 1460, căpitanul Golfului, titlatură purtată de comandatul flotei venețiene din Adriatică, Lorenzo Moro, precum și castelanii din Modon și Coron, au primit informații foarte clare că sultanul are intenția să-și stabilească autoritatea asupra întregii Moreei, că este dușmanul Veneției și că a ajuns deja la frontiera teritoriilor venețiene din peninsulă (Freddy Thiriet, *Régestes des délibérations du Senat de Venise concernant la Roumanie*, tome III, 1431-1463, Paris, La Haye, 1961, p. 233-234, nr. 3118).

⁷ F. Babinger, *Mehmed II...*, p. 199-201.

⁸ W. Miller, *The Gattilusio of Lesbos (1355-1462)*, în *Essays on the Latin Orient*, Amsterdam, 1964, p. 313-353; Geo Pistarino, *Da Novi a Mitilene nel secolo XV*, în „Novinostro”, XXX, 4, 1990, p. 5-8.

⁹ Roberto S. Lopez, *Il principio della Guerra veneto-turca del 1463*, în „Archivio veneto”, LXIV, V-a serie, vol. XV, no. 29-30, 1934, p. 52; F. Thiriet, *La Roumanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien*, Paris, 1959, p. 385.

înclină să creadă istoricii Ștefan S. Gorovei¹⁰ și Sergiu Iosipescu¹¹, de la 2 000 la 3 000 de zloți roșii. Acest fapt nu credem că s-a petrecut deoarece noul domn al Moldovei a încercat, până în 1459, să iasă din axa de interese polono-otomană care presa asupra țării sale. Ștefan a încercat să-și atragă bunăvoința Ungariei prin reluarea legăturilor comerciale tradiționale cu negustorii brașoveni pe care, în octombrie-noiembrie 1457, i-a rugat să revină în Moldova¹², și căroră, la 13 martie 1458, le-a acordat, din Suceava, un privilegiu comercial foarte generos¹³, și nu a ezitat să atace părțile sudice ale regatului polon, cu care a încheiat un tratat de pace abia la 4 aprilie 1459, la Overchelăuți¹⁴, lângă Hotin. Pe lângă motive de ordin personal și de consolidare internă a domniei, legate de prezența lui Petru Aron, asasinul tatălui său și domnul pe care-l înlăturase din scaun, pe teritoriul polon, Ștefan, lovind în Polonia, lovea, de fapt, în axa politică polono-otomană, realizată o dată cu deplasarea centrului de greutate al politicii externe a Poloniei din zona Mării Negre în zona Mării Baltice¹⁵. Nu trebuie să pierdem din vedere nici faptul că această conjuncție de interese polono-otomane a constituit factorul extern principal¹⁶ care a obligat Moldova să accepte plata haraciului către Poartă.

Dacă la începutul domniei este posibil să fi sperat altceva, tratatul de la Overchelăuți l-a obligat însă pe Ștefan să accepte, pentru mai bine de un deceniu și jumătate, până în 1473, încadrarea sa în axa de interese polono-otomană, plata regulată a haraciului către Poartă și, prin aceasta, modificarea statutului Moldovei în relațiile sale cu Imperiul otoman de la *dar al-harb*, adică de la starea de conflict, la acela de *dar al-ahd*, de pace legată.

În ciuda acestei situații pe care trebuia să o accepte și care nu afecta independența propriu-zisă a țării, dar care altera în defavoarea Moldovei raporturile sale cu turcii otomani, Ștefan cel Mare nu a asistat pasiv la încercările sultanului de a-și subordona întregul spațiu pontic, inclusiv zona Dunării maritime. Stăpânind Cetatea Albă, la limanul Nistrului, și o importantă porțiune de litoral pontic, el era conștient de faptul că, mai devreme sau mai târziu, nu va putea evita o ciocnire majoră și decisivă cu Imperiul otoman, ciocnire de care depindea soarta țării sale și pe care era hotărât să o pregătească în cele mai mici amănunte.

Din această perspectivă înțelegem mai bine de ce Ștefan nu a ezitat să se arunce în luptă și să-i sfideze pe turci în problema Chilie, cetate-port la gurile Dunării de a cărei importanță este inutil să mai vorbim. În 1462, el nu a ezitat să atace Chilia și, deși

¹⁰ Ștefan S. Gorovei, *art. cit.*, p. 641.

¹¹ Sergiu Iosipescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în AIIX, XXIX, 1992, p. 59-60.

¹² Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 259-260.

¹³ *Ibidem*, p. 261-265.

¹⁴ *Ibidem*, p. 266-268. Pentru acest conflict cu Polonia a se vedea, printre altele, I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 15; Nicolae Iorga, *Istoria Românilor*, vol. IV, București, 1937, p. 127; Șerban Papacostea, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei cu Ordinul teutonic*, în Rdi, 31, nr. 3, 1978, p. 477 și urm.; idem, *Comerț, alianțe și acțiune militară în politica lui Ștefan cel Mare la începutul domniei (1457-1462)*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 445-454.

¹⁵ Ș. Papacostea, *La Moldavie état tributaire de l'Empire ottoman...*, p. 448-449 și idem, *Ștefan cel Mare și războiul Poloniei...*, p. 477.

¹⁶ Idem, *La Moldavie état tributaire...*, p. 460-461.

nu a reușit să o cucerească, a reușit un lucru, poate la fel de important în momentul respectiv, acela de a-i împiedica pe turci să o facă¹⁷. Realizarea acestui obiectiv limitat i-a permis domnului Moldovei ca, peste trei ani, între 23 și 26 ianuarie 1465, având și sprijinul politic al Poloniei¹⁸, să atace și să cucerească Chilia, desăvârșind, astfel, sistemul de apărare a țării dinspre sud și asigurând vistieriei încasarea importanțelor venituri rezultate ca urmare a taxelor vamale aplicate comerțului de tranzit ce străbătea orașul.

Prin această acțiune reușită, Ștefan leza interesele Ungariei lui Matia Corvin, ale tătarilor din Crimeea și ale genovezilor din Caffa, toți beneficiari direcți ai drumului comercial ce străbătea Chilia¹⁹, dar și pe acelea ale Imperiului otoman, care țineau mai mult de aspectele politice și militare legate de regiunea ponto-danubiană și care întâlneau, astfel, în domnul Moldovei un rival de temut. Dacă Ungaria, tătarii din Crimeea și genovezii din Caffa nu dispuneau, pentru moment, de mijloacele militare necesare alungării moldovenilor din Chilia, nu același lucru se poate spune și despre Imperiul otoman. Turcii aveau forțe militare suficient de numeroase și de bine pregătite, care puteau încerca să cucerească cetatea din sudul Moldovei și se pare că sultanul s-a gândit la o astfel de intervenție²⁰. Până la urmă însă, a fost obligat să renunțe la o ripostă militară, deoarece starea sănătății sale s-a deteriorat²¹, ienicerii erau nemulțumiți, deoarece fuseseră obligați să lupte foarte mult²², iar războiul decisiv cu Veneția, declanșat în 1463, l-a determinat să evite deschiderea unui nou front în zona Dunării de

¹⁷ Atacarea Chilie, în 1462, nu poate fi interpretată ca o manifestare a conflictului dintre Ștefan cel Mare și Vlad Țepeș, existent în acea perioadă (Amedeo Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (1453-1475)*, vol. III, Genova, 1879, p. 468-470; Matei Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle*, în RER, XVI, 1981, p. 41), așa cum considera A. D. Xenopol (*Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. II, Iași, 1889, p. 272-275), ci numai ca o necesitate stringentă de a împiedica ocuparea orașului și a cetății de către turci (N. Iorga, *op. cit.*, IV, p. 138). De fapt, turcii au suferit aici o mare înfrângere, care a desăvârșit înfrângerea lor generală din campania anului 1462. Iată ce scria bailul venețian de la Constantinopol, Domenico Balbi, în legătură cu aceste fapte: "L'armada da mare de questo Signore, insieme cum el Signor della Vallachia bassa (desigur Radu cel Frumos – n.n.) ando a combatere el castello delji costomo (sic!) intorno al qual statte circa zorni 8 et non li ha possuto far alcuna cosa, anzi sono stati morti azapi in grande numero et cum vergogna son tornati et comunamente tutti malmenati...". (*Monumenta Hungariae Historica. Acta extera*, vol. IV, Budapest, 1875, ed. Nagy Iván, B. Nyáry Albert, p. 168). Importanța Chilie și, implicit, amărăciunea înfrângerii pentru turci rezultă și din cuvintele pe care Constantin Mihailovici de Ostrovița le atribuie sultanului Mehmed al II-lea: "Atâta vreme cât Chilia și Cetatea Albă le țin și le stăpânesc românii, iar ungurii Belgradul sârbesc, noi nu vom putea avea nici o biruință". (*Călători străini despre țările române*, vol. I, București, 1968, p. 128; Sergiu Iosipescu, *Conjunctura și condiționarea internațională politico-militară a celei de a doua domnii a lui Vlad Țepeș (1456-1462)*, în SMMIM, 11/1978, p. 183).

¹⁸ A se vedea în acest sens tratatul lui Ștefan cel Mare cu regele polon, Cazimir al IV-lea, încheiat la Suceava, la 2 martie 1462 (I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 282-288; Hurmuzaki, *Documente*, II,2, p. 145).

¹⁹ E. Denize, *Ștefan cel Mare...*, p. 44-45.

²⁰ *Ibidem*, p. 45.

²¹ *Ibidem*.

²² F. Babinger, *Mehmed II...*, p. 290-291.

Jos și a Mării Negre²³. La toate aceste cauze s-a adăugat și atitudinea lui Ștefan cel Mare, domnitorul dându-și seama că o confruntare deschisă și pe scară largă cu Imperiul otoman ar fi fost prematură și ar fi putut provoca daune ireparabile țării sale. Din aceasta cauză, fie din proprie inițiativă, fie la presiunile sultanului, el a acceptat să mărească haraciul anual cu 50%, de la 2 000 la 3 000 de zloți roșii²⁴, și a trimis un sol la Constantinopol încărcat de cadouri pentru Mehmed al II-lea²⁵.

A urmat o perioadă de liniște și de pace în relațiile dintre Moldova și turci, Ștefan continuând să plătească cu regularitate haraciul²⁶ și evitând orice fel de provocare militară. Cu toate acestea, el era conștient de faptul că adevărata confruntare, cea care urma să decidă soarta țării sale, se va desfășura tocmai cu această uriașă putere, care avea în regiunea ponto-danubiană și în Europa centrală și de sud-est obiective politice și militare foarte clare. Dincolo de plata haraciului, care nu afecta independența Moldovei, deși marca o deteriorare a pozițiilor acesteia în relațiile cu Poarta, expansiunea otomană conținea o primejdie mult mai gravă, care decurgea din determinarea sultanului de a transforma Marea Neagră într-o anexă a Imperiului otoman și de a subordona produsele țărilor pontice necesităților economice și militare ale acestuia²⁷. Încercarea de a împiedica, în coalitție cu celelalte puteri antiotomane, transformarea acestei perspective în realitate a fost mobilul principal al intrării lui Ștefan cel Mare în lupta împotriva turcilor²⁸. Strâns legat de acest aspect a fost și acela mai evident, al luptei pentru controlul Dunării de Jos²⁹.

Dar războiul dintre Ștefan și Mehmed al II-lea nu s-a declanșat dintr-o dată. Primele semnale vizibile au apărut în iarna dintre anii 1468 și 1469, după care ele au

²³ E. Denize, *Moldova lui Ștefan cel Mare la intersecția de interese...*, p. 46.

²⁴ Ștefan S. Gorovei, *art. cit.*, p. 641.

²⁵ "...cum tributo et muneribus". (Jan Dlugosz, *Historie Polonicae libri XII*, tomus II, Lipsiae, 1712, col. 345).

²⁶ La 1 ianuarie 1468, în scrisoarea pe care i-a trimis-o lui Cazimir al IV-lea în legătură cu bătălia de la Baia, Ștefan menționa, printre altele, și faptul că plătea în continuare tributul datorat Porții otomane (P.P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în ARMSI, s. II, t. XV, nr. 2, 1934, p. 3-4; Nicoară Beldiceanu, *Problema tratatelor Moldovei cu Poarta în lumina cronicii lui Pecevi*, în "Balcania", I/IV, 1942, p. 394; idem, *La conquête des cités marchandes de Kilia et Cetatea Albă par Bayezid II*, în SOF, XXIII, 1964, p. 43-44; Ștefan S. Gorovei, *art. cit.*, p. 639). Pentru plata haraciului în anii imediat premergători lui 1473 a se vedea Angiolello în *Călători străini despre țările române*, I, p. 133; Războieni. *Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte*. Studiu monografic de Manole Neagoe, ed. Manole Neagoe, Olimpia Guțu, Mihail Guboglu, Radu Constantinescu, Constantin Vlad, București, 1977, p. 172-174; Ștefan S. Gorovei, *art. cit.*, p. 640.

²⁷ T. Gemil, *op. cit.*, p. 134; Carl Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation. Europe and the Caucasus*, London, New York, 1973, p. 3-4.

²⁸ Mihnea Berindei, *L'Europe ottomane et la "route moldave" avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484)*, în RRH, XXX, 3-4, 1991, p. 187; P.P. Panaitescu, *De ce n-au cucerit turcii țările române*, în idem, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 149-159; T. Gemil, *op. cit.*, p. 39.

²⁹ Ș. Papacostea, *Politica externă a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare: puncte de reper*, în RdI, 28, nr. 1, 1975, p. 22; idem, *La politique extérieure de la Moldavie à l'époque d'Étienne le Grand: points de repère*, în RRH, XIV, 3, 1975, p. 430-431.

cunoscut o intensificare treptată, întreruptă de contacte diplomatice semnificative³⁰. Acest fapt se explică prin ezitățile ambelor părți de a se angaja într-un conflict deschis și pe scară mare, ezitări provocate de situația internațională din acei ani. Chiar refuzul lui Ștefan de a mai plăti tributul anual, în 1473³¹, nu l-a putut determina pe sultan să ordone un atac masiv împotriva Moldovei. În anul imediat următor, 1474, Mehmed al II-lea și-a îndreptat principalul atac nu împotriva Moldovei, ci împotriva cetății Scutari, stăpânită de venețieni în Albania, încercând, încă, să-l determine pe Ștefan să revină la sentimente mai bune. Astfel, cronicarii turci Aşîk Paşa Zade, Mehmed Neşri și Şemseddin Ahmed bin Suleiman Kemal Paşa Zade³² ne arată că sultanul i-a poruncit lui Ștefan să vină în persoană cu haraciul datorat la Poartă, la fel cum proceda domnul Țării Românești, poruncă refuzată însă de acesta, iar după luna iunie 1474, izvoarele amintesc niște soli ai lui Ștefan care se duceau la sultan³³ cu o misiune ce ne-a rămas, din păcate, necunoscută.

În aceste împrejurări în care tratativele moldo-otomane erau în curs, dar condițiile puse de sultan erau imposibil de acceptat de către Ștefan cel Mare, acesta s-a hotărât să atace din nou în Țara Românească, unde a pătruns la 1 octombrie 1474, a distrus cetatea Teleajen, l-a alungat pe Radu cel Frumos și l-a reinstalat în scaun pe Basarab cel Bătrân (Laiotă Basarab). De data aceasta însă, refuzul de a veni în persoană cu haraciul la Poartă și campania victorioasă din Țara Românească au reprezentat picătura care a umplut paharul răbdării și care l-a înfuriat pe sultan, fapt ce explică precipitarea sa, mânia care i-a întunecat judecata și ordinul pe care l-a dat lui Soliman Paşa de a se îndrepta cu toate forțele, într-o campanie de iarnă puțin obișnuită pentru turci, împotriva Moldovei³⁴. Această grabă necugetată a sultanului de a-l alunga pe Ștefan cel Mare din Moldova a dus la declanșarea războiului cu această țară și a fost una din cauzele principale ale dezastrului de la Vaslui, din 10 ianuarie 1475, armata otomană fiind obosită după un lung asediu asupra orașului Scutari din Albania (17 mai-15 august 1474) și neobișnuită să lupte în condiții aspre de iarnă.

Întâmplările acestui prim război moldo-otoman din vremea lui Ștefan cel Mare sunt foarte bine cunoscute, astfel încât nu vom mai insista asupra lor. Sfârșitul său a fost impus celor două părți de evoluția evenimentelor internaționale, care l-au făcut pe Ștefan să rămână fără aliați, Veneția încheind pace cu turcii în 1479, iar Uzun Hasan murind în 1478, și pe Mehmed al II-lea să-și îndrepte atenția înspre alte obiective, cum ar fi atacarea insulei Rodos și a sudului Italiei.

³⁰ Pentru evenimentele care au premers declanșarea primului război moldo-otoman din vremea lui Ștefan cel Mare a se vedea E. Denize, *Ștefan cel Mare și luptele cu turcii. O nouă abordare*, în "Destin Românesc", VIII, 1/2001, nr. 29, p. 3-15; idem, *Ștefan cel Mare...*, p. 58-68.

³¹ Ștefan S. Gorovei, *art. cit.*, p. 640.

³² *Cronici turcești privind țările române*, Extrase, vol. I, Sec. XVI-mijlocul sec. XVII, ed. Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet, București, 1966, p. 95, 127 și 209.

³³ O scrisoare a lui Basarab cel Bătrân (Laiotă Basarab) adresată brașovenilor, datată de Ioan Bogdan în a doua jumătate a anului 1474, spune următoarele: "...Turcii că sunt turci, nu sunt creștini, și tot se duc acum solii lui Ștefan voievod la ei și nu-i opresc". (Ioan Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, vol. I, 1413-1508, București, 1905, p. 116-117). A se vedea și Constantin Rezachevici, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană. Evoluția unui concept în contextul vremii*, București, 2001, p. 212.

³⁴ Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, București, 1978, p. 120.

În acest context internațional, când nu mai putea conta, practic, pe nici un ajutor din partea nimănui, Ștefan cel Mare a fost obligat să reîntre, chiar dacă pentru scurtă vreme, în axa de interese polono-otomană. Atitudinea amenințătoare a Poloniei, nemulțumită de apropierea moldo-ungară din 1475, l-a obligat pe Ștefan să încheie un tratat cu regele Cazimir al IV-lea, la 22 ianuarie 1479, la Roman³⁵. Acest tratat conținea, practic, o singură clauză, și anume, promisiunea solemnă făcută de domnul Moldovei regelui Poloniei că va presta personal jurământul de credință, conform vechiului obicei, la Colomeea. Singura condiție pusă de Ștefan era aceea de a fi anunțat cu șase luni mai înainte de venirea regelui în părțile de sud ale Poloniei. Evident, el nu se va duce să presteze jurământul de vasalitate în persoană decât atunci când va fi constrâns de împrejurări foarte grave, adică abia peste mai bine de șase ani, dar prin acest tratat a reușit să potolească mânia și nerăbdarea regelui polon.

Tratatul de pace cu Imperiul otoman a urmat celui cu Polonia și a fost încheiat între bătălia de la Câmpul Pâinii, din 13 octombrie 1479, unde o armată otomană de 40 000 de oameni și un contingent muntean de 5 000 de oameni au fost distruse de Ștefan Báthory, voievodul Transilvaniei, și de Pavel Chinezu, comitele Timișoarei³⁶, și 3 mai 1481, data morții sultanului Mehmed al II-lea³⁷, foarte probabil, după opinia noastră, la sfârșitul anului 1479 sau în prima jumătate a anului 1480. Acest tratat de pace (*sulhnâme*), care marca revenirea deplină a lui Ștefan cel Mare în axa de interese polono-otomană și care, în concepția otomană, era acordat de sultan domnului Moldovei, a îngreunat considerabil situația țării, dar nu a făcut-o insuportabilă. În tratat se arăta că „...haraciul pus de mine (de sultan - n.n.) odinioară, care era de trei mii de bani francești în fiecare an (subl. n.), dublându-l, l-am făcut să fie în fiecare an de șase mii de bani, și să se considere prieten prietenului și dușman dușmanului, să nu mai iasă din drumul dreptății ca în vremurile trecute”³⁸, iar puțin mai departe, spre sfârșitul textului, se spunea că: „Deoarece Ștefan s-a apropiat și s-a legat cu adevărat, conform condițiilor acestora amintite, de pragul acoperișului sultanului meu, el și averea și țara lui nu vor mai suferi nici un atac din partea mea și a beilor sangeacurilor și din partea celorlalți robi ai mei”³⁹. Deși haraciul se dubla, cei 6 000 de bani, probabil ungurești, pe care urma să-i plătească Ștefan nu reprezentau o sumă foarte mare pentru vistieria sa. În împrejurările momentului respectiv, Ștefan nu putea să obțină mai mult și toate condițiile din tratat erau preferabile unor eventuale pierderi teritoriale, care ar fi survenit neapărat dacă el ar fi continuat lupta, de unul singur, împotriva turcilor. În acest fel s-a încheiat primul război moldo-otoman din vremea lui Ștefan cel Mare. Domnitorul moldovean era dispus să respecte prevederile tratatului, așa cum se întâmpla în primăvara anului 1481, când se

³⁵ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 351-353; Hurmuzaki, *Documente*, II,2, p. 262.

³⁶ Pentru această bătălie a se vedea I. Ursu, *Bătălia de pe Câmpul Pâinii (1479)*, în RIAF, XIV, 1913, București, 1914, p. 138-150; Ioan Hațegan, *Bătălia de pe Câmpul Pâinii (13 octombrie 1479)*, în „Apulum”, XVI, 1978, p. 261-264; idem, *Pavel Chinezu – un conducător al luptei antiotomane*, în RdI, 32, nr. 10, 1979, p. 1897-1899.

³⁷ Pentru discuția istoriografică în legătură cu datarea acestei păci a se vedea Ștefan S. Gorovei, *art. cit.*, p. 640.

³⁸ Aurel Decei, *Tratatul de pace – sulhnâme – încheiat între sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare la 1479*, în RIR, XV, fasc. IV, 1945, p. 476.

³⁹ *Ibidem*.

achita de obligația de *consilium* față de sultan, anunțându-l despre anumite inițiative agresive ale lui Matia Corvin⁴⁰, până în momentul în care contextul politic european s-ar fi schimbat și i-ar fi oferit posibilitatea să înceapă un nou conflict cu Poarta, pentru a elimina asimetria existentă în relațiile cu aceasta. O astfel de schimbare s-a produs foarte curând, poate chiar mai curând decât s-ar fi așteptat atât Ștefan, cât și turcii.

Așa numita „cruciadă de la Otranto” din 1481⁴¹ și atacul declanșat asupra Moldovei de Basarab cel Tânăr (Țepeluș), domnul Țării Românești, ajutat de turci, în vara aceluiași an l-au făcut pe Ștefan cel Mare să acționeze în consecință. Vestea morții sultanului Mehmed al II-lea, survenită la 3 mai 1481, a provocat o retragere precipitată a trupelor muntene și otomane din Moldova și i-a permis lui Ștefan să organizeze un contraatac viguros. El i-a urmărit și zdrobit pe invadatori la Râmnic, la 8 iulie 1481, și, se pare, a ocupat și pozițiile fortificate ale turcilor de pe malul Dunării, după ce, în prealabil, îl instalase în domnia Țării Românești pe Vlad Călugărul⁴². Este posibil ca această intervenție a lui Ștefan cel Mare în Țara Românească, din 1481, să se fi produs, pe lângă dorința sa de a atrage statul românesc de la sud de Carpați într-o alianță antiotomană, și ca urmare a unei cereri a regelui Ungariei, Matia Corvin, cerere bazată pe tratatul de alianță antiotomană încheiat între cele două părți în 1475, precum și la insistențele papei Sixt al IV-lea⁴³. Oricum, campania lui Ștefan din 1481 a coincis cu începutul, la 4 iulie, al operațiunilor navale împotriva turcilor de la Otranto și a fost singura acțiune militară declanșată în sud-estul Europei în strânsă corelație cu așa-numita „cruciadă de la Otranto”, cruciadă încheiată, de altfel, foarte repede datorită retragerii turcilor. Pentru domnul Moldovei însă, această expediție a marcat începutul celui de-al doilea război al său cu Imperiul otoman și întreruperea, din nou, a plății haraciului datorat sultanului din Constantinopol.

Declanșând acest război, Ștefan cel Mare miza pe câțiva factori favorizanți importanți. În primul rând, el avea sprijinul, cel puțin politic, al regelui Matia Corvin și al papei Sixt al IV-lea, așa cum am arătat mai sus. În al doilea rând, el ceruse, încă din 1480⁴⁴, ajutor regelui polon Cazimir al IV-lea și stabilise contacte diplomatice cu marele cneaz al Moscovei, Ivan al III-lea. În al treilea rând, Ștefan știa că noul sultan, Baiazid al

⁴⁰ Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolul XV și XVI*, în AIINC, IV, 1926-1927, p. 18-19; S. Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, p. 56-57.

⁴¹ P. Coco, *La Guerra contro i Turchi in Otranto. Fatti e persone. 1480-1481*, Lecce, 1915; Louis Pastor, *Histoire des papes depuis la fin du Moyen Âge*, traduit de l'allemand par Furcy Raynaud, tome IV, Paris, 1924, p. 307-312; S. La Sorsa, *Lo sbarco dei Turchi in Puglia e le guerre*, Roma, 1945; Ștefan Andreescu, *Cu privire al ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, în AIIAI, XIX, 1982, p. 210-217.

⁴² *Monumenta Hungariae Historica. Acta extera*, V, Budapest, 1877, p. 436-440; N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1901, p. XXXIX; Alexandru Lapedatu, *Vlad Vodă Călugărul*, București, 1905, p. 25; *Croniclele slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ioan Boșdan*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 11, 19 și 34.

⁴³ Vilmos Fraknoi, *Matyas kiraly levelei* (Corespondența regelui Matia), II, Budapest, 1895, p. 156.

⁴⁴ Hurmuzaki, *Documente*, II,2, p. 266.

II-lea, îmtâmpina dificultăți importante datorită mișcărilor de eliberare din Balcani⁴⁵, datorită atacurilor ungurilor în Serbia⁴⁶ și datorită conflictului pentru putere cu fratele său Djem Sultan⁴⁷. Din păcate, el nu a primit ajutor de nicăieri, turcii l-au reinstalat pe Basarab cel Tânăr în scaunul Țării Românești⁴⁸, dar nu au avut capacitatea militară necesară unui atac împotriva Moldovei.

În aceste condiții, sultanul Baiazid al II-lea a fost obligat, probabil, să acorde pacea lui Ștefan cel Mare și, mai mult decât atât, într-o încercare de *captatio benevolentiae*⁴⁹, să accepte o reducere a haraciului plătit de acesta. La 31 octombrie 1481, Ștefan cel Mare plătea un haraci de 5 000 de florini⁵⁰, cu 1 000 de florini mai puțin decât cel stabilit prin pacea din 1479-1480 acordată de sultanul Mehmed al II-lea.

Această pace moldo-otomană din 31 octombrie 1481, al cărui text nu a fost încă descoperit, la fel ca și pacea ungaro-otomană din 1483⁵¹, care o consfințea, probabil, în multe privințe, au pus capăt celui de-al doilea război purtat de Ștefan cel Mare împotriva Imperiului otoman. A fost un război de scurtă durată, purtat, în principal, pe teritoriul Țării Românești, în urma căruia ambii combatanți au avut de câștigat câte ceva. Ștefan a reușit să-l determine pe Baiazid al II-lea să accepte o micșorare a haraciului cu 1 000 de florini, dar, la rândul său, și-a dat seama că nu poate atrage Țara Românească de partea sa și, în 1482, a renunțat definitiv la astfel de încercări.

Următoarea modificare de haraci a Moldovei a avut loc, evident, în urma unui nou război moldo-otoman și a păcii care i-a urmat. Al treilea război purtat de Ștefan cu turcii a fost și el destul de scurt, dar foarte dur pentru Moldova și domnitorul ei, o dovadă în acest sens fiind lipsa totală a actelor domnești de cancelarie în intervalul iunie 1484-septembrie 1486, precum și itinerariile domnului stabilite recent de istoricul Liviu Pilat⁵². În timpul acestui război, Ștefan a pierdut Chilia și Cetatea Albă, Suceava a fost devastată și incendiată de turci, a încercat zadarnic să recucerească cetățile din sud, a fost obligat să depună personal jurământul de vasalitate față de regele polon, la Colomeea,

⁴⁵ V. Makușev, *Monumenta historica slavorum meridionalium vicinorumque populorum*, vol. II, Belgrad, 1882, p. 101-105; Ș. Papacostea, *Premisele...*, p. 34.

⁴⁶ Antonius Bonfinius, *Historia Pannonica sive Hungaricorum decades IV et dimidia*, Coloniae Agrippinae, 1690, p. 450.

⁴⁷ L. Thuasne, *Djem-sultan, fils de Mahommed II, frère de Bayezid II (1459-1512) d'après les documents originaux en grande partie inédits. Étude sur la question d'Orient à la fin du XVe siècle*, Paris, 1892, p. 31-66.

⁴⁸ Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324-1881*, vol. I, *Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 126.

⁴⁹ Ștefan S. Gorovei, *art. cit.*, p. 642.

⁵⁰ *Ibidem*; Mihail Guboglu, *Le tribut payé par les principautés roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques*, în REI, 1/1969, p. 77, 79; M. Berza, *art. cit.*, p. 9; Mustafa A. Mehmed, *Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie au XVe-XVIe siècles*, în RESEE, V, 1-2, 1967, p. 273; S. Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, p. 60.

⁵¹ Pentru această pace a se vedea Ileana Căzan, *Formule de protocol și clauzele tratatelor de pace otomano-maghiare între 1484-1520*, în *Analele universității creștine "Dimitrie Cantemir"*, Seria istorie, nr. 2, 1998, p. 76-78; Ovidiu Cristea, *Campania din 1484 în lumina unor noi izvoare venețiene*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 203-204.

⁵² Liviu Pilat, *Itinerariile lui Ștefan cel Mare*, în *ibidem*, p. 492-493.

dar victoriile de la Cătlăbuga și Șcheia le-au arătat turcilor că nu pot merge mai departe cu intențiile lor de subordonare a Moldovei.

Equilibrul de forțe a impus atât Moldovei, cât și Imperiului otoman, presat și de alți factori de politică externă, să încheie o nouă pace în anul 1486⁵³. „Domnul Moldovei, vrând-nevrând, a renunțat la cele două cetăți [...] dar pentru restul țării sale s-a obligat să dea în fiecare an haraci și avuții” ne spune cronicarul turc Kodja Husein⁵⁴. Tratatul de pace din 1486 nu ne este cunoscut. În mod sigur el consfințește pierderea Chilie și a Cetății Albe de către Ștefan cel Mare, precum și plata unui haraci anual, dar cuantumul acestuia nu ne este cunoscut. Cei mai mulți istorici consideră că acesta a fost de 4 000 de florini, plecând de la suma de 4 000 de „bani” ungurești pe care Ștefan o plătea în 1503, așa cum rezultă din pacea ungaro-otomană încheiată în acest an, precum și din alte izvoare contemporane. Considerăm că aceasta ar putea reprezenta suma exactă a haraciului stabilit în 1486, numai dacă Baiazid al II-lea ar fi ținut cont de faptul că, prin pierderea celor două cetăți din sud, Moldova își diminuează semnificativ capacitățile economice și veniturile vistieriei și, prin urmare, ca un gest de mărinimie, el accepta și o diminuare corespunzătoare a tributului ei, de la 5 000 la 4 000 de florini. Este o ipoteză credibilă, dar la fel de credibilă este și aceea că haraciul ar fi putut rămâne același, de 5 000 de florini, sau chiar ar fi putut să crească la 6 000 de florini. Oricum, în situația dată, Ștefan cel Mare nu s-ar fi putut opune la o astfel de cerere a sultanului. Dar atunci se pune, firesc, întrebarea când ar fi putut să scadă din nou haraciul Moldovei la 4 000 de florini sau ducați, atât cât plătea domnitorul ei în 1503? Credem că răspunsul poate fi dat de evenimentele ulterioare campaniei lui Ioan Albert în Moldova și înfrângerii suferite de el la Codrîi Cosminului în 1497. Pentru a răzbiuna distrugerile provocate de invazia polonă, Ștefan a sprijinit încursiunile tătare și otomane împotriva sudului Poloniei, mai ales pe aceea condusă de Bali-bei Malkocioglu din prima parte a anului 1498. Drept răsplată pentru acest ajutor, așa cum consideră istoricul Ștefan S. Gorovei, este posibil ca sultanul Baiazid al II-lea să-i fi trimis lui Ștefan, în același an, toate însemnele pe care în mod obișnuit Poarta le trimitea pentru investitură sau recunoașterea domniei⁵⁵, iar acesta să-l fi trimis pe fiul său, Alexandru, ca ostatic la Constantinopol⁵⁶. În acest context

⁵³ A. Boldur, *Politica externă a lui Ștefan cel Mare într-o nouă lumină*, în SCI, XVIII, 1943, p. 42; Ștefan S. Gorovei, *art. cit.*, p. 650; idem, *Pacea moldo-otomană din 1486. Observații pe marginea unor texte*, în RdI, 35, nr. 7, 1982, p. 807-821; S. Iosipescu, *Ștefan cel Mare – coordonate de strategie pontică*, în *ibidem*, p. 650-651; idem, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, p. 61-65; Tahsin Gemil, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în RRH, XVIII, 3, 1983, p. 225-238.

⁵⁴ Kodja Husein, *Beda'i ul-veka'i* (Evenimentele minunate), în *Cronici turcești*, I, p. 462.

⁵⁵ „...primul caz de recunoaștere și confirmare a unui domn moldovean, din partea Porții, cu tot ceremonialul otoman, cu patru decenii înaintea înscăunării lui Ștefan Lăcustă”. (Ștefan S. Gorovei, *Moldova în “Casa Păcii”...*, p. 650). A se vedea și A. Decei, *Istoria Imperiului otoman*, p. 140 și Corina Nicolescu, *Les insignes du pouvoir. Contribution à l'histoire du cérémonial de cour roumain*, în RESEE, XV, 2, 1977, p. 233-258.

⁵⁶ „...cu mai bine de jumătate de veac înainte ca Petru Rareș să facă același lucru”. (Ștefan S. Gorovei, *Moldova în “Casa Păcii”...*, p. 650).

politic este foarte posibil ca sultanul să fi luat și inițiativa reducerii haraciului Moldovei, în 1498, la 4 000 de ducați.

Foarte repede însă, atitudinea lui Ștefan cel Mare față de turci s-a schimbat, deoarece el nu putea accepta pierderea celor două cetăți din sud, Chilia și Cetatea Albă, și nici asimetria tot mai evidentă și mai nefavorabilă țării sale în raporturile cu Poarta otomană.

Din această cauză, foarte repede, chiar în a doua jumătate a anului 1498, el a aderat, *de facto*⁵⁷, la tratatul polono-ungar încheiat la 13 iulie, la Cracovia, tratat care prevedea formarea unei ligi antiotomane⁵⁸. La începutul anului 1499, Ștefan a zdrobit resturile unei armate otomane care se retrăgea din Polonia sub conducerea lui Bali-bei⁵⁹, iar după puțin timp a nimicit și o grupare tătară de 6 000 de călăreți care încercase să treacă prin Moldova⁶⁰. Ca răspuns la aceste acțiuni, sultanul a ordonat, la sfârșitul primăverii sau începutul verii anului 1499, câteva atacuri, de mică amploare, împotriva Moldovei și a trimis chiar o flotă în această direcție⁶¹, probabil pentru a întări Chilia și Cetatea Albă pe care le credea amenințate.

Cu toate că nu avea nici un fel de promisiuni de ajutor din partea fraților Jagielloni, a Venetiei sau a altor state care își declaraseră intențiile de a lupta împotriva turcilor, Ștefan cel Mare s-a hotărât să treacă la acțiune împotriva acestora, considerând că un moment mai favorabil nu se putea ivi pentru dorința sa de a recuceri Chilia și Cetatea Albă. În acest sens, el se baza pe conjunctura internațională din acel moment, care obliga forțele Imperiului otoman să acționeze dispersat pe mai multe fronturi: împotriva forțelor venețiene la Modon, Coron și Navarino, împotriva venețienilor și a spaniolilor în insulele Corfu și Cefalonia, precum și împotriva unui corp de oaste maghiar, de aproximativ 9 000 de oameni care, în august 1500, trecuse Dunărea și atacase în Serbia și Bulgaria⁶². Războiul otomano-venețian din 1499-1503⁶³ și

⁵⁷ I. Ursu, *Ștefan cel Mare și turcii*, București, 1914, p. 162; Ion Sabău, *Relațiile politice dintre Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 235.

⁵⁸ Mathias Dogiel, *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lituaniae*, vol. I, Vilnae, 1758, p. 86-89; Hurmuzaki, *Documente*, II,2, p. 406-409; Stephano Katona, *Historia critica Regum Hungariae stirpis mixtae*, tomus X, ordine XVII, Budae, 1793, p. 163; Joseph Garbacik, *Materiały do dziejów dyplomacji Polskiej z lat 1486-1516 (Kodeks Zagrzebski)* (Materiale pentru istoria diplomației Poloniei în anii 1486-1516. Codicele din Zagreb), Wrocław-Warszawa-Krakow, 1966, p. 49-55.

⁵⁹ Marino Sanudo, *I Diarii*, vol. II, Venezia, 1879, col. 394-395, 562; Domenico Malipiero, *Annali veneti dell'anno 1457 al 1500*, în ASI, VII, 1, Firenze, 1843, p. 163; Matei de Miechow (Miechowski), *Chronicae Polonorum*, în *Scriptores Rerum Polonicarum* tomus II, Cracoviae, 1874, p. 263; Bernard Wapowski, *Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriorem. 1480-1535*, în *ibidem*, p. 36; Johannes de Komorowo, *Tractatus chronicae fratrum minorum observanciae a tempore Constanciensis concilii et specialiter de provincia Poloniae*, ed. Heinrich Zeissberg, în AOG, XLIX, 1872, no. 2, p. 471; J. Leunclavius, *Historiae Musulmanicae libri XVIII*, Francofurti, 1595, p. 30.

⁶⁰ Această ciocnire este amintită de Andrea Gritti, cel mai bogat negustor venețian din Constantinopol, într-o scrisoare trimisă Senatului venețian, la 26 martie 1499 (Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 30).

⁶¹ M. Sanudo, *op. cit.*, II, col. 871 și 929.

⁶² *Ibidem*, III, Venezia, 1880, col. 669-670.

intervenția Ungariei, în 1501⁶⁴, i-au permis lui Ștefan să declanșeze cel de-al patrulea război al său cu turcii. Cândva, în cursul anului 1500, probabil după luna august, el a refuzat să mai plătească haraciul datorat Porții, a ordonat mutilarea solului turc ce venise în acest scop și l-a trimis pe vornicul Boldur să atace Chilia și Cetatea Albă, care au și fost incendiate cu această ocazie⁶⁵.

Despre împrejurările politice, militare și diplomatice ale acestui război am scris cu alte ocazii, astfel încât nu ne vom mai opri aici atenția asupra lor. Important este faptul că tratatul de pace ungaro-otoman, încheiat la 22 februarie 1503 și confirmat de regele Vladislav al II-lea la 20 august același an, a însemnat pentru Ștefan cel Mare renunțarea definitivă la speranța de a putea recuceri Chilia și Cetatea Albă⁶⁶, dar, în același timp, prin includerea sa și a domnului muntean Radu cel Mare, a dus la o reglementare generală a raporturilor cu Poarta, domnii români urmând să îndeplinească față de aceasta doar obligațiile pe care le avuseseră înainte de declanșarea ostilităților, neputându-li-se cere nimic mai mult⁶⁷. Această clauză explică de ce sultanul s-a opus la introducerea ei în tratat⁶⁸, dar fără a putea să o elimine. Sigur este faptul că, la 30 septembrie 1503, așa cum rezultă dintr-o relatare italiană, Ștefan plătea din nou haraci turcilor, în valoare de 4 000 de ducăți, în timp ce Radu cel Mare plătea și el un tribut

⁶³ Eugen Denize, *Ștefan cel Mare și războiul otomano-venețian din 1499-1503*, în RdI, 41, nr. 10, 1988, p. 977-991.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Toate aceste evenimente sunt consemnate de Marino Sanudo (*op. cit.*, III, col. 1627-1628), în dreptul lunii martie 1501, și au la bază o scrisoare din 29 decembrie 1500, trimisă de rectorii din Malvasia, Giacomo di Renier și Alvise Barbarigo (E. Denize, *Ștefan cel Mare în I Diarii lui Marino Sanudo*, în SMIM, XXII, 2004, p. 147-148).

⁶⁶ Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 176-177.

⁶⁷ Iată însă cum arată pasajul din tratat referitor la Moldova și Țara Românească: "Item, quod, ista pax sit pro nobis et regnis nostris, precipue Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie, Sclavonie etc., ac etiam pro toto domino Moravie, et pro utroque ducati Slesie, ac domino Lusatie, et terris Moldavie, quam etiam Transalpine, cum eorum Vayvodis Karabogdan et Radwl, ac cum omnibus filiis et successoribus eorum ita, quod isti vayvode et terre eorum penes nos regem Vladislaum in hac pace inclusi intelligantur, et quod tributum ac munus et servitia, que hactenus maiestati solverunt, ita et deinceps serviant, et plus ab eis non expectatur, neque aliqua calumpnia ad eos imponatur. Similiter, que nobis hactenus solverunt et deinceps ea solvant et plus ab eis non expectamus". (Hurmuzaki, *Documente*, II, I, p. 20-21; M. Sanudo, *op. cit.*, IV, Venezia, 1880, col. 879-884).

⁶⁸ Andrea Gritti, în relatarea pe care a făcut-o în Senat, la 2 decembrie 1503, arăta că solul lui Vladislav al II-lea "...voleva etiam che Rado Transalpino non potesse dar il carazo alla Porta senza espressa licenzia del suo re, e che il detto Rado e Stefano vaivoda fossero nominati nella capitulazione della pace del canto del re. A queste due parti non voleva il Signor Turco consentire, parendoli che non fosse onor alla Maestà Sua che chi le avesse a pagar carazo non lo conoscesse immediatamente per suo superiore; nè manco li pareva che fosse di sua dignità che un suo carazaro fosse nominato nella capitulazione della pace del canto del re". (Eugenio Albèri, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, serie III, volume III, Firenze, 1855, p. 29; M. Sanudo, *op. cit.*, V, Venezia, 1881, col. 450).

dublu, de 8 000 de ducați⁶⁹. Datorită decăderii comerțului italian din Marea Neagră și de la Dunărea de Jos, haraciul nu se mai plătea în florini italienești, ci în „bani” ungurești⁷⁰, dar indiferent de acest fapt, el marca restabilirea păcii în relațiile moldo-otomane de la începutul secolului al XVI-lea.

În ansamblu, din toate cele spuse până aici, considerăm că principala semnificație a plății haraciului de către Ștefan față de sultan era aceea a acceptării relației de asimetrie în raporturile moldo-otomane stabilită în vremea înaintașului său, Petru Aron, în anii 1455-1456. La fel ca istoricul Ștefan S. Gorovei⁷¹, credem și noi că despre „închinarea” Moldovei nu se poate vorbi decât cu referire la actul din vremea lui Petru Aron. Celorlalte momente le poate corespunde acordarea unor *ahidname-le*, pentru fixarea noilor îndatoriri, dar ele trebuie considerate doar ca *înnoiri*, ca în cazul *sulhnâme-lei* din 1479-1481, sau *confirmări* ale statutului Moldovei în relațiile cu Imperiul otoman. În același timp, refuzul lui Ștefan de a mai plăti haraciul datorat Porții, în 1473, 1481, 1484 și 1500, a fost o expresie a dorinței și a încercării sale de a elimina asimetria din raporturile cu aceasta și a condus, inevitabil, la tot atâtea războaie. De cele mai multe ori inițiativa i-a aparținut domnului Moldovei, excepție făcând doar momentul 1484, atunci când sultanul Bajazid al II-lea a lansat un atac de anvergură, dar limitat doar la părțile de sud ale țării. În cele din urmă, încercarea lui Ștefan de a reechilibra raporturile cu Imperiul otoman a eșuat, el fiind obligat să accepte, spre sfârșitul domniei, plata unui haraci dublu față de cel pe care-l achitase la începuturile ei, precum și pierderea definitivă a Chilie și Cetății Albe. Cu toate acestea, războaiele sale împotriva turcilor, marile victorii pe care le-a obținut, ecoul internațional al acestora, vastele contacte diplomatice pe care le-a stabilit de la Veneția și Roma până în Persia, au impus teamă și respect Imperiului otoman, l-au obligat pe sultan să trateze Moldova ca pe o putere importantă, de care trebuia să țină seama neapărat în contextul general al relațiilor internaționale. Faptul că atât Mehmed al II-lea, cât și Baiazid al II-lea au acceptat ca Moldova să le plătească, în schimbul păcii, un haraci foarte mic în comparație cu potențialul ei economic, haraci care a variat între 2 000 și 6 000 de monede de aur, zloți roșii, florini italienești, ducați sau bani ungurești, ne demonstrează, credem noi, mai degrabă valoarea simbolică pe care o confereau acestuia, decât valoarea sa reală, de subordonare autentică a Moldovei față de imperiul pe care-l conduceau.

⁶⁹ „...da Stefano vayvoda de Moldavia ducati 4 milia; da Rado transalpin dicto Calciero, ducati 8 milia...”. (M. Sanudo, *op. cit.*, V, col. 464; raportul aparține omului politic și istoricului venețian Gian Giacomo Caroldo).

⁷⁰ M. Guboglu, *art. cit.*, p. 77-79; S. Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, p. 65.

⁷¹ Ștefan S. Gorovei, *Moldova în “Casa Păcii”...*, p. 649.

THE SIGNIFICANCE OF THE TRIBUTE FOR THE RELATIONS BETWEEN THE MOLDAVIANS AND THE OTTOMANS DURING THE REIGN OF STEPHEN THE GREAT. SOME CONSIDERATIONS

Abstract

Analysing the problem of Stephen the Great's paying tribute to the sultans of Constantinople, the author brings into discussion some aspects less approached and known from the rich historiography of this subject. Consenting to pay tribute to the sultan, Stephen the Great accepted, in fact, the asymmetrical relation with the Turks, disadvantageous, otherwise, to his country, relation that had been established during the reign of Petru Aron in 1455-1456. At the same time, while trying to rebalance this relation, Stephen the Great was forced to wage more wars against the Ottoman Empire, the refusal of paying tribute having, each time, the significance of a war declaration. Therefore, we could not speak about a single war of his with the Turks, led between 1473-1486, but about more wars, in fact four in number, marked by his refusal of paying tribute and by the making of some distinct peaces, the renewal or the confirmation of some previously signed treaties. Although he failed in the attempt of eliminating the asymmetry from his relations with the Porte, the small quantum of the tribute between 2 000 and 6 000 golden coins, accepted by the sultans Mehmed the IInd and Bayezid the IInd, proves the fact that Stephen the Great succeeded to inspire to the Turks a certain feeling of fear and respect towards Moldavia, as well as the awareness of having to take in consideration the position of this country in the general context of the international relations.

O MĂRTURIE VENEȚIANĂ CONTEMPORANĂ DESPRE EVENIMENTELE DIN ANUL 1538

IOAN-AUREL POP

Anul 1538 are o importanță deosebită în raporturile dintre puterile creștine și Imperiul Otoman¹. În fața provocărilor tot mai dese și mai impertinente ale sultanului Soliman Magnificul de după 1521 (luarea Belgradului, înfrângerea Ungariei la Mohács, asediul Vienei etc.), lumea creștină (mai puțin Franța lui Francisc I, care era aliată cu Imperiul Otoman) a încercat în câteva rânduri să se mobilizeze, fără prea mare succes. Un astfel de act s-a petrecut la 8 februarie 1538, când Imperiul Habsburgilor, Veneția și Sfântul Scaun au format la Roma *Liga Sfântă*², întărită la 24 februarie, în același an (tratatul de la Oradea), prin alăturarea Ungariei lui Ferdinand de Habsburg. Poarta a reacționat, plănuiind și pregătind ample operațiuni militare, deopotrivă pe mare (în Mediterana) și pe urcat (în zona central-sud-est europeană). Până la urmă, expediția pe uscat – concepută cu un clar scop antihabsburgic – a fost îndreptată în mod direct contra lui Petru Rareș, principele Moldovei (1527-1538; 1541-1546), care sfidase poruncile sultanului în câteva rânduri și, în plus, încheiase o înțelegere cu Ferdinand de Habsburg³. Soliman era avantajat în acest demers și de sprijinul pe care conta din partea lui Ioan Zápolya, celălalt rege al Ungariei, a lui Sigismund I cel Bătrân, regele Poloniei și a tătarilor lui Sahib Ghirai, cu toții dornici să lovească în “Valah”. Expediția sultanală a pornit în vara anului 1538 (în luna august) și s-a încheiat în toamna aceluiași an (în luna octombrie)⁴. Rezultatul său principal a fost înlocuirea principelui Petru Rareș cu un nepot al său (membru al dinastiei Bogdăneștilor), considerat fidel Porții, precum și

¹ Vezi, despre aceste raporturi, D. Vaughan, *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350-1700*, Liverpool, 1954, *passim*.

² Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, T. Teoteoi (sub red.), *Istoria românilor*, vol. IV, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, București, 2001, p. 440.

³ L. Șimanschi (coord.), *Petru Rareș*, București, 1978, *passim*; Șt. S. Gorovei, *Petru Rareș*, București, 1982, *passim*.

⁴ E. Stănescu, *Le coup d'État nobiliaire de 1538 et son rôle dans l'asservissement de la Moldavie par l'Empire Ottoman*, în NEH, I, 1955, p. 241-264; M. Neagoe, *Petru Rareș și campania din 1538*, în RA, an. LIII, 1976, vol. XXXVIII, nr. 4, p. 390-398; M. Guboglu, *Inscripția sultanului Suleiman Magnificul în urma expediției din Moldova (1538/945)*, în „Studii”, an. IX, 1956, nr. 2-3, p. 107-123; Eugen Denize, *Țările Române și Veneția. Relații politice 1441-1541*, București, 1995, p. 195-200.

cucerirea unei noi regiuni din sudul țării⁵, transformate în provincie otomană (raiaua Tighina sau, în turcește, Bender)⁶.

Pe când sultanul se afla încă în Moldova, flota otomană, condusă de Khair ad Din sau Hayrettin Paşa (supranumit Barbarossa), ieșea victorioasă din confruntarea de la Prevesa (28 septembrie 1538), pe coastele Greciei, cu forțele spaniole, venețiene și papale, comandate de genovezul Andrea Doria⁷. Deși, după înfrângere, în timpul retragerii, flota creștină relua portul-cetate venețian Castelnuovo de pe Coasta Dalmată (recucerit apoi de turci în august 1539), momentul marca pentru câteva decenii hegemonia otomană și reculul forțelor europene. În anii imediat următori, prin armistițiul dintre Ferdinand de Habsburg și sultan (1539), ca și prin tratatul de pace otomano-venețian (1540), preponderența turcilor a fost consfințită și întărită⁸.

Veneția a fost foarte strâns implicată în aceste evenimente antiotomane, dar și de dialog și înțelegere cu turcii, deoarece avea interese mari, mai ales comerciale, în tot Levantul și în multe dintre zonele continentale stăpânite/disputate de Habsburgi și de Soliman Magnificul⁹. Din documentul anexat reiese cât de interesată era Serenissima de evenimentele de la nord de Dunăre, de campania din "Bogdania", dar și de alte fapte din Peninsula Balcanică, din Sud-Estul Europei și din Imperiul Otoman. Mărturia de mai jos aparține unui anume Iacomo Verganalli din Pisa, care, "ajuns ieri [18 noiembrie 1538] în acest oraș" al Veneției și plecat în 4 octombrie din Constantinopol, este imediat interogată asupra a tot ceea ce a aflat și a văzut în capitala Imperiului Otoman și pe drum. Traseul urmat de pisan prin Balcani este unul obișnuit, de la Constantinopol, prin Adrianopol, spre Sofia, iar de acolo la Cernița, apoi la Trebinie și la Ragusa, până la Veneția. Detaliile sunt uneori extrem de exacte și de importante. Prima știre pe care o dă provine din Adrianopol, din 12 octombrie: sultanul Soliman se întorcea din expediția din Moldova (numită constant *Bogdania* sau *Bogdan*), trecuse deja Dunărea și era așteptat în 8-10 zile la Adrianopol, unde se făceau pregătiri de aprovizionare pentru el, pașale și alți oficiali de la Poartă, în condițiile în care se spunea că vor ierna acolo cu toții în acel an. Apoi, călărind înspre Ragusa (azi Dubrovnik, în Croația), pisanul arată că, de la solii sau olăcarii (*olachi*) aflați pe drum și din scrisori ale negustorilor creștini, date în 16 octombrie în Adrianopol, a înțeles că Soliman și suita sa erau la două zile de oraș.

⁵ Ioan-A. Pop, *Cu privire la domnia lui Ștefan Lăcustă*, în AIIAC, XXVII, 1985-1986, p. 79-98.

⁶ I. Chirtoagă, *Sud-Estul Moldovei și stânga Nistrului (1484-1699). Expansiunea și dominația turco-tătară*, București, 1999, p. 47-57.

⁷ K. Setton, *A History of the Crusades*, 6 vol., 1955-1989, III, Madison, 1975, p. 428-446.

⁸ H. Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomats: the Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents*, în „Electronic Journal of Oriental Studies”, I, 1998, nr. 2, p. 163-165.

⁹ F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge*, Paris, 1959, passim; A. Pertusi (coord.), *Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, Firenze, 1966, passim; H. Beck, M. Manoussakas, A. Pertusi (coord.), *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, 2 vol., Firenze, 1977, passim; N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, e vol., București, 1914, passim; Chr. Villain-Gandossi, *Contributon à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte ottomane au XVIe siècle*, I-III, în trei numere din SOF, XXVII/1967, XXVIII/1969 și XXIX/1970 etc.

Adaugă că de la Adrianopol la Sofia a întâlnit pe drum mulți spahii și alți soldați din armata sultanului care se întorceau pe la casele lor și care erau în foarte mare neorânduială și umblau pe calea de întoarcere amărâți, fiindcă nu obținuseră nici un câștig și suferiseră de foame (deopotrivă cai și oameni), în condițiile în care în Moldova au dat de noroi mare, de zăpadă și de frig; conchide că oamenii Porții au pățit mult mai rău acolo, în Moldova, decât în timpul campaniei din Persia (1534) și o spune în cunoștință de cauză, deoarece văzuse și revenirea din Persia, iar acum oamenii i s-au părut mult mai consumați și mai demoralizați.

În legătură cu derularea campaniei propriu-zise, pisanul vorbește detaliat despre planul de atacare a Moldovei din trei direcții: a) 50 000 de tătari dinspre est; b) 30-40 de mii de polonezi călare dinspre nord, mai ales că se știa de venirea unui sol polon la Poartă, cu misiunea de a-l încita pe sultan contra Moldovei; c) masivul atac otoman dinspre sud. În replică – mai știe Verganalli – principele Moldovei a luat măsuri de apărare, de pregătire a țării pentru marea confruntare, cel mai spectaculos fapt fiind tăierea unor păduri pe o distanță de două-trei zile și crearea în acest fel a unui bastion unde au fost concentrate 30-40 de piese de artilerie, 500 de archebuzieri și 120-130 de mii de călăreți. Iscoada mai spune că, în vederea contracarării atacurilor inamice, Petru Rareș a trimis 20-25 de mii de oameni călare contra tătarilor care au fost bătuți, tăiați în mare parte și restul puși pe fugă; pentru rezolvarea chestiunii polone¹⁰, principele român ar fi trimis soli la “regele romanilor” și la Ioan Zápolya spre a obține ajutor și scut contra vecinilor din nord; drept rezultat, polonii nu au mai atacat, iar Rareș a primit în ajutor de la cei doi suverani 20 de mii de călăreți și pedestrași. În privința pericolului principal, domnul Moldovei ar fi trimis soli la turci, arătându-se mirat de atac, deoarece, de fapt, fiind tributar al sultanului, s-ar fi cuvenit să fie protejat; totuși, spre a evita ciocnirea, se oferă să dea un haraci mai mare și să-și trimită un fiu ostatic la Poartă. Sultanul nu a fost însă mulțumit, cerând persoana principelui, care a refuzat să se predea fiindcă îi era teamă pentru viața lui și fiindcă actul respectiv l-ar fi înjosit în rang și reputație față de poporul său și de armată.

În continuare, pisanul relatează primele reacții ale turcilor, anume măsura de a construi un pod peste Dunăre și altul peste un râu (Milcov) care despărțea Moldova de Țara Românească. Este de remarcat denumirea de Bogdania Mare, dată Moldovei și Bogdania Mică, dată Țării Românești, lucru rar, în contextul în care cancelariile venețiene din Constantinopol și din Lagună erau obișnuite să folosească numele de Valahia pentru ambele Țări Române¹¹ sau de Bogdania exclusiv pentru Moldova. Semnificația denumirii de Bogdania în acest context este însă aceeași ca în cazul folosirii numelui de Valahia, anume marcarea unității etnice a locuitorilor celor două principate. Prima ciocnire între moldoveni și otomani s-ar fi produs imediat după

¹⁰ Vezi și I. Bidian, *Moldova în tratativele polono-otomane într-un document din anul 1538*, în SMIM, VII, 1974, p. 309-319; C. Rezachevici, *Tratatul dintre Petru Rareș și Sigismund I (28-31 august 1538) din vremea campaniei lui Suleiman Magnificul în Moldova*, în „Cercetări istorice” (serie nouă), IX-X, 1978-1979, p. 305-326. Pentru cadrul general, vezi V. Ciobanu, *Țările Române și Polonia în sec. XIV-XVI*, București, 1985.

¹¹ Ioan-A. Pop, *Dalla Crociata alla pace: documenti veneziani riguardanti i rapporti tra le potenze cristiane e l'Impero Ottomano all'inizio del XVI secolo*, în vol. *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, a cura di Cristian Luca, Gianluca Masi e Andrea Piccardi, Brăila-Venezia, 2004, p. 97-98.

trecerea Dunării de către aceștia din urmă, surprinși și loviți din plin, fiind tăiați 10-12 mii și distrus podul peste Milcov. Abia după construirea altui pod și după retragerea românilor în vederea apărării, turcul ar fi decis să avanseze fără să atace însă direct. Urmează detaliile (aflate de călătorul pisan în drumul său prin Balcani) în legătură cu înaintarea turcilor prin Moldova și apoi cu retragerea lor. Din relatare, venețienii află că otomanii au aplicat două planuri consecutive: cât timp au sperat să-l captureze pe Rareș fără luptă, nu au atacat frontal oastea țării, ci au dat zvon că au venit exclusiv cu scopul de a pune alt domn, de același sânge cu cel aflat pe tron; speranța sultanului stătea în abandonarea fiului lui Ștefan cel Mare de către armata sa; după ce au ajuns la Suceava, capitala țării, și au văzut că Rareș nu fusese părăsit de trupele sale, venind și vremea rea, Soliman cu ai săi schimbă tactica, trimițând peste tot soli cum că l-au alungat pe Rareș, au pus alt domn în loc și că i-au tăiat capul unui fiu al fostului principe, trimis la turci de înșuși tatăl său. Verganalli nu crede în acest deznodământ, fiind de părere că otomanii au lansat astfel de zvonuri pentru apărarea onoarei lor, zicând chiar că pe drumul de întoarcere au ars doar unele sate abandonate, fără să facă pradă nici de lucruri, nici de animale și nici de oameni¹².

Următoarele detalii pe care le dă Verganalli privesc peripețiile drumului său prin Balcani: faptul de a fi fost însoțit la plecarea din capitala otomană de doi gentilomi napolitani din casa ambasadorului Franței la Constantinopol și de un serv al lor; faptul de a fi călătorit prin locuri nesigure, bânuite de hoți (mai ales de la Sofia spre Ragusa), care arseseră și jefuiseră zona, ruinând zece cătune și atacând două caravane cu mărfuri; popasul silit la Cernița, unde fuseseră reținuți și conduși apoi și opriți trei zile la Trebinie (la o zi distanță de Castelnuovo, port de pe coasta Dalmației), la sangiacul locului, care avea curtea sa cu 100 de călăreți și 100 de morlaci pedestri. E semnificativă prezența acestor morlaci, la origine vlahi, adică români balcanici, denumiți și maurovlahi (de unde, prin contracție, morlaci), care s-au amestecat treptat, în mare parte, cu slavii¹³. Sunt menționați adesea în documentele venețiene ale secolelor XVI-XVIII. La 31 octombrie, pisanul era la Ragusa.

Alte știri furnizate venețienilor, în urma întrebărilor puse, privesc operațiunile militare din acea perioadă, din zona Balcanilor și a Levantului, precum și pregătirile de luptă. De exemplu, reluarea de către creștini a portului Castelnuovo se produsese pe când pisanul era la Trebinie, de unde sangiacul trimisese prin țară olăcari după ajutor, fiindcă se apropia armata creștină; de asemenea, din rândul primilor creștini coborâți pe uscat, sangiacul a luat patru prizonieri, dintre care doi au fost uciși la Trebinie în prezența povestitorului, iar ceilalți doi trimiși la Poartă; la Ragusa era o mare teamă de armatele creștine, autoritățile se fortificau, dărâmau casele și palatele aflate în afara zidurilor cetății; pe drumul de la Ragusa la Veneția (spre care pornise din Ragusa la 6 noiembrie), Verganalli a aflat despre amiralul Doria, care era cu armatele la Ragusa Veche, despre forțele papei, ale Spaniei și ale Serenissimei de la Castelnuovo, conduse de Ferrante Gonzaga (unde se spune că urmau să rămână 5-6 mii de spanioli), despre

¹² Despre raporturile generale dintre Țările Române și Imperiul Otoman, vezi M. Maxim, *Principatele Române și Imperiul Otoman (1400-1800)*, în vol. *O istorie a românilor* (coord. St. Fischer-Galați, D. C. Giurescu, Ioan-Aurel Pop), Cluj-Napoca, 1998, p. 129-147; idem, *Țările Române și Imperiul Otoman (1400-1600)*, în *Istoria românilor*, vol. IV, *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”* (red. de Șt. Ștefănescu, C. Mureșanu, T. Teoteoi), București, 2001, p. 531-583.

¹³ S. Dragomir, *Vlahii și morlacii. Studii asupra românismului balcanic*, Cluj, 1924.

Barbarossa, care plecase de la Prevesa după victorie, fără să se știe ce cale apucase. Pisanul mai aflate că turcii lucrau fără prea mare tragere de inimă la arsenalul din Constantinopol, la piesele de artilerie, că nu se făceau galere noi în capitală, ci în alte porturi ale Mediteranei, că la Pera se topeau mari piese de artilerie vechi și se făceau altele noi, “moderne”. Întrebat însă despre armata otomană de la Suez, pregătită contra Portugalhezilor, nu știe să dea vreun detaliu.

Autoritățile din Lagună mai erau interesate de soarta oficialilor (baili) și a negustorilor venețieni (și creștini) din Constantinopol și din restul imperiului, dar și de mediul politico-militar constantinopolitan, de luptele pentru putere, de rivalitățile și intrigile care frământau elitele turcești. În acest sens, pisanul știe detalii despre bailii și negustorii venețieni închiși în cetățile de la “gura” Mării Negre, pe care îi vizitase cu trei zile înainte de plecarea din Constantinopol, de la care primise în secret scrisori și care, cu excepția baililor, aveau fiare (lanțuri) la picioare; cu toții fuseseră încarcerati și nu mai fuseseră eliberați, cu excepția câtorva care acceptaseră să lucreze pentru turci. Verganalli mai spune că poporul și negustorii turci vedeau cu ochi răi războiul cu venețienii, că sultanul și cei de la Poartă îi urau pe venețieni, considerați vinovați de declanșarea războiului și de alianța creștinilor contra lor. Nici ambasadorul Franței (țară aliată Porții!) nu era simpatizat, în vreme ce toți creștinii erau considerați trădători și inamici ai turcilor. Alte amănunte din mediul levantin: galerele negustorilor din Alexandria fuseseră conduse la Rodos, cu de 30 de galere ușoare, destinate – acestea din urmă – să facă parte din armata lui Barbarossa; negustorii din Alexandria au fost lăsați la Rodos, unde – spun unii – Barbarossa își trimisese armata de marinari și alte persoane de pe galerele grele; negustorii din Siria (după știrile vagi aflate de la un slujitor al monahilor de pe Muntele Sion, venit la Constantinopol, la ambasadorul Franței) și chiar călugării s-ar afla în închisoare, ambasadorul pomenit fiind rugat să ceară eliberarea lor; bunurile confiscate de la venețieni erau neatinse în depozite sigilate; supracomiții Bibiena și Mocenigo – după cum aflate pisanul de la ragusani – muriseră, primul din pricina rănilor, iar al doilea după ce se aruncase în mare, rănit și el de o archebuză.

Mediul politic și militar constantinopolitan apare, în ochii povestitorului italian, destul de frământat: în lipsa sultanului (aflat la Adrianopol), autoritatea în capitala otomană este deținută de un sangeac căruia Verganalli nu-i știe numele, dar Mahmud Celebi făcea totul ca să rămână el defterdar și guvernator; demnitarul aflat cel mai mult în grațiile sultanului era Aias Pașa, urmat la oarecare distanță de Lutfi Pașa; chestionatul nu știe ce va face sultanul în anul următor, decât că va ierna la Adrianopol, pentru a-și asigura țara, din moment ce lăsase treburile din Moldova cum le lăsase și aflate despre pregătirile creștinilor. Mai adaugă că Barbarossa era foarte rău văzut de pașale, căruia, la plecarea sa cu armata, îi dădura sarcină să lupte direct cu oastea creștină și nu să jefuiască vreo insulă săracă și fără apărare, sperând astfel să-l compromită și să-l facă să intre în dizgrația sultanului. Reiese din relatare că Barbarossa era conștient de toate astea, dar păstra aparențele; în secret însă, înainte de plecarea sa din Constantinopol, și-a vândut aproape toate bunurile și le-a transformat în pietre prețioase și alte lucruri ușor transportabile, luându-le cu sine în galeră; se vorbea că uneltise cu Doria pentru a se pune de acord cu împăratul creștinilor și se știa că el deținea cele două galere ușoare de la Bibiena și Mocenigo și că aflate la Sofia, pe calea Salonicului, de la niște evrei, că-și trimisese fiul și oamenii de pe cele două galere pe uscat la sultan, pentru a dovedi că se întâlnise cu armata creștinilor, contracarând astfel intrigile pașalelor.

Firește, subiectul principal al relatării este campania sultanală din Moldova, la foarte puțin timp după producerea ei. Ceea ce trebuie remarcat este lumina lipsită de glorie în care este descris acest eveniment. Nu se vorbește nici despre vreo modificare în statutul Moldovei față de Poartă, nici despre vreo răpire teritorială (prea devreme, probabil, de percept), nici despre vreo operațiune militară spectaculară a armatei otomane la nord de Dunăre. Dimpotrivă, sultanul ține ca toți să știe că s-a dus la „bogdani” doar pentru înlocuirea unui principe român și creștin cu altul, de același sânge, fapt realizat cu mari dificultăți. Armata, la întoarcere, era într-o stare de plâns, ca și cum ar fi revenit dintr-o operațiune nefericită. De altfel, când este întrebat despre planurile de viitor ale sultanului, Verganalli relevă îngrijorarea acestuia, dorința de a asigura protecția țării sale, nu numai de teama marilor preparative de război ale creștinilor, dar și de grija „treburilor” din Moldova, lăsate cumva nerezolvate. Petru Rareș nu este înfățișat deloc ca un principe disperat, ci ca un suveran și om politic rezonabil, capabil de apărare, cu un plan de apărare a țării bine conceput, preocupat de onoarea și de prestigiul său în fața armatei și a supușilor. Faptul concordă și cu alte opinii, din care nu reiese nici pe departe instaurarea precisă, în 1538, a așa-numitului *regim al dominației otomane* în Moldova¹⁴. De remarcat și „turcismele” din limba italiană (dialectul din Veneto) a secolului al XVI-lea (*carazo*, pentru tribut, haraci; *olachi*, pentru soli, olăcari; *defterdaro*-defterdar, *sanzaco*-sangiak, *bassa*-pașă, *spacchi*-spahii etc.), de altfel similare cu cele pătrunse și în limba română.

Chestionarul comentat mai sus și redat în anexă este important pentru toate știrile pe care le conține, unele pline de culoare locală și inedite, precum și pentru un tablou complex al anului 1538, în care campania din Moldova apare încadrată în operațiunile militare generale europene, în contextul relațiilor dintre creștini și otomani, în rețeaua de raporturi politico-diplomatice ale timpului. De mare interes este scena militară și politică otomană, cu toate rivalitățile sale, descifrată prin ochii unui „spion” creștin, capabil să înțeleagă chiar mai mult decât aude și vede în mod concret.

ANEXA

fila 1r: 1538 alli 19 novembre

Messer Iacomo Vernagalli¹⁵, pisano, gionto heri¹⁶ in questa città,/ venuto da Constantinopoli, de dove parti alli 4 de ottobre, referisse/ che, attrovandosi lui in Andrinopoli¹⁷ à 12 ditto¹⁸, intese¹⁹ come/ el Signor Turco²⁰ ritornava dalla impresa del Bogdan²¹ et haveva/ già passato il Danubio con la soa persona, et aspettavasi li/ in Andrinopoli fra otto over 10 giorni, dove si facevano/ preparatione de vittuaglie per lui et per li bassa et altri/ della Porta, dicendosi

¹⁴ Vezi Ioan-A. Pop, *Cu privire la domnia lui Ștefan Lăcustă...*, p. 79-98.

¹⁵ Urmează *gio*, tăiat.

¹⁶ 18 noiembrie 1558.

¹⁷ Adrianopol sau Edirne, în Turcia.

¹⁸ 12 octombrie 1558.

¹⁹ Urmează cuvânt din doua litere, tăiat, poate *et*.

²⁰ Soliman Magnificul (Kannunî), sultan otoman (1520-1566).

²¹ Cu acest nume apar desemnați moldovenii, domnul moldav și Țara Moldovei. În italiană, termenul vine din turcește, preluat, la rândul său din românește. Este cunoscut obiceiul turcesc de a chema țările și popoarele de la numele dinastiei domnitoare, în cazul de față Bogdăneștii.

che in quel loco el doveva invernare/ per quest'anno²². Et dipoi²³, cavalcando esso/ messer Iacomo alla volta di Ragusi²⁴, inteso da diversi/ olachi che trovarono per strada et per lettere de mercadanti Christiani,/ date in Andrinopoli alli 16, come el Signor si attrovava/ apresso quella città doi giornate con la persona et la Porta/ soa et per rincontro di questo, dice che da Adrinopoli fino/ passato Sophia²⁵ sempre ritrovarono per strada molti spacchi et/ altri soldati del suo exercito che ritornavano alle case/ loro, liquali erano malissimamente ad ordine et ritorna,/ vano di mala voglia, perche non havevano fatto guadagno alcuno/ et havevano patito assai cose di vittuaglie, come perche in/ quel paese di Bogdania havevano²⁶ havuto²⁷ fangi et neve et/ freddi²⁸, per li che li cavalli et gli homini havevano patito assai/ soggiogendo, posso dir con verità. per iudicio mio, havendo ancho visto l'essercito del Signor quando ritornò di Persia²⁹, che al/ presente li soldati soi dalla Porta in fuora che hora non hò veduto/ habbino molto più patito, et sian più consumati et di peggior// f. 1v: animo che quando ritornorno di Persia. Domandato quello sà/ dire della impresa del Signor Turco contra il ditto Bogdan³⁰, dice/ che in Constantinopoli si raggionava et si haveva per più rincontri³¹/ che il Bogdan fo assalito prima da forsi 50 milla Tartari et intese che 'l/ Re di Polonia³² doveva etiam moversi contra di lui con³³ 30 milla/ in 40 milla cavalli, li quali s'intendeva che l'haveva in esser et/ apresso che nel medesimo tempo il Signor Turco li veniva adosso/ col suo exercito, mosso à questa impresa per molte cause et ancho per questa molto sollicitato³⁴ dal ditto Re di Polonia,/ il quale, avanti il partir del Signor da Constantinopoli, haveva mandato uno suo/ ambassator al ditto Signor Turco³⁵, quale poco dapoi si mosse,/ per la quale ragione il ditto Bogdan si fortificò nel suo paese, et/ fece tagliar doi in tre giornate di boscaglia per longezza/ che li servivano come per bastioni, et lassò solamente da una/ banda aperto, nel qual loco haveva 30 in 40 pezzi d'artegliaria/ da campo, et circa 500 archibuseri et³⁶ dentro/ di questo forte fece³⁷ congregare tutte le gente del Paese suo³⁸,/ che s'intese essere da 120 in 130 milla cavalli da/ combattere, et ben ad ordine, et homini fortissimi³⁹ et fortificandose à questo modo, esso Bogdan/ mandò da 20 in 25 milla cavalli contra li Tartari, li quali/ li combatterò, et ne tagliorno la maggior parte et il resto/ de ditti Tartari si posero in fuga. Mandò etiam in questo mezzo/ ditto Bogdan soi ambassatori al Re de Romani⁴⁰ et al Re Zuanne⁴¹,/ domandandoli aiuto, et che lo dovessero difender dal Re/ di Polonia, li quali doi Re operorno tanto col predetto Re di Polonia,/ facendoli intender che se 'l molestasse il Bogdan, loro li sariano// f. 2r: contro et sariano

²² Urmează a *mandato*, tăiat.

²³ Urmează *calva*, tăiat.

²⁴ Ragusa, azi Dubrovnik, în Croația.

²⁵ Sofia, azi capitala Bulgariei.

²⁶ Urmează *trovato*, tăiat.

²⁷ Suprascris.

²⁸ Urmează *assai*, tăiat.

²⁹ Campania din 1534, împotriva saului Persiei Tahmasp, în timpul careia au fost cucerite Tabrizul, Bagdadul, Azerbaidjanul de sud și Irakul persan.

³⁰ Petru Rareș, principe al Moldovei (1527-1538; 1541-1546).

³¹ Intercalat și scris pe margine de la *in Constantinopoli...*

³² Sigismund (Zygmunt) I Stary, rege al Poloniei și mare cniaz al Lituaniei (1506-1548).

³³ Urmează 40, tăiat.

³⁴ Suprascris de la *per molte...*

³⁵ Urmează *il*, șters.

³⁶ Urmează *à quella*, tăiat.

³⁷ Urmează *veni*, tăiat.

³⁸ Urmează *lassando comp*, tăiat.

³⁹ Urmează *fatto questo/ ditto Bogdan mandò*, tăiat.

⁴⁰ Carol Quintul (1519-1556).

⁴¹ Ioan Zapolya, rege în estul Ungariei (1526-1540).

in aiuto di esso Bogdan, che 'l esso Re di/ Polonia non si mosse, et si dice che ditti Re di Romani/ et re Zuanne mandorno al Bogdan circa persone 20 milla tra/ à cavallo et à piedi, per aiuto contra il Turco/, al qual Turco ditto Bogdan mandò etiam soi ambasciatori, dicendoli che 'l si maravigliava che 'l venisse nel suo Paese contra di lui, essendo^{42/} suo carazaro, offerendoli etiam di darli maggior carazzo et de piui che li mandaria⁴³ per ostaggio uno suo figliolo. Ma/ che 'l Turco non si contentò, dicendo che voleva la persona soa; il che il Bogdano non volse fare, dicendo temere di lui/ et che poi andandovi mancherebbe di grado et reputatione con li populi et essercito suo; per il che il ditto Turco fece⁴⁴ far li ponti sul Danubio/ et sopra un altro fiume⁴⁵ che divide la Bogdania Grande^{46/} dalla Piccola⁴⁷, et havendo securamente passato il Danubio/ con l'essercito et la persona soa, quando l'antiguarda soa volse/ passar l'altra fiumata⁴⁸, fù assalita da una/ bona banda di cavalli bogdani, liquali ruppero li Turchi/ et ne tagliorno da circa 10 in 12 milla et facendosi/ questo, il Signor sopra ditta fiumata, ad un altro passo fece/ butar un altro ponte et liberamente, tra il primo et secondo/ ponte, passò; et li Bogdani si retirorno nel suo forte,/ aspettando l'essercito turchesco che andasse ad assalirli/ nel ditto loco. Et mandorno à dir al Turco che l'aspet/tavano et erano pronti à difendersi. Ma ditto Turco/ non fece questo, ne⁴⁹ andò per il Paese che 'l Bogdan haveva/ abandonato et dete voce come lui⁵⁰ era venuto per poner/ un altro Signor in quel Paese, il qual fosse del medesimo sangue⁵¹, et/ fece cride che alcuno del suo exercito, sotto pena del/ pallo, non facesse danno alcuno nel Paese, ne facesse schiavi,/ ma che 'l tutto fosse libero et sicuro, perche lui non era/ andato li saluo per mutar il Seniore et esser contra la/ persona del Bogdan. Et cavalcò con questa voce fino in// f. 2v: un loco che si chiama Succhiava⁵², dove sol far residential/ el Bogdano. Et non reusendo al ditto Signor Turco questo/ disegno perche⁵³ l'exercito non/ abandonò il Bogdan et sopravvenendo li tempi cattivi, che per/ esser sotto la tramontana de li commincia il freddo molto per/ tempo et fanno grandissimi fangi⁵⁴, dete volta/ et mandò per tutto olachi, facendo intendere che l'haveva/ descazato l'innimico suo et posto un altro in quel stato et/ tagliato la testa ad un⁵⁵ figliolo del Bogdano, il quale/ dicevano che 'l padre li haveva mandato. Laqual cosa/ per riscontro di alcun Christiano non se intende esser vera,/ ma che Turchi, per honor loro, habbino levato questo nome,/ dicendo etiam che nel ritorno del exercito per il paese havevano/ brusato alcuni villaggi abandonati⁵⁶, ma non hanno fatto perhò preda,/ ne di roba, ne di animali, ne d'homini. Domandato/ quando l'arivò à Ragusi et quel che l'intese per la strada/ et se la strada era sicura et à che modo l'hanno lassato/ partir da Constantinopoli, dice che è partito da Constantinopoli in compagnia/ de doi gentilhomini napolitani, che erano in casa del ambassator de/ Franza, liquali ebbero un commandamento dal sanzaco de Constantinopoli/ et uno schiavo che li accompagnasse et che la strada è mal/ sicura,

⁴² Urmează *lili*, corectat și apoi tăiat.

⁴³ Urmează *etiam*, tăiat.

⁴⁴ Urmează *il quale/ in questo mezzo havendo fatto*, tăiat. Ultimele patru rânduri scrise pe margine, paralel cu înălțimea paginii (perpendicular pe textul propriu-zis), de la *al qual Turco ditto...*

⁴⁵ Este vorba, probabil, despre Milcov.

⁴⁶ Moldova.

⁴⁷ Țara Românească.

⁴⁸ Urmează *et intrar*, tăiat.

⁴⁹ Cuvânt corectat.

⁵⁰ Urmează *ej*, tăiat.

⁵¹ Ștefan V Lăcustă, principe al Moldovei (1538-1540).

⁵² Suceava, capitala țării.

⁵³ Urmează *alcuno del Paese non si mosse*.

⁵⁴ Urmează *fu forzat*, tăiat.

⁵⁵ Urmează *suo*, tăiat.

⁵⁶ Suprascris.

massime da Sophia in qua, perche molti ladri del paese/ si sono levati et vanno brusando et saccheggiando, che hanno/ ruinato da 10 casali et furono assaltato doi caravane// f. 3r: di robe. L'una veniva à Raghusi con forse 60/ some, la piu parte specie di raggione de Ragusei et/ Fiorentini la maggior parte et fù assaltata questa apresso/ Niz Bazar⁵⁷, et questa se disese et è venuta/ fino à Cerniza⁵⁸ à salvamento, che è giornate 3 presso/ Ragusi, dove la è stà retenuta insieme con molte/ altre some del sanzaco di Cherçego. L'altra/ caravana andava à Belgrado⁵⁹ et erano de circa/ 70 some de pani et altre merce, la piu parte de/ Giudei et di uno Turco et questa fu presa, morti/ delli homini et presa parte della roba. Seguendo, giongessemo à Cerniza et fossemo etiam noi retenuti li, non/ obstate il commandamento et fossemo condutti à Trebigne⁶⁰,/ loco distante una giornata da Castel Novo⁶¹, dove/ era el sanzaco con la soa corte solamente, con forsi/ cavalli 100 et altrantanti Murlachi⁶² pedoni, il quale/ ne retene li tre giorni, tamen dicendoli⁶³ che erano/ homini di Franza et donandoli etiam qualche presente, ni⁶⁴ liberar/no et gionsemo à Ragusi all'ultimo del passato⁶⁵./ Domandato dove l'intese della presa de Castel Novo, dice/ che essendo li à Trebigne, Castel Novo fu preso; domandato/ se 'l sanzaco sapeva del venir dell'armata et se li/ mandò soccorso, dice che 'l non li mandò soccorso altro,/ perche non haveva da mandarli, ma che 'l mandò ben olachi per/ il paese con comandamenti per far adunar gente per questo soccorso.// f. 3v: Et che essendo loro li à Trebigne, forono condutti 4 homini/ dell'armata delli primi che erano smontati in terra,/ che forono fatte prigionie, delli quali doi, in presentia del⁶⁶/ ditto relator⁶⁷, el sanzaco⁶⁸ fece morire et li altri doi mandò alla/ Porta à dar nova al Signor di questa cosa. Dimandato/ quello si faceva à Ragusi, dice che stavano con/ gran paura dell'armata christiana et stavano tutti in/ arme et fortificavanosi dalla banda di mare, et/ da terra, buttavano a terra le case et palazzi/ che sono fuora della città, et che lui si parti/ da Ragusi alli 6 del presente da sera⁶⁹. Dimandato quel che 'l/ sà delle armate de Cristiani, et quello si diceva di Barbarossa⁷⁰,/ dice che 'l P. Doria⁷¹ con l'armata delle galee et nave di/ ponente era à Ragusi Vecchio⁷² et la armata del/ Papa et della Illustrissima Signoria era à Castel Novo col Signor/ Don Ferante Gonzaga⁷³, et che si diceva/ che lassariano in Castel Novo fanti circa 5 in 6 milla spagnoli./ Et di Barbarossa s'intendeva che era uscito della/ Prevesa, ma non si sapeva che camino havebbe fino a l'hora/ tenuto. Domandato quello che 'l sapeva delli Magnifici Bayli et mercadanti nostri di Constantinopoli, dice che al suo partir/ li lassò in prigionie nelli castelli alla bocca di Mar

⁵⁷ Niş, azi în Serbia-Munteşnegru.

⁵⁸ Crnice, azi în Croaţia.

⁵⁹ Belgrad, azi capitala Serbiei.

⁶⁰ Localitate, azi în Bosnia-Herţegovina.

⁶¹ Port veneţian pe coasta Dalmaţiei, azi Herceg-Novi, în Munteşnegru.

⁶² Morlaci sau maurovlahi, ramura a românilor balcanici.

⁶³ Urmează c'eraî, şters.

⁶⁴ Cuvânt corectat.

⁶⁵ 31 octombrie 1538.

⁶⁶ Urmează esso, tăiat.

⁶⁷ Urmează mei, tăiat.

⁶⁸ Suprascris et sanzaco.

⁶⁹ 6 noiembrie 1538.

⁷⁰ Khair ad Din (c. 1475-1546), amiral al Imperiului Otoman, fost căpitan de piraţi al Barbariei şi conducător al Algerului, cunoscut ca Barbarossa pentru europeni şi ca Barbaros Hayrettin Pasha pentru turci.

⁷¹ Andrea Doria (1466-1560), condotier şi amiral genovez, conducător al flotei creştine învinse de otomani la Prevesa în 1538.

⁷² Cavtat, azi în Croaţia.

⁷³ Urmează il quale se, tăiat. Ferrante Gonzaga (1507-1557), duce de Ariano şi principe de Molfetta, italian în serviciul împăratului Carol Quintul.

Maggior,/ cioè li bayli in persone senza ferri et tutti li altri con li/ ferri a i piedi et che avanti el suo partir tre giorni⁷⁴ li vide la maggior// f. 4r: parte, perche li andò à visitar et⁷⁵ hebbe da molti/ di loro secretamente letere; dimandato se alcun è liberato,/ dice che de quelli che furono retenuti non s'è liberato/ alcuno, ma solamente alcuni se hanno fatto carazzari,/ et questi non sono stà retenuti, liquali sono Vincenzo di/ Scudi, Piero dalla Vecchia, Zuan Onardo dall'Crose,/ Anzolo Beretaro, uno che fà facende per alcuni, Dolphin/ Spicieri, Francesco di Mazi⁷⁶, et altri che non si racorda. Dimandato quello/ se diceva da Veniti, dice che il populo et⁷⁷ li/ mercadanti turchi mal volentiera vedevano guerra/ con Venitiani, ma che per quanto si dice del Signor et de quelli/ della Porta che questi hano (sic!) malissimo animo contra Venitiani/ et à loro pare che essi Venitiani li habbino tirata adosso/ questa guerra et union de Christiani contra di loro./ Dimandato se l'ambassador di Franza era ben veduto,/ rispose che dapoi se ha inteso della tregua delli Christi/ani et etiam altre nove venute dapoi per altra via,/ che questa tregua era convertita in pace, ditto ambassador/ era mal veduto da tutti⁷⁸ et che Turchi/ dicevano che tutti li Christiani erano traditori et inimicii/ del Turco. Dimandato chi governa Constantinopoli, dice:/ l'è uno sanzaco, che io non so il nome, ma Mahmut Celebi fa il tutto per esser restato defterdaro et governor,/ come è stato delle altre state quando il Signor e stato absente.// f. 4v: Domandato se 'l sà chi sia in favor del Signor, rispose/ che Aias Bassa è in favor grandissimo piu che mai/ sia stato, et che Lutfi Bassa è etiam in favore et/ riputatione, ma non si pò comparare con Aias Bassa;/ dimandato⁷⁹ se 'l sà ò se l'ha inteso quello che/ sii per far il Signor l'anno futuro, dice non haver inteso/ cosa alcuna salvo, come l'ha detto di sopra, che 'l Signor/ deve invernare in Andrinopoli⁸⁰, dicevassi per assi/curar piu il suo paese, havendo lassate le cose del/ Bogdano nel termine che l'ha lassato, et intendendo delle/ gran preparation de Christiani⁸¹. Domandato se à Constantinopoli si lavora de artiglierie/ et de galee, dice: nel arsenal si lavora freddamente/ et in Constantinopoli non fanno galee da novo, ma che si diceva/ che in Mar Maggior et in altri lochi ne facevano, ma/ di artellarie⁸² in Pera⁸³ lavoravano/ continuamente che rompevano certe artellarie grosse/ vecchie et le facevano alla moderna. Dimandato/ quello se diceva à Constantinopoli al partir suo del Suffi, dice/ che si ragionava che l'haveva dato una rota ad/ alcuni sanzachi del Turco lassati à quelle frontiere/ che erano morti da 20 milla et piu Turchi.// f. 5r: Dimandato dell'armata dal Sues contra Portoghesi/ quello si sapeva, dice che⁸⁴ lui non ha mai inteso cosa alcuna. Dimandato che 'l di chi/ quello l'ha inteso delle galie et mercadanti de/ Alexandria et delli mercadanti che erano in Soria,/ dice delle galee che quelle forono condute à Rhodi/ con 30 galee sotil⁸⁵ per compagnia, lequal 30 sotil andarono/ poi nell'armata di Barbarossa et dicevassi che hanno/ lassato li à Rhodi tutti li mercadanti, se ben altri/ dicono che Barbarossa ha⁸⁶ mandato à tuor⁸⁷ sù la soa armata/ delli marinieri et altre persone delle ditte galee grosse./ Et che delli mercadanti de Soria non sa dir cosa alcuna/ salvo che per un servitor delli frati de Monte Syon,/ venuto in Constantinopoli all'ambassador di Franza, se ha/

⁷⁴ Suprascris *tre giorni*, corectat *tre*.

⁷⁵ Urmează *p* tăiat.

⁷⁶ Nume suprascris.

⁷⁷ Urmează *al* tăiat.

⁷⁸ Urmează *et che el sanzaco che/ era rimasto al governo di Constantinopoli*, tăiat.

⁷⁹ Urmează *quelle che*, tăiat.

⁸⁰ Urmează *per as*, tăiat.

⁸¹ Urmează *Dice che vi sono alcuni che/ dicono et... che forsi per andar à veder la moglie potria/* tăiat.

⁸² Urmează *Constantinopoli lavo*, tăiat. Deasupra cuvânt *Constantinopoli* e scris *Pe*, de asemenea tăiat.

⁸³ Cartier (genovez) al Constantinopolelui, numit si Galata.

⁸⁴ Urmează *dapoi il partir del iustiniانو*,/ sters.

⁸⁵ Suprascris.

⁸⁶ Urmează *tolto*, tăiat.

⁸⁷ Suprascris de la *mandato*.

inteso che tutti li mercadanti di quelli paesi et etiam li/ frari sono in prisone et dimandava per mezo de l'ambassador/ preditto la liberation de i frari, laqual non ha possuto otte/nere per non vi esser la Porta à Constantinopoli. Dimandato/ quello è sta fatto delli denari et robe che furono tolte/ alli nostri quando furono fatti prigionieri, rispose: tutte le/ robe sono in quelli lochi dove forono poste, non è sta'/ toccò ne venduta alcuna cosa, ma li magazeni sono/ anchor bollati, come forano il primo giorno che fù retenuti li// f. 5v: mercadanti⁸⁸. Dimandato se 'l sà dir altro/ et se 'l⁸⁹ paese⁹⁰ di Constantinopoli è sano, dice che 'l paese è sano/ et che altro non sa. Soggiungendo ex se⁹¹: non voglio già/ tacer che la Illustrissima Signoria non sappi questo che Barbarossa/ è molto mal voluto dalli bassa, liquali al partir suo con/ l'armata li feceno dar commissione dal Signor che 'l dovesse ad/ ogni modo andar à combatter l'armata delli Christiani et/ non andar à pigliando qualche povera isola che non si/ poteva difender et questo⁹² feceno, accio che per questo/ mezo⁹³ potessero trovarli occasione adosso di farlo/ intrar in desgratia del Signore, non facendo esso Barbarossa/ cosa notabile et che dapoi partito et che fù ribatuto di/ Candia el mandò à dimandar gente et che non ge la/ volseno dare, rispondendoli che lui haveva tagliata/ la radice di gli homeni, havendo condotto via tanta gente/ sopra la sua armata, per il che da ogniuno si cognosceva/ il mal⁹⁴ animo⁹⁵ che havevano ditti bassa contra di lui./ Ilqual Barbarossa, havendo anche gelosia et temendo di l'odio/ di questi bassa, anchor che avanti el suo partir fra loro,/ in segno di amicitia, se havevano fatto molti pasti insieme:/ al partir suo da Constantinopoli vendete quasi tutte le cose/ soe di mercantie et altre cose grosse et contrattole in/ zoglie et altre cose sotile et le portò sero in galea, // f. 6r: per qual si giudica, et menò etiam suo figliol sero/ et dapoi intesosi à Constantinopoli che 'l ditto Barbarossa/ haveva certo maneggio col Doria, per mezzo/ di uno Hieronimo Alarconè, si teniva da molti che/ esso Barbarossa potesse far qualche novità et accordarsi/ con⁹⁶ l'Imperator de Christiani. Tamen che/ dapoi prese che hà esso Barbarossa le doi galee sotil/ del Bibiena et del Mocenigo⁹⁷, il che hà⁹⁸ inteso in/ Sophia per via de Salonichi da Giudei, hà mandato/ suo figliolo con tutte le gente vive delle ditte/ doi galee per terra al Signor per dar fede/ che se è ritrovato con l'armata de Christiani⁹⁹,/ per il che potria esser che l'animo delli bassa contra di/ lui non potesse molto operare. Dimandato se 'l sà/ certo della morte delli ditti doi sopra comiti,/ dice haverlo inteso à Ragusi da Ragusei che 'l/ Bibiena fù morto da ferite et el Mocenigo da/ una archibusata et che poi ricevuta quella, si butò in mare.

<Pe verso, de altă mână contemporană:> 19 noiembrie 1538/ Relatio Iacomī Vernagalli/ reversi ex Constantinopoli, conti/nente molta nova de/ exercitu Turcarum reverso/ ex Moldavia, de Sophi/ etc., Barbarossa et classibus/ Christianorum.

Archivio di Stato di Venezia, fond Collegio V, Relazioni, busta 4, Costantinopoli.

⁸⁸ Urmează *vero* è, tăiat.

⁸⁹ Urmează *laso*, tăiat.

⁹⁰ Suprascris.

⁹¹ Suprascris *ex se*.

⁹² Urmează *per*, tăiat.

⁹³ Urmează *che*, tăiat.

⁹⁴ Corectat din *mala*. Urmează *opinione*, tăiat.

⁹⁵ Suprascris.

⁹⁶ Urmează *Barbaro*, tăiat.

⁹⁷ Francesco, membru al ramurii San Samuele al familiei Mocenigo, patriciu venet, supracomite de galeră, născut probabil în 1511 și mort în octombrie 1538.

⁹⁸ Corectat din *hàno*.

⁹⁹ Urmează *per il c*, tăiat.

A VENETIAN DOCUMENT ABOUT THE CAMPAIGN OF SULEYMAN THE MAGNIFICENT AGAINST MOLDAVIA (1538)

Abstract

The author presents a Venetian document concerning the military and the political relations between the Ottomans and the Christian forces during the year 1538: the Ottoman expedition, directed by Suleiman the Magnificent (1520-1566), in Moldavia; the cooperation of the Turks with the Tartars and with the Poles, in order to submit and capture the Moldavian prince Petru Rareș (1527-1538; 1541-1546); some details about the plans of the sultan in Moldavia, about the road of the Turkish army and the preparations of the Moldavians in order to defense their country; the bad condition of this army on their way back, in the Balkan Peninsula, in October 1538 etc. Other news arrived in Venice are regarding the most important military operations and other events in Constantinople, Ragusa, Castelnuovo, Rhodos, Alexandria, Syria, the Venetian prisoners, the Ottoman military force, the political rivalries among the Turk leaders.

This testimony brings a new image about the public scene of the European and Levantine world at the end of the first half of the 16th century. Particularly, the source is very important for the Romanian history and for the relations of one of the Romanian principalities with the Christian powers and with the Ottoman Empire around the middle of the 16-th century.

UN DOCUMENT DE LA MIRON VODĂ BARNOVSCHI

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

Volumul XIX al colecției *Documenta Romaniae Historica* (DRH), seria A¹, conține trei documente privitoare la satul Necșeni din ținutul Hârlăului. Toate aparțin domniei lui Miron Barnovschi și toate au fost editate după copii slave păstrate în manuscrisele 628 și 629, așa-numitele *Condici Asachi* de la Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale. Cercetarea unei colecții particulare a scos de curând la iveală originalul unuia dintre aceste acte. Soarta celorlalte două nu-mi este cunoscută.

La 3 iunie 1626 – potrivit datei indicate în copia slavă² –, Miron vodă Barnovschi a dăruit mănăstirii Dragomirna Necșenii, sat domnesc ascultător de ocolul târgului Botoșanilor. Câteva luni mai târziu, la 29 august 1626 – după data originalului recent descoperit³ –, avea să se emită un nou document de danie, în care se menționează nu numai „bunăvoința” domnului pentru această închinare, ci și binecuvântarea celor patru ierarhi moldoveni: mitropolitul Anastasie Crimca și episcopii de Roman, de Rădăuți și de Huși. În sfârșit, la o dată neprecizată în copia actului⁴, dar, desigur, ulterioară zilei de 29 august 1626, din cancelaria Moldovei avea să iasă și marele hrisov de danie.

Identificarea originalului actului din 29 august 1626 este importantă nu numai sub raportul introducerii în circuitul științific a unui izvor autentic, ci și datorită clarificărilor pe care le îngăduie.

Actul a fost scris de Toma, uricar cunoscut din prima jumătate a secolului XVII⁵. Lipsa originalelor celorlalte două documente ale Necșenilor nu permite efectuarea unei analize comparative a scrisului, dar anumite particularități de exprimare par să indice că Toma a fost diac și al actului din 3 iunie 1626, precum și al documentului prin care, la 29 august 1626, Miron Barnovschi a dăruit mănăstirii Dragomirna satul Salcea din ținutul Sucevei⁶.

Ziua de 29 august, când domnul a închinat Dragomirnei satele Necșeni și Salcea, trebuie să fi avut o semnificație specială pentru el. În 1626, în această zi, în care se prăznuiește Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul, Miron vodă s-a aflat la Iași. Or, la Iași de numele lui Miron Barnovschi se leagă o biserică având tocmai acest hram.

¹ DRH, A, XIX, volum întocmit de Haralambie Chirca, București, 1969.

² *Ibidem*, p.96-97, nr.76.

³ Copia slavă publicată în DRH este datată 22 august 1626 (*ibidem*, p.128-130, nr.109).

⁴ *Ibidem*, p.43-46, nr.32. Nota copistului: „Văleatul iaste rupt”. Datarea editorului „după divan”: <1626 aprilie – 1627 decembrie>.

⁵ Alte documente scrise de el: *ibidem*, p.7, nr.3; p.21, nr.15; p.23, nr.16; p.43, nr.31; p.57, nr.41; p.59, nr.42; p.66, nr.48; p.76, nr.56; p.92, nr.72; p.116, nr.96; p.117, nr.97; p.123, nr.103.

⁶ *Ibidem*, p.133-135, nr.112, publicat după o copie slavă din *Condica Asachi*, fără numele diacului; originalul nu este cunoscut.

„Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIII, 2005, p. 253-256

Biserica de zid a Sfântului Ioan „din Măji” a înlocuit o ctitorie de lemn, închinată aceleiași sărbători, mutată în Târgul Nou al Iașilor de vornicul Nestor Ureche⁷. În 1633, alcătuindu-și testamentul, Miron Barnovschi avea să scrie: „biserică lui Sfântul Ioan Cârstiteli, iar în târg în Iași, care iaste făcută de noi iar nu este săvârșită, și acolo să aibă să o săvârșescă și veșminte și alte ce va trebui la acea biserică să aibă a face”⁸. Nu se știe în ce an vor fi pornit lucrările la noul așezământ, dar prezența lui Miron vodă la Iași în chiar ziua hramului – prima sărbătoare a Tăierii Capului Sfântului Ioan Botezătorul pe care o prăznuia în calitate de domn – ar putea sugera că piatra de temelie a ctitoriei sale a fost pusă chiar la 29 august 1626. Într-un asemenea caz, daniile făcute atunci Dragomirnei ar putea avea semnificația unei rugăciuni pentru ajutor, iar menționarea numelor ierarhilor în cuprinsul respectivelor acte de danie ar putea indica prezența lor efectivă la Iași în acel moment.

În legenda peceții timbrate a documentului din 29 august 1626 – datând, așadar, din chiar primul an de domnie –, numele suveranului moldovean este transcris sub forma „Miron Barnovschie Movila”. Dar în intitulăția actului, ca și în intitulăția celorlalte documente publicate în volumul XIX al colecției DRH, seria A, domnul Moldovei apare ca „Miron Barnovschie Moghila”. O cercetare serială, prin metoda comparativă, asupra numelui purtat de acest domn este îngreunată, deocamdată, de lipsa, din colecția amintită, a descrierilor de peceti aplicate pe documente. Pe de altă parte, imaginile unor acte din această vreme, reproduse în diverse albume și cărți⁹, nu sunt atât de clare încât să îngăduie o analiză a detaliilor lor. Rămâne, deocamdată, constatarea că *Moghilă* și *Movilă* sunt simple variante grafice ale aceluiași nume, folosirea uneia sau a alteia dintre ele neavând vreo semnificație specială.

Observațiile pe marginea actului din 29 august 1626 ar putea fi îmbogățite și nuanțate în viitor dacă, printr-o fericită întâmplare, s-ar descoperi și originalele celorlalte două documente ale Necșenilor, precum și originalul actului de danie a satului Salcea, din aceeași dată, cu care face, în chip evident, pereche.

1626 (7134) august 29, Iași

† Въ имѣ Втцаа <и Сынаа> и С(вѣ)т(а)го Д(оу)хаа, Тронце С(вѣ)таа, Единножшннаа и Нераздѣлннаа, амин. Се аз, раб(ь) вл(а)д(и)ки моемѹ, Г(оспод)ѹ Б(о)гѹ и Сп(а)сѹ нашему, Ис¹⁰(хсх) Х(рист)ѹ, Трончискіи поклонник, мы, Іѡ Мирон Б(а)рновскіе Могила воевода, Б(о)жією м(и)л(о)стію г(о)сп(о)д(а)ръ Земли Молдавскон. Уже г(о)с(по)д(ст)в(о) ми вл(а)гопронсволнхмъ съ нашим вл(а)гим происволениєм, ч(и)стим и свѣтлим ср(ъ)дцем, вѣ въсен нашѹ д(х)шѹ и вѣ Б(о)г(а) съ помощію, и съ вл(а)гословениєм четир с(вѣ)тител вѣтрѹ

⁷ Maria Magdalena Székely, *Note despre bisericile Sf. Vineri și Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din Iași*, în SMIM, XIX, 2001, p.33.

⁸ DRH, A, XXI, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1971, p.425, nr.333.

⁹ V., de pildă, ilustrațiile la cartea lui Aurel H. Golimas, *Un domnitor, o epocă. Vremea lui Miron Barnovschi Moghilă, voievod al Moldovei*, București, 1980.

¹⁰ Scris Vc.

наших молдавских, кир Анастасіе Кримкович архіеп(и)ск(о)пъ и митрополит(ъ) Бучавскон, и кир Аѳанасіе еп(и)ск(о)пъ Романскон, и кир Евлогіе еп(и)ск(о)пъ Радѡвскон, и кир Митрофан еп(и)ск(о)пъ Хушских, и съ вѣсѣм нашимъ сѣвѣтѡм, и ѡт вѣсѣкого нашего промислаа, наипачеже поревнѡвш(и) и послѣдствоѡщ(и) иним с(вѣ)топочившихъ прѣжде бывше насъ г(о)сп(о)д(а)рихъ, еже даашѡ, и пом(и)ловашѡ, и ѡкрѣпишѡ с(вѣ)тихъ монастырѡхъ и цр(ъ)к(ъ)вѣ. Въ томже г(о)с(по)д(ст)в(о) ми посѣматрѣюще оу м(и)л(о)ст(и)вихъ сѡ, дадохомъ и пом(и)ловахомъ нашѡ м(о)лѡвѡ, с(вѣ)таа монастыр новосъзданнѣе, називаемѡѡ Драгомирнаа, идеже естъ храмъ Сѡшествіѡ С(вѣ)т(о)го Д(оу)хаа, едно село, на имѣ Некшѣни, еже бѣшеже нашъ правъ г(о)сп(о)д(а)рска, прислѡшенъ къ ѡколъ трѣгъ Ботѡшѣни.

Тѣмъ рад(и), ꙗкоже да естъ ѡт г(о)с(по)д(ст)в(а) ми сѡ с(вѣ)тѣи више писаннѣи монастыръ тотъ село Некшѣни, дааніе и м(и)лованіе съ сѡсид(и) и съ вѣсъ приходъ, непорѡшенѡ неколиже, на вѣкъ вѣчни. А м(о)л(е)бници нашѡ, калѡгери ѡт тоа с(вѣ)таа монастыр(ь), да имаетъ м(о)л(и)тѣ непрѣстано м(и)л(о)ст(и)ваго Г(оспод)а Б(ог)а съ сѡлѡже и летѡргіѡми, и съ бѣдѣи, и съ параклисѣ, како сѣ под(о)бае, за нашѡ добра здравіе и сѡмиреніе.

А кто сѣ покоситъ разѡрѣте наш(а) дааніе и м(и)лованіе и ѡстроеніе, тотъ да естъ трѣкѣтъ и прокѣтъ ѡт м(и)л(о)ст(и)ваго Г(о)сп(о)да Б(о)га, сѣтворѣтелъ н(е)бо и землѣ, и ѡт Пр(ѣ)ч(и)стаа С(го) М(а)т(ер)и, и ѡт тѣи с(вѣ)тихъ ѡтцихъ иже въ Некіистѣмъ градѣ, православнѣи вѣрѣ ѡтвр(ъ)шеже, и ѡт вѣсѣхъ с(вѣ)тихъ, иже Б(о)гомъ бл(а)гоѡдѡвише, и да имаетъ частъ съ Иѡдоѣ и съ трѣкѣтѡмъ Аріѣ, въ безконичное вѣки и мѡжи, амин.

† Самъ г(о)с(по)д(и)нь велѣл.

Оу Іисъ, ѡрлѡ ав(гѡст) кѡѡ.

Иѡ Мѡронъ воевода <т. р.>.

† Тома <писалъ>.

<Pe verso-ul filei a doua>:

† На селѡ Нѡкшани ѡ ѡколъ трѣгъ Ботѡшани, с(вѣ)тѣи монастыръ Драгомирна, идеже естъ храмъ Сѡшествіѣ С(вѣ)таго Д(оу)хаа.

Даніѣ.

Мѡронъ Барновскыи Могѡла въ (оѣ)водѣ.

Нѡкшаніи.

ѡрлѡ ав(гѡст) кѡѡ.

S-au scris.

1626.

III.

Lit. C.

7134/1626 august 29. Ispisoc al domnului Miron Barnovschi Vvd prin cari nănuște (sic !) din nou ziditei sali mn. satul Nicșenii din țin. Hărlăului ca să-i fie danie și miluire cu tot venitul.

† În numele Tatălui <și al Fiului> și al Sfântului Duh, Treime Sfântă, de o Ființă și Nedespărțită, amin. Iată eu, robul stăpânului meu, al Domnului Dumnezeuului și Mântuitorului nostru, Iisus Hristos, închinător al Treimii, noi, Io Miron Barnovschi Moghila voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei. Iată domnia mea am binevoit cu bunăvoința noastră, cu inimă curată și luminată, din tot sufletul nostru și cu ajutor de la Dumnezeu, și cu binecuvântarea celor patru ierarhi părinți ai noștri moldoveni, chir Anastasie Crimcoviți arhiepiscop și mitropolit al Sucevei, și chir Athanasie episcop al Romanului, și chir Evloghie episcop al Rădăuților, și chir Mitrofan episcop al Hușilor, și cu tot sfatul nostru, și din tot cugetul nostru, mai ales dorind și urmând altor sfântrăposai domni de dinaintea noastră, care au dat, și au miluit, și au întărit sfintele mănăstiri și biserici. La acestea socotind domnia mea, m-am milostivit, am dat și am miluit ruga noastră, sfânta mănăstire nou-zidită, numită Dragomirna, unde este hramul Pogorării Sfântului Duh, cu un sat, anume Necșeanii, care a fost al nostru drept domnesc, ascultător de ocolul târgului Botoșani.

De aceea, să fie și de la domnia mea acestei sfinte mai sus-scrise mănăstiri acel sat Necșeani, danie și miluire cu vecinii și cu tot venitul, neclintit niciodată, în vecii vecilor. Iar rugătorii noștri, călugării de la acea sfântă mănăstire, să aibă a ruga neîncetat pe Domnul Dumnezeu cel milostiv cu slujbe și liturghii, și cu priveghere, și cu paraclis, cum se cuvine, pentru buna noastră sănătate și pace.

Iar cine ar îndrăzni să strice dania și miluirea și întărirea noastră, acela să fie de trei ori blestemat și blestemat de Domnul Dumnezeu cel milostiv, făcătorul cerului și al pământului, și de Preacurata Lui Maică, și de cei 318 sfinți părinți care, în cetatea Nicheia, au întărit credința cea dreaptă, și de toți sfinții, care au bine plăcut lui Dumnezeu, și să aibă parte cu Iuda și cu Arie cel de trei ori blestemat, în veacurile și chinurile nesfârșite, amin.

† Însuși domnul a poruncit.

La Iași, 7134 <1626> august 29.

Io Miron voievod <m. p.>.

† Toma <a scris>.

<Pe verso-ul filei a doua>:

† Pe satul Nicșani din ocolul târgului Botoșani, al sfintei mănăstiri Dragomirna, unde este hramul Pogorării Sfântului Duh.

Danie.

Miron Barnovschi Moghila voievod.

Nicșanii.

7134 <1626> august 29.

Orig., hârtie difolio (40,5 x 27,5 cm), filigran, cerneală cafenie (semnătura domnului, cu cerneală neagră), pecete domnească mijlocie (4,7 cm), timbrată, cu legenda: † Іѡ Мирон Барновскіє Мовила воєвода, г(о)п(о)д(а)рь З(є)мле Молдавскон († Io Miron Barnovschie Movila voievod, domn al Țării Moldovei).

CONSIDERAȚII PE MARGINEA INDICELOR DE CĂRȚI OPRITE DIN SECOLUL AL XVII-LEA

ALEXANDRU MAREȘ

1. Listele de cărți interzise de biserică, care au circulat în epoca veche în spațiul românesc, s-au bucurat de un slab interes din partea specialiștilor noștri. B. P. Hașdeu s-a referit cel dintâi la un astfel de indice preluat dintr-o publicație rusă, încercând să dovedească că două dintre textele *Codicelui Sturdzan* au un caracter bogomilic¹. După un manuscris românesc din fondul Bibliotecii Academiei Române, N. Cartoian a reprodus o listă de cărți oprite, care prin cuprins se apropia „mai mult de tipul indicelor slave, publicate la Moscova în 1646”². În sfârșit, Fl. Dudaș a publicat, la rândul său, o listă de cărți socotite eretice, însoțind-o de un scurt comentariu, menit să ilustreze importanța indicelui respectiv, aceea de a cuprinde „scrieri ale timpului, aflate în circulație în societatea medievală românească”³.

În pofida publicării celor două liste, conținutul lor a rămas în bună parte necunoscut, întrucât nu s-a încercat o identificare a scrierilor conținute; vezi, pentru a ne rezuma numai la câteva exemple, titluri precum *Colenditoriul*, *Zemlemeariia*, în indicele publicat de N. Cartoian, respectiv *Ostrovmeiul*, *Zelenic*, în indicele reprodus de Fl. Dudaș. Faptul că proveniența originalelor străine ale indicelor nu ne este cunoscută ne împiedică să stabilim căile prin care acestea ne-au parvenit. Nu știm, de asemenea, dacă cele două liste de cărți „lepădate” au contribuit în vreun fel la stăvilirea acțiunilor de traducere și copiere a apocrifelor religioase, după cum nu știm dacă transpunerea acestor liste în limba română a fost urmarea unei politici speciale adoptate de biserica ortodoxă din țările române.

Sunt, prin urmare, câteva chestiuni care merită să fie discutate și a căror cercetare ne propunem să o întreprindem în articolul de față.

2. În ordine cronologică, primul indice de cărți oprite pe care îl vom aduce în discuție este cel existent în așa-numita *Păucenie de la Voivozi* (colecția Atanasie Popa), copiat, potrivit lui Fl. Dudaș, la începutul secolului al XVII-lea⁴. O însemnare din prima

¹ *Cuvente den bătrâni*, II, București, 1879, p. 256-257, 264-266.

² *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I, București, 1929, p. 22 și p. 267-271 (textul listei).

³ *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului*, [Partea I], Oradea, 1985, p. 72 (se va cita în continuare Dudaș, *Manuscrise Bihor*); *Manuscrisele românești medievale din Crișana*, Timișoara, 1986, p. 30 (se va cita în continuare Dudaș, *Manuscrise Crișana*).

⁴ Dudaș, *Manuscrise Bihor*, [I], p. 70 și nota 73 de pe aceeași pagină: „Hârtia manuscrisului înfățișează patru tipuri de filigrane, datând de la 1595-1611, identice cu cele redată de I. Kemény în *Signa interna... ms. cit.*, I, f. 51, 66, 73”; cf. Dudaș, *Manuscrise Crișana*, p. 186, nota 64, unde nu se mai susține identitatea între filigramele hârtiei din *Păucenia de la Voivozi* și filigramele din catalogul lui Kemény. De altfel, ne-am putut convinge că cele două filigrane din “Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIII, 2005, p. 257-280

parte a manuscrisului dezvăluie că transcrierea s-a efectuat în „Beligrad turschi” (probabil Belgradul sârbesc) de către popa Vasilii din țara Moldovei⁵. În cea mai mare parte, manuscrisul cuprinde cazanii, alături de care figurează și câteva scrieri apocrife (*Apocalipsul lui Ioan*, *Apocalipsul Maicii Domnului*, *Apocalipsul lui Pavel*, *Legenda duminicii*) și hagiografice (*Povestea sfântului Gheorghe* și *Povestea sfântului Tiron*)⁶. Pe filele 181-183 ale manuscrisului se află un indice de cărți oprite având următorul titlu: *Cuvântul de învățătură despre cărțile bune și cărțile rele sau eretice*⁷.

Originalul acestui indice a fost redactat în slavonă, după cum probează aspectul unor titluri precum *Gromovnic*, *Rojdealnic*, *Zelenic*, *Zvezdocetnic*. Spre aceeași încheiere ne poartă și termenul *coștunâia*, adaptat de traducător din izvodul slavon; cf. sl. *коштоуныя* „legendar, fabulos”⁸.

Două titluri din *Cuvântul de învățătură...* ne sunt bine cunoscute, întrucât denumesc scrieri care au circulat și la noi și încă de la începutul secolului al XVII-lea: *Gromovnicul*, carte care dezvăluie prefacerile ce se vor împlini pe pământ în funcție de zodia în care va tuna⁹, și *Rojdealnicul*, carte ale cărei preziceri sunt diferențiate după luna sau zodia în care s-a născut omul¹⁰. Semnificația altor titluri poate fi întrevăzută.

Zvezdocetnic are corespondent în unele indice slavone pe *звѣздочетъ* „cititor în stele”, scriere „în care oamenii fără minte cred vrăjind, căutând zilele nașterii lor, obținerea demnităților, năpăstii săracilor, felurile morții, norocul în slujbe și meserii”¹¹.

Ceasovnicul denumește probabil scrierea care indică ceasurile bune și ceasurile rele¹².

manuscris reproduse de Fl. Dudaș (vezi *Manuscrise Crișana*, p. 19, fig. 3a și 3b: *vulturi bicefali surmontați de coroană*) nu sunt identice cu filigranele reproduse în primul volum al lucrării lui Kemény pe filele 51 și 66, la care autorul face trimitere; în ceea ce privește filigranul de pe fila 73 (*cocoș* înscris în stemă, surmontată de inițialele CH), nu știm dacă acesta se regăsește pe hârtia *Păuceniei de la Voivozi* și încă într-o formă identică, pentru a corespunde exigenței impuse de o datare corectă.

⁵ Dudaș, *Manuscrise Bihor*, [I], p. 73 și Dudaș, *Manuscrise Crișana*, p. 31.

⁶ Dudaș, *Manuscrise Bihor*, [I], p. 70-72 și Dudaș, *Manuscrise Crișana*, p. 28-30.

⁷ Vezi reproducerea textului în *Anexă*, I, p. 17.

⁸ Franz von Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, s.v.

⁹ Pentru cele mai vechi versiuni românești, vezi *Gromovnicul* copiat de popa Stanciul din Sărata Oltului, jud. Sibiu, în 1636 (Alexandru Mareș, *Cel mai vechi Gromovnic românesc*, în „Limba română”, XXIII, 1974, nr. 1, p. 29-44) și *Gromovnicul* tipărit în cca 1639 (N. Drăganu, *Cea mai veche carte rakóczyană*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, I, 1921-1922, p. 253-258).

¹⁰ Pentru cea mai veche versiune românească, vezi *Rujdenița* copiată de Ioan Românul în cca 1620, în localitatea Sânpetru, jud. Brașov sau jud. Hunedoara (N. Cartoian, *Cel mai vechi zodiac românesc: Rujdenița popei Ioan Românul (1620)*, în „Dacoromania”, V, 1927-1928, p. 591-601).

¹¹ N. Tihonravov, *Памятники отечественной русской литературы*, I, Санктпетербург, 1863, p. IX; cf. și V. Jagić, *Opisi i izvodi iz nekoliko južno-slovinskih rukopisa*, în „Starine”, knjiga IX, 1877, p. 110.

¹² Cf. în indicele slavone *О часѣхъ о злыхъ и о добрыхъ* „Despre ceasuri, despre cele rele și despre cele bune” (N. Tihonravov, *op. cit.*, I, p. IX și II, p. 385-387 — textul) și *часомѣріе* „Măsura ceasului” (A. I. Iațimirski, *Библиографическій обзор апокрифовъ въ южно-славянскомъ и рускомъ писменности*, выпускъ I, Апокрифы неканоничныя, Петроград, 1921, p. 64).

Vrăjitorul este traducerea sl. волховникъ „vrăjitor, mag” sau a sl. врачевникъ „vraci, vrăjitor”, titluri sub care în indicele slavone figurează o scriere despre care aflăm că „vrăjește cu fiecare cobe, cu păsările și cu fiarele, care sunt acestea: biserica trosnește, urechea țiuje, ochiul clipește, focul colcăie, câinele urlă...”¹³.

Zelenic, care în transcrierea lui Fl. Dudaș este un element din componența titlului *Zările zelenic lecarnic*¹⁴, denumește în realitate o scriere înregistrată în indicele salvone de cărți oprite sub forma зеленникъ „doctor”¹⁵, al cărei text, publicat de N. Tihonravov, conține diverse sfaturi de medicină populară, dintre care spicuim câteva: „<Despre albeață, leucom>. Dacă cineva va avea albeață pe ochi, să ungă cu lapte de iapă și miere acea albeață și o va alunga din ochi”; „Despre sughit. Dacă omul va sughita, să roadă miezul unui cocean afumat”¹⁶.

Flori mirositoare corespunde parțial titlului блгоуханья „frumos mirositoare”, menționat într-un indice slavon de cărți necanonice¹⁷. Titlul ar putea să denumească o scriere de medicină populară, cu leacuri întemeiate pe diverse specii de flori plăcut mirositoare.

Mai dificil este să stabilim înțelesul altor titluri, pe care le vom examina în continuare.

Ostrovmeiul este un titlu enigmatic, care nu se regăsește în indicele slavone cercetate. Aflat pe prima poziție în indice, el ar putea reprezenta o formă alterată a sl. астрономѣа (variantă pentru астрономия), titlul uneia dintre cărțile oprite¹⁸. În indicele slavone, астрономия mai este numită астрологъ sau мартолой¹⁹.

Titlul *Semnele lunii și a soarelui* nu este înregistrat în listele slavone de cărți oprite. Nu putem stabili dacă această scriere avea un conținut asemănător celei intitulate окръженіе слогнцу и луня „Înconjurarea soarelui și a lunii” în unele manuscrise slavone²⁰. Printre cărțile astrologice interzise, în indicele slavone figurează și мѣсець окръжетъ се „Luna se înconjoară”²¹. Se pare că în ambele titluri slavone, окръженіе și respectiv, окръжетъ се se referă la cercul de vaporii care se vede uneori în jurul soarelui și mai ales al lunii, așa-numitul *cearcăn*, cum se mai numește popular acest fenomen astronomic.

Zările este un titlu fără corespondent în indicele slavone de cărți interzise.

În aceeași situație se află și termenul *Lecarnic*, a cărui temă (лекаръ „doctor”) arată că avem a face cu o carte de medicină populară. Stăruie totuși întrebarea dacă *Lecarnic* nu reprezintă în indicele nostru o glosă pentru *Zelenic*.

¹³ Vezi N. Tihonravov, *op. cit.*, I, p. VIII și V Jagić, *op. cit.*, p. 109-110.

¹⁴ Dudaș, *Manuscrise Bihor*, [I], p. 73; Dudaș, *Manuscrise Crișana*, p. 30.

¹⁵ I. I. Sreznevski, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, I, Санктпетербург, 1893, col. 969 (s.v. зеленникъ); A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 74.

¹⁶ *Op. cit.*, II, p. 425-426.

¹⁷ I. I. Sreznevski, *op. cit.*, I, col. 597 (s.v. громъникъ).

¹⁸ *Ibidem*, II, col. 745 (s.v. астрономия = астрономѣа).

¹⁹ N. Tihonravov, *op. cit.*, I, p. VIII. Pentru câteva fragmente de text cu conținut astrologic, vezi *ibidem*, II, p. 398-421.

²⁰ N. Tihonravov, *op. cit.*, II, p. 397.

²¹ V. Jagić, *op. cit.*, p. 110; N. Tihonravov, *op. cit.*, I, p. VIII; A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p.

Cu<nu>na ceriului ce trece prin ea soarele este, de asemenea, un titlu fără corespondent în indicele slavone cercetate. Scrierea era probabil tot de factură astrologică și privea poate previziunile legate de ivirea pe cer a curcubeului; cf. *cununa cerului*, denumire sub care prin părțile de nord ale Moldovei este cunoscut curcubeul²².

După cum observăm din această trecere în revistă a cărților oprite cuprinse în *Cuvântul de învățătură...*, majoritatea lor aparține literaturii astrologice de prevestire. Câteva cărți (*Ze<i>nic*, *Flori mirositoare*, eventual și *Lecarnic*) se integrează domeniului medicinei populare. Ceea ce particularizează acest indice este conținutul lui limitat la cele două domenii amintite; nici un apocrif religios nu figurează în cuprinsul lui. Din acest punct de vedere, indicele nostru se apropie de indicele slavone, grupate de A. I. Iațimirski în grupa a VII-a, a așa-numitelor „cărți eretice”²³.

Originalul traducerii pare să-l fi reprezentat un indice de cărți oprite asemănător celui existent în *Paisievskii sbornik*, manuscris de la sfârșitul secolului al XV-lea (Biblioteca Academiei Duhovnicești din Sankt Petersburg), pus la contribuție de I. I. Sreznevski²⁴. În lucrarea acestuia am întâlnit câteva titluri de cărți oprite, preluate din versiunea cuprinsă în *Paisievskii sbornik*, care prezintă asemănări frapante cu titlurile cărților similare din textul românesc, nu numai în redactarea titlurilor, dar și în succesiunea acestora:

<i>Paisievskii sbornik</i>	<i>Cuvântul de învățătură despre cărțile bune și cărțile rele sau eretice</i>
ѡстрономѣа, звѣздочетьа ²⁵	Ostrovmeiul, Zvezdocetnic
зелеѣниѣ, колѣдниѣ ²⁶	Ze<i>nic, Lecarnic
громниѣ, блѣгоуѣханыѣ ²⁷	Gromovnic, Flori mirositoare

De remarcă, de asemenea, prezența termenului slavon *кошѣюньнѣ* „legendar, fabulos” în *Paisievskii sbornik* și încă în aceeași sintagmă (*халдѣскиа кошюны*)²⁸ pe care o regăsim și în indicele nostru: *haldeești coștunâia*.

Apartenența la o redacție slavonă răsăriteană a sursei utilizate de traducătorul român poate fi presupusă, întrucât indice de „cărți eretice”, asemănătoare indicelui nostru, nu s-au semnalat în manuscrisele slavone de redacție sudică. Ținând seama de acest aspect, ca și de originea copistului, putem considera că traducerea din slavonă s-a

²² Tudor Pamfile, *Văzduhul după credințele poporului român*, București, 1916, p. 157.

²³ *Op. cit.*, p. 29-31 și 64-75. Primele șase grupe cuprind indicele referitoare la „cărți mincinoase și renegate”.

²⁴ *Op. cit.*, I, p. 33 (numerația de la sfârșitul volumului pentru secțiunea *Указителъ сокращеній*).

²⁵ *Ibidem*, II, col. 745 (s.v. *ѡстрономѣа* = *ѡстрономѣа*).

²⁶ *Ibidem*, I, col. 969 (s.v. *зелеениѣ*).

²⁷ *Ibidem*, col. 597 (s.v. *громъниѣ*).

²⁸ *Ibidem*, col. 1308 (s.v. *кошѣна* = *кошѣна* = *кошѣна*).

efectuat probabil în Moldova. În text nu întâlnim particularități lingvistice care să se opună acestei localizări; vezi *e* păstrat în *nedejdui*, *f* > *h* în *hiind*, *hiul* (cf. *fiul*), grupul consonantic *sv* în *sv<i>ntele*, *sv<â>ntul*, termenul *băseduiescu* „vorbesc” și, eventual, sintagma *cu<nu>na soarelui*, dacă aceasta are în text semnificația „curbcubeu”.

Indicele din *Păucenia de la Voivozi* este departe de importanța ce i-a fost atribuită de Fl. Dudaș; dintre numeroasele cărți prohibite conținute, numai pentru două (*Gromovnicul* și *Rojdealnicul*) avem cunoștință că au fost cunoscute românilor din secolul al XVII-lea²⁹.

3. Al doilea indice de cărți oprite care ne-a reținut atenția este cuprins într-un *Nomocanon* slavon (BAR, ms. sl. 461), a cărui copiere s-ar fi înfăptuit, după P. P. Panaitescu, în 1651 de către ierodiaconul Efrem „în mănăstirea Mitropoliei, în vremea vlădiciei Ștefan”³⁰. Însemnarea acestuia, redactată în slavonă, se păstrează pe prima copertă interioară, fiind, prin urmare, posterioară acțiunii de legare a manuscrisului. Scrierea din însemnare fiind cursivă nu permite să stabilim dacă Efrem, care își scria numele cu litere latine sub forma latinizată *Efremus*, este aceeași persoană cu copistul textelor manuscrise, reproduse cu caractere semiunciale. În plus, Efrem nu afirmă nicăieri că ar fi copiat *цѣю кнѣгу* „această carte”, formula uzitată de copişti în asemenea împrejurări, astfel că însemnarea de față s-ar putea referi și la calitatea sa de simplu adnotator al manuscrisului, exercitată pe când se afla în „mănăstirea Mitropoliei”, probabil în Mănăstirea Dealu³¹. În afară de poziția pe care această însemnare o deține în raport cu textul *Nomocanonului*, mai sunt două considerente care ne fac să credem că scrierea manuscrisului nu îi aparține lui Efrem: primul este hârtia, care, potrivit filigranelor³², nu a circulat în Țara Românească, iar al doilea, totodată și cel mai important, îl reprezintă particularitățile de limbă ale textelor, specifice slavonei de redacție răsăriteană³³. Prin prisma celor constatate, copierea *Nomocanonului* s-a realizat probabil prin părțile Ucrainei sau mai curând ale Rusiei, având în vedere prezența între textele *Nomocanonului* a unor pravile aparținând mitropoliților ruși Ivan, Chiril și Maxim³⁴.

În împrejurări necunoscute, manuscrisul a ajuns la mănăstirea Bistrița, unde egumenul Vasilie nota pe 2 noiembrie 1651 că acesta urma să fie trimis mitropolitului

²⁹ Vezi *supra*, notele 9 și 10.

³⁰ *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*. Vol. II. Ediție îngrijită de Dalila-Lucia Aramă și revizuită de G. Mihăilă. Cu o prefață de Gabriel Ștrempel, București, 2003 (se va cita în continuare Panaitescu, *Catalogul*), p. 289.

³¹ Un ierodiacon Efrem își semnează numele pe o filă dintr-un *Minei pe luna mai*, care se afla în secolul al XVII-lea la Mitropolia Țării Românești; vezi Panaitescu, *Catalogul*, p. 290.

³² Filigranele hârtiei aparțin la trei tipuri diferite: *vultur înscris în stemă*, *crin* și *corn înscris în stemă surmontată de litera B* (vezi fig. 1-3). Pentru ultimele două tipuri de filigran, vezi E. Laucevicius, *Popierius Lietuvoje XV-XVIII a*, vol. II, Vilnius, 1967, nr. 2041-2056 (atestări cuprinse între 1409 și 1757; cf. variante asemănătoare cu cea din fig. 2, sub nr. 2043 și 2044, cu atestări din 1624 și 1632) și nr. 2978-2982 (atestări cuprinse între 1593 și 1662).

³³ Vezi *ѣ > ѓ* în *во* (396°/6, 397°/15), *вопрѣ* (397°/6), *сѡблѡзнѣ* (396°/7, 17, 27), *сокрове^ныѣ* (398°/12-13), *покло* (396°/4), *-ѣр > -ер* în *да извер^еже^т сѡ* (396°/8), *крестнѣ^м* (397°/18-19), *совершено* (398°/21), *оутвѣ^тж^аю^т сѡ* (398°/20), *-ѣл > -ол* în *испо^лнена* (398°/22), *исто^ткова^тно* (398°/16), desinența *-оро* la genitivul singular al adjectivului masculin în *во^тгар^ского* (397°/8).

³⁴ Panaitescu, *Catalogul*, p. 286 și 288.

Ștefan³⁵. În același an sau un an mai târziu (7160), logofătul Goran însemna în interiorul ultimei coperte că „această carte este a Mănăstirii Bistriței”³⁶, adnotare identică cu aceea făcută tot de el în anul 7160 pe coperta din urmă a *Sintagmei* lui Matei Vlastares aparținând aceleiași mănăstiri (BAR, ms. sl. 286)³⁷. De la Mitropolia din Târgoviște, unde fusese expediat de egumenul Vasilie, se pare că manuscrisul nu a mai fost înapoiat Mănăstirii Bistrița.

Pe filele de la sfârșitul manuscrisului (f. 396^v-398^v) figurează un indice de cărți oprite redactat în slavonă de redacție răsăriteană, purtând titlul *Гло(в) ѿ(т) прави(л) сѣ(х) ѿѣ, ѿ книга(х) и(х) же подовае(т) чести и внимати и(х) же не внимати ни(ч)сти* „Cuvânt din pravila sfinților părinți despre cărțile care se cuvine să le citim și să le învățăm și despre cele pe care nu trebuie să le învățăm, nici să le citim”³⁸.

Indicele, după cum se precizează în text³⁹, aparține „părintelui nostru Nikon”. Este vorba de Nikon Muntenegreanul (*черногорецъ*; secolul al XI-lea), a cărei listă de cărți oprite denumită *Tacticon* a fost tradusă din greacă în slavonă la sfârșitul secolului al XIII-lea sau în prima jumătate a secolului al XIV-lea⁴⁰. Cu unele mici omisiuni, cărțile interzise din *Tacticonul* lui Nikon se regăsesc în indicele din ms. sl. 461 pe pozițiile 1-21⁴¹. Începând cu poziția 22 și până la sfârșit înregistrăm cărți prohibite care figurează în indicele slavone sub titlurile *ѿтъ апостолскыхъ заповѣди* „Din dispozițiile apostolești”⁴² sau *ѿтъ правилъ свѣтыхъ апостолъ о книгахъ* „Din Pravila sfinților apostoli despre cărți”⁴³. În rândul cărților din această porțiune sunt câteva referitoare la popa bulgăresc Ieremia și la unele traduceri cu caracter bogomilic (pozițiile 41-44), întâlnite prima dată în așa-numitul *Index Pogodin* din secolul al XIV-lea⁴⁴. Tocmai această contopire a unor indice de cărți oprite, alcătuite la date și în locuri diferite, explică faptul că în indicele de față unele cărți prohibite sunt consemnate în două rânduri; vezi *Lemnul crucii*, amintit între apocrifele *Noului Testament* (nr. 28), dar și între scrierile bogomilice (nr. 43) sau *Povestea lui Iacov* (nr. 15; cf și nr. 58). Ar mai fi de remarcat, pentru indicele nostru, apelul care se face în două rânduri la unele canoane adoptate de

³⁵ Panaitescu, *Catalogul*, p. 289.

³⁶ Panaitescu, *Catalogul*, p. 289.

³⁷ P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, [București], 1959, p. 385 (se va cita în continuare Panaitescu, *Manuscrisele*), unde cuprinsul însemnării („Această carte este a Mănăstirii Bistriței”) este atribuit, în mod greșit, unui anonim din secolul al XVIII-lea.

³⁸ Panaitescu, *Catalogul*, p. 288.

³⁹ Vezi reproducerea traducerii textului în *Anexă*, II, p. 18-19.

⁴⁰ Vezi V. Jagić, *op. cit.*, p. 94; pentru vechimea traducerii slavone, vezi *Слaвoбoлaскa иллyстрaция. Енциклопедия и енциклопедия*: Составители Donka Petkanova, Велико Търново, 2003, p. 220.

⁴¹ Vezi V. Jagić, *op. cit.*, p. 105-106; A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 32, 34, 36, 38 și 40 (rubrica II: *Никона Черногорца. Тактиконъ*).

⁴² Vezi V. Jagić, *op. cit.*, p. 107-109.

⁴³ Vezi A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 32-52 (coloana V: *Отъ правилъ свв. апостолъ*).

⁴⁴ Vezi A. N. Pipin, *Изъяснения статьи о ложныхъ* în „Изъяснения занягии Археогрифическом комиссий”, 1861, вып. I, p. 26-27; Ior. Ivanov, *Богомилски книги и легенди*, София, 1925, p. 52-53.

sinoadele ecumenice cu privire la cărțile apocrife⁴⁵. Atașarea unui astfel de indice la sfârșitul unui *Nomocanon* este din punctul de vedere al bisericii pe deplin justificată. Foarte probabil că alcătuirea actuală a indicelui a luat naștere într-un mediu ecleziastic din Rusia.

4. Ultimul indice de cărți oprite de care ne vom ocupa este cel existent în manuscrisul academic 1570, care conține o colecție de scrieri polemice religioase traduse de Staicu Grămăticul, „slujitoriul beserecii domnești” din Târgoviște, între 26 noiembrie 1667 și 21 mai 1669. Pe filele 7^r-11^r ale manuscrisului se află mai multe indici: unele de cărți acceptate de biserica ortodoxă (*De cărțile pe care le primește săborniceasca apostoleasca beseerică și pre care se cade, a le ceti creștinii direpți* – f. 7ra/1 - 7va/1, *Suma cărților Legii noo, că venii adivăriul Domnul nostru Isus Hristos, fiul și cuvântul lu Dumnezeu înceape Evangheliia, cum ai zice veastea cea bună* – f. 7ra/2 - 7vb/8, *Cărțile prepodobnicilor și purtătorilor de Dumnezeu părinților noștri, a păstorilor și a învățătorilor a toată lumea care sânt aceastea* – f. 7vb/9 - 8va/14) și altele de cărți respinse de biserica ortodoxă (*Cărțile ceale minciunoase pre care nu se cade a le ținea și a le ceti drept-credincioșii hristiani* – f. 8va/15 - 9rb/2 și *Cărțile ereticești carele nu se cade a le ceti drept-credincioșii* – f. 9rb/3 - 11ra/14). Ultimele două indici au fost publicate de N. Cartoian împreună, drept o unitate⁴⁶. Acesta era de părere că „prin cuprinsul său și mai ales prin ordinea de succesiune a titlurilor, indicele se apropie mai mult de tipul indicelor slave, publicate la Moscova în 1646”⁴⁷. Constatarea, întemeiată pe consultarea lucrării lui A. I. Iațimirski, *Библиографический обзор апокрифовъ въ южнославянскої и русскої письменности*, Petrograd, 1921, este în bună măsură exactă. Sub numărul XIV, în lucrarea citată figurează un indice de cărți oprite publicat la Moscova în 1644, și nu în 1646, în cuprinsul unui sbornic polemic, cunoscut în literatura de specialitate drept *Кирилова книга* „Cartea lui Chiril” (titlul s-a dat după prima scriere din cuprins, *Сказаніе на осмый вѣкъ*, „Expunere despre veacul al optulea” a lui Chiril, arhiepiscopul Ierusalimului, comentată de Stefan Zyzanie). Indicele din ms. rom. 1570 se identifică perfect cu indicele din publicația moscovită, atât în ce privește titlurile conținute, cât și în privința succesiunii acestora⁴⁸. Nu încapă nici o îndoială că originalul traducerii românești l-a reprezentat indicele de cărți oprite din publicația rusească. Odată cu indicele respectiv, Staicu Grămăticul a tradus și celelalte scrieri din componența ediției rusești, astfel că manuscrisul său conține traducerea integrală a scrierilor existente în *Кирилова книга*⁴⁹. Combătând de pe pozițiile ortodoxismului o mare varietate de ereze (iudaic, maniheic, armean, luteran, calvin), această carte prezintă și un pronunțat caracter anticatolic, pus în evidență de scrierile unor polemisti ucraineni

⁴⁵ Canonul 59 al sinodului de la Laodice (f. 396^r/3-5: „Недостонъ ми^рски^х съставленъ ны^х ψ^αμο^α... новаго и ветхого закона”) și canonul 63 al sinodului de la Trulla (f. 398^v/10-17: „иже ло^жно ѿ вра^г... и чпо^хци^и проклінае^м”).

⁴⁶ N. Cartoian, *op. cit.*, vol. I, p. 267-271.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 22.

⁴⁸ Vezi A. I. Iațimirski, *op. cit.*, coloana XIV de pe p. 33-57 și 65-67.

⁴⁹ Cu 15 ani în urmă, am întrevăzut această posibilitate (vezi *Traducerile necunoscute ale lui Dosoftei din perioada celui de-al doilea exil polon* (IV), în „Limba română”, XXXVII, 1988, nr. 2, p. 138-139), devenită în prezent certitudine, după ce am avut posibilitatea să consult lucrarea lui A. Lilov, *О такъ называемой Кириловой книгѣ*, Казан, 1858.

(Vasili Ostrožskago, Zaharia, Kopystenskyj, Stefan Zyzanie și Ivan Vyšenskyj) și ale unor ierarhi și învățați ortodocși (Maxim Grecul, Fotie, patriarhul Constantinopolului, și Meletie Pigas, patriarhul Alexandriei).

Reproducerea indicelui datorată lui N. Cartoian este defectuoasă: conține unele lecțiuni greșite (*Epistoliia de duminică*⁵⁰ î.l.d. *Epistoliia de dumineci, De cântarea (lu Sofonie)*⁵¹ î.l.d. *Descântarea, cărți ale împărașilor*⁵² î.l.d. *cărți ale împărășilor, neînțeleptul (popa Eremiia)*⁵³ î.l.d. *neînțelegutul*) și câteva segmentări eronate ale cuvintelor din componența titlurilor, care au dus la nediferențierea unor titluri, cum ar fi: *Patriarșii: Adam, Enoh*⁵⁴ (în realitate trei titluri)⁵⁵, *Evanghelie de la Thoma Paralipomena ce au trimes pe un vultur în Vavilon către Ieremia*⁵⁶ (în realitate: *Evanghelie de la Toma, respectiv, Paralipomena ce au trimes...*)⁵⁷, *Metanie Mâslenicul*⁵⁸ (în realitate două titluri)⁵⁹, *Altă mințită de Vasilie den Chesariia. De Grigore Bogoslov și de Ioan Zlataust. Întrebaturi și răspunsuri, ce e și din câte părți făcut fu Adam*⁶⁰ (în realitate un titlu)⁶¹.

Greșeli care pot fi puse pe seama traducătorului sunt puține. La f. 9^v/13-15 ne întâmpină titlul *A călătoriilor carte ce iaste cobi de timpinarea a toate ereticiile*, care combină, de fapt, două titluri de cărți: *A călătoriilor carte în care iaste de timpinare* (cf. *пѣтникъ книга, в' немже естъ писано о стрѣчахъ*)⁶² și, respectiv, *Cobi a toate ereticiile* (cf. *кови всѣхъ еретическыя*)⁶³. În text sunt și câteva omisiuni, de unul sau două cuvinte (f. 9^b/9, 24, 9va/9, 11, 10^b/1-2), a căror traducere nu a putut fi dată de Staicu Grămăticul, acesta notând marginal cuvintele slavone respective. În câteva situații, necunoscând semnificația cuvântului din alcătuirea titlului, traducătorul l-a reproduș întocmai (*Martoloi, Metanie, Zemlemeariia*) sau le-a adaptat flexiunii românești (*Cearovnicul, Mâslenicul*). Cu două excepții, *Martoloi și Cearovnicul*, care beneficiază în text de o lămurire asupra cuprinsului scrierii pe care o denumesc, celelalte trei titluri nu ne edifică în privința conținutului acestor scrieri. Sl. *землемѣрія* este o calchiere foarte transparentă a gr. *γεωμετρία*, dar la ce se referă scrierea astfel intitulată nu știm. Aceeași remarcă este valabilă în legătură cu sl. *метаник* (<gr. *μετάνοια*) „îngenunchiere și înclinare a corpului până la pământ” și cu sl. *мысльникъ* „cunoscător, înțelept”. Într-un caz, Staicu a tradus titlul din textul slavon (*книга громникъ*) prin denumirea sub care era cunoscută cartea respectivă în spațiul românesc: *Cartea Gromovnicul*. Să mai notăm

⁵⁰ N. Cartoian, *op. cit.*, p. 267.

⁵¹ *Ibidem*, p. 268.

⁵² *Ibidem*, p. 270.

⁵³ *Ibidem*, p. 271.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 267.

⁵⁵ Vezi A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 33 (coloana XIV).

⁵⁶ N. Cartoian, *op. cit.*, p. 267.

⁵⁷ Vezi A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 41 (coloana XIV) și p. 37 (coloana XIV).

⁵⁸ N. Cartoian, *op. cit.*, p. 268.

⁵⁹ Vezi A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 67 (coloana XV).

⁶⁰ N. Cartoian, *op. cit.*, p. 270.

⁶¹ Vezi A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 55 (coloana XIV); cf. tot aici înregistrarea greșită a porțiunii finale a titlului (*и что ѿ коанка частен сотвореѣ быст адамъ*) drept o scriere independentă.

⁶² *Ibidem*, p. 71 (coloana XV).

⁶³ *Ibidem*.

traducerea titlului slavon *коледникъ* (scriere despre prevestirile referitoare la zilele săptămânii în care va cădea ziua nașterii Domnului) prin *Colenditoriul*, echivalare determinată de sensul „colindător” cu care este întâlnit regional termenul în limba bulgară⁶⁴.

Primul dintre cele două indice⁶⁵ se referă la „cărțile ceale minciunoase”, care, în totalitatea lor, aparțin literaturii religioase și hagiografice apocrife. Și în acest indice contopirea unor liste de cărți oprite, care au circulat cândva independent, este sesizabilă în repetarea unor titluri: 24. *Și de lemnul crucii, ce e mințită* (8^b/14-15), respectiv 38. *De lemnul crucii* (9^a/6). „Cărțile minciunoase” sunt în număr de 46, dintre care numai două nu se regăsesc în indicele din ms. sl. 461: 29. *Numele îngerilor* (8^b/24) și 40. *Și cum Hristos cu plugul au arat; aceasta popa Eremia bulgărescul o au mințit* (9^a/7-10).

Al doilea indice vizează „cărțile eretice” și conține 33 de scrieri care, în linii mari, aparțin literaturii astrologice: 47. *Martoloi, cum ai zice Astrologul*, 48. *Astronomia*, 49. *Zemlemearia*, 50. *Cearovnicul*, 51. *Gromovnicul* etc. Acestei prime categorii de 28 de scrieri interzise (nr. 46-64) îi urmează spre finalul indicelui o scurtă listă de „cărți lepădate”. Prima dintre ele (65. *De Chitovras basne și glume*) pare a fi de fapt același text înregistrat în primul indice la poziția 33 sub titlul *De Chitovras*, iar următoarele trei (66. *Poslania lui Avgar...*, 67. *Altă mințită de Vasilie den Chesaria*, 68. *Și cum Prov-Împărat fârtat pe Hristos au făcut...*) nu se regăsesc nici în primul indice de „cărți minciunoase”, nici în indicele din ms. sl. 461. În sfârșit, pe ultima poziție apare o scriere atribuită ca și precedenta preotului bulgar Eremia: 69. *<Molitva împotriva frigurilor>*, pe care am înregistrat-o și în indicele din *Nomocanonul* slavon. Prin conținutul lor, scrierile de pe pozițiile 65-69 aparțin tot „cărților minciunoase”, reprezentând, prin felul în care sunt grupate, un supliment la primul indice de scrieri apocrife (1 - 46).

5. Dintre cărțile oprite conținute în indicele cuprinse în *Nomocanonul* slavon și în traducerea *Cărții lui Chiril* (1667-1669), numai un număr restrâns au circulat în țările române în secolul al XVII-lea. Asupra acestora ne vom opri în continuare⁶⁶.

Titlul *Adam* (2 N, 3 CC) poate fi pus în legătură cu narațiunile apocrife despre Adam⁶⁷, traduse și copiate în spațiul românesc încă din secolul al XVII-lea. Asemenea povestiri se întâlnesc într-o versiune ardelenască a *Paliei istorice* (BAR, ms. rom. 469)⁶⁸, în așa-numitul *Cuvânt pentru Adam și Eva* din același manuscris⁶⁹ și într-un

⁶⁴ N. Gerov, *Речник на българския език*, фототипно издание, София, 1976, s.v. *коледник*.

⁶⁵ Vezi reproducerea acestor indice în *Anexă*, III, p. 20-22.

⁶⁶ Prin N am indicat indicele din *Nomocanonul* din ms. sl. 461, iar prin CC pe cel existent în *Cartea lui Chiril*.

⁶⁷ Un *Cuvânt despre Adam* în versiune slavonă a fost copiat un secol mai devreme în Moldova; vezi ms. nr. 740 de la Arhivele Statului din București (Elena Lința, Lucia Djamo-Diaconită și Olga Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, București, 1981, p. 261).

⁶⁸ Alexandra Moraru și Mihai Moraru, *Palia istorică*, în *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. IV, București, 2001, p. 103-104 și 110.

⁶⁹ Publicat parțial de M. Gaster în „*Revista pentru istorie, arheologie și filologie*”, I, 1883, p. 78-80 și în *Chrestomatie română*, vol. I, Leipzig, București, 1891, p. 63-65 și integral de Mihai Moraru, în *Crestomația de literatură română veche*. Coordonator I. C. Chițimia și Stela Toma, vol. I, Cluj-Napoca, 1984, p. 193-198.

manuscris copiat de popa Urs din Cotiglet, jud. Bihor, în 1679-1689⁷⁰. Reminiscențe din legenda despre Adam și Eva se constată și în versiunea *Lemnului crucii* din a doua jumătate a secolului al XVII-lea⁷¹. Un *Cântec al lui Adam*, conținând dialogul său cu raiul și cu Dumnezeu, în speranța ca va obține „dulceața raiului”⁷², se regăsește în câteva manuscrise bihorene de la sfârșitul secolului al XVII-lea⁷³.

Enoh (3 N, 4 CC), iar în alte indice slavone *Cărțile lui Enoh* sau *Despre Enoh, care a fost în al cincilea cer și a scris 300 de cărți*⁷⁴, se referă de fapt la *Cartea secretă a lui Enoh*, scriere care a fost cunoscută românilor prin intermediul versiunilor slavone copiate în Moldova (două din secolul al XVI-lea)⁷⁵. Nu s-a semnalat, în schimb, vreo traducere românească a acestui apocrif.

Paralipomena ce au trimes pe un vultur în Vavilon către Eremia (19 CC), cunoscută îndeobște ca *Povestea despre plânsul prorocului Ieremia și despre pustiirea Ierusalimului*, se găsește într-o copie slavonă efectuată în Țara Românească probabil în secolul al XVI-lea⁷⁶. Versiunile românești ale acestei scrieri sunt cunoscute abia din secolul al XVIII-lea⁷⁷.

Vedenia lui Isaia (11 N, 10 CC) a circulat într-o prelucrare prescurtată în versiuni moldovenești din secolele al XV-lea și al XVI-lea⁷⁸. O traducere a *Vedeniei lui Isaia* nu a fost cunoscută românilor din secolul al XVII-lea, care, în schimb, au avut parte de o *Învățătură despre vremea de apoi a prorocului Isaia*, păstrată în trei copii ardelenesti, dintre care cea mai veche datează din deceniile patru, cinci ale acestui secol⁷⁹. O versiune a apocrifului din urmă se păstrează în ms. sl. 298 (BAR), copiat probabil în ultima jumătate a secolului al XIV-lea⁸⁰.

A lu Pavel descântare (16 CC), iar în indicele slavone *Петрово ОБАВЛЕНІЕ* sau *Петрово ОТКРОВЕНІЕ*⁸¹ reprezintă *Apocalipsul lui Pavel*, scriere apocrifă care a circulat în Transilvania secolului al XVII-lea prin mai multe copii, provenind din nordul

⁷⁰ Dudaș, *Manuscrise Bihor*, II, p. 53-54.

⁷¹ Despre care vezi mai jos, p. 12 și nota 105.

⁷² Diferit de *Versul lui Adam de umilință*, studiat de Emil Turdeanu, *Apocryphes slaves et roumains de l'Ancien Testament*, Leiden, 1981, p. 122-141 și în „Revista de istorie și teorie literară”, XLII, 1994, nr. 2, p. 221-223.

⁷³ Vezi Garbriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești BAR 3101-4413*, [vol.] III, București (se va cita în continuare Ștrempel, *Catalogul*), 1987, p. 352 (ms. rom. 4151), vol. IV, 1992, p. 76 (ms. rom. 4642) și Dudaș, *Manuscrise Bihor*, II, p. 131.

⁷⁴ Vezi A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 32-33 (coloanele II, VI și XIII).

⁷⁵ Ior. Ivanov, *op. cit.*, p. 165-191; BAR, ms. sl. 552 (Panaitescu, *Catalogul*, p. 406).

⁷⁶ BAR, ms. sl. 287 (Panaitescu, *Manuscrisele*, p. 385).

⁷⁷ Vezi ms. rom. 1587 și 1766 (Ștrempel, *Catalogul*, I, p. 56 și II, p. 376).

⁷⁸ E. Turdeanu, *La vision d'Isaie. Tradition orthodoxe et tradition hérétique*, în volumul *Apocryphes slaves et roumain de l'Ancien Testament*, p. 153-154. La cele două manuscrise slavone cunoscute de E. Turdeanu trebuie adăugat și ms. sl. 447 (BAR) din secolul al XVI-lea, semnalat de noi în *Cărți populare de prevestire*, în *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. VIII, București, 2003, p. 144, nota 17.

⁷⁹ Al. Mareș, *Cărți populare de prevestire*, p. 214-219.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 142-144.

⁸¹ A. I. Iațimirski, *op. cit.*, p. 38-39 (col. I-V, VII-XIV).

Hunedoarei (*Codex Sturdzanus*, 1590-1602)⁸², Bihor (a doua jumătate a veacului: *Codicele Todorescu*⁸³ și *Apocriful Iorga*⁸⁴) și sud-estul Transilvaniei (*Codicele de la Cohalm*⁸⁵, sfârșitul secolului). O versiune de la începutul secolului al XVII-lea a fost copiată de popa Vasiliu în Belgradul sârbesc⁸⁶.

Sub titlul *Întrebările lui Ioan Bogoslov...* (25 N, 20 CC) se ascunde în realitate *Apocalipsul lui Ioan*, scriere care a beneficiat în secolul al XVII-lea de mai multe traduceri românești, ale căror copii provin în majoritate din Transilvania (ms. nr. 218 al Bibliotecii Mitropoliei Ardealului, copiat de popa Mihai la jumătatea secolului⁸⁷; ms. nr. 257 al Bibliotecii Filialei Cluj a Academiei Române, copiat de Alexandru Bălgrădeanu în 1673⁸⁸; *Codicele Marțian* din a doua jumătate a secolului⁸⁹; versiunea copiată de popa Urs din Cotiglet în 1679-1680⁹⁰; ms. rom. 130 din Biblioteca Academiei de la sfârșitul secolului⁹¹; *Codicele de la Cohalm* de la sfârșitul secolului⁹²). Din această scriere mai deținem o copie moldovenească (ms. rom. 5318 din 1676)⁹³ și alta executată în Belgradul sârbesc la începutul secolului al XVII-lea⁹⁴.

Epistola duminicii (27 N, 23 CC) cunoaște mai multe versiuni, toate provenind din localități ardelenesti: Măhaci, jud. Alba (1601)⁹⁵, Maramureș (cca 1621-1633)⁹⁶, Bălan, jud. Sălaj (cca 1630-1650)⁹⁷, Lunca Sprie, jud. Bihor (1674)⁹⁸, Dobricionești, jud. Bihor (1678)⁹⁹, Cotiglet, jud. Bihor (1679-1680, ante 1692)¹⁰⁰, Brașov (1680)¹⁰¹, Seghiște, jud. Bihor (1695)¹⁰², Tinăud, jud. Bihor (sfârșitul secolului)¹⁰³.

⁸² Versiune publicată de B. P. Hasdeu, *op. cit.*, vol. II, p. 415-425 și de Gh. Chivu, *Codex Sturdzanus*, [București], 1993, p. 243-248.

⁸³ Versiune publicată de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, București, Leipzig, Viena, 1914, p. 208-212.

⁸⁴ Versiune publicată de Gh. Chivu, *Date noi despre Apocriful Iorga*, în „Limba română”, XXVII, 1979, nr. 5, p. 519-521.

⁸⁵ Vezi Eufrosina Simionescu, *Codicele de la Cohalm*, în „Arhiva”, XXVIII, 1921, nr. 1, p. 17-18. Localizarea manuscrisului s-a realizat pe baza însemnărilor, care provin din Hosfalău (actualul Vânători, jud. Mureș), Paloș (actualul Cața, jud. Brașov) și Zoltany (actualul Ghidfalău, jud. Covasna). Din 1790 și până la începutul secolului al XX-lea, manuscrisul s-a aflat fără întrerupere în Cohalm, jud. Brașov.

⁸⁶ Vezi Dudaș, *Manuscrise Bihor*, II, p. 29.

⁸⁷ Versiune publicată de Dudaș, *Manuscrise Bihor*, II, p. 38-40.

⁸⁸ Vezi Dudaș, *Manuscrise Bihor*, II, p. 44.

⁸⁹ Versiune publicată de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, p. 229-231.

⁹⁰ Vezi Dudaș, *Manuscrise Bihor*, II, p. 42-44.

⁹¹ Vezi Ștrempel, *Catalogul*, I, p. 42.

⁹² Vezi Eufrosina Simionescu, *op. cit.*, p. 17.

⁹³ Vezi Ștrempel, *Catalogul*, IV, p. 267.

⁹⁴ Versiune publicată de Dudaș, *Manuscrise Bihor*, II, p. 35-38.

⁹⁵ Versiune publicată de B. P. Hasdeu, *op. cit.*, II, p. 43-55 și de Gh. Chivu, *Codex Sturdzanus*, p. 237-242.

⁹⁶ Versiune publicată de Mirela Teodorescu și Ion Gheție, *Manuscrisul de la Ieud*, București, 1977, p. 153-158.

⁹⁷ Vezi Alexandru Mareș, *Cărțile populare de prevestire*, p. 145.

⁹⁸ Vezi Ștrempel, *Catalogul*, IV, p. 76.

⁹⁹ Vezi Cristian Moroianu, *O versiune semirotacizantă a Legendei duminicii din a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Limba română”, XLIV, 1995, nr. 1-2, p. 48-58.

Lemnul crucii (28, 43 N, 24, 38 CC), apocrif întâlnit în secolul al XVI-lea în versiuni slavone copiate în Moldova¹⁰⁴, se regăsește un secol mai târziu într-o versiune românească din sud-estul Transilvaniei¹⁰⁵.

A *Precistii umblare pre la munci* (31 N, 27 CC) sau, cum mai este cunoscută scrierea, *Apocalipsul Maicii Domnului* este atestată în secolul al XVII-lea în mai multe versiuni transilvănene provenind din nordul Hunedoarei (1590-1602)¹⁰⁶, Bălan, jud. Sălaj (cca 1630-1650)¹⁰⁷, Cotiglet, jud. Bihor (1679-1680)¹⁰⁸ și Bihor (a doua jumătate a secolului¹⁰⁹ și, respectiv, sfârșitul secolului¹¹⁰).

Pricea lu Hristos cu diavolul (34 N, 30 CC) se întâlnește într-un singur manuscris bihorean de la sfârșitul secolului al XVII-lea¹¹¹.

Unele rugăciuni apocrife aparținând așa-numitelor *molitve mincinoase* (50 N, 46 CC) au circulat și în rândul românilor din epoca veche. O astfel de rugăciune, în versiune slavonă, poate fi socotită cea pentru scoaterea dracului din ape, copiată de unul dintre copiiști anonimi ai *Codicelui Sturdzan*¹¹²; ea ne amintește de molitvele „de friguri” pomenite în indicele tradus de Staicu Grămăticul (46 CC). În același manuscris, popa Grigorie din Măhaci a copiat în intervalul 1601-1618 traducerea românească a acestei molitve¹¹³. În timp ce versiunea românească păstrează numai partea corespunzătoare sfârșitului rugăciunii, cea slavonă este lipsită de sfârșit¹¹⁴. Lacuna versiunii din *Codex Sturdzanus* se poate completa prin consultarea manuscrisului nr. 34

¹⁰⁰ Versiune publicată de Dudaș, *Manuscrise Bihor*, II, p. 48-51; vezi și ms. rom. 4182 (BAR), f. 526^v-530^r.

¹⁰¹ Vezi Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Brașov*, București, 1985, p. 125. Textul *Legendei duminicii* a fost copiat de Barbul, fiul protopopului Văsii Hobana; cf. articolul nostru *Considerații pe marginea unei însemnări manuscrise*, în „Limba română”, XLIX, 2000, nr. 2, p. 267-270.

¹⁰² Vezi Dudaș, *Manuscrise Bihor*, II, p. 147.

¹⁰³ Vezi Dudaș, *Manuscrise Bihor*, II, p. 131.

¹⁰⁴ Vezi Ioan Bogdan, *Scrieri alese*. Cu o prefață de Emil Petrovici. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, 1968, p. 378-379 și *Sbornicul de la Arhivele Statului din București* (ms. nr. 740; cf. Elena Lința, Lucia Djamo-Diaconiță, Olga Stoicovici, *op. cit.*, p. 261).

¹⁰⁵ Versiune publicată de Emanuela Timotin; vezi *Lemnul crucii*, în *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. V, București, 2001, p. 193-199.

¹⁰⁶ Versiune publicată de B. P. Hasdeu, *op. cit.*, II, p. 312-366 și de Gh. Chivu, *Codex Sturdzanus*, p. 248-260.

¹⁰⁷ Vezi Alexandru Mareș, *Cărți populare de prevestire*, p. 145.

¹⁰⁸ Vezi Dudaș, *Manuscrise Bihor*, II, p. 32-33.

¹⁰⁹ Versiune publicată de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: Codicele Todorescu și Codicele Marțian*, p. 200-208.

¹¹⁰ Vezi ms. rom. 130 (BAR); pentru datarea manuscrisului, vezi Liliana Agache, *Disputa lui Isus cu Satana*, în *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. V, București, 2001, p. 210-211.

¹¹¹ Versiune publicată de Liliana Agache, *op. cit.*, p. 243-250.

¹¹² Vezi ms. rom. 447 (BAR), f. 74^v/8-75^v/18.

¹¹³ Versiune publicată de B. P. Hasdeu, *op. cit.*, II, p. 177 și de Gh. Chivu, *Codex Sturdzanus*, p. 276-277.

¹¹⁴ Pentru punerea în relație a celor două versiuni, vezi B. P. Hasdeu, *op. cit.*, II, p. 175-176 și Gh. Chivu, *Codex Sturdzanus*, p. 117.

al bibliotecii Institutului de Lingvistică și Istorie Literară din Cluj, care conține o versiune completă a scrierii datând din 1754¹¹⁵.

Referirile la sfântul Sisinie din unele indice de cărți oprite (vezi 41 N și 69 CC) nu au în vedere *Legenda sfântului Sisinie*, în care sfântul se luptă pentru recuperarea copiilor răpiți de diavol, ci privesc o rugăciune contra frigurilor în care numele sfântului este invocat pentru a alunga frigurile personificate prin șapte fiice ale lui Irod¹¹⁶. O rugăciune împotriva frigurilor atribuită sfântului Sisinie, conținând un exorcism la adresa diavolului, s-a păstrat într-o versiune slavonă, scrisă pe foi de plumb în secolul al XIV-lea pentru un anume Gheorghe Bratul¹¹⁷. Nu deținem însă versiuni românești din secolele al XVI-lea sau al XVII-lea ale acestei rugăciuni.

Cartea Gromovnicului (51 CC), care a circulat în Moldova în versiuni slavone (una din circa 1568¹¹⁸ și alta din 1592-1604¹¹⁹), a fost tradusă în limba română în secolul al XVII-lea în trei rânduri. Două traduceri aparțin primei jumătăți a secolului, dintre care una tipărită probabil la Govora în circa 1639¹²⁰, iar alta ne este cunoscută dintr-o copie brașoveană din 1693¹²¹.

Colenditoriul (54 CC) sau *колендникъ* în versiunile slavone este o scriere în care prevestirile variază în funcție de ziua săptămânii în care va cădea nașterea Domnului. O versiune slavonă a scrierii, copiată în Moldova, se află într-un *Sbornic* slavon din circa 1568¹²², iar în așa-numitul *Sbornic de la Kiev* se păstrează o altă versiune slavonă de proveniență moldovenească, intitulată *твореніе Бз҃ры прѣрка* „Creația prorocului Ezdra”¹²³.

Poslaniia lu Avgar, „care oamenii neștiuți și neînțelegători poartă la sine” (66 CC), se referă la *Legenda lui Avgar* și la amuletele numite avgare, cărora li se atribuiau în popor calități profilactice. N. Cartojan a semnalat prezența scrisorii lui Avgar către Mântuitor în *Viețile sfinților* traduse de Dosoftei, în cronografe și mineie¹²⁴. Nu ar fi exclus ca legenda să fi fost cunoscută românilor și prin intermediul exemplarelor din ediția bulgărească a *Abagarului*, tipărită la Roma în 1641 pentru bulgarii convertiți la catolicism¹²⁵, dintre care unii au ajuns în secolul al XVII-lea în Țara Românească.

¹¹⁵ Vezi N. Drăganu, *Pagini de literatură veche*, în „Dacoromania”, III, 1922-1923, p. 243-244.

¹¹⁶ Vezi B. P. Hasdeu, *op. cit.*, II, p. 264-265.

¹¹⁷ Vezi I. Ciomu, *Un vechi monument epigrafic slav la Turnu-Severin*, în RIR, 1938, p. 210-236.

¹¹⁸ Vezi BAR Filiala Cluj, ms. 26 (f. 328-329), semnalat de I. Iufu, *Manuscrise slave în bibliotecile din Transilvania și Banat*, în RSL, VIII, 1963, p. 457.

¹¹⁹ Vezi BAR, ms. rom. 4620; cf. Ștrempel, *Catalogul*, IV, p. 69.

¹²⁰ Vezi *supra*, nota 9.

¹²¹ Vezi BAR, ms. rom. 1436; cf. Ștrempel, *Catalogul*, I, p. 329.

¹²² Vezi I. Iufu, *op. cit.*, p. 457.

¹²³ Vezi Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 280.

¹²⁴ *Legenda lui Avgar în literatura veche românească*, în CL, anul al 57-lea, aprilie 1925, p. 253-259.

¹²⁵ Vasile Bogrea, *Pagini istorico-filologice*. Cu o prefață de acad. Constantin Daicoviciu. Ediție îngrijită, studiu introductiv și indice de Mircea Borcilă și Ioan Mării, Cluj, 1971, p. 4-5.

Altă mințită de Vasilie den Chesaria, de Grigorie Bogoslov și de Ioan Zlataust, întrebaturi și răspunsuri... (67 CC) are în vedere cunoscutul chestionar apocrif atribuit sfinților Vasile cel Mare, Grigore Bogoslov și Ioan Gură-de-Aur. Înregistrat în secolul al XVI-lea în versiuni slavone copiate în Moldova¹²⁶, acest chestionar îmbibat de legende religioase a fost tradus de timpuriu în română, fiind întâlnit într-o versiune sud-est transilvăneană din a doua jumătate a secolului al XVII-lea¹²⁷.

În afara acestor apocrife din indicele tradus de Staicu Grămăticul (unele existente și în indicele din ms. sl. 461), vom aduce în discuție încă patru scrieri interzise semnalate numai în indicele din *Nomocanonul* existent în 1651 la Mănăstirea Bistrița.

Despre împăratul Solomon, basme și fabulații (36 N) este o indicație foarte vagă pentru identificarea scrierii, având în vedere numeroasele scrieri apocrife care au circulat pe seama acestui împărat. Una dintre acestea este *Solomon și soția sa*, atestată într-o versiune slavonă din secolul al XVI-lea provenind din Moldova¹²⁸. Versiunile românești ale acestei scrieri datează din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea¹²⁹.

Titlul *Vasilie cel Nou* (53 N) are în vedere legenda hagiografică referitoare la sfântul Vasilie cel Nou, în care sunt incluse și vămile văzduhului. Scrierea a fost cunoscută românilor mai întâi prin versiuni slavone copiate în Moldova¹³⁰. Din secolul al XVII-lea deținem primele traduceri românești: una din sudul Transilvaniei, databilă în deceniile patru, cinci¹³¹, alta tradusă, de asemenea, din slavonă de către mitropolitul Dosoftei¹³² și, în sfârșit, alta transpusă din greacă, existentă într-un manuscris moldovenesc din 1691¹³³.

Andrei cel Nebun (55 N) este personajul principal al unei scrieri atribuite lui Nikephoros, preot la biserica Sfânta Sofia din Constantinopol. *Viața lui Andrei cel Nebun pentru Hristos* a fost cunoscută românilor încă din secolul al XVI-lea datorită versiunilor slavone copiate în Țara Românească¹³⁴ și Moldova¹³⁵. Cele mai vechi versiuni românești ale scrierii apar mult mai târziu, la jumătatea secolului al XVIII-lea¹³⁶.

¹²⁶ Vezi ms. nr. 741 de la Arhivele Statului din București; cf. Elena Lința, Lucia Djamo-Diaconită, Olga Stoicovici, *op. cit.*, p. 258.

¹²⁷ Alexandra Moraru și Mihai Moraru, *op. cit.*, p. 16-17.

¹²⁸ Vezi ms. nr. 740 de la Arhivele Statului din București; cf. Elena Lința, Lucia Djamo-Diaconită, Olga Stoicovici, *op. cit.*, p. 261.

¹²⁹ Vezi BAR, ms. rom. 1735 și ms. rom. 3518.

¹³⁰ Vezi BAR, ms. sl. 133, copie din secolul al XVI-lea (Panaitescu, *Manuscrisele*, p. 160-161) și ms. IV 82 din Biblioteca Centrală Universitară din Iași, copie din secolul al XVII-lea (Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-română din Iași*, București, 1980, p. 59-60).

¹³¹ Versiune publicată de Maria Stanciu-Istrate, *Viața sfântului Vasilie cel Nou și vămile văzduhului*, în *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. IX, București, 2004, p. 149-243.

¹³² Vezi articolul nostru *Traduceri necunoscute ale lui Dosoftei din perioada celui de-al doilea exil polon (IV)*, în LR, XXXVII, 1988, nr. 2, p. 140.

¹³³ Vezi Ștrempel, *Catalogul*, I, p. 276.

¹³⁴ Vezi BAR, ms. sl. 298; cf. Panaitescu, *Manuscrisele*, p. 399.

¹³⁵ Vezi BAR, ms. sl. 649; cf. Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 380.

¹³⁶ Vezi Cătălina Velculescu, *Nebunul înțelept*, în *Texte uitate – texte regăsite*, II, București, 2003, p. 222.

Metodie al Patarei (56 N) se referă la *Prorocirea lui Metodie, episcopul Patarelor, pentru cele ce vor fi în zilele de apoi*, scriere atestată într-o versiune slavonă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, existentă în *Codicele de la Tulcea*¹³⁷. O versiune prelucrată și prescurtată a scrierii a fost tradusă în românește de timpuriu, fiind atestată în *Păucenia de la Voivozi*, copiată la începutul secolului al XVII-lea¹³⁸.

6. Cele trei indici de cărți oprite sunt, după cum s-a văzut, de proveniență rusă, constatare firească având în vedere orientarea politică și culturală în acest secol a țărilor române către răsărit.

În privința inițiativelor religioase care au generat traducerea în limba română a acestor indici nu putem face decât presupuneri. Unul dintre indici a apărut probabil datorită inițiativei Mitropoliei Țării Românești de a traduce ediția moscovită a *Cărții lui Chiril*. De reținut că la aceeași instituție a ajuns curând după 2 noiembrie 1651 *Nomocanonul* slavon din proprietatea Mănăstirii Bistrița. În sfârșit, unei întreprinderi religioase, probabil moldovenești, urmează să-i fie atribuită traducerea indicelui copiat de popa Vasiliu în Belgradul sârbesc.

Dintre cărțile interzise înregistrate de aceste indici în spațiul românesc din secolul al XVII-lea au circulat relativ puține: 2, prin raportare la indicele transcris de popa Vasiliu (*Gromovnicul* și *Rojdealnicul*), respectiv 13, prin raportare la cele două indici din Țara Românească (*Apocrifele despre Adam, Învățătura despre vremea de apoi a prorocului Isaia, Apocalipsul lui Pavel, Apocalipsul lui Ioan, Apocalipsul Maicii Domnului, Epistola duminicii, Lemnul crucii, Disputa lui Isus cu diavolul, Rugăciunea pentru scoaterea dracului din apă, Gromovnicul, Viața sfântului Vasile cel Nou, Întrebări și răspunsuri atribuite sfinților Vasile cel Mare, Grigore Bogoslovul și Ioan Gură-de-Aur, Prorocirea lui Metodie, arhiepiscopul de Patara*). Numărul acestor apocrife crește cu încă 4 piese dacă luăm în calcul și acele scrieri oprite cunoscute românilor exclusiv pe baza versiunilor slavone: *Cartea secretă a lui Enoh, Povestea despre plânsul prorocului Ieremia pentru Ierusalim, Solomon și soția sa, Viața lui Andrei cel Nebun pentru Hristos*. În realitate, numărul apocrifelor religioase și a cărților de prevestire traduse și copiate de români înainte de 1700 a fost mai mare decât cel dedus de noi prin consultarea acestor indici; vezi, spre exemplu, scrieri din categoria așa-ziselor „cărți populare” (*Moartea lui Avraam*¹³⁹, *Călătoria lui Zosim la blajini*¹⁴⁰, *Trepetnicul*¹⁴¹ etc.) care nu figurează în nici unul dintre indicele prezentate, dar care, în schimb, au circulat în manuscrise sau tipărituri românești din acea perioadă.

¹³⁷ Vezi BAR, ms. sl. 649; cf. Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 380.

¹³⁸ Vezi articolul nostru *Un apocrif religios puțin cunoscut din secolul al XVII-lea, în „Limba română”, LIII, 2004, nr. 1-2 (sub tipar).*

¹³⁹ Vezi BAR, ms. rom. 447 (versiune din zona Măhaciului, databilă 1580-1591; B. P. Hasdeu, *op. cit.*, II, p. 189-194 și Gh. Chivu, *Codex Sturdzanus*, p. 277-279), ms. 4746 al Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj (versiune din Bălan, jud. Sălaj, databilă 1630-1650; Al. Mareș, *Cărți populare de prevestire*, p. 145), BAR, ms. rom. 5318 (versiune moldovenească din 1676, publicată de Mihai Moraru, *Texte și versiuni românești necunoscute ale unor apocrife veterotestamentare*, în RITL, XXXIX, 1991, nr. 3-4, p. 297-298).

¹⁴⁰ Vezi BAR, ms. 5318 (versiune moldovenească din 1676, publicată de Maria Stanciu-Istrate, în *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. III, p. 55-65).

¹⁴¹ Vezi N. Drăganu, *Cea mai veche carte rakóczyană*, p. 260-263.

Ar fi hazardat să credem că prezența acestor indice, dintre care cel tradus de Staicu Grămăticul a cunoscut o copie la sfârșitul secolului al XVII-lea¹⁴², a putut stopa traducerea și copierea cărților apocrife și a celor de prevestire. Dintre cele 13 scrieri traduse în românește, care își află corespondent în cele două indice slavone din Țara Românească, 11 cunosc și copii din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, posterioare traducerii efectuate de Staicu și, respectiv, intrării *Nomocanonului* slavon în posesia Mitropoliei mutene. Faptul că majoritatea copiilor de apocrife și cărți de prevestire este de proveniență ardelenescă ar putea fi interpretat ca o mărturie a existenței unei cenzuri instituite de biserica ortodoxă din Țara Românească și Moldova. O asemenea explicație, întemeiată pe absența aproape totală a cărților interzise în cele două state românești, nu trebuie absolutizată. Deținem, de altfel, o informație foarte prețioasă, furnizată de autorul *Istoriei Țării Rumânești*, potrivit căruia cărțile populare circulau la sfârșitul secolului al XVII-lea în Țara Românească și, îndeosbi, în Moldova. Condamnând *Alexandria*, istoricul recunoștea că acea „mare grămadă de minciuni”, existentă în acest roman popular, se regăsește „și într-alte cărțului ce să văd pe la unii și pe la alții aici în țară, și mai multe în Moldova, în care nu să cuprind altele, fără minciuni și basne, duple cari umblă norodul acesta rătăcindu-se și cred cele ce niciodată de crezut nu-s, că nici au fost acéliea vreodată, nici pot fi”¹⁴³. Pe de altă parte, împrejurarea că în secolul al XVIII-lea și în Țara Românească și în Moldova numărul cărților interzise se va înmulți constituie cea mai bună dovadă că nu se poate vorbi despre o politică a bisericii noastre de a combate constant și cu fermitate producțiile literare apocrife.

Abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, și anume în Transilvania, înregistrăm prima reacție aparținând bisericii, e drept celei unite, la adresa acestei literaturi. Ea se datorează episcopului Petru Pavel Aaron, care în *Păstornicesca datorie* (1759) combate energic neadevărurile vehiculate de apocrifele religioase, referindu-se în mod expres la *Epistola duminicii*, *Apocalipsul Maicii Domnului* și la *advare*¹⁴⁴.

¹⁴² Vezi BAR, ms. rom. 1917. Manuscrisul fiind acefal, textul indicelui de cărți oprite nu s-a păstrat. Pentru punerea în relație a textelor din acest manuscris cu cele din ms. rom. 1570, tradus de Staicu, vezi articolul nostru *Traduceri necunoscute ale lui Dosoftei din perioada celui de-al doilea exil polon (IV)*, în „Limba română”, XXXVI, 1987, nr. 5, p. 421.

¹⁴³ Constantin Cantacuzino Stolnicul, *Istoria Țării Rumânești*. Ediție critică de Damaschin Mioc. Studiu introductiv de Damaschin Mioc și Eugen Stănescu, București, 1991.

¹⁴⁴ Augustin Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aaron și Dionisie Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 până la 1764*, Blaj, 1902, p. 386-388.

ANEXĂ

I¹

Cuvântul de învățătură despre cărțile bune și cărțile rele sau eretice

Ascultați, preoților, și înțelegeți, fiilor, cum iaste a creade într-unul Părintele² hiind și Hiiul³ și Sv<â>ntul Duh⁴ în troiță. Spre acela sângur a nedejdui și a să învăța și a socoti și a căuta pre sv<i>ntele cărți, pe <E>vanghelie și Psaltire⁵ și Ap<o>s<to>lul și Parimiile și alte svi<n>te cărți. Iară de ceale lepădate cărți să nu te atingi. Lepădate cărți sânt acestea: Ostrovmeiul și Zvezdocetnic și Ceasornic și Vrajitoriu și Rojdealnic și Seamnele lunei și a soarelui⁶ și Zările, Zele<i>nic⁷, Lecarnic⁸, Gromovnic și Flori mirositoare și Cu<nu>na ceriului ce trece prin ea⁹ soarele¹⁰ și alte cărți ce cu eale¹¹ chiamă dracii și băseduiescu¹². Sânt și în sv<i>ntele cărți scrise cuvinte menciunoase de înșelăciune celor neînțelegători și toate sânt în chipul acelora că acelea sânt cărțile haldeești coștunăia¹³ elenești basne. De am vrea a zice de la nește nebuni că ce ținură sv<i>nții cărțile, acelea tu răspunde așa¹⁴, că sv<i>nții avea mente vărtoasă¹⁵ și întreagă, nu să turnară, că era de la Dumnedzeu¹⁶ dată lor mente. De s-au și avut acealea cărți nu s-au turnat după ei, nice după învățătura acelora cărți îmblară¹⁷. [...] ¹⁸

¹ Textul a fost publicat de Fl. Dudaș în două rânduri: Dudaș, *Manuscrise Bihor*, I, p. 72-73 și Dudaș, *Manuscrise Crișana*, p. 30. Între cele două reproduceri, prima din 1985, a doua din 1986, există diferențe: *înțelegeți*, *Psaltire*, *atingi*, *lunii*, *unblară*, *fuji* (1985) – *înțelegeți*, *Pseltire*, *atingi*, *lunei*, *înblară*, *fuji* (1986). În transcrierea de față am recurs la reproducerea din Dudaș, *Manuscrise Crișana*, p. 30, care la rândul ei conține unele imperfecțiuni, dintre care cea mai supărătoare este notarea lui s prin z (asupra acestui aspect, vezi articolul nostru *Un apocrif religios puțin cunoscut din secolul al XVII-lea*, în „Limba română”, LIII, 2004, nr. 1-2, sub tipar). Menționăm că am reprodus textul după regulile ortografice actuale, intervenind uneori în punctuația stabilită de Fl. Dudaș. ✧

² Dudaș: *părintele*. ✧ ³ Dudaș: *hiiul*. ✧ ⁴ Dudaș: *sv<â>ntul d<u>h*. ✧ ⁵ Dudaș: *Pseltire*. ✧ ⁶ Dudaș: *Soarelui*. ✧ ⁷ Dudaș: *zelenic*. ✧ ⁸ Dudaș: *lecarnic*. ✧ ⁹ Dudaș: *ia*. ✧ ¹⁰ Dudaș: *Soarele*. ✧ ¹¹ Dudaș: *iale*. ✧ ¹² Dudaș: *băseduiescu*. ✧ ¹³ Dudaș: *coștunnâia*. ✧ ¹⁴ Dudaș: *așia*. ✧ ¹⁵ Dudaș: *vărtoasă*. ✧ ¹⁶ Dudaș: *Dumnezeu*. ✧ ¹⁷ Dudaș: *înblară*. ✧ ¹⁸ Restul textului este reprodus de Dudaș, parțial, în rezumat, parțial, fragmentat.

II¹

(396^v) *Cuvânt din pravila sfinților părinți despre cărțile care se cuvine să le citim și să le învățăm și despre cele pe care nu trebuie să le învățăm, nici să le citim*

(397^v) Iar cărțile mincinoase sunt acestea, după epistola preacucernicului părintelui nostru Nikon, așa-numitele cărți tainice arătându-se că sunt scrieri eretice. Se cuvine să știm despre cărțile secrete că marele Atanasie spune ca așa-numitele cărți secrete sunt cărți eretice cu care se amăgeau romanii, care sunt acestea²: 1. Sinodor, 2. Adam, 3. Enoh, 4. Lameh, 5. Testamentele patriarhilor, 6. Rugăciunea lui Iosif³, 7. Eldad și Modad, 8. Testamentul lui Moise, 9. Înălțarea lui Moise, 10. Psalmii lui Solomon, 11. Vedenia lui Isaia, 12. Revelația lui Ilie, 13. Revelația lui Sofronie, 14. Revelația lui Ezdra. Până <aici> sunt cărțile mincinoase ale Vechiului Testament [...].

Cărțile mincinoase ale Noului Testament sunt acestea: 15. Povestea lui Iacov, 16. Revelația lui Petru, 17. Învățătura lui Climent, 18. Învățătura lui Ignatie, 19. Învățătura lui Policarp, 20. Evanghelia de la Varnava, 21. Evanghelia de la Toma.

Iar acestea ale Noului <Testament> cu ale Vechiului <Testament> se învață: 22. Psalmii lumești alcătuiți, care sunt aceștia: a) „Veniți”, b) al doilea <psalm>: „Crucii tale se întăresc”, c) „Cântăm îngerește”, 23. Revelația lui Zaharia, 24. Paralipomena ce <a trimis> un vultur către Eremia în Vavilon, 25. Întrebările lui Ioan Bogoslov, adică pe muntele Eleonului: „Ascultă, drepte Ioane”, 26. Același a dobândit către Născătoarea de Dumnezeu, 27. Epistola despre duminică, 28. Despre lemnul crucii, 29. Copilăria lui Hristos, cum au vândut pe Hristos copil, 30. Viața lui Petru, cum și peștii pe uscat au umblat, ereticul a scris, 31. Călătoria Născătoarei de Dumnezeu pe la munci, 32. Căpățâna lui Adam, (397^v)/ cum 7 împărați au stat într-însa, 33. Despre slujba tainică a lui Hristos, adică a întârziat să <slujească> și îngerii pe popă au blestemat, adică poarta cerească s-a închis, 34. Disputa diavolului cu Dumnezeu, 35. Despre Macarie al Râmului, precum trei călugări au mers la răsărit, 36. Despre împăratul Solomon, basme și fabulații, 37. Despre Chitovras, 38. 12 <scări> ale lui Iacovlici, ce se numesc *Leastvița*⁴, 39. Cântecul unuia David, 40. Întrebările lui Ieremia către Născătoarea de Dumnezeu, 41. <Molitva contra frigurilor a sfântului Sisinie> Despre boala naturală care se numește friguri, basme sunt ale lui Ieremia, popa bulgăresc. Că spune acest păcătos că șezând sfântul Sisinie pe muntele Sinai, și pe îngerul Sihail îl numește, care este spre sminteala a multor oameni. Și născocoște că frigurile sunt șapte fete ale lui Irod. Iar pe acestea șapte nici evangheliștii, nici vreunul dintre sfinți nu le numesc, numai una care a cerut capul Înainte-Mergătorului, ceea ce este adevărat, dar și aceasta era fată lui Filip, iar nu a lui Irod.

Marele Sisinie, patriarhul Constantinopolului, în scrierile lui ne-a spus astfel: „Nu mă socotiți ca fiind acel Sisinie mincinosul, despre care a scris neînțeleptul popă Ieremia spre sminteala oamenilor”.

¹ Traducerea textului slavon din ms sl. 461 ♦ ² Numerotarea cărților ne aparține. ♦ ³ În textul slavon: *мѣтва есиѳова*. ♦ ⁴ Cf. Iațimirski, *op. cit.*, p. 38-39, unde 12 *Іакованъ* este considerat titlul unei scrieri diferite de aceea care s-ar intitula *глаголемая лѣствица*. În realitate, avem a face cu un singur titlu; vezi Ivan Franko, *Ілюстрії і легенди з українських рукописів*, Tom. I, Lvov, 1896, p. XXVIII.

42. Și despre neviețuitori, adică din pustiu ieșiți, 43. și despre lemnul crucii, adică dovada despre Sfânta Treime, 44. și despre Domnul nostru, cum între popi a fost pus, acestea toate Ieremia a mințit.

Sunt și cuvinte despre munci alcătuite cu neadevăr, care stau între scrierile dumnezeiești, precum: 45. Muncirea lui Gheorghe, adică de Dadian-Împărat muncire, 46. și muncirea lui Nichita. chemându-l pe el fiu de împărat, ceea ce nu a fost așa, 47. și <muncirea> lui Ipatie, 48. și <muncirea> lui Cl<im>ent al Anchiriei și alte multe. Acestea sunt scrieri dumnezeiești alcătuite meșteșugit din minciuni și multe cuvinte seamănă spre sminteala neștiutorilor.

49. Sunt și canoane⁵ mincinoase la popi, după molitvenic, 50. și molitve mincinoase, 51. <și> au distrus ereticii și pravila mincinoasă⁶ (398')// 52. și epistoliile sobornicești, adică trimiteri. Dar soborul⁷ sfinților părinți a îndreptat și a cerut: psalmii alcătuiți să nu se rostească, cărțile neîndreptate să nu se citească, ci numai îndreptările Noului și Vechiului <Testament>. Dacă cineva nu va asculta această învățătură să se alunge, iar cărțile numite să se ardă.

53. Vasile cel Nou, 54. și Nifont, 55. Andrei cel Nebun <pentru Hristos>, 56. Metodie⁸ al Patarei și 57. Străinul⁹. Se cuvine și știutorii acestora să se întrebe dacă e adevărat. Iar între altele se găsește și 58. Povestea lui Iacov¹⁰, care Iacov a fost un evreu oarecare, iar nu un apostol. Și iarăși 59. Înconjurul lui Ioan, zis Bogoslovul. Toate cele ascunse se socotesc, cu toate că nu sunt primite, iar unele¹¹ nu se socotesc între cele ascunse, care sunt străine¹², precum scrie într-una secretă pe care a scris-o Bogoslovul, al cărui cuvânt despre diverse chinuri spune. Astfel de scriere este a unui eretic Ioan, iar nu a Bogoslovului. 60. Alta mult plăcută este tâlcuită de mitropolitul Chesareei. Iarăși se găsesc 61. Andrei și Toma, așa-zișii sfinți apostoli. Și despre faptele lor se vorbește în expunerile damaschinilor despre ereze [...] ¹³

⁵ În textul slavon: има наконци; cf. Iațimirski, *op. cit.*, p. 56-57: моноканон'ци (VI), моноканоны (V) și намаканоници (IX). ✧ ⁶ În textul slavon: правила лживыя; cf. Iațimirski, *op. cit.*, p. 58-59: Правила апостольскаа (IV, V; vezi și X, XI și XII). Pravila stricată de eretici se numea *Pravila mincinoasă*; vezi Iațimirski, *op. cit.*, p. 59: Правила лживыя (IX). ✧ ⁷ În textul slavon: поборъ. ✧ ⁸ În textul slavon: нефеѣѣи. ✧ ⁹ Cf. Iațimirski, *op. cit.*, p. 52: странникъ (V). ✧ ¹⁰ Vezi în text sub nr. 15: *Povestea lui Iacov*. ✧ ¹¹ În textul slavon: ипы, lecțiune greșită î.l.d. ины. ✧ ¹² În textul slavon: [сѣ]раш'ны, lecțiune greșită î.l.d. странны. ✧ ¹³ În restul textului nu se mai fac referiri la cărți interzise.

III¹

(8^a) *Cărțile ceale minciunoase pre care nu se cade a le ținea și a le ceti drept-credincioșii hristiani, iară sânt aceastea:*

1. Cei tocmîț psalmi ai lumii, care sânt aceștea: грѣдите вси вѣрнии². Și altă: градите³. Și крѣтъ пвоемъ вѣдръзи шъ са на земи⁴. 2. Patriarșii, 3. Adam, 4. Enoh, 5. A lu Sit rugă, 6. A lu Adam zaveat, 7. Psalmii lui Solomon, 8. A lui Moisi zaveat, 9. A lu Ilie descântare, 10. A Isaie vedeare, 11. Și a lui Iacov poveaste, 12. A lui Petru⁵ descântare, 13. Umblările apostolilor, 14. A Varnavei poslanie, 15. A lu Pavel apostol facere ce e minciunoasă, (8^b)// 16. A lu Pavel descântare, 17. Evanghelie de la Varnava, 18. Evanghelie de la Toma, 19. Paralipomena ce au trimes pe un vultur în Vavilon cătră Eremitia.

Sânt ș-alte multe de cuvântători minciunoși tocmite, care sânt aceastea: 20. Întrebările lu Ioan Bogoslov care zice: слыши правены іване⁶, 21. Iar ale lui întrebări cătră Avraam de sufletele dreptilor, 22. Ale lu Vartolomei întrebări cătră Preacista⁷, cum au născut pe Hristos, 23. Epistolii de dumineci, 24. Și de lemnul crucii ce e mințită, 25. Umblarea lu Petru⁵ după înălțarea Domnului, cum au vândut pe Hristos cocon și ce pești pe uscat au umblat, 26. Coconia lu Hristos, 27. A Preacistii umblare pre la munci, 28. Căpățâna lu Adam, ce doisprăzece slujitori într-însa și șaptezeci de împărț supt dinsa au șezut, 29. Numele îngerilor, 30. Pricea lu Hristos cu diavolul⁸, 31. De slujba tainilor lu Hristos, ce au mâncat la prânz și poarta ceriului se-au închis și îngerii pre popa l-au blestemat, 32. De un Macarie pustilnic, călugăr al Rimului, ce au mers trei călugări la dinsel doosprăzece mile de raiu, (9^a)// 33. De Chitovras, 34. Și de ale lu Solomon minciunoase judecă, 35. Și de doosprăzece scări a lu Iacovlici ce le grăiesc, 36. Căntecele lu David, 37. Descântarea lu Sofonie, 38. De lemnul crucii, 39. Cum au pus pe Hristos între popi, 40. Și cum Hristos cu plugul au arat; aceasta popa Eremitia bulgărescul o au mințit.

Sânt și de mucenici cu minciună alcătuite, iar nu așa precum sânt de se cetesc la mineaie și la proloage scrise: 41. Muncirea lu Gheorghie, care zice de Dadiian-Împărat muncit, 42. Muncirea Nichitii, chiamându-l pre dinsel fecior de împărat, 43. A lu Evstratie muncire, 44. A lu Ipatie muncire, ce de șapte ori au murit și de șapte ori au înviiat, 45. Muncirea lu Climent al Anchirii și alte multe cu minciună tocmite.

Sânt iar ș-alte între dumnezeiasca scriptură scripturi minciunoase deeretici scrise spre pacoste neștiuților, în care sânt 46. molitve minciunoase de friguri și de năjituri și de nevoi, cu care ereticii au stricat datele (9^b)// besearecii și apostoleasca pravilă scriindu cuvinte minciunoase.

¹ Text reprodus în transcriere interpretativă. Menționăm ca am reprodus cu caractere italice slovele suprascrise aflate la sfârșitul cuvântului, după care ar fi putut urma *i* sau *u*. Numerotarea cărților ne aparține. ♦ ² Sl. în trad.: „Veniți toți credincioșii”. ♦ ³ Sl. în trad.: „Veniți”. ♦ ⁴ Sl. în trad.: „Crucii tale se întăresc pe pământ”. ♦ ⁵ Scris: петръ. ♦ ⁶ Sl. în trad.: „Ascultă, drepte Ioane”. ♦ ⁷ Scris: прѣчмаа. ♦ ⁸ Deasupra cuvintelor хъ și діаволъ copistul a scris ulterior cu miniu slovele в și, respectiv, а, pentru a arăta că în componența titlului ordinea celor două cuvinte trebuie inversată.

*Cărțile ereticești carele nu se cade a le ceti drept-credincioșii*⁹: 47. Martoloi, cum ai zice Astrologul, 48. Astronomia, 49. Zemlemearia, 50. Cearovnicul în care sânt doosprăzeace [...] ¹⁰ a feațele hiarălor și a pasări, care iaste întâiu de-ș păzește trupul său mort; zboară cu vulturul și cu uliul și cu corbul și ghionoaia. Și urlă fiarale ceale iuț și răsul și mascurul ¹¹ sălbatec și lupul și ursul și șerpil cei iuți. 51. Cartea Gromovnicul, 52. Fulgeralnicul, 53. Luna cu cearcăn, 54. Colenditoriul, 55. Metanie, 56. Mâslenicul, 57. Socotitoriul de vise, 58. Vrajalnicul, vrăjindu cu pasările și cu hiarăle, care sânt acestea: casa trăsnește, ureachea-mi țiuiaște, [...] ¹² ochiul mijaște, focul colcoiaște, câinele urlă, șoarecile țâțiaște, șoarece haina-m roade, broasca michecheiaște, pisica mioneaște, brațul mi se bate, somnul înfricoșază, orbul mă întâmpină, de-m arde ¹³ ceva, (9va)/ focul țiuiaște, scânteaia den foc sare, cade omul, lumânare se stinse, calul nechiiază, bou ¹⁴ pre bou se suie.

59. A multe fealiuri de pasări ¹⁵: albina cântă, peastele se bate, iarba sună, lemn de lemn-scărcăiaște, frunza sună, coțofana ¹⁶ cântă [...] ¹⁷, lupul urlă, amărăciunea va veni [...] ¹⁸ și alte multe în multe fealuri de vrăjiri.

60. A călătorilor carte, în care iaste ¹⁹ de timpinarea, 61. Cobi a toate ereticiile, 62. Și de ceasurile ceale bune și reale, carea iaste de Dumnezeu lepădate, 63. Și de zilele hicleane și cum în zioa dentâiu a lumii ²⁰ făcut fu Adam. Aceasta ereticii o au scris. Iar n-au făcut Dumnezeu pre Adam în zioa dentâiu, pentru că soarele și luna și stealele ceriului le făcu Dumnezeu miercuri, iar pre Adam l-au făcut Dumnezeu vineri. Dară voi, neștiuților, cum veț putea spune facerea lu Adam cu luna într-o zi, crezându minciunilor ereticești și lăsându sfânta scriptură carii treizeci de zile tot spre minciună scrisă.

Așijderea și alte cobe (9vb)/ cari sânt cărți ereticești: 64. Cartea cetitoare de steale, căriia iaste numele шестоДневнецъ ²¹, în cari oamenii nebuni vrăjindu cred, căutându zilele nașterii sale, nemerirea ceasurilor, soroaca vieții, nevoile năpăștilor, fealurile morții, norocul în neguțătorii, în slujbe. Și vremile le caută cu nebuniia lor, lăsându ajutorul lu Dumnezeu, iară neștiindu judecățile lu Dumnezeu, că nu e porânca lu Dumnezeu, nici a sfinților apostoli, nici de sfinții părinți dată, ce de pizmașii și urății lu Dumnezeu. A doa credință idolească de la draci cu ereticii semănată, neștiuților, spre peirea sufletelor, ca cum pleavele pre mijloc de grâu ațîindu vâpaia muncilor de vecie, după cuvântul Domnului care l-au zis: „Viermii lor nu mor și focul nu se stinge”. Iar de apostoli iaste dat și de sfinții părinți 318 carii în Nicheia ne porânciră noo întâiu a creade în Sfânta Troiță și crucii Domnului și învierii lui a ne închina și muma lui, Preacurata Născătoare de Dumnezeu, a o cinsti și a o slăvi și pre sfinții apostoli și

⁹ Scris: *креднѣчюшѣ дирепѣтъ*. ¹⁰ Scris în continuare *an*, apoi s-a lăsat spațiu liber pentru cuvântul omis; marginal s-a scris cuvântul din originalul slavon *шпромѣтъныѣ*. Traducătorul s-a gândit probabil la echivalarea *aplecate*, care corespunde termenului slavon, scriind primele două slove din cuvânt, apoi a renunțat la scrierea celorlalte litere. ¹¹ Scris: *маѣкрѣѣ*, iar apoi peste *р* s-a scris *ѣ*, slova omisă inițial. ¹² S-a lăsat spațiu în continuare pentru traducerea secvenței *воронограй кѣрокаиѣ*, notată marginal. ¹³ Scris: *аѣѣѣ*. ¹⁴ Scris: *ноѣ*. ¹⁵ Scris marginal: *потоѣникѣ*, corespondentul slavon din original pentru *de pasări*. ¹⁶ Glosat marginal: *фраѣсва*. ¹⁷ În continuare s-a lăsat spațiu pentru traducerea secvenței *дѣтѣѣ жеѣна* din originalul slavon, notată marginal. ¹⁸ În continuare s-a lăsat spațiu pentru traducerea secvenței din originalul slavon *стѣноѣѣѣ кѣ лопаточниѣ*. ¹⁹ Scris în continuare *коби*, cuvânt care aparține titlului cărții următoare. ²⁰ Scris: *лѣниѣ*. ²¹ Slav în trad.: „Însemnări de șase zile”

prorociei și muceniciei (10^a)// și stâlpniciei. Și cărțile ceale sfinte a le ceti, în care iaste sufletul a se spăși și a scăpa de muncile de vecie și a creade scripturii ceii adevărate și a aștepta înviarea morților și a aștepta înfocoșată judecată și plătire împotriva lucrurilor.

Iar de ale lepădaților și procleților cărți, de toate a fugi, ca Lot de sodomleani²² și nimic a nu ne pleca într-însele, ca să nu fiți ca muiarea lu Lot, neascultându învățătura lui Dumnezeu se întoarce a vedea ce iaste în Sodom și fu stâlp de sare și până astăzi cremenită. Așijderea ș-acum cine nu va asculta învățătura lu Dumnezeu, ce va avea a ținea la sine scripturi ereticești și într-însele va creade, acela iaste vrăjumaș lu Dumnezeu. Și într-acea vrăjire cine va avea a creade, cu acei eretici să fie blestemat și procleșit și neîmblânzit județ să ia cu vrăjumașii lu Dumnezeu și cu jidovii carii l-au răstignit. (10^b)// Sau cine va duce [...] ²³ sau de oao cu prescuri în beserecă sau cu colivă și acestea toate împreună popii le vor sfinți și le vor cădi, și pentru aceea să fie lipsiți de dostoinicia meseriei lor, fără numai colivă curată și pre canon numai a aduce în beserecă. Iară și acealea a nu le duce în oltar, ce bucatele săracilor să le dea și mișeilor ce-s sfinte, iar nu să le sfințească cu coliva.

A sfinților apostoli. De cărțile streine, de toate ferește-te, dară ce e ție și cuvintelor deșarte ale streinilor sau legilor sau prorocilor minciunoș, carele adecă ră<z>vrătesc pre cei ușuri în credință, căce nu e tocmit în legea lu Dumnezeu de te pornești spre aceale streine mascarale. Că de pohtești să cetești povești, iată că ai sfintele cărți ale împărățiilor, iar de vei de măiestrii ²⁴ și de lucrătoare, iată că ai prorocii și pre lov și Pildele, în carile fă toată măiestria și mai mare ascuțire minții ver dobândi, că ale singur Domnului sânt zise. Iară de ver pohti cântece, iată ai Psaltirea sau mărturisirea legii, preaslăvita (10^a)// lege a Domnului. Iar de toate streinele și dievoleștile cărți ²⁵ ferește-te tare.

Și aceastea sânt cărți lepădate: 65. De Chitovras basne și glume, 66. Poslaniia lu Avgar, care oamenii neștiuți și neînțelegători poartă la sine, 67. Altă mințită de Vasilie den Chesariia, de Grigorie Bogoslov și Ioan Zlataust, întrebaturi și răspunsuri, ce e și den câte părți făcut fu Adam, 68. Și cum Prov-Împărat fârtat pe Hristos au chiebat și aceasta popa Eremiia bulgărescul ²⁶ o au mințit, 69. Că grăiaște acest ticălos că șezând sfântul Sisinie pre muntele Sinaei și pre un înge<r> Sihai/ numeaște, care iaste spre zmințeală a mulți oameni, și șapte feate ale lu Irod cu figurile băsnuiia răul,- care evanghelistul aceale 7 feate nu le numeaște, ce o fată care au jucat și au cerșut capul lu Пре²⁷мечъ, ce și aceasta au fost fată lu Filip, iară nu a lu Irod.

Iar marele Sisinii, patriarh al Țarigradului într-aceale scripturi ale sale grăia așa: „Nu mă socotireț acel Sisinie (10^b)// minciunos, pre care l-au scris neînțelegutul popa Eremiia spre zmințeală oamenilor”.

Că sfinții părinții noștri, purtătorii de Dumnezeu 318²⁸, carii au fost în Nicheia, al șaptelea săbor, lupii pierzători cu praștia sufletească îi împinseră den besereca lu

²² Scris: содо^ммла^нни. ✧ ²³ S-a lăsat spațiu liber, iar marginal s-a notat и^ама^тленю^ю ели м^уч^ню^ю (lecțiune nesigură, litere fiind șterse). ✧ ²⁴ Scris: м^ае^ст^ріе, apoi peste ultimul e s-a scris и. ✧ ²⁵ Glosat marginal: л^иц^ѣри. ✧ ²⁶ Scris marginal: б^ѣл^гр^еск^ѣ. ✧ ²⁷ Sl. în trad. Înainte-Mer-
gătorul. ✧

²⁸ Glosat marginal 367 (т^ѣз). ✧

Dumnezeu. Și învățătura filosofiei lor cea pierzătoare ca pleavele den grâu rumpându-le le lepădară și le arseră și nălucirile lor le procleșiră. Iar învățăturile sfinților apostoli și canoanele sfinților purtătorilor de Dumnezeu părinți și pravila sfintei săborniceștii besearecii cei mari sfintei beseareci o dederă spre întărirea credinții, a cărora sfântă pravilă chiară cinstindu-se mântuiaște pre suflet. Iar în ceale ereticești lepădate porunciră nimic a nu te pleca, care sânt vrăjmaș lu Dumnezeu.

Și aceasta iaste înțeleptirea a lor cu carea delungă de Dumnezeu și duc dracilor în peire.

Iar de vor fi niscari părinți duhovnici, de vor ști la dinșii feciori de duhovnicie fiindu așa, și de vor auzi de la dinșii în poca (11'a)//aniile lor și cum au ei într-aceaea a face așa și-i vor priimi pre dinșii desfăcându aceasta și-i va priini la pocăință fără epistimei²⁹ și fără delungare de besearecă sau vor face ei singuri aceale vrăj ereticești, ceale zise mai nainte, aceia după pravilele sfinților părinți să se leapede den popie și cu ceialalți³⁰ eretici să fie procleșiți, iar ceale scrise la trupurile lor să se arză.

REMARKS OF THE INDICES OF FORBIDDEN BOOKS IN THE 17th CENTURY

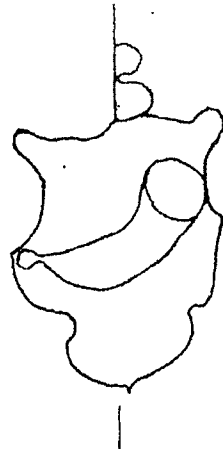
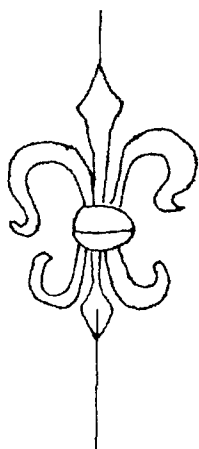
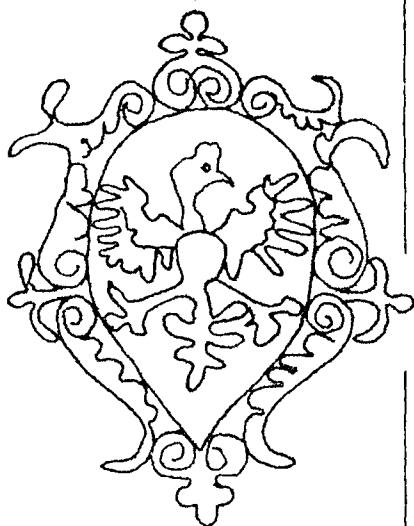
Abstract

The material is examined of three indices of book forbidden by the Church; these books were circulating in the Romanian Principalities in the 17th century: (1) *Indicele din Cazania de la Voievozi* (Index of the Homilies from Voievozi), copied at the beginning of the 17th century in the Serbian Belgrad by the priest Vassily from Moldova; (2) *Indicele din Nomocanonul slavon* (Index of the Slavic Laws) found at the Bistritza Monastery in 1651 and (3) *Indicele din Kirillovka Kniga* (Index of Cyril's Book), translated at Târgoviște by Staicu Grămăticul between 1667-1669. Among the forbidden books included in these indices (all the books originate in Russia) only a few circulated in the Romanian space; two of these books (as related to the index in the Book of Homilies and 13 as related to the two indices in Wallacha).

The presence of these indices could not put a stop to the activity of translating and copying the apocryphal religious books, attested especially in Transylvania.

We have no information as regards the fact that the Orthodox Church in the Romanian Principalities did impose any censorship on the religious apocryphs and on the circulating books.

²⁹ Glosat marginal: сѣръкѣскѣ. ♦ ³⁰ Scris: чєллѣѣ.

NOI MĂRTURII DESPRE RELAȚIILE LUI RÁKOCZI CU ROMÂNII

ANDREI PIPPIDI

I. Constantin Brâncoveanu către Francisc Rákoczi, 28 martie 1704

Celsissime Princeps,
Domine, Domine Colendissime,

Celsitudinis Vestrae datas 10a Januarii literas, quo par est honore et aestimatione, his diebus, insimulque manifestum totius Orbi Christiani, Universis Regibus, Principibus, Rebus publicis communicatum, uti Vestra Celsitudo significant, mihi quoque mittere placuit, accepi, vidi et intellexi. Quantum autem desideratam a Celsitudine Vestra vicinitatem concernit, quid jucundius atque utilius accidere potest, quam sincere ipsam colere, et sacrosancte servare DEUS omnipotens et justissimus, per cujus fortissimam manum cuncta fiunt ac gubernantur ea, quae ipse solus in rei veritate novit, ad unius cujusque bonum, et utile fore, ille secundum incomprehensibilem Providentiam et voluntatem suam, disponat, concedat atque faciat, maneo

Datum 28a Martii 1704

Celsitudinis Vestrae
ad servire paratissimus
Costandin Brâncoveanu Voevod

expusă la Muzeul Național Maghiar
în expoziția comemorativă la a 300-a aniversare a Războiului Rákoczi de
Independență, 13 mai-31 august 2003, Budapesta.

Traducere:

Prea Înălțate Principe, Doamne, Domnul meu prea onorat,

Scrisoarea Alteței Voastre, datată 10 ianuarie, a cărei valoare este egală cu cinstirea pentru mine, și odată cu ea manifestul adresat întregii lumi creștine, tuturor regilor, principilor și republicilor, precum declară Alteța Voastră, și pe care ați binevoit să mi-l trimiteți și mie, am primit-o, am văzut-o și am înțeles-o. Dar cât privește relația de vecinătate dorită de Alteța Voastră, pentru ca ea să se petreacă în mod cât mai plăcut și mai folositor, ca ea să fie cultivată cu sinceritate și să fie slujit cu sfințenie atotputernicul și prea dreptul DUMNEZEU, de a cărui prea puternică mână sunt strânse la un loc și cârmuite acelea pe care singur El le cunoaște în adevărat miezul lor spre binele și folosul fiecăruia, fie ca acela, potrivit cu voința sa și cu pronia cea de nepătruns, să o hotărască, să o îngăduie și să o împlinească.

dat la 28 martie 1704

“Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIII, 2005, p.

Rămân al Alteței Voastre mereu gata de a sluji

Costandin Brâncoveanu Voevod

II. Dimitrie Cantemir către Francisc Rákoczi, Constantinopol, 25 august 1705

Celsissime Princeps, Domine, Domine mihi Frater colendissime,
Mediante veterae amicitiae Christianissimi Regis Galliae Excellentissimi Domini ad Fulgidam Portam Oratoris I-mo maxime tam paterni amici Celsissimi Principis Thokoly illustribus litteris, quam per fideles suos servos oraliter de prosperis Vestrae Celsitudinis rebus edoctus summo affectus sum gaudio. Utinam Deus Optimus Maximus omnia fausta feliciaque continuo concedat precamur. Interim quandoquidam Celsissimus Princeps et Excellentissimus Dominus Orator de expediendo Magnifico Domino Michael Bay ad illas partes sollicitaretur meae Ipsum concrediderunt fidelitati, cujus curam omni cum debita circa amicos diligentia et in gratiam Vestrae Celsitudinis suscepi, et quantocius securiusque (ipsi nostris adjunctis possis) per nostras partes transmitti curavi. Itaque hac occasione fretus et mediantium amicorum promissione confisus, spero Vestram Celsitudinem me in catalogo fidelium amicorum connumerare non denegaturam. Insuper Coronae Transylvaniae partem nostram familiae a multis jam annis peregrinantem, in favorem tutelamque Vestrae Celsitudinis suscipere juxtaque rerum temporumve exigentiam ipsi patrocinari dignetur, rogo et in reciprocis officiis semper manebo

Vestrae Celsitudinis humillimus et ad serviendum paratissimus
Constantinopoli, 25 Augusti anno 1705

Demetrius Cantemyrius

Celsissimo atque Serenissimo Principi Rakoczio
Domino ac Fratri Colendissimo

din arhiva conților Erdödy – Aspremont – Rákoczi, copiat de Veress Endre, *A tizenoteves török-magyar hadjarat okleveltára*, la Biblioteca Academiei Maghiare de Științe, ms.452, f.3

Traducere:

Prea înălțate Principe, Doamne, Domnule frate al meu prea respectat,
Prin mijlocirea vechii prietenii a Excelenței Sale Domnului Sol al prea-creștinului Rege al Franței la Strălucita Poartă și cu atât mai vârtos prin ilustrele scrisori ale părintescului prieten, prea-înălțatul Principe Thokoly, precum și verbal de către credincioșii voștri slujitori fiind înștiințat, am fost cuprins de cea mai mare bucurie pentru bunul mers al treburilor Înălțimii Voastre. Facă bunul și marele Dumnezeu ca toate să fie în continuare fericite și priincioase așa cum ne rugăm. Între timp, deoarece atât Prea-înălțatul Principe cât și Excelența Sa Domnul Sol au cerut să trimeată scrisori măritului domn Mihaly Bay în părțile acelea și s-au încrezut în fidelitatea mea, sarcină pe care am luat-o asupra-mi cu toată sânguința cuvenită față de prieteni și pentru a fi pe placul Înălțimii Voastre, m-am îngrijit să le transmit prin părțile noastre cât mai repede și mai sigur, prin înseși poștele noastre. Și astfel, bizuindu-mă pe această împrejurare și

fiind încredințat de făgăduiala prietenilor, nădăjduiesc că Înălțimea Voastră nu va refuza să mă înscrie pe lista prietenilor credincioși. Rog ca partea din familia noastră care e de mulți ani pribegită la Brașov, în Transilvania, să fie luată în favoarea și sub protecția Înălțimii Voastre, care să binevoiască să o ocrotească precum ar cere-o lucrul și vremea, și, fiind gata de-a răspunde cu orice slujbă asemănătoare, voi rămânea de-a pururi al Înălțimii Voastre prea smerit și prea supus slujitor

Constantinopol, 25 august, anul 1705

Dimitrie Cantemir

Prea Înălțatului și Serenisimului Principe Rákoczi,
domnului și fratelui prea onorat

III. Teodor Corbea către Francisc Rákoczi, 23 iunie 1708.

Serenissime Princeps, Domine Gratosissime,

Ex gratosis literis Serenitatis Vestrae, quas summa cum devotione ac submissione deosculando accepi, tam orphanam domum destructi domini fratris, quam me indignum suum suppedium, aut non totam nostram familiam in principali Serenitatis V-rae gratia conservari rite intellexi, pro quo speciali misericordia tamquam ii, qui nec capaces, nec efficaces sumus, ut aliquo modo tanti clementissimi Domini valeamus solum coeleste numen pronis poplitibus pro longaevo eoque prospero regimine Serenitatis V-rae adoramus intimo ex pectore in fideli suo servitio et vivere et mori exoptando.

Caeterum, dum sola sinceritate, qua erga servitia Serenitatis V-rae ducor, quam unus scrutator cordium Deus novit, movear repraesentare eaque emolumento ac progressui Serenitatis V-rae inservire videantur, audeo hisce humillimis meis submissime eundem exhortari. Illustrissimus Dominus Comes Constantinus a latere Serenitatis V-rae fidelem expressum videre optat, cum quo colloqui tam de Rascianis, quam etiam aliis negotiis possit. Dignetur Serenitas V-ra in hoc tempus non differe, nam cum et Patriarcha Antiochensis pro nunc hic reperiatur, qui nimis devotus et cordatus vir est, facile negotium cum Rascianis promoveretur, et per instantiam ad admonitionem ejus, et Reverendus Episcopus Rimnicensis Damascenus (quod Bozovia nunc non pridem quasi invitus Remnicum sit mutatus), a Generale Rabutin facultatem impetravit ad Serenitatem veniendi, et tunc manifestare par plura, quae nunc in secretis latet.

Quod autem ego haec Serenitatis V-rae arcana sciam, rogo non gravetur, nec alieni aliquid consideret, quia hoc inde provenit, quod schedulam Serenitatis V-rae ad Dominum Comitem Constantinum scriptam esse, ex cifra eduxi, responsum etiam Serenitati V-rae per me dari curavit, praeter hoc Reverendus Episcopus Damascenus cum in una consideratione cum Domino Comite Michaela et mecum sit abscondere, itidem ea, quae Serenitati V-rae placuit illi communicare nec potuit, nec potest, imo ex communi consensu conclusum est cum ambo ab Aula sint remoti, ut ex illorum parte etiam in ciffris Domini Henter ego scribam ad Serenitatem V-ram occasione securi data, uti brevi manuum illorum subscriptione ad Serenitatem V-ram deferrent hoc ipsum confirmando de compositione negotii cum Rascianis. Notum Serenitati V-rae potest esse, quod in festo Resurrectionis Christi cum Secretarius novi Metropolitae Rascianorum Isaiae successoris defuncti Patriarchae Arsenii hic, apud Generalem Rabutin per

Dominos Comites fuerit, secundum nostram obstipationem Serenitas adhuc a defuncto domino fratre factam considerationem inter Czaream Majestatem cum Serenitate V-ra cum Domino Comite Michaelē, insimul admonitus sum, ut redux ad suum Metropolitam, revelaret ei factam confoederationem inter Czaream Majestatem cum Serenitate Vestra et quod magni Czari intentio et conatus sit gentem Rascianam ad unionem armorum cum Serenitate V-ra convertere, quod praeter hoc scitu admoneret Rascianorum officiales, quos capaciores et prudentiores sciret, ne tam pertinaces essent, sed considerarent ad quid intentio Czari collimet, qui non tantum christianos a servitute paganorum eliberaret, sed oppressam ab Austriaca domo orientalem ecclesiam etiam salvam reddere instudiit, et hac de causa a Domino Comite Michaelē etiam capitaneum panrascianum hic pro nunc (qui commendans Titeli fuit, nec contra Hungaros pugnare cum Germanis voluit) ad Czarum fuisse expeditum, ut casu quo Sua Czarea Majestas ad gentem Rascianam aliquem suum legatum expedit, ille tamquam patriota cum major fides adhibere illi potest, cum illo insimul irent.

Haec omnia praetitulato Secretario declaravimus, a quo plurimas de domo Austriaca lamentationes audivimus, et praecipue quibus modis et mediis conata sit evertere funditus Rasciano-Graecam ecclesiam, post mortem Patriarchae Rasciani impediendae alius illi in locum succedat, nec amplius orientalis episcopi auctoritatem habeant in genere Rasciano, sed unitis praeficientur, quod tantum mirabili divinae providentiae machinatio illa est revelata multuari populum vidit, pristinam libertatem illis concessit, ut pro more et consuetudine sua eligerent sibi, quem vellent, in praelatum ecclesiae, unde apparet, quod ex Rascianis certe sunt male contenti gratia et bene gesta re Caesaris.

Si Serenitas V-ra dignabitur absque mora aliquem suum fidelem huc expedit, habeat in mandatis ut mecum prius conveniat et discretione possit uti, quid, cui et ubi dicendum sit. Domini Comitis Michaelis negotium promovere efficacia sua Serenitas V-ra non intermittat profecto enim fidelissimus servus habuit illum Serenitas V-ra a principio sui regiminis.

Propter plurimas occupationes non potui in cifra domini Henter nunc has humillimas exarare, brevi tamen, tam ex parte Reverendi Episcopi Damasceni, quam etiam Comitis Michaelis in eadem ad Serenitatem V-ram scribam, in qua et a Serenitate V-ra majoris securitatis gratia rogo, si dignabitur, mihi respondere. Hic me submississime principali suae gratiae recommendans, maneo

Serenitatis V-rae servus humillimus

Tergovistae, Junii vigesima tertia 1708

Theodorus Corbe

(fostă în arhiva conților Erdödy-Aspremont-Rákoczi din Budapesta; copie în culegerea inedită de documente a lui Veress în Biblioteca Academiei Maghiare, ms.452, ff.452-455)

Traducere:

Serenissime Principe, domnul meu prea milostiv,
Din binevoitoarele scrisori ale Luminăției Voastre, pe care, cu tot respectul și cu cea mai mare supunere sărutându-le, le-am primit, am înțeles că vom fi păstrați sub protecția Luminăției Voastre atât casa rămasă orfană a fratelui meu care a pierit, cât și eu,

nevrednicul Vostru slujitor, așadar întreaga noastră familie, pentru care deosebită milă noi aceștia, care nici destoinici, nici putincioși nu suntem ca în vreun alt chip să fim de folos unui atât de îndurător domn decât numai pe Dumnezeu din ceruri să-l rugăm cu genunchii plecați pentru o stăpânire îndelungată și norocită a Luminăției Voastre, ne închinăm din adâncul inimii, năzuind să trăim și să murim cu credință în slujba Voastră.

Apoi, întrucât numai din sinceritatea de care sunt povățuit spre a sluji Luminăției Voastre, precum cunoaște unul Dumnezeu, iscoditorul inimilor, încep să ies în față și să slujesc pentru câștigul și pentru folosul Luminăției Voastre, cutez ca prin această smerită scrisoare a mea, cu toată supunerea să mă îndemn. Prea ilustrul domn conte Constantin pofteste să-l vadă pe credinciosul apropiat al Luminăției Voastre, cu care să poată vorbi atât despre sârbi, cât și chiar despre alte treburi. Să binevoiască Luminăția Voastră în această vreme să nu mai zăbovească, deoarece, când și patriarhul Antiohiei se va găsi aici, el fiind un bărbat foarte credincios și inimos, va fi lesne să fie dusă înainte treaba cu sârbii la îndemnarea sa stăruitoare, iar cinstitul vlădică al Râmnicului Damaschin, căci acum, nu demult, a fost strămutat, aproape fără voia lui, de la Buzău la Râmnic, a căpătat de la ghinărarul Rabutin încuviințare de a veni la Luminăția Voastră, și atunci va putea da în vileag multe pe care acum le tănuiește.

Deoarece eu cunosc această taină a Luminăției Voastre, mă rog să nu fie cu bănat, nici să nu fie socotit ceva amestec al unui străin, de unde vine acest lucru că a fost scrisă scrisoarea Luminăției Voastre către domnul conte Constantin, eu am scos-o după țifru, dânsul a avut grijă să dea prin mine răspunsul către Luminăția Voastră; înafară de aceasta, cinstitul episcop Damaschin, fiind într-aceiași gând cu domnul conte Mihail și cu mine, a fost de părere să țină ascunse chiar acele lucruri pe care ar fi dorit să le aducă la cunoștința Luminăției Voastre, dar n-a putut, nici nu poate, așa că s-a hotărât de noi laolaltă că e mai bine ca, deoarece amândoi sunt departe de curtea domnească, să scriu eu din partea lor, în țifrul domnului Henter, către Luminăția Voastră cu prilejul sigur care mi s-a dat, precum că, în scurtă vreme, ei vor scrie Luminăției Voastre, sub iscălitură de mâna lor, întărind aceasta despre așezarea trebii cu sârbii.

Fie dară cunoscut Luminăției Voastre că, de sărbătoarea Învierii lui Hristos, când secretarul nioului mitropolit al sârbilor, Isaia, urmașul răposatului patriarh Arsenie, a fost la ghinărarul Rabutin din partea domnilor conți, după socoteala noastră, potrivit cu înțelegerea făcută de răposatul domn fratele meu între Măria Sa Țarul și Luminăția Voastră și cu domnul conte Mihail, am aflat că, întorcându-se el la mitropolitul său, îi va destăinui alianța încheiată de Măria Sa Țarul cu Luminăția Voastră și că osărdia și strădania marelui Țar este de a îndupleca neamul sârbesc la împreunarea armelor cu Luminăția Voastră și că, pe lângă aceasta, va da de știre dregătorilor sârbilor, acelora pe care-i știe mai destoinici și mai înțelepți, să nu mai fie atât de încăpățânați, ci să chitească la ce înteește gândul Țarului, anume nu atât să-i izbăvească pe creștini de robia păgânilor, cât să mântuie biserica răsăriteană, care este asuprită de către casa de Austria, și din această pricină a fost trimis la Țar de către domnul conte Mihail unul care este acum căpitan peste toți sârbii și care a fost comandir la Titel și n-a vrut să lupte împotriva ungarilor alături de nemți, pentru ca, dacă Măria Sa Țarul ar trimite la neamul sârbesc pe un sol al său, acela, ca un fiu al aceleiași patrii, cu mai mare trecere să poată să-l încredințeze că vor merge împreună.

Acestea toate le-am lămurit sus-zisului secretar, de la care am auzit multe tânguiri despre casa de Austria și mai cu seamă în ce chipuri și feluri se străduiește să

răstoarne din temelii biserica greco-sârbească, împiedicând după moartea patriarhului sârb ca altul să urmeze în locul său, ca să nu aibă ei mai departe un vlădică răsăritean de neam sârbesc, ci să se așeze împreună cu uniții, care lucru printr-o minune a proniei dumnezeiești s-a dovedit că era un meșteșug viclean pentru a pune poporul la bir și atunci li s-a îngăduit libertatea de dinainte ca să-și aleagă, după obiceiul și datina lor, pe cine ar voi ca ierarh al bisericii, de unde se vede că printre sârbi sunt unii nemulțumiți de mila și de faptele bune ale împăratului.

Dacă Luminăția Voastră va binevoi să trimeată fără întârziere pe un credincios al său, să aibă acela între poruncile sale ca să vină mai întâi la mine ca să poată dobândi tainică știință ce, cu cine și unde să vorbească. Luminăția Voastră să nu contenească a duce înainte cu vrednicie treaba domnului conte Mihail pe care l-a avut slujitor credincios încă de la începutul domniei sale. Din pricina multor treburi n-am putut acum să alcătuiesc această prea smerită scrisoare în țifru domnului Henter, totuși în scurtă vreme, atât din partea cinstitului episcop Damaschin, cât și din aceea a contelui Mihail, am să scriu Luminăției Voastre; la acestea mă rog Luminăției Voastre, dacă binevoiește, să-mi răspundă spre mai mare siguranță. Încredințându-mă cu toată supunerea milostivirii Voastre, rămân al Luminăției Voastre prea smerit slujitor
Târgoviște, 23 iunie 1708

Teodor Corbea

IV. Teodor Corbea către Francisc Rákóczi, Potlogi, 10 iulie 1708.

Serenissime Princeps, Domine mihi Clementissime,
Stimulus sinceritatis mei, cui continuo erga servitia Serenitatis V/rae adlaborare me incitat, licet imbecillis et efficacitae parvi momenti sim, nunc quoque animum mihi excitavit, ut indignus his paucis lineolis Clementissimum meum Dominum et Principem molestare praesumerem, quem dum ex profunda humilitate prono poplite servili modo veneror, omnia faustissima et florentissima pro voto ejusdem conatibus ex pectore a superis voveo et inauguro.

Caeterum, Princeps Clementissime, non dubito submissas meas literas, quas elapso mense per medium Illustrissimi Domini Comitis Michaelis Mikes direxeram, recte hucusque ad manus Serenitatis V/rae pervenisse, ex quibus facile ea colligere credo fas fuit, quae de compositione negotii cum Rascianis, in quantum imbecillitas experientiam mihi indederat ex devotissima mea obligatione Serenitati V/rae annotaveram, ubi submississime etiam pollicitabam, ne pro desiderio Illustrissimi Domini Constantini Cantacuseni Serenitatis V/rae fidelis aliquis servus absque mora huc expediri differatur, cum prompta et facilis occasio esset per intercessionem subsistentis pro nunc sic patriarcha Alexandriensis, quem tunc errando Antiochiensem dixeram, et cum animum praedicti quoque Domini Comitis totaliter ad hos propensum et primum viderem hoc negotium cum praedictus Rascianus ad desideratum terminum facile deducendi, unde iterato nunc etiam Serenitatem V/ram humiliter exhortari audeo aliter suo fidelem suum servum in hac materia expedire, si ex alia particulariora cum advento hic suo possent communicari, quae calamo exarari nequeunt. In quantum ergo negotium Rascianorum concernit Serenitati V/rae pro certo manifestum esse potest quod sic portatis aeternae providentiae ac immensae bonitati complacendo non quod praenominati Rasciani ab aliquo fuissent formaliter admoniti, ut se ad Serenissimae Caesariae Majestatis servitia vel Serenitatis V/rae contraherent et ab eodem etiam domui Austriacae derogarent

(seclusa illa sola informatione facta a Domino Comite Michaelae Mikes tempore proxime praeteriti Christi resurrectionis secretario modo recenter creati metropolitae Rascianorum Isaiae) sed ipsimet sua sponte ultro eos medio suorum officialem quemdam Rosa nominatum nomine capitanei suorum Tokoli Ivan et caeterorum officialium,ratione equos quasi in hac Patria emendi ,ad praefatum Dominum Comitem Constantinum ac non modernum Spatarium Thomam Cantacum nimis mistico expediverunt, a quibus consilium paterent, quomodo a tyrannide et furia rabieque Germanica liberari possent et protectionem Czareae Majestatis amplecti quirent, quae praedicto officiali Rasciano Rosa,cum de sinceritate Domini Comitis Constantini nullatenus est dubitandum, quod habito cum illo discursu non utili et proficuo injunxerint,sed quia adverti quod cum moderno Spatario Thoma confidentius tamquam cum generali supremo hujus provinciae quamdiu hic fiet ,per quinque vel sex dies egit et inter Dominum Comitem Constantinum vero propter domesticas aliquas discordias intervenisse video (quod confidenter Serenitati V/rae revelare audeo) idcirco et suppono quod de confoederatione Serenitatis V/rae cum Serenissimo Czaro fundamentum haud sciat, nec quidem praeter promissum et intentionem Serenissimae Caesareae Majestatis de compositione in negotio cum Rascianis ideo quoque nunc aperire non audeam, ne ad plures tandem hoc misterium dilatetur et ipse imminentis mali causa videar esse, magis consultum existimo, si Serenitas V/ra cum adventu huc sui expresse praedictum Spatarium Thomam quoque benignissime suis literis inviseret, qui cum homo sit juvenis et avidus gloriae, facile ad servitia Suae Serenitatis eum adstringeret, nam prout pro certo,a confidentissimo suo sum expertus, concesso quidem, quod fundamentum inter Serenissimum Czarum, qui Serenitate V/ra adaequate non sciat, et nihilominus tamenquia intentiones ipsius ad servitia Czareae Majestatis infallibiliter collimat et terrorem suis observare illi quam maxime est, quia defunctus piaae memoriae meus dominus frater David Corbe gratiae et favoribus Serenissimae Czari...recommendarat, editer praedictum officialem Rosam etiam, cui nudiustertius hinc iter suum Aradinum versus ad Tokoli Ivan coepit, ipse fundamentalius cum informatione sua expedivit, expiscaturus melius, utrum opportuno tempore cum illis Czarea Majestas demandaret (licet haec a semet ipso addit, quod mandatum aliunde habeat) prompte et parate erunt mandatum explere, itaque ergo, si Serenitati V/rae idoneum videretur, et expresse suo dignabitur mandare de hoc esse sollicitus, postquam huc deveniet, uti melius ex circumstantiis temporum edocebimur id et cum praedicto Domino Thoma rem dirigendum erit,ego vero pro tempestate mea obligatissimus ero omnimodo sinceritatem meam actualiter contestari in servitiis Serenitatis V/rae supplex interim Serenitatem V/ram rogo, dignetur me pro fidelissimo suo servo servare, ita tamen tueri, ut haec, quae ex sinceritate eidem secrete aperio, aliquod scrupulum nocivum non inducant. His dum prono vultu purpuram Serenitatis V-rae deosculor ac manum,maneo

Serenitatis Vestrae indignum suppedium

Datum Potloci, die Julii decima,anno 1708

Theodorus Korbe

(din aceeași arhivă a conților Erdödy-Aspremont-Rákoczi; copie la Veress, loc.cit., ff.458-461)

Traducere:

Serenisime principe, domnul meu prea milostiv,

Îmboldirea sincerității mele, de care sunt neconținut îndemnat spre a sluji Luminăției Voastre, deși sunt bicisnic și prea puțin destoinic, acum totuși îmi dă ghes ca, așa nevrednic fiind, să cuez a supăra cu aceste puține rândulețe pe prea milostivul meu domn și principe, pe care cu adâncă umilință îl cinstesc ca un serv cu genunchiul prea plecat, mă închin și mă rog celui de sus din inimă să-i hărăzească în toate fericire și înflorire.

Alta acum, prea milostive principe, nu mă îndoiesc că scrisoarea mea prea supusă, pe care am îndreptat-o luna trecută prin mijlocirea ilustrului domn conte Mihail Mikes, a ajuns cu bine în mâna Luminăției Voastre, din care cred că lesne a înțeles cele pe care le însemnasem din credincioasa mea datorie față de Luminăția Voastră, atâta cât mi-a îngăduit-o puțină mea experiență, despre întocmirea trebii cu sârbii. Acolo rugam cu toată supunerea, după dorința ilustrului domn Constantin Cantacuzino, ca să nu întârzie trimiterea încoace a unui slujitor credincios al Luminăției Voastre, deoarece ar fi prilejul grabnic și lesnicios prin mijlocirea patriarhului Alexandriei care se găsește acum aici, acela căruia din greșală i-am zis atunci „de Antiohia”, și, fiind cugetul aceluia, precum și al domnului conte, pe deplin îndemnat și plecat spre acestea, aș vedea acea treabă cu sus-zisul sârb dusă cu ușurință la îndeplinire, drept care iarăși îndrăznesc să rog cu smerenie pe Luminăția Voastră să trimită în această pricină pe vreun slujitor credincios al său, dacă unele amănunte care nu pot fi date la iveală cu condeiul ar putea fi împărtășite prin acela care va veni. Întrucât însă treaba sârbilor o privește pe Luminăția Voastră, se poate arăta limpede că așa au fost ei conduși de veșnica pronie și de bunătatea cea nemăsurată, nu că sus zișii sârbi ar fi fost povățuiți de cineva să intre în slujba Măriei Sale Împărătești sau a Luminăției Voastre și să se despartă de casa de Austria (înafară de acea învățare făcută de domnul conte Mihail Mikes secretarului lui Isaia, de curând numitul mitropolit al sârbilor, la vremea trecutei Învieri a lui Hristos), ci ei înșiși de bună voia lor au trimis în mare taină pe un ofițer din mijlocul lor numit Rozsa, în numele căpitanului lor Tokoli Ivan și al celorlalți ofițeri, chipurile pentru a cumpăra cai din această țară, la sus-zisul domn conte Constantin și la spătarul de acum Toma Cantacuzino, de la care să ceară sfat cum să se poată slobozi de tirania și urgia și turbarea nemților și să ceară a fi îmbrățișați de protecția Măriei Sale Țarului. Acestea prin sus-zisul ofițer sârb Rozsa, deoarece despre sinceritatea domnului conte Constantin nicidecum nu trebuie să fie vreo îndoială, cum că ar fi fost nefolositor a vorbi cu el, dar, deoarece am arătat că se poate avea mai mare încredere în spătarul de acum Toma decât în mai marele peste oștirei acestei provincii, timp de cinci-șase zile a lucrat și văd că între el și domnul conte Constantin s-au ivit unele învrăjbiuri casnice (pe care cuez să le dezvălui cu încredere Luminăției Voastre), din această pricină bănuiesc că nu știe despre alianța Luminăției Voastre cu prea luminatul Țar, nici despre făgăduiala și înțelegerea Măriei Sale Împărătești de a intra în alcătuire cu sârbii, așa că nici eu acum nu îndrăznesc să deschid vorba, ca nu cumva să se întindă la mai mulți această taină și să nu mă văd eu însumi a fi pricina unui rău amenințător. Socotesc mai conștient a fi ca Luminăția Voastră prin acela care trebuie să vină să-l cinstească pe sus-zisul spătar

Toma cu o scrisoare binevoitoare, căci, fiind omul tânăr și cu mare poftă de glorie, ușor l-ar atrage spre a sluji Luminăției Voastre, căci, precum am aflat fără greș de la un apropiat al său foarte de încredere, nu știe despre înțelegerea încheiată între prea slăvitul Țar și Luminăția Voastră, și totuși, fiindcă negreșit chibzuiește a-l sluji pe Măria Sa Țarul și, mai cu seamă, priveghează de teama aceluia, fiindcă domnul David Corbea, fratele meu răposat cel de cucernică amintire, l-a recomandat grației și favorurilor Măriei Sale Țarului, pe sus-zisul ofițer Rozsa, care alaltăieri a pornit la drum către Arad la Tokoli Ivan, el l-a trimis cu învățare de la el ca să pescuiască știre care ar fi timpul potrivit ca Măria Sa Țarul să îi întrebe dacă vor fi gata să le trimită poruncă (deși a adăugat de la el aceasta că ar avea poruncă de aiurea). Așadar, dacă Înălțimii Voastre i se va părea potrivit și va binevoi să trimită pe un om al său, după ce acesta va ajunge acolo, ca să ne lămurim mai bine după împrejurările vremilor cum va fi treaba cu zisul domn Toma, eu mă voi nevoi în fel și chip să-mi dovedesc sinceritatea în slujba Luminăției Voastre și în vremea asta rog prea supus pe Luminăția Voastră să binevoiască a mă primi să-i slujesc ca slujitor credincios, ca astfel totuși nu cumva cele pe care, din cuget curat, le deschid aici în chip tainic să nu stârnească o pricină vătămătoare.

Cu obrazul plecat, sărut purpura princiară și mâna Înălțimii Voastre și rămân al Înălțimii Voastre slujitor nevrednic

Potlogi, 10 iulie 1708

Teodor Corbea

V. Francisc Rákoczi către Teodor Corbea, Eger, 26 august 1708

Ad Theodorum Corbe, 26 Augusti 1708

Generose! Cum ex binis ejusdem literis benevolum et sincerum erga nos et res nostras incrementandas affectum probe perspexerimus, ut ea nobis pergrata extitisse cognoscant, per exmissum fidelem nostrum Generosum Michaellem Rhedey Cavalleriae nostrae praetorianae vigiliarum Magistrum et commilitonem uberius declarandum jussimus, qui cum de nostri erga Eundem benevolentia juxta rerum et temporum occurrentias probanda assecurabit, nec se sis Eundem ulteriorem quoque suum circa promotionem rerum nostrarum testatae complacentiae affectum continuatum persuasi sumus. Quem in reliquo divina bonitas ad vota sua salvum et incolumen etc.

(din arhiva conților Erdödy-Aspremont-Rákoczi; copie la Veress, loc.cit., f.474)

Traducere: Boierule, deoarece am văzut bine din cele două scrisori ale dumitale cuget binevoitor și sincer față de noi, pentru creșterea cu spor a trebilor noastre, așa încât cele plăcute nouă să cunoască mărirea, am poruncit prin trimisul nostru credincios, nemeșul Mihail Rhedey, comandantul cavaleriei noastre de gardă și tovarășul nostru de luptă, ca să se facă pe deplin cunoscut, precum va avea grijă după împrejurările locurilor și vremilor bunăvoința noastră față de dumneata, că suntem încredințați de dragostea dumitale statornică precum și de dovedita dumitale stăruință spre înaintarea trebilor noastre. Să te păstreze și de acum înainte bunătatea lui Dumnezeu teafăr și nevătămat.

VI. Ilie Cantacuzino către Francisc Rákoczi, Șerbești, 26 septembrie 1708

Serenissime Princeps, Domine, Domine Gratosissime,
 Ex gratiosissimis Serenitatis V-rae vigesima sexta exaratis et acclusa copia literarum ad Illustrissimum Dominum Comitem Constantinum missa, quas humili cum reverentia ac devotione recte intellexi superabundantes ejusdem non solum erga submississimum suum servum clementiam quam zelosam sollicitudinem unamquamque christianam religionem in suo statu integre, libere ac illibate permittendi, ad quas quod sum tarde submississimis his literis respondere debuerim hoc Serenitas V-ra non ignaviae, sed mutationi meae ex pristino loco et inopportunitati temporis, quod multifariis curis intricatum me „desinet” adscribat aliter nequaquam praetermississem sinceram animi propensionem tam gratiosissimi Principis devotissime explicandi, cui millenis gratiarum actionibus et continuis pro incolumitate ejus ad Deum precibus omni cursu vitae meae quam flagrantissime me obligari ex conscientiae stimulo doceor.

Caeterum propter distantiam ab Aula cum ad Serenitatis V-rae servitia opportune applicari impedior, cum Illustrissimo Domino Comite Michaele Cantacuseno Generosum Theodorum Korbe praefecimus, ut aequae ad progressum intentionum Serenitatis V-rae observabit fideliter revelet, de cujus fidelitate nullum scrupulum habere potest; imo quidquid scribet ex communi consensu emanasse et artissimum fore credat, hisque dum me iterum atque iterum Principali suae gratiae submississime recomendo, maneo

Serenitatis Vestrae humillimus et addictissimus servus

Serb. 26 Septembris 1708

Traducere:

Serenissime principe, doamne, domnul meu prea milostiv,

Din scrisoarea Alteței Voastre din ziua de 26 și din alăturata copie a scrisorii către domnul conte Constantin trimeasă, pe care le-am primit cu smerită plecăciune și închinare, am înțeles bine și cu prisosință nu numai milostivirea față prea supusul Vostru slujitor, ci și harnica Voastră strădanie spre a îngădui păstrarea religiei creștine în starea sa deplină, liberă și nepângărită. La care ar fi trebuit să răspund prin această prea supusă scrisoare a mea, a cărei întârziere să n-o socotească Alteța Voastră pricinuită de trândăvie, ci de strămutarea mea din locul de dinainte și de nepriința vremii, căci de nu m-ar fi ținut legat multe griji, n-aș fi zăbovit nicidecum să arăt cu devotament înclinarea sufletului meu către un principe atât de binevoitor, pentru a cărui sănătate mă silește conștiința să îndrept către Dumnezeu în tot cursul vieții mele mii de mulțumiri și neîncetate rugăciuni.

Alta acum, din cauza depărtării de curtea domnească, de care am fost împiedicat să îndeplinesc la timpul potrivit slujbele pentru Luminăția Voastră, împreună cu ilustrul domn conte Mihail Cantacuzino l-am împuternicit pe boierul Teodor Corbea, de a cărui credință nimeni nu se poate îndoii, pentru a cunoaște și a ne destăinui întocmai mersul înainte al intențiilor Alteței Voastre. Așadar, orice ar scrie să fie crezut că purcede din înțelegerea dintre noi, iar prin această scrisoare mă încredințez iarăși și

iarăși, cu desăvârșită supușenie, bunăvoinței Voastre princiare și rămân al Alteței Voastre prea plecat și devotat slujitor.

(fostă în arhiva conților Erdödy-Aspremont-Rákoczi din Budapesta; copie la Veress, loc.cit., ff. 499-500)

VII. Teodor Corbea către Francisc Rákoczi, Târgoviște, 31 decembrie 1709

Serenissime Princeps, Domine, Domine Clementissime,

Tam gratiossimis Serenitatis V-rae litteris, benignissime decima octava Julii datis, quas profunda cum devotione ac servitii submissione acceptis, quam etiam uberi declaratione Reverendi Sacerdotis Abrahami, gratulabundo animo, tam ingentem Serenitatis V-rae gratiam umili nostrae familiae Korbiana compromissam ac collatam intellexi, cui indignissimis nostris servitiis, tantam liberalitatem dum impares sumus, ut recompensare queamus, solum fidelissimo ex pectore a divina omnipotentia, huius clementiae remunerationem avide flagitamus tamquam ii (quos adhuc superstans pia reminiscenciae Dominus Frater adhuc Principalis Suae Serenitati dedicavit) et vivere et mori sub clementissimo Domino ac gubernio eiusdem, quod superi faxint sit longaeum ac sempiternum flagranter cupimus.

Caeterum, quantum concernit negotiationem Ill-mi Domini Comitissae Michaelis Cantacuseni, quae omnino secrete ac mystice quam maxime, sed non praecipitanter fieri debet (cum optime sapientem, utilem ac sinceram persuasionem Serenitatis V-rae ex litteris ad ipsum datis intellexerim, quantum obligationis meae fuit interpretatione, de verbo ad verbum facta valachico idiomate cum Illustritate Sua, ab Aula nunc absente, secrete in scriptis communicavi, a qua qualem informationem pro responso acceperim, ex litteris suo nomine signatis. Recte Serenitati V-rae patebit, nihilominus tamen ego, tamquam Serenitatis V-rae obligatissimus servus derelicta praedicta materia, humiliter ac sincere eidem declarare mirabiliter prae laetitia gloriosa Czarae Majestatis contra Suedum omnium christianorum orientalium Graeci Ritus, ita raptos animos, ut iam de discussione ethnici iugi quasi securi facti, omnino sibi libertatem imminere videntur, sic etiam sub dominio Germanico degentes Rasciani eadem spe fomentari videntur, nominatim vero officiales Ioannes Racz Tekelyi Aradiensis colonellus et colonellus transtibiscanus Volin Ilrik continuo a nostro Principe informationem petunt, quomodo se possint cum illo coniungi ad servitia Czarae Majestatis, supponentes eundem forsitan et caeteris christianis animum inesse, cum ignorent longe diversas intentiones habere, qui de privato quam publico bono magis sint solliciti. Sed unde tantus ardor praefatos Rascianos officiales invaserit, certum est quod primario naturaliter ducantur amore erga progressum Czarae Majestatis tamquam unitos fidei et sermonis parum dissimilis cultores, secundaria vero ratio est, quia Racz Tekelyi redux ex captivitate, et iter hac in patriam petens, eo fere tempore huc appulit, cum tam desideratus rumor omnium aures adimpleverat, cui postquam benignos aditus, ad praedictum nostrum Principem patuit, et ego illorum interpretis Rascianicus essem, post gratulationem de libertate ac adventu felici suo, tandem his novalibus avidus, eius lectus adimplevit, quod nihil se iucundius ac gratius unquam latebatur in sua vita exoptasse audire, et solum Czarae Majestatis intentionem sciret num sollicitudinem suae gentis habeat, et ordines in die acciperet,

quidquid se mandatum esset, libenter omnes prosequuntur, tunc Princeps addere illi animum coepit assecuratione, quod saepe a praedicta Czarea Majestate iniunctum habeat animandi et confortandi illos usque dum opportunitas temporis adesset, quam tam zelosam illorum affectionem etiam immediate per proprios expressos repraesentari haud negliget, quod et factum est, sed quidnam causae intervenit, quod ad binas huius modi insinuationes nulla inde commemoratio facta sit ignoro, quamvis illi pro concepto fervore inter responsum cathedricum praestolantur, cui praenominato Racz Tekelyi (qua factam confoederationem Czareae Majestatis cum Serenitate V-ra noster Princeps superficialiter eo usque coniecurabat, licet nunc ex indiciis toti mundo notis fusius perspexerit) nullam memoriam coram illo Serenitatis V-rae fecit; ego vero pro servili obligatione compositum tam bene negotium familiari et confidenti modo illi detexi, admoniendo ne tam pertinaciter in posterum contra fideles Serenitatis V-rae invehantur, sed moderatius finem rei expectent, qui brevi fiet, et considerent serio factas inter potentissimos Principes colligationes, de quo fusius praesentium allator fidelissimam confirmationem faciet.

Debellatus Rex Svaecorum Benderii adhuc subsistit, cui Otthomana Porta tria proposita, vel ut Constantinopolim se conferat et Turcica navi transportetur in Galliam, unde tandem et in proprium regnum beneficio Gallorum forsitan posset devenire, vel si hoc nolerit, universam Tartarorum militiam secum accipiat, et qua tutius iudicabit in patriam pergat, vel mediam se Porta pro componenda inter illos... praebeat pace. Illo nullo harum praepositionum contentus est, forsitan quia generalem penes se Turcarum insurrectionem sperat, quam et flagitat, cuius intuitu, diebus praeteritis et consilium bellicum quasi per quattuor horas factum est, cui in persona supremus Sultanus adfuit, supremus Vezirius, Muftius et omnes alii magni officiales Portae, ubi dum supremi Sultani propositio adfuit, num liceret ad instantiam Regis Svaecorum pacem cum Moscis perumpere, cum et limites eorum transgressi sint. A Muftio primo responsum accepit. Tria ad hoc maxime considerari debet. Primo: utrum illa limitum transgressio hostilis fuerit et cum detrimento suorum. Secundo: num sponte, vel fervore martiali coacti transgressionem fecerint. Tertio: omni modo iusta causa omnino servanda est. Ad haec et caeteri annuerunt ei et consenserunt omnes. Ex qua communi conclusione, nunc legatum ad Czaream Majestatem expedire intendunt, pro conservanda inviolate pace, et casu quo praefato regi pacem impetrare nequiret, saltem more christianorum residentem penes latus Czareae Majestatis ageret, de quo omnem lapidem ut moveat modo possit efficere, in ordinibus habet.

Princeps Moldaviae Michael qua de causa cum inaudito dedecore depositus sit hucusque credo ex aliis partibus Serenitati V-rae innotescere potuit, licet et Reverendus noster capellanus Abraham exacte declarabit. His prono poplite Serenitatis V-rae dextram ac purpuram deosculans maneo Serenitatis V-rae indignus

Targovisti, ultima Decembris,

Anno millesimo septingentesimo nono

Theodorus Korbe

(fostă în arhiva conților Erdödy-Aspremont-Rákóczi din Budapesta; copie la Veress, loc.cit., ff. 579-583)

Traducere:

Prea slăvite principe, doamne, domnul meu prea milostiv,

Atât din foarte binevoitoarea scrisoare a Înălțimii Voastre, cu bunăvoință trimisă la 18 iulie, pe care am primit-o cu adânc respect și cu închinare spre slujbă, cât și din spusa prisositoare a cinstului popă Avramie, am înțeles cu recunoștință nemăsurată milostenie făgăduită și hărăzită sărmanului nostru neam al Corbeștilor. Dacă vrem să-i răspundem acesteia prin nevrednicele noastre slujbe, măcar că nu suntem pe potriva unei atât de mari dărnicii, din inima noastră credincioasă îndreptăm dorință arzătoare către atotputernicul Dumnezeu, pe care-l rugăm fierbinte să Vă răsplătească îndurarea, ca unii pe care domnul frate al meu, cel până astăzi de cucernică amintire, i-a învățat să se închine Luminăției Voastre, cerând să trăim și să murim sub cârmuirea prea milostivului nostru domn, pe care dorim ca cel de sus să o facă îndelungată în tot veacul.

Alta acum, în ce privește treaba ilustrului domn conte Mihail Cantacuzino, care trebuie să fie făcută în taină și pe ascuns, dar nu în grabă, am înțeles părerea înțeleaptă, folositoare și sinceră a Luminăției Voastre din scrisoarea către acesta, pe care a fost datoria mea să o tălmăcesc cuvânt cu cuvânt în limba românească pentru Înălțimea Sa, care acum lipsește de la curte; am comunicat-o în scris și tănuț, la care am primit de la dânsul ca răspuns spre știință o scrisoare iscalită cu numele său. Bine va fi cunoscut Înălțimii Voastre, precum și eu, ca foarte îndatorat slujitor al Înălțimii Voastre, lăsând la o parte pricina de mai sus, întăresc smerit și sincer, precum că toți creștinii răsăriteni de rit grecesc și-au declarat bucuria pentru biruința glorioasă a Măriei Sale Țarului împotriva șvedului. Așa, cu sufletele cuprinse de fericire, fiind încredințați că jugul păgân se clatină, cu toții profetesc că se apropie libertatea. Tot așa, chiar sârbii aflați sub stăpânirea nemțească se vede că se hrănesc cu aceeași nădejde. Într-adevăr, ofițerii Ioan Racz Tekeli, colonelul de la Arad, și polcovnicul de peste Tisa Volin Ilric cer fără încetare de la domnul nostru învățătură cum ar putea să se unească cu el în slujba Măriei Sale Țarului, închipuindu-și ei că, poate, și ceilalți creștini tot același gând au, deoarece ei nu știu că aceia au cu totul alte socoteli, fiindcă pun mai presus interesele lor decât binele obștesc. De unde însă atâta înflăcărare i-a cuprins pe acești ofițeri sârbi? Sigur este că, mai întâi, sunt mânați de fireasca dragoste față de înaintarea Măriei Sale Țarului, fiind uniți prin credință și prea puțin deosebiți ca grai, iar a doua pricină este că Racz Tekeli, întors din robie și căutându-și drumul către țara lui, cam în vremea aceea a venit aici, deoarece zvonul cel mult dorit umpluse urechile tuturor; după saluturi binevoitoare și-a deschis sufletul către domnul nostru, iar eu am fost tîlmăciul lor de sârbește. După felicitări pentru libertatea recăpătată și fericita sa venire, acela fiind lacom de știri noi, a arătat că nimic mai plăcut și mai îmbucurător n-a năzuit el în toată viața lui să audă și dacă numai ar afla că Măria Sa Țarul are de gând să poarte de grijă neamului său și ar primi porunci într-o zi, oricine ar fi trimis la ei, cu mare plăcere ei ar urma. Atunci domnul i-a dat curaj că el adeseori a fost îndemnat de către Măria Sa Țarul să-i însuștească și să-i îmbărbăteze pe aceia până când va veni timpul potrivit și să nu fie leneș a înțeți silința lor iubitoare, chiar cu sânguire prin trimiși ai săi, ceea ce a și făcut, dar nu știu din ce pricină despre ispitirile în acest fel strecurate de două ori nici o amintire nu s-a făcut, atâta doar că aceia așteaptă un răspuns limpede la nădejdea astfel aprinsă. Sus zisul Racz Tekeli, care până atunci avusese numai o bănuială despre alianța

dintre Măria Sa Țarul și Înălțimea Sa domnul nostru, acum însă va fi priceput mai pe larg din semnele cunoscute de toată lumea, n-a amintit deloc în fața Înălțimii Voastre de acest lucru; eu însă, îndeplinindu-mi datoria de a sluji, i-am vorbit în chip prietenesc și încrezător despre treaba alcătuită, povățuindu-l ca ei să nu se mai înverșuneze să-i suduie pe credincioșii Înălțimii Voastre, ci să-și țină cumpătul, să aștepte sfârșitul trebii, care va avea loc în scurtă vreme, și să ia aminte la înțelegerile făcute între puternicii principii, despre care aducătorul scrisorii de față cu credință va da lămuriri.

Învinsul crai al șvezilor rămâne până acum la Bender. Poarta otomană i-a făcut trei propuneri: ori se duce la Constantinopol și este dus cu o corabie turcească în Franța, de unde poate merge cu ajutorul frâncilor în țara sa, ori, dacă nu va voi aceasta, să primească întreaga oaste a tătarilor și cu aceea, socotind că așa ar fi mai sigur, să meargă acasă, ori să mijlocească Poarta între ei pace. El nu e mulțumit de nici una din aceste propuneri, poate fiindcă nădăjduiește o răscoală de obște a turcilor pe care foarte o dorește. În această privință, zilele trecute, s-a ținut un sfat de război vreme de patru ceasuri, la care au fost de față însuși marele sultan, marele vizir, muftiul și toți ceilalți mari dregători ai Porții, unde propunerea sultanului a fost ca, la stăruința craiului șvezilor, să îngăduie să se rupă pacea cu muscalii, deoarece și aceia au trecut peste hotarele lor. Din partea muftiului s-a primit acest răspuns: trei lucruri trebuie mai ales ținute în seamă. Mai întâi dacă acea încălcare a hotarelor a fost dușmănoasă și cu paguba alor lor. Al doilea, dacă acea încălcare s-a făcut din voie slobodă sau siliți de fierbințeala ostășească. Al treilea, oricum de către toți trebuie slujită cauza cea dreaptă. La aceasta și ceilalți au încuviințat și au fost toți de aceeași părere. Din obșteasca înțelegere, acum au de gând să trimită un sol la Măria Sa Țarul ca să păstreze pacea neatinșă și, dacă nu se va putea dobândi pacea cu sus zisul crai, cel puțin să fie așezat, după obiceiul creștinilor, un rezident pe lângă Măria Sa Țarul, care să poată da de știre dacă se mișcă o piatră.

Din ce pricină a fost mazilit domnul Moldovei Mihail cu nemaiauzită rușine, după cum cred că Înălțimea Voastră a putut afla și din alte părți, Vă va lămuri întocmai cinstitul nostru predicator al curții, Avramie. Plecându-mi genunchiul și sărutând Înălțimii Voastre mâna dreaptă și purpura princiară, rămân al Înălțimii Voastre nevrednic

Teodor Corbea

Târgoviște, ultima zi a lui dechemvrie, anul 1709

VIII. Nicolae Mavrocordat către Petru Apor, Iași, 20 iulie 1710

Generose Domine!

Tum ex litteris Excellentissimi domini generalis Transilvaniae, tum ex Dominationis Vestrae de negotio inter ipsam et aliquem Transilvanum nomine Gabrielem Boier vertente intelleximus, cum autem nunc primum haec res ad nostram notitiam pervenerit, ulteriori informatione opus esse manifestum est, qua habita, quod sancta postulat iustitia non negligetur. Interim valeat.

Generosae Dominationis Vestrae Amicus

Ioannes Nicolaus Maurocordatus princeps Moldaviae m.pr.

Iassy die 20 Iulii 1710

(fostă la Muzeul Ardelean din Cluj, în colecția baronilor Apor; copie la Veress, loc.cit., f.592)

Traducere:

Nobile domn,

Atât din scrisoarea Excelenței Sale domnului general al Transilvaniei, cât și de la Domnia Voastră am aflat despre pricina dintre Domnia Voastră și un ardelean pe nume Gavril Boer, și deoarece lucrul acesta a ajuns acum pentru întâia oară la cunoștința noastră, trebuie să se strângă informație ulterioară ca să nu fie nesocotit ceea ce cere sfânta dreptate. Până atunci, fiți sănătos.

Al Domniei Voastre prieten,

Io Nicolae Mavrocordat, domn al Moldovei

Iași, în ziua de 20 iulie 1710

IX. Nicolae Mavrocordat către Francisc Rákoczi, Iași, 20 iulie 1710

Celsissime Princeps,

Tum sinceritate plenas Celsitudinis V-rae literas a Magnifico Domino Armigero Petro Daniele mihi traditas, tum singularis erga me affectus ulteriorem oretenus declarationem gratissimo animo excepi omnique candore dilectioni V-rae parem amorem exhibens, sicuti pro iure vicinitatis et amicitiae nobilibus qui nomine Dilectionis V-rae ad me accesserunt, nulla hactenus benevolentiae officia denegavi, nec in posterum negligam, prout postulat mutua amicitia, quantum licet voluntati Dilectionis V-rae satisfacere cum summopere desiderem Dilectionem V-ram persuasam esse de mea sincera amicitia. Caeterum Dilectionem V-ram divinae protectioni animitus recomendo, Celssime Princeps, Dilectionis Vestrae Frater et Vicinus ad amica officia paratissimus
Jassiis, 20 Iulii 1710

Ioannes Nicolaus Maurocordatus

Princeps Moldaviensis

Celsissimo Domino Francisco Racoczio, fratri et vicino observandissimo. Apatum.

(fostă în arhiva de la Budapesta a conților Erdödy-Aspremont-Rákoczi; copie la Veress, loc.cit., f.593)

Traducere :

Prea Înălțate Principe,

Atât din scrisoarea plină de sinceritate a Alteței Voastre, adusă mie de către nobilul domn nemeș Petru Daniel, cât și deosebita iubire față de mine din declarația verbală a aceluiași, le-am primit cu recunoștință, arătând și eu adevărată dragoste pe

potriva iubirii Voastre, și deopotrivă nobililor care au venit la mine cu dreptul vecinătății și al prieteniei în numele Alteței Voastre: n-am tăgăduit niciodată până acum ce a fost cerut bunăvoinței mele și n-o voi refuza nici în viitor, așa cum o poruncește prietenia reciprocă. În ceea ce este cu puțină spre a fi pe plac dorințelor Alteței Voastre cu cea mai mare osârdie aș dori ca Alteța Voastră să fie încredințată de sincera mea prietenie. Și mai departe o recomand din suflet pe Alteța Voastră protecției divine, fiind, prea înălțate principe, al Alteței Voastre frate și vecin, gata de a îndeplini slujbe prietenești, Iași, 20 iulie 1710,

Io Nicolae Mavrocordat,
domn al Moldovei

X . Nicolae Mavrocordat către Francisc Rákóczi, Iași, 11 septembrie 1710

Celsissime Princeps!

Per amicae literae Celsitudinis V-rae 30 Aprilis scriptae nobisque per fidelem suum Armigerum Dominum Petrum Daniel 1-ma Augusti traditae, per quam grata accidere, pro causa Spectabilis Domini Ladislai Banfi de Losoncz, prout jus et aequitas postuland, inquisitio fiet, tum etiam familiae ejusdem, sicuti caeteris nobilibus in his terris pro tempore degentibus dictante christiana charitate, favor Noster non denegabitur. Caeterum Nostram pristinam sinceram amicitiam offerendo, diuturnam prosperitatem apprecamur Celsitudini V-rae et manemus

Celsitudinis Vestrae frater et vicinus ad officia paratus
Jassiis, die 11 Septembris, anno Domini 1710

Ioannes Nicolaus Maurocordatus

(fostă în colecția conților Erdödy-Aspremont-Rákóczi la Budapesta; copie în culegerea lui Veress Endre, f.600)

Traducere:

Prea Înălțate Principe,

În legătură cu scrisoarea prietenească a Alteței Voastre scrisă la 30 aprilie și adusă nouă la 1 august de către credinciosul Vostru nemeș domnul Petru Daniel, prin care ne-au sosit vești plăcute, cu privire la pricina cinstului domn Ladislau Banfi de Losoncz, se va face cercetare, după cum o cer dreptul și dreptatea, apoi chiar familiei aceluia, precum și celorlalți nobili care vremelnic se află în această țară, nu le va fi refuzată favoarea noastră, precum o poruncește milostenia creștinească. Și mai departe oferind sincera noastră prietenie ca și până acum, rugăm cerul să asigure Alteței Voastre prosperitate în fiecare zi și rămânem al Alteței Voastre frate și vecin gata de a sluji, Iași, în ziua de 11 septembrie, anul Domnului 1710

Io Nicolae Mavrocordat

XI. Dumitrache Ramadan (?) către Francisc Rákoczi, Cașin, 24 octombrie 1710

Celsissime Princeps, Domine, Domine mihi Gratosissime,

In literis nuperrimis Domini Supremi Aulae Magistri Celsitudinis V-rae concipio aliquam apprehensionem Celsitudinis V-rae in meam personam, in quibus primam causam ponit Sua Dominatio Coronensium in hac patria divagantium incarcerationem, quam accusationem nec assevero et nego, siquidem nullum ex civitate Corona existentem et urbarium per tot temporum spatio aresto mandavi. Si tamquam unus supremus officialis ex communi consensu hic et nunc exultantium electus et clementi mandato Serenissimi principis mei confirmatus mihi commendatos exorbitantes juxta qualitatum delicti puniri iniungebam, nihil formaliter contra jus principatus Celsitudinis V-rae eo facto impegi.

Secundario arguit Sua Dominatio, quod fideles ejusdem mei Principis sub meo commando constitutos ab exitu in nostram patriam per confinia sine scitu suo introduxerim. Judicet integerrime Celsitudinis V-rae prudentia, nonne mea fidelitas perpetua et Celsitudinis V-rae erga meum Serenissimum principem clara affectio requiruntur, ut totis viribus ad tempus consummationis eosdem in fidelitate tuae Serenitatis perseveraturos allaboremus. Requiroque humillime V-ram Celsitudinem quatenus citius seu parte altera inaudita talibus praevaricatoribus fidem dare nolite, imo gratiose considerare dignetur, quod in antiquis temporibus tum meus defunctus parens, quam integra nostra patria bonae memoriae parenti Celsitudinis V-rae sua obsequia exhibebant, ob quam causam meremur, ut non sicuti hactenus, sed evidentius in futurum gratia Celsitudinis V-rae pollere valeamus; nec ego, Celsissime Princeps, a talibus nugis in praeteritis diebus fueram vacuus, siquidem ex multis partibus mihi fuerat delatum, quod V-ra Celsitudo se ipsam permisisset me in manibus Caesareanorum extradaturum, sed ego considerato Celsitudinis V-rae christiano zelo hoc ipsum obedientissime subticui, et sicuti hactenus, ita etiam in posterum Celsitudinem V-ram ejusque dignitates submisce venerabor daboque operam, ut in quibusvis caedem aeviterne complacere valeam.

Exhibitor praesentium, Spectabilis Generosus Dominus Petrus Daniel, ad Suam Serenitatem meaturus, etiam de his V-rae Celsitudini plura referet, ego vero maneo Koszini, 24-a Octobris, Anni 1710

(fostă în arhiva Erdödy-Aspremont-Rákoczi din Budapesta; transcrisă la Veress, loc.cit., f.605, unde autorul scrisorii este trecut ca „boier anonim”, ulterior corectat prin identificarea cu Dumitrache Ramadan. Veress n-a văzut originalul, ci o copie, fără semnătură)

Traducere:

Prea înălțate principe, doamne, domnul meu prea milostiv,

În scrisoarea venită de curând a domnului mai mare peste curtea Înălțimii Voastre observ oarecare supărare a Înălțimii Voastre față de mine, a cărei pricină de căpetenie domnia sa o socotește întemnițarea brașovenilor rățăcitori prin această țară, învinuire pe care eu n-o primesc și o tăgăduiesc, căci n-am trimis la închisoare pe nici un

locuitor sau orășean al cetății Brașov. Dacă, în calitatea de dregător ridicat aici și acum asupra lor din obșteasca alegere a pribegilor și întărit prin hrisov al prea înălțatului meu domn, am dat poruncă să fie pedepsiți unii din cei care au încălcat legea după felul faptei săvârșite, n-am făcut prin aceasta nimic împotriva justiției principatului Înălțimii Voastre.

În al doilea rând, mă învinuiește domnia sa că pe credincioșii aceluiași domn al meu rânduiți sub conducerea mea de la ieșirea lor în țara noastră i-aș fi adus înăuntru peste hotar fără știrea sa. Judece pe dreptate înțelepciunea Înălțimii Voastre dacă credința mea statornică și dragostea curată a Înălțimii Voastre față de prea luminatul meu domn nu cer ca noi să muncim din toate puterile ca aceia să rămâie până la sfârșit cu credință pentru Luminăția Voastră. Cu umilință rog pe Înălțimea Voastră să nu deie crezare, atât de grabnic și fără a asculta și partea cealaltă, unor asemenea ponegritori. Mai degrabă să binevoiască Înălțimea Voastră să țină seama că, în vremurile vechi, atât răposatul meu părinte, cât și părinții Înălțimii Voastre cei de bună amintire în toată țara noastră, își arătau unii altora prietenie, din care pricină suntem vrednici de încrederea binevoitoare a Înălțimii Voastre. Nici eu, prea înălțate principe, n-am fost scutit, cu câțva timp în urmă, de asemenea bârfeli, căci din multe părți mi s-a adus la cunoștință că însăși Înălțimea Voastră ar fi dat voie ca eu să fiu predat în mâinile Imperialilor, dar eu, luând aminte la neabătuta hărnicie a Înălțimii Voastre pentru religia creștină, am tăcut prea supus și, așa ca până azi, tot astfel și în viitor mă voi închina cu smerenie Înălțimii Voastre și vrednicilor sale și-mi voi da silința ca în orice împrejurare în veci să fiu în stare a-i fi pe plac.

Aducătorul scrisorii de față, cinstitul și nobilul domn Petru Daniel, care merge la Luminăția Sa, va raporta mai multe despre acestea Înălțimii Voastre, iar eu rămân etc. Cașin, 24 octombrie, anul 1710

* * *

După apariția, în 1939, a volumului XI din *Documente privind istoria Ardealului, Țării Românești și Moldovei*, colecția lui Veress, editată la Fundațiile Regale din București, s-a întrerupt. Cu toate acestea, istoricul avea în pregătire și volumul următor, care este depus în prezent la Biblioteca Academiei Maghiare. Aceste documente, care se referă la sfârșitul secolului al XVII-lea și la primele decenii ale veacului al XVIII-lea, ar fi meritat demult să fie publicate – eventual sub patronajul celor două Academii și sub numele lui Veress, deși el a folosit copii și a dat materialului doar comentarii sumare, nu totdeauna corecte. Majoritatea scrisorilor reproduse mai sus provin dintr-un fond arhivistic de familie, ulterior regrupat la Arhivele de Stat din Budapesta sub cotele P 1498 și E 190. Reunirea documentelor în același fond pe care Veress l-a cunoscut pe când era încă în proprietate particulară se datorează căsătoriei contelui György Erdödy (1785-1859) cu Maria de Aspremont, dintr-o familie din Țările de Jos, descendentă prin altă alianță matrimonială din Francisc Rákóczi II. Copiile provenite de la Veress au primit un titlu inadecvat, ca și cum ar servi la studiul „relațiilor turco-maghiare”: în realitate, e vorba de legături româno-maghiare, sau chiar de documente românești în limbile latină și maghiară, ilustrând diverse aspecte ale unei rețele de relații care gravita în jurul Transilvaniei. Deși originalele au fost semnalate, sub cotele lor actuale, de Paul Cernovodeanu într-o succintă prezentare a răsunsetului răscoalei „curuților” în Țara

Românească și Moldova¹, ele au rămas inedite. De aceea, cred că va fi de folos punerea lor în circulație, care îmbogățește corespondența cunoscută până acum a lui Dimitrie Cantemir și Constantin Brâncoveanu – acesta fiind prezent în acest mănunchi de documente cu o scrisoare descoperită într-o expoziție – și, mai ales, aduce date noi pentru biografia, încă nescrisă, a lui Teodor Corbea. Publicarea *Dicționarului* latin-român alcătuit de Corbea la finele secolului al XVII-lea, într-o frumoasă ediție din care deocamdată a apărut doar primul volum², permite comparația cu limba celor trei lungi rapoarte către Rákoczi, al căror stil prolix a pus la grea încercare răbdarea traducătorului. Acestea sunt totodată un material prețios pentru a înțelege exact manevrele diplomatice ale lui Brâncoveanu și ale Cantacuzinilor, Corbea fiind implicat în proiectul unei insurecții a sârbilor care ar fi adus trupele lui Petru I în Balcani. De la Gheorghe Brancovici la frații Cantacuzino, deci de-a lungul unei jumătăți de veac, acest mare proiect a fost mereu reluat și strădaniile lui Corbea de a atrage Țara Românească împreună cu Transilvania într-o vastă acțiune, îndreptată atât contra turcilor, cât și împotriva Habsburgilor, au premers intrigilor pe care Vlad Boțulescu de Mălăești le-a ispășit prin îndelungata sa înțemnițare în castelul de la Milano³.

Relațiile lui Rákoczi cu Brâncoveanu au început în 1704, din inițiativa rebelilor maghiari care n-a obținut decât un răspuns politicos și rezervat. Cantemir a stabilit de la Constantinopol primele raporturi cu Rákoczi, căruia îi solicita protecția pentru cumnatul său, Gheorghe Cantacuzino, fiul lui Șerban-Vodă, adăpostit la Brașov încă din 1688. Teodor Corbea, în fiecare din mesajele sale, nu uită să-l pomenească pe fratele său David, care murise din 1707. Patronii săi, Constantin și Mihai Cantacuzino, "conții", numiți astfel din cauza titlului acordat de Leopold prin care erau asimilați aristocrației Sfântului Imperiu, căutau în 1708-1710 să-l atragă pe Rákoczi în planul sârbesc. Secretul era cunoscut și de episcopul Damaschin, fost de Buzău până în ianuarie 1708, când trecuse la Râmnic, și de patriarhul Gherasim II al Alexandriei, care se afla la curtea lui Brâncoveanu, unde va muri în 1710. Tratatelor se purtau între spătarul Toma Cantacuzino, pe care mai târziu Corbea îl va urma în Rusia, și bănațeni, cărora înfrângerea suedezilor la Poltava le stârnise nădejdea că dominația otomană se apropie de sfârșit. Din Moldova avem o scrisoare a lui Ilie Cantacuzino, care, retras la moșia sa de la Șerbești, păstra legăturile, prin Corbea, cu rudele sale din Țara Românească. Ca emisar la Rákoczi apare chiar, în 1709, predicatorul curții domnești muntene Ioan Avramie⁴. Cu privire la pregătirile de revoltă ale sârbilor, se găsesc aici amănunte noi, ca și despre soluțiile căutate de Poartă pentru a-l îndepărta pe Carol XII de la Tighina⁵. Alte

¹ Paul Cernovodeanu, *Das Echo des Rákoczi-Aufstandes in der Walachei und in der Moldau*, în vol. *Ostmitteleuropäische Bauernbewegungen*, Budapest, 12-15.9.1972, Budapest, 1976, p. 83-90.

² Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, ed. Alin-Mihai Gherman, Cluj- Napoca, 2001.

³ Andrei Pippidi, *Une biographie de Scanderbeg traduite en roumain au XVIIIe siècle*, în vol. *Peuples, Etats et nations dans le Sud-Est de l'Europe*, Bucarest, 2004, p. 143-154.

⁴ Ariadna Camariano, *Traducerea greacă a „Teatrului politic” atribuită greșit lui N.Mavrocordat și versiunile românești*, RIR, XI-XII, 1943, p. 216-260; D.V.Economides, *Ioan Avramie*, BOR, LXII, 4-6, 1944, p. 1-21.

⁵ V. Mihordea, *Carol al XII-lea la Tighina*, AARMSI, seria III, tomul XXV, 1943, p. 443-481.

documente se referă la prima domnie a lui Nicolae Mavrocordat în Moldova. Domnul fanariot a avut de-a face și cu ardelenii, din cauza litigiilor de hotar în legătură cu păstoritul, și cu nobilii unguri din tabăra lui Rákoczi refugiați în țara vecină⁶. Solii lui Rákoczi menționați în aceste scrisori – Mihail Mikes, Mihail Bay și Petru Daniel – sunt cunoscuți chiar din jurnalele proprii de călătorie, în care povestesc misiunile diplomatice îndeplinite de ei în Țara Românească și Moldova⁷.

⁶ N.Iorga, *Sur les émigrés rakocziens en Moldavie*, RHSEE, XIII, 1936, p.78-79.

⁷ *Calători străini despre țările române*, VIII, București, 1983.

UN DOCUMENT DE LA GRIGORE AL II-LEA GHICA VOIEVOD (1749)

IONEL CÂNDEA

În colecțiile Muzeului Brăilei se află din 1982 un document original de la Grigore al II-lea Ghica, ajuns odată cu materialele din arhiva profesorului Gh.T. Ionescu de la Universitatea din București.

Într-adevăr, alături de alte câteva copii după acte originale, cele mai multe din sec. XVIII - XIX, ce conțin variate modalități de scriere chirilică, pe care Gh.T. Ionescu le avea în vedere pentru alcătuirea unui *Album de paleografie*, am găsit și acest hrisov de la Grigore al II-lea Ghica.

Este vorba despre vârul lui Constantin Mavrocordat care a domnit de două ori în Țara Românească; mai întâi între 5/16 aprilie 1733 – 16/27 noiembrie 1735¹ iar a doua oară între aprilie 1748 – 23 august 1752².

Documentul provine din timpul celei de-a doua domnii a lui Grigore al II-lea Ghica în Țara Românească, al doilea an, după cum îl datează însuși domnitorul. El se referă la o serie de întăriri de moșii cumpărate de frații Constandin și Neculae fiii lui Stamatie Săvoiu la sfârșitul primei jumătăți a veacului al XVIII-lea, în județul Mehedinți, pe Motru.

M[i]l[os]tiii b[o]ljiu Io[an] Grigorie Ghica voevod i g[os]podar zemli Vla[hi]scoe. Davat g[os]po[d]stva]mi siiu pove[l]enie g[os]po[d]st[v]a]mi lui Costandin și frăținului lui Neculae sin Stamatie Săvoiu del[a] [...] ³ [Meh]dinții [...]. Ca să aibă a ținea și a stăpâni toată [m]oșia ce să chiamă Lupoia cu viia și cu casăle și cu o [...]jurica și cu vadul de moară ce iaste în apa [Mo]trului și cu tot venitul lor din hotar până în hotar ce au fost a lui Milco vornicu Lupoi sin Milco ot Baia [...] pentru că o au cumpăratu de l[a]

¹ Vezi C. Bălan, *Țara Românească și Moldova sub regimul fanariot*, în *Istoria românilor*, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa luminilor*, (1711-1821), București, 2002, p. 466.

² *Ibidem*, p. 468, cf. și Anastasie Iordache, *Principii Ghica. O familie domnitoare în istoria României*, București, 1991, p. 67.

³ Loc rupt în original.

fii[u] său Costandin Lupo[i] [...] za vist[e]rie cu zăpis și cu buni t[aleri] drept bani gata t[a]l[eri] patru sute la leat 7256 mai 30 d[n]i. Și ia[r] [să fie] lor niște crivini de Zăgujani ce sântu dincoace [d]e apa Motrului și alătura cu mai sus numita moșie Lupoia care și aceasta o au cumpărat. Iar mai sus [numi]ții Săvoi de l[a] Toma brat Costandin sin Milco Lupoii drept banii gata 70 cu zăpis de l[a] l[ea]t 7257 ghen[narie] 9 dni. Și iar să aibă a stăp[âni] moșie în Florești însă în hotarul// Orbeților pân în hotarul Br[...]arilor care moșie [e în] [...] lor [...] pe [...] căzut în partea lui ma// [...] fără cine [...] drept bani gata t[a]l[eri] 200// [.....][mun?] și și ape și p[ă]nă m[ai] sus nu[m]iții lupoieni vânzătorii p[...] date toate dimpreună cu// foile de împărțea la mână acestor mai sus ziși cumpărători. Care moșii s-au vându[t] de a lor bună voie și de ni// menea siliți cu știrea tutu[r] rudeniiilor lor și a vecinilor moșii[i] de sus și de jos. Așîderea să ai// bă a mai stăpâni Costandin și frate său Neculae Săvoi dinpreună cu verii l[or]// a treia parte din moșie din Largă de peste tot hotariul după cum au stăpînit și Stamatie Săvoiu satul lor și// pân acum. După cartea [a 12] de boieri hotarnici. Pentru că [acea]stă moșie au fost cumpărat-o Sava Săvoiu iul moșul lor de la Tudor sin[...]nii și de l[a] fetile lui Marin din [Larga?] drept ug[roși] 14 cu zăpis de la leat 7160. Și// iar să mai stăpânească ei moșie în Larga din teiul Jărovenescu, jumătate ce au cumpărat-o iar Sava Săvoiu, moșul lor// de l[a] Mihai și de la Dumitrașco și Stoica sin Manole ot Jăroj cumpărate de la leat 7168 drept ug[roși] 60 pol[avina]. D// rept aceia le-am dat domnia mea [acest] cinstit hrisov al domnii mele lui Costandin și frățane-său lui Neculae sin Stama// tie Săvoiu ca să ție [și] să stăpânească aceste moșii câte mai sus s-au zis cu bună pace de cătră acești mai// sus numiți vânzători și de cătră [t]ot neamul lor, pentru că sînt bune și adevărate cumpărături, după cum însumi domnia mea// am văzut cărțile și zăpisele [d]e vânzarea acestor moșii. Dar pentru mai bună întemeiere, întărit-am domnia// mea acest cinstit hrisov al domnii [m]eale cu tot sfatul, cinstiții și credincioșii boerii cei mari a[i] divanului domniei mele, pan Grigorie Greceanul vel dvor[nic], pan Costandin Dudescul vel spat[ar], pan Ianache Hrisosculeu vel ban, pan Costandin// Brâncoveanu vel logofet, pan B[ar]bul Văcărescu vel vist[iar], pan Ștefan Văcărescu vel cluce[r], pan Nicolache** Roset vel post[elnic], pan Toma Guliano vel [pa]h[arnic], p[an] [...] [Gr]igorie Topliceanu vel stolnic, pan Grigorașco Ghica vel com[is], pan Ianache vel sluger// pan Staro vel p[itar] [.....] [și ispravni]c Costandin Brâncoveanu vel log[ofă]t. Și s-a scris hrisovul acesta în anul al doilea întru// a doua domnie a dom[niei noastre] în Țara Românească în [cetatea?] [Bu]curești de Toma logofăt za divan sîn [Sta]lco log[ofa]t za divan. [Mă ...ro ... pre] otul ' [mese]ța iunie 29 dni leat 7257 <1749>

În original a fost Nicolae după care litera o a fost transformată în u (8).

Pentru prenumele Nicolache al vel postelnicului Roset s-a lăsat loc liber, completat ulterior cu altă cerneală dar, probabil, de aceeași mână.

Io Grigorie Ghica voevod / milostiiu bojiiu gospodar

Io Grigore Ghica voevod

<m.p. cu cerneală neagră cu auriu>

[Costan]din Brâncoveanul vel logofăt
procit

Muzeul Brăilei, fond Gh.T. Ionescu, nr. 3, orig. românesc, hârtie (48 x 36 cm.), pecete timbrată.

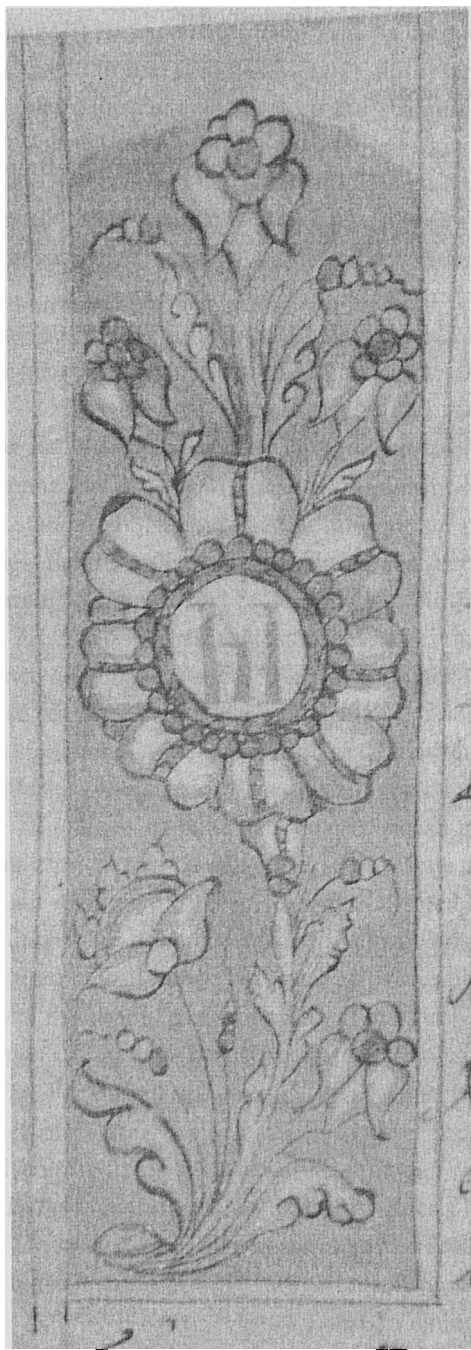

Fig. 1. Hrisovul lui Grigore al II-lea Ghica, 1749.
Inițială ornată.

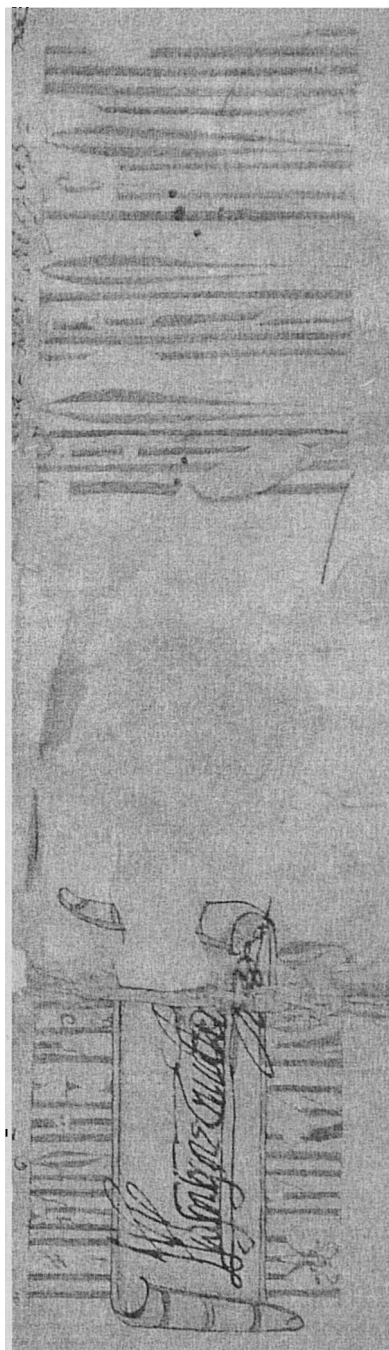

Fig. 2. Hrisovul lui Grigore al II-lea Ghica, 1749.
Scriere monogramatică, semnătura domnului m.p., pecete timbrată.

ДНЮ ЛЮБОВИТЕЛНА КООПЕРАЦИЯ СЕХОВСКОЕ ДА

[illegible]

The image shows a page from the Voynich manuscript, featuring a large, detailed illustration of a plant. The plant has several tall, narrow, leaf-like structures that resemble reeds or grass blades, arranged in a row. The leaves are drawn with fine lines and shading, giving them a three-dimensional appearance. Above the plant, there is handwritten text in the Voynich script. The word "VLC" is clearly visible in the center, with other characters and numbers on either side. The paper is aged and yellowed, with some dark spots and stains.

[Faint handwritten text, possibly a signature or date, mostly illegible.]

ADDENDA ET CORRIGENDA

Cronicile scurte bizantine au adus întregiri însemnate la şirul informaţiilor furnizate de operele marilor istorici bizantini cu privire la trecutul ţărilor române şi al romanităţii răsăritene în general. Aceste ştiri au intrat în circuitul istoriografiei române mai ales prin mijlocirea corpusului alcătuit de bizantinistul german Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I-III, din care au preluat informaţiile de istorie românească editorii corpusului *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. III şi IV. Dar surprizele sunt inevitabile chiar în cazul unor lucrări atât de temeinice, fundamentale, precum este ediţia lui Peter Schreiner. Istoricul german abia îşi încheiase ediţia monumentală când un istoric italian a descoperit într-un miscelaneu grec aflat la Biblioteca Marciană din Veneţia o altă cronică scurtă bizantină cu ştiri însemnate privitoare inclusiv la istoria românească. Semnalăm deocamdată una dintre aceste ştiri aflate în legătură nemijlocită cu studiul pe care l-am publicat recent sub titlul *Un umanist italian, ambasador în slujba Bizanţului, prin Moldova lui Alexandru cel Bun*, în vol. *In honorem Gernot Nussbacher*, Braşov, 2004, p. 133-141. Izvorul citat în amintitul studiu semnalează trecerea prin Moldova a umanistului italian Francesco Filelfo, în drum de la Constantinopol spre Ungaria şi în sens invers şi, fapt mai surprinzător, a împăratului Ioan VIII Paleologul, pe drumul de înapoiere de la Buda spre Bizanţ. Textul lui Filelfo aminteşte proiectul unei călătorii a fratelui lui Ioan VIII Paleologul la curtea lui Sigismund de Luxemburg la Buda şi despre divergenţele de opinie şi conflictele dintre cei doi fraţi. Se ştia din alte surse că Dimitrie Paleologul a fost în Ungaria în cursul anului 1423. Noua cronică scurtă bizantină afirmă textual: «În luna septembrie a anului 6932 a plecat despotul kir Demetrios cu un vas şi a trecut prin Valahia în Ungaria» («Mini Septembriou etous 6932 exelthen o despotes kirios Demetrios meta katergou kai apelthe dia tis Vlahias eis tin Ouggrian» (Elpidio Mioni, *Una inedita cronaca bizantina, dal Marc. Gr. 595*), în vol. *Miscellanea Agostino Pertusi*, I, Bologna, 1981, p. 76. Editorul cronicii afirmă că drumul în Ungaria a urmat cursul Dunării. Mult mai probabilă este trecerea lui Dimitrie prin Moldova. Faptul confirmă, pe lângă atâtea altele, rolul ţărilor române în problema înfruntării dintre creştini şi otomani la Dunărea de Jos în aceşti ani. Asupra ansamblului chestiunii vom reveni într-un studiu aparte.

ŞERBAN PAPACOSTEA

Ce mai ni-e dat să citim. În al doilea număr al său, o publicaţie a Academiei Române – filiala Iaşi – care poartă titlul foarte pretenţios „Strabon, bulletin d’information historique” ne face surpriza unei revelaţii senzaţionale. Un nou învăţat român, domnul Vitalie Josanu de la Târgu-Neamţ, are de comunicat specialiştirilor din ţară şi, mai ales, celor din străinătate, cărora li se adresează într-o franceză destul de personală, concluzia la care a ajuns după recitirea unui izvor istoric binişor cunoscut. Anunţă descoperirea unor „Erreurs de lecture dans une inscription de Cetatea Albă”, pentru care n-are nevoie decât de vreo trei pagini (p.31-34), fiindcă greşeala e una singură: cercetătorii care au editat şi comentat inscripţia lui Teodorca din 1440 n-au fost în stare să înţeleagă în ce limbă era scrisă! Au crezut că au în faţă un text grecesc şi, când colo, cele zece rânduri trebuiau citite pe slavoneşte.

Că am greşit eu (Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripţiile de la Cetatea Albă*, în vol.

“Studii şi Materiale de Istorie Medie”, vol. XXIII, 2005, p. 307-332

In honorem Paul Cernovodeanu, ed. Violeta Barbu, București, 1998, p.75-85) n-ar fi de mirare, dar primii editori, Murzakevici și Kociubinski, au fost ruși. Iorga, nici el, n-a șovăit să accepte lectura acestor savanți. Dacă lor nu le-a dat prin minte că vedeau o inscripție slavă, ne-am fi așteptat ca Ioan Bogdan, slavist reputat din cea mai înaltă școală vieneză, să recunoască măcar literele. Mai mult decât atât, prezentând în 1908 rezultatul cercetărilor sale colegilor de Academie, dintre care nici unul n-a avut obiecții, I. Bogdan a imaginat chiar o posibilă traducere a inscripției în „limba oficială a moldovenilor din secolul XV”. Totuși, dl. Josanu propune o lectură diferită: „l'essai de lire l'inscription en slave, en respectant les normes de la paléographie, dévoile le texte d'une pierre tombale”. Doar numele (Teodorca, Ștefan) și data (6948) au rămas aceleași.

Noua descifrare este comunicată în limba franceză, fără nici o fotografie pe care am fi putut eventual verifica buchiseala. Însăși invocarea Mântuitorului din centrul câmpului **Is.Hs.Ni-ka** (Iisus Hristos învinge) e prost tradusă: „Jésus Christ le vainqueur”. În afară de rândul 5 care, cum admite modest autorul articolului, n-a fost restituit fără dificultăți, restul textului curge ca apa: „Notre Dieu fait reposer le corps de Teodorca” și „ci-gât Teodorca, fils de Burduja”. Iată, avem chiar numele, frumos, savuros, al unui personaj necunoscut până acum. Ciudată e rugăciunea, care ar fi trebuit să fie pentru *sufletul*, nu pentru trupul defunctului. Ceea ce urmează nu respectă formularul epocii, fiindcă: a) se indică data la care a fost scris epitaful, nu data morții, sau a îngropării, b) referirea la „veșnica odihnă până la Judecata de Apoi” este neobișnuită, c) apare un „jupan Roman din cea de a doua polis Asprocastru”! „Polis” e în slavonește? Despre acest Roman, dl. Josanu are o teorie: el ar fi fost „dominus” al cetății, „mieux dit le consul”. Cum adică? „Dominus” ar însemna senior independent, sau, după altă interpretare, județ ori șoltuz, cu totul altceva decât consul. Consul al cui? Al genovezilor, un moldovean, cum îl arată numele? Dacă cititorul are o nedumerire în legătură cu poziția secundă a Cetății Albe, ni se explică: „en rapport avec Chilia-Lycostome, qui, dès la moitié du XIVe siècle, avait la primauté dans le commerce de la région, en défaveur de Vicina”. Aceeași confuzie a ideilor: în bună logică, nu Vicina, ci Asprokastron trebuia comparată cu Chilia. Aici ar fi fost de citit *Notele despre Cetatea Albă* ale lui Ștefan Andreescu (SMIM, XVIII, 2000, p. 57-78). Oricum, această declarație despre situația Cetății Albe, absolut unică în izvoarele contemporane, nu-și avea locul în forma rigidă a unei inscripții funerare. Ultimul rând precizează data „10 noiembrie” și adaugă numele Ștefan, ca și cum ar fi semnătura lapicidului. Pe o piatră de mormânt, ar fi fără nici un alt exemplu decât semnătura meșterului Ian, la Rădăuți, pe lespedea lui Bogdan I.

Cât despre beneficiarul operei lui Ștefan, identitatea lui este contestată, iarăși fără argumente. N-ar fi vorba de pârălăbul „Fedorca”, adică de acel boier de la Telița pribeag în Crimeea și înrudit cu familii de frunte din patriciatul Genovei, pe care îl cunoaștem în urma cercetărilor lui Ștefan Andreescu (vezi SMIM, XVI, 1998, p. 23-30), ci de un oarecare omonim, „citoyen aisé” care ar fi avut mijloacele de a-și comanda marmura tombală. Autorul articolului, de altminteri, ignoră datele care s-au adăugat, în ultimii 70 de ani, în legătură cu „cavalerul valah”.

Cu privire la decorația pietrei, se propun analogii cu hacikarele armenesti și, în general, cu repertoriul ornamental oriental. Se prea poate, dar Bogdan însuși procedase la o analiză extrem de minuțioasă în raport cu bibliografia de care dispunea acum un secol. De asemenea, e regretabilă absența oricărei referiri la studiul Mariei-Ana Musicescu din *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare* (1958), p. 241-275, care se ocupa chiar de sculptura pietrelor de mormânt.

„Descoperirea” asupra căreia am atras atenția va produce, în cel mai bun caz, perplexitate. O asemenea improvizație temerară, în disprețul oricărei reguli de metodă, dând frâu liber unei imaginații fertile, n-are precedent, cu excepția deciprării codicelui Rohonczii care-i asigurase Viorică Enăchiuc-Mihai o vremelnică celebritate. Dacă „Strabon, bulletin d'information historique”, I, 2, va ajunge pe malurile Senei, istoria porturilor medievale ale Moldovei, și așa

obscură, ar putea descuraja chiar rarele bunăvoințe care se mai apropie de acest domeniu.

ANDREI PIPPIDI

1. *Vasile vodă Lupu și Muntele Athos*. Este bine cunoscut rolul de protector al "Marii Biserici" pe care l-a asumat în anul 1641, în momentul în care a consimțit să-i achite datoriile față de fiscul otoman, Vasile vodă al Moldovei¹. Mai puține știm, însă, despre același rol al domnului moldovean în legătură cu Muntele Athos.

² Potrivit unei afirmații destul de vagi a fostului patriarh ecumenic Atanasie Patelarie, Vasile Lupu a plătit și obligațiile financiare ale Muntelui Athos². Pe de altă parte, în anul 1641 - coincidență desigur nu întâmplătoare cu data de mai sus! - el a închinat principala sa ctitorie, mănăstirea Trei Ierarhi din Iași, tuturor mănăstirilor de la Muntele Athos³. Veniturile substanțiale ale mănăstirii proaspăt isprăvite și înzestrate erau destinate, așa cum sublinia Petre Ș. Năsturel, a fi împărțite între lăcașurile de la Sf. Munte⁴. Ceea ce constituia un sprijin material de mare însemnătate.

Există totuși unele documente, publicate încă acum o jumătate de secol, dar care au scăpat atenției istoricilor români, în măsură să ne lămurească atât asupra momentului în care Vasile vodă a început să plătească haraciul anual al mănăstirilor athonite, cât și asupra cuantumului acestui haraci. Este vorba de două rapoarte către Francesco Ingoli, secretarul Congregației *De Propaganda Fide*, trimise chiar de la Athos de către misionarul catolic Nicolò Rossi.

Mai întâi, în 5 ianuarie 1638, Nicolò Rossi scria într-un lung raport, de fapt o descriere completă a situației materiale și a organizării mănăstirilor athonite, că: "Il tributo poi che dà tutto il Monte S(an)to ordinario al bostangibasa doi mila piastri, al mula di Tessalonica 500 piastre con altri presenti, et 100 ad un bei di Cavala et altri presenti come biscotto per la sua galera, olive, olio, goline, candele et altri; alli bostangi cioè giardinieri del Gran turco mandati dal bostangibaşa per custodia del luogo 200 chechini, contati et i loro vestiti altri 50 piastre. Et ogni monasterio in particolare nella festa principale che fa, li chiama et ne stanno tre dì, per quanto dura la festa, per non succedere qualche male, concorrendo gran numero di gente, et quando se ne partono, dà il rettore <= egumenul> 3 piastre al maggiore con un facioletto che costa un'altra, et al minore un altro facioletto con doi piastre, et mezza piastra al loro servitore. Et questo l'ordinario che pa<ga>no annualmente"⁵.

¹ N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. a II-a revăzută și adăugită, vol. I, București, 1929, p. 316-317; Idem, *Byzance après Byzance*, Bucarest, 1971, p. 170-171; vezi și Maria Magdalena Székely, *Un proiect nerealizat: Mitropolia de la Trei Ierarhi*, în AII, XXXI, 1994, p. 73-85 (pentru semnificația aducerii la Trei Ierarhi a moaștelor Sf. Paraschiva, primate ca răsplătă din partea Marelui Sinod de la Constantinopol).

² N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țerile noastre*, în AARMSI, seria II, t. XXXVI, București, 1914, p. 490; Idem, *Byzance après Byzance*, p. 177 (aici, Iorga susține că haraciul Muntelui Athos ar fi fost plătit întâia oară de Vasile vodă în anul 1645); Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, ed. a II-a, Pitești-București, 2003, p. 77-78.

³ Vezi Damian P. Bogdan, *Despre daniile românești la Athos*, în AR, t. VI, 1941, p. 288.

⁴ Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV-e siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 300.

⁵ Georg Hofmann, *Rom und der Athos. Briefwechsel zwischen dem Missionar auf dem Athos Nikolaus Rossi und der Kongregation De Propaganda Fide*, Quellenausgabe mit

După cât se pare, Vasile vodă Lupul nu a acceptat să achite decât haraciul propriu-zis al Muntelui Athos, fără celelalte "angarale". Căci, către sfârșitul aceluiași raport din 5 ianuarie 1638, putem citi cele ce urmează: "Il prencipe di Moldavia pag<a> quest'anno il tributo di tutto il Monte S(an)to cioè 2000 piastre del bostan<gi>basa, et promise din pagarlo ogn'anno. Et tra le altre cose che riferiscono quelli che portarono il danaro, dicono anco che il Gran Turco domanda da quel prencipe il figliolo che stii in Constantinopoli; onde stava grandemente turbato"⁶. Așadar, actul de pietate față de Sf. Munte al domnului de la Iași pare a nu fi fost străin de cererea otomană de a-și trimite fiul ca ostatec la Poartă ... Oricum, de acum știm că intervenția lui la Muntele Athos pentru preluarea haraciului datorat a privit anul 1637, abia încheiat.

Este vrednic de subliniat că tot misionarul Nicolò Rossi, într-un alt raport al său de la Athos, datat 15 decembrie 1638, aduce mărturia că și pentru anul ce sta să se încheie a sosit din Moldova suma de 2000 de piaștri: "... Tra queste turbulenze gli s'è venuto dal prencipe di Valachia 2000 piastre elemosina, la quale fece et l'anno passato et promise di farla sempre"⁷. Nu știm dacă, odată cu închinarea mănăstirii Trei Ierarhi, câțiva ani mai târziu, aceste plăți s-au încheiat sau au continuat.

2. *O însemnare cu caracter de cronică.* În anii '80 ai secolului trecut, în zidurile mănăstirii franciscane de la Șumuleu Ciuc au fost descoperite, în două rânduri, tainite în care au fost puse la adăpost o serie de cărți prețioase. Ascunzătorile au fost construite puțin după încheierea celui de-al doilea război mondial, când țara era ocupată de trupele sovietice și asupra așezămintelor catolice plana amenințarea desființării.

Pe una din cărțile astfel salvate, un exemplar al cărții lui Jacobus Philippus de Bergamo, *Supplementum chronicarum*, apărută la Veneția în anul 1486, pe fila 81 se află următoarea însemnare din veacul al XVII-lea: "Anno 1655 a Principe Georgio Rakoczÿ Lupuly vaiuoda Maoldauiae Regno pulsus est et in eiusdem locum vaiuoda Stephan substitutus est. Anno 1656 in Transalpinis p<rae>dictus Princeps exercitum Vaiuodae Herizae p<ro>fligauit et Uaiuodam Constandin Regno restituit. Anno 1657 movit idem Princeps Bellu<m> contra Polonorum, ubi ussus <?> exercitus a Tartaris in duram servitutem ductus est paucis cum Principe elapsis Sequenti Anno Turca Costandin vajuodam expulit et in ejus locum in Transalpinis Vajuodam Minja constituit. Item Stephan Vajuodam expulit in eum vero locu<m> Dicam substituit: Item Princeps Rakoczjus Regno ad instantia<m> nonnulloru<m> relicta Tartarus, Turca, Kozacus, Valachj et Transalpini Tran<silvan>ia<m> vastarunt Turca in T<ransilv>ania fecit principe<m> Acatjum Barczaj. Ante ipsu<m> vero fearat Principe<m> Redaj qui cessit Principi Rakoczjo Imperiu<m>. Anno 1659 Princeps Rakoczjus expulit Principem Barczajum item auxiliÿs Ungaror<um> et Principis Constandj expulit vaiuodam Djcam facto Pace cum Vajuoda Minia Transalpinæ: Barczaj Princeps iuit ad purpuratu<m> Budense<m> cum nonnullis nobilibus"⁸.

Mi se pare extrem de sugestivă această expunere concentrată a evenimentelor care au marcat în chip dramatic evoluția celor trei state din spațiul carpato-danubian puțin după mijlocul veacului al XVII-lea. Observatorul anonim din mediul secuiesc, de bună seamă un om al bisericii, a întocmit bilanțul de mai sus parcă spre a ne atrage atenția cât de strâns împletite au fost destinele Transilvaniei, Țării Românești și Moldovei către sfârșitul domniei principelui Gheorghe Rákoczy II. Atenția autor al notiței - de fapt un autentic crâmpel de cronică - a reținut până și numele pretendentului din 1655 (nu 1656!), Hrizea, proclamat domn de către seimenii și dorobanții

Einfuehrung von ..., Roma, 1954, doc. nr. 15, p. 57.

⁶ *Ibidem*, p. 61.

⁷ *Ibidem*, doc. nr. 19, p. 67.

⁸ Vezi Muckenaupt Erzsébet, *A Csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980-1985*, Balassi Kiadó, Budapest - Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, f. a, p. 166-167.

răsculați în Țara Românească împotriva lui Constantin vodă Șerban⁹. Practic, pe lângă numele lui Hrizea, însemnarea de față a consemnat numele a nu mai puțin de cinci domni din țările românești extracarpătice: Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan, Constantin Șerban, Mihnea III Radu și Gheorghe Ghica.

3. *Cea mai veche mențiune cartografică a "Basarabiei"*. Într-un referat pentru doctorat, intitulat "*Către părțile tătărăști*" și susținut la Facultatea de Istorie a Universității din București (16 iulie 2004), tânărul și talentatul istoric Marian Coman mi-a atras atenția asupra unei erori pe care am comis-o: anume, am susținut că "cea mai veche reprezentare cartografică de care dispunem" a "Basarabiei" ar data din anul 1595, denumirea aceasta figurând pe harta folosită atunci ca ilustrație la reeditarea *Chorografiilor* lui Georg Reicherstorffer¹⁰.

DI. Marian Coman a arătat că "există însă o hartă mai veche ... în care denumirea de Basarabia acoperă un spațiu mai întins decât (pe) harta din 1595"¹¹. Este vorba de harta lui Giacomo Gastaldi, tipărită la Veneția, în anul 1546, pe care domnia sa a putut-o consulta prin intermediul unei reproduceri dintr-un volum apărut la Budapesta acum un deceniu¹².

Am vrut să verific această informație și am făcut-o cu ajutorul ediției din 1939, datorate lui Roberto Almagia. Într-adevăr, pe această hartă, care se compune din patru foi și care este "centrată" pe bazinul Dunării, Giacomo Gastaldi - considerat "il massimo cartografo italiano del secolo XVI" - a reprezentat "Bessarabia" pe o porțiune largă între Prut și Nistru, imediat deasupra cursului inferior al Dunării. Dar Roberto Almagia a observat că, în genere, harta lui Gastaldi abundă în elemente geografice "pentru unele regiuni, precum Italia și anumite părți din Balcani", în contrast vădit cu "relativa sărăcie" în informație cu privire la alte regiuni, ca Lituania, Rusia, România, "în general toată porțiunea situată la nord de Dunăre, la est de Carpați și de Vistula"¹³.

Examinând cu atenție teritoriul marcat cu denumirea "Bessarabia" pe harta lui Gastaldi, am remarcat că pe coasta Mării Negre au fost figurate separat două localități, "Moncastro" și "Bialogrod", doar ultima denumire fiind plasată la vărsarea Nistrului. Este un fapt de natură a ne sugera că autorul hărții a avut două surse de informație pentru zona cu pricina, dintre care una în mod sigur italiană - venețiană sau genoveză -, iar cealaltă foarte probabil polonă la origine.

Așadar, spațiul "mai întins" ocupat de Basarabia pe harta lui Gastaldi nu poate constitui un indiciu valabil. În schimb, cred că tot harta din 1595 dă seamă în chip corect asupra întinderii reale a Basarabiei: "teritoriu restrâns, situat în colțul de sud-vest al spațiului dintre Prut și Nistru, până la ramificarea Dunării în brațele Deltei"¹⁴ ...

4. *La portretul lui Giovanni Antonio Spinola*. M-am străduit în două rânduri să scot la lumină efigia unui personaj de la curtea hanului Gazi Ghirai, un diplomat care descindea din vechii

⁹ Potrivit *Letopiseșului Cantacuzinesc*, la cererea principelui Transilvaniei, pretendentul Hrizea, prins la Brăila, i-a fost predat lui Gheorghe Rákoczy II, care l-a adăpostit, împreună cu familia (*Istoria Țării Românești, 1290-1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*, ed. critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 127).

¹⁰ Ștefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p. 54, n. 25.

¹¹ Marian Coman, *Către părțile tătărăști*, p. 16, n. 108 și p. 17.

¹² *Atlas Hungaricum: Magyarország nyomtatott térképei, 1528-1850*, ed. Szántai Lajos, vol. I, Budapesta, 1996, p. 190.

¹³ Roberto Almagia, *La carta dei Paesi danubiani e delle regioni contermini di Giacomo Gastaldi (1546)*, riprodotta dall'unico esemplare conosciuto, conservato nella Biblioteca Vaticana con un commento illustrativo di ..., Biblioteca Apostolica Vaticana, 1939, p. 4, 13 și pl. I.

¹⁴ Vezi mai sus n. 10.

coloniști genovezi ai Crimeii, pe nume Giovanni Antonio Spinola¹⁵. Unul din izvoarele mai puțin folosite, deoarece este încă în bună parte inedit, a fost relația lui Julien Bordier, scutier al ambasadorului francez la Poartă, Jean de Gontaut-Biron, baron de Salignac, care a vizitat Caffa în anul 1607. Am citat din această relație doar descrierea casei din Caffa a lui Spinola, așa cum fusese reprodusă într-un studiu dedicat orașului de Michel Balard și Gilles Veinstein¹⁶. Mi-au scăpat, însă, două fragmente despre personajul în cauză, publicate încă din 1931 de Elvira Georgescu.

Prin mijlocirea unui bogat negustor din Chios, sosit la Caffa "pour faire achat de poisson de cavial", Julien Bordier l-a cunoscut pe un om faimos în oraș, întrucât din tinerețe fusese trimis de "regele" tătar în diferite misiuni diplomatice în țările din jur. Acest om se numea "seigneur Anthoyne, qu'y l'estoit venu de Genevois, qui sont Italiens: à la verité estoit'il personnage de qualité et d'honneur, ayant tousiours esté employé aux ambassades, pour plusieurs roys de Tartarie, en Moscovie, Russie, Hongrie, Pologne, et autres lieux de chrestienté où il s'estoit sy bien comporté de part et d'autre que l'estoit honoré et respecté des roys, princes et pachats du pays, desquel, il avoit reçu beaucoup de moyens et riches present".

Acum, în 1607, Giovanni Antonio Spinola era în vârstă "d'environ 70 ans" și se retrăsese în reședința lui din Caffa, care era construită "à la chrestienne", așa cum erau toate celelalte case din oraș. Invitat la prânz împreună cu clericul care-l însoțea, Bordier spune că: "il nous fit voir 25 ou 30 vases d'argent doré comme basins, coupes, aiguiers, salieres et autres chose deferantes à la turque ou autres pays circonvoisins des chrestiens, qu'yl avoit eu des present tant des roys de Tartarie, que des princes de Moscovie, Russie, Hongrie, Pologne, Valachie, Bogdanie et autres provinces, où il avoit esté envoyé en ambassade; et faisoit fort beau voir ce cabinet où estoit ces vases"¹⁷.

Dar fragmentele selectate de Elvira Georgescu sunt prețioase și din alt punct de vedere. Este vorba de discuția despre așa-zisa "închidere" a Mării Negre sub stăpânirea otomană. Or, iată ce a văzut Julien Bordier la Caffa, în anul 1607: dat fiind că cetatea-port de pe coastele Crimeii era "fort marchande", multe neamuri făceau comerț acolo, așa încât locuitorii ei sunt obișnuiți să vadă "François, Espagnoles, Ytaliens ou autres nations ponentines, qu'ils appellent tous indifferemant Franquis, de façon que qu'y chemineroit par la rue, vestu chascun à sa façon, sans doute il seroit couru, après bastilleurs, mascarade ou meneurs d'ours, pour voir cette façon d'habit à eux nouvelle et inconnue"¹⁸. Este încă o mărturie, așadar, despre permeabilitatea spațiului pontic pentru comerțul occidental în plină epocă otomană. ...

ȘTEFAN ANDREESCU

¹⁵ Vezi Ștefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, p. 157-159 și 163-173.

¹⁶ Michel Balard, *La mer Noire et la Roumanie génoise (XIIIe - XVe siècles)*, Variorum Reprints, London, 1989, XII, p. 108; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 173.

¹⁷ Elvira Georgescu, *Un voyage en Orient au commencement du XVIIe siècle*, în "Mélanges de l'Ecole Roumaine en France", IX, 1931, p. 20-21. De curând, relația lui Bordier a făcut iarăși obiectul unui studiu consistent: Elisabetta Borromeo, *Il viaggio in Levante di Julien Bordier (1604-1612): qualche appunto su una relazione inedita*, în: *Miscellanea di storia delle esplorazioni*, XXIII, Genova, 1998, p. 165-200.

¹⁸ E. Georgescu, *op. cit.*, p. 19. Aceștia deci erau "mercanti latini", care frecventau neconținut Caffa, potrivit unei alte mărturii, din anul 1623 (Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 233-234).

Pe marginea unor lămuriri confuze. Răsfoind volumul DRH, B., XXXV (1650) apărut în 2003, Domnul Ștefan Andreescu se arată îngrijorat de omiterea din acest volum a unei gramate din 13 septembrie 1650, emise de Patriarhul Paisie al Ierusalimului, prin care se atestă închinarea mănăstirii Butoiul ca metoh la Meteore de către noul ei ctitor, Spahiul din Vâlsănești. Rezervele exprimate de noi în prefața volumului, rezerve în temeiul cărora am decis să nu reproducem actul în volum, se bazează în principal pe două aspecte.

Actul cu pricina este conservat într-o copie din condica nr. 70 (actualmente 90) a mănăstirii Sf. Ștefan de la Meteore, despre care Nicolae Iorga¹ – nu noi (V. B.) cum ne atribuie Domnul Ștefan Andreescu – emisese opinia că e plină de falsuri alcătuite la sfârșitul secolului al XVIII-lea, de către călugărul Arsenie pentru a proba atârănarea mănăstirii Butoiul de Meteore. Această părere o împărtășea de altfel și Marcu Berza², judecând după legenda fondării mănăstirii, care prefătează condica. Neavând posibilitatea consultării directe a acestei condici conservate la mănăstirea Meteore, ne-am bizuit pe această părere.

În același volum, am publicat sub numărul 63, documentul din 10 februarie 1650 în care ctitori ai mănăstirii Butoiul sunt numiți boierii din Bănești, frații Leca și Udrea vornici, împreună cu ceata lor, care se învoiesc, în această calitate de ctitori, pentru un schimb de moșii și țișani între mănăstirile Butoiul și Arnota. Despre vreo închinare a mănăstirii la Meteore nu se pomenește nimic. Exprimând aceste rezerve și nedumeriri, am lăsat dezbaterea deschisă pe marginea acestei gramate, fără să o declarăm falsă, cum ne atribuie, în proces de intenție, domnul Ștefan Andreescu, uitând că, în uzanțele colecției DRH, pe care le-am respectat și noi, falsurile sunt reproduse într-o anexă. Pe baza rezervelor amintite în prefață, «documentul nu a fost reținut spre publicare» (p. în schimb el se află inclus în volumul DRH XXXV, B, în lista de rezumate la nr. 283 și în șirul documentelor, sub formă de rezumat, la data pe care o poartă, la p. 298. Acest fapt, care a scăpat vigilenței domnului Ștefan Andreescu, ar fi suficient să închidă aici discuția.

Totuși, am considerat util să mai adăugăm la problemele pe care le ridică gramata din 13 septembrie 1650 un aspect relevant pentru discuția stârnită în jurul ei. Dacă ar fi ceea ce pretinde că este, adică un act de închinare, gramata este un exemplu de *încălcare a practicii juridice ctitoricești*. Cum este posibil ca un patriarh să nu țină seama de existența acestor ctitori, boierii din Bănești, care își manifestă decizia de a-și exercita dreptul de ctitori, garantat și autentificat de domnul Matei Basarab, la un schimb de țișani și moșii, dar în același an, la câteva luni distanță, sunt ignorați cu totul când e vorba de închinarea ctitoriei lor la o mănăstire străină? Mai mult chiar. După ce se arată rolul de ctitor al lui Spahiul din Vâlsănești, care «a înzestrat-o cu venituri mișcătoare și nemișcătoare înnoind și biserica din temelie», patriarhul se erijează, potrivit acestui document, în închinător împreună cu ceilalți ctitori dinainte de el, substituindu-se boierului Spahiul din Vâlsănești: «ca să surpe și să desfacă închinarea ce am hotărât-o pentru această mănăstire eu și cu ctitorii cei dinainte de mine»³.

Nu numai aceasta a fost nedumerirea mea. Mi se pare la fel de stranie absența oricărei urme de consens a domnului în chestiunea închinării mănăstirii Butoiul sau a «reconfirmării» vreunei atârănări anterioare. Trebuie spus mai întâi că lăcașul cu pricina se regăsește în lista de așezăminte închinare, despre care este vorba în faimoasa legătură sobornicească din 28 <ianuarie-august> 1639/*DANIC*, *Peceți* 55 și pe care Matei Basarab le scoate din această dependență. De asemenea, aceeași mănăstire apare și în documentul similar din 27 noiembrie <1640> *DANIC*,

¹ În studiul *Două mănăstiri dâmbovițene*, publicat în BCMI din 1929, citat în prefața noastră la p. XVI.

² *Urme românești în Răsăritul ortodox*, București, 1937, p. 77: „știri încălcite și dubioase”.

³ Nicolae Bănescu, *Acte grecești de peste hotare*, în “Neamul românesc literar”, 1911, p. 394-395.

Peceți 54⁴, în rândul mănăstirilor închinare, iar mai apoi declarate libere de închinare de către Matei Basarab. Actul va fi reînnoit de către domnul Constantin Șerban la 14 mai 1657, așadar după presupusa închinare din 1650, înfăptuită de patriarhul Paisie al Ierusalimului⁵. Oricum, în cazul mănăstirii Potoc, în 1639 și în 1640, se manifestase limpede voința domnească și a tuturor stărilor de a o scoate din statutul de metoc. De aceea e greu de înțeles de ce un boier ca Spahiul din Vâlșănești ar fi încălcat această voință și, la adăpostul autorității unui patriarh al Ierusalimului ce nu avea nici o jurisdicție canonică asupra Meteorelor, la numai zece ani de la legătura sobornicească, ar întoarce, fără acordul domnului, mănăstirea în starea de atârănare dinainte.

Alte mănăstiri dedicate lăcașurilor atonite sau locurilor sfinte de către donatori privați sub domnia acestui ne iubitor de închinări care a fost Matei Basarab au avut nevoie de *consensus principii* (întărirea domnească). Această confirmare era prevăzută de altfel între prerogativele domnești și considerată de Valentin Georgescu⁶ ca obligatorie, fiind o coparticipare a domnului în cadrul structurii generale de domeniu eminent, nu o simplă autentificare notarială, cum credea Gh. Cronț⁷. Să luăm un singur exemplu de epocă, legat tot de o închinare către patriarhia Ierusalimului. Închinarea mănăstirii Polovragi patriarhiei de Ierusalim, prin persoana aceluiași patriarh Paisie, de către logofătul Danciu Pârâianul, pe vremea când era capuchehaie la Constantinopol, este confirmată de domn după ce patriarhul Paisie, călătorind în Țara Românească, i-a arătat hrisovul boierului muntean, înștiințându-l de această închinare și cerându-i să reconfirme daniile «ca un nou ctitor»⁸. Procedura aplicată în acest caz indică în mod limpede: 1. că acordul domnului era necesar în orice caz de închinare; 2. în situația de excepție, când ctitorul nu se afla în țară ca să ceară încuviințarea domnului, patriarhul beneficiar întreprindea acest demers, recunoscând și respectând prerogativa domnească; 3. lăcașul era închinat unui așezământ aflat în jurisdicția canonică a patriarhului ce emitea gramata de închinare. Nu vedem de ce, în cazul mănăstirii Potoc, toată această procedură juridică aflată în uz ar fi fost încălcată abuziv.

Întrucât domnul Ștefan Andreescu invocă în sprijinul autenticității neîndoioase a gramatei din 13 septembrie 1650 un document de închinare a mănăstirii Butoiul descoperit la mănăstirea Sfântul Ștefan de la Meteore, publicat de domnia sa și preluat apoi de editorii DRH B în vol. VI⁹, am considerat interesant să mai zăbovim asupra acestei chestiuni, în măsura în care luminează mai bine raporturile dintre editorii unei colecții, obligați să gestioneze mii de piese și cercetătorii medievizi care descoperă în arhive străine unele documente românești, susceptibile de a fi inserate în această colecție.

Documentul, care, dacă l-am fi cunoscut, ne-ar «fi obligat neîndoielnic» - scrie domnul Ștefan Andreescu - să includem gramata lui Paisie în volumul XXXV al DRH, ridică și mai multe probleme decât însăși această gramată. Actul românesc, presupus de colegul nostru ca fiind original, datat de către editorii DRH conjectural 1568-1573, poartă, alături de luna octombrie și ziua 24, un vâleat suspect, scris de altă mână și interpretat de Ștefan Andreescu ca 6906 (1387). După părerea aceluiași cercetător, actul atestă închinarea mănăstirii Butoiul la Meteore deja în secolul al XVI-lea și dobândirea de către marele vornic Dragomir „din Bănești” a statutului de ctitor odată cu dăruirea capului Sfântului Haralambie. În discuția pe care o consacră prezentării acestui document, autorul conchide: 1. că, în ciuda acestui vâleat curios, documentul este autentic

⁴ Daniel Barbu, *O arheologie constituțională românească*, Editura Universității, București, 2000, p. 99.

⁵ *Arhiva romana. Documente istorice publicate de P. Teulescu*, seria anteiu, București, 1860, p. 28-36.

⁶ *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, p. 173-174.

⁷ *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din evul mediu*, în SMIM, 4, 1960, p. 91-97.

⁸ 6 iulie 1648, Al. Ștefulescu, *Polovragii*, Târgu Jiului, 1906, p. 91-99.

⁹ Ștefan Andreescu, *Acte medievale în arhive străine*, în RdI, XXXIV, 1981, nr. 9, p. 1738-1746; DRH, B, VI, volum întocmit de Ștefan Ștefănescu și Olimpia Diaconescu, Editura Academiei, 1985, nr. 123.

2. că, în această calitate, el este sursa a două falsuri prezente în condica călugărului Arsenie 3. că este al treilea document în limba română cunoscut până acum¹⁰.

În fața problemelor de autenticitate pe care le pune acest document, după ce demontează câteva posibile obiecții, Domnul Ștefan Andreescu admite că filologii ar putea să aibă „un cuvânt greu”, scrupul abandonat către finalul studiului unde ni se spune că avem de-a face „cu prima atestare sigură” a lăcașului de pe apa Potocului. În calitate de filolog, *sunt ferm convinsă că acest act este un fals și încă unul destul de inabil*, iar transcrierea domnului Ștefan Andreescu, preluată ca atare de editorii volumului DRH VI¹¹ este defectuoasă.

Ca în orice delict, acest fals are un mobil care este limpede și domnului Andreescu: călugărul meteorit Arsenie, autorul condicii în care se află și gramata patriarhului Paisie din 1650, s-a judecat cu Mitropolia Țării Românești în 1786 pentru restituirea metohului Butoiu, producând ca acte doveditoare o serie de documente măsluite, probabil, pe baza actelor păstrate în mănăstirea valahă, al cărei egumen a fost. Iată așadar câteva observații de natură diplomatică și filologică:

a) din document reiese că, potrivit *intitulatio*, emitentul este mitropolitul Ungravlahiei, Eftimie: de fapt, textul documentului este plăsmuit din două părți, având doi emitenți diferiți, ce folosesc amândoi persoana I sg.: Dragomir mare vornic „precum să să știu au chinat eu, Dragomir velicago vornic den Banești” și mitropolitul Eftimie „Vinit-au neinte smerenie noastră jupan Dragomir velicago vornece au făcut carte vlădicească...”. Dincolo de aceasta, se pune întrebarea legitimă: în virtutea căreia jurisdicției canonice un mitropolit al Ungrovlahiei putea să investească cu titlul de ctitor un donator la o mănăstire aflată dincolo de fruntariile țării, sub altă jurisdicție ecleziastică?

b) semnătura mitropolitului este redată în limba română „al Ungrovlahiei”, lucru neobișnuit chiar pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea și deci cu atât mai mult pentru veacul anterior.

c) formula de blestem, despre care se știe că este una din cele mai stabile părți ale formularului diplomatic, este confuză, ambiguă, redundantă și lacunară totodată; conține de două ori epitetul „creștin”, cu totul necaracteristic. E greu de crezut că un mitropolit nu ar fi stăpânit cum se cuvine tocmai formularea pedepsei spirituale.

d) limba documentului prezintă, aproape la fiecare cuvânt, coruptele ce nu au nici o legătură cu formele fonetice sau morfologice specifice limbii în care sunt scrise documentele autentice românești din secolului al XVI-lea, ceea ce se poate constata în mod clar, dacă se face o comparație atentă cu actele românești din ediția filologică dată de Alexandru Mareș și colaboratori¹². O serie de particularități ale textului: confuzia surd-sonor a consoanelor bilabiale b-p „pleștemele”, „p<l>eștăm” „pleștăm”, confuzia surd-sonor a africatelor „veți” pentru „veci” sunt greșeli tipice comise în limba română de un vorbitor de limbă greacă.

e) iată două din erorile de transcriere ale textului așa cum apar la Ștefan Andreescu și la editorii volumului VI: în loc de „iaste dori<n>ța noastră este scrisă și mai dinainte vrami mestăvit și eu această pomană” se va citi „iaste pări<n>ți noastră este scrisă. Și mai dinainte vrami <m-am> milostivit și eu această pomană...” De altfel cuvântul „dorință” ar fi trebuit să dea serios de gândit Domnului Ștefan Andreescu pentru că cea mai veche atestare a sa în limba română, conform bazei de date de la Dicționarul Limbii Române aflată la Institutul de Lingvistică¹³, este din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Lecțiunea „mestăvit” nu are nici un sens în limba veche; grafia cu pricina este o prescurtare destul de curentă în epoca veche a participiului „milostivit”.

f) grafiile cu dublarea consoanei s din acest document: *Vadisslav*, *mănasstire*,

¹⁰ Șt. Andreescu, *op. cit.*

¹¹ DRH, B., VI, doc. nr. 123 ; fotocopia acestui document ne-a fost pusă la dispoziție cu amabilitate de către colegul Ștefan Andreescu, căruia îi mulțumesc.

¹² *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, editat de Gheorghe Chivu, Magdalena Georgescu, Magdalena Ioniță, Alexandru Mareș și Alexandra Roman-Moraru, Editura Academiei, 1979.

¹³ Mulțumesc Domnului Alexandru Mareș, șeful Departamentului de Filologie și Limbă Literară de la Institutul de Lingvistică pentru această informație.

mănăstire, manastire, vladiceassca sunt o manieră grafică întâlnită în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea;

g) o discuție specială comportă și citirea vâleatului; vom reveni asupra acestei chestiuni într-un articol viitor, cu precizări asupra chestiunii închinării mănăstirii Butoiului;

e) cea mai recentă referință la acest document¹⁴ nu îl consideră original, ci amintește „două copii, ce conservă o traducere din secolele al XVII-lea sau al XVIII-lea”. Potrivit lui Virgil Cândea, în acești termeni este descris documentul cu pricina în regestele întocmite de Petre Ș. Năsturel în 1970 și de Leandros Vranoussis în 1992, păstrate la Centrul Arhivei Medievale de la Atena.

În ceea ce privește critica internă a documentului și identificările propuse de colegul Șt. Andreescu - ctitorul de la Sf. Ștefan din Meteore, Dragomir mare vornic din Bănești, fiul lui Manea, ar fi același cu marele vornic Dragomir din vremea lui Alexandru Mircea (1568-1577), din neamul boierilor din Mărgineni - credem că, în acest stadiu al cercetărilor, singurul element de referință în cazul chestiunii donatorilor și ctitorilor mănăstirii Butoiul (Potoc) este hrisovul de adeverire a proprietăților acordat de Matei Basarab la 10 august 1636 acestui lăcaș¹⁵. Documentul, un original în stare proastă de conservare, rupt, trece în revistă proprietățile mănăstirii și hotarele moșiilor, pe baza actelor prezentate de călugării de la Potoc. Astfel o parte din acestea au fost achiziționate de un călugăr Visarion, altele au fost donate sau adăugate de un Dragomir al Manii (menționat de două ori) și de un Dragomir al lui Udriște biv vel vornic. În stilul ambiguu al epocii, la aceste donații se indică și domnia în timpul căreia au fost făcute. Astfel, satele Potoc, Hulubești, Davidești, Turburești, gârla și balta Celeiu au fost dăruite de Dragomir al Manii în vremea lui „Vlad vodă, sin Vladului vodă”, identificat de editorii hrisovului cu Vlad Țepeș (1456-1462, 1476). Moșia Vlăduța, cumpărată de același Visarion în vremea lui Basarab vodă cel Tânăr (1477-1482), a fost închinată de Dragomir al lui Manea, iar Dragomir al lui Udriște este amintit ca dăruind mori și locuri cu pomi în Pitești în vremea lui „Radu, fiul lui Vlad vodă”, identificat de editori cu Radu cel Frumos (1462-1475). Cum toate referințele conduc către a doua jumătate a secolului al XV-lea, când Dragomir mare vornic apare frecvent cu ambele nume în raport de filiație cu tatăl și respectiv, bunicul „Dragomir al Manii”, „Dragomir al lui Udriște” (demonstrație făcută de G. D. Florescu și însușită și de N. Stoicescu¹⁶), rezultă, potrivit acestui document: 1. că marele vornic Dragomir al lui Manea al lui Udriște este principalul donator al mănăstirii, fără să fie numit ctitor; 2. că lăcașul ființa în a doua jumătate a secolului al XV-lea; 3. hrisovul din 1636 nu pomenește nimic despre o închinare, nici mai veche, nici mai recentă; 4. nici un domn nu este amintit ca fiind ctitor (cf. gramata din 13 septembrie 1650 care îl numește ctitor pe „Mina”, identificat de Ștefan Andreescu cu Mihnea Turcitul). Prudent, ca întotdeauna, Matei Basarab își încheie privilegiul invitând pe cei ce dețin titluri de proprietate care ar putea să conteste actele prezentate de călugării de la Potoc să le producă în instanță „să vie de față”.

Cu aceeași prudență ne oprim aici cu aceste observații, convinși fiind că, în verificarea autenticității unor documente medievale „rele și mincinoase”, limitele ne sunt cu mult mai modeste decât ale vechilor voievozi. Iar dacă cineva ni se alătură în acest efort, este binevenit, dacă înțelege că un document suspect nu se validează „neîndoielnic” cu un altul și mai suspect.

VIOLETA BARBU

¹⁴ Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare*, II, București, 1998, p. 125.

¹⁵ DRH, B, vol. XXV, editori Damaschin Mioc, Maria Bălan, Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, Editura Academiei, 1985, p. 406-407.

¹⁶ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XV-XVII)*, Editura Științifică și Enciclopedică, 1971, p. 20.

Despre o demascare „științifică” a unui pretins „procedeu pseudo-științific”. Răspuns d-lui Ștefan Andreescu. În volumul XXII/2004 al periodicului SMIM, d-l Ștefan Andreescu a binevoit să mă onoreze cu o notă deosebit de critică, privitoare la una dintre comunicările pe care le-am prezentat în cadrul unui colocviu internațional organizat la Veneția (28-30 noiembrie 2001), care ulterior a și fost publicată într-un volum apărut în Italia¹. Inițiativa d-lui Șt. Andreescu nu poate decât să mă mulțumească, în ciuda cuvintelor grele cu care sunt gratulat și a insinuărilor subtil acide la adresa onestității metodei de abordare a tematicii studiate. În fond, este îmbucurător faptul că, în cele din urmă, Domnia Sa și-a îngăduit să își coboare privirea asupra unuia dintre articolele autorului acestor rânduri. Nu doresc să discut aici modul în care, prin „tonul” adoptat și prin structura inchizitorială a „notei critice” dedicate articolului în cauză, Domnia Sa reușește „admirabil” să pună la îndoială aspecte ce țin de metodologia mea de lucru, pretins lipsită de „onestitate”, și astfel să arunce – voit sau involuntar – o umbră de îndoială asupra a tot ceea ce am publicat, de-a lungul anilor, ca literatură științifică de specialitate. Maniera în care d-l Șt. Andreescu înțelege să trateze contribuția pe care – pornind de la analiza câtorva documente inedite identificate în Arhiva de Stat de la Veneția – am încercat să o aduc la cunoașterea raporturilor “sultanului” Jahja cu Țările Române și Veneția ridică, fără îndoială, numeroase semne de întrebare relative la motivația și, mai ales, la consistența argumentelor pe baza cărora, dintr-o întorsătură de condei, Domnia Sa ajunge la o concluzie infamantă. De fapt, nemulțumirea – sau, mai degrabă, vehemența vădit resentimentară – d-lui Șt. Andreescu vizează modul în care am înțeles a mă raporta cu predilecție la „izvorul”² devenit, alături de numeroase alte surse contemporane, baza documentării unui studiu³ pe care Domnia Sa l-a publicat cu mai bine de un deceniu în urmă. Aș fi „ignorat” în acest fel, chipurile, contribuțiile pe care le-a adus la lămurirea unor aspecte inedite sau mai puțin cunoscute ale istoriei românilor și Europei de Sud-Est⁴. De altfel, după cum precizează

¹ Cristian Luca, *Appunti sui rapporti del “Sultano” Jahja (c. 1585-1648) con i Paesi Romeni e Venezia*, în *Dall’Adriatico al Mar Nero: veneziani e romeni, tracciati di storie comuni*, vol. îngrijit de Grigore Popescu, Roma, 2003, p. 71-80 [notă bibliografică în „Transylvanian Review”, XIII, nr. 3, 2004, p. 150-154].

² *La vita del Serenissimo Sultan Jachia Principe Catholico della Casa Ottomana. Scritta diffusamente dal Padre Fra Raffaele Levacovich Croato Theologo Generale Padre dell’Ordine de’ Minori Osservanti della Provincia di Bosna, Croatia, e poi dal medesimo ristretta in compendio; In Gratia dell’Illustrissimo, et Reverendissimo Monsignore Abbate Leonardo Fabroni residente della Christianissima Regina Madre; In Roma, in Vittorio Cattualdi [Oscarre di Hassek], Sultan Jahja dell’Imperial Casa Ottomana od altrimenti Alessandro conte di Montenegro ed i suoi discendenti in Italia. Nuovi contributi alla storia della questione orientale e delle relazioni politiche fra la Turchia e le potenze cristiane nel secolo XVII*, Trieste, 1889, 660 p.

³ Ștefan Andreescu, „Sultanul Jahja” și Radu vodă Mihnea: un episod din istoria Mării Negre în veacul XVII, în RI, s. n., II, nr. 11-12, 1991, p. 679-699; ulterior studiul a fost republicat în Idem, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)* (Bibliotheca Pontica, III), București, 2001, p. 236-260.

⁴ Idem, *Addenda et Corrigenda (Un procedeu pseudo-științific)*, în SMIM, XXII, 2004, p. 275 („[...] Aparent în chip corect, în nota 2 dl. C. Luca a citat studiul meu, dar apoi și-a făcut trimiterile direct la izvor [...]”).

chiar D-nul Șt. Andreescu⁵, am citat în articolul meu, încă de la început⁶, studiul publicat de către Domnia Sa, recunoscând implicit întregul merit al acestuia de a fi pus în valoare numeroase informații noi, în măsură a nuanța datele privitoare la domniile lui Radu Mihnea, considerat îndeobște un executant obedient al politicii externe promovată de către Poartă în spațiul românesc. Numai că, în scurta analiză pe care am urmărit-o în articolul meu, nu mi-am „făcut trimiterile [doar] direct la izvor”⁷, adică la opera franciscanului Rafael Levaković, deși nu înțeleg, totuși, de ce aceasta ar fi o atitudine blamabilă, de vreme ce orice istoric responsabil nu poate face abstracție de la consultarea în original a surselor pe baza cărora își construiește argumentația. La o lectură atentă a articolului „incriminat” de către d-l Șt. Andreescu se poate remarca faptul că amintitul studiu și alte lucrări ale Domniei Sale, pe care le consider fundamentale pentru analiza problematicii abordate, au fost citate în mod consistent⁸, nu doar în cadrul notei 2. Cât despre temerile d-lui Andreescu, că prin opțiunea mea de a mă raporta „direct la izvor” (!), adică la lucrarea lui Levaković⁹, aş putea „induce unui cititor mai puțin avizat – cum este, de fapt, unul italian, care nu are acces lesnicios la revistele românești”, ideea de a fi „primul care pune în lumină știrile oferite” de opera clericului „biograf” al “sultanului” Jahja, țin să îl asigur pe onoratul meu recenzent tocmai de contrariul a ceea ce pare a-l neliniști. Fără falsă modestie, sunt unul dintre „tinerii istorici” români – expresie atât de dragă mai „vârstnicilor noștri colegi”, însă, sub aparența bunelor intenții paternaliste, utilizată adesea doar *per minimizzare* – care au citat copios, îndeosebi în publicații apărute în Italia¹⁰, majoritatea studiilor și articolelor dedicate de către Domnia Sa pretinsului pretendent otoman și situației politice generale a epocii. Așadar, indubitabil, nici nu poate fi vorba despre arogarea unor merite relative la identificarea și utilizarea primară a izvorului istoric folosit fragmentar în notele lucrării autorului friulan Oscarre di Hassek, de vreme ce, fără excepție, în studiile și articolele pe care le-am publicat, l-am menționat și citat invariabil pe d-l Șt. Andreescu în calitate de „descoperitor” și „prim utilizator” al operei lui Rafael Levaković. În privința deciziei firești de consultare directă a izvorului narativ, fie-mi iertată îndrăzneala de a fi

⁵ Cr. Luca, *op. cit.*, p. 71, nota 2.

⁶ Vezi *supra*, nota 4.

⁷ Cr. Luca, *op. cit.*, p. 73, nota 10, nota 17, p. 74, notele 21-22, p. 76, nota 37, p. 77, nota 48.

⁸ Asupra unora dintre informațiile conținute de acest izvor, care trebuie totuși folosit cu circumspecție, a atras recent atenția Gino Benzoni, *Jachia*, în *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 61, Roma, 2003, p. 757-763.

⁹ Vezi *supra*, nota 7 și Cr. Luca, *Influssi occidentali sull'atteggiamento politico di alcuni principi dei Paesi Romeni nei secoli XVI e XVII*, în „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, nr. 2, 2002 (număr tematic: *Occidente–Oriente. Contatti, influenze, «l'immagine de l'autre»*), p. 109, nota 26, nota 28, p. 112, nota 43, p. 115, notele 53-54; Idem, *Un presunto discendente dei sultani ottomani „emigrato itinerante” alle corti principesche dell'Europa seicentesca: Jahja ovvero Alessandro conte di Montenegro*, în „Nobiltà. Rivista di araldica, genealogia, ordini cavallereschi”, XI, nr. 58, 2004, p. 98, nota 2, p. 103, nota 34, p. 108, nota 67; Idem, *La via italiana ai progetti militari antiottomani nell'Europa Sud–Orientale della prima metà del Seicento*, în „Studi Veneziani”, s. n., XLVII, 2004, nota 30, p. 335, nota 56, nota 58, nota 60, p. 339.

¹⁰ O. di Hassek, *op. cit.*, p. 438; Șt. Andreescu, „Sultanul Jahja”, p. 691 și nota 54; re luat în idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 250 și nota 54.

insistat asupra lecturării acestuia în original, fără a ignora însă „medierea” rezultată din studiul d-lui Șt. Andreescu și fără a minimaliza concluziile Domniei Sale, însă doar astfel, prin analiza comparativă cu alte surse contemporane, am fost în măsură să adaug la „dosarul problemei” măcar câteva noi informații privitoare la unele personaje din anturajul „sultanului” Jahja. Astfel, spre exemplu, florentinul Giovanni Michele Pierucci, profesor la Universitatea din Padova și „negociator” aflat în slujba lui Jahja, infirma relatările lui Levaković¹¹, precizând – pe baza unor memorii amănunțite redactate în anii ‘40 ai veacului al XVII-lea de către pretinsul pretendent otoman sau în numele acestuia – în discuțiile cu magistrații venețieni Pietro Sagredo, Giovanni Grimani și Bertucci Valier că vestea morții lui Radu Mihnea îi fusese transmisă „sultanului”, aflat în 1626 la Hamburg, nu prin intermediul macedoneanului Marco Pilato, ci pe o altă filieră, prin „corrispondenza con Cosacchi, da’ quali fu avvisato della morte di Radu il Vaivoda di Valacchia et Moldavia, dal quale havea sperato 200 milla talleri per comprar armi”¹². Rămâne ca cititorul, specialist sau simplu pasionat de istorie, să judece dacă, în ciuda deferenței și aprecierii arătate față de lucrările d-lui Șt. Andreescu, a căror citare în măsură justă este pe deplin verificabilă, atitudinea mea a fost sau nu lipsită de onestitate. Cât despre presupusul procedeu „la limita fraudei” [sic!], dacă trimiterea directă la izvorul de epocă și, atunci când este posibil, necesitatea de a verifica nemijlocit sursa originală pot fi definite de către un reputat istoric drept incorectitudini tocmai potrivite spre a fi înfierate corespunzător, îl asigur pe d-l Șt. Andreescu că am consultat și fotocopiât singurul exemplar al lucrării lui Oscarre di Hassek conservat în fondul de carte modernă al Bibliotecii Civice din Trieste doar pentru faptul că nu am avut încă prilejul și privilegiul de a ajunge la ... Praga, ca să analizez aceeași lucrare, păstrată însă în Biblioteca Universității Caroline din capitala Cehiei, pe care a utilizat-o Domnia Sa. Așadar, nu este vorba de vreo intenție ocultă a mea și nici de „o justificare pentru faptul că nu [...] [l-aș] fi citat onest [pe d-l Șt. Andreescu]”, ci numai de o banală chestiune de natură logistică. Nădăjduiesc, totuși, că d-l Șt. Andreescu, pe care îmi îngădui a-l considera unul dintre specialiștii notabili care au adus contribuții fundamentale la studierea problematicilor ce fac obiectul tematicilor de cercetare de care mă ocup în mod direct, va renunța la atitudinea refractară la adresa tinerei generații de istorici și, dând dovadă de înțelepciunea specifică unui adevărat magistru, va abandona pentru totdeauna resentimentele gratuite ce au generat reacții injuste de tipul celei la care au făcut referire rândurile de față.

CRISTIAN LUCA

¹¹ Cr. Luca, *Appunti sui rapporti del “Sultano”*, p. 74, nota 20; în privința sumei promise de Radu Mihnea pentru susținerea proiectelor antiotomane ale lui Jahja, cifra amintită de Pierucci coincide cu cea menționată de franciscanul Rafael Levaković, Cf. O. di Hassek, *op. cit.*, p. 438; Șt. Andreescu, „*Sultanul Jahja*”, p. 691 și nota 54; *Ibidem*, în Idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 250 și nota 54.

“Este adevărat că, în ansamblu, cronistica venețiană, așa cum consideră Șerban Marin într-un studiu foarte recent¹, nu a avut în vedere, în mod deosebit, spațiul românesc. Dar afirmația că Ștefan cel Mare nu a fost niciodată menționat de aceasta, făcută de același autor², este absolut neadevărată și dovedește necunoașterea izvoarelor narative venețiene, inclusiv a faimoaselor *I Diarii* elaborate de Marino Sanudo între începutul anului 1496 și sfârșitul lunii septembrie a anului 1533 și editate integral, în 58 de volume, la Veneția, între 1879 și 1902.”³

Dat fiind că sunt direct vizat, mă văd nevoit să supun paragraful mai sus citat unei analize amănunțite. Prima frază pare într-adevăr să propună o abordare concesivă, care mărturisesc că mă onorează, fie și numai prin prisma atributului de “foarte recent” acordat studiului meu, fapt care pare să sugereze tinerețea mea, astfel că m-ar putea face să mă simt întrucâtva absolvit de către mărinimia d-lui Eugen Denize pentru îndrăzelile “erezilor” mele. Acestea din urmă, considerate probabil ca părtinitor antiștefanieni, nu întârzie însă să fie brusc și definitiv penalizate și puse la colț în cuprinsul frazei imediat ulterioare, menită parcă să mă desființeze iremediabil.

Din nefericire, dl. Eugen Denize omite un lucru, anume faptul că referințele mele pe parcursul întregului studiu au ca punct de orientare strict ceea ce se numește **cronistica venețiană**, fără a mă implica în investigarea altor genuri de surse documentare (inclusiv jurnale). Iar judecând strict în perimetrul cronisticii, *volens nolens*, Ștefan cel Mare este întru totul absent (și, mărturisesc, chiar am depus eforturi în a-l detecta, după cum m-am chinuit să descopăr date și informații despre spațiul românesc în general, fără succes însă)! Sunt gata să îmi fac *mea culpa*, în caz că am jignit cu ceva memoria Sfântului nostru Ștefan, “*sed magis amica veritas*”⁴.

¹ Nota 1, Eugen Denize: Șerban Marin, *I Vallachi* [sic! = Valacchi!] *nella cronachistica veneziana: tra realtà e finzione* [sic! = finzione!], în vol. *Dall'Adriatico al Mar Nero: veneziani e romeni, tracciati di storie comuni*, a cura di Grigore Arbore Popescu, Consiglio Nazionale delle Ricerche, Roma, 2003, p. 112-123.

² Nota 2, Eugen Denize: “*E stata spesso invocata, per esempio, la figura di Stefano il Grande (principe della Moldavia, 1457-1504), come elemento essenziale* [sic! = essenziale!] *nel sistema di alleanze cristiane antiottomane. La cronachistica veneziana, però, non lo menziona mai, insistendo invece su altri personaggi dell'epoca ...*” (*Ibidem*, p. 112).

³ Eugen Denize, *Ștefan cel Mare în I Diarii lui Marino Sanudo*, SMIM, 22, 2004, p. 137-151 (137).

⁴ Îmi permit o paranteză. Desigur, o bună parte a medievisticii românești își canalizează în bună măsură atenția asupra personajelor dragi istoriei naționale, astfel încât momentul paroxistic al medievistului român de astăzi îl reprezintă detectarea unui astfel de personaj în documente; dacă este să fie vorba de surse din străinătate, atunci cu atât mai bine! Toată această “filosofie” asupra lucrurilor riscă însă să producă o localizare a medievisticii noastre. Iar scopul d-lui Eugen Denize – cel puțin mie – îmi creează impresia că îl constituie găsirea cu orice preț a unor noi dovezi asupra românilor. Desigur, jurnalul lui Marino Sanudo se pare că a reprezentat o mină de aur pentru investigațiile domniei sale! Respectiva atitudine nu este cu nimic de condamnat, firește, dragostea de țară și de neam fiind chiar meritorie, însă istoria își urmează mersul ei propriu, iar în stilul d-lui Eugen Denize este ceva care mă face să îl suspectez că totul se reduce la această neobosită acțiune de depistare. Îmi permit, cu umilință, să sugerez dublarea acestei tendințe cu aceea a cunoașterii societății (implicit, a scrierii istoriei) venețiene, tocmai pentru a pătrunde cu mai mare eficiență în mediul ambiant al *Serenissimei* și astfel, a cunoaște mai bine proporția (în cea mai mare parte, redusă la resturi ale unor relatări mult mai complexe provenite de la diverșii trimiși venețieni la Buda sau Constantinopol) în care spațiul românesc figurează în scrierile istorice venețiene (inclusiv în *I Diarii* ale lui Sanudo); în acest fel, vom putea cunoaște la adevărata lor valoare însemnătatea și atenția de care spațiul românesc s-a bucurat în percepția venețiană din respectiva perioadă.

De altfel, în articolul pe care dl. Eugen Denize îl incriminează, îmi luasem aceste măsuri de precauție în chiar pasajul anterior celui citat de domnia sa, în care făcusem precizarea (mă văd nevoit să redau aproape integral paragraful, pentru a nu mai suferi și pe viitor de pe urma citării trunchiate, practică de dl. Eugen Denize): “*Le sudette considerazioni* [n.n. cele privitoare la poziția cu totul marginală a spațiului românesc în cadrul istoriografiei venețiene] si riferiscono strettamente a un particolare genere letterario, alla cronachistica veneziana [s.n.]. *Ovviamente, la questione sarebbe ben diversa se analizzassimo il materiale documentario specifico come le relazioni di ambasciatori, di inviati speciali da parte della Serenissima (soprattutto a Costantinopoli o a Vienna), le descrizioni dettagliate di certe aree geografiche (per lo più dell’Impero ottomano), diari di viaggi, i carteggi ecc.* [...]”⁵. Prin urmare, concluzia este că, în articolul cu pricina, m-am referit strict la cronicistica venețiană, iar nu la alte genuri literare, inclusiv la **jurnale**; iar *I Diarii* ale lui Marino Sanudo cel Tânăr nu pot fi perceput ca o **cronică**!

În privința modalității d-lui Eugen Denize de a citi un articol, aceasta pare originală, cel puțin în perimetrul lumii științifice și mai ales în cel al științelor istorice: fie domnia sa a lecturat articolul meu în mod selectiv, fie l-a parcurs în sens invers, începând cu finalul și încheind cu pasajul pe care îl aduce în discuție, fără a se obosi să treacă la următorul. Ar fi într-adevăr un păcat (nu atât pentru sine, cât pentru cititori) dacă domnia sa citește și reproduce sursele istorice în același mod în care o face și cu studiile altora (al meu, în cazul de față).

În plus, și ceea ce mi se pare mai grav, dl. Eugen Denize pare să fie prizonierul unei confuzii, anume cea dintre **cronică** și **jurnal**, dintre **cronicistică** și **diaristică**, care genuri istoriografice sunt, totuși, diferite, fie și prin simplul detaliu că, în vreme ce **jurnalul** tratează exclusiv evenimentele contemporane autorului, **cronica** se implică într-o abordare pe scară largă în timp, în cazul cronicisticii venețiene ea începându-și narațiunea încă de la presupusele origini troiene ale cetății din lagune⁶. Confuzia d-lui Eugen Denize devine evidentă și prin aceea că persistă asupra ei, atribuind titulatura de cronică **jurnalului** sanudian, într-un mod limpede și, în egală măsură, brutal: “Opera sa fundamentală, *I Diarii*, este una dintre cele mai importante cronici venețiene, în general, și indiscutabil cea mai importantă cronică a Veneției de la sfârșitul secolului al XV-lea și din prima jumătate a secolului al XVI-lea.”⁷; “[...], Marino Sanudo a elaborat o cronică foarte precisă”⁸; “Sanudo și-a scris vasta sa cronică din postura omului politic venețian”⁹; “[...], opera lui Sanudo rămâne una din cele mai importante cronici venețiene și europene ale acestei epoci, [...]”¹⁰; “Evident că o astfel de cronică monumentală nu putea ocoli evenimentele petrecute în spațiul românesc, [...]”¹¹; “Marino Sanudo scria în cronica sa”¹²; “[...] Sanudo, care avea intersul [sic!] să elaboreze o **cronică** [s.n.] adevărată și nu o ficțiune, ne prezintă [...]”¹³.

Aducem la cunoștință d-lui Eugen Denize că însuși Marino Sanudo cel Tânăr făcea distincția între cele două genuri de scriere a istoriei cu cinci secole înaintea d-lui Eugen Denize. În plus, același senator venețian a și elaborat o **cronică** propriu-zisă a *Serenissimei*, **distinctă** de impresionantul **jurnal** care face obiectul studiului d-lui Eugen Denize, și mă refer aici la *Le Vite dei Dogi*¹⁴, care, oricât ne-am strădui, se “încăpățânează” pur și simplu să îl ignore pe Ștefan cel

⁵ Articolul citat, p. 112 (aceeași “fatidică” pagină 112, pe care dl. Eugen Denize a reținut-o – iată! – în mod trunchiat!).

⁶ Faptul că anumite cronici – cele în care autorul izbutește să își prezinte istoria Veneției până în perioada contemporană lui – se transformă către final în jurnal reprezintă o altă dezbatere.

⁷ E. Denize, *op. cit.*, p. 138.

⁸ *Ibidem*, p. 138.

⁹ *Ibidem*, p. 138.

¹⁰ *Ibidem*, p. 138.

¹¹ *Ibidem*, p. 138.

¹² *Ibidem*, p. 147.

¹³ *Ibidem*, p. 151.

¹⁴ Marino Sanuto, *Vitae Ducum Venetorum Italicè Scriptae ab origine Urbis, sive ab anno CCCC XXI usque ad annum MCCCCXCIII*, în “*Rerum Italicarum Scriptores ab anno aerae christianae quingentesimo ad millesimumquingentesimum*”, ed. L. A. Muratori, vol. XXII, Milano,

Mare! Ei bine, dintre numeroasele opere ale lui Sanudo, **aceasta** este cea la care mă referisem în articolul incriminat și care, împreună cu alte câteva sute de scrieri istorice de acest gen (de autor sau anonime), constituie **cronistica venețiană**, ca o categorie aparte, separată de celelalte genuri (inclusiv, de jurnale)!

Din nefericire, eroarea d-lui Eugen Denize se extinde și asupra personajului Marino Sanudo cel Tânăr, pe care îl consideră "un adevărat cronicar oficial al cetății lagunelor"¹⁵. Nimic mai fals, dl. Eugen Denize dovedind astfel dezinteresul față de diarist ca personaj, care nu a fost niciodată "cronicar oficial"¹⁶. Aceleași *I Diarii* dovedesc clar și limpede numeroasele frustrări ale lui Sanudo față de numirea altora (anume, Andrea Navagero în 1516¹⁷, iar mai apoi Pietro Bembo în 1529) în funcția de istoriograf oficial al Republicii¹⁸. Dl. Eugen Denize nu pare să țină seamă de aceste detalii, ba chiar merge imperturbabil mai departe, apreciind că "conducerea venețiană i-a pus la dispoziție toate informațiile oficiale și neoficiale de care dispunea, [...]"¹⁹. Realitatea este însă cu totul alta, anume că dimpotrivă, Sanudo a fost cel căruia Consiliul celor Zece i-a impus în 1530 să își pună jurnalul la dispoziția rivalului său Pietro Bembo, în vederea utilizării sale, motiv pentru care Sanudo, dezamăgit, s-a aflat în câteva rânduri chiar în situația de a pune sub semnul întrebării continuarea jurnalului.

De altfel, trimitere la personajul Sanudo pe care le face dl. Eugen Denize se reduc (alături de prefața lui Guglielmo Berchet și de succinte referiri din *Enciclopedia italiana* din 1936) la o lucrare apărută în urmă cu aproape 170 de ani²⁰. De altfel, dl. Eugen Denize procedează

1733, coll. 399-1252. În reeditarea corpusului muratorian, Marin Sanudo, *Le Vite dei Dogi*, în "Rerum Italicarum Scriptores", vol. XXII, partea IV, editor G. Monticolo, Città di Castello, 1900, este publicată doar o primă parte a cronicii, cuprinzând perioada de la origini la încheierea dogatului lui Sebastiano Ziani (1178).

¹⁵ E. Denize, *op. cit.*, p. 138.

¹⁶ Desigur, aceasta în cazul în care dl. Eugen Denize nu s-a referit la funcția ca atare, ci s-a exprimat în sensul larg, ceea ce ar fi și mai grav, dovedind necunoașterea unor elemente fundamentale ale modului în care se scria istoria la Veneția.

¹⁷ M. Sanudo, *I Diarii*, vol. XXI, Veneția, 1887, coll. 484-485.

¹⁸ Pentru demnitatea de "istoriograf al Republicii", vezi Gaetano Cozzi, *Cultura politica e religione nella «pubblica storiografia» veneziana del '500*, "Bollettino dell'Istituto di storia della Società e dello Stato Veneziano", 5-6 (1963-1964): 215-294; Bernard Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, 1980, p. 343.

¹⁹ E. Denize, *op. cit.*, p. 138.

²⁰ Cf. E. Denize, *op. cit.*, p. 138, nota 3. Este vorba de Rawdon Brown, *Ragguagli sulla vita e sulle opere di Marino Sanudo detto il iuniore*, 2 vol., Veneția, 1837-1838. Îl informez, pe această cale, pe dl. Eugen Denize, că acestora li se pot adăuga, printre altele Doge Marco Foscarini, *Della letteratura veneziana ed altri scritti intorno ad essa*, Veneția, 1854, ediția anastatică, introducere de Ugo Stefanutti, [Bologna,] 1976, p. 154, 159, 179, 180; Aug. Prost, *Les chroniques vénitiennes. Second mémoire*, "Revue des question historiques", 18e année, 34 (1883), p. 199-224 (209-224); *Chronique d'Antonio Morosini. Extraits relatifs a l'histoire de France*, introducere și comentariu de Germain Lefèvre-Pontalis, text stabilit și tradus de Léon Dorez, vol. IV: *Étude sur Antonio Morosini et son oeuvre. Annexes et tables*, Paris, 1902, p. 137, 140, 173, 174, 178-185, 187-189, 191, 192; Maria Zannoni, *Le fonti della cronaca veneziana di Giorgio Dolfin*. "Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti" 101 (1941-1942), partea a II-a, p. 515-546 (518, 525, 531, 533, 537, 544); Vittorio Lazzarini, *Marino Faliero. Avanti il Dogado – La Congiura*, Firenze, 1963, p. 102-106; G. Cozzi, *op. cit.*, p. 223-236; Hans Baron, *From Petrarch to Leonardo Bruni. Studies in Humanistic and Political Literature*, Chicago-Londra, 1968, p. 175-194; G. Cozzi, *Marin Sanudo il giovane: dalla cronaca alla storia*, în vol. *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi*, îngrijită de Agostino Pertusi, Firenze, 1970, p. 333-358; Klaus Wagner, *Sulla sorte di alcuni codici manoscritti appartenuti a Marin Sanudo*, "La Bibliofilia", 73, 1971, p. 247-262; Franco Gaeta, *Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale nella Venezia del Rinascimento*, în *Storia della cultura Veneta dal primo quattrocento al*

nu tocmai științific, reținând, cu maximum de detalii, strict ceea ce îl interesează (imaginea lui Ștefan cel Mare) și abordând cu superficialitate sursa (Marino Sanudo), omițând astfel un principiu fundamental al istoricului: ferirea de "capcanele" documentului, în sensul că, pentru a analiza opera, trebuie cunoscute în primul rând subiectivitățile sursei, chiar dacă domnia sa caută să sublinieze la un moment dat acest fapt, susținând, pe bună dreptate, că "[Sanudo] avea ca principală datorie apărarea intereselor și a punctelor de vedere ale cetății sale și nicidecum obligația de a fi nepărtinitor, de a prezenta faptele de pe poziții neutre, neangajante."²¹

În pofida concluziei conform căreia "el [n.n. Ștefan cel Mare] nu este văzut [n.n. de către Sanudo] ca principalul element de legătură dintre Veneția și proiectele coaliției moldo-jagiellone antiotomane"²², articolul d-lui Eugen Denize pune problema în termeni de ca și cum domnitorul moldav ar fi fost unul dintre personajele-cheie ale jurnalului sanudian, în condițiile în care, în realitate, personajul trebuie căutat cu multă insistență, iar depistarea sa – fără sprijinul impresionantului index al ediției – ar deveni aproape imposibilă. Aceasta nu îl împiedică însă pe dl. Eugen Denize să își manifeste dorința de a ajunge la concluzii preconceptuate, bazate pe șabloane. Dăm câteva exemple: "recunoscându-se, astfel, încă o dată, importanța românilor în cadrul luptei împotriva expansiunii Imperiului otoman"²³; "apare din nou evidențiată importanța Moldovei lui Ștefan cel Mare, atât în cadrul luptei antiotomane, cât și ca factor de echilibru în relațiile politice din răsăritul Europei"²⁴. Din păcate, în ambele situații, textul sanudian nu face nici o astfel de referire, concluziile d-lui Eugen Denize bazându-se pe consemnări care nici pe departe nu pun problema unor astfel de concluzii, iar respectivele aprecieri nu aparțin senatului venețian, ci cercetătorului român. Acesta din urmă efectiv se chinuie să conchidă prin niște prejudecăți ceea ce Marino Sanudo nu și-a pus niciodată ca problemă. Mania neîncetatei lupte antiotomane pare însă să îl acapareze cu totul pe dl. Eugen Denize. La fel de forțată și mergând către aceeași obsesivă "concluzie" a luptei antiotomane este prezentarea soliei moldovenești la Veneția din 1502, astfel că învestirea trimisului moldovean cu titlul de cavaler este văzută ca "probabil în semn de prețuire pentru eforturile antiotomane ale domnitorului român."²⁵

Acceptăm faptul că un document trebuie citit și printre rânduri, că autorul său exprimă un anumit punct de vedere, însă concluziile d-lui Eugen Denize în situațiile de mai sus – cu toată bunăvoința – nu își găsesc nicidecum locul. Ele țin de un mod de gândire anchilozat, conform căruia întreaga istorie medievală românească se reduce la o continuă luptă antiotomană.

În același perimetru se încadrează și descrierea soliei moldovenești din anul 1501. Aceleași prejudecăți ale "luptei antiotomane" îl determină pe dl. Eugen Denize să pornească de la premisa că cei doi emisari ar fi avut ca unic scop al misiunii încheierea unei coaliții, firește, antiotomane. Astfel, dl. Eugen Denize conchide, fără nici un argument, că aceștia ar fi părăsit Ungaria pentru că "probabil, regele Ungariei nu era hotărât în privința viitoarelor sale acțiuni"²⁶. Și totuși, presupusul avânt belicos antiotoman al moldovenilor se pierde pe drum, pentru că – și dl. Eugen Denize nu poate face abstracție de aceasta – activitatea lor prioritară la Veneția prezintă o cu totul altă coloratură, și anume de natură vestimentară. În ce privește scrisoarea domnitorului, aceasta ridică exclusiv chestiunea trimeritii unui medic în Moldova. Chestiunea antiotomană figurează mai degrabă ca o simplă anexă, care să convingă pe dogele Agostino Barbarigo să își dea

Concilio di Trento, vol. 3, partea I, Vicenza, 1980, p. 1-91 (76-86); Dorit Raines, *Alle origini dell'archivio politico del patriato: la cronaca «di consultazione» veneziana nei secoli XIV-XV*, "Archivio Veneto", seria a V-a, 150, 1998, p. 5-57 (51-54); Gino Benzoni, *Scritti storico-politici*, în *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*, vol. IV: *Il Rinascimento. Politica e cultura* (îngrijită de Alberto Tenenti și Ugo Tucci), Roma, 1996, p. 757-788 (768, 773, 774, 777, 782).

²¹ E. Denize, *op. cit.*, p. 138.

²² *Ibidem*, p. 151.

²³ *Ibidem*, p. 144.

²⁴ *Ibidem*, p. 145.

²⁵ *Ibidem*, p. 148.

²⁶ *Ibidem*, p. 145.

acordul în rezolvarea celorlalte chestiuni; în fond, solia lui Ștefan nu conține nici un plan concret de acțiune, ci succintele referiri împotriva turcilor par strict menite să câștige bunăvoința dogelui în vederea rezolvării celorlalte chestiuni.

În contextul descrierii acestei ambasade, ne reține însă atenția în primul rând explicația de-a dreptul copilăroasă pe care dl. Eugen Denize o furnizează vis-a-vis de comentariile lui Marino Sanudo asupra ținutei trimișilor moldoveni. Nu ne putem abține – dat fiind savoarea sa – să o reproducem *in extenso*: “Ei [n.n. solii] i-au apărut cronicarului ca fiind oameni obișnuiți și prost îmbrăcați, ceea ce se explică prin faptul că veneau dintr-o țară aflată în război cu turcii, pe teritoriul căreia se desfășura, în parte, acest război și nu aveau timp, precum nobilii venețieni, să acorde o atenție prea mare vestimentației.”²⁷ Lăsând la o parte deja plictisitoare manie a eternei lupte antiotomane, nu putem trece cu vederea și îndepărtarea categorică de realitatea istorică conform căreia, la vremea respectivă, nu Ștefan cel Mare se afla în război deschis cu sultanul, ci Veneția însăși! Este cu atât mai straniu, cu cât însuși dl. Eugen Denize menționase această realitate în mai multe rânduri, uneori chiar cu lux de amănunte!²⁸

În afara acestei premeditate încălcări a realității istorice, mărturisim că nu știm ce anume să savurăm mai întâi în delicioasa explicație oferită de dl. Eugen Denize. Exercițiul de imaginație presupunând patricieni venețieni în zdrențe în momentele de război ale *Serenissimei*? Insolitul obicei al turcilor de a-i depozeda de veșminte pe cei cu care se aflau în război? Singulara “apucătură” a venețienilor de a se dedica exclusiv vestimentației? Sau frustrarea valahă a d-lui Eugen Denize în fața Occidentului “constructor de catedrale” și bine îmbrăcat?

Lăsând la o parte alte posibile discuții pe care articolul d-lui Eugen Denize le poate ridica (dat fiind că domnia lui Ștefan cel Mare nu reprezintă un domeniu predilect al preocupărilor mele), mărturisesc că pasajul din studiul d-lui Eugen Denize referitor la cunoștințele precare pe care le posed în domeniul istoriografiei venețiene m-a făcut să mă confrunt cu un simțământ de injustiție (ceea ce nu este deloc reconfortant), o nedreptate care nu și-ar fi avut nici o explicație în situația în care dl. Eugen Denize ar fi apelat la rea voință. Cum însă nu îl pot suspecta de așa ceva, pun totul pe seama neatenției.

Și totuși, pasajul cu “necunoașterea izvoarelor narrative venețiene” frizează deja domeniul ofenselor gratuite. M-aș abține de la comentarii suplimentare notei pe care Thomas F. Madden o face la un moment dat: “*Professor Serban Marin, who has read and copied a great many Venetian manuscripts in the Marciana Library, informs me that [...]*.”²⁹

Respectiva ignoranță a scrierilor venețiene, pe care dl. Eugen Denize o plasează asupra mea ca pe o sentință ce se dorește definitivă, nu se verifică întru totul și îi aduc la cunoștință domniei sale că mi-am permis “neobrăzarea” de a purcede chiar la clasificarea cronicilor venete după anumite criterii; desigur, respectivele studii pe care le-am elaborat (alături de altele care fac trimitere directă la diferite scrieri din cadrul istoriografiei venețiene)³⁰ au scăpat “vigilenței” teribilului inchiizitor care este dl. Eugen Denize.

²⁷ *Ibidem*, p. 145.

²⁸ *Ibidem*, p. 142-143, dar și p. 139, 148.

²⁹ Thomas F. Madden, *Enrico Dandolo and the Rise of Venice*, Baltimore-London, 2003, p. 241, nota 2. Din păcate, autorul nu este tocmai cunoscut istoricilor români care își bazează exclusiv bagajul de cunoștințe pe lucrările aflate pe cuprinsul țării, însă, vă asigur, Prof. Madden reprezintă o somitate pe plan internațional în domeniul Cruciadei a patra și al societății venețiene a secolelor al XII-lea și al XIII-lea.

³⁰ *Veneția – între Carol cel Mare și Bizanț. Reprezentarea momentului 800 în tradiția cronicistică venețiană*, AUB, seria Istorie, 47, 1998, p. 3-44; *A Humanist Vision on the Fourth Crusade and on the State of the Assenides. The Chronicle of Paul Ramusio (Paulus Rhamnusius)*, “Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica”, 2, 2000, p. 51-102 [= http://www.geocities.com/serban_marin/ramusioindex.html]; *Imaginea împăratului Manuel Comnen în cronicistica venețiană*, RI, s. n., 11, 2000, 1-2, p. 31-57; *Nicolae Iorga e la cronachistica veneziana*, în “Quaderni della Casa Romana”, 1, 2001, p. 48 - 65 [= http://www.geocities.com/serban_marin/marin1.html]; *Venice and translatio imperii. The Relevance of*

În continuare, același imperturbabil dl. Eugen Denize forțează nota, detaliind "necunoașterea" crasă de care dau dovadă și extinzând-o asupra "lipsei" consultării jurnalului lui Marino Sanudo cel Tânăr. În final, dl. Eugen Denize chiar mă mângâie patern pe creștet, furnizând desăvârșitei mele "ignorante" detaliile asupra corpusului sanudian și asupra editării sale. Grijele d-lui Eugen Denize pot sta însă liniștite. Cunosce foarte bine despre ce este vorba. Mai mult decât atât, îl informez pe distinsul domn Eugen Denize că deja m-am bucurat din plin de ediția elaborată de Rinaldo Fulin, Federico Stefani, Nicolò Barozzi, Guglielmo Berchet și Marco Allegri³¹, de care am avut posibilitatea să beneficiaz la discreție de la raftul liber de la Biblioteca Nazionale Marciana³² sau de la cel de la biblioteca Fundației Querini Stampalia³³, astfel încât să-mi permit deja chiar "neobrăzarea" de a traduce unele pasaje referitoare la spațiul românesc cu doi ani anterior apariției numărului din revista "Studii și Materiale de Istorie Medie" în care dl. Eugen

the 1171 Event in the Venetian Chronicles' Tradition, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica", 3 2001, p. 45-92 [= http://www.geocities.com/serban_marin/marin2001.html]; *Venetian and non-Venetian Crusaders in the Fourth Crusade, According to the Venetian Chronicles' Tradition*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica", 4, 2002, p. 111-171 [= http://www.geocities.com/serban_marin/marin2002.html]; *Comunitatea venețiană – între civitas și imperium. Un proiect de transfer al capitalei de la Veneția la Constantinopol, în conformitate cu cronică lui Daniele Barbaro*, SMIM, 20, 2002, p. 139-159; *Un transilvănean la Veneția. Cazul voievodului Ștefan Lackfi II, în contextul conflictului veneto-padovano-maghiar de la 1372-1374*, în RA, 79, 2002, 1-2, p. 73 - 100; *The First Venetian on the Patriarchal Throne of Constantinople. The Representation of Tommaso Morosini in the Venetian Chronicles*, în "Quaderni della Casa Romana di Venezia", 2 2002, p. 49 - 90 [= http://www.geocities.com/serban_marin/marin2.html]; *The Venetian Community – between civitas and imperium. A Project of the Capital's Transfer from Venice to Constantinople, According to the Chronicle of Daniele Barbaro*, în "European Review of History" 10, 2003, 1, p. 81-102; *I valacchi nella cronachistica veneziana: tra realtà e finzione, in Dall'Adriatico al Mar Nero: veneziani e romeni, tracciati di storie comuni*, ed. Grigore Arbore Popescu, Roma, 2003, p. 112-127; *Veneția și căderea unui imperiu. Reprezentarea momentului 1261 în cronică venețiană*, în RI, s. n., 14, 2003, 3-4, p. 211-254; *The Venetian 'Empire'. The Imperial Elections in Constantinople on 1204 in the Representation of the Venetian Chronicles*, "Annuario. Istituto Romeno di cultura e ricerca umanistica", 5, 2003, p. 185-245 [= http://www.geocities.com/marin_serban/marin2004.html]; *Dominus quartae partis et dimidia totius Imperii Romaniae. The Fourth Crusade and the Dogal Title in the Venetian Chronicles' Representation*, "Quaderni della Casa Romana" 3 (2004), p. 119-150.

³¹ Ediția respectivă, unica până în momentul de față, cuprinde o seamă de erori în transcrierea manuscrisului jurnalului lui Sanudo, semnalate ca atare de unii cercetători (Vittorio Volpi, Linda Carroll, Benjamin Arbel, Diana Gilliland Wright ș. a.) de-a lungul schimburilor de informații din cadrul listei electronice *Serenissima-I*. Este laudabil faptul că și însuși dl. Eugen Denize sesizează la un moment dat aceste erori și confuzii, vezi E. Denize, *op. cit.*, p. 138, atâta doar că domnia sa le pune pe seama "limitelor inerente ale sistemului de informații venețian, datorate, în bună măsură, mijloacelor, încă destul de rudimentare, folosite", referindu-se astfel mai degrabă la erorile lui Marino Sanudo însuși decât la cele datorate editorilor săi. Atragem atenția că principala cauză era alta, neplăcută d-lui Eugen Denize, anume caracterul periferic al spațiului românesc pentru universul politic al senatorului venețian. Comparativ, celelalte spații politice (Imperiul otoman, Ungaria, Europa occidentală și, în principal, spațiul italian) prezintă o mult mai mare exactitate a datelor și informațiilor. În fond, a-l "acuză" pe Sanudo de inexactitatea informațiilor înseamnă a nu ține cont de faptul că este vorba de un simplu jurnal, în care zvonurile au o importanță de prim rang (fapt recunoscut, la un moment dat, chiar de dl. Eugen Denize, *op. cit.*, p. 139). Încă o dată, dl. Eugen Denize pare să omită caracterul strict diaristic al acestei opere sanudiene.

³² Cota 945.31.

³³ Cota CONS. VEN. 945.31 SAN.

Denize mă muștruluiește, chiar dacă am procedat la aceasta într-o revistă cu circulație mai restrânsă, în speță *Litere. Arte. Idei*³⁴ și chiar dacă este vorba de o traducere parțială. Țin să precizez faptul elementar că pentru a traduce trebuie să cunoști și textul tradus, prin urmare "necunoașterea" corpusului sanudian nu mi se poate imputa. Mai mult, printre prioritățile mele imediat ulterioare se numără și publicarea unui volum bilingv cuprinzând extrase din cele 58 de volume ale jurnalului lui Marino Sanudo privitoare la spațiul românesc³⁵.

În mod sigur, dl. Eugen Denize nu și-a rupt din timpul prețios pentru a consulta traducerea inițială pe care o publicasem anterior articolului domniei sale și s-a grăbit să mă încondeieze. Din păcate!

ȘERBAN MARIN

Răspuns unui recenzent de rea-credință. Recent mi-a căzut în mână un material insolit - atac vehement la adresa întâiului meu volum de Bizantinologie, pagini iscalite de dl. Nicolae Gudea (în continuare: NG), arheolog-numismat (v. "Studia Universitas Babeș-Bolyai, Theologia graeco-catholica", XLV, 1, 2000, p. 132-143).

Dat fiind spațiul limitat al publicației și datorită faptului că nu de puține ori recenzentul formulează considerații fără să le fundamenteze, ele fiind doar aserțiuni personale, în replica de față voi căuta să discut elementele mai deosebite, spre a ne face o imagine - fie și aproximativă - a modului în care un herodot de la Cluj știe să emită judecăți de valoare în primul rând într-un sector străin de specialitatea sa; nu mai vorbesc de limbajul - nu o dată suburban - pe care-l adoptă. Parcă remarca cineva odinioară: "Le style est l'homme même".

Dumnealui, înainte de toate (p. 132), afirmă fără temei solid că Bizantinistica, în genere istoria, nu are statut de știință. E surprinzătoare și regretabilă această concepție, dacă până și "Le petit Larousse" (Paris 1995, *sub voce*) conștientizează că "L'histoire" este "étude et science ...", evident de un tip special. În aceeași direcție au pledat și cunoscutul metodolog polonez J. Topolski (*Metodologia istoriei*, trad. rom., București 1987, p. 38), iar la noi: acad. Al. Elian (*Bizanțul, Biserica și cultura românească*, Iași 2003, p. 390 și 404), acad. Eugen Simion, în "Istoria Românilor", I, Ed. Academiei, București 2001, p. XIV și alții (v. și Dicționar enciclopedic, II, București 1996, p. 107: disciplină-știință). Probabil că pe considerentul de mai sus, dl. NG a recurs în procent semnificativ la o abordare pamfletară, pamfletul făcând parte din literatura curentă. Nu îi neg, firește, priceperea și contribuția în domeniul său de cercetare, ci competența în ce privește Bizantinologia care, deși este o "disciplină internațională", nu poate fi tratată, nici înțeleasă de oricine; trebuie să recunosc - în ce mă privește - oportunitatea teologiei (ce am urmat) și însemnătatea îndrumării științifice a strălucitului elenist și bizantinolog, regretatul nostru dascăl - acad. Alexandru Elian († 1998). Este adevărat că dl. NG însiră - însă nu e suficient - unele cărți de istorie bizantină, pe care le posed (de altminteri, fără să mă laud, biblioteca mea de Bizantinistică este cea mai bogată din vestul țării). Măcar să fi conceput dumnealui o Introducere (*Einführung*) în genul celei iscalite de Gy. Moravcsik (*Bevezetés a bizantinológiába*, Budapest 1976), în acest compartiment diacronic. Poate atunci s-ar fi familiarizat satisfăcător cu contribuțiile

³⁴ *Litere Arte-Idei*, supliment cultural al ziarului "Cotidianul", serie nouă, anul VIII, nos. 9 (3 martie 2003, p. 3-6, anii 1496-1513), 10 (10 martie 2003, p. 8, anii 1514-1519), 12 (24 martie 2003, p. 8, anii 1519-1520), 13 (31 martie 2003, p. 8, anul 1521), 16 (21 aprilie 2003, p. 7, anii 1522-1524), 19 (5 mai 2003, p. 8, anul 1525).

³⁵ Desigur, mă refer la acele volume ale jurnalului sanudian care cuprind astfel de informații, excluzând astfel volumele 8 (perioada martie-iulie 1509), 12 (martie-septembrie 1511), 15 (septembrie 1512-februarie 1513), 20 (martie-august 1515), 44 (februarie-aprilie 1527), 53 (martie-septembrie 1530), care nu oferă absolut nici o informație (nici măcar tangențială) despre spațiul românesc.

bizantinistilor străini ori români (între care și ale smereniei mele), consemnate majoritatea de "Byzantinoslavica", "Byzantinische Zeitschrift", de "Études byzantines et post-byzantines" și tocmai de "Bibliografia istorică a României", pe care o amintește, dar n-o frecventează decât superficial, căci altfel ar fi reținut că deja volumul V îmi înregistrează scrierile (v. și pr.acad. M. Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, București 2002, p. 319-320). Despre documentarul meu privind iconomahia, pe care întâmplător l-a remarcat, notează că este pur și simplu o "compilație" (NG, p. 133). Să vedem acum judecata, de astă dată a competentului specialist Al. Elian, asupra acestei scrieri, "sprijinită pe o bibliografie remarcabil de vastă și de valoroasă, cu punerea la contribuție a izvoarelor contemporane în cele mai bune ediții (...). Notele, foarte bogate din subsolul lucrării, dovedesc o temeinică folosire critică a unei bibliografii ale cărei merite le-am relevat" (pasaj dintr-un referat oficial; în manuscris micro-studiul meu era mult mai larg).

Domnia-sa (NG, p. 134) mai știe că am redactat - pe lângă "Contribuții la istoria Banatului" - și o carte despre mănăstirile bănățene (sic), necunoscând detaliul că cel mai bun bizantinist francez din vremea noastră, Prof. Paul Lemerle - la primirea disertației mele doctorale în Bizantinistică: *Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine*, cu un cuprinzător rezumat în germană - mi-a apreciat cum se cuvine teza, adresându-se cu gentilețe: "Mon collègue", și nu precum NG. Această teză de doctorat a fost citată de profesorul sorbonez P. Ș. Năsturel (*Le Mont Athos et les Roumains*, Roma 1986) de acad. R. Theodorescu (*Roumains et balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, București 1999) etc. Și noul tratat academic de *Istoria Românilor* (III, p. 313) o are în vedere. De altfel, aceeași teză - revăzută și cu bibliografia adusă la zi - se află în curs de retipărire, cu o prefață inedită, întocmită de Prof. Al. Elian (care nu a mai elaborat vreuna pentru alt discipol). Poate dl. NG să consulte și prezentarea pozitivă a D-lui acad. Paul Cernovodeanu (din SMIM, XXI, 2003, p. 450-451) privind antologia Elian (*Bizanțul, Biserica și cultura românească*), apărută sub îngrijirea mea.

Apropo de francezi, în actele celui de-al XX-lea Congres internațional de Studii bizantine (Paris 2001) a apărut, în rezumat, comunicarea mea *Les relations roumano-byzantines au Moyen-Âge. Nouvelles précisions*, iar *in extenso* în "Études byzantines et post-byzantines", IV, p. 167-180. Aș evoca (sper să nu indispon pe cineva) și prețuirea acordată scrierilor mele de universitarul Sp. Troianos de la Atena. Aș adăuga aici, iarăși cu modestie, cartea mea "Spiritualitate bizantină și românească" (Timișoara 2004) și încă un tom ce se va imprima curând, la București (Istoria creștinismului, *ab initio* până la Luther; deocamdată).

Mă așteptam ca recenzentul să facă o comparație între "Bizantinologia" mea în 2 volume (al doilea, editat tot la Timișoara în 2000) și "Handbuch der Byzantinistik" (Wiesbaden 1997, 267 pag.) aparținând lui Otto Mazal, spre a trage concluzii mai realiste, mai obiective, anume că în două tomuri eu am detaliat nu puține aspecte și probleme bizantinologice, mai mult decât a făcut-o specialistul apusean, și atunci nu s-ar niai fi tulburat pe motiv că referentul principal, dl. prof.univ.dr. Emilian Popescu de la București (are un curs poligrafat de Bizantinologie; vezi și vol. omagial "Studia historica et theologica", Iași 2003), în referatul Domniei-sale, m-a calificat drept un "reputat bizantinolog", dl. Gudea adnotând (p. 134) că sintagma în cauză (dimpreună cu restul aprecierilor) "este o exasperare". Nu am priceput ce a vrut să spună și am căutat în lexicoane noi accepții; n-am aflat decât sensurile știute: "enervare", "iritare puternică" ... Și când mă gândesc că, încolo, ca un mare stilist ce se pretinde, NG extrage formulări neînțelese de dânsul, oferindu-mi și sugestii de corectare. De pildă, uitând că sunt sinonime (v. *Dicționar de sinonime*, sub red. Gh. Bulgăr, București, 1972, p. 196) dumnealui îmi recomandă (p. 141) să înlocuiesc cuvântul "eteroclit" cu "eterogen". După NG (p. 139), "travaliu" nu-i la locul potrivit, căci înseamnă "lucru mecanic". Mai semnifică (am descoperit eu) și: *activitate, lucru muncă, efort* (cf. L. Seche, M. Seche, I. Preda, *Dicționar de sinonime*, București, 1989; *Dicționar de sinonime*, București 1972, *sub verbo*). Alt caz: nu trebuia să zic "se întinde" (NG, p. 141), dumnealui eludând semnificația figurată a verbului: "se prelungeste în timp, dăinuie" (v. *Dicționarul limbii române moderne*, București 1958, p. 426). În subsidiar, același recenzent (p. 142) se miră că am utilizat termenul "iobagi"; evident l-am întrebuințat în înțelesul de țărani dependenți (cf. "Instituții feudale din Țările Române. Dicționar", coord. O. Sachelarie și N. Stoicescu, București 1988, p. 234). Despre categoriile sociale din Bizanț am scris deja în disertația "Organizarea ...", p. 96; vezi și G.

Ostrogorski, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, p. 297. Realmente - nu tăgăduiesc -, întâlnim în textul meu unele asperități lingvistice, termeni mai aparte care pot fi lesne substituiți la o reeditare (când va fi posibilă și îndreptarea ilustrațiilor mai puțin izbutite).

În plus, mi se reproșează (NG, p. 137) că titlul triumfal de "Dacicus maximus", legat de Constantin I, pe care l-am dezbătut punctând că nu e cunoscut cercetătorilor noștri, a fost totuși cunoscut de I.I. Russu încă din 1947. Recunosc, cu toate că am corespondat pe alte teme cu renumitul profesor clujean, că n-am avut la îndemână acel studiu și - după ce am descoperit personal în rev. "Byzantinoslavica" (1/1980, p. 66) sintagma cu pricina - am apelat, pentru analogie, la cea mai reușită monografie în românește dedicată monarhului Constantin cel Mare (întocmită de I. Barnea și Oct. Iliescu, București 1982). Constatând că nu menționează acea expresie, am conchis atunci că n-a fost sesizată din revista pragheză pe care am semnalat-o *supra*. Însă la reeditare, voi așeza în paranteză cele de cuviință: "cu excepția prof. I.I. Russu și a d-lui NG"). Mai departe (p. 138), NG refuză realitatea unei stăpâniri romane în Banat, dar - într-o anumită proporție - o demonstrează lucrările semnate de: I. Barnea, Oct. Iliescu, *Constantin cel Mare*, p. 92 și urm.; A. Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara 1995, p. 155; D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, I, Timișoara 1996, p. 61 și 104. Referitor la cetățile ridicate sau restaurate de Constantin I în Banatul istoric - față de care NG (p. 137) își exprimă din nou reticența - a se vedea: I. Barnea, Oct. Iliescu, *op.cit.*, p. 92, 114 și 117; Pojejena, Gornea, Svința, Dierna, *Ad Mediam (Mehadia)*; D. Benea, *op.cit.*, p. 58, 74-78, 97, 98, 107, 112 (dânsa, la pag. 78, îl corijează pe dl. Gudea în privința datării cetății de la Gornea); Em. Popescu, *Inscripții grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București 1976, p. 360-375 (lucrare citată doar aici); L. Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, II, Timișoara 1980, p. 172.

Dânsul (NG, p. 138) ca numismat mă așteptam să știe că împăratul Constantin I a scos monede cu semnul crucii, în jurul anului 314 (cf. I. Barnea, Oct. Iliescu, *op.cit.*, p. 70). De asemenea, relativ la Teofil al Gothiei (NG, p. 138), îndreptarea cerută am făcut-o deja - din proprie inițiativă - în volumul "Spiritualitate ..." (cit., p. 153). Cât despre Iliric (altă rezervă, NG, p. 137, 138), să se vadă ce au comentat - concludent - acad. Emil Condurachi (*Monumenti cristiani nell' Illyrico*, "Ephemeris Dacoromana", IX, 1940, p. 1-118) și Prof. G. Ivănescu (*Istoria limbii române*, Iași 1980, p. 91). În sfârșit, dl. NG (p. 139) nu e sigur dacă Niculițel se afla pe teritoriul orașului Noviodunum. Prof. Em. Popescu precizează (în *Christianitas Daco-Romana*, București 1994, p.135) că se găsea chiar în teritoriul ce aparținea cetății Noviodunum: "Auf dem Gebiet, das zur Fastung Noviodunum gehörte ...".

NG reflectează că din timpul lui Constantin (p. 138) nu exista o bazilică la Slăveni-Olt, referindu-se la pag. 63 din Bizantinologie, unde eu însă am specificat altceva: "din vremea lui Constantiu", lucru confirmat de alți cercetători: Em. Popescu, *op.cit.*, p. 85; D. Benea, *op.cit.*, II, Timișoara 1999, p. 121. Pe urmă plasarea de către dl. NG (p. 139) a reședinței episcopului Ulfila în zona din preajma orașului și nu în Nicopolis ad Istrum, mi se pare puțin probabilă (v. H.I. Marrou, *Biserica în Antichitatea târzie (303-604)*, trad. rom., București 1999, p. 84, amintind de Moesia; la p. 85, autorul indică ucenici sau succesori ai lui Ulfila, precum Auxențiu de Durostorum. Încă: M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București 1992, p. 108, ce arată că unii cercetători sunt de părerea mea).

Tot dl. HG (p. 139) afirmă - fără bază documentară sau contraargumente - că "carpodacii" de la 381 ar fi "barbari"! *Contra*: Gh. Ștefan, *Introducere la "Fontes historiae Daco-Romanae"*, II, București 1970, p. XI; C. Petolescu, în "Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat" (coord. V. Spinei), Iași 1997, p. 50; C. Scorpan, *Istoria României*, București 1997, p. 105; *Istoria Românilor* (Ed. Academiei), II, București 2001, p. 771. Rectificarea ce o operează același NG în legătură cu Vitalian (p. 139) este gratuită. Dânsul știind nemțește, îl rog să lectureze ce a scris dl. profesor Em. Popescu (*op.cit.*, p. 135): "Bei Zaldapa (Abtaat Kalessi, Bulgarien), das heute nicht mehr zu Rumänien gehört, im Altertum aber innerhalb der Scythia Minor lag ..." Cum e cunoscut, Zaldapa a fost patria lui Vitalian. În fine, legat de Daphne, trebuie să subliniez că nu eu am trecut-o pe lista lui Procopie, ci dumnealui (NG, p. 140).

În ceea ce privește "pacea eternă" încheiată de Iustinian I cu perșii (veacul VI), pentru edificare să recitească dl. Gudea (p. 138) cu mai multă luare-aminte ce am scris în pag. 94 și 95

(sus). Cu privire la cezaropapism, cred mai mult - decât NG (p. 137) - în profesionalismul și argumentele profesorilor D. Obolensky (de la Oxford) și H. Ahrweiler (de la Sorbona) cu care am corespondat; dar însuși dl. Gudea - contrazicându-se - vorbește în alt loc (p. 135) despre "simfonia" (de origine iustiniană) dintre cele două autorități, imperială și eclesială (chestiunea raporturilor dintre *Politeia* și *Ekklesia* am prezentat-o în volumul al doilea de Bizantinologie, p. 111-117). Punctul de vedere rezonabil nu este cel susținut de dl. NG (p. 141), referitor la cultura Dridu că ar fi fost slavă, împotriva opiniei tradiționale pe care o regăsim și la alți istorici: Dan Gh. Teodor, în "Spațiul ..." citat, p. 106 și 226; I. Hîncu (*ibidem*, p. 126), C. Scorpan, *op.cit.*, p.223; *Istoria Românilor* (Ed. Academiei), III, București 2001, p. 635. O altă acuză privește alfabetul slav pe care dl. Gudea (p. 141) îl socotește unic; de fapt au fost două: glagolitic și chirilic, cum am arătat clar în cartea mea (vol. I, p. 132), dar dânsul n-a citit - și citat - corect, ci trunchiat, tendențios. La p. 141, dl. NG apreciază - greșit - că pentru secolul IX nu putem vorbi de *români*. Îl rog să parcurgă atent tratatul academic de Istoria Românilor (t. III, p. 108, 120-121 și 129).

Înainte de a încheia, să limpezesc nedumerirea d-lui Gudea legată de fatimizii din Egipt (p. 142): "traseul marșului prin Palestina nu poate fi înțeles nici măcar cu hartă!" Și istoricii străini și ai noștri (cu hartă și fără hartă) cunosc împrejurarea că fatimizii egipteni - cum am arătat și eu în p. 143 din curs - au încercat să cucerească Siria; a se vedea G. Ostrogorsky, *Storia dell'impero bizantino*, Torino 1972, p. 259; M. Popa, H. Matei, *Mică enciclopedie de Istorie universală*, București 1983, p. 536-537. Și încă o remarcă: eu nu am scris "scene primăvăratice" (NG, p. 143), ci "activități ..." ș.a.m.d.

Mă opresc aici ("intelligenti, pauca") cu actuala *refutatio*. Se cuvenea ca un slujitor al muzei Clio, depășindu-mă în etate cu 8 ani, să se înfățișeze ca un exemplu de onestitate științifică, și nu de rea-credință; dacă n-aș fi fost și teolog, cu siguranță că pentru calomniile din respectivele "Note de lectură" (pe care din putoare nu le-am redat mot-à-mot) l-aș fi tradus în instanță. Admit critica constructivă, nu cea distructivă. În încheiere, voi reproduce fragmentar judecățile cumpănite, nepărtinitoare, ale unui serios specialist de la Institutul de Istorie "Nicolae Iorga" (pe care nu-l cunosc personal, ci numai din scris). E vorba de dl. Ovidiu Cristea; Domnia-sa a observat just că avem de-a face cu o sinteză, așa cum am accentuat și eu în "Cuvântul explicativ" (tratatul de Bizantină tot eu îl voi scrie; materialul bibliografic e aproape strâns). Dar, cum spuneam, deocamdată avea de-a face cu un manual, iar manualul este o carte ce cuprinde elementele fundamentale, adică principale, ale unei discipline. Reflecțiile d-lui O. Cristea au fost publicate în SMIM, XIX, 2001, p. 330 lată-le:

"Sinteză profesorului V.V. Muntean (...) a reușit să înglobeze o parte din cele mai importante contribuții ale istoriografiei românești și străine, la care a adăugat adeseori puncte de vedere personale (...). Lucrarea se constituie într-o foarte utilă introducere într-un domeniu extrem de vast; foarte utilă pentru studenții cărora li se adresează cursul, este bibliografia care însoțește fiecare capitol și care poate permite aprofundarea unor probleme".

VASILE V. MUNTEAN

În articolul *Sfârșitul lumii (anii 7000 și 8000) în textele slavo-române și românești din secolele al XV-lea - al XVIII-lea*, pe care l-am publicat în SMIM, XXIV, 2004, datorită unei intervenții efectuate în corectură, dar neoperate în tipografie, la p. 198, r. 11, a apărut un context incomplet: „De când datează probabil *Codicele de la Tulcea*...”. Acesta trebuie întregit astfel: „Din prima jumătate a secolului al XVI-lea, de când datează probabil *Codicele de la Tulcea*...”.

În același articol, în rândul textelor slavone referitoare la sfârșitul lumii în anul 7000, copiate în țările române, trebuia inclusă și *Prorocirea lui Metodie, episcopul de Patara* din *Codicele de la Tulcea* (B.A.R., ms. sl. 649, f. 64^r-79^v), la care face o referință domnul Liviu Pilat în articolul *Mesianism și escatologie în imaginarii epocii lui Ștefan cel Mare*, publicat în același volum din SMIM (vezi p. 106). Din această versiune reproducem un context privind declinul lumii în anul 7000: въ послѣднѣмъ во тыжъщницѣ си рѣ^ѣ въ седмѣжъ искоренитсѣ перское црѣтво. и пото^{мо}

изыде^м сѣма измалево „că în ultima mie <de ani>, adică în a șaptea <mie>, se va dezlădăcina împărăția persană și pe urmă va ieși sămânța lui Ismail” (f. 72').

În ceea ce privește versiunea aceeași scrieri din ms. sl. 135 (B.A.R.), pe care Liviu Pilat o crede copiată în Moldova în secolul al XV-lea (*loc. cit.*), avem de făcut câteva observații. Textul versiunii figurează pe filele 351^v-365^v din porțiunea a V-a a manuscrisului (f. 197^v-372^v), singura pentru a cărei vechime P. P. Panaitescu nu face nici o remarcă în catalogul său (vezi *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*, vol. I, [București], 1959, p. 168: „I, f. 1-124^v la 1624, II, f. 125-153^v, III, f. 154-174^v, IV, f. 175-196^v – aceste trei părți scrise în sec. XVIII; V, f. 197-372^v și VI, f. 373-429, minusculă din sec. XV”). Constatarea din urmă („minusculă din sec. XV”), care privește exclusiv porțiunea a VI-a, a fost extinsă în mod nejustificat de Liviu Pilat și asupra penultimei porțiuni, scrisă, spre deosebire de ultima, cu caractere semiunciale.

Examinând filigramele hârtiei din partea a V-a a manuscrisului, am constatat că acestea aparțin la două tipuri distincte (*licorn* și *trei munți surmontați de cruce*, vezi fig. 1 și 2), care au circulat în variante asemănătoare cu cele ale unor texte date din primul sfert al veacului al XV-lea. Tot în această perioadă au fost copiate, potrivit filigranelor, și porțiunile a III-a și a IV-a (*foarfecă*, vezi fig. 3), respectiv a VI-a (*foarfecă, licorn, câine*, vezi fig. 1, 3 și 4). Singura porțiune manuscrisă datată este prima (*ancoră înscrisă în cerc, surmontat de treflă și trei semilune*; vezi fig. 5-6), copiată în 1624 la Mănăstirea Sf. Pavel de la Muntele Athos. În același interval de timp în care s-a copiat prima porțiune manuscrisă sau într-un interval apropiat s-a transcris porțiunea a II-a (*ancoră înscrisă în cerc, surmontat de treflă și coroană surmontată de semilună*; vezi fig. 5 și 7), care, prin mărturia hârtiei, poate fi localizată tot la Mănăstirea Sf. Pavel. Înainte de legarea celor șase porțiuni manuscrise între actualele coperte de lemn îmbrăcate în piele, porțiunile III-IV, datând cum am mai văzut din secolul al XV-lea, au fost restaurate, operație care a constatat în lipirea pe marginea filelor a unor fâșii de hârtie, menite să asigure filelor respective dimensiuni egale cu cele ale filelor din primele două porțiuni manuscrise. Hârtia întrebuințată la restaurare, ca de altfel și cea întrebuințată pentru completarea unor file lipsă sau pentru asigurarea filelor de gardă adăugate la legare provine din stocul de hârtie folosit la copierea primelor două porțiuni manuscrise. Dovada în acest sens o reprezintă filigramele care se disting pe fâșiile adăugate la restaurare, pe filele de gardă, precum și pe filele introduse în locul celor pierdute (e vorba în toate situațiile de variante ale filigranelor reproduse în fig. 5-7). În consecință, ambele operații, de restaurare și de legare a manuscrisului, s-au efectuat la mănăstirea atonită Sf. Pavel, curând după 1624. La Mănăstirea Neamț, manuscrisul a ajuns la o dată necunoscută, situată însă după 1704, an în care ieromonahul atonit Iov, care se intitula „adept al patriarhului” (патріархова”), făcea o scurtă însemnare pe o filă de gardă, astăzi pierdută, dar existentă încă la sfârșitul secolului al XIX-lea, când miscelaneul a fost cercetat de A. I. Iațimirski; vezi *Славянскія и русскія рукописи Румянцевскаго биб. музея*, Санктпетербург 1905, p. 714.

În lumina celor constatate, influența pe care, în viziunea lui Liviu Pilat, *Prorocirea lui Pseudo-Metodie* ar fi exercitat-o în Moldova lui Ștefan cel Mare nu poate fi dovedită prin aducerea în discuție a ms. sl. 135. Prima versiune slavonă a acestei scrieri copiată în Moldova rămâne, până la proba contrară, cea existentă în *Codicele de la Tulcea*, care, potrivit filigranelor, datează probabil din prima jumătate a secolului al XVI-lea; vezi G. Mihăilă, *Studiu introductiv* la ediția *Letopiseșului de când s-a început țara Moldovei* (în curs de publicare).

ALEXANDRU MAREȘ

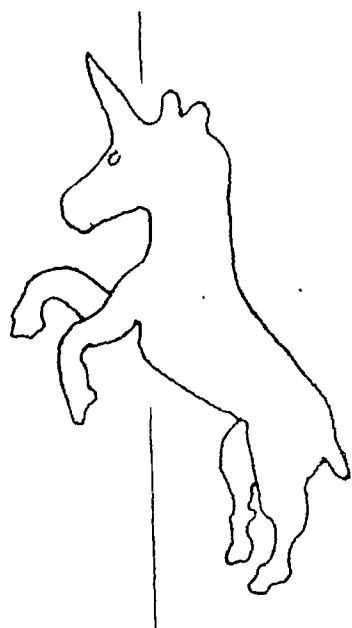

Fig. 1

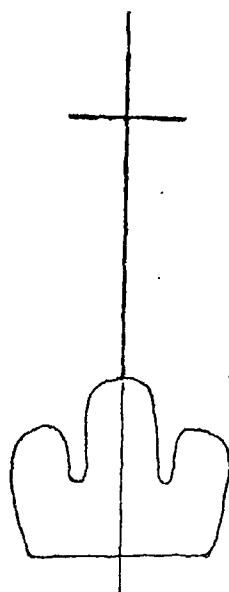

Fig. 2

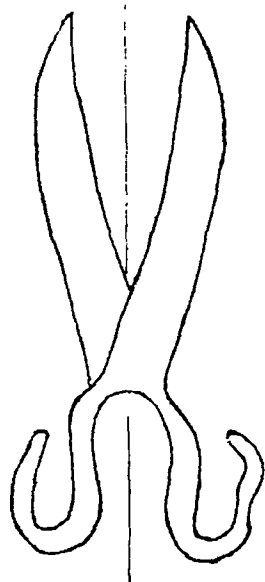

Fig. 3

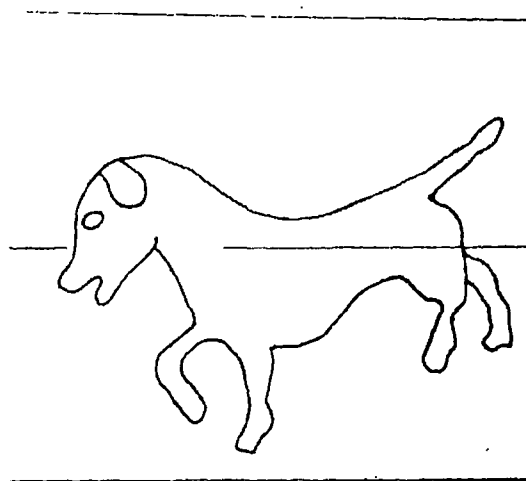

Fig. 4

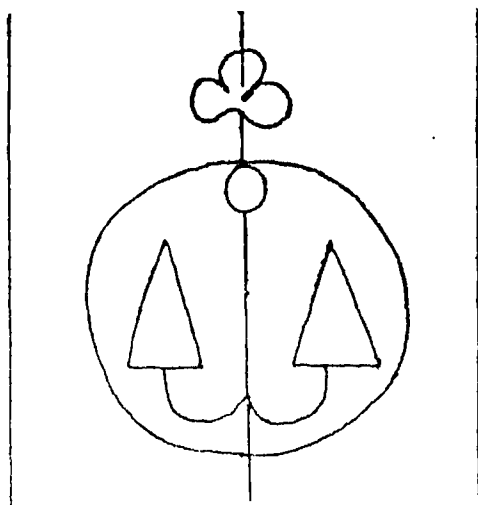

Fig. 5

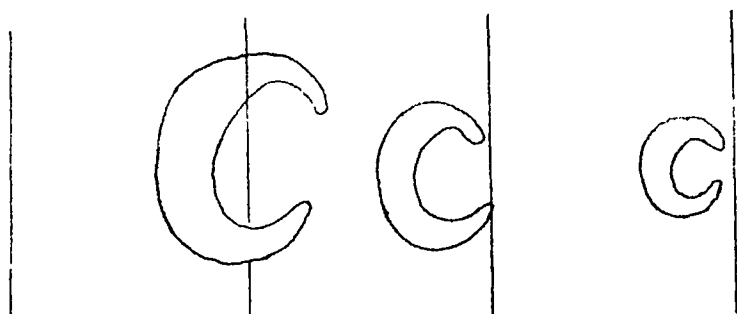

Fig. 6

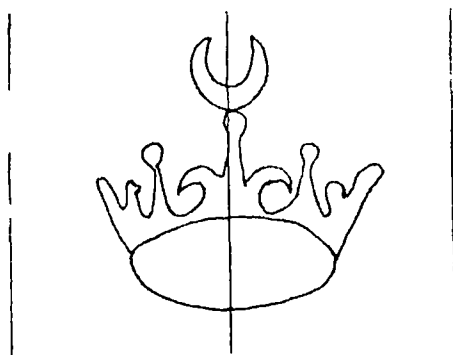

Fig. 7

RECENZII ȘI NOTIȚE BIBLIOGRAFICE

Documenta catholicorum Moldaviae, seria A, *Documente românești. I Fondul Episcopiei Romano-Catolice Iași*, vol. I, 1627 – 1750, volum întocmit de SILVIU VĂCARU și ANTON DESPINESCU, Edit. Presa Bună, Iași, 2002, 229 p.

Volumul de documente editat de Episcopia Romano-Catolică de Iași, materializat ca urmare a strădaniei Departamentului de Cercetare Științifică al Episcopiei, înființat din inițiativa monseniorului Petru Gherghel, este primul dintr-o serie planificată sub numele *Documenta Catholicorum Moldaviae* și cuprinde 132 de documente (123 originale și nouă copii), dintre care o bună parte au mai fost publicate integral sau sub formă de rezumate, extrase sau mențiuni, toate făcând parte din fostul fond al Episcopiei Romano-Catolice, în prezent aflat la Arhivele Statului Iași, ca Pachetul numărul 1078 din colecția Documente. Prezentul volum acoperă perioada 1627-1750 (de la Miron Barnovschi până la Mihai Cehan Racoviță).

De la început („înainte de început”) se impune o precizare, astfel încât cititorul să perceapă în chip corect prezenta scriere, precizare de maximă importanță: paternitatea acestui volum de documente, în forma în care a apărut, aparține în întregime domnului Silviu Văcaru, monseniorul Anton Despinescu, al cărui nume figurează de asemenea pe pagina de titlu, având prea puțin de-a face cu munca editorială propriu-zisă, paleografia chirilică nefiind un domeniu în care Domnia Sa se remarcă. Ca urmare a acestui fapt, în paginile de față se va întâlni doar „editorul”, iar nu *editorii*, considerându-se că domnul Silviu Văcaru este cel care a editat acest volum în forma de față.

Înainte de a urmări felul în care editorul a înțeles să se achite de sarcina asumată, trebuie făcute o serie de observații în ceea ce privește forma colecției și prezentul volum: după planul expus în *Nota asupra ediției*, ar trebui să apară patru serii distincte, de la A la D. Astfel, în seria A și-ar găsi locul doar documentele românești, seria B găzduindu-le pe cele latine, în C urmând să apară toate documentele redactate în italiană, în timp ce în ultima, în D, ar trebui să se regăsească cele scrise în alte limbi. Conform acestei planificări, acest prim volum face parte din seria A. *Documente românești*, I, Fondul Episcopiei Romano-Catolice, volumul I, urmând ca în final să apară zece. Editorul a scăpat însă din vedere un lucru, anume că persoana care va apela la această prezumtivă colecție va îmbătrâni mai repede, încercând să pună într-o ordine firească, cronologică, documentele de care are nevoie. Pentru a da un exemplu, să ne gândim că un mirean, maghiar să spunem, face un act de danie pentru biserica din Cotnari. În paralel, asistăm la sfârșitul unuia din numeroasele procese dintre misionarii Congregației *De Propaganda Fide* și iezuiți, cu actul de pronunțare în limba latină. Pentru aceste documente, cancelaria emite un singur act de întărire, în limba română. Or, acum vine rândul cercetătorului să caute și să ordoneze documentele din diferitele serii și volume puse la dispoziție de către editor, eventual trebuind să aștepte apariția lor, irosind cu acestea timp și energie.

După ce am atras atenția asupra problemelor ridicate de această editare pe serii, care, după cum nota și domnul Ștefan S. Gorovei, „rupe oarecum unitatea tematică”, trebuie observat un alt viciu, și anume numărul mic al documentelor: din cele 229 de pagini ale volumului, doar 136 sunt dedicate propriu-zis documentelor, restul paginilor fiind ocupate de deschiderea seriei de către episcopul Petru Gherghel, de *Cuvântul înainte*, *Nota asupra ediției* și de rezumatele documentelor în română, franceză, engleză și italiană (traducerile în limbile străine fiind bine realizate, autorii lor fiind prof. dr. Anton Despinescu pentru cele în limba franceză, pr. Fabian Doboș pentru limba italiană, Ovidiu Bișog traducând rezumatele în limba engleză); tot aici intră și lista prescurtărilor,

lista cuvintelor și expresiilor slave în documentele românești și prescurtările bibliografice, volumul încheindu-se cu cei doi indici, de nume și de materii. Firesc ni s-ar fi părut ca cele aproape 2000 de documente ce formează fondul Episcopiei să fie cuprinse în 4-5 volume, editate pe baza criteriului cronologic, eventual oferindu-se lectorului și o serie de facsimile ale unor acte considerate a avea o importanță deosebită.

Trebuie menționate și foarte numeroasele greșeli de tipar, acestea reflectând felul în care editorul a înțeles să se ocupe de corecturi: mulțimea notelor care fie nu trimit nicăieri, fie nota în cauză nu are legătură cu pasajul respectiv (v. documentul nr. 22, nota 1, de exemplu, doc. nr. 31, nota 2, doc. nr. 50, nota 1, doc. nr. 57, nota 1, doc. nr. 67, nota 2, doc. nr. 72, nota 1, doc. nr. 80, nota 1, doc. nr. 99, nota 1 etc.); aici ar putea fi amintite și acele mostre unice, precum: *rășștumpere* (doc. nr. 58, p. 113), *iszvod* (doc. nr. 67, p. 125), *șsoffu* (doc. nr. 72, p. 129), *ișșcălit* (doc. nr. 79, p. 136), și în mod deosebit acea impardonabilă stălcire: „Sfânta Marie *Îngirișliilor*” din doc. nr. 103 (p. 160). Etc., etc.

În ceea ce privește o altă categorie de greșeli, considerăm că vina aparține tot editorului, reflectând, în fond, cunoștințele sale de limbă română. De altfel, pe tot parcursul volumului, după cum se va vedea, limba română este mereu în mare suferință. Dar aici ne referim la acele cazuri în care cuvintele ajung contopite, precum: „să fie volnic *ași*” (în loc de *a-și*) (doc. nr. 64, p. 121), „cu cartea domnii meli *ași*” (doc. nr. 60, p. 117), la fel ca în doc. nr. 65 (p. 122); „cine *iar* face cât de puțin val” (doc. nr. 68, p. 126, în loc de *i-ar*), „tuturor *a lor* noștri boieri” (în loc de *alor*), „să aibă *aș* lua” (doc. nr. 76, p. 132-134), „aibă *aș* lua” (doc. nr. 78, p. 136), „*măsa*” în doc. nr. 79 (p. 137), unde e vorba de mamă, iar nu de măsele (!); în doc. nr. 109 (p. 165) întâlnim: „pentru care iată *că-ci* scriem”, în loc de *că-ți*, iar în documentul cu numărul 112 (p. 167), „când *iar* găsi” (*subl. ns.*). Ne oprim aici cu exemplele, doritorii putând găsi singuri multe altele. Nu mai pomenim de virgule, aruncate cu îndărătnicie acolo unde nu le este locul, îndeosebi înainte de *și*, dar de obicei de negăsit atunci când situația o cere. Editorul pare să nu cunoască regulile elementare ale ortografiei, dând impresia că este străin și de gramatica limbii române.

Cu toate acestea, altele sunt greșelile ce afectează chiar substanța documentelor, fiind, prin aceasta, mult mai grave decât cele expuse până acum.

În primul rând, trebuie precizat că de la început surprinde omisiunea editorului de a menționa normele de transcriere folosite, cititorului fiindu-i oferită libertatea de a desluși aceste norme singur. Este adevărat că în *Nota asupra ediției* se găsește o trimitere către *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. I (1384-1448), întocmit de Constantin Cihodaru, Ioan Caproșu și Leon Șimanschi, București, 1975, p. VII-IX, și vol. XXIII (1635-1636), volum întocmit de Leon Șimanschi, Nistor Ciocan, Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1996, p. VII-IX, dar ceea ce vom găsi acolo nu se poate numi set de reguli, fiind doar normele de marcare a intervenției editorului în textul documentelor, alături de o serie de schimbări în ceea ce privește transliterarea folosită până în acel moment: *h* și cu valoare de *é*; *ia* și cu valoare de *ea* și de *é* etc.; în aceste condiții, apare inexplicabilă opțiunea editorului de a nu urma nici măcar aceste puține reguli de transcriere la care face trimitere. Pentru că în fiecare caz (când, în document, cel care l-a redactat a folosit *ia*, *ea*, *ă* ș.a.) întâlnim *triaba*, *țărăi*, *căt*, *unguriască*, *ezoviți*, *driaptă*, *dialul*, găsim chiar și *boéri*, deopotrivă cu *boieari*. Prin toate aceste arhaizări, editorul reușește să aducă atingere limbii române și felului în care ea a evoluat, ca să nu mai pomenim de lipsa cunoștințelor necesare pentru editarea unui volum de documente de care dă dovadă.

Lucrurile însă nu se opresc aici. Pentru că, mai departe, editorul nici nu-și respectă ceea ce cu greu am putea numi regulile proprii de transcriere, oferindu-ne surpriza de a găsi același cuvânt în două forme diferite, cum este cazul cu *vălet*. Cuvântul apare în această formă în majoritatea ocaziilor, dar, în altele, îl vom găsi în forma *vă let* (doc. 123, de exemplu, p. 182-186, în care pot fi regăsite ambele forme), editorul demonstrând, încă o dată, inconsistența cunoștințelor sale.

În același cadru, al greșelilor ce aduc atingere limbii române, trebuie pusă și maniera obsesivă în care, în cazul prescurtărilor de tip *să s(e)*, este preferată forma *să s(ă)*; aceasta în ciuda

faptului că, în documente, cele două forme ale reflexivului apar cam cu aceeași frecvență. Și în această privință editorul a preferat să treacă peste normele de transcriere oferite de D.R.H., în care, în majoritatea absolută a situațiilor, s-a preferat forma *s(e)*.

Această „politică” editorială, provocată de slaba cunoaștere a unor realități lingvistice, este dublată, pe de altă parte, de o interpretare eronată, un rezultat direct fiind confuziile pe care editorul le face, unele cu posibile consecințe grave. O astfel de confuzie se petrece în cazul lui Tetul. Acest personaj apare în două rânduri în volumul de față, în cuprinsul aceluiași document, în două forme diferite: întâi *Tétiul*, iar, imediat după, *Tetul* (v. doc.28). Domnul Silviu Văcaru însă, ignorând cu desăvârșire normele de transcriere, face din acesta două persoane diferite: *Tetul* și *Teatiul* (!) (v. *Indicele de nume proprii*).

Dacă editorul a dovedit că nu stăpânește tehnica editării, ortografia și punctuația, nu impresionează cu nimic nici în ceea ce privește cunoștințele sale de specialitate. Și aceasta deoarece, în încercarea sa temerară, nu apelează la un specialist atunci când este depășit de situație sau când este nevoie de cunoștințe specifice. Ne referim aici la frumoasele iscălituri grecești, pe care, dacă editorul nu le poate descifra singur, atunci se mulțumește să pună o notă (v. doc. nr. 10, nr. 16, nr. 101); dar, mai departe, procedează identic și în cazul documentului cu numărul 125 (p. 187), unde, printre martori, întâlnim și un polonez, în care situație editorul, transcriind semnătura, inserează o notă: „*în limba polonă*”, considerând probabil că cititorul este lămurit sau îndeajuns de familiarizat cu limba polonă ca să se lămurească singur.

Din păcate însă, dincolo de toate aceste greșeli, ce dovedesc neînțelegerea sau ignorarea unor reguli de bază în ceea ce privește editarea unui volum de documente, întâlnim o altă categorie de erori, documentele respective, în forma în care au fost editate, constituind o capcană pentru cititorul neavizat.

Astfel, încă de la începutul volumului ne lovim de o confuzie gravă și inadmisibilă, având în vedere responsabilitatea asumată prin editarea acestor documente. Este vorba de confuzia între numele satului *Barați* din apropierea Bacăului și substantivul comun *barați*. Acesta din urmă este un sinonim arhaic al cuvântului *catolici*, în sens restrâns semnificând Biserica catolică. Or, în toate cele patru documente în care apare cuvântul, îl vom găsi, ca și la indice, trecut ca fiind numele satului (!). În doc. numărul 3 vom găsi o „știre pentru ... Trebeș, *ce iest (sic) Baratului* den târgu Bacăului” (subl. ns.); în doc. 89: „între Trébeșul de Sus, care iaste moșiie vor(nicului) Ștefan și între Trebeșul de Gios care iaste moșiie *Baraților*” (subl. ns.); în doc. 91: „la cine ar fi niscăi zapisă de *moșiile Baraților*” (subl. ns.), iar în doc. 93: „zichend prefectul ungaresc che *Trebeșul de Gios este al Baraților*” (subl. ns.)! Peste tot este evident faptul că e vorba de Biserica catolică, la fel ca în nota doc. 120; doar un necunoscător al cuvântului ar putea face această greșeală, cu atât mai gravă cu cât arată că editorul nu a făcut o serie de conexiuni în cadrul aceluiași document.

Continuând seria documentelor transcrise greșit de către editor, documentul cu numărul 59 (p. 114—115), izvodul de împărțire a moșiilor lui Toader Jora între urmașii săi, se remarcă prin puzderia de capcane în care cititorul riscă să cadă. După cum se poate observa chiar de la primele rânduri, aceste capcane nu întârzie să se înfățișeze, începând cu neînțelegerea unei expresii („ce au împărțit frații *în de sine*”, sintagmă redată în forma „ce au împărțit frații *în desini*” – subl. ns.) și continuând astfel pe tot parcursul actului. Apare menționată, astfel, „Safta spătăreasa, Cuzii” (am redat ortografia editorului, care lasă acum impresia că ar fi vorba de două persoane, Safta și Cuză), pentru ca, după câteva rânduri, să fie vorba de „parte Saftii, *spătăreasa Sturdzii*” (subl. ns.)! În același cadru, al inconsistențelor stilistice, editorul transcrie „parte vornicului Sturzii”, „parte lui Solomon șetrariul”, pentru a găsi și forma „*parte(a)* Aniții Joroaii” (p. 115). „Aventura” editorială nu se oprește însă aici. Și aceasta pentru că editorul comite din nou o greșeală gravă: în document, în forma editată, este trecută de două ori partea lui Sandu Silion!, dar cu unele diferențe între cele

¹ Iată semnătura: „*Ștefan* (!) Narkieroić prozori sviadec”. (Din câte știm, litera „Ș” nu există în alfabetul polon. Și iată cum ajutorul domnului Veniamin Ciobanu în ceea ce privește însemnările în notele în limba polonă este irosit în van).

două versiuni. Astfel, într-o parte îl avem pe Sandul Silion, întâlnindu-l apoi pe Sandul *Silioan*; găsim întâi satele Ionești și Gvodtul, iar apoi Ioneștii și Gvodzul (cum este corect); într-un loc citim „pol sat dé Văpreuca, la Soroca”, pentru ca mai apoi acesta să nu mai apară. La fel se întâmplă și cu „sat întreg Novaci”, ca și cu „o parte din sat din Scânteia” ! În circumstanțe neelucidate (o confuzie, o transcriere greșită, o eroare de tipar poate?), satul Nilipăuți figurează de două ori, întâi ca revenind vornicului Ion Sturza („a patra parte de sat din Nilipăuți, la Hotin” și „a șesa parte tij din Nilipăuți, la Hotin”), pentru ca apoi să-l găsim intrat în partea Aniței Jora („sat întreg Nilipăuții, la Hotin”). Or, toate acestea nu ar fi trebuit să se întâmple, responsabilitatea corecturii, din câte știm, apăsând asupra umerilor editorului, în nici un caz neintrând în atribuțiile cititorului.

Ca urmare a acestor opțiuni editoriale, puse în discuție și la început de altfel, coroborată cu multipla greșeală arătată mai sus, un cititor neavizat ar putea înțelege că în cazul satului Mândicăuți, care apare și sub forma Măndăcăuți (în același document mai sus prezentat), este vorba de două localități distincte, ceea ce nu este cazul.

O altă problemă foarte mare la nivelul întregului volum este *Indicele de nume proprii* și felul în care a fost el întocmit. Acesta, realizat într-o manieră haotică, pare a nu avea drept scop conducerea cititorului prin hățișul documentelor spre actele și informațiile care îi sunt trebuincioase, ci, dimpotrivă, pare a viza încurcarea lui. Spunem aceasta deoarece, ca exemplu, referindu-ne tot la acest document purtând numărul 59, numele satului Bincești, nu poate fi găsit; dar această omisiune este cel mai mic rău dintre rele. Cu adevărat haotic este felul în care (*nu*) pot fi regăsite în *Indice* persoanele ce figurează în acest act. În primul rând, la litera *J* nici măcar nu figurează numele Jora, cu trimerile de rigoare (Toderașco ~, Irimia ~); un lucru asemănător se întâmplă cu „Ion Sturza vornic”, pe care, dacă îl găsim trecut în *Indice*, la fel ca în cazul lui Toderașcu Jora, nu găsim în schimb o trimitere la el, în dreptul numelui *Sturdzea* figurând doar numele lui Costantin ~, Mihalache ~ și Sandul ~. Aceeași observație este valabilă și în cazul lui „Solomon Botedz”. Cu o omisiune avem de-a face și în cazul Saței, soția spătarului Dumitrașco Cuza, indicele neredând numele soțului său, care apare în document și sub lectura *Sturdza* (!) în loc de *Cuza*. În schimb indicele conține numele Silion, dar se face o singură trimitere, la Vasile Silion, nefiind pomenit Sandul ~ din acest document, nici Costandin ~, cel care apare în documentul cu numărul 122.

Trecând de aceste piedici puse cercetătorului de seriile de erori menționate, în măsura în care se poate trece peste ele (deoarece ele amenință însăși esența actelor editării și cercetării), o interpretare cu adevărat periculoasă (deși hilară) apare în documentul nr. 103 (p. 159-160), un act de vânzare-cumpărare între „Vasili *Niamful*, ... împreună cu soțul meu, *Iliana*” (*subl. ns.*) și biserica catolică din Iași, reprezentată, în imaginația editorului, de un prefect numit *Fițiu* (!!). Numele prefectilor Bisericii Catolice sunt cunoscute încă de la N. Iorga, însă un asemenea prefect nu poate fi întâlnit în ele; nici nu ar avea cum, din moment ce un asemenea personaj nici nu a existat vreodată. Aici ne izbim de o mare confuzie: în limba română veche nu vom întâlni cuvintele în forma pe care o au azi, lucru evident de altfel; acesta este și cazul cuvântului *vice*, forma sa arhaică fiind aceea de *viți*. Au fost de ajuns o citire eronată, destulă ignoranță și o judecată greșită pentru a căpăta un nou prefect, pe care îl vom găsi înregistrat și în indice sub această formă (!), cu atât mai susceptibilă de a duce în eroare pe cei neavizați. Editorul nici n-a înțeles conținutul actului, căci, peste exact trei rânduri, în cuprinsul aceluiași document, va apare și numele acestui vice-prefect: „*Ioanes Franțiscul Marie Ausălie*”, iar, câteva acte mai apoi, vom găsi și numele prefectului: Francesco *Manzi* (iar nu *Monzi*, cum greșit este ortografiat la pag. 169, în doc. nr. 114, și cum apare și în *Indice* și în regestele documentelor). Ca pentru a confirma impresia lăsată cu câteva documente mai înainte, de amatorism, mai exact în documentul purtând numărul 101 (p. 158), viceprefectul apare din nou, de această dată sub forma „*Ion franțiscul* (sic) *Marie Auxiliu*”, în mod ironic parcă editorul transcriind incredibil, dar corect: „*vițăprefectul de la mănăstirea ungurească*”, viceprefect care nici măcar nu este trecut în *Indice*, în ciuda faptului că în același document nr. 101 apare și semnătura acestuia: „ego frater Ioannes Maria Auxilia veceprefectus...” (v. pentru o comparație interesantă *Indicele de materii* pentru *viceprefect* și

Indicele de nume proprii pentru trimiterea găsită). Aici s-ar putea adăuga faptul că editorul nu pare să facă diferență între instituția Bisericii și componentele sale materiale, niciăieri neapărând cuvântul „biserică” cu majusculă. Tot aici, referitor la personaje de basm, ar trebui pomenit și acel inexistent paroh de la biserica din Cotnari, *Valce* (doc. nr. 115).

Trecând mai departe, ajungem la documentul cu numărul 107 (pag. 163), act de o importanță deosebită pentru cei interesați de istoria Bisericii Catolice, deoarece el conține aprobarea de către domnie a dimensiunilor bisericii ce urmează a fi construită în Iași, pe locul celei vechi, de lemn, distrusă de un incendiu. Editorul „profită” de ocazie pentru a dovedi că are probleme și cu cifrele, nu doar cu literele. Astfel, cititorul află că biserica era de „12 stânjini lungul... 5 stânjini latul și stânjănul de 80 de palme” (!)(*subl. ns.*). Or, cum patru palme înseamnă aproximativ un metru, rezultă că biserica ar fi fost lată de 100 metri și lungă de 400! Realitatea este cu totul alta, stânjenul fiind de 8, și nu de 80 de palme, în transcriere editorul confundând în chip vătămător pentru acuratețea documentului cifra i[^] (8) cu p[^] (80). Pentru comparație, se poate vedea biserica de astăzi, în stil baroc, ce are exact aceste dimensiuni (40x10 m). Ar putea fi vorba și de o greșeală de corectură, dar acest lucru este cu atât mai grav cu cât, repetăm, acest lucru cade în seama editorului, sarcină asumată odată cu cea a scoaterii de sub tipar a volumului.

Însă problema pe care o are editorul cu cifrele chirilice este evidentă și în documentele următoare, unde se întâlnesc o serie de nonsensuri în vâleatul actelor; de exemplu, în documentele cu numerele 104, 105, 106 și 108, în care, deși anul în cifre arabe este transcris corect, în varianta chirilică întâlnim în loc de 7254 (xZ[^]S[^]N[^]D[^]) un nonsens: xZ[^]S[^]I[^]D[^], unde xZ[^] are valoarea de 7000, S[^] de 200, I[^] fiind echivalentul numărului 8, iar D[^], valoarea 4. În aceste condiții, documentul devine inutilizabil pentru cercetător. Pe de altă parte, în doc. nr. 124 (pag. 186-187), purtând la început data „1750 (7258) mai 12”, editorul simplifică lucrurile, la sfârșitul documentului nemairegăsindu-se nici o dată, actul devenind astfel susceptibil și, ca urmare, de nefolosit. Și documentul nr. 99 (p. 156) are destule erori, dintre care cea mai gravă este aducerea documentului cu treizeci de ani mai aproape în timp, data de pe act fiind 7220 <1712>, iar nu 7250 <1742> (aici nici măcar nu se poate pune problema unei confuzii între cifra k[^] și n[^]). Alături de aceasta, o altă greșeală o constituie forma în care apare o expresie, schimbată radical, diluând-o astfel. Pentru că în momentul în care expresia „cei care *au știut* carte, au iscălit, cari n-au știut carte și-au pus degetele” devine „cei care *au și o carte* au iscălit” (*subl. ns.*), documentul pierde din substanță (și, evident, din sens, ducând la aberație, ca în atâtea alte cazuri din acest volum). Și care este cel mai important lucru pentru un editor, dacă nu păstrarea și redarea substanței actelor pentru o cât mai bună înțelegere a trecutului? Ca să nu mai pomenim că, astfel, o seamă de realități istorice sunt modificate, la dispoziția unui editor care, cum am menționat, se pare că nici măcar nu cunoaște formularul diplomatic medieval. Din nou, editorul își dezvăluie totală lipsă de calificare în domeniul editării izvoarelor.

Greșelile însă nu se opresc aici, editorul reușind să inoveze și în domeniul onomasticii românești. Două documente din prezentul volum au fost scrise de Tănăsie Petrache Măcărescu cămăraș de izvoade, al cărui nume este cunoscut și din alte documente. Însă ceea ce interesează este faptul că, în primul document (nr. 113, pag. 168-169), din 1 decembrie 1747, acesta nu folosește numele său românesc atunci când se semnează, ci pe cel rusificat, devenind *Tănăsie Petrachievi Măcărescu* (fapt explicabil în contextul ocupării de către trupele rusești a Moldovei). În cel de-al doilea document, purtând în volum nr. 123 (pag. 182-186), din 10 aprilie 1750, îl găsim cu numele revenit la forma românească. Dar, lăsând la o parte faptul că în limba română veche este imposibil ca o persoană să aibă patru nume, la aceasta adăugându-se neînțelegerea grafiei, editorul îl transformă pe Tănăsie Petrachievi Măcărescu, cel cu numele tatălui rusificat, în *Tănăsie Petrache Iavici Măcărescu*, performanță nemaiîntâlnită! Mai mult chiar, îl vom găsi pe cămăraș trecut în formă greșită și la *Indice*, nefiind în schimb nici măcar înregistrată forma corectă a numelui său !

„Contribuția” sa la dezvoltarea onomasticii românești, sau a altor limbi, de altfel, nu se oprește aici, pentru că în documentul nr. 91 (p. 148-149), în formula blestemului, alături de nume aparținând *Vechiului Testament*, precum Dathan, Aviron, Cain sau Ghieze, se întâlnește o altă

inovație, anume un nou personaj biblic: Maranatha (!). Editorul ar fi trebuit să știe că acest *cuvânt*, însemnând *Domnul vine*, apare în formula *anathema maranatha*, semnificația expresiei de blestem fiind: „să fie anatemitizat la venirea Domnului”. Dar editorul nu a insistat asupra sensului pe care l-ar fi avut expresia dacă Maranatha ar fi existat ca personaj biblic, așa precum presupune (v. *Indice de nume proprii*), altfel probabil că volumul ar fi conținut o eroare mai puțin. Iată cum, fapt nemaiîntâlnit în istoriografia românească, a apărut un editor care s-a încumetat să publice documente medievale în condițiile în care dă semne că nu cunoaște un lucru elementar: *formularul diplomatic* al documentului.

Ținând tot de diplomatică, dar în egală măsură și de paleografie, domnul Văcaru pune la dispoziția cititorului un alt exemplu. În documentul nr. 61 (o carte domnească pentru scutirea de dări unor oameni), editorul transcrie aberant: „nime întru nemică să nu-i învăluiască ...*Însă am alte cărți de scuteală*” (*subl. ns.*), dar originalul (foarte citeț, de altfel) nu conține o asemenea formulă, ci „*în saama altor cărți de scuteală*” (*subl. ns.*).

Aceleași observații sunt valabile și pentru documentul nr. 100 (p. 157), de exemplu, unde citim că „domniia mea, *însă*, le-am înnoit”, în loc de „domniia mea *încă* le-am înnoit” (*subl. ns.*), ceea ce schimbă cu totul sensul frazei. Trebuie menționat faptul că, tot în legătură cu documentul nr. 100, avem de-a face cu o altă premieră: este primul document *difolio* cu o însemnare pe verso-ul filei a *treia* !! Și lista acestor greșeli poate continua. Am dori însă ca, în final, să prezentăm alte câteva greșeli de fond, alese la întâmplare.

Continuându-și șirul de „experiențe”, în documentul nr. 123 editorul ne oferă o nouă mostră, în această mărturie hotarnică aflând o practică inedită: împrejurașilor nu li se *citește*, ci li se *cere* o carte de blestem. Nici măcar nu mai merită să pomenim, în aceste condiții, de alte mici păcate, cum ar fi cuvintele „boieariu”, „dial”, „tălniește”, „mă lungă” (în loc de *mai lungă*!) ș.a. din același document!

Nu trebuie uitat nici acea categorie de erori de citire și de traducere, precum cea conținută de actul din 15 ianuarie 1746 (doc. nr. 104), în care, pomenindu-se în act de 170 de stupi scutiți de desetină, în însemnarea italiană de pe verso întâlnim în realitate „cento et setanta alveari”, iar nu cu „*certo et senanta*”(!).

Trecând peste o sumă întreagă de greșeli, cum ar fi numele Oczana (în loc de Oozana) sau Miscos pentru Mișcoci (ambele exemple fiind extrase din doc. 65), o serie de erori de a căror încadrare nu putem fi siguri („ca—ceea de la domniia me șde la domniia meș de mari certare vor fi” în doc. nr. 30), confundarea numelor (*Petre* în loc de *Peter* în doc. nr. 80), ignorarea regulilor de transcriere în ceea ce privește substantivele compuse („untudelemn” în doc. nr. 69 și 70) sau nefolosirea formei actuale în cazul întregirilor (v. doc. 71, „nimă<ruiz>”) ori chiar neîntregirea cuvintelor („paral” în nr. 121, „cheltuial” în doc. 83, „pân” în următorul), agramatismul de care editorul dă dovadă în câteva ocazii („*Acomodare* făcută de vornicii din Trebeș”, în loc de *înțelegere*), trimiterile greșite la ediții (v., de exemplu, doc. nr. 96, în care trimiterea reală este la Iorga, *Studii și documente*, I-II, p. 103, iar nu 108, sau doc. 44, care trebuie căutat în *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. III, Acte interne (1691-1725), editat de Ioan Caproșu, Editura Dosoftei, Iași, 2000, la nr. 412, nu 411) etc., volumul de față nu poate fi consultat decât cu piesa arhivistică în față, sau cu facsimilul acesteia (majoritatea facsimilelor documentelor, ca și textul lor editat corect, se găsesc la I. Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. IV și V).

În loc de încheiere, poate că ar trebui atenționat cititorul, odată în plus, asupra multiplelor capcane întinse în acest adevărat labirint. Ca exemplu, luând un singur document care a revenit cu încăpățănare în aceste rânduri, cel purtând numărul 101, un act luat la întâmplare, care este revelator pentru spiritul în care a fost realizat prezentul volum. Încă de la început, numele viceprefectului apare ortografiat cu minuscule („*franțiscul*”), pentru ca apoi greșelile să se îndesească, găsindu-se „dughenile... besăricii” (*Bisăricii*), „parte(a)” (*parte*), „întăi” (*întâi*), „anii să s(ă) înceapă” (*să s(e) înceapă*). Mai departe, se poate remarca absența (în acest document) a semnelor de punctuație, în speță a virgulelor, dar și a punctelor în câteva cazuri. Actul de față este unul din acelea pe care le pomeneam mai sus, în care editorul, în loc să apeleze la ajutorul unui

specialist, a preferat să păstreze o lacună în text. Este vorba de semnăturile grecești, aici apărând una, lucru cunoscut doar din nota editorială, semnătura propriu-zisă nefiind transcrisă. Notele în sine constituie și ele o problemă, un exemplu constituindu-l nota nr. 5, în care este transformat numele Fridericus în *Frederucus*. Ca punct final, să amintim că, pentru cuvântul cimitir, în limba latină cunoaștem lexemul „coemeterio”, în nici un caz *cometerio* (!). Atragem atenția că *toate* aceste greșeli se regăsesc într-un *singur document*, relativ mic (ocupă doar o pagină), ceea ce poate doar sugera dimensiunile dezastrului editorial la nivelul volumului.

Nu se poate pretinde că în aceste pagini ar fi fost surprinse toate greșelile volumului de față, acesta nefiind scopul acestei recenzii. Dar rolul istoricilor este de a face lumină în trecut, iar acest demers ar fi inutil în lipsa bazei documentare (oricare ar fi înțelesul pe care-l dăm noțiunii de „document”); în ceea ce privește Evul Mediu, documentele scrise sunt cele care fac posibilă cercetarea în majoritatea cazurilor, de aceea este esențial ca ele să ajungă cu informația intactă și *nedeformată* în nici un fel la cei interesați. Acesta este, de fapt, motivul care a determinat apariția acestor rânduri.

Totodată, cititorul trebuie să manifeste indulgență față de mulțimea semnelor de exclamație și a sublinierilor ce se găsesc în paginile acestea, înțelegând necesitatea lor într-un volum de documente în care erorile tind să predomine până la dispararea fondului, până la dezarticularea totală.

Inițiativa Episcopiei Romano-Catolice de Iași de a începe editarea acestui fond de documente trebuie salutăată, ea încadrându-se în politica (editorială, culturală) de (re)valorificare a istoriei comunităților și a Bisericii catolice din Moldova, politică ce poate fi urmărită la nivelul țării; efortul Bisericii în această direcție este deja observabil, pe plan editorial (istoriografic) îndeosebi. Tocmai de aceea credem că soluția optimă ar fi reeditarea documentelor din prezentul volum în condiții științifice, în forma amintită la începutul acestei recenzii, astfel încât istoria Bisericii să fie ferită de incompetență și de impostură.

Radu Cucuteanu

DIMITRIE DANIEL PHILIPPIDE, *Istoria României*, traducere, studiu introductiv și note Olga CİCANCİ, Edit. Pegasus Press, București, 2004, 377 pag.

Îi datorăm lui Daniil Philippide un capitol important din istoria studiilor consacrate originii românilor. În acest domeniu, printre nume ilustre sau mai obscure, al său este deseori uitat, fiindcă lucrarea pe care începuse s-o tipărească la Leipzig în 1816 și care n-a trecut de primul volum, până la întemeierea principatelor, a fost redactată într-o limbă greacă arhaizantă „foarte dificilă”, după mărturisirea chiar a traducătoarei care s-a încumetat să pună cartea în circulație. Așa se face că opera învățatului grec a fost de obicei ocolită, doar fragmente fiind accesibile în românește, în vechea traducere a lui C.Erbiceanu. Ca și Budai-Deleanu, a cărui operă istorică, până de curând încă inedită, nu s-a bucurat nici ea de atenția cuvenită, Philippide, deși se găsește la baza uneia din direcțiile de interpretare a etnogenezei românești, a fost mult mai rar citit decât aceia care i-au acceptat integral sau i-au preluat parțial ipotezele. Totuși, știința sa este imensă, pentru vremea când a trăit și pentru condițiile în care lucra, izolat de marile biblioteci din Occident. Explicațiile sale sunt luminoase și deschid perspective, nu toate urmărite cum ar fi meritat. În materie de geografie este la curent cu cele mai recente descoperiri, iar lecturile sale clasice și spiritul său critic îl situează la nivelul unei generații de erudiți căreia-i aparțineau Charles Bonnet și abatele Barthélemy. A făcut și cercetări pe teren; de pildă, transcrie pisania de la Războieni, aproape fără greșală. De aceea nu putem să nu regretăm că cititorii care nu cunosc originalul vor fi dezamăgiți de noua haină românească pe care o îmbracă acum Philippide și de comentariile pe care acest text savant le făcea absolut necesare.

Introducerea care deschide volumul prezintă amănunțit, dar incolor, biografia autorului, folosind informațiile din corespondența cu Barbié du Bocage, de două ori publicată, de către Al.

Ciorănescu și E. Koumarianou. Surprinzător, numele proprii franceze și citatele în această limbă sunt, toate, stîlcite. A spune că Philippide, fiindcă a murit la Bălți, și-a găsit sfîrșitul "pe teritoriul României" este inexact, căci Basarabia în 1832 făcea parte din imperiul țarist. Notele ar fi trebuit să identifice populațiile antice la care Philippide se referă insistent și denumirile geografice care abundă în text. Pentru a îndeplini această obligație, era necesar ca adnotarea să fie întreprinsă de cineva familiarizat cu antichitatea elină și cu imaginea ei în Secolul Luminilor. N-a fost cazul și rezultatul este departe de acea muncă responsabilă și competentă care ar fi presupus o inițiere în subiect. „Trivaliki” nu e o localitate din Peninsula Balcanică (p. 155, n. 302), ci regatul tribalilor, populație tracică sau, poate, ilirică din Nordul Bulgariei. Bineînțeles, „Alexandros Philippidis” (p. 61) este Alexandru cel Mare, fiul lui Filip! În general, au fost menținute formele de genitiv din original, deși, în traducere, aceste nume apar la nominativ: „principele Skipionos” este Publius Cornelius Scipio Aemilianus, cuceritorul Cartaginei. Mențiunea bulgarilor în 630 în „Baiern”, într-adevăr, poate trezi nedumeriri, deoarece, în prima jumătate a secolului VII, bulgarii se aflau încă în regiunea Mării de Azov și a Caucazului, dar, pentru a doua jumătate a veacului IX, analele de la Fulda pomenesc de alianța bulgarilor cu francii și cu avarii (maghiari), așa că „Baiern” este Bavaria, nu „un oraș antic lîngă Neapole”, ca în n. 98 de la p. 302. A-i plasa pe bulgari în golful Napoli și a confunda Bavaria cu Baiae nu e decât un exemplu, pe lîngă multe altele, de băjbăială prin dicționare. O confuzie asemănătoare găsim la p. 299, n. 11: acolo unde Philippide măsoara hotarele stăpînirii goților „de la Dunăre până la Rodana”, nota trimite la o mică localitate din Luxemburg, Rodance, la frontiera cu Franța, dar în realitate e vorba de fluviul Ron! Când se spune: „Iată ce povestește Teofilact despre Priscus” (p. 218), Olga Cicanci ne informează, la p. 301, n. 83, că un arhiepiscop de Ohrida cu acest nume a trăit de la 1091 la 1118 (cam puțin!); de fapt, Philippide se referă la luptele bizantinilor cu avarii din anul 600, relatate în cronica lui Teofilact *Simocatta* (sec.VII). Cine ar recunoaște, p. 367, în enumerarea „Peremislis, Luxiskis, Turovisei” pe episcopii de Przemyśl, Luck și Turov? La p. 353, „saxonii și cei ai lui Tecler” sunt desigur sașii și secuii (*szekler*), dar ce pot fi oare, la p. 352, „scilfosii”? Rămas fără explicație, „Evnapios” (p. 190) n-ar fi fost greu de identificat: Eunapios din Sardes, autor de la sfîrșitul secolului IV, a fost editat de L.Dindorf în *Historici Graeci Minores* (Leipzig, 1870). Tot neexplicat e și „Arnold” la p. 264, care este Arnulf, rege al Germaniei în 887-899 și împărat din 897, penultimul Carolingian din ramura germană. Nici numele moderne nu sunt mai puțin enigmatice: „filosoful Deghinis” (p. 314) e fără îndoială unul din marii orientaliști ai veacului XVIII, Joseph de Guignes (1729 - 1800), autorul unei Istorii a hunilor, turcilor și mongolilor, iar „Kuk al Kassiterizilor” (p. 119), firește, căpitanul James Cook (1728 - 1779), navigatorul celebru, Cassiteridele, adică „insulele cositorului”, fiind insulele Scilly din Atlantic. O ghicitoare, la fel de ușoară: „Artig, conducătorul de astăzi al Basarabiei” este generalul Ivan M.Harting, guvernator al provinciei de peste Prut în anii 1813 - 1817, ceea ce aduce o indicație cu privire la data la care Philippide lucra. În concluzie: notele nu se fac cu consultarea trudnică a Larousse-ului. Traducerea, cum s-a putut vedea, se poticnește adesea și cuprinde lungi pasaje fără nici un sens. Chiar fără a controla cu originalul, e clar că Timur (p. 68) nu a fost „precursor” al faraonului egiptean Sesostris. La p. 109, potopul lui Deucalion e tradus ca și cum ar fi ignorate cele mai simple noțiuni de mitologie greacă: „cataclismul Devacalionului”. Pentru a aprecia calitatea acestei traduceri, va fi de ajuns să se compare un pasaj sau două cu cele traduse de Al.Philippide: „Căci așa a fost sortit și Decebal nu a reușit în mijlocul acestor mari intenții și izbânzi și marele Traian, împăratul romanilor, fiind mai puternic decât Decebal, a fost proclamat ca atare. Acesta fiind, într-adevăr, unul dintre cei mai mari bărbați, fiind cel mai puternic dintre contemporanii săi care i s-au opus, faptele sale strălucite au întrecut până și lumina lunii și strălucirea soarelui...Decebal fiind, prin urmare, învins mai înainte de mai multe ori de către Domițian și plătind impozite romanilor, mai bine zis lui Domițian, în cele din urmă statul său a fost învins de către marele Traian la 249 și a căzut în luptă, sau cel puțin așa spune Dion, cunoscător al faptelor și al forței lui Traian” (trad. Cicanci, p. 157).

„Dar soarta hotărîse ca Decebal în mijlocul marilor lui proiecte și succese să dea peste năcaz, și se proclamă împărat al romanilor marele Traian, care era mai mare om decât Decebal.

Căci astfel de multe ori oamenii cei mari au de contemporani pe alții mai mari decât dâșii și faptele lor cele strălucite pâlesc ca lumina lunii atunci când soarele luminează... Decebal, deci, care fusese înainte vreme de multe ori învingător, pe când domnea Domițian și pusese la bir pe romani și pe Domițian însuși, fu învins și el la urmă de marele Traian, la al patrulea an din suta a doua, și căzu luptându-se, ori, cum spune Dio, se ucise singur, când a pierdut speranța de învinge și de a putea respinge pe Traian" (Al.Philippide, *Originea românilor*, I, Iași, 1925, p. 679). În prima traducere, sensul e de mai multe ori greșit. Numai în cealaltă versiune afirmațiile corespund adevărului cunoscut din diverse izvoare. Mai departe: „Cu adevărat Traian a fost părintele bun și drag și drept al negustorilor și al celorlalți de acolo, constructor și demiurg al unui neam stabilizat, nenumărați hoți de drumul mare, a mai multor neamuri jefuitoare care există și până acum, românii (sunt numiți așa în propria lor limbă), ca și cei aflați între Tisa, Istru și Pontul Euxin" (trad. Cicanci, p.160). „Așa deci Traian, administrând pe supușii lui și îngrijindu-se de ei ca un bun părinte, a devenit întemeietorul și înființatorul unui popor, care, după ce a suportat nenumărate încursii banditești a nenumărate neamuri furioase, și-a păstrat existența până astăzi, se numește în limba lui proprie români și locuiește pe teritoriul dintre Tyras, Tisa, Dunăre și Marea Neagră" (Al.Philippide, *op.cit.*, p.681).

În sfârșit, despre marea temă a continuității: „Cei mulți și aproape toți au rămas în țară. Datorită furtunii, poate pentru un moment au plecat în locuri în care era greu de ajuns, în insule, în munți și în locuri de peste râuri plecând, s-au furișat. Căci turbarea dușmanilor cotropitori împotriva stăpânilor acestor locuri i-a pus în mișcare și se revărsau, dar nu împotriva celor stăpâniți fiind noii stăpâniți, de care s-a întâmplat să nu fie legați. Dar românii erau spectatori ai celor întâmplate și de aceea nici nu i-a influențat, erau învățați cu aceștia și cu cei aduși în țară de către veneticii credincioși lui Arie, dar s-au deosebit întotdeauna de ei și fosta stăpânire, ca și noua stăpânire. Nu i-a atins, căci au cunoscut desigur învățătura precum și inamicii, sub aceștia. Erau socotiți ca supuși ai acestora și, fiind credincioși muncii lui Demeter și Panos acționând foarte blând. Niciodată pe hunii foarte sălbatici și pe toți ceilalți care s-au bazat pe idei politice greșite, fiind desigur învățatură pentru cei de același neam. Iar dacă la istorici este clar că nici un cuvânt nu se spune despre români, nici nu sunt admirați de vreun străin. Căci și mai înainte și după aceea, culmea și până în anii numiți filosofici, îi vedem pe purtătorii de arme mai mult decât pe purtătorii de pluguri sau pe purtătorii de toiag fiind cinstiți în cuvântul istoricilor" (trad.Cicanci, p.191-192). „Cei mulți, aproape toți, au rămas în țara lor și au fugit pentru moment înaintea furtunii, retrăgându-se prin locuri de refugiu, prin codri și munți și prin părțile de dincolo de râuri. Căci furia dușmanilor năvălitori se descărca și se revărsa asupra stăpînitorilor, iar nu asupra stăpînitorilor, de care noii stăpînitori aveau nevoie. Românii erau, deci, spectatori ai celor ce se întâmplau, măcar că și ei nu rămîneau neatînși de necazuri, țara li era doar devastată de războinicii invadatori, dar erau deosebiți cu totul față de vechii stăpînitori și nu erau confundați de noii stăpînitori cu dâșii, ca dușmani nu erau considerați de fel. Stăpînii cei noi vedeau că ei sunt numai niște agricultori și niște păstori și-i tratau mai cu blîndeță. Nici hunii doar nu este de crezut că ar fi fost cu totul sălbatici și lipsiți cu totul de orice omenie, ori că n-ar fi fost chiar capabili de iubire pentru semenii lor. Dacă însă la istorici nu se pomenește de români anume nimic, aceasta nu-i de mirare, nici straniu. Căci doar și în timpurile de demult și în cele mai dincoace, ba chiar și în cele de astăzi, așa numite filosofice, vedem că istoricii consideră ca demni de pomenire mai mult pe cei care poartă arme decât pe cei care duc plugul ori poartă bîta păstorească" (Philippide, *op. cit.*, p. 681-682).

Superioritatea vechii traducerii este indiscutabilă, cea nouă practică o sintaxă incorectă și nu evită contrasensurile. Iată un ultim exemplu, la p. 263: „era printre bulgari vestit Simeon, pentru curajul în luptă și priceperea politică, care fusese educat în copilărie la Constantinopol, iar apoi, alegîndu-și forma monahală, iar după aceea învinuindu-i pe bulgari pentru nevrednicia nobililor, constată cu timpul că i-a acceptat și, după părerea sa, cei care au ajuns acolo lepădînd rasa au preferat răfuiei mânia de porfir și profesorii nu încetează să creeze nenumărate nenorociri, redîndu-și foarte greu învățătura lor". Ce-o fi însemnînd asta? Problema traducătoarei nu e că nu știe grecește, ci că mai are de învățat românește. Un urmaș al autorului nostru, filologul

ieșean Alexandru Philippide, temut de colegi pentru intransigența sa totdeauna exprimată pe șleau, s-a simțit dator să lase mărturie pentru viitor, în broșura *Specialistul român*, observații despre felul în care știința poate fi simulată. Trecerea unui secol n-a împiedicat metehnele cu care se războia el să persiste sfidător.

Andrei Pippidi

DANUTA BOGDAN, WOJCIECH POLAK, *Listy hetmana Stanisława Zółkiewskiego do kanclerza Wawrzyńca Gembickiego z lat 1609 - 1612 ze Sztokholmskiego Riksarkivet* [Scrisorile hatmanului Stanaislav Zółkiewski către cancelarul Wawrzyniec Gembicki], în *Zapiski Historyczne*, t. LXI, 1996, p. 82-109.

Scrisorile publicate de autori provin din Riksarkivet Stockholm și au ajuns în Suedia în timpul „potopului”, așa cum s-a întâmplat cu multe alte arhive de stat și private care așteaptă să fie descoperite. Toate cele 13 scrisori date între 1609-1612 sunt adresate de hatmanul Stanisław Zółkiewski cancelarului Coroanei, Wawrzyniec Gembicki.

O parte din scrisori au ca subiect chestiuni private, administrarea bunurilor, moșiilor, protecția pe care hatmanul o acorda prietenilor; dar și politice cum ar fi: problemele politice apărute după victoria hatmanului asupra Moscovei (scrisorile 4,5) și mai cu seamă opiniile hatmanului despre intervenția lui Ștefan Potocki în Moldova (scrisorile 7, 10, 11, 13).

Iată pe scurt, la o primă lectură, câteva idei care se desprind din aceste scrisori. Cele patru scrisori au fost redactate între 29 ianuarie 1612-1 august 1612. Ne aflăm la puțină vreme după detronarea lui Constantin Movilă de către Ștefan II Tomșa. Retras la Hotin el a scris magnatilor polonezi, rudele sale, să-l sprijine să-și recapete domnia. Hatmanul nu este de acord cu acțiunile cumnaților Movileștilor în Moldova deoarece „despre nemulțumirea Porții avem deja vești de la Constantinopol”. I se plânge lui Gembicki de faptul că Ștefan Potocki nu îi trimite vești despre acțiunile din Moldova și se teme că Potocki provoacă Poarta și se poate ajunge la un conflict militar între Republica Polonă și Imperiul Otoman. Chiar dacă regele nu îi va da instrucțiuni, el deja se pregătește de întărirea garnizoanei din Camenița. Având știre de intrarea în Podolia și Pocuția a armatei lui Tomșa însoțit de tătari, îl sfătuia pe Gembicki să-l convingă pe rege să soluționeze amiabil conflictul cu Moldova pentru a evita războiul cu Poarta. La Varșovia se afla un ceauș și ar fi bine să nu se afle deloc despre neînțelegerile dintre Polonia și Moldova cauzate de Tomșa.

Ultima scrisoare este scrisă după înfrângerea de la Cornul lui Sas suferită de polonezi și Constantin Movilă. Zółkiewski pretinde că regele trimisese în ultima clipă prin solul său o instrucție prin care îi cerea lui Ștefan Potocki să renunțe la expediție, dar acesta a refuzat să se întoarcă din drum. Hatmanul exagerează dimensiunile înfrângerii suferite de Potocki. Pe Potocki îl consideră printre morți, deși acesta era doar prizonier.

Editorii ne informează de existența a încă patru scrisori expediate de hatmanul Stanisław Zółkiewski lui Gembicki, care au ca subiect problemele moldovenești și o scrisoare a lui Ștefan II Tomșa către regele Sigismund III din 4 mai 1612, toate aflate în Riksarkivet Stockholm.

Tatiana Cojocaru

TOMASZ KEMPA, *Nieznan list Melecjusza Smotryckiego (do Adama Chreptowicza)* [O scrisoare necunoscută a lui Meletie Smotrycki către Adam Chreptowicz], în *Nasza Przyszłość, Studia z dziejów kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, Cracovia, Nr. 102, 2004, p. 427-449.

Ceea ce mi-a atras atenția în articolul lui Tomasz Kempa a fost afirmația care încheie primul paragraf: „astăzi, când se vorbește atât de mult despre ecumenism, căutarea surselor și rădăcinilor sale străvechi este calea cea mai indicată” spre înțelegerea fenomenului. Este o dovadă

în plus care îmi certifică mie o constatare: Polonia secolelor XV-XVII a fost neconținut locul unor dezbateri intelectuale și religioase profunde despre refacerea unității creștine.

Smotrycki ne este cunoscut pentru gramatica sa slavonă care a slujit ca model gramaticilor ulterioare; pentru *Trenos*-plângerea bisericii ortodoxe (1610), pentru alte scrieri cu caracter polemic în slujba bisericii ortodoxe, iar după convertire la unire, în sprijinul bisericii unite; pentru *Verificarea nevinovăției* (1621) unde justifică legalitatea restabilirii ierarhiei ortodoxe, desființate după unirea de la Brest, sau pentru *Apologia peregrinărilor prin Răsărit* (1628), relatarea pelerinajului la Locurile Sfinte și vizita la Constantinopol.

Tomasz Kempa ne înfățișează o scrisoare (Biblioteca Națională din Sankt Petersburg) a lui Meletji Smotrycki către Adam Chreptowicz, (provenea dintr-o familie de ortodocși, care după Unirea de la Brest au trecut la unire, devenind una dintre cele mai onorabile familii de laici uniți).

Scrisoarea a fost redactată după întoarcerea lui Smotrycki din pelerinajul în Locurile Sfinte, după vizita la Constantinopol unde se întâlnise cu Chiril Lukaris. Scrisoarea este datată 7 iunie 1626. Este scrisă într-o perioadă când exista speranța că uniții și ortodocșii vor ajunge la o soluționare comună a conflictului lor. Era perioada pregătirii sinodului de la Kobryń (septembrie 1626) organizat de uniți unde erau așteptați și ortodocșii. Unirea celor două biserici rutene era avută în vedere atât de mitropolitul ortodox Iov Borecki, mult mai moderat decât Smotrycki, cât și de Józef Welamin Rutski, mitropolitul unit.

În scrisoare, Smotrycki îi amintește lui Chreptowicz de necesitatea ca frații (rutenii uniți și ortodocși) să trăiască într-o singură casă a Domnului. În continuare îi povestește interlocutorului său despre negocierile pe care le-a avut cu diverși reprezentanți ai uniților, de discuțiile sale cu înalți prelații ortodocși și despre pelerinajul la Locurile Sfinte și vizita la Constantinopol. Scrisoarea este cu atât mai importantă cu cât găsim în rândurile ei nădejdea pe care o nutrea că unirea este posibilă. Așa ne explicăm mai bine trecerea sa la unire. Acordase o mare importanță discuțiilor dintre ierarhii celor două biserici, iar refuzul ortodocșilor de a participa la sinodul de la Kobryń, întrunit cu acordul, regelui l-a dezamăgit.

Critica la adresa bisericii și a clericilor ortodocși avea să o aștearnă în *Apologie* pe care a înmănat-o lui Petru Movilă la sinodul din 1628 de la Kiev. Se presupune că, în momentul desfășurării sinodului era deja kriptounit și se afla în perioada de observație, cercetat îndeaproape de Congregația Credinței.

Tatiana Cojocar

Istoria României. Compendiu, coordonatori: IOAN-AUREL POP și IOAN BOLOVAN, Edit. Institutului Cultural Român – Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2004, 809 pp.+15 hărți.

Rod al colaborării unui colectiv de cercetători și cadre didactice din cele trei mari centre universitare românești – București, Cluj-Napoca și Iași – acest masiv volum este cu adevărat o realizare deosebită în istoriografia noastră recentă, reconfirmând rolul meritoriu al Centrului de Studii Transilvane din cadrul Institutului Cultural Român ca instituție implicată activ în promovarea unor proiecte editoriale de referință. Structura volumului, în succesiunea autorilor și a epocilor istorice analizate, este următoarea: *Lista hărților* (p. 6); *Cuvânt către cititori* (pp. 7-8), semnat de către cei doi coordonatori ai lucrării; Mihai Rotea, *Preistoria* (pp. 9-30); Aurel Rustoiu, *Dacia înainte de romani* (pp. 31-59); Coriolan Horațiu Opreanu, *Regiunile nord-dunărene de la provincia Dacia la apariția limbii române (secolele II-VIII)* (pp. 61-136); Tudor Sălăgean, *Societatea românească la începuturile Evului Mediu (secolele IX-XIV)* (pp. 137-212); Ioan-Aurel Pop, *Românii în secolele XIV-XVI: de la „republica creștină” la „restaurarea Daciei”* (pp. 213-310); Susana Andea, *Țările Române în secolul al XVII-lea* (pp. 311-397); Ionuț Costea, *Țările Române în secolul al XVIII-lea* (pp. 399-456); Ioan Bolovan, *Românii în perioada reformelor și a revoluțiilor democratice (1820-1859)* (pp. 457-500); Gheorghe Iacob, *Românii în perioada edificării statelor naționale (1859-1918)* (pp. 501-570); I. Bolovan, *Românii din afara granițelor*

(pp. 571-582); Marcela Sălăgean, *România între 1919 și 1989* (pp. 583-615); Cosmin Popa, *Regimul comunist din România (1948-1989)* (pp. 617-675) și *România între 1990 și 2004 sau tranziția cu specific național* (pp. 677-690); *Cronologie istorică* (pp. 691-714); *Lista abrevierilor* (pp. 715-716); *Bibliografie* (pp. 717-766); *Indice* (pp. 767-809); *Hărți* (15 planșe). Colaborarea benefică între istoricii ce reprezintă generații diferite își dovedește valențele în acest volum, care constituie deopotrivă rezultatul experienței și al acumulării, într-o analiză a istoriei spațiului românesc întemeiată pe cele mai recente rezultate ale cercetării științifice publicate în țară și în străinătate. Lucrarea, deși reunește capitole redactate pentru fiecare epocă istorică de către autori diferiți, reușește să armonizeze diversitatea viziunilor și stilurilor prin concizie și cursivitate care, fără a abdica de la rigurozitatea științifică, dau volumului o unitate indisolubilă ce concordă la reușita demersului istoriografic. Ceea ce rezultă, dincolo de masivitatea lucrării, se dovedește a fi o carte ce poate fi lecturată cu facilități și a cărei utilitate este incontestabilă. Coordonatorii acestei lucrări, deși ezită din modestie excesivă să o prezinte ca sinteză a istoriei românilor, structurând-o ca și compendiu, reuneseră un colectiv de cercetători și istorici care, deși nu și-au propus să se „sincronizeze perfect”, au redactat propriile contribuții în mod succint și coerent astfel încât rezultă un volum ce adună între copertile sale nu doar o parcurgere sumară a unor episoade ale istoriei românilor, ci o adevărată analiză sintetică a trecutului spațiului românesc din cele mai vechi timpuri până în prezent. Cititorul pasionat de istorie, ca și specialiștii din domeniu, vor găsi în acest cuprinzător volum argumentații bine documentate și ipoteze îndrăznețe, bazate pe o bibliografie actualizată, deosebit de bogată, totul demonstrând că cercetările din ultimele decenii sunt în măsură să lămurească multe dintre problemele controversate ale trecutului României.

Cristian Luca

MICHEL PASTOUREAU, *O istorie simbolică a Evului Mediu occidental*, trad. din franceză de Em. Galaicu-Păun, Edit. Cartier, Colecția Cartier istoric, Chișinău, 504 p.

Deși vezi cândva sămânță groaznică,
să nu te miri când se arată putearnic.
Că putearnicul putearia-l închipuiaște
și slăvitul podoaba-l schizneăște.

Varlaam, 1643

Semne și simboluri din cele mai diverse învăluie ființa umană. Nimicnicia vieții pe pământ și imensul necunoscut, întru cunoașterea căruia rivalizează spaima și curiozitatea, trezesc în visele noastre închipuiri fantasmagorice. Prin semne gândirea simbolică a omului își marchează spațiul cucerit. Nu contează dacă acest spațiu este admis ori interzis, el este declarat înțeles și, prin urmare, nepericulos. Pentru că în lămurirea lucrurilor se implică nu numai capul și simțurile individului singular, ci și părinții, bunicii, frații, ortacii, precum și toate structurile sociale întrecându-se unele pe altele, mare îți este mirarea să descoperi că la fiecare treaptă nouă de pe scara cunoașterii aceleași semne dezbracă semnificații vechi și îmbracă simbolisme noi. Dacă acest proces se desfășura la fel și în trecut, ceea ce ni se pare natural, oare aceleași semne simbolizau aceleași lucruri, stări, fapte, spaime ca și astăzi? Individul care a urcat deja două-trei trepte va răspunde negativ și va încerca să pătrundă în gândirea simbolică a strămoșilor săi mai vechi și mai noi. Astfel, noua carte a reputatului istoric francez Michel Pastoureau *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental*, apărută la editura parisiiană *Seuil* doar în februarie 2004 și imediat tradusă în română de editura chișinăuiană *Cartier*, pledează „pentru o „istorie simbolică” având, ca și istoria socială, politică, economică, religioasă, artistică sau literară – și în strânsă legătură cu acestea –, sursele, metodele și problematicile sale” (p. 9).

Michel Pastoureau este apreciat de mediile istorice drept cel mai mare heraldist în viață din lume și mare deschizător de noi piste de cercetare în domeniul științelor semiologice. Născut la Paris în 1947, și-a făcut studiile la Sorbona la École des chartes, susținând în 1972 o teză asupra *Bestiarului heraldic medieval* (*Le Bestiaire héraldique médiéval*). La început conservator la Cabinetul de medalii al Bibliotecii Naționale a Franței, în 1982 este ales director de studii la École pratique des hautes études (Sorbona, secțiunea a IV-a), unde, din 1983, ocupă catedra de istorie a simbolicii occidentale. Totodată este de 15 ani director de studii asociat la École des hautes études en sciences sociales și în ultimii ani profesor invitat la mai multe universități europene, în special din Lausanne și Geneva. De asemenea, este membru al Academiei internaționale de heraldică și vicepreședinte al Societății franceze de heraldică. Primele lucrări ale sale au continuat cercetările întreprinse asupra tezei, având ca obiect de studiu stemele, sigiliile, drapelele și imaginea simbolică în general. Urmând și dezvoltând în domeniul heraldicii ideile înaintașilor de marcă, cum au fost englezul Arthur Charles Fox-Davies sau germanul Ottfried Neubecker, Michel Pastoureau a reabilitat știința și arta heraldică, pe cale de dispariție de pe la cumpăna secolelor XIX-XX, și a promovat-o drept regină a științelor semiologice. Tratatul său de heraldică (*Traité d'héraldique*), apărut la editura Picard în 1979 și ajuns la a treia ediție în 1997, rămâne în continuare cea mai pertinentă, cea mai elaborată și cea mai utilă lucrare sintetică asupra istoriei științei și artei blazonului. Începând cu anii '80 ai secolului trecut se dedică mai ales unor studii asupra istoriei antropologice a culorilor, istoriei zoologiei și a raportului dintre om și animal, istoriei altor sisteme de simboluri occidentale. Printre ultimele apariții, dintre cele peste patruzeci de lucrări, vom aminti *Dictionnaire des couleurs de notre temps. Symbolique et société* (Paris, Bonneton, 1992), *Figures de l'héraldique* (Paris, Gallimard, 1996), *Les Emblèmes de la France* (Paris, Bonneton, 1998), *Les animaux célèbres* (Paris, Bonneton, 2001), *Uniformes* (Paris, Seuil, 2002, în colaborare cu James Startt).

Cu toate că heraldiștii români au urmărit dintotdeauna opera lui Pastoureau, în limba română până în prezent s-au tradus doar două lucrări mici ale sale: *Stofa diavolului* (Iași, Institutul european, 1998) și *Culoarea albastră* (București, Humanitas, 2001), ambele având un impact public remarcabil. Lucrarea tradusă la editura Cartier este, astfel, prima lucrare de proporții a celebrului istoric care apare în limba noastră și care, indubitabil, va suscita interesul mediilor istorice și semiologice, dar și pe cel al publicului larg vorbitor de limbă română.

Pentru a încheia subiectul biografic, vom aminti faptul că românii datorează heraldistului francez ceva mai mult: prima teză de heraldică românească, aparținând mult regretatului Dan Cernovodeanu, s-a elaborat și susținut la Sorbona în 1995 sub conducerea științifică a aceluiași Michel Pastoureau.

Noul volum, *O istorie simbolică a Evului Mediu occidental*, cuprinde șaisprezece capitole care sunt rodul cercetărilor din ultimele trei decenii, unele deja publicate și revizuite pentru această ediție, altele inedite. Reunite într-un singur volum, ele „nu pretind a constitui un tratat asupra simbolului medieval, ci doar să ajute la definirea a ceea ce s-ar putea să fie această disciplină pe punctul de a se naște: istoria simbolică” (p. 10-11).

Primul compartiment *Simbolul medieval* este, de fapt, o introducere teoretică, în care autorul studiază raportul imaginar-realitate. „Cercetarea simbolisticii medievale trebuie să înceapă mereu cu cea a vocabularului” (p. 12), arată el, căci explicația etimologiei unui cuvânt adesea rezolvă simbolistica obiectului desemnat de acest cuvânt. Astfel vom înțelege de ce măruș era considerat malefic, iar știuca aducătoare de laude, de ce Sfânta Ecaterina este patroana rotarilor, iar Sfântul Augustin vindecă ochii numai în țările germanice. Modalitățile de gândire medievală analogice fac din imaginar o realitate care poate fi descompusă prin distanțare, inversare, transgresiune, partajarea întregului, dar „simbolul este mereu mai puternic și mai adevărat decât persoana sau lucrul real pe care le reprezintă” (p. 21). Metodica cercetării simbolisticii medievale presupune evitarea oricărei generalizări abuzive, a oricărei căutări a unei semnificații transdocumentare, căci „nimic nu funcționează în afara contextului” (p. 21), și urmarea căii obișnuite de cercetare: 1) analiza documentului concret și stabilirea semnificației elementelor

simbolice concrete; 2) compararea documentului concret cu altele; 3) convocarea simbolicii generale (abstracte). Căci, „în lumea simbolurilor, totul este cultural și trebuie cercetat în raport cu societatea care face uz de acestea, la un moment dat al istoriei sale, într-un context precis” (p. 23).

Celelate compartimente ilustrează cele expuse în primul.

Compartimentul *Regnul animal* începe cu evocarea proceselor medievale asupra animalelor, vedeta cărora a fost procesul scroafei infanticide din Falaise din 1386, rostul și semnificația lor, gradul de apropiere dintre om și animal, problema existenței sufletului animalului, exemplaritatea justiției asupra animalului. Urmează capitolul rezervat problemelor consacrării leului în cadrul bestiariului medieval și în cel al faunei blazonului, nașterii leoparului, stabilirii ierarhiei animalelor călătoare în arca lui Noe, detronării ursului. Ultimul capitol, dedicat vânătorii de mistreț, dezvăluie cum și de ce mistrețul – vedeta vânătorilor romane – a ajuns un animal diabolic, cedând întâietatea valorică cerbului – vedeta vânătorii cu câini – care va ajunge în cele din urmă un animal cristologic.

Compartimentul *Regnul vegetal* este o pledoarie pentru o istorie simbolică a materialelor și cuprinde două capitole. Primul evocă virtuțile lemnului, pentru cultura medievală lemnul fiind o materie vie, materia prin excelență. Iată de ce tăietorul de lemne și cărbunarul sunt meserii damnite. Iată de ce uneltele ce servesc la doborârea copacilor – secura și ferăstrăul, în special, – sunt pline de simboluri. În același timp, în pădurea medievală avem arbori benefici și arbori dăunători. Celălalt capitol al compartimentului este consacrat florii de crin – floare a Fecioarei Maria devenită floare regală în Franța, dar partajată și cu alte clase sociale și cu alte țări, pentru a ajunge cea mai heraldică dintre flori.

Compartimentul *Culoarea* ne învață cum să citim culorile medievale cu ochii omului medieval. În primul capitol, părintele istoriei culorilor definește dificultățile documentare, metodologice și epistemologice cu care se confruntă istoricul culorii, arată unde și când omul comun al societății medievale vedea culoarea, urmărește nașterea și triumful tonurilor albastre – culoare ce azi definește cultura europeană în general – în toate clasele societății. Pe parcursul întregului compartiment va trebui să ținem cont de faptul că „parametrii strălucirii, ai densității și ai saturației culorii par a fi mai importanți decât cei ce țin de tonalitate” (p. 147). Următorul capitol explică nașterea unei lumi în alb și negru, în lumina relației bisericii cu culoarea, de la origini până la Reformă, și cu accent pe vestimentația monastică. Istoria socială a unei meserii reprobate, interzise clericilor și nerecomandate oamenilor cinstiți, este studiată în capitolul dedicat boiangiilor medievale. Demersul începe cu constatarea că industria textilă este singura mare industrie a Occidentului medieval și continuă cu explicarea condițiilor și rețetelor de obținere a fiecărei tincturi. Aici vom afla cum a mers Iisus la boiangiu, de ce culoarea verde nu putea fi obținută prin amestecul albastrului cu galben, de ce Sfântul Mauriciu a devenit patronul boiangiilor. Ultimul capitol este dedicat omului roșu din iconografia medievală. Este vorba mai ales de roșcat – culoare situată la jumătate de cale dintre roșu și galben –, culoarea celui alt și prin urmare care poartă o încărcătură negativă. Astfel este zugrăvit în primul rând Iuda, apoi tot felul de trădători, mișei sau rebeli din iconografia epocii. Dar nu numai aceștia: toți stângacii sunt și ei roșcați.

Compartimentul *Emblema* începe cu un capitol, pe cât de științific, pe atât de didactic, în care este abordată complex problema genezei heraldicii medievale, stemele fiind sistemul simbolic care, timp de mai multe secole, a influențat „toate semnele vizuale având a face cu identitatea, înrudirea, culoarea și imaginea” (p. 243). În acest context, autorul ne bucură cu afirmația: „cât despre steme, ele există mereu și, în ciuda concurenței emblemelor noi, nu par câtuși de puțin dispuse să dispară într-un viitor nici apropiat, nici depărtat” (p. 243). Celălalt capitol al compartimentului, cu aceeași ambivalență științifică și didactică, este dedicat vexilologiei. Geneza medievală a emblemelor naționale și urmărirea faptului când și cum își fac apariția drapelele sunt cele două subiecte în discuție.

Compartimentul *Jocul* cuprinde de asemenea două capitole, interesante mai ales pentru europeanul din est, unul dedicat pătrunderii jocului de șah în Occident, celălalt jocului de-a regele Arthur, ambele mai captivante decât un roman polițist sau o poveste de dragoste.

Ultimul compartiment *Rezonanțe* tratează trei subiecte care arată legătura dintre simbolul heraldic și literatură. Primul capitol abordează fauna bestiarului lui La Fontaine, al doilea se dedică celui mai cunoscut poem al lui Gérard de Nerval, *El Desdichado*, iar cel de-al treilea romanului *Ivanhoe* de Walter Scott. Și în acest capitol vom avea de descoperit lucruri surprinzătoare și nebănuite. Singurul mare neajuns al compartimentului este lipsa ilustrației din *Codex Manesse*, aferentă versiunii franceze și necumpărată de editura Cartier. Fără de aceasta este greu de înțeles analiza poemului nervalian și relația sa cu imaginile heraldice din codicele medieval. Dat fiind că publicul contemporan nu este foarte vorbitor de franceză, ar fi fost binevenită și anexarea unei traduceri mot à mot a poemului și nu doar a celei literare făcute de Ștefan Aug. Doinaș.

Când vom întoarce ultima filă a volumului, înapriați de zecile de idei născute pe parcursul lecturii, dar și dezamăgiți că nu mai avem alte pagini de citit, vom simți nevoia să revenim la începutul lucrării pentru a-i da toată dreptatea autorului care din start ne-a prevenit că „noțiunea de simbol se arată rebelă față de orice generalizare, de orice simplificare, dacă nu chiar față de orice analiză. Simbolul e mereu ambiguu, polivalent, proteiform; nu poate fi închis în câteva formule” (p. 8). Pătrunși de triumful mentalității revoluționare al acestei cărți, despre care presa interbelică ar fi scris că *ea cuprinde atâtea cărți încât ar putea fi numită o bibliotecă într-un singur volum*, cei născuți în Orient vor fi încercați de o tristețe amară provocată de întrebarea logică: Pe când oare și *O istorie simbolică a Evului Mediu oriental*? La nivelul lui Pastoureau, bineînțeles.

La prezentarea operei merită remarcat efortul, deloc facil, al traducătorului. Acesta este cunoscutul poet și prozator Emilian Galaicu-Păun, deținător al premiului Uniunii Latine pentru alte trei traduceri. Versiunea românească este fidelă față de textul francez. Sensul traducerii este conform și exact. Din posibilele sinonime românești traducătorul îl alege pe cel mai apropiat fonetic de termenul francez și îl preferă pe cel general literar românesc termenului regional. Fraza este construită cu măiestrie și nu calchiază fraza franțuzească. Traducătorul surprinde stilul autorului, urmează construcțiile sale ideatice și nu intervine distructiv. Din contra, Pastoureau fiind un scriitor cu stilul foarte fin, traducătorul reușește să surprindă această finețe și s-o traducă adecvat, încât stilul și umorul lui Pastoureau sunt recognoscibile în textul românesc. Terminologia tehnică și științifică este tradusă adecvat. Din soluțiile terminologiei heraldice românești, se merge pe variantele propuse de Dan Cernovodeanu și Jean-Nicolas Mănescu, abandonându-se cele propuse de Marcel Sturdza-Săucești, care într-adevăr nu s-au încetățenit și sunt depășite. Pentru traducerea volumului *O istorie simbolică a Evului Mediu occidental* de Michel Pastoureau, lucrare care promovează cercetarea și cunoașterea științei și artei blazonului, traducătorul Em. Galaicu-Păun a primit premiul „Dan Cernovodeanu” al Societății de Genealogie, Heraldică și Arhivistică „Paul Gore” pe anul 2004, premiu conferit anual pentru contribuții esențiale în domeniul heraldicii.

Trebuie, de asemenea, să felicităm editura și pentru noul format tipografic al colecției *Cartier istoric*, volumul Pastoureau arătând mai cald și mai stilat decât predecesorii săi.

Totuși, o seamă de greșeli și inexactități, mai mici sau mai mari, semnalate pe parcursul redactării, au rămas din păcate în versiunea ieșită de sub tipar. Pentru tranșele următoare ce vor intra în librării editura va anexa volumului o erată exhaustivă. Iar pentru cititorul care a procurat volumul din prima tranșă, reproducem mai jos un extras din aceasă erată cuprinzând numai greșelile semantice care ar putea deturna sensul, nu și pe cele mecanice care sunt ușor de depistat și corectat.

ERATĂ

La pagina:

10, rândul 13 de sus
 55, rândul 6 de jos
 62, rândul 10 de sus
 62, rândul 12 de jos
 62, rândul 7 de jos
 78, rândul 16 de sus
 81, rândul 4 de sus
 109, rândul 11 de jos
 115, rândul 10 de jos
 116, rândul 4 de sus
 116, rândul 6 de sus
 117, rândul 4 de sus
 117, rândul 4 de jos
 117, rândul 2-1 de jos

 118, rândul 2 de sus
 120, rândul 9 de jos
 122, rândurile 7-8 de sus
 122, rândul 15 de jos
 201, rândurile 13-14 de sus
 221, rândul 9 de sus
 235, rândul 17 de sus
 249, rândul 12 de sus
 253, rândul 15 de sus
 264, rândul 7 de sus
 268, rândul 5 de sus
 269, rândul 9 de sus
 270, rândul 12 de jos
 275, rândul 13 de sus
 275, rândurile 2-1 de jos
 277, rândul 4 de sus
 277, rândul 14 de sus
 279, rândul 12 de sus
 279, rândul 13 de sus
 279, rândul 8 de jos
 282, rândul 12 de jos
 291, rândul 13 de sus
 312, rândul 13 de jos
 314, rândul 9 de sus
 328, rândul 15 de jos
 342, rândul 4 de jos
 344, rândul 4 de jos
 363, rândul 17 de jos
 366, rândul 2 de sus

în loc de:

stemele regale
 Cronicarilor
 stemelor dinastiei
 Cronicarii
 Cronicarii
 Dinastiilor
 stemelor regale
 flori de blazon
 stemele regale
 stemelor regale
 Stemelor
 flori de crini
 stemele sale
 stemele regale franceze nu
 sunt, așadar, niște steme
 ordinare. Ele țin de
 Reluate
 stemele unei familii
 pe stemele sale
 Regina
 aceeași substanță corosivă
 pe steme
 o felie rotundă
 pe arborele genealogic
 pe arborele genealogic
 stemele unui rege
 Crainicii
 Blazonări
 Coliere
 de imitație
 arborelui său genealogic
 Complex
 rădăcinilor genealogice
 de rubedenie
 rădăcinile genealogice
 stemelor familiei
 tuturor cultelor
 prestigiul *majestas*
 stemele acestuia
 cărți în manuscrise și hărți
în tabla de șah
Jean din Perseval
 în cavaleria fiului
 „peste toate necazurile”
 scuturi desenate

Se va citi:

Stema regală
 Crainicilor
 Stemei dinastiei
 Crainicii
 Crainicii
 Dinaștilor
 Stemei regale
 Figuri heraldice
 Stema regală
 Stemei regale
 Stemei
 Flori de crin
 Stema sa
 Stema regală franceză nu
 este, așadar, o stemă
 ordinară. Ea ține de
 Reluată
 Stema unei familii
 În stema sa
 Domnia
 Aceiași mordanți
 În stemă
 o rotiță
 Pe rudenie
 Pe rudenie
 Stema unui rege
 Crainicului
 Cu blazonări
 Colane
 De inițiere
 Rudeniei sale
 Complex de
 Rețelelor genealogice
 De rudenie
 Rețelele genealogice
 Stemei familiei
 Tuturor culturilor
 Prestigiul de *majestas*
 Stema acestuia
 Cărți manuscrise și carte
În tablă de șah
Jean zis Perceval
 În cavaleri a fiului
 „broșând peste toate”
 Scuturi armoriolate desenate

Silviu Andrieș - Tabac

KAZIMIERZ JASINSKI, *Rodowód Pierwszych Piastów* [Originea primilor Piaști], Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Poznań 2004, p. 307.

Lucrarea *Genealogia Piaștilor* este un valoros instrument de lucru. Kazimierz Jasiński este unul dintre cei mai buni genealogiști polonezi. Opera sa principală a fost stabilirea genealogiei Piaștilor. Într-o primă etapă a scris *Rodowód Piastów Śląskich* (în trei tomuri tipărite în 1973, 1975 și 1977), considerată imperios necesară deoarece Piaștii din linia sileziană n-au făcut obiectul cercetărilor lui O. Balzer, până la Kazimierz Jasinski, cel mai bun specialist în genealogia primei dinastii poloneze (*Genealogia Piastów*, Cracovia 1895).

Mai târziu, autorul și-a stabilit ca sarcină reluarea și clarificarea pe cât posibil a biografiilor celorlalți Piaști, conștient fiind de faptul că, istoria s-a rescris și redefinit de la sfârșitul secolului al XIX-lea, iar multe din tezele lui Balzer necesită ajustări. Astfel, în 1992 apărea prima ediție a *Genealogiei primilor Piaști*; lucrarea de față fiind o reeditare.

Primul dintre Piaști amintit de Jasinski este Siemowit, străbunicul lui Mieszko iar ultimul, Leszek, fiul cel mic al lui Bolesław III Gură Strâmbă. Fiind vorba de o perioadă atât de timpurie, jumătatea secolului al IX-lea până la 1183, sursele sunt puține, sărace, răspândite în diverse tomuri. Printre izvoarele de bază ale alcătuirii unei genealogii se află în primul rând necroloagele, documentele prosopografice, iconografice, cronicile germane, cronicile poloneze tirzii precum Długosz etc., toate sărace sub aspectul datelor genealogice.

Lucrarea nu este alcătuită din tabele cum ne-am fi așteptat, ci este structurată pe biografii. Fiecare biografie conține datele care ne sunt cunoscute: numele, titulatura, *cognomen*-ul, data nașterii, aspecte din viața personajului așa cum sunt cunoscute din sursele contemporane sau din cele mai tirzii, căsătoriile, titulatura soților, urmașii, data morții și locul unde a fost depus după deces.

Cîteva aspecte ne-au atras atenția. Numele dublu purtat de femeile din dinastia Piaștilor. Femeile care se căsătoreau în afara Poloniei luau și un alt nume pe lângă cel de botez. Swietosława, fiica lui Mieszko I, după căsătoria cu regele suedez Eric Victoriosul se va numi Sygryda. Ryksa, fiica lui Bolesław III Gură Strâmbă, după căsătoria cu Magnus, fiul regelui danez Niels, devine Elisabeta. Parcurgînd biografiile femeilor Piate descoperim politica dinastică a Piaștilor, căsătoria femeilor Piate cu regi, duci în special din lumea germanică, scandinavă, cehă dar și rutenă. Există și un caz de persoană fictivă. Este vorba de Adelaida, poate sora lui Mieszko I, despre care există date puține. Ea a fost cunoscută drept soția lui Geza al Ungariei, tatăl sfîntului Ștefan. Confuzia a plecat de la epitetul de Prințesa Albă, epitet atribuit și soției lui Geza, Sarolta.

Lucrarea are la final un index al locurilor unde se află mormintele unora dintre Piaști, o bibliografie, două rezumate în engleză și germană, o postfață de Tomasz Jurek și un tabel genealogic.

Lucrarea lui Kazimierz Jasinski este o lectură interesantă pentru cercetătorul pasionat de genealogie dar, nu în ultimul rînd de onomastică și etimologie pentru că autorul este un excelent specialist în explicarea onomasticii și a etimologiei cuvintelor. De ce nu *Genealogia Piaștilor* poate servi ca model de metodă de lucru pentru realizarea de genealogii dinastiilor de domni români.

Tatiana Cojocaru

MARIE DE TESTA et ANTOINE GAUTIER, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte Ottomane*, Les Éditions Isis, Istanbul, 2003, 469 p. + il.

În lucrarea purtînd acest titlu generic, soții Marie de Testa și Antoine Gautier, pasionați de istoria și genealogia vechilor familii de dragomani de la Istanbul, fără a fi istorici de profesie, - ea, o distinsă scoborătoare dintr-o ilustră stirpe de dragomani, înnobilită de austrieci cu titlul de

baron, iar el un reputat inginer electronist lucrând într-o mare societate de aeronautică franceză, dar convertit la istorie - și-au reunit în această lucrare o serie de articole ce au fost publicate încă din 1991 în "Revue d'Histoire Diplomatique", dar mai ales în "Bulletin des amis et anciens élèves de l'Institut National des Langues et Civilisations Orientales" din Paris. Unele studii au fost revăzute și aduse la zi, adăugându-li-se la sfârșit câteva contribuții inedite cu caracter miscelaneic, dar fără a se încadra în tematica propriu-zisă a volumului (*Souvenirs de mademoiselle Elisabeth Fonton (1803-1874)*, *Auguste de Joba (1801-1894)*, *diplomate orientaliste russe et la connaissance de la langue kurde* și *Le diplomate russe Edouard de Stoechl (1805-1892) et la cession de l'Alaska aux États Unis*).

Lucrarea grupează articolele dispuse tematic pe categorii: *Funcția de dragoman*, *Studiile de limbi orientale* cu subdiviziuni: *Franța*, *Austria*, *Olanda*, în sfârșit *Dinastiile* și *Biografii*. Partea din lucrare care tratează efectiv instituția dragomanului este foarte redusă și figurează doar în secțiunea introductivă. Ea se limitează la definiția sumară a termenului de dragoman și la o redare liniară a istoricului funcției până în secolul al XIX-lea, fără a insista asupra atributelor instituției, importanței ei istorice, caracterul de intermediar între străini și oficialii otomani, drepturile și prerogativele funcției, poziția ei juridică, evoluția ei de la simplul rol de tâlmaci la aceea de intermediari diplomatici sau chiar de diplomați propriu-ziși (ca în cazul Austriei, Suediei, regatului Celor Două Sicilii). Autorii trec apoi la prezentarea școlilor de limbi orientale pentru instruirea dragomanilor în limbile greacă și turcă; ei erau recrutați din urmașii reprezentanților coloniilor veneto-genoveze din cartierele Pera și Galata din Constantinopol, rămași în capitala Imperiului otoman și păstrându-și identitatea etnică și cea religioasă (catolică). Reuneau funcțiile de interpret, traducător, negociator, observator la Poartă, jurist, însărcinat cu afaceri, profesor de limbi orientale; se îndeletniceau de asemenea și cu negoțul. În 1669 s-a întemeiat de către Franța școala de studii orientale de la Istanbul din inițiativa călugărilor capucini instalați în cartierul Pera; în 1700 s-a înființat la Paris, din inițiativa lui Ludovic al XIV-lea, școala "armenilor" (orientali nefrancezi) condusă de iezuiți și capucini, care a înregistrat cele mai mari progrese între 1721-1762. Exemplul a fost imitat pentru instruirea dragomanilor și de către Imperiul habsburgic care a creat în 1754 o Academie orientală la Viena, din inițiativa împărătesei Maria Tereza, autorii publicând și o prețioasă listă a tâlmacilor (*jeunes de langue*) ai acestei școli între 1719-1903, înșirați în ordine alfabetică. Se dau de asemenea amănunte privitoare și la lecțiile de greacă și turcă date de dragomanul ambasadei Olandei de la Poartă, Gaspard Testa (1770-1847), apreciat de ambasadorul general Dadem van de Gelder (1774-1825), care l-a dus în Olanda prezentându-l profesorului Scheidius de la Universitatea din Leyden. Dacă în culegerea soților Testa-Gautier se amintesc școlile de orientalistă din Istanbul, Franța, Austria și Olanda, este ignorat total seminarul grec de la Oxford, întemeiat în 1630 și transformat pentru o scurtă perioadă chiar într-un Colegiu (între 1699-1705)², cu o destinație culturală și de prozelitism protestant, înainte de a reveni la scopurile inițiale, cele legate strict de învățarea limbii eline. De altfel, exceptând pe membrii familiei Timoni, cărora le dedică un capitol pentru rolul jucat ca medici și oameni ai Bisericii, autorii nu s-au arătat interesați și de alți dragomani care au deservit ambasada engleză din capitala Imperiului Otoman³, ca de pildă Pisani, ce au jucat un rol tot atât de important ca și conaționalii lor levantini ce au deservit și celelalte ambasade străine de acolo.

² E.D. Tappe, *The Greek College at Oxford 1699-1705* în "Oxonienisia", XIX (1954), p. 92-94, unde se dau toate amănuntele în legătură cu înființarea Colegiului, condus de profesorul Benjamin Woodroffe, canonic la "Christ Church" și rector la "St. Bartholomew" de lângă "Royal Exchange" din Londra.

³ Pentru care vezi în special Allan Cunningham, *The Dragomans of the British Embassy at Constantinople in Eastern Question in the Nineteenth Century*, *Collected Essays* II, eds. Edward Ingram and Allan Cunningham, London, 1993, p. 1-22 și Alexander H. de Grost, *Dragomans' Careers: Change of Status in some Families connected with the British and Dutch Embassies at Istanbul 1785-1829*, în Alastair Hamilton, Alexander H. de Grost and Maurits H.

În continuare Marie de Testa și Antoine Gautier reproduc vechile lor studii privind genealogiile de dragomani, arătându-se preocupați în special de istoricul familiilor Fonton, Testa, Dantan, Chabert-Ostland și Timoni, cu date privind medicii și bijuterii din rândurile lor și realizările în domeniu. Tangențial sunt înfățișate date și asupra altor familii ca Adamson, Brue, Crutta, Deval, Fornetti, Roboly, Ruffin și Wiet. Este interesant de observat că pe lângă nativii stambulioți provenind din familii genoveze și venețiene, din secolul al XVII-lea, emigrează francezi și germani, olandezi și austrieci, care se integrează dragomanilor locali și sunt asimilați lor. Aceștia ultimii vor duce același gen de viață, împrumutând portul și moravurile orientale, cu excepția confesiunii, care rămâne cea romano-catolică.

În sfârșit, la rubrica *Biografii* cel mai interesant capitol mi s-a părut cel dedicat lui Jean Joseph Fonton (1747-1832), prim-dragoman al ambasadei Franței la Istanbul (1780-1793). După executarea lui Ludovic al XVI-lea și proclamarea Republicii, se întoarce cu 180° și intră în serviciul Rusiei, pe care o slujește ca dragoman la Poartă până la moarte. Este interesant de menționat că el a fost unul din negociatorii păcii ruse ai păcii de la București din 1812, pe lângă ambasadorul Andrei Iakovlevici Italinski, pace care a fost încheiată prin raptul Basarabiei.

Având un caracter miscelaneic și reluând materiale publicate anterior, grupate într-o tematică aleatorie, lucrarea soților Testa-Gautier este lipsită de unitate. Conține mult material interesant, în special cu caracter genealogic, dar sursele sunt foarte eclectice și nediscriminate, mergând de la documente de arhivă și inscripții epigrafice funerare până la dicționare și enciclopedii de uz comun, pe lângă o variată literatură de specialitate. Accentul cărții este pus pe genealogie și nu pe istoricul instituției dragomanului și de aceea cititorul rămâne frustrat în ceea ce privește evoluția ei până la dispariție. Departate de a constitui o monografie unitară, cartea soților Testa-Gautier rămâne un bun îndreptar genealogic al familiilor de dragomani și al mediului în care au trăit, fără a epuiza însă problemele instituționale esențiale legate de existența dragomanilor în Imperiul Otoman.

Paul Cernovodeanu

Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine, Edit. "Mușatinii", Sfânta Mănăstire Putna, 2004, 514p.

Tipărită de *Sfânta Mănăstire Putna*, bucurându-se de binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, lucrarea de față este al doilea volum de studii închinat celor 500 de ani care au trecut de la stingerea marelui domn Ștefan cel Mare. Primul volum, apărut în 2003, *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie* strângea laolaltă studii mai vechi și mai noi ale istoricilor români. Volumul de față însă ilustrează rodul unui seminar de lucru ce s-a desfășurat între 18-25 aprilie 2004 la Mănăstirea Putna și care, din fericire, și-a depășit așa cum și organizatorii remarcă, menirea inițială de atelier de lucru, devenind un competent seminar internațional.

Volumul este prefăcut de un cuvânt înainte al Înalt Prea Sfințitului Pimen, arhiepiscop de Suceava și Rădăuți, de o prefăcută succintă alcătuită de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei și reunește 25 de contribuții ale cercetătorilor din România, Franța, Grecia, Rusia și Ucraina.

Volumul este deschis de studiul lui Virgil Căndea, *Comori de artă din vremea lui Ștefan cel Mare* (p. 11-19), care analizează pe scurt un Tetraevanghel (1493) și o Psaltire pe care le-a descoperit în Pierpont Morgan Library. În următoarele două studii Nicolae N. Pușcașu, Voica

van den Boogert, *Friends and rivals in the East: studies in Anglo-Dutch relations in the Levant from the seventeenth to the early nineteenth century*, Leiden, 2000, p. 223-238.

Maria Pușcașu - *Mormintele Putnei* (p. 19-37), Maria Magdalena Székely - *Mănăstirea Putna - loc de memorie* (p.37-71) este cercetată mănăstirea Putna ca necropolă pentru familia lui Ștefan cel Mare.

Dumitru Năstase revine în *Vulturii bicefali de la mănăstirea Putna* (p.71-81) asupra simbolisticii vulturului bicefal în heraldica românească, susținându-și opinia că acesta nu reprezintă sub nici o formă un simbol străin, de import, nu are o apariție sporadică, iar evoluția sa a început cu utilizarea în mod deschis de către Ștefan cel Mare și a sfârșit prin a căpăta forme disimulate în secolul al XVIII-lea. Pornind de la însemnele imperiale de pe acoperământul de mormânt al Mariei Asanina Paleologhina, Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, analizează simbolurile puterii imperiale bizantine în *Însemnele imperiale ale Doamnei Maria Asanina Paleologhina* (p.81-113).

În continuare, Constantin Rezachevici reia într-o formă adăugită o mai veche comunicare relativă la originea Evdochiei de Kiev, prima soție a lui Ștefan cel Mare și a locului ei de odihnă veșnică (p.113-132).

Următoarele comunicări au o tentă puțin mai exotică pentru că autorii Tatiana Yashaeva (p.133-140) și Alexander și Nadezhda Gertsen (p. 141-156) se apleacă asupra Chersonului și a principatului Theodoro (Mangop) și a relațiilor lor cu Moldova lui Ștefan cel Mare.

În paginile următoare Pr. Ioan Moldoveanu (p.157-178), Florin Marinescu și Nikolasos Mertzimekis (p.178-186) dedică studiile lor relațiilor lui Ștefan cel Mare cu mănăstirile de la Muntele Athos.

Ovidiu Cristea (p. 187-275) are în acest volum o contribuție serioasă, studiul său punând în circuitul istoric o cantitate importantă de informații, anume 42 de rapoarte venețiene aparținând bailului venețian la Constantinopol, Pietro Bembo precum și secretarului senatului venețian Giovanni Dario, redactate între ianuarie 1484 și februarie 1485. Preocuparea celor doi pentru Moldova lui Ștefan cel Mare în ajunul expediției lui Baiazid II din 1484 întregesc informațiile de până acum despre pregătirea campaniei, desfășurarea ei, pretenția lui Matia Corvin asupra Chilie și negocierile de pace dintre domn și sultan.

Lucrarea continuă cu *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu hanatul din Crimeea. O controversă: prima incursiune a tătarilor în Moldova* (p. 275-307) un studiu aparținând lui Nagy Pienaru, care stabilește ca dată a primei incursiuni a tătarilor în Moldova primăvara lui 1471, inițiatori pe tătarii crâmleni și ținte teritoriile Moldovei și ale Poloniei. În mod judicios, autorul analizează mai toate sursele contemporane moldovenești, polone, turcești, italiene, lituaniene sau rutene pentru a stabili motivația atacului din 1471.

În *Ștefan cel Mare și Dobrogea de nord* (p. 307-323), Raluca Isopescu și Sergiu Isopescu bazându-se pe cercetările arheologice desfășurate la Ienisala și Babadag în câteva etape între, 1991-1999, refac realitățile geografice și politice din Dobrogea în perioada lui Ștefan cel Mare, când Dobrogea de nord a fost în conexiune cu Moldova pontică; despre organizarea politico-militară otomană neputând fi vorba decât după căderea Chilie și Cetății Albe. Studiul ce îi succede aparține numai lui Sergiu Isopescu și are meritul de a aduce la cunoștință existența de mărturii despre Ștefan cel Mare într-o *Istorie a Turciei*, o versiune spaniolă a unei istorii italiene care, însă, spre deosebire de arhetipul său italian a suferit numeroase adăugiri. În plus, autorul mai supune atenției o hartă dintr-un atlas francez din vremea lui Ludovic XII care dovedește o bună cunoaștere a țărmului Mării Negre (p.323-337).

Faptelor politice, militare și celor de ordin spiritual ale lui Ștefan cel Mare le sunt închinat studiile lui Ștefan S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voievodam* (p.389-415), Dan Ioan Mureșan *De l'intronisation du métropolithe Théoctiste au sacre d'Etienne le Grand* (p. 337-375), Benoît Joudiou, *Le regne d'Etienne le Grand et la succession: une perspective idéologique* (p.415-429), Șerban Papcostea, *Comerț, alianțe și acțiune militară în politica lui Ștefan cel Mare la începuturile domniei 1457-1462* (p.445-455) sau Liviu Pilat, *Modelul constantinian și imaginarul epocii lui Ștefan cel Mare* (p. 455-465).

În *Pătrăuți și Arezzo: o comparație și consecințele ei* (p.375-389), Ștefan Andreescu plecând de la o comparație făcută de Răzvan Theodorescu între Cavalcada Sfintei Cruci din pronaosul bisericii de la Pătrăuți și ciclul Sfintei Cruci din biserica San Francesco din Arezzo, adăugând între termenii acestei comparații și scena Asediului Constantinopolului de la mănăstirea Arbure stabilește elementele care le unesc, printre ele și rezistența antiotomană.

În studiul său, Petre Ș. Năsturel demonstrează că pictura exterioară bizantină în Moldova nu datează din vremea lui Petru Rareș, ci din vremea lui Ștefan cel Mare. Îi urmează studiul Mihaelei Puiu despre filigramele cărților vechi de la Putna, starea lor actuală și posibilitatea de conservare.

Tatiana Panova are un mic studiu despre soarta Elenei, fiica lui Ștefan cel Mare, căsătorită cu fiul cneazului Moscovei Ivan III și a fiului ei Dimitrie. După moartea soțului ei, Ivan Ivanovici cu certitudine otrăvit, Elena și Dimitrie cad în dizgrație și sfârșesc în temniță.

Liviu Pilat revine spre sfârșitul lucrării cu un mic studiu despre importanța itinerariilor domnești ca instrument de lucru și reconstituie itinerariile lui Ștefan cel Mare.

Studiul lui Andrei Pippidi, *O solie din Moldova la Veneția* (p. 499-508), redactat pe baza unor informații noi și a unei mărturii iconografice din sec.XVII păstrată în colecția muzeului Civic Correr, care înfățișează pe solii moldoveni ai lui Ștefan cel Mare la Veneția, încheie suita de contribuții științifice.

Cuvântul de încheiere aparține Arhimandritului Melchisedec Velnic, starețul mănăstirii Putna.

Apreciem în egală măsură valoarea lucrărilor contributorilor și efortul deosebit al editorilor care au realizat un volum cu o ilustrație excepțională.

Tatiana Cojocaru

MATEI CAZACU, *Dracula*, suivi du *Capitaine Vampire*, une nouvelle roumaine par Marie Nizet (1870), Tallandier, Paris, 2004, 636 p.

Cartea aceasta a fost de fapt începută în anul 1969, când Matei Cazacu și-a susținut teza de licență la Facultatea de Istorie a Universității din București, sub îndrumarea profesorului Constantin G. Giurescu. Ea se intitula: *Vlad Țepeș. Monografie istorică*. O altă treaptă către volumul de astăzi a fost teza sa de doctorat, susținută la Paris - unde s-a strămutat între timp -, în anul 1979. Aceasta a avut drept subiect povestirile din veacul al XV-lea cu privire la "Dracula", care au circulat în limbile germană, latină, slavonă, rusă și greacă. Așadar, în această lucrare erau examinate și confruntate *izvoare narrative* despre voievodul român. Într-o formă redusă, teza de doctorat a fost publicată la Geneva, în anul 1988, sub titlul: *L'Histoire du prince Dracula en Europe centrale et orientale (XVe siècle)*.

Mă bucur să spun de la bun început că, pregătind pentru tipar masivul volum proaspăt apărut, Matei Cazacu a câștigat în chip categoric un dublu pariu: pe de o parte, a izbutit să prezinte într-un fel accesibil pentru cititorul francez - dar fără nici o concesie sub raport științific - biografia temeinic documentată a lui Vlad vodă Țepeș și, prin aceasta, o filă din istoria românească medievală; pe de alta, a separat inteligent aceeași biografie, precum și legenda contemporană a personajului, de mitul vampirului Dracula, construit în celebrul roman din anul 1897 al lui Bram Stoker. Ultimele fraze ale cărții sunt de altfel edificatoare sub acest aspect: "S'il n'était pas vampire lui-même, Vlad Dracula vécut dans un pays où la population croyait fortement en ces êtres de la nuit. Et continue d'y croire, au moins en Olténie, mais sans identifier Dracula comme un des leurs. Et c'est mieux ainsi" (p. 362).

Cu toate că în primul plan al atenției lui Matei Cazacu s-a aflat personajul istoric Vlad, poreclit "Țepeș", el nu a ezitat totuși să se ocupe, către finalul cărții, și de "vampirul Dracula", atât ca personaj literar, cât ca și erou de cinema (vezi cap. VIII). Ba chiar, într-un paragraf special, cu

incitantul titlu "Stoker plagiaire?" (p. 313-315), domnia sa crede că a identificat "le chaînon manquant" între primii vampiri literari și "Dracula" al lui Bram Stoker: romanul *Le Capitaine Vampire (nouvelle roumaine)* de Marie Nizet, al cărui erou, "par sa qualité d'aristocrate étranger venu en Roumanie", se apropie mult de personajul creat de Stoker (p. 321). Tipărit în 1879 la Paris și Bruxelles, romanul cu pricina, nu prea întins, este chiar reprodus în întregime la sfârșitul cărții de față (p. 499-632)⁴.

Revenind la biografia personajului istoric, aş scoate în evidență, ca o constantă a demersului lui Matei Cazacu, încadrarea atentă a faptelor și evenimentelor locale în contextul istoriei generale a estului și sud-estului european. Astfel, în cel dintâi capitol, în care sunt înfățișate date despre dinastia munteană a Basarabilor și, mai cu seamă, despre viața părintelui lui Vlad Țepeș, până la ocuparea scaunului domnesc, două paragrafe succesive au drept subiect "Le danger ottoman" și "La Valachie, enjeu stratégique et commercial" (p. 36-40). Iar un al treilea, intitulat "La Transylvanie, terre d'accueil" (p. 47-51), cuprinde o prezentare sintetică a istoriei ținutului intercarpatic, de la instalarea ungarilor în Panonia și cucerirea - "après trois siècles de pression" - a celei mai mari părți a provinciei transilvane, până la suprimarea de către regii din dinastia de Anjou a privilegiilor "de la noblesse traditionnelle roumaine qui ne bénéficiait pas de diplômes royaux". O atenție specială este acordată scaunelor săsești și în primul rând orașelor Brașov și Sibiu. așezate nu departe de frontiera valahă, al căror drept de depozit și etapă în comerțul cu zona Dunării de Jos și cu Balcanii le-a adus o mare prosperitate.

Numeroase sunt contribuțiile și interpretările proprii ale autorului, pe care le poți întâlni în cursul lecturii acestei cărți. Și este firesc să fie așa, dată fiind lungă ei perioadă de "gestație". De pildă, Matei Cazacu susține că a existat un prim pamflet german imprimat și ilustrat cu chipul voievodului încă din anul 1463. De asemenea, domnia sa împărtășește părerea celor care au văzut în Feodor Kurișan, secretar al marelui cneaz Ivan III și sol în Ungaria între 1482-1485, pe autorul povestirilor slave despre "Dracula". În fine, crede că a existat o primă expediție turcească la nord de Dunăre, în Țara Românească, încă din anul 1458, sub conducerea marelui vizir Mahmud pașa Grecul. Poți firește să fii sau nu de acord cu aceste puncte de vedere. Dar toate, absolut toate, sunt rodul unei reflecții întemeiate pe o erudiție bine stăpânită și mănuită.

Sunt sigur că se va mai scrie mult, atât în țară, cât și în străinătate despre fascinantul subiect reprezentat de viața și legenda lui Vlad vodă Țepeș. Dar, deocamdată, cartea lui Matei Cazacu este de departe cea mai valoroasă monografie din spațiul occidental. Și ea confirmă din plin un lucru de altfel știut: autorul este, într-adevăr, unul dintre străluciții istorici români ai generației sale.

Ștefan Andreescu

GYULA KRISTO, *Ardealul timpuriu (895-1324)*, Szeged, 2004, 394 p. (Biblioteca de Istorie Medie din Szeged, 20).

Reputatul medievist maghiar, decedat între timp, s-a străduit să reconstitue pe baza unui vast material documentar tratat multidisciplinar istoria Ardealului în vremea primei dinastii, a arpadienilor fondatori ai statului ungar. Problematika vastă a lucrării dezvăluie largimea unghiului de vedere abordat: după prezentarea metodei sau metodelor care au stat la baza volumului, autorul își prezintă concepția sau mai degrabă accepția proprie a termenului Ardeal, condițiile geografice ale teritoriului astfel numit înainte de descălecatul ungar; descălecatul însuși și realitățile politice de pe teritoriul cucerit alcătuiesc obiectul unui capitol aparte; constituirea organizației bisericești și

⁴ La bibliografia despre autoare ar fi trebuit adăugată și evocarea lui Nicolae Iorga, *O prietenă veche a noastră: poeta Marie Nizet, în Sfaturi pe întunec* (Conferințe la Radio 1931-1940), ed. critică de V. Râpeanu și Sanda Râpeanu, București, 2001, p. 311-313.

a celei laice, organizarea apărării împotriva năvălirilor de peste munți sunt tratate în capitolul următor; un altul e consacrat *locuitorilor noi* în rândul cărora figurează sașii, secuii și românii; secolului al XIII-lea, înainte și după invazia tătară, realităților sociale, economice și bisericești le este închinată ultima subdiviziune a lucrării.

Lucrarea prezintă neîndoiește un interes deosebit prin masa de informație pe care o cuprinde și prin observațiile pertinente ale unui specialist de înaltă calificare. Nu ne putem opri însă, la lectura cărții, să constatăm cât de puternică e obsesia continuității sau imigrației românilor în istoriografia contemporană a celor două popoare, astăzi când problema și-a pierdut orice relevanță alta decât cea pur științifică, de vreme ce doctrina dreptului istoric a căzut de mult timp în desuetudine și nimeni dintre cei care poartă răspunderea realităților internaționale contemporane nu se mai gândește să facă apel la acest criteriu. Se constată în paginile lucrării hotărârea de a storce din surse argumente în favoarea tezei imigrării, chiar cu prețul ignorării unor documente și probleme importante pentru temă. Cum se poate afirma, de pildă, că bizantinul Kinnamos, în bine-cunoscutul fragment despre români și despre originea lor italică, nu a luat cunoștință despre această tradiție "din vreo legendă" proprie, pe motivul invocat de autor că "una de asta nu a existat în tot cursul evului mediu"?

De câteva decenii e la îndemâna tuturor textul dominicanului Ioan de Sultanieh care a cules la începutul secolului al XV-lea aceeași tradiție de la populația romanică din Macedonia, pentru a nu aminti decât un caz!

Autorul mai afirmă că sașii ardeleni au primit prin diploma regelui Andrei II din 1224 - *Andreanum* - dreptul de a folosi «pădurile și apele pe care le-au primit înainte românii și pecenegii». Dar dacă lucrurile stau astfel, înseamnă că românii aveau un statut în cadrul regatului ungar. Când a fost conferit acest statut, de către cine și ce cuprindea el? E o întrebare esențială, dar pe care autorul s-a ferit să o abordeze. La fel, de altminteri, ca și problema atât de însemnată și de bogată în semnificații a evoluției raporturilor confesionale în Transilvania secolelor XIII și XIV.

Poate într-o zi, când inconsistența politică și ideologică totală a unei dispute istoriografice născute în cu totul alt context internațional decât cel din secolul al XXI-lea va deveni limpede pentru toți, va fi posibilă o lucrare comună a tuturor celor interesați științific de istoria Ardealului spre binele științei istorice.

Șerban Papacostea

KÁROLY VEKOV, *Locul de adevărire din Alba-Iulia. Secolele XIII-XVI*, Bibliotheca Rerum Transilvaniae XXIX, Centrul de Studii Transilvane-Fundația Culturală Română, Gloria, 2003, 449 p. + 7 anexe

După studiul publicat în 1957 de către Francisc Pall în SMIM, lucrarea lui Károly Vekov este cea dintâi cercetare exhaustivă dedicată locurilor de adevărire în istoriografia de limbă română. La vremea aceea, profesorul Pall preconiza investigarea practicii documentare și a materialului produs în aceste instituții, în comparație cu alte categorii de izvoare medievale din Transilvania. Iată acum că una dintre dorințele sale s-a împlinit. Dacă dimensiunea comparativă din punct de vedere diplomatic lipsește din această teză, în schimb ea este judicios mănuită în privința examenului instituțiilor; alături de aceasta, sunt prezente alte tipuri de abordare rezultate din asimilarea metodei interdisciplinarității recomandată și practică de profesorul Jakó Zsigmond, la îndemnul și sub îndrumarea căruia autorul a abordat această temă. Astfel, autorul alege metoda genetică în capitolul I *Condițiile economice și sociale în Europa Centrală și rolul lor în formarea practicii scrisului* (p. 27-61) și în capitolul al III-lea *Activitatea locului de adevărire din Alba Iulia* (p. 133-210) metoda istoriei instituțiilor, a Bisericii și a dreptului în capitolul al II-lea *Constituirea și organizarea locurilor de adevărire, relațiile lor cu biserica și puterea de stat*, (p. 63-132), metoda diplomatică în capitolul al IV-lea *Documentele emise de locul de adevărire* (p. 211-277) și, în

sfârșit, metoda istoriei socio-culturale în ultimele două capitole care tratează despre personalul capitolului din Alba Iulia și despre rolul acestuia în dezvoltarea culturii transilvănene.

Ar fi de ajuns această simplă înșiruire pentru a se înțelege ce tip de competențe a trebuit să posede Károly Vekov pentru a se mișca în chip familiar și atât de precis, de inteligent și de erudit pe terenul oricăruia dintre aceste domenii. Anexele consistentului studiu, în număr de șapte, sunt și ele mărturia unui laborator complex, care a necesitat prelucrarea unei uriașe mase de date, recoltate din culegeri de documente editate, dar și din arhive. Dintre aceste anexe, cea mai utilă este a șaptea, care conține, ordonate cronologic, numele personalului locului de adevărire (prepoziți, cantori, custozi și decani). Lista de la paginile 429-430 cuprinde 9 mari depozite arhivistice cercetate de autor, printre care filialele de la Cluj, Brașov, Sibiu, Târgu-Mureș, Budapesta și Bratislava ale Arhivelor Naționale, precum și fonduri arhivistice aflate în custodia unor biblioteci ca Biblioteca Centrală Universitară din Cluj și Batthyaneum din Alba Iulia.

Și cu toate acestea, numai juxtapunere a diverselor metode nu spune aproape nimic despre demersul preliminar care a condus modelul de analiză al autorului. Dar mai întâi care este acest model global? Instituția locului de adevărire posedă, ca să folosim un termen sociologic, un înalt grad de endogenitate, cu alte cuvinte poate fi analizată și descrisă, firește, diacronic, în fluxul unei perioade lungi de trei secole, cu ajutorul unor elemente aparținând însăși societății care a produs-o (actorii instituționali, relațiile dintre ei și competențele lor, normele și practicile). În plus, ceea ce pentru un istoric nu este deloc secundar, locul de adevărire este producător și conservator de arhive, adică al unui ansamblu de date seriale pe suprafața cărora analiza se poate mișca într-un chip mai obiectiv și mai eficace decât istoricul care se ocupă, de pildă, de alte tipuri de instituții cum ar fi clasele, ordinele sau stările.

O poziție adecvată acestor premize ar fi fost metoda clasică, utilizată de cercetătorii anteriori, adică cea juridico-istorică, poziție pe care am numi-o savant-profesională. Ea s-a subordonat, vreme de mai bine de un secol, unei duble logici: cea arhivistică, potrivit căreia instituționalul este un fenomen autonom, bizuit pe exploatarea unui repertoriu de surse privilegiate și logica juridico-politică, prin care se ajunge la concluzia că o competență specializată poate să studieze dispozitivele cele mai formal organizate, adică cele mai stabile. Károly Vekov a avut temeritatea să nu se înscrie în această tradiție. Din acest punct de vedere, cea dintâi calitate a studiului său este, pe de-o parte, modul în care și depășește condiția de erudiție, pe care de altfel a asigurat-o pe deplin, iar pe de altă parte, chipul în care abandonează, la fel de hotărât, tentația modelului juridic.

O altă ispită la care autorul a rezistat a fost direcția în care se înscriseră de pildă, în secolul trecut, istorici ai Bisericii ca Bunyitay Vince, autorul binecunoscut al istoriei episcopiei de Oradea; istoria locului de adevărire al capitolului din Alba-Iulia ar fi fost asimilată cu o istorie a capitolului însuși, redusă la nivelul ei organizativ și factologic, plasată în sistemul instituțional bisericesc. Ori și acest domeniu, al istoriei instituțiilor bisericești a suferit în timpul din urmă o revizuire a conceptelor și metodelor, revizuire datorată în special studiilor lui L. Prosdocimi, *Le istituzioni ecclesiastiche della società cristiana dei secoli XI-XII*, Milano 1974, F. Margiotta Broglio, *La Chiesa del diritto. Introduzione allo studio delle istituzioni ecclesiastiche*, Bologna, 1976 și mai ales marelui proiect al lui Gabriel Le Bras *Histoire du droit et des institutions de l'Eglise en Occident*, din care, în 1955, a apărut doar primul volum dedicat conceptelor. Pozițiile metodologice ale acestor istorici ai Bisericii converg cu cele din noua istorie socială, de tradiție durkheimiană, poziții pe care se situează din fericire și lucrarea de față.

Pentru Károly Vekov, definirea specificității instituționale a locului de adevărire în Transilvania și Ungaria comportă două dimensiuni: una instituțională, alcătuită din descrierea atribuțiilor de ordin juridic în câmpul dreptului civil și una socială, prin care locul de adevărire devine un producător de practici (practica scrisului și practica juridică) și un mediu de constituire a unor grupuri sociale (intelectualii). Dacă primul nivel al modelului propus nu depășește și nu contrazice concluziile anterioare ale altor studii consacrate acestei instituții, cel de-al doilea palier se înscrie într-o filieră extrem de modernă, cea care recunoaște ca instituție «orice formă de

organizare socială care leagă valori, norme, modele de relații și de conduite, roluri» (Mary Douglas, *How Institutions Think ?*, Syracuse University Press, 1986).

Hermeneutica primelor patru capitole pleacă de la o distribuire a datelor în cadrul unor categorii preconstituite, acceptate îndeobște de cercetători, pentru că identifică actanții instituționali: capîtlul, clerici, prepoziții, canonici, cantori, feudalitate, regalitate, *loca credibilia*, colegiu capitular etc. Câteva sugestii și comentarii privesc mai întâi această parte a lucrării. Dintre termenii conceptuali cu care operează Carol Vekov este și cel de «societate ecleziastică» (p. 34-35), sintagmă din acea categorie pe care Reinhardt Kösslele o numea exogenă, adică extrapolată din afara câmpul semantic constituit al realității căreia i se aplică. Cum sursele pe care se bazează autorul sunt mai degrabă de natură sociologică (P. A. Sorokin, E. Mályusz), dar nu provin din acea parte a sociologiei care este angajată într-o reflecție istorică, îi propunem, pentru înlesnirea demersului său sintagma de «structuri ecleziastice» pe care Paolo Prodi și Peter Johanek au utilizat-o, mai recent în cartea lor *Strutture ecclesiastiche in Italia e in Germania prima della Riforma* (Mulino, 1983); termenul este operant pentru examinarea instituțiilor Bisericii în spațiul italian și german, de la practicile curiale până la modul de funcționare al parohiei, prin structuri ecleziastice înțelegându-se inclusiv acele experiențe ce se subsumează conceptului de «religie populară» și evită o sociologizare fără istorie. O altă terminologie instituțională, de data aceasta endogenă, adică produsă de înseși sursele epocii, a fost transpusă în românește într-un mod mai puțin fericit; termenul medieval francez *échevin* (p. 56, 57 etc.) a fost folosit exclusiv în forma din limba de origine, când putea fi tradus cu *magistrat municipal*, urmat în paranteză de echivalentul original; *jurisdiction gracieuse* a fost echivalat prin *jurisdicție grațioasă* (p. 54), fără vreo altă deslușire cum s-a oferit însă în situația tuturor termenilor ce desemnau oficiile capîtlului. Propunem colegului nostru termenul de *justiție de grație*, mai aproape de o conotație juridică și credem că locurilor de adevărire le putem atribui această formă specială de competență juridică în dreptul civil. Deși la p. 58 se exprimă opinia preluată după Perényi Josef, că locurile de adevărire prezintă mai degrabă analogii cu oficialatele franceze și cu decanatele din Flandra, Károly Vekov le refuză statutul de instanță judecătorească. Statutul da, dar nu și competența extrem de specială a justiției de grație, adică de a «concura la o operație juridică dusă de către persoane private», opusă justiției în contencios.

O adevărată prosopografie, alcătuită după toate regulile descrierii grupurilor sociale, ocupă 150 de pagini; acestea sunt dedicate nu numai personalului capitular, școlit în proporție de aproape 40 % la universități europene, ci întregii elite sociale și ecleziastice care a avut un punct de legătură cu capîtlul din Alba Iulia. Dintre acestea, de mici monografii se bucură Ioan Megyricsei, Anton Verancsics, Francisc Vardai, Ștefan Taurinus, Adrianus Wolphard, Paul Bornemisza. Sunt descrise, cu spirit de finețe și pătrundere, strategii de selecție, ascensiune și continuitate, raporturi cu elitele europene, capilaritatea influențelor în straturile de jos ale societății, iradierea valorilor umanismului medieval și ale Renașterii în cercuri concentrice, cu alte cuvinte o lume dinamică, factor esențial în împământenirea și difuzarea nu numai a practicii scrisului, ci și a învățămîntului și a erudiției. Articularea ei la lumea occidentală prin participarea la o rețea de schimb al bunurilor culturale și spirituale asigurată de mediul eclezistic catolic este, fără îndoială, un moment de siguranță europeanitate al lumii transilvane.

E neîndoielnic că ne aflăm în fața unei contribuții fundamentale la studiul instituțiilor medievale din Transilvania, de o remarcabilă erudiție, de o admirabilă rigoare. Totodată, autorul ne prilejuește bucuria circumscrierii orizontului cultural creat de capîtlul din Alba Iulia, colectării precise și generoase a unui volum apreciabil de date prosopografice structurate într-un studiu al elitei intelectuale formate în ambianța acestei instituții. Această bucurie nu poate fi umbrită decât de faptul că această monografie consistentă, pe care întâmplarea fericită ne-a dăruit-o în românește, nu posedă indici.

Ea va putea să slujească în chip desăvârșit ca model tinerilor fascinați de metodologia modernă, dar speriați de truda erudiției, precum și cercetătorilor deja consacrați, atât de versați în

descifrarea țesăturii faptelor și pe deplin inițiați în arcele disciplinelor auxiliare, dar atât de rezistenți la îndrăzneala unor abordări flexibile, interdisciplinare.

Violeta Barbu

MIHAELA SANDA SALONTAI, *Mănăstiri dominicane din Transilvania*, Edit. Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2002, 360 p., 103 pl.

De multă vreme așteptată, o monografie a arhitecturii medievale monastice patronată de ordinul dominican în Transilvania este oferită publicului românesc de cercetătoarea clujeană Mihaela Sanda Salontai, specialist în istoria arhitecturii și membră al Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj al Academiei Române. Așezarea dominicanilor în Transilvania și mai cu seamă în Pământul Crăiesc este pusă în legătură cu înființarea provinciei ungare a ordinului la 1221, în scopul întăririi autorității Bisericii Romane în aria arcului carpatic, al convertirii populației cumene și a schismaticilor, precum și pentru stăvilirea ereziilor ce înfloreau în Balcani. Predilecția fraților predicatori pentru așezările cu profil urban, țiguri și orașe, nu se dezmente nici în Transilvania, iar perioada fondării primelor priorii (6 din totalul de 9) coincide cu momentul de maximă expansiune europeană a ordinului, plasat în a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Studiul Mihaelei Salontai este un repertoriu arhitectonic și arheologic al celor 9 fundații dominicane : Sfânta Maria din Alba Iulia, Sighișoara și Vințul de Jos, conventele Sfânta Cruce din Bistrița și Sibiu, Sfinții Apostoli Petru și Paul din Brașov, conventul dedicat Sfântei Maria și Sfântului Anton din Cluj și conventele din Odorheiu Secuiesc și Sebeș. Planul de analiză este unul pe cât de simplu, pe atât de clar: se pornește de la baza documentară a fiecărui monument în parte, se reconstituie apoi amplasamentul și etapele de construcție ale întregului ansamblu arhitectural. Incizia în diversele straturi așezate de multiplele prefaceri confesionale și de diferitele curente culturale, alcătuind astăzi monumente de cele mai multe ori eteroclite, se dovedește în ansamblu și pentru fiecare așezământ în parte, anevoioasă. Unele dintre lăcașuri, dezafectate în epoca Reformei sau transformate în magazine de cereale, nu au supraviețuit peste secole. Altele, recuperate de franciscani, iezuiți sau piariști în epoca Contrareformei, au suferit prefaceri ce le-au trădat complet configurația specifică, stabilită prin constituțiile ordinului dominican. În cel mai nefericit caz, dincolo de urmele documentare ori de câteva palide repere arheologice, nu se mai păstrează nimic, cum este cazul cu conventul Sfinții Petru și Paul din Brașov.

Din punctul de vedere al istoriei artei, chiar dacă nu își propune să studieze influența arhitecturii dominicane asupra propagării goticului în spațiul transilvan, autoarea ajunge la câteva concluzii semnificative pentru locul provinciei în ansamblul Europei Centrale. Planul caracteristic pentru bisericile conventuale dominicane este cel de biserică sală, fără transept și turn-clopotniță. E vorba în esență de cea mai simplă formulă arhitectonică, adoptată în spațiul centro-european, compusă dintr-un cor format de două travee rectangulare, o absidă poligonală și dintr-o navă structurată pe patru sau cinci travee dreptunghiulare. Există și formule planimetrice cu trei nave. Clausturul era compus, de regulă, din sală capitulară, bucătărie, refectoriu, dormitor sau corp de chilii, noviciat, casă de oaspeți, bibliotecă, scriptoriu etc.

În ansamblu, dimensiunea comparativă, interdisciplinaritatea și un pozitivism prudent caracterizează demersul temeinic al Mihaelei Salontai, înscris în tradiția respectabilă a școlii de istorie a artei medievale din capitala Transilvaniei.

Violeta Barbu

LIDIA GROSS, *Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)*, Edit. Grinta, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004, 332 p.

O temă atractivă, chiar fascinantă, nu numai pentru istoricii profesioniști, ci și pentru pasionații culturii medievale, ai antropologiei religioase, ai istoriei culturii germane în Transilvania, aceasta este ceea ce anunță, de la început, titlul cărții Lidiei Gross. O temă complet nefamiliară istoriografiei comuniste, ba chiar am putea spune subversivă. Asociaționismul religios, spiritul corporatist, capacitatea de gestiune autonomă a comunităților religioase sau etnice nu puteau fi decât fermenți distructivi pentru totalitarismul statalist, ateu și naționalist. Un motiv în plus, așadar, să salutăm apariția cărții Lidiei Gross, pe lângă acela, nu lipsit de melancolie, că paginile ei reînsuflețesc viața religioasă a unor comunități în ale căror cetăți, biserici și case locuiesc și se roagă foarte puțini dintre urmașii lor.

Chiar dacă adesea denunță laconismul izvoarelor și marginalitatea subiectului în istoriografia românească, cercetătoarea clujeană, membră a colectivului de editare a izvoarelor medievale din Transilvania *Documenta Romaniae Historica*, a ales inspirat o problemă pasionantă a vieții religioase medievale din voievodatul Transilvaniei: asociativismul religios. Acestui fenomen socio-religios i se dedică o sinteză realizată pe o atentă lectură a surselor edite și pe o parcurgere asiduă și generos comparativă a bibliografiei europene. Rezultă, în ansamblu, o expunere didactică, sistematică, ce nu-și îngăduie aproape deloc riscul interpretărilor îndrăznețe sau al construcțiilor arbitrare, preferând să urmeze cu conștiinciozitate faptele ce și-au lăsat urmele în izvoarele din care se hrănește.

Aproape jumătate din materialul studiului este ocupat de cadrul general al temei: o sumară istorie cronologică și o tipologie a confreriilor medievale, bibliografia ce le-a fost consacrată, tabloul urbanizării în voievodatul Transilvaniei și al instituțiilor sale religioase (ordine religioase, structuri ecleziastice). Dacă pentru profesioniștii istoriei, multe din paginile acestor două capitole sunt doar considerații de ordin general, pentru publicul mai larg această amplă parte introductivă își are, fără îndoială, rostul.

Substanța cărții o formează celelalte patru capitole ce-și propun, după un plan variabil (extensiune teritorială, evidența și critica surselor, perioada de funcționare, componența membrilor clerici și laici, viața economică și religioasă, concluzii), o trecere în revistă a stadiului actual al informației istorice despre confreriile clericale, cele ale terțiarilor, confreriile inspirate de ordinele religioase (franciscani, dominicani, paulini, ospitalieri), confreriile urbane ale laicilor, confreriile locale de tip corporatist Corpus Christi. Din această enumerare simplă, se deduce că principalul criteriu tipologic ce a stat la baza clasificării întreprinse de Lidia Gross, a fost structura și nu funcția (tipul de devoțiune). De altfel, două componente majore se regăsesc în marea majoritate a tipurilor analizate: prezența, într-o proporție mai mare sau mai mică a laicilor și rosturile funerare, comune atât confreriilor marianice, cât și celor euharistice sau dedicate sfinților patroni.

Concluziile către care s-a îndreptat analiza factologică a Lidiei Gross plasează confreriile medievale din Transilvania într-o arie central-europeană, din care fac parte Ungaria, Germania și Polonia. În Transilvania, ele sunt manifestări tipice ale religiozității mediilor urbane, fiind răspândite mai cu seamă în orașele săsești (Brașov, Sighișoara, Sibiu, Cluj, Sebeș, Bistrița). Confreriile mobilizau, în chip transversal, toate categoriile și stările sociale ale orașului, de la patriciat până la simpli meșteșugari, alături de care se asocia clerul din treptele medii (parohi, plebani, capelani). Fraternitățile se articula, de asemenea, la magistratul orașelor, iar în cazul celor socio-profesionale, la bresle. Un rol esențial în fixarea anumitor devoțiuni (Sfântul Spirit, Corpus Christi), altfel general răspândite în Europa Evului Mediu târziu, l-au avut ordinele religioase implantate în pământul Transilvaniei începând cu veacul al XIII-lea, și în special ordinele cerșetore (dominicani și franciscani). Între elementele specifice ce diferențiază structura, motivațiile și modul de funcționare ale confreriilor medievale din Transilvania, Lidia Gross insistă asupra influenței decisive a sfatului orășenesc în numirea conducerii confreriilor, scopul lor misionar în rândul „schismaticilor” valahi și promovarea practicilor de pietate împotriva

pericolului turcesc. Alte particularități vin dinspre caracterul preponderent parohial și din asumarea inițiativelor de constituire de către laici.

Una din calitățile majore ale cărții o constituie efortul de reconstrucție prosopografică al unora dintre confrerii, bizuit pe o bază documentară, dacă nu generoasă, măcar mult mai puțin precară decât în provinciile de la sud și răsărit de Carpați. Tot ce poate interesa profilul social al membrilor laici ai confraternităților este cules cu minuțiozitate, personajele sunt atent identificate, incluse în rețele profesionale sau genealogice.

De la o întreprindere în care autorul, prudent, își asumă totuși puține riscuri, este firesc să rămâi cu destule certitudini, dar și cu dorința de a afla răspuns la un număr de întrebări. Pe unele Lidia Gross și le-a pus ea însăși, la capătul excursului său în lumea confreriilor, amânând pentru o altă ocazie răspunsul: care ar fi impactul pietății cultivate de membrii confreriilor asupra orizontului artei religioase în Transilvania, cum ar putea fi descrisă conexiunea cu structurile familiei și perpetuarea solidarităților medievale catolice în forme noi de către experiența religioasă a Reformei (breslele, vecinătățile). Se înțelege că, după experiența acumulată în această cercetare, Lidia Gross pare să fie într-o poziție privilegiată pentru a duce mai departe investigația în direcțiile enunțate.

La lista acestor probleme am adăuga câteva nedumeriri stârnite de materialul prezentat, ca și câteva aspecte de antropologia religioasă hrănite din substanța acestor „solidarități contradictorii” cum le numește Gabriel Le Bras.

Așa cum apare configurată, cartea Lidiei Gross lasă impresia că „fenomenul confraternal”, cum îl numește autoarea, este caracteristic, în Transilvania și în Ungaria medievală, preponderent orașelor cu dinamică economică, populate de germanofoni. Asupra acestei concluzii de ordin general vom zăbovi, încercând să o interpelăm cu două observații. Într-o oarecare măsură, autoarea privilegiază într-adevăr fraternitățile din lumea orașelor săsești din Pământul crăiesc. Nu este pe de-a-ntregul limpede de ce confreriile, cu excepția celor ale Sfântului Spirit sau ale minorităților terțiari, nu au cuprins și populația catolică maghiară, secuiască și chiar pe nobilimea românească catolică din Banat și Hațeg, peste a cărei prezență sporadică, dar totuși semnificativă, semnalată de Ioan Drăgan, se trece în grabă „cu toate că unele din identificările propuse pot fi supuse discuției” (p. 189). Cititorul rămâne cu impresia că, în Transilvania, populația maghiarofonă a aderat cu mult mai puțin entuziasm la această formă de experiență religioasă colectivă, cu excepția confreriei Sfântului Spirit de la Roma, studiată deja de Csukpovits Enikő. Or, în statistica pe comitate, Bihorul este cel mai bine reprezentat în această confrerie a Ordinului Sfântului Spirit, care nu are totuși nici un așezământ în Bihor și nici o populație preponderent urbană de etnie germană. Explicațiile autoarei pe marginea „excepției” de la regula modelului său (importanța Oradei ca loc de pelerinaj intern) intră în contradicție cu practica pelerinajului la Roma, promovat de această confraternitate supraregională, fenomen asupra căruia nu se insistă, din păcate, deloc. Prezența arhierilor în listele membrilor (episcopii diecezelor de Oradea și Alba Iulia) a unui număr mare de canonici capitulari, a arhidiaconilor și prepozițiilor, alături de un număr însemnat de laici, din mediile urban și rural și din toate categoriile sociale, arată cu adevărat caracterul transversal al acestei confrerii a Sfântului Spirit, ca expresie a solidarității orizontale și verticale în structurile Bisericii diecezane, având ca nucleu capitlurile catedrale din Oradea și Alba Iulia. Proporțiile și deschiderea socială a acestei confrerii, calitatea membrilor clerului diecezan și capitular, caracterul ei supraregional, articulat geografic la cetatea apostolică a Romei dau un sens puternic al unității și al forței unei astfel de asociații, al cărei rol și însemnătate în trăirea experienței de credință nu trebuie în nici un fel diminuate. Dimpotrivă, specificul ei transetnic și transteritorial, în care se contopesc populațiile urbane cu cele rurale, la fel de omogen pe cât se amestecă diferitele categorii sociale, oglindește în modul cel mai expresiv esența spiritului catolic, adică universalitatea.

În opoziție cu acest tip, celelalte categorii de confrerii corespund modelului predominant descris de Lidia Gross: asociații laico-clericale născute în lumea orașelor săsești, a căror prosperitate economică și dinamică demografică le explică geneza, diversitatea și vitalitatea. Este o evidență că pe această prosperitate s-au bazat și ordinele cerșetore care au fondat cu predilecție

în aceleași orașe și au promovat apoi și asociaționismul de devoțiune, este o evidență că țesutul urban, care sparge marile nuclee de familie și neam, rezistente în lumea satelor, favorizează asociaționismul substitutiv, bazat pe solidaritatea de credință sau profesională. Am adăuga la această configurație particulară caracterul corporatist-comunitar al Bisericii din teritoriile locuite de coloniștii sași. Relativa autonomie și autogestione a parohiilor, decanatelor și a capitulurilor săsești, afirmată uneori în chipul unor conflicte violente cu capitulul de Alba-Iulia (incendiul și asasinarea canonicilor din 1277, procesul din 1309 etc.) explică la fel de bine unitatea de interese locale dintre laici (magistratele orașelor) și clerici, dar și spiritul „disident” față de jurisdicția ecleziastică a episcopiei Transilvaniei. Născute în acest ambient și hrănite din experiența autonomiilor locale privilegiate, confraternitățile corporative explică, alături de alți factori, în bună măsură, succesul Reformei în obștile saxonilor. Când încolțeau primii germeni ai spiritului protestant, în comunitățile săsești urbane implicarea și puterea de decizie a laicilor în materie de credință dobândise deja, prin confraternitățile medievale, caracter de monopol. În acest sens, semnificativ apare faptul că unele din confraternități, îndeosebi cele cu caracter caritativ, au traversat rupturile confesionale și au supraviețuit și în epoca barocă, ca semn al unei nevoi mai mari de solidaritate socială specifică minorităților etnice sau confesionale.

Câteva minore stângăcii de expresie contrazic uzanțele comune ale vocabularului liturgic și ecleziastic catolic, așa cum a fost el fixat în limba română în ultimii ani, prin traducerea și revizuirea cărților de cult și a literaturii de specialitate: „frații ce trăiesc în secol” (p. 209) pentru „seculari, laici”; procesiunea organizată în fiecare joi seara în cinstea Trupului lui Cristos este o devoțiune săptămânală, nu o „procesiune festivă”, care are loc doar la sărbătoarea Corpus Christi (Joia Verde) (p. 209), o constituție apostolică nu e „decretată” p. 30, ci promulgată, episcopul nu e „local” (p. 30), ci al locului, preoții „nu se introduc în funcție”, ci se hirotonesc și apoi se înbisericesc, adică sunt afectați unei parohii. Nu se justifică menținerea unor termeni latinizanți rebarbativi (efemeritate, ordine mendicante pentru ordine cerșetore, misal pentru liturghier, comtat pentru comitat, numele latine de sărbători marianice Nașterea, Buna Vestire, Înălțarea cu trupul la cer, Prezentarea în templu; numele românesc al sărbătorii Pentecostes (p. 46) este Rusalii, atât pentru ortodocși, cât și pentru catolici. Unele nume proprii au forme duble (Nocrich, p. 102, Nochrich, p. 149, Seivert p. 214, Seiwert p. 209, Thonheysser p. 216, Thonhewsser p. 213) etc., așa cum duble sunt foarte numeroase expresii comune, de la termeni rari însoțiți de sinonime, până la cele mai banale epitețe, din care cititorul este invitat să își aleagă cuvântul care îi sună mai bine: nefaste/negative, teritorial/geografic, intrați/înscriși, zonale/locale, regulată/periodică, difuzarea-propagarea etc.

Istoria confreriilor religioase merita atenția cuvenită unui aspect important al vieții comunitare și al trăirii religioase din Transilvania medievală. Mai mult de atât. Cum am putea înțelege astăzi formele de asociere ale societății civile sau sistemul de funcționare al principiului subsidiarității, dacă nu le-am cunoaște aceste rădăcini venerabile? Lidia Gross a scos la suprafață, în cartea ei, o lume puțin cunoscută, pentru mulți nevăzută, dar a cărei vocație pentru solidaritate, spontană și educată totodată, se arată a fi o sursă vie a ceea ce astăzi numim îndeobște civilizație europeană.

Violeta Barbu

Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert, ed. Ulrich A. Wien, K. Zach, Köln, Böhlau, 2004, 240 p.

Volumul recent apărut își propune, aflăm din „Cuvântul înainte”, să dea „impulsuri noi, interdisciplinare, care să integreze Ungaria Superioară și Transilvania în discursul umanist european”. Cele zece texte reunite sub coordonarea celor două editoare, cunoscute la rândul lor pentru contribuțiile la istoria religioasă și culturală a regiunii, sunt rezultatul unui colocviiu

organizat la Szeged în 2002. Tot în introducere este anunțată apariția imediată a altor cărți cu sfere de interes asemănătoare.

Tematica studiilor incluse în volum este variată, așa cum însuși titlul larg ne sugerează. "Religia" este acoperită de studiile privitoare la diverse aspecte ale Reformei religioase în Transilvania și de interdependența dintre înnoirea religioasă și umanism. Mai întâi, Zoltán Csepregi discută "Conceptul de Reformă la Honterus și contemporanii săi", subliniind accepțiunea pe care termenul o avea în epocă, bazată pe tradiția bisericii catolice. Mihály Balázs demonstrează că retorica autorilor antitrinitarieni din Transilvania a fost influențată de antologiile apărute la Basel. Istoria culturală este abordată în mai multe studii: Erhard Francke analizează practica muzicii în școlile și bisericile din Transilvania în veacul al XVI-lea, plecând de la colecția de manuscrise muzicale păstrată în arhiva Sibiului. Alături de odele și imnurile luterane, cântul gregorian a continuat să fie interpretat până în secolul următor. Christine Christ-v.Wedel argumentează convingător răspunsul afirmativ la întrebarea dacă erasmienii maghiari l-au influențat pe Erasmus cu privire la cheștiunea femeilor și a păcii. Márta Fata prezintă ecourile melanchtoniene în organizarea învățământului în Bardejov, oraș care a devenit astfel cel mai important centru de educație luterană din Ungaria regală.

Volumul cuprinde două studii referitoare la arta religioasă în Transilvania. Primul dintre ele, și unul dintre cele mai consistente contribuții din carte, îi aparține lui Eveline Wetter și este intitulat "Moștenirea pre-reformată a decorațiilor din bisericile parohiale săsești din Transilvania". Autoarea arată că, spre deosebire de alte confesiuni, Biserica luterană a sașilor ardeleni a integrat obiectele de cult catolice în serviciul divin. Al doilea studiu cu această tematică este de fapt descrierea proiectului de cercetare (tezei de doctorat) al lui Emese Sarkadi-Nagy privitor la altarele poliptice din Transilvania în context central-european.

Istoria cărții și a lecturii este de asemenea reprezentată de două studii, al lui István Monok privind rolul tipografilor în difuzarea ideilor umaniste și cel al lui Attila Verók referitor la inventarele de cărți ale sașilor ardeleni în secolul al XVI-lea. Tünde Katona prezintă impactul social al testamentului lui Alex Thurzó care a oferit orașului Levoča o sumă de bani impresionantă, ce a permis școlarizarea anuală a unui număr de studenți mai bine de un secol.

Volumul este tipărit în condiții grafice impecabile, dar mici scăpări editoriale fac consultarea lui mai puțin facilă. Ceea ce lipsește în primul rând este o prezentare a contributorilor și afilierea lor profesională, o practică extrem de răspândită la volumele colective de acest gen. De asemenea, o listă a abrevierilor nu este oferită, astfel că urmărirea referințelor bibliografice din notele de subsol devine o detectivistică anevoioasă.

În ciuda calității inegale a studiilor incluse în el, volumul editat de Ulrich Wien și Krista Zach are meritul de a deschide istoria Transilvaniei către câmpurile de cercetare europene.

Mária Pakucs

LAURENȚIU RĂDVAN, *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Edit. Universității "Alexandru Ioan Cuza", (Historica 35), Iași, 2004, 595 p.

O lucrare importantă pentru medievalistica românească a apărut anul trecut la editura Universității "Alexandru Ioan Cuza" din Iași. Lucrarea, consacrată orașelor din Țara Românească, îl are ca autor pe istoricul Laurențiu Rădván, asistent universitar doctor la Facultatea de istorie a Universității "Al. I. Cuza" din Iași.

Cartea este structurată în trei mari părți. Partea întâi urmărește formarea orașelor medievale în general cu referire la Europa Central-Răsăriteană și de Sud-Est, evoluția teritoriului de la sud de Carpați înainte și în timpul procesului de geneză statală și nu în ultimul rând începuturile orașelor Țării Românești.

Capitolul dedicat formării orașelor din Țara Românească aduce în atenție factorii favorizanți ai procesului, rolul curților domnești și al târgului și terminologia în legătură cu

centrele urbane. Tot aici autorul discută rolul pe care l-au jucat coloniștii sași în geneza urbană sud-carpatică. Apoi este tratată formarea fiecărui oraș în parte.

A doua parte a lucrării vizează structurile instituționale ale orașelor din Țara Românească. Un capitol este dedicat administrației orașelor, stadiului autonomiei urbane. E discutat rolul domniei și al privilegiilor domnești pentru orașeni, terminologia referitoare la organele de conducere a urbei (județul și cei 12 pârgari), ceremonialul alegerii județului (cazul Câmpulungului), prerogativele acestuia, obligațiile locuitorilor față de domnie, instituția "oamenilor buni și bătrâni" și însemnele autorității orașenești (sigiliul și catastihul). Laurențiu Rădvan analizează gradul de autonomie al fiecărui centru în parte, subliniind cazul unic al Câmpulungului, beneficiar al unei străvechi și solide autonomii.

Capitolul consacrat evoluției economice subliniază rolul comerțului, al drumurilor comerciale, importanța vămilor și a negustorilor străini (cu referire specială la brașoveni) și atitudinea domniei față de viața economică. Nu lipsesc nici aspecte legate de piață, mărfuri, meșteșuguri și de preocupările agricole ale orașenilor.

Structurile sociale și demografice fac obiectul unui alt capitol. Istoricul studiază categoriile sociale: patriciatul, micii negustori și meșteșugari, sărăcimea, boierii, clerul, oamenii dependenți și robii țigani. A fost acordată atenție și problemei numărului populației Țării Românești în general și celei a orașelor în special.

Într-un capitol aparte autorul explorează componența etnică a orașelor. Potrivit constatărilor sale, românii reprezentau cea mai mare parte a populației; un rol important a revenit germanilor și ungarilor așezați la sud de Carpați. Este amintită și prezența altor etnii precum grecii, raguzanii, italienii, armenii, evreii, francezii, sârbii, bulgarii și țigani.

Raporturile cu domnia și reprezentanții domniei în orașe sunt probleme abordate de istoric într-un alt capitol.

Un capitol dedicat moșiilor orașelor discută originea și componența acestora.

Ultimul capitol al părții a doua dezbate înfățișarea orașelor. Sunt discutate lipsa zidurilor de apărare, distribuția aparent haotică a clădirilor și terenurilor din spațiul intravilan, măturile călătorilor străini, curțile domnești, bisericile, cartierele, piața (târgul) și livezile din orașe.

Ultima parte, consacrată caracteristicilor orașelor, cuprinde 17 studii de caz, câte unul pentru fiecare oraș din Țara Românească (Argeș, Brăila, București, Buzău, Câmpulung, Cornățel, Craiova, Floci, Gherghița, Ocna Mare, Pitești, Râmnicul Sărat, Râmnicul Vâlcea, Slatina, Târgoviște, Târgșor, Târgu Jiu).

Concluziile, sunt urmate de bibliografie, abrevieri, sigle și indice.

Efortul meritoriu al istoricului Laurențiu Rădvan umple un gol în istoriografia română. Prin monografia sa dedicată orașelor se întregeste considerabil cunoașterea societății românești de la sud de Carpați în perioada medievală.

Alexandru Ciocîltan

OVIDIU CRISTEA, *Veneția și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuții la studiul politicii orientale venețiene*, Edit. Istros, Brăila, 2004, XV+224p.

Prin lucrarea sa de doctorat Ovidiu Cristea se înscrie - într-un mod responsabil și erudit - pe un drum al istoriografiei românești, deschis de marii istorici Nicolae Iorga, Gh. I Brătianu și continuat în timpurile noastre, mai ales, de istoricii Șerban Papacostea și Ștefan Andreescu, ce a avut drept scop al cercetării factorii creatori de istorie în spațiul pontic.

După cum mărturisește chiar autorul în debut, „lucrarea de față nu și-a propus o tratare globală a politicii venețiene în Marea Neagră în secolele XIII-XIV, ci doar urmărirea unor chestiuni de detaliu mai puțin studiate de cercetările de până acum” (p. IX), pentru a continua apoi să-și sintetizeze contribuțiile celor nouă capitole care alcătuiesc această carte, și care este - în

ciuda afirmației de mai sus a autorului- o adevărată contribuție la cunoașterea cât mai fidelă a politicii Serenissimei în Levant, politică marcată, pentru secolele XIII-XIV, de rivalitățile cu Genova, de relațiile complexe și sinuoase avute cu Imperiul Bizantin, sau cu forțele politice implicate în acest spațiu: Imperiul de Trapezunt, Hoarda de Aur, Ilhanatul, Egiptul Mameluc, Țaratul Bulgar sau Emiratele Turcești. Totuși, Ovidiu Cristea își concentrează atenția cercetării asupra elementelor decisive, care au determinat politica Veneției în România, argumentând cauzalitatea și finalitatea acestora.

În primul capitol autorul tratează, din prisma politicii venețiene, urmările cruciadei a IV-a, crearea Imperiului Latin de la Constantinopol, restaurarea bizantină la Strâmțori și implicațiile tratatului de la Nymphaion (1261) asupra relațiilor veneto-genoveze, dar și veneto-bizantine. Ovidiu Cristea stăruie în a argumenta poziția Republicii Sf. Marcu - pentru perioada 1204-1261- față de spațiul pontic, apreciind că „preocuparea minoră a Veneției pentru Marea Neagră se explică în bună măsură prin faptul că, la acea dată, centrul de greutate al comerțului său se găsea în Mediterana Răsăriteană” pentru a completa că „principalul interes venețian la Strâmțori a fost de ordin strategic nu comercial”(p.7). Totodată argumentează și motivele pentru care Marea Neagră încă nu devenise „placa turnantă a comerțului internațional”, situație ce explică slaba prezență venețiană în zona pontică, în perioada 1204-1261. Mai departe sunt analizate condițiile care au contribuit la schimbarea raporturilor de putere la Strâmțori, dar și a realităților comerciale din bazinul pontic. De aceea „războiul Sfântului Sabas”, conlucrarea genovezilor cu Ilhanul și încheierea tratatului de la Nymphaion(1261) sunt momentele cel mai bine disecate de autor.(p.8-14).

Ocuparea Constantinopolului de către Mihail al VIII-lea Paleologul și deci dispariția Imperiului Latin, care garantase poziția privilegiată a venețienilor la Strâmțori în aceeași măsură în care Serenissima asigurase existența sa, dar și încheierea tratatului de la Nymphaion, ambele evenimente de referință având loc în 1261, au marcat pentru întreaga perioadă ce a urmat politica Veneției față de Imperiul Bizantin și Genova și au imprimat caracterul acțiunilor sale. În aceste condiții preocuparea autorului a fost aceea de a analiza cât mai riguros, și de a surprinde cât mai fidel evoluția acestei politici și a mobilurilor ce au stat la baza acestor acțiuni. Cum era firesc, Veneția nu putea accepta pierderea poziției extraordinare pe care a avut-o la Strâmțori și de aceea a depus eforturi deosebite pentru a reveni la situația privilegiată din 1204. Însă, realitățile politice și militare - așa cum bine reliefează Ovidiu Cristea - au determinat Serenissima să oscileze între două soluții: una de compromis, care viza încheierea unor armistiții sau tratate cu Imperiul Bizantin (precum în 1268, 1277, 1285) și Genova, și prin care să-și poată desfășura activitățile comerciale în România, iar alta radicală, ce se materializa prin cruciada antibizantină și trebuia să se încheie cu restaurarea Imperiului Latin la Strâmțori, dar și a poziției privilegiate pierdute în 1261. Astfel, în cel de-al doilea capitol autorul prezintă demersurile venețiene, susținute de papalitate, pentru organizarea cruciadei antibizantine(p.29-34), precum și cauzele ce au determinat eșecul lor. Fiind un bun cunoscător al bibliografiei temei studiate, așa cum reiese din parcurgerea acestei lucrări, Ovidiu Cristea analizează temeinic relațiile veneto-genoveze, ilustrând convingător sursele conflictelor dintre cele două thalasoerații. Înscriș în contextul mai larg al luptei pentru hegemonie, generat de condițiile comerciale și politice ale tratatului de la Nymphaion (mai bine zis ale clauzei sale pontice) - în condițiile în care Marea Neagră devenise locul de întâlnire al marilor drumuri comerciale - precum și de cuceririle și campaniile mamelucre în Palestina și Siria care au afectat iremediabil Veneția, *Primul Război al Strâmțorilor(1294-1302)* a fost, după aprecierea autorului „expresia unei linii politice „dure” în politica venețiană, care a considerat că poate redobândi supremația printr-o victorie categorică” (p.38). Pe lângă capitolul II, capitolele VI, VII, IX sunt dedicate *Războaielor pentru Strâmțori*. Raportându-se permanent la izvoare - de precizat că este impresionantă și consistența remarcabilă a notelor - dintre care unele inedite, Ovidiu Cristea prezintă factorii care au generat Războaiele pentru Strâmțori (al doilea a avut loc între 1350-1355, iar al treilea între 1376-1381), condițiile în care s-au desfășurat și consecințele lor. Un alt aspect de reținut este acela că autorul explică faptul că aceste conflicte au angrenat forțe

politice de pe un spațiu imens, care a cuprins Peninsula Italică, Europa Centrală și de Sud-Est. Amintim doar implicațiile pe care *Războaiele pentru Strâmtori* le-au avut asupra Imperiului Bizantin precum și alianța ungaro-genoveză, care era să fie fatală Republicii Sfântului Marcu în cel de-al treilea război al Strâmtorilor. De altfel, Ovidiu Cristea tratează într-un capitol separat problema alianței ungaro-genoveze cu caracterul său antivenetian, precum și relațiile dintre Serenissima și Ungaria lui Ludovic I de Anjou, marcate de conflictul pentru Dalmația (p.161-174). Nu are rost să insistăm asupra acestor războaie parcurgerea cărții oferind toate elementele necesare cunoașterii lor.

Analiza conflictelor din secolele XIII-XIV pentru hegemonie la Strâmtori și în Marea Neagră-din perspectiva imenselor avantaje strategice și comerciale ce decurgeau de aici- dintre Veneția și Genova reprezintă nu doar esența acestei cărți, dar și aspectul cel mai important de reținut.

În aceeași problematică a Strâmtorilor, din perspectiva intereselor Veneției, Ovidiu Cristea tratează, în cel de-al treilea capitol, modul în care „Compania Catalană... a influențat<în primele decenii ale secolului al XIV-lea> direct sau indirect regimul Strâmtorilor”(p.72), considerând că Serenissima a încercat să se folosească cât mai mult de pe urma catalanilor și a problemelor pe care aceștia le-au provocat Imperiului Bizantin, mai ales că încheiase un tratat cu Carol de Valois (1306) prin care se urmărea restaurarea Imperiului Latin la Constantinopol. Eșecul acestei noi tentative de cruciadă antibizantină a determinat o schimbare a tacticii venețiene în problemele orientale. Astfel, autorul apreciază că „dacă perioada 1261-1310 a fost dominată, în politica externă venețiană, de ideea restaurării Imperiului latin de Constantinopol pe calea cruciadei, după 1310 Veneția a renunțat la tentativele revenirii la situația din 1204-1261 și s-a orientat către îmbunătățirea relațiilor cu *basileul*”(p.75-76). Această schimbare de tactică a adus Veneției reale beneficii, reușind să-și consolideze pozițiile în România și să-și relanseze prezența în bazinul pontic. Autorul îi consideră pe „Marino Sanudo Torsello și Marco Minotto „teoreticienii” relansării politice venețiene în Egeea și Marea Neagră” pentru că „acțiunea politică venețiană în deceniile patru și cinci ale secolului al XIV-lea a coincis cu multe din sugestiile formulate de autorii sus-amintiți”(p. 97). Legat tot de relansarea venețiană, în cel de-al cincilea capitol al lucrării sunt prezentate cele două campanii întreprinse de Giustiniano Giustiniani împotriva genovezilor în zona Strâmtorilor și Marea Neagră, din anii 1323 și 1328. Analiza acestor campanii (p. 99-111) a permis formularea unei ipoteze privitoare la regimul navigației venețiene în Marea Neagră. Astfel, după încheierea primului război al Strâmtorilor - care „a consfințit poziția privilegiată a Genovei în Marea Neagră”(p. 44) - genovezii au impus „excluderea din Marea Neagră a navelor de război ale Serenissimei”(p. 115), cele două campanii venețiene fiind două momente de excepție, ce păreau a declanșa un nou război între cele două thalasocrații.

În încheiere nu putem decât să apreciem această lucrare de istorie universală, deosebit de fundamentată bibliografic și conceptual, dar și să ne întrebăm-în condițiile în care în România sunt prea puțini specialiști în istoria republicilor maritime italiene - dacă cuvintele autorului din introducere sunt ironie sau maximă modestie: „punctele de vedere nou formulate pot părea, unui specialist al problemei, asemenea unor picături de ploaie într-un ocean”(p. XV).

Ștefan Aftodor

MIRCEA D. MATEI, RADU CÂRCIUMARU, *Studii noi despre probleme vechi. Din istoria medie a românilor*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2004, 157 p.+18 fig.

Volumul este rodul unei colaborări concretizată prin această primă lucrare din cadrul unei anunțate „Serii” de publicații științifice ce urmează a apărea, asemeni cărții de față, sub egida Facultății de Științe Umaniste a Universității „Valahia” din Târgoviște. Acest lăudabil și ambițios obiectiv este anunțat în *Cuvântul-ul înainte* (p. 7-8) al lucrării de către profesorul Mircea D. Matei,

cunoscut specialist în arheologie medievală, care își asumă practic girul moral al cărții, dat fiind că cele două studii ale Domniei Sale reprezintă un segment minoritar în economia lucrării, în vreme ce coautorul volumului, tânărul său coleg Radu Cârțumaru, publică patru articole cu tematică și consistență variabilă. Acestea, plasate în prima parte a volumului, constituie de fapt „esența” lucrării și exclusiv asupra lor ne vom îndrepta atenția în cele ce urmează. Convins că problemele abordate în acest volum „resimt nevoia unor reveniri continue”, probabil printr-o metodologie de cercetare și pe temeiul unor noi izvoare în măsură să aducă lămuririle necesare în acest sens, d-l M. D. Matei consideră, cu un optimism debordant, „că numai foarte puține din cele spuse în paginile acestui mic volum vor putea fi catalogate (dar cu argumente!) ca superflue” (p. 8). Foarte probabil, Domnia Sa nu a avut vreme să citească atent paginile 9-101 ale lucrării, altminteri ar fi găsit de cuviință să evite o astfel de concluzie tranșantă și totodată superficială. Pentru că, în nici un caz, aici nu poate fi vorba de contestarea rezultatelor unei analize pertinente, de vreme ce, cel puțin în 2/3 dintre „paginile acestui mic volum”, nu se individualizează nimic din ceea ce ar fi trebuit să reprezinte elementele de noutate, atât de așteptate „studii noi” despre amintirile „probleme vechi”, încă nelămurite pe deplin, ale istoriei medievale a românilor.

Primul studiu al d-lui R. Cârțumaru, cel dintâi din această lucrare, este intitulat *Întemeierea primului stat feudal românesc extracarpatic* și are următoarele subtitluri: „Diploma cavalerilor ioaniți și primele realități politice românești de la sud de Carpați” (p. 9-13), „Răsăritul european în a doua jumătate a secolului XIII” (p. 13-19), „Etapile unificării politico-teritoriale de la sud de Carpați: ipoteze și controverse istorice” (p. 19-28), „Noi orientări de politică externă în primele decenii ale veacului al XIV-lea (Țara Românească în lupta pentru obținerea independenței politice)” (p. 28-34), „Războiul maghiaro-muntean din 1330: între legendă și adevăr istoric (Apariția statului feudal Țara Românească)” (p. 34-39), și o „Bibliografie selectivă” (p. 40). Autorul adoptă sistemul specific unei sinteze, fără a se raporta la un aparat critic, atât de necesar în cazul analizei tematicii complexe pe care o abordează în acest studiu, mulțumindu-se a face trimitere în final doar la o sumară bibliografie ce nu depășește, ca limită cronologică superioară, primii ani ai deceniului nouă al secolului XX. De fapt, pe temeiul acestei literaturi științifice minimale, d-nul R. Cârțumaru nu face altceva decât să excerpteze substanțial, la limita plagiatului, din lucrările unor autori ce au analizat în mod judicios problematica discutată, să reitereze concluziile documentate ale acestora și să pretindă a infirma cu hotărâre ipoteze deja desuete, vehiculând date și informații ce constituie „bunuri” de mult câștigate în istoriografia românească. Pe bună dreptate, în aceste condiții, ne putem întreba în ce constă elementul de noutate al acestui studiu, care sunt aspectele de originalitate prin care autorul reușește să lămurească sau măcar să nuanțeze „problemele vechi” pe care le abordează cu pretins spirit critic?

În privința acestui prim studiu se impun neîndoielnic unele observații care, însă, privesc îndeosebi forma și mai puțin fondul problematicii, de vreme ce tematica analizată de către autor, fără a expune o viziune personală și în lipsa unor surse contemporane în măsură a ne oferi noi informații, este rodul unor cercetări ale căror concluzii sunt consacrate și îndeobște acceptate în istoriografia românească. „Episodul ioanit” și relevanța sa pentru istoria spațiului extracarpatic sunt expediate rapid, în cuprinsul a numai câteva pagini (p. 9-13), deși motivațiile pragmatice ale regalității ungare în acordarea Diplomei din 1247 au fost de curând atent și competent reevaluate în lucrări speciale⁵, însă, din păcate, necunoscute d-lui R. Cârțumaru. Mai mult, autorul,

⁵ Viorel Achim, *Despre vechimea și originea Banatului de Severin*, în RI, s. n., V, nr. 3-4, 1994, p. 233-247; Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, cu o prefață de Acad. Camil Mureșan, București, 2001, p. 233-242 (subcapitolul „Episodul ioanit în istoria românească”); Ioan-Aurel Pop, *Aspecte confesionale și bisericești în Diploma Cavalerilor Ioaniți, în Slujitor al Bisericii și al Neamului. Părintele prof. univ. dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române, la 70 de ani*, volum tipărit cu binecuvântarea ÎPS Bartolomeu Anania, arhiepiscopul Vadului, Feleacului și Clujului, Cluj-Napoca, 2002, p. 372-380; Ș. Turcuș, *Alcune considerazioni sulla 'presenza' dei monaci-cavalieri di S. Giovanni nelle terre romene del*

încercând să manifeste o oarecare prudență în interpretarea unor informații din textul amintitei Diplome, consideră, în mod eronat, că stăpânirea „[...] voievodului Litovoi asupra unui teritoriu din spațiul intracarpatic rămâne, totuși, dificil de susținut. [...] țara hațegăna [sic!] poate reprezenta cel mult un feud” acordat acestuia de către regele Ungariei (p. 11). Este însă binecunoscut faptul că Țara Hațegului era o structură teritorial-politică tipic românească „de mai mare întindere, în cuprinsul hotarelor pe care regatul [Ungariei, n. n.] le revendica teoretic, dar unde nu a intervenit direct, nu își instalase încă [în 1247, n. n.] organe proprii de administrare și nici de control militar”⁶. Așadar, acest teritoriu se afla sub controlul deplin și neîngrădit al voievodului Litovoi, a cărui stăpânire se extindea și asupra nordului Olteniei⁷, zonă în care, cel mai probabil, se afla centrul său politic și administrativ. Ideea, susținută de către autor, conform căreia titlul voievodal al unora dintre „dinaștii” amintiți în Diploma cavalerilor ioaniți ar putea fi golit de conținut și, fapt subînțeles, în acest caz expresia teritorială a acestuia ar fi lipsită de substanță, este respinsă cu hotărâre de însăși conținutul documentului emis de către regalitatea ungară. O dovedește chiar acțiunea întreprinsă câteva decenii mai târziu – cel mai probabil la finele deceniului șase sau la începutul celui următor al veacului al XIII-lea – de către Litovoi, același din 1247 sau un voievod omonim descendent al său, cu scopul reunirii sub propria-i autoritate a teritoriilor din dreapta și din stânga Oltului⁸, și chiar ipoteza, suficient de convingătoare, a întinderii stăpânirii lui Seneslau măcar asupra unei părți a Țării Făgărașului⁹. Situația la granița de sud a Transilvaniei – în condițiile în care însăși ideea de frontieră presupunea în epocă o permeabilitate incontestabilă – nu era nici pe departe sub controlul strict al regalității ungare, astfel încât, până la reacția energetică a suveranului Ladislau IV, în acest areal s-au înregistrat oscilații politice importante și cu urmări pe termen lung, inclusiv pentru procesul de unificare teritorială progresivă a spațiului sud-carpatic.

În scurta trecere în revistă a situației Europei răsăritene de după marea invazie mongolă (pp. 13-19) nu sesizăm decât consultarea atentă a unor lucrări din bibliografia (neactualizată) indicată la finele studiului, însă și aici stilul este expozitiv și nicidecum analitic, așa cum își dorește autorul. În încercarea de discuție privitoare la raporturile tensionate ungaro-cumane și la situația cumanilor așezați în Ungaria (pp. 17-19), d-l R. Cârciumaru ignoră, cu totul surprinzător, analiza pertinentă a profesorului Victor Spinei, cuprinsă într-o excelentă lucrare, recent republicată, ce lămurește într-o manieră admirabilă problematica ultimelor valuri de migratori și a

Duecento, în L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali, volum îngrijit de Cristian Luca, Gianluca Masi, Andrea Piccardi, Brăila-Veneția, 2004, p. 19-28.

⁶ Radu Popa, *La începutul Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 274.

⁷ *Ibidem*, p. 276; Thomas Năgler, *Transilvania între 900 și 1300*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. I, (până la 1541), coord.: Ioan-Aurel Pop și Th. Năgler, Cluj-Napoca, 2003, p. 228.

⁸ R. Popa, *op. cit.*, p. 277; Sergiu Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241-1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cuceririi ungare*, în *Constituirea statelor feudale românești*, coord.: Nicolae Stoicescu, București, 1980, p. 49; în privința cronologiei confruntărilor militare ale voievodului Litovoi cu oștile regalității ungare, a se vedea Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 186-187; Idem, *Societatea românească la începutul Evului Mediu (secolele IX-XIV)*, în *Istoria României. Compendiu*, coord.: Ioan-Aurel Pop și Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, 2004, p. 196-197.

⁹ Antal Lukács, *Țara Făgărașului în Evul Mediu (secolele XIII-XVI)*, București, 1999, p. 168-169; Tereza Sinigalia, *Arhitectura civilă de zid din Țara Românească în secolele XIV-XVIII*, București, 2000, p. 23-25; Th. Năgler, *op. cit.*, p. 228.

impactului acestora asupra spațiului românesc¹⁰. Lecturarea unuia dintre subcapitolele¹¹ acestui volum l-ar fi edificat pe d-nul R. Cârțumaru asupra tematicii care îi provoacă destule dificultăți de interpretare, ajutându-l astfel să depășească suficiența de care dă dovadă prin expedierea în numai câteva pagini a unei etape complexe a istoriei Regatului Ungariei, cu urmări directe și asupra politicii angevine în raport cu realitățile din spațiul sud-carpatic. În ceea ce privește cronologia urmărită punctual în „Etapile unificării politico-teritoriale de la sud de Carpați: ipoteze și controverse istorice” se strecoară, din păcate, numeroase erori, apar frecvente inadvertențe și sunt susținute supoziții infirmate de mai bine de un deceniu în literatura științifică de specialitate. Astfel, este de neînțeles stăruința autorului de a căuta dovezi „de ordin documentar și arheologic” relative la „așezarea efectivă a cavalerilor ioaniți în teritoriul dintre Carpații Meridionali și Dunăre” (pp. 19-20), de vreme ce este cunoscut faptul că Ordinul nu a dat curs „invitației” regelui Béla IV și, cu acordul tacit al pontifului Inocențiu IV, a refuzat să își asume rolul de avangardă a politicii expansioniste a Regatului Ungariei¹². În cazul cronologiei revoltei lui Litovoi împotriva Ungariei, dintre variantele propuse de către d-nul R. Cârțumaru, pe baza lecturilor succinte ale Domniei Sale, opinăm că nu poate fi susținut pe nici un temei ipoteticul „interval 1277-1279” și nici chiar „anul 1277” (p. 21), însă putem plasa începuturile acestui episod de adversitate față de coroana Sf. Ștefan mai curând în anul 1272¹³, dată care precede intervenția energetică a regalității ungare ce reinstituia controlul asupra Țării Hațegului, ca reacție la acțiunile ostile ale voievodului¹⁴.

Discuția despre „mitul lui Negru vodă”, despre care se pretinde a fi „cultivat cu îndărătnicie, vreme îndelungată, în istoriografia noastră” (pp. 24-28), este abordată dintr-o optică perimată, netemeinicia „descălecaturii” politic fiind un fapt de netăgăduit¹⁵, legenda istorică reflectând, foarte probabil, după cum și autorul o intuiește într-unul dintre puținele momente de inspirație, ecourile târzii ale unei translații de populație, care la finele secolului al XIII-lea, din motive care nu interesează aici, migrează, în număr variabil, însă nu neapărat consistent, la sud de Carpați¹⁶. Nu este vorba, evident, de o politică sistematică de a „împinge” granițele politice către sud prin încurajarea stabilirii populației din Transilvania în teritorii asupra cărora coroana Sf. Ștefan continua să emită pretenții de suzeranitate, ci de opțiuni individuale ale unor grupuri etnice și confesionale ce își asumă astfel de inițiative din dorința de a beneficia de proprietăți funciare sau de piețe de desfăcere în zone unde găseau încă disponibilități de acest fel. Existența comunității

¹⁰ Victor Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Cluj-Napoca, 2003, p. 309-317; pentru varianta în limba română, vezi Idem, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999.

¹¹ Idem, *The Great Migrations* (subcapitolul „D. The Avatars of the Communities under the Domination of the Golden Horde and the Neighbouring States”), p. 301-333.

¹² Vezi *supra*, nota 3, îndeosebi Ș. Turcuș, *Alcune considerazioni*, p. 27-28, cu argumente pe deplin edificatoare pentru motivațiile refuzului ioaniților; pentru lămurirea aspectelor politicii regatului Ungariei în Sud-Estul Europei ar fi fost deosebit de utile studiile consacrate acestui subiect de către Viorel Achim, *Banatul în Evul Mediu: Studii*, București, 2000, *passim*.

¹³ T. Sălăgean, *Transilvania*, p. 186-187; Idem, *Societatea românească*, p. 197.

¹⁴ R. Popa, *op. cit.*, p. 277-278.

¹⁵ N. Stoicescu, „Descălecat” sau întemeiere? *O veche preocupare a istoriografiei românești. Legendă și adevăr istoric*, în *Constituirea statelor feudale românești*, p. 97-164; Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324-1881*, vol. I, *Secolele XIV-XVI*, București, 2001, p. 69-71.

¹⁶ Ștefan Metes, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, 1977, p. 73-75; A. Lukács, *op. cit.*, p. 167; Dan Nicolae Busuioc von Hasselbach, *Țara Făgărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța*, vol. II, Cluj-Napoca, 2000, p. 76-77.

săsești de la Câmpulung (Muscel) este un exemplu elocvent al migrațiilor necontrolate dincolo de Carpați, iar comitele Laurențiu – a cărui piatră tombală¹⁷, conservată peste secole, nu generează deloc o nouă „controversă”, după cum afirmă, vizibil preocupat, d-nul R. Cărciumaru (p. 27) – îndeplinea doar funcția de greav al unor coloniști sași stabiliți în oraș¹⁸ sau chiar fondatori ai urbei. Deci, numai prin prezența certă a elementelor etnice germane și a conducătorului acestora la Câmpulung nu se poate susține, nici măcar ipotetic, existența unui comitat al Ungariei la sud de Carpați (p. 27)¹⁹!

Desigur că în privința dominației tătare în stânga Oltului, asupra teritoriilor voievodatului lui Seneslau și a Cumaniei, autorul subliniază pe bună dreptate că trebuie să fi precumpănit controlul economic al Hoardei (p. 26), însă acesta implica evident și un strict control politic, chiar dacă nu prin intermediul unor forțe militare așezate statornic în zonă; de altfel, în lumina izvoarelor narative și documentare ale vremii, această din urmă considerație este de netăgăduit²⁰. Ar fi fost de dorit ca d-l R. Cărciumaru să insiste, cu detalii semnificative, asupra invocatelor cercetări arheologice „temeinic efectuate în zona sub-montană de la stânga Oltului” (p. 26), mai ales că, după spusele Domniei Sale, acestea „înfirmă, și ele, multe din teoriile avansate de cercetarea românească cu privire la dominația mongolă [...] fapt care pune [...] sub semnul întrebării direcțiile unificării politice în spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunăre” (pp. 26-27). De vreme ce, în lămurirea problemei „direcțiilor” unificării spațiului sud-carpatic, aportul investigațiilor arheologice ar fi atât de relevant, mai ales pe fondul așa-numitei „tăceri a surselor” scrise, ne întrebăm (din nou) de ce autorul nu analizează precumpănitor aceste aspecte, care ar fi constituit cu adevărat unul dintre puținele elemente de originalitate ale studiului Domniei Sale. Cât despre filiația Tihomir (Thocomer)²¹–Basarab I, ea nu sugerează o continuitate „dinastică” din linia Litovoi–Bărbat, de vreme ce părintele Întemeietorului nu pare a fi deținut titlul voievodal, iar între cele două familii nu a existat nici o legătură directă. Însă afirmația că „în cazul lui Tihomir avem de a face cu un personaj despre care întâlnim mențiuni precise în izvoare, a cărui existență nu poate fi pusă sub semnul întrebării” (p. 27), nu poate desigur decât să surprindă, cunoscută fiind precaritatea datelor pe care le deținem în privința acestui personaj, despre care nu știm decât că era tatăl lui Basarab și că avea un nume cuman, deși regele Ungariei îl socotea român²².

¹⁷ Emil Lăzărescu, *Despre piatra de mormânt a comitelui Laurențiu și câteva probleme arheologice și istorice în legătură cu ea*, în SCIA, IV, nr. 1-2, 1957, p. 109-127; Ioan Răuțescu, *Câmpulung Mușcel. Monografie istorică*, ediția a II-a, Brașov, 1997, p. 6, p. 34, p. 339.

¹⁸ Th. Nägler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, ediția a II-a, traducere în limba română de Anamaria Haldner, București, 1992, p. 172-173 (susține însă faptul că „[...] Laurentius de Longocampo [...] poate să fi sosit aici cel mai târziu la 1290, împreună cu Radu Negru [sic!]”); D. N. Busuioc von Hasselbach, *op. cit.*, p. 70-71; Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țara Românească până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Iași, 2004, p. 90-91, p. 117, p. 396.

¹⁹ T. Sălăgean, *Societatea românească*, p. 198 (totuși, cercetătorul clujean susține, în mod surprinzător, supoziția neîntemeiată a constituirii „de către regalitatea ungară a unei «mărci» transcarpatice de frontieră cu reședința la Câmpulung” – realitate neatestată de nici un izvor contemporan – al cărui conducător ar fi fost, într-o perioadă neprecizată, și amintitul „comes Laurencius de Longo Campo” [subl. autorului, T. S.]).

²⁰ V. Spinei, *The Great Migrations*, p. 461-463.

²¹ C. Rezachevici, *op. cit.*, vol. I, p. 68, consideră că „Thocomer” ar fi de fapt varianta corectă, socotind că „Tihomir” este o eroare de traducere a numelui ce apare menționat în documentul latin din 26 noiembrie 1332.

²² *Ibidem*, p. 69; există, în schimb, date despre persistența numelui Basarab la nord de Carpați, în Transilvania, vezi *Izvoare privind Evul Mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea*, vol. I, (1402-1473), introducere, ediție îngrijită, note și traduceri de Adrian Andrei Rusu, Ioan-Aurel Pop, Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, 1989, doc. 30, p. 61, doc. 71, p. 88, doc. 98-99, p. 120-123, doc. 101, p. 124-125, doc. 119-120, p. 148-150, doc. 171, p. 192, doc. 175, p. 202-204,

În cadrul ultimei părți a menționatului prim studiu din volum, adică în cuprinsul subtitlurilor „Noi orientări de politică externă în primele decenii ale veacului al XIV-lea (Țara Românească în lupta pentru obținerea independenței politice)” (p. 28-34) și „Războiul maghiaro-muntean din 1330: între legendă și adevăr istoric (Apariția statului feudal Țara Românească)” (p. 34-39), se urmărește o succintă expunere evenimentială a parcursului raporturilor româno-ungare, în contextul relațiilor politico-militare din Europa răsăriteană. Ne-au reținut atenția în mod deosebit paginile dedicate faimoasei bătălii de la Posada (9-12 noiembrie 1330). Autorul exclude din rândul ipotezelor privitoare la localizarea acestei confruntări militare, în mod cu totul nejustificat sau doar din necunoaștere, tocmai pe una dintre cele suficient de convingătoare, care plasează Posada, pe baza unei argumentații temeinic documentate, undeva pe valea Cernei, între Dunăre și Mehadia, așadar în Banatul de Severin²³. În rest, considerațiile de natură strategico-militară ale d-lui R. Cârciumar, relative la desfășurarea și la deznodământul bătăliei sunt simple supoziții, care nu pot fi admise nici măcar ca ipoteze de lucru, neîntemeindu-se pe nici un alt izvor în măsură a schimba datele problemei²⁴.

Al doilea studiu al d-lui R. Cârciumar, cuprins în același volum colectiv, se intitulează *Constituirea statului feudal Moldova* (pp. 41-63) și are o structură similară celui precedent, cu excepția faptului că, de această dată, se renunță la subtitluri, probabil cu intenția nedeclarată de a da o anumită cursivitate „analizei” spinoasei probleme, iar trimerile la literatura științifică de specialitate se limitează la deja obișnuita și la fel de succintă „Bibliografie selectivă” de la final. Pornind de la lucrările consultate, autorul nu face altceva decât să rezume eficient evoluția cronologică a binecunoscutelor evenimente politico-militare care au dus la nașterea statului românesc de la est de Carpați. Este adevărat că revolta voievodului maramureșean Bogdan din Cuhea împotriva regalității ungare și campania condusă de acesta, care s-a finalizat prin cucerirea mărcii militare angevine de la răsărit de Carpați și alungarea sau capturarea Drăgoșeștilor fideli coroanei Sf. Ștefan²⁵, are, fără îndoială, și un *background* local, căci fără ajutorul substanțial al unor *maiores terrae*²⁶ (p. 62), capabili să dispună de detașamente de oaste suficiente spre a constitui o armată în măsură a rezista reacției trupelor regelui Ludovic I de Anjou, nu s-ar fi

doc. 177, p. 207, doc. 179, p. 208-209, doc. 186, p. 214, doc. 209, p. 243; David Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în secolele XVI-XVII*, în Idem, *Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București, 1991, p. 15-16.

²³ C. Rezachevici, *Localizare bătăliei dintre Basarab I și Carol Robert (1330): în banatul de Severin* (I), în AIIAI, XXI, 1984, p. 73-87; *Ibidem* (II), în AIIAI, XXII/2, 1985, p. 391-407; Idem, *Războiul din 1330 în lumina izvoarelor vremii*, în „Studii și cercetări. Muzeul Curtea de Argeș”, II, 1987, p. 13-39; Idem, *Două precizări pe marginea unor recente publicații. I. În legătură cu localizarea bătăliei din 1330 dintre Basarab I și Carol Robert*, în AIIAI, XXV/1, 1988, p. 523-525; Idem, *Cronologia critică*, vol. I, p. 68-69.

²⁴ O recentă analiză pertinentă a acestei confruntări militare: Idem, *Caracterul bătăliei din 1330 între Basarab I și Carol Robert: țărani neînmarmați sau cavaleri de tip apusean?*, în „Argesis. Studii și comunicări – seria istorie”, XIII, 2004, p. 167-175.

²⁵ Asupra acestor aspecte, pe lângă lucrarea „clasică” a profesorului ieșean Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 85-92, vezi și studiul lui Ovidiu Pecican, *Dragoș de Giulești și Bal, fiul lui Sas, între Maramureș și Moldova*, în Idem, *Arpadieni, Angevini, Români. Studii de medievistică central-europeană*, Cluj-Napoca, 2001, p. 87-114; Alexandru Simon, *În jurul Carpaților. Formele și realitățile genezei statale românești*, Cluj-Napoca, 2002, p. 417-426.

²⁶ La trimerile bibliografice ale autorului adăugăm și un studiu mai vechi, care face referire la feudalii din epoca anterioară întemeierii și la descendenții acestora: Gheorghe Diaconu, *Despre rolul curților boierești în organizarea militară a Moldovei în veacurile XIV-XV*, în „Studii și referate privind istoria României”, partea I-a. 1954, p. 556-560.

obținut victoria decisivă ce a marcat practic independența *de facto* și *de jure* ca și apariția statului Moldova pe harta politică a Europei veacului al XIV-lea.

Urmează cel de al treilea studiu al d-lui R. Cârciumaru, cu titlul *Țara Românească și evoluția raporturilor internaționale în a doua jumătate a secolului XIV*, care aduce o schimbare de registru în construcția „discursului istoriografic”. Se remarcă, timid, „apelul” la un aparat critic redactat neglijent și ale cărui norme tehnice sunt confuze și încărcate de erori: abrevieri nedesluite, citări inconsecvente și numeroase greșeli de tehnoredactare. Dincolo de aceste aspecte tehnice, baza excursului autorului în istoria raporturilor externe ale Țării Românești, de la Nicolae Alexandru la Vladislav I (Vlaicu), o constituie studiile, articolele și volumele d-lui profesor Șerban Papacostea (a se vedea notele 3, 12, 14, 16, 22, 26, 32, 39), „integrate” cu alte câteva lucrări fundamentale ale unor renumiți medievști²⁷. Nici din lectura acestui studiu al d-lui R. Cârciumaru nu rezultă o viziune novatoare, o componentă de inedit, vreo reinterpretare convingătoare asupra „problemelor vechi” ale Evului Mediu românesc, pe care autorul își propunea încredător să le rezolve prin apariția lucrării sale de debut. Ar fi de adăugat, printre altele, că nu există certitudinea că în 1375 Vladislav I (Vlaicu) „se va stinge din viață, încercând să recapete teritoriul care stârnise atâtea patimi politice [Banatul de Severin, n. n.]” (p. 85), după cum apreciază autorul, problematica împrejurărilor și a datei morții domnului muntean generând încă numeroase controverse, cert fiind că acesta pierrea în împrejurări necunoscute, cândva între primele luni ale anului 1376 și înainte de 7 iunie 1377, când este atestat ca voievod al Țării Românești doar Radu I²⁸.

Contribuția d-lui R. Cârciumaru la volumul colectiv recenzat aici se încheie cu un studiu al cărui titlu pornește de la o parafrază neinspirată: *Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare: prieteni sau dușmani într-un Ev Mediu întunecat?* Acest titlu provoacă nedumerire: poate fi socotit secolul al XV-lea o epocă „tenebroasă”? Consider că încercarea autorului de a da o formulare „plastică” titlului menționat a avut un rezultat nefericit. Nici substanța studiului nu este convingătoare, însăși demersul d-lui R. Cârciumaru pornind de la o optică greșită, care trece cu vederea principiul dominant în epocă al interesului politic imediat și prioritar ce anima acțiunile celor doi domni români în adoptarea deciziilor politico-militare în actul de guvernare. Indiferent de presupusele relații de rudenie dintre Ștefan cel Mare și Vlad Țepeș și în ciuda ajutorului pe care domnul muntean îl acordase fiului lui Bogdan II pentru a obține tronul Moldovei, adversitatea dintre cei doi avea să apară din rațiuni pragmatice mult prea importante pentru a fi evaluate pe temeiul unor motivații de ordin sentimental. Importanța economică a Chilie, poziția sa privilegiată în cadrul comerțului internațional și veniturile consistente care derivau din controlul asupra orașului-port l-au determinat pe Ștefan cel Mare să încerce cu orice preț să cucerească și apoi să păstreze vechiul emporiu genovez²⁹. Evident, este îndreptățită opinia d-lui R. Cârciumaru, care respinge, pe bună dreptate, aserțiunile lui Laonic Chalcocondil privitoare la un asediu conjugat otomano-moldav asupra Chilie în 1462 (p. 96). Ștefan cel Mare, profitând cu pragmatism de dificultățile vecinului său muntean, va fi încercat să cucerească cetatea, însă pentru sine și numai prin intermediul propriilor forțe militare. Revenind la același studiu al d-lui R. Cârciumaru, trebuie să fie

²⁷ Lipsesc, deloc surprinzător, dată fiind superficialitatea nedisimulată a demersului autorului, trimitere la lucrări importante, publicate în urmă cu decenii sau de curând, ca, spre exemplu: Nicolae Constantinescu, *Vladislav I (1364-1377)*, București, 1979; C. Rezachevici, *Cronologia critică*, vol. I, p. 71-73 („Nicolae Alexandru”), p. 73-75 („Vlaicu – Vladislav I”).

²⁸ *Ibidem*, p. 74, cu bibliografia actualizată a problematicii în discuție.

²⁹ În privința problematicii relative la Chilia și la disputele pe care le-a generat, a se vedea îndeosebi Virgil Ciociltan, *Chilia în primul sfert al secolului al XV-lea*, în RdI, XXXIV, nr. 11, 1981, p. 2091-2096; Ștefan Andreescu, *O cetate disputată: Chilia în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în Idem, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p. 34-48; Idem, *Note despre cetatea Chilia*, în Idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 49-58.

neîndoielnic vorba de o eroare de tehnoredactare când se afirmă cu nonșalanță că „din luna noiembrie 1456, Țara Românească [sic!] plătea tribut turcilor” (p. 94), mențiunea vizând desigur situația Moldovei, care acceptase sub Petru Aron plata tributului către Poartă, în urma „somației” sultanului Mehmed II Fâtih³⁰. Plata haraciului a fost, de altfel, perpetuată ulterior cu regularitate și în prima parte a domniei lui Ștefan cel Mare. Colaborarea militară din 1476 dintre domnul Moldovei și Vlad Țepeș, eliberat din captivitate de către regele Matia Corvin și reinvestit în domnia Țării Românești, nu a reprezentat decât o componentă a alianței antiotomane ce reunise din nou pe aceleași poziții politice întregul spațiu românesc. Uciderea lui Vlad Țepeș de către un grup de boieri complotiști fideli adversarului său la tron avea loc nu „pe fundalul noilor incursiuni turcești asupra statului muntean” (p. 101), ci, mai precis, ca urmare a victoriei (*ante* 10 ianuarie 1477) decisive a oștii lui Basarab Laiotă cel Bătrân, cu o componentă otomană consistentă, asupra domnului aflat atunci în scaun, pe fondul unei inferiorități militare certe a acestuia din urmă³¹. Ca în majoritatea covârșitoare a studiilor reunite de către d-l R. Cărciumaru în acest volum, și acest din urmă articol, care încheie seria contribuțiilor Domniei Sale la configurarea lucrării colective recenzate, relevă o documentare precară și un aparat critic deosebit de limitat, rod al suficienței de care iarăși dă dovadă autorul în abordarea unei problematice atât de complexe. Pe fondul acestor deficiențe de documentare, apar, din nefericire, cât se poate de „firești” accesele de patetism ale autorului (p. 101), afirmațiile gratuite care deprofesionalizează demersul a cărui finalitate se dorea riguros științifică. Concluzionând, cel puțin pentru partea care revine responsabilității d-lui R. Cărciumaru, volumul este o nereușită evidentă, un exemplu despre cum nu trebuie scrisă istoria. Poate ar fi fost mai util ca tânărul universitar, de a cărui certă posibilitate de ascensiune rapidă în ierarhia didactică din plan local nu mă îndoiesc, și-ar fi canalizat eforturile și exuberanța specifice vârstei spre întreprinderea unor temeinice cercetări în arhivele din țară sau către participarea la investigații arheologice de teren, ori în analiza atentă a corpusurilor și colecțiilor de izvoare editate, toate acestea fiind în măsură a-i asigura premisele realizării unei lucrări originale, cu adevărat interesantă pentru istoriografia românească. Prin compilații de acest fel, Domnia Sa nu face decât să compromită ideea de analiză serioasă, în spirit critic, a unor problematice de importanță deosebită pentru istoria românilor, nereușind să realizeze din această lucrare nici măcar un meritoriu „curs universitar pentru uz intern”, după cum de altfel ar rezulta, în urma unei evaluări mai atente, volumul amintit.

Cele două studii ale reputatului arheolog medievalist Mircea D. Matei, intitulate *Din problemele mereu actuale ale domniei primului voievod Mușatin al Moldovei* (pp. 103-126) și

³⁰ Șt. S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii”. Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în AIIAI, XVII, 1980, p. 634-639; Leon Șimanschi, «Închinarea» de la Vaslui (5 «iunie» 1456), în AIIAI, XVIII, 1981, p. 613-637; Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, cu o prefață de Prof. Halil Inalcık, București, 1993, p. 198-199; Viorel Panaite, *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII)*, București, 1997, p. 294.

³¹ Pentru „dosarul” complet al problematicei, a se vedea: N. Stoicescu, *Vlad Țepeș*, București, 1976, p. 170-171; Radu Ștefan Ciobanu [Vergatti], *Pe urmele lui Vlad Țepeș*, București, 1979, p. 236-239; Mircea Dogaru, *Dracula – mit și realitate istorică*, București, 1994, p. 104-105; Șt. Andreescu, *Vlad Țepeș (Dracula) între legendă și adevăr istoric*, ediția a II-a, revăzută, București, 1998, p. 173-175; C. Rezachevici, *Cronologia critică*, vol. I, p. 117-118; Idem, *Mormântul lui Vlad Țepeș – cea mai plauzibilă ipoteză, în Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu, Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 258, care opinează pentru localizarea bătăliei dintre oastea lui Vlad Țepeș și a lui Laiotă Basarab „la sud de București [subl. autorului, C. R.] [...] undeva pe drumul [...] București–Giurgiu”, ceea ce pare foarte probabil, cunoscând faptul că trupele otomane, care îl însoțeau pe pretendentul și fostul domn de la acea dată, veneau de la sud de Dunăre și se îndreptau către cel mai apropiat centru politico-administrativ al Țării Românești.

Ștefan cel Mare și cetățile Moldovei (pp. 127-157), se constituie în analize concludive bine articulate, întemeiate pe experiența a decenii de investigații arheologice, depășind însă sfera noastră de interes prin specializarea mult prea riguroasă a argumentelor tratate de către autor. O singură observație ne îngăduim a exprima, subliniind cele ce am susținut în paginile anterioare: este indubitabil rolul strategic pe care îl avea Chilia din punct de vedere militar (pp. 133-135) în epocă, însă în competiția pentru această cetate, a cărei recucerire o urmăreau atât moldovenii, pe cât doreau să o păstreze muntenii și, nu în ultimul rând, încercau să o anexeze ungurii, precumpănește importanța economică a orașului-port, statutul său de terminal comercial ce genera venituri substanțiale și asigura controlul asupra unui segment notabil al comerțului internațional.

Surprinde la acest volum modalitatea prin care, după „o viață de om așa cum a fost”, încununată cu rezultate importante în urma multiplelor campanii de cercetări de teren și concretizate prin publicarea unor volume de referință pentru arheologia medievală românească, venerabilul profesor Mircea D. Matei consimte să își asume girul moral al unei lucrări care pune în „valoare” doar apetitul tânărului său coleg, d-l Radu Cărciumaru, pentru improvizație, compilație abundentă și lipsă cronică de discernământ critic și implicit contribuie parțial la deresponsabilizarea acestuia din urmă. Nu cu astfel de lucrări se va individualiza d-l R. Cărciumaru în peisajul istoriografic românesc, sau poate că nici nu urmărește acest obiectiv firesc pentru un „medievist”? Însă, după cum rezultă din lucrarea recenzată, aceasta pare a fi, din păcate, perioada istorică de care se ocupă Domnia Sa, ca și cadru didactic, în centrul universitar în care activează.

Cristian Luca

L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli. Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali, a cura di/ edited by Cristian Luca, Gianluca Masi, Andrea Piccardi, Museo di Brăila - Istros Editrice, Brăila - Venezia, 2004, 436 pp.

O interesantă serie de volume dedicate relațiilor dintre Peninsula Italică și spațiul nord-vestic și occidental al Mării Negre continuă prin recenta lucrare apărută sub egida Institutului Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția – care publică și două periodice științifice deja consacrate: *Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia* și *Quaderni della Casa Romana di Venezia*, în cadrul cărora unul dintre editorii volumului prezentat aici este membru al comitetului de redacție – și a Muzeului Brăilei. Deopotrivă volum de documente și culegere de studii, *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale* reunește, după cum rezultă din titlu, o serie de studii și articole ce privesc îndeosebi relațiile italo-române de-a lungul veacurilor, valorificând un număr notabil de surse inedite provenind din diverse arhive și biblioteci italiene. Cele 25 de titluri cuprinse în acest volum abordează tematici variate: Dragoș Măndescu, *Un reperto romano di "lorica segmentata" scoperto sul territorio dell'antica Dacia*, p. 13-17; Șerban Turcuș, *Alcune considerazioni sulla 'presenza' dei monaci-cavalieri di S. Giovanni nelle terre romene del Duecento*, p. 19-28; Radu Ștefan Vergatti, *I genovesi e la civiltà portuale nella Dobrugia tra la metà del Duecento e la fine del Trecento*, p. 29-39; Veronica Turcuș, *L'abbazia cistercense transilvana di Cârța. Nuove proposte per l'interpretazione dell'origine architettonica del complesso: le mensole della sala capitolare*, p. 41-59; Șerban Marin, *Un transilvano a Venezia: il voivoda Stefano Lackfi II e la Guerra del 1372-1373 tra Venezia, Padova e Ungheria nella cronaca di Giovanni Giacomo Caroldo*, p. 61-79; Eugen Denize, *Le relazioni veneto-ottomane e i romeni. Dalla battaglia di Nicopoli alla caduta di Salonicco (1396-1430)*, p. 81-94; Ioan-Aurel Pop, *Dalla Crociata alla pace: documenti veneziani riguardanti i rapporti tra le potenze cristiane e l'Impero Ottomano all'inizio del XVI secolo*, p. 95-107; Giorgio Aldrichetti,

Gli stemmi delle famiglie patrizie venete Minio e Zane, imparentate con i principi di Moldavia nel Cinquecento, p. 109-116; Maria Pia Pedani, *Doni e insegne del potere concessi dai sultani ottomani ai principi romeni nel Cinquecento*, p. 117-132; Daniela Frigo, *La Transilvania nella cultura politica veneziana (sec. XVI-XVII)*, pp. 133-146; Iacob Mârza, Zevedei-Ioan Drăghiță, *Italiani ad Alba Iulia nell'epoca del Principato autonomo di Transilvania (1541-1691)*, p. 147-157; Michela Dal Borgo, *Nuovi documenti sul mancato matrimonio tra il pretendente principesco moldavo Stefano Bogdan ed Elena Cievalelli, suor Deodata al Monastero Corpus Domini di Venezia (1600)*, p. 159-163; Andrei Pippidi, *Giovanni Giuliani, un domenicano italiano nella Moldavia del Seicento*, p. 165-169; Eugen Zuică, *Appunti sulla missione del minore conventuale Gregorio da Bari nei Principati Romeni della prima metà del XVII secolo*, p. 171-182; Florina Ciure, *Il problema transilvano (1660-1699) nei dispacci dei rappresentanti diplomatici e dei dragomanni veneti presso la Porta*, p. 183-229; Gianluca Masi, *La Transilvania nella seconda metà del XVII secolo (febbraio-ottobre 1661), fra Impero Asburgico e Impero Ottomano, secondo la testimonianza inedita del Codice Magliabechiano XXV, 740, della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze*, p. 231-276; Ovidiu Cristea, *Un 'viaggiatore' italiano nella Transilvania del Seicento: il bolognese Giovanni Luigi Zani*, p. 277-291; Andrea Piccardi, *Ragguagli, editi a Venezia, su importanti vicende dell'Est Europa nel XVII secolo*, p. 293-307; Dragoș Ungureanu, *Alcune notizie riguardanti i romeni in un libro, poco noto, del Seicento italiano*, p. 309-319; Cristian Luca, *L'importazioni di merci levantine nella Venezia del Seicento e del primo Settecento: la cera e i pellani provenienti dai Principati Romeni*, p. 321-361; Ionel Cîndea, *Libri ecclesiastici greci stampati a Venezia, e già appartenenti alla Metropoli di Proilavia*, p. 363-382; Teresa Ferro, *Gli intellettuali italiani e la lingua romena tra la fine del Settecento e i primi decenni dell'Ottocento*, p. 383-391; Constantin Ardeleanu, *Alcune notizie riguardanti la navigazione e il commercio degli Stati italiani preunitari alla foce del Danubio (1829-1856)*, p. 393-404; Nicolae Bocșan, Ion Cârja, *La partecipazione del Vescovato Greco-Cattolico romeno al Concilio Ecumenico Vaticano I (1869-1870)*, p. 405-427; Paolo Tomasella, *Un protagonista dello stile "Neoromâneș": Geniale Fabbro, maestro costruttore friulano*, p. 429-433. Studiile și articolele, de întinderi inegale și pornind de la abordări diferite, vizează, din punct de vedere cronologic, aspecte istorice variate ce se situează preponderent dincolo de pragul anului 1600, poate și datorită tematicii predilecte de cercetare a unuia dintre editorii-coordonatori ai volumului, care cultivă cu precădere astfel de analize secvențiale. Este o tendință firească, ținând cont de fundamentul arhivistic consistent al contribuțiilor reunite în acest volum. Astfel, structurarea materialelor ne permite, încă de la început, două observații bine definite, de fapt truisme: concentrarea, motivată documentar, a studiului raporturilor italo-române, doi termeni generoși și generici așezați în relație directă, în etapa modernității timpurii și invariabila condiționare tematică a dispunerii și interpretării, practic numerice, a unei informații „fixe”, reprezentată, în cazul de față, de sursa de epocă.

Cu excepția primului și ultimului articol din volum, aparținând Antichității și respectiv contemporaneității, fără a-și pierde însă din interes, datorită „acestei izolări” – articolul lui Dragoș Măndescu relevă un episod arheologic aparte, prin tipul și locul descoperirii și prin artefactul pe care îl prezintă, iar paginile realizate de către Paolo Tomasella urmăresc strălucita carieră a unuia dintre membrii minoranței italiene din spațiul românesc – celelalte 23 de contribuții, număr cu atât mai impresionant cu cât nu constituie totalitatea unor comunicări prezentate în cadrul unei conferințe, fiind realizate special pentru a conflui în această lucrare, sunt axate pe teme aparținând Evului Mediu clasic (secolele XIII-XV), trecerii – în două trepte (secolul XVI și secolul XVII) – de la modern la medieval și modernității (secolele XVIII-XIX). Desigur, această cronologie, ca și volumul căreia i se aplică, este o formă de liant între realitățile atât de diferite a două zone distincte

aflate la distanță de 1500 de kilometri. Acest model de legătură stimulează analizele specifice raporturilor de schimb în cadrul comerțului maritim și fluvial, care, alături de comunicarea de tip confesional sau/și ideologic, sunt principala unitate comună, fie doar prin numărul articolelor dedicate unor astfel de aspecte, a subiectelor și temelor surprinse în volum.

Întorcându-ne la structura cronologică a volumului, la prima sa mare unitate temporală, încă „actualul” și disputatul Ev Mediu, Șerban Turcuș readuce în atenție, printr-o pertinentă analiză a datelor problemei, „o invitație refuzată”, episodul ioanit relaționat cu tendințele expansioniste ale Regatului ungar într-un teritoriu a cărui structură politică și socio-economică incipientă anticipa statul medieval românesc. Radu Ștefan Vergatti reia mult discutatul și încă insuficient lămuritul rol al genovezilor în civilizația ponto-danubiană ce avea să influențeze, la multiple niveluri, viața autohtonilor și viitoarele domnii românești. Veronica Turcuș rediscută, din punct de vedere arhitectonic, aspecte privitoare la importantul centru cistercian de la Cârța, iar Eugen Denize reanalizează, dintr-o perspectivă bine articulată, influența avută de raporturile veneto-otomane asupra Țărilor Române, deși acestea din urmă se aflau la acea vreme mult mai la nord de principalele arii de interferență disputate de cele două mari puteri ale epocii. Indică prin linia directoare a metodologiei folosite, trăsătura comună a acestor studii și articole, chiar și prin noua manieră de a analiza unele tematici deja studiate, ar putea fi expusă „repetiției simple” dacă nu ar exista capacitatea regenerativă a subiectelor, a aspectelor atinse doar tangențial anterior și oferta reprezentată de contextualizarea altor informații și puncte de vedere, toate încununate, cel mai adesea, de apelul la izvorul istoric ca fundament și reper al analizei. Sunt câteva posibilități evidențiate și de studiul lui Șerban Marin, care pe temeiul materialului contemporan venețian inedit urmărește un conflict veneto-maghiar care, în condițiile des întâlnitei precarități documentare pentru spațiul românesc din deceniul opt al secolului XIV, ar fi rămas prea puțin cunoscut și, astfel, socotit irelevant pentru istoria politică a Transilvaniei.

Una dintre principalele etape ale tranziției politico-ideologice către secolul XVI și a persistenței ideii de cruciadă antiotomană este surprinsă de noile documente venețiene, datând de la sfârșitul anului 1513, publicate și interpretate de către Ioan–Aurel Pop. Tot aspecte privitoare la Imperiul Otoman abordează studiul semnat de Maria Pia Pedani, care surprinde în lumina unor „reflectoare” arhivistice și de ceremonial venețiene expresiile vizuale ale însemnelor de putere conferite domnilor români de către sultani. Un caz interesant de convergență heraldică veneto-moldavă face obiectul articolului lui Giorgio Aldrichetti, care urmărește căsătoria a două domnițe române cu nobili din rândul onora dintre cele mai prestigioase familii patriciene din orașul lagunar. Cu studiul Michelei Dal Borgo, privitor la proiectul matrimonial venețian eșuat al pretendentului moldovean Ștefan Bogdan, fiul lui Iancu Sasul, se încheie prima etapă tematică a trecerii cronologice de la medieval la modern. Înainte de a ne apleca asupra celei de a doua perioade, amintim contribuția comună a lui Iacob Mârza și Zevedei–Ioan Drăghii și studiul Danielei Frigo, care, pendulând între medieval și modern, lasă să se întrevadă, din imaginea politică a Transilvaniei percepută de venețieni și prin prezența italiană la Alba Iulia, deosebiri și similitudini existente între secolele XVI și XVII, diferențe evidente prin densitatea inegală de date, așa cum sunt surprinse din viziunea „celuilalt”, a străinului, a oaspetelui, a „imigrantului” *avant la lettre*.

Cel puțin din punct de vedere numeric, al contribuțiilor, al spațiului ocupat în economia lucrării și, cu precădere, al surselor inedite puse în circulație, a doua etapă cronologică, cuprinzând materialele privitoare la secolul al XVII-lea, constituie „palierul istoric” cel mai bine reprezentat în volum. Din cuprinsul a patru decenii, foarte schimbătoare din punct de vedere politico-militar și diplomatic, Florina Ciure extrage 121 de rapoarte venețiene inedite conținând date cu privire la Principatul Transilvaniei în ultima fază a existenței sale pre-habsburgice; antecedentele de studiu

și cercetare ale autoarei, ca și proiectele similare aflate în curs de finalizare, o și recomandă, de altfel, ca o excelentă cunosătoare a raporturilor politico-diplomatice și economice veneto-transilvane din veacurile XVII-XVIII. Studiul tinerei cercetătoare orădene este completat de un articol care valorifică alte 33 de documente relative la Transilvania, concentrate doar pe o perioadă de două luni, editate și analizate cu detașare și implicit cu o doză ridicată de obiectivitate de către universitarul florentin Gianluca Masi. Tot de la începutul deceniului șapte al secolului al XVII-lea provin și scrisorile necunoscute aduse în circuitul științific românesc de către cercetătorul bucureștean Ovidiu Cristea; sunt prețioase documente epistolare ce privesc disputele politico-militare dintre Poartă și imperiali pentru controlul asupra Transilvaniei. Este un deceniu complex prin bogăția materialului documentar conservat, care îngăduie o analiză judicioasă asupra evenimentelor relative la Principatele Române. Din 1663 datează știrile publicate de Andrea Piccardi, informații care fac parte din categoria presei de epocă, a jurnalismului incipient, care se dezvoltă vertiginos în Occident. Cu materialul lui Dragoș Ungureanu, focalizat asupra anului crucial 1683, ieșim din sfera transilvană și intrăm în zona sud-carpatică și balcanică, în plenitudinea spațiului teritorial și etnic al acestui areal. O analiză în manieră voit pozitivistă, „neașteptată” în contextul actualelor tendințe interpretative, dar atât de necesară prin argumentul abordat, este inițiată de Cristian Luca pe baza unei bogate informații arhivistice venețiene inedite sau mai puțin cunoscute privind comerțul danubian al Serenissimei. Prin complexitatea tematicii abordate, ținând de istoria economică, și pe fondul carențelor istoriografice și documentare care transformă inițiativa autorului aproape într-o întreprindere de pionierat, sunt surprinse etape inedite ale evoluției raporturilor comerciale româno-venețiene din secolul al XVII-lea și de la începutul veacului următor. Astfel, se structurează statistici, se schițează o coerență a acestor rapoarturi de schimb și, mai ales, pe temeiul apelului la sursele inedite contemporane, se realizează o analiză cuprinzătoare a relațiilor comerciale dintre Veneția, Țara Românească și Moldova în perioada cronologică amintită. Nu trebuie omis faptul că studiile menționate anterior, care fac apel constant și consistent la izvoarele de epocă, nu sunt simple și seci repertorii și statistici, dimpotrivă ele propun formule interpretative care oferă o imagine de ansamblu a etapei istorice parcurse în abordările fiecărui autor. Studiile privind misiunile catolice din Țările Române aduc, la rândul lor, prețioase informații inedite: profesorul Andrei Pippidi, printr-un succint portret de misionar dominican, coboară în cotidian marile angoase politice și ecleziastice din anii ‘30 ai secolului al XVII-lea, propunând mai degrabă imaginea unui om de acțiune, decât a unui cleric devotat misiunii sale pastorale. În același registru al istoriei ecleziastice, care are în prim plan un personaj al Contrareformei catolice, misionarul franciscan conventual Gregorio da Bari, a cărui biografie este foarte puțin cunoscută, se cantonează și studiul, cu rezultate meritorii, al tânărului universitar gălățean Eugen Zuică.

Partea finală a volumului, subsumată modernității, se deschide și se încheie cu studii având în centrul atenției Biserica. Universul ortodoxiei din zona Brăilei este surprins în cercetările lui Ionel Cădea privitoare la cărțile de cult tipărite la Veneția, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, pentru vechea Mitropolie a Proilavei, analiză judicioasă care „trădează” formația de remarcabil istoric și bibliolog a autorului. Participarea înalților ierarhi ai Bisericii Greco-Catolice transilvane la Conciliul Ecumenic Vatican I (1869-1870) este vizată de ampla cercetare, fundamentată pe surse contemporane identificate în arhive vaticane, a lui Nicolae Bocșan și Ion Cârja. Cele două ultime „momente” de istorie ecleziastică intercalează un studiu al d-nei Teresa Ferro, reputată cercetătoare italiană, profesoară de limbă, cultură și civilizație română, care urmărește cu acribia și competența-i recunoscute poziția intelectualilor italieni față de limba română, și un articol al lui Constantin Ardeleanu, preocupat de angrenarea spațiului danubian în comerțul internațional al

secolului al XIX-lea, în primul rând de manifestarea intereselor comerciale ale statelor italiene preunitare în zona gurilor Dunării.

După parcurgerea contribuțiilor din volum, încheiate în mod firesc de o listă a autorilor care au participat efectiv, prin articolele și studiile pe care le-au oferit, la geneza acestei lucrări, „tripla dorință” – continuitate, bilanț, noutate –, exprimată de către editori în *Introducere* (pp. 7-11), poate fi considerată pe deplin împlinită. Caracterul de bilanț, deși cel mai puțin resimțit între cele trei elemente ale dezideratelor introductive, pe care îl implică volumul este puternic conturat la finalul acestuia, când se încheie interacțiunea dintre componenta cunoscută și cea inedită. Luând în considerare vârsta și exuberanța editorilor, dublate de o pricepere și o experiență editorială și științifică indubitabile, care le exced statutul, atât de des invocat, uneori, din păcate, în sens depreciativ, de „tineri istorici”, și prin însumarea unui segment consistent și valoros de studii dedicate îndeosebi secolului al XVII-lea, reușita volumului de față devine tot mai evidentă. Proiectul își păstrează echilibrul, își menține diferențele locale în limitele impuse de materialul documentar-archivistic, narativ și bibliografic utilizat, în general în raport cu subiectele tratate de fiecare autor.

O singură observație de ordin tehnic ar fi de subliniat, iar aceasta în speranța continuării proiectelor românești de o asemenea calitate. Deși tematica volumului este foarte vastă, prezența unui Indice de nume, atât ca ratășare la modele practicate la nivel „înalt” european, fără a globaliza inutil, cât și ca asigurare a unui firesc instrument de lucru, ar fi reprezentat o întregire binevenită pentru lucrarea prezentată aici. Însă, ce ar fi fost indexul fără un conținut pe măsură? Și astfel ne întoarcem la calitatea intrinsecă ce individualizează, nu precum o formă de izolare, ci ca un pas spre integrare, prezentul volum. Îmbucurător este faptul că Editura Istros a Muzeului Brăilei, prin vocea, generozitatea și, nu în ultimul rând, pricepera managerială a directorului său, d-l Prof. univ. dr. Ionel Cândea, și-a anunțat deja public intenția de a continua, în colaborare cu Institutul Român de Cultură și Cercetare Umanistică din Veneția, publicarea, cu o frecvență biennială sau triennială, a acestei serii de volume de tip *Miscellanea* în limba italiană, încredințând responsabilitatea editorială și de coordonare a viitoarelor lucrări aceluiași tineri istorici Cristian Luca și Gianluca Masi.

Alexandru Simon

ALEXANDRU SIMON, *Feleacul (1367-1587)*, Edit. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2004, 386 p.

Temeinică reconstituire a istoriei așezării, din vremea primei sale apariții documentare până la modificarea situației ei în urma înfruntărilor de interese cu Clujul spre sfârșitul secolului al XVI-lea. Monografia e larg integrată în istoria voievodatului, apoi a principatului; ea se dorește și reușește să fie completă, în limitele permise de informațiile păstrate, atât datorită bazei documentare constituite cu asiduitate de autor cât și viziunii larg-cuprinzătoare a acestuia. E un exemplu care se cuvine imitat.

Șerban Papacostea

Arhiva Istorică a României, serie nouă, vol. I (2004), nr. 1, Edit. Scriptorium, București, 2004, 272 p.

Se cuvine salută hotărârea unor cadre didactice de la Facultatea de Istorie din București de a relansa inițiativa veche de un secol și jumătate a lui B.P. Hasdeu, care a lansat o publicație periodică consacrată exclusiv editării izvoarelor. Noua publicație va găzdui izvoare istorice din toate timpurile și de toate categoriile referitoare la trecutul teritoriului românesc. Primul număr conține materiale de interes primordial începând din secolul al XIV-lea până în vremurile cele mai apropiate. Felicităm pe autorii inițiativei iar publicației lor îi urăm mulți ani spre binele istoriografiei române.

Șerban Papacostea

PANAIT I. PANAIT și DANIEL FLAUT, *Arheologie medievală română*, Ovidius University Press, Constanța, 2004, 390 p.

Prețios ghid pentru cei care se consacră disciplinei atât de bogate în înfăptuiri și strict necesare înțelegerii unei părți însemnate a trecutului nostru care este arheologia medievală. Sunt prezentate pe baza unei largi informații bibliografice și a experienței personale a celor doi autori diversele ramuri ale disciplinei, aspectele tehnice și metodele variate ale arheologiei medievale. E un instrument de lucru binevenit și necesar medievisticii noastre.

Șerban Papacostea

VICTOR SPINEI, *Les répercussions de la grande invasion mongole de 1241-1242 sur l'espace carpato-danubien reflétées surtout dans les oeuvres des chroniqueurs italiens*, München, R. Oldenbourg Verlag, 2002-2003.

Cercetare consacrată izvoarelor privitoare la marea invazie mongolă, îndeosebi a celor italiene. Textele referitoare la temă sunt reproduse și supuse unei temeinice analize. De completat cu studiul aceluiași autor consacrat surselor florentine din prima jumătate a secolului al XIV-lea referitoare la marea invazie mongolă publicat în, *Studia Asiatica*, III, (2002), 1-2, p. 17-38.

Șerban Papacostea

MIHAI COSTĂCHESCU, *Correspondență*, volum editat de Dumitru Ivănescu, Virginia Isac, Sorin D. Ivănescu, Junimea, Iași, 2003, 677 p.

Correspondența cuprinde informații utile cu privire la activitatea de editor de izvoare medievale a titularului corespondenței și la preocupările sale și ale corespondenților săi în acest domeniu.

Șerban Papacostea

Interferențe româno-elene (secolele XV-XVII), volum editat de LEONIDAS RADOS, Fundația Academică "A.D. Xenopol", (Academia Română, Institutul de Istorie "A.D. Xenopol"), Iași, 2003, 286 p.

Volumul cuprinde contribuții însemnate din domeniul istoriei medievale dintre care semnalăm pe cel al lui Flavius Solomon consacrat mitropoliilor Moldovei în prima jumătate a secolului XV în contextul eforturilor de unire a bisericilor, pe cel al lui Florin Marinescu privitor la documentele grecești din România și la cele românești din Grecia și pe cel al Cătălinei Chelcu referitor la implicarea grecilor în economia Moldovei în vremea lui Petru Șchiopul. E de sperat ca acest volum să dea un nou impuls studiilor bizantine și neo-elenice în România.

Șerban Papacostea

Olteneshile de B. Petriceicu Hasdeu. Patru discursuri. Originele Craiovei. Christ și Tudor Vladimirescu. Studiu introductiv și ediție de OVIDIU PECICAN, Edit. Limes, Cluj-Napoca, 2002, 158 p.

Contribuție la istoria românească îndeosebi în secolul al XIII-lea, în vremea celui de al doilea țarat bulgar. Sugestii demne de reținut pe lângă afirmații depășite. Însemnătatea volumului e subliniată de îngrijitorul ediției.

Șerban Papacostea

OVIDIU PECICAN, *B.P. Hasdeu istoric*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2004, 319 p.

Monografie temeinică consacrată operei istorice a unuia dintre fondatorii istoriografiei române moderne. Lucrarea e concepută în cel mai larg cadru cu putință, evidențiat de subdiviziunile în care e grupată materia: *Concepția, Imaginarul istoriografic, Practica istoriografică*. Prima subdiviziune îl situează pe Hasdeu și opera sa în ambianța de idei filozofice în care s-a dezvoltat gândirea sa istorică. A doua înfățișează, ceea ce autorul numește *spații matrice, spații sacre*, orizontul geografic al operei lui Hasdeu și principalele orientări ale preocupărilor sale istorice. Ultima subdiviziune analizează metoda istoriografică a lui Hasdeu, în primul rând atitudinea lui față de izvoare și de editarea lor.

Monografia de față se înscrie ca referință obligatorie pentru toți cei care doresc să se inițieze în opera de istoric a lui B.P. Hasdeu.

Șerban Papacostea

RADU MANOLESCU
(28 iulie 1929 - 12 februarie 2005)

La 12 februarie 2005 a încetat din viață, după o lungă suferință, profesorul universitar Radu Manolescu, care s-a alăturat șirului istoricilor de valoare, care, în ultimii ani, ne-au părăsit mult prea devreme. Născut la 28 iulie 1929, în București, a dovedit încă din anii de liceu o mare pasiune pentru formarea unei vaste culturi istorice, care l-a ajutat să își desăvârșească în chip strălucit studiile și să urmeze o carieră la fel de strălucită.

Cursurile Facultății de istorie le-a urmat la București (între anii 1947-1951) și a avut norocul de avea ca dascăli figuri de marcă ale istoriografiei noastre. A avut ocazia de a audia cursurile lui George Brătianu și a fost un discipol merituos și apreciat al profesorilor Andrei Oțetea și Virginia Sacerdoțeanu, de la care a deprins metoda laborioasă de reconstituire a trecutului istoric, bazată mai ales pe cunoașterea aprofundată a documentului, precum și o excelentă cunoaștere a limbii și paleografiei latine, domeniu în care s-a impus ca formator de specialiști. Profesorul Radu Manolescu a aplicat, ca nimeni altul, toate abilitățile, formate în anii de studiu, la cunoașterea societății medievale, românești și occidentale, cu care și-a identificat numele.

Talentul pedagogic înăscut și aplecarea pentru cercetare au fost factorii care l-au recomandat de la sfârșitul facultății pentru o carieră universitară. În 1951 devine asistent la Facultatea de istorie, la catedra de istorie universală, fiind cantonat pe studierea Evului Mediu. Cariera sa didactică a mers mână în mână cu afirmarea științifică, care și-a dat măsura în susținerea (1963) și apoi în publicarea tezei de doctorat *Comerțul Țării Românești și al Moldovei cu Brașovul (secolele XIV-XVI)*, București, 1965. Lucrarea amintită este un model de cercetare istorică și ea reprezintă o realizare peste care nu se poate trece, fiind un punct de plecare pentru multe cercetări viitoare.

Ca o consecință a obținerii titlului de doctor și a activității științifice susținute, au urmat treptele afirmării didactice, de la lector la profesor universitar (1974). Profesorul Radu Manolescu, care a îndeplinit peste un deceniu și funcția de prodecan, a devenit pentru zeci de generații de studenți însăși imaginea Facultății de istorie din București, fiind o parte din tinerețea acestora.

Domeniul predilect, în care profesorul Radu Manolescu a pus pietre de hotar în cercetarea istorică românească, a fost însă istoria Evului Mediu european și extra-european. Ca titular al cursului de Istorie Medie universală și-a legat numele pentru mult timp de coordonarea și de elaborarea unor adevărate tratate de istorie medievală, care sunt și azi o sursă de informație completă pentru problemele generale ale societății europene și extra-europene în Evul Mediu. *Istoria Evului Mediu*, în 3 volume, reprezintă o sinteză care nu este cu nimic mai prejos de lucrări similare din Occident. Colectivul al cărui coordonator a fost s-a dovedit a fi la fel de meritoriu. Cei care l-au secondat cu multă competență au fost istorici din generații diferite, dar care au excelat în domeniul

amintit (Mihai Berza, Stelian Brezeanu, Mihai Maxim, Gheorghe Zbucnea, Florentina Căzan). Alături de această lucrare de mari dimensiuni nu putem uita *Societatea feudală* sau eruditul studiu introductiv la cartea *Procesele Ioanei d'Arc*.

Pentru toți cei care i-au fost discipoli sau colegi și prieteni dispariția profesorului Radu Manolescu rămâne în continuare o mare pierdere. Am pierdut un dascăl, un mare specialist, dar și un om de o tărie morală, care a trecut peste toate greutățile vieții, chiar și peste boală cu un umor fin și cu o ironie greu de egalat. Pentru toate aceste motive Radu Manolescu va rămâne veșnic viu în amintirea tuturor celor care l-au cunoscut.

BIBLIOGRAFIA

Prof. Univ. dr. RADU MANOLESCU

- *Unele date referitoare la exportul de pește al Țării Românești în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în „Buletinul Institutului de cercetări piscicole”, XIV, 1955, nr. 1, p. 87-94.
- *Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în SMIM, II, 1957, p. 117-204.
- *Aspecte din istoria negoțului bucureștean în secolul al XVI-lea*, în „Revista de istorie”, 12, 1959, nr. 5, p. 25-69.
- *Le rôle commercial de la ville de Brașov dans le sud-est de l'Europe au XVIe siècle*, în NEH, t. 2, publiées à l'occasion du XIe Congrès des sciences historiques, Stockholm, 1960, p. 207-220.
- *Dezvoltarea social-economică a Țării Române în vremea feudalismului dezvoltat (în colaborare)*, în „Studii”, 15, 1962, nr.6, p.1468-1477
- *Cultura orășenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în voi. „Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare”, București, Editura Academiei, 1964, p. 47-95
- *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV-XVI)*, București, 1965
- *Nicolae Iorga ca istoric al comerțului românesc și universal*, în „Probleme economice”, 8, 1966, p. 91-105.
- *L'importance économique et militaire de villes portuaires de la Valachie et de la Moldavie aux XVe et XVIe siècles*, în vol. „Le pouvoir central et les villes d'Europe de l'Est et du Sud-Est du XVe siècle au début de la Revolution industrielle des portuaires”, Sofia, 1965, p.171-180.
- *Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395)*, în AUB, seria istorie, 15, 1966, p.59-74.
- *Urmările marii migrațiuni a popoarelor pentru Europa Apuseană*, în SAI, IX, 1967, p. 273-291.
- *Prelegeri de istorie universală medie*, fascicula III, București, 1968, 177 p.
- *Unitatea economică a țărilor românești în evul mediu (secolele XIV-XVI)*, în vol. *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, București, Editura Academiei, 1968, p. 135-152.

- *Cultura orășenească în Țara Românească în secolele XV-XVI*, în AUB, seria istorie, XVIII, 1969, nr. 2, p. 37-53.
- *Geneza feudalismului în Europa Apuseană*, în SAI, XIII, 1966, p. 241-267
- *Prelegeri de istorie universală medie*, fascicola IV, București, 1969, 109 p.
- *Societatea feudală în Europa Apuseană în secolele IX-XV*, în SAI, XIV, 1969, p. 261-283.
- *Contribution a l'histoire de la formation de la culture médiévale urbaine en Valachie*, în RRH, 8, 1969, nr. 3, p. 531-536.
- *Cu privire la problema patriciatului în orașele Țării Românești și Moldovei (secolul al XV-lea — prima jumătate a secolului al XVI-lea)*, în „Cumidava”, IV, 1970, p. 91-101.
- *Prelegeri de istorie universală medie*, fascicola V (în colaborare), București, 1970, 81 p.
- *Le commerce sur le littoral ouest de la Mer Noir à partir du milieu du XVIIIe siècle jusqu'au milieu du XVIe siècle*, în „Etudes d'histoire maritime présentées au XVIIIe Congres International des sciences historiques”, Paris, 1970, p. 237-278.
- *Scrierea latină în evul mediu* (în colaborare), București, Editura Științifică, 1971, 184 p. + album 40 p. și 52 planșe.
- *Istoria evului mediu*, vol. I (în colaborare), București, 1972, 300 p.
- *Procesele Ioanei d'Arc* (studiu introductiv, note și îngrijire științifică: Radu Manolescu), București, Editura Științifică, 1972, 456 p.
- *Bibliografia istorică a României*, vol. III (în colaborare), București. Editura Academiei, 1974, 372 p.
- *Declinul relațiilor feudale și pătrunderea relațiilor capitaliste în agricultură în Europa Apuseană*, în SAI, 25, 1974, p. 17-28.
- *Istoria evului mediu*, vol. II, partea I (în colaborare), București, 1974, 475 p.
- *Unele probleme privitoare la șerbii din Anglia în ultimele secole ale feudalismului dezvoltat*, în vol. *Sub semnul lui Clio. Omagiu academicianului prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 577-581.
- *Societatea feudală în Europa apuseană*, București, 1974, 363 p.
- *Capitularul despre domenii* (în colaborare), în SAI, 29, 1975, p. 64-68.
- *Formarea Imperiilor coloniale portughez, spaniol și olandez*, în SAI, 30-31, 1975, p. 491-500.
- *Istoria evului mediu*, vol. II, partea a doua (coordonator). București, 1975, 251 p.
- *Sur la participation des marchands de la Peninsule Balkanique au commerce avec la Valachie et la Transylvanie dans la première moitié du XVIe siècle*, în RESEE, 13, 1975, nr. 3, p. 403-405.
- *Legăturile economice între țările române în secolele XIV—XVI*, în vol. *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România. Naționalitatea germană*, vol. I, București, Editura Politică, 1976, p. 202-230.
- *Orașul medieval*. Culegere de texte (coordonator), București, 1976, 304 p.
- *Le probleme du patriciat dans les villes de la Valachie et de la Moldavie (XVe siècle — première moitié du XVIe siècle)*, în RRH, 15, 1976, nr. 1, p. 20-37.
- *Situația economică și structura socială a țăranimii din Anglia în secolele XIII—XV*, în RdI, 30, 1977, nr. 9, p. 1625-1647.

- *Istoria evului mediu*, voi.III (coordonator), București, 1978, 495 p.
- *Lupta antifeudală a țărănimii din Anglia în secolele XIII—XIV*, în RdI, 32, 1979, nr. 3, p. 505-520.
- *Formarea feudalismului și societatea feudală timpurie în Europa apuseană (Evoluție și tipologie)*, în RdI, 33, 1980, nr. 6, p. 1161-1178.
- *Istoria medie universală* (în colaborare, compendiu), București, 1980, 568 p.
- C. A. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800*, AUB, seria istorie, 29, 1980, p. 164-165.
- *L'environnement social des villes portuaires de la région du Bas-Danube a 13ème – 16ème siècles*, în *Seamen in society - Gens de mer en société*, Bucarest, 11-12 août 1980, Perthes, 1980, p. 20-25.
- *Trăsăturile mișcărilor țărănești în Europa apuseană în evul mediu*, în SAI, XLIII-XLIV, 1981, p. 182-190.
- *Ev mediu și feudalism (concept, obiective, metode de cercetare)*, în RdI, 35, 1982, nr. 7, p. 835-848.
- *La structure sociale de la Gaule mérovingienne reflétée dans l'oeuvre historique de Gregoire de Tours*, în AUB, seria istorie, 31, 1982, p. 25-28.
- *Rapport entre l'Est et l'Ouest, intervenție la : IV. Section chronologique. Moyen Age*, în vol. „Actes du XVe Congres International des Sciences Historiques, Bucarest, 7-10 aout 1980”, vol. IV, partea I, București, Editura Academiei, 1082, p. 613-614.
- *Statul feudal. Evoluția istorică în Europa apuseană*, în SAI, XLVII-XLVII, 1983, p. 256-274.
- *Orașul medieval în Europa Apuseană*, în SAI, XLIX-L, 1984, p. 230-243.
- *Orașele - factor de creare și de răspândire a culturii în Europa Apuseană (din secolul al XII-lea până la Renaștere)*, în SAI, LI-LII, 1985, p. 178-189.
- *Die rumänischen Länder 1350-1650* (în colaborare), în *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Bd. 3, Stuttgart, 1985, 1111-1127.
- *L'écriture latine en Valachie et en Moldavie au Moyen Age*, în RRH, XXV, 1986, nr. 1-2, p. 59-68.
- *Condițiile istorice ale formării și evoluției relațiilor capitaliste în Europa Apuseană (secolele XIV-XVII)*, în SAI, LV-LVI, 1088, p. 72-85.
- *Relațiile capitaliste în Europa Apuseană în secolele XIV—XVII: curs special*, București, Facultatea de Istorie și Filozofie, 1989, 205 p.
- *Comerțul și transportul produselor economiei agrare la Dunărea de Jos și pe Marea Neagră în secolele XIII—XV*, în RI (seria nouă), 1, 1990, nr. 6, p. 545-570.
- *Mișcarea comunală în Europa Apuseană în secolele X—XIII*, în RI (seria nouă), 1, 1990, nr. 2, p. 165-176.
- *Orașul medieval în Europa Apuseană: curs special*. București, Facultatea de Istorie, 1990, 342 p.
- *Le commerce et le transport des produits de l'économie agraire au Bas-Danube et en mer Noir aux XIVe-XVe siècles*, în NEH, VIII, 1990, p. 291-337.
- *Teorie, metodologie și terminologie în istorie (cu referire la medievistică)*, în RI (serie nouă), 2, nr. 11-12, p. 615-623.
- *Istoria evului mediu: curs pentru studenți*, vol. I: *Europa Apuseană, partea I: Secolele V-XV*, București, 1993, 216 p.

- *Istoria evului mediu; curs pentru studenți, vol.I, partea II-a: Sfârșitul evului mediu și începutul epocii moderne (secolele XVI-XVII)*, București, 1993, 144 p.
- *Marea Mediterană și Marea Neagră în evul mediu (Schită a evoluției lor ca arii de supremație navală și comercială)*, în RI (serie nouă), 4, 1998, nr. 1-2, p. 43-54.
- *Tendințe sincretice în opera lui Pico della Mirandola (Teologie și filosofie creștină, filosofie clasică și arabă, Cabala ebraică)*, în RI (serie nouă), 4, 1993, nr. 3-4, p. 231-233.
- *Relații economice și demografice între orașe din Țările române și din Europa Centrală în prima jumătate a secolului al XV-lea*, în vol. *Puterea modelului* (coord. David Prodan), Cluj-Napoca, 1995, p. 37-40.

Ileana Căzan

CONSTANTIN BĂLAN

(8 mai 1928- 27 august 2005)

Cu generozitatea sa debordantă, Constantin Bălan a plecat dintre noi luând cu sine o știință al cărei ultim slujitor devotat a fost: epigrafiile medievale, deprinsă cu profesorul Alexandru Elian, în timpul elaborării corpusului de *Inscripții medievale ale României. Orașul București I (1395-1800)*, apărut în 1965. Să identifice, să descifreze și să publice inscripții este o întreprindere științifică ce implică nu numai competențe lingvistice, paleografice și genealogice, spirit critic și o bogată experiență, ci și, ca orice studiu care are de a face cu patrimoniul mobil, eroismul modest al muncii de teren și o răbdare infinită. Constantin Bălan poseda toate aceste calități, împinse de perfecționismul său binecunoscut, la standarde greu de egalat. Celor doritori să îl asculte, Constantin Bălan le povestea aventurile și privațiunile presupuse de scoaterea la lumină a unor piese conservate *in situ* în cele mai neașteptate și puțin accesibile locuri, dezamăgirea de a constata că în intervalul unei vieți omenești, multe au dispărut, distruse de ignoranță și incurie. Cu un efort nediminuat de anii bătrâneții, Constantin Bălan a publicat în 1994, inscripțiile medievale ale *Județului Istoric Argeș (sec. XIV-1848)*, culese și verificate cu acribia ce devenise pentru colegii săi legendară. În schimb, *Inscripțiile județului Vâlcea (sec. XIV-XIX)*, la care a trudit în ultimii ani, nu a mai ajuns să le vadă tipărite. Două volume masive, cuprinzând aproape 2000 de texte culese dintr-una din cele mai importante regiuni istorice ale Țării Românești, ilustrații și indici, au fost definitivitate, cu prețul sănătății, subminată de anii de muncă ascetică, dar nu și-au găsit, spre dezamăgirea autorului, un editor sensibil la valoarea inestimabilă a unui astfel de tezaur. Nu se va șterge ușor din memoria celor care i-au fost aproape în ultimul an al vieții sale bogăția de erudiție pasionată pe care a pus-o în această ultimă carte a vieții sale, ca și cum ar fi știut ceea ce noi, ceilalți, am înțeles astăzi: astfel de repertorii cu greu vor mai putea fi realizate.

Cea de-a doua pasiune a sa au fost documentele interne ale Țării Românești. A colaborat la mai multe volume din *Documenta Romaniae Historica*, seria B (IX, XXIV, XXXVII) și a publicat singur documente din arhive străine privitoare la mănăstirile închinare. Era un desăvârșit paleograf, căruia nu îi rezistau nici un loc obscur, nici o semnătură înflorită. Nu îi lipsea nici exercițiul sintezei, probate în colaborarea la volumul VI (Epoca fanariotă) și V (secolul al XVII-lea) ale tratatului *Istoria românilor*, publicat sub egida Secției de științe istorice și arheologie a Academiei Române, între 2002 și 2003.

Întotdeauna modest și îndatoritor, tolerant față de greșelile altora, dar intransigent cu sine, Constantin Bălan era, în domeniul său de competență, un perseverent optimist. Stoicismul său natural l-a slujit și în confruntarea cu dificultățile unor cercetări atât de anevoioase, greu de imaginat și cu atât mai puțin de înfăptuit de generațiile mai noi de istorici, atrași irezistibil de succesul imediat în câmpul istoric. Vocația de istoric a lui Constantin Bălan fusese aceea de a sluji patrimoniul cultural medieval, oferindu-i instrumente de lucru solide, fără de care studiile de interpretare, oricât de spectaculoase, rămân precare.

Violeta Barbu

ISTVÁN GYÖRGY TOTH (1956-2005)

Cu aceste modeste rânduri, prietenii pe care și-i dobândise la București își iau rămas bun de la István György Toth strălucit reprezentant al generației de istorici maghiari care s-a manifestat în câmpul istoriografic după 1990 și colaborator al revistei noastre. Întorcându-se de la Congresul Mondial de Istorie de la Sidney, istoricul maghiar István György Toth s-a stins din viață în urma unui atac de cord, la numai 49 de ani. Cercetător și șef de departament la Institutul de Istorie al Academiei Maghiare, profesor de istorie socială la Central European University, István György Toth își făurise o solidă reputație internațională. Studiile sale erau traduse din Japonia până în Statele Unite, a fost profesor invitat la numeroase universități de prestigiu europene și nord americane.

Fapt rar pentru generația sa de mijloc, recursul la metodele noi ale istoriei sociale era dublat de o solidă erudiție, sensul tradiției de fascinația inventivității, curajul schimbării de devotament pentru moștenirea istoriografică ce-i fusese transmisă. În istoricul István György Toth se îmbinau capacitatea rară de a valorifica cu desăvârșită minuție și siguranță uriașe zăcămintele de material arhivistic cu simțul construcției și cu respirația de amploare a sintezei. O dovedesc cărțile sale recente despre istoria alfabetizării în Ungaria și Centrul Europei, *Literacy and Written Culture in Early Modern Central Europe*, Central European University Press, 2000, voluminoasele culegeri de documente privitoare la activitatea misionarilor catolici în teritoriile otomane ale Centrului și Sud-Estului Europei, *Litterae Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572-1717)* I-II, Editit István György Tóth, Roma-Budapest, apărute în 2002. Cea mai dragă dintre împlinirile sale era o nouă și monumentală sinteză a istoriei Ungariei, lucrare elaborată cu o largă colaborare națională și internațională, terminată odată cu obținerea titlului de doctor al Academiei Maghiare, titlu științific de care s-a învrednicit la o vârstă neobișnuit de tânără.

Colegii, prietenii de pretutindeni și studenții săi îl iubeau pentru umorul și generozitatea sa firească, pentru amabilitatea și căldura cu care era înzestrat, pentru jovialitatea inepuizabilă, pentru verva și ironia subtilă, semn al unei mari libertăți interioare. Iubea călătoriile academice, excursiile de studii cu studenții, mesele bune și mai presus de acestea, respira o pasionată dragoste de viață, pe care o împărtășea cu toți cei care îl cunoșteau. Pe cât de nobilă și de caldă i-a fost prezența, pe atât de intensă îi va fi absența.

Violeta Barbu

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSL	= Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare
AB	= Arhivele Basarabiei
AG	= Arhiva Genealogică
AGR	= Arhiva Genealogică Română
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj
AIPI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol", Iași
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
AnB	= Analele Brăilei
AnD	= Analele Dobrogei
AnM	= Analele Moldovei
AO	= Arhivele Olteniei
APH	= Acta Poloniae Historica
AR	= Arhiva Românească
ARBSH	= Académie Roumain. Bulletin de la Section Historique
ASUI	= Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza", Iași
AUBI	= Analele Universității București. Seria Istorie
AUI	= Analele Universității Iași. Seria Istorică
BAIESEE	= Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI	= BCIR
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BF	= Byzantinische Forschungen
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Română Veche
BS	= Byzantinoslovica
BSt	= Balkan Studies (Thessaloniki)
BSH. BSHAR	= ARBSH
BSGR	= Buletinul Societății Geografice Române
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
BZ	= Byzantinische Zeitschrift
CI	= Cercetări Istorice
CL	= Cercetări Literare

Cv. L	= Convorbiri Literare
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CN	= Cercetări Numismatice
CNA	= Cronica Numismatică și Arheologică
DIR	= Documente privind Istoria României (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania)
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica (seria A: Moldova; seria B: Țara Românească; seria C: Transilvania; seria D: Relații între țările române)
EB	= Etudes Balcaniques, Paris
EDr	= Ephemeris Daco-romana
EBPB	= Etudes Byzantines et Post Byzantines
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromanae
GB	= Glasul Bisericii
Hurmuzaki (și colab.)	= Hurmuzaki, Eudoxiu de (și colaboratorii), <i>Documente privind istoria românilor</i>
LAR	= Literatura și Artă Română
LL	= Limbă și Literatură
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice
MI	= Magazin Istoric
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
NEH	= Nouvelles Études d'Histoire
OCP	= Orientalia Christiana Periodica
RA	= Revista Arhivelor
RC	= Revista Catolică
RCr.	= Revista Critică
REB	= Revue des Études Byzantines
REG	= Revue des Études Grecques
REI	= Revue des Études Islamiques
RER	= Revue des Études Roumaines
RES	= Revue des Études Slaves
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RFR	= Revista Fundațiilor Regale
RH	= Revue Historique
RHSEE	= Revue Historique du Sud-Est Européen
Rdl	= Revista de Istorie
RI	= Revista Istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIB	= Revista de Istorie Bisericească
RIM	= Revista de Istorie Militară
RIR	= Revista Istorică Română
RIS	= Revista de Istorie Socială
RITL	= Revista de Istorie și Teorie Literară

RM	= Revista Muzeelor
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire
RSL	= Romanoslavica
RT	= Revista Teologică
SAI	= Studii și Articole de Istorie
SAO	= Studia et Acta Orientalia
SB	= Studia Balcanica
SCI	= Studii și Cercetări Istorice
SCIA	= Studii și Cercetări de Istoria Artei
SCIM	= Studii și Cercetări de Istorie Medie
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică
SCȘI	= Studii și Cercetări Științifice. Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie
SOF	= Süd Ost Forschungen, München
ST	= Studii Teologice
Studii	= Studii. Revistă de Istorie
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia
TV	= Teologie și Viață
UKB	= Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen

Autorii sunt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalând titlurile necuprinse în această listă.

LUCRĂRI ALE MEMBRILOR INSTITUTULUI DE ISTORIE "N. IORGA"

Violeta BARBU, *De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, Edit. Meridiane, București, 2003.

Eugen DENIZE, *Ștefan cel Mare. Dimensiunea internațională a domniei*, Edit. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2004.

Constanța GHIȚULESCU, *În salvări și cu ișlic. Biserica, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, Edit. Humanitas, București, 2004.

DOCUMENTA ROMANIAE HISTORICA, seria B, Țara Românească, vol XXXI (1646), vol. XXXV (1650), întocmite de Violeta Barbu, Constanța Ghițulescu, Andreea Iancu, Gheorghe Lazăr și Oana Rizescu, Edit. Academiei, București, 2003.

Stephen the Great. Prince of Moldavia (1457-1504). Historical Bibliography, edited by: Ștefan Andreescu, Tatiana Cojocaru, Ovidiu Cristea, Mariana Mihăilescu, Anca Popescu, Adrian Tertecel, The Romanian Cultural Institute Publishing House, Bucharest, 2004.

Ileana CĂZAN, *Dușmani de temut, aliați de nădejde. Țările Române în epoca lui Ștefan cel Mare în contextul politic european*, Edit. Minerva, București, 2004.

Ovidiu CRISTEA, *Acest domn de la miazănoapte. Ștefan cel Mare în documente inedite venețiene*, Edit. Corint, București, 2004.

Ovidiu CRISTEA, *Veneția și Marea Neagră (sec. XIII-XIV). Contribuții la studiul politicii orientale venețiene*, Edit. Istros, Brăila, 2004.

Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea, volum îngrijit de Georgeta Filitti, Beatrice Marinescu, Șerban Rădulescu-Zöner, Marian Stroia, redactor-responsabil Paul Cernovodeanu, Edit. Academiei, 2004,

APARIȚII ÎN EDITURA ISTROS A MUZEULUI BRĂILEI

I. CÂNDEA, *Mănăstirea Măxineni*, Brăila, 1996.

I. CÂNDEA, *Comunitatea greacă de la Brăila din cele mai vechi timpuri până în secolul al XIX-lea* (cu variantă în limba engleză), Brăila, 2004.

D. BĂDĂRĂ, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, 1998.

L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli, a cura di Cristian Luca, Gianluca Masi e Andrea Piccardi, Brăila-Venezia, 2004.

Mihai Sorin RĂDULESCU, *Genealogia românească. Istoric și bibliografie*, Brăila, 2000.

Irina GAVRILĂ, *Statistică matematică și informatică în cercetarea istoriei*, Brăila, 2003.

Radu Ștefan VERGATTI, *Populație. Timp. Spațiu*, Brăila, 2004.

Dan CERNOVODEANU, *Evoluția armeriilor Țărilor Române de la apariția lor și până în zilele noastre (sec. XIII-XX)*, Brăila, 2005.